

ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНОЇ ДУМКИ УКРАЇНИ

Підручник

За загальною редакцією доктора політичних наук Хоми Н. М.

Львів
Видавництво «Новий Світ-2000»

УДК 32(477) (091) (075.8)
ББК Ф1 (иУкр)я73-1
І 907

Затверджено до друку Вченими радами:

Львівського національного університету імені Івана Франка, філософського факультету (протокол № 203/7 від 21.12.2016 р.);

Національного університету «Львівська політехніка», Інституту гуманітарних та соціальних наук (протокол № 5 від 23.11.2016 р.);

Київського національного університету будівництва і архітектури (протокол № 50 від 09.12.2016 р.);

Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка (протокол № 20 від 22.12.2016 р.).

РЕЦЕНЗЕНТИ:

Веґеш М. М. – доктор історичних наук, професор, в.о. завідувача кафедри політології і державного управління Ужгородського національного університету;

Калакура О. Я. – доктор політичних наук, старший науковий співробітник, провідний науковий співробітник відділу національних меншин Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України;

Кіндратець О. М. – доктор політичних наук, професор, професор кафедри політології Запорізького національного університету.

І 907 *Історія політичної думки України: підручник* / за заг. ред. Н. М. Хоми; [І. Вдовичин, І. Вільчинська, Є. Перегуда та ін.]. – Львів: Новий Світ-2000, 2017. – 632 с.

У підручнику проаналізовано генезу розвитку української політичної думки від зародження до сьогодення. На основі вивчення соціально-політичної компоненти ідей вітчизняних мислителів з'ясовуються особливості процесу еволюції поглядів на політичну проблематику.

Для студентів-політологів, аспірантів, викладачів вищих навчальних закладів, політичних діячів, а також для усіх, хто цікавиться політикою та політичною наукою, історією її еволюції.

УДК 32(477) (091) (075.8)
ББК Ф1 (иУкр)я73-1

ISBN

© Авторський колектив, 2017
© За заг. ред. Н. М. Хоми, 2017
© Новий Світ-2000, 2017

ПЕРЕДМОВА

Навчальна дисципліна «Історія політичної думки в Україні» посідає одне з провідних місць у системі політологічної освіти. Підготовка майбутнього політолога передбачає глибоке знання ідейно-політичного потенціалу минулого, кращих зразків політичної думки – як світової, так і вітчизняної. Масштабність охоплення політичних знань і специфіка цього предмета дають змогу через використання різноманітних підходів синтезувати широке розмаїття ідейно-теоретичних напрямків у єдине ціле та поєднати його з основними надбаннями світової політичної думки.

Представлене видання є частиною цілісного навчального комплексу видань із історії політичної думки. Так, у 2014 році вийшло друком енциклопедичне видання¹, яке охопило 616 гасел-персоналій, значна частина з яких була присвячена представникам української політичної думки. У 2016 році побачив світ (у 2017 році – перевидання²) підручник «Історія політичної думки»³, який комплексно охопив усю еволюцію світової політичної думки – від зародження до сьогодення. У 2016-2017 роках вийшов друком двотомник із історії політичної думки ХХ – початку ХХІ століть⁴.

Матеріал підручника структурований у чотири розділи: *1-й* – політична думка на українських землях від зародження до кінця ХVІІІ століття; *2-й* – українська політична думка ХІХ століття; *3-й* – еволюція вітчизняної політичної думки у першій половині ХХ століття; *4-й* – розвиток української політичної думки у другій половині ХХ – на початку ХХІ століть.

Авторами рукопису є політологи та історики політологічних кафедр низки вузів України (Львівського національного університету ім. І. Франка, Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара, Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки, Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського, Запорізького національного університету, Чорноморського національного університету імені

¹ Історія політичної думки : навч. енцикл. слов.-довід. / за заг. ред. Н. М. Хоми ; [В. М. Денисенко, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін.]. – Львів : Новий Світ-2000, 2014. – 765 с.

² Історія політичної думки: підручник: у 2-х т. / за заг. ред. Н. М. Хоми ; [Т. В. Андрущенко, О. В. Бабкіна, І. Ю. Вільчинська та ін.]; 2-е вид., перероб. і доп. – Львів : Новий Світ-2000, 2017. – Т.1.: Від зародження до початку ХХ ст. – 404 с.; Історія політичної думки: підручник: у 2-х т. / за заг. ред. Н. М. Хоми ; [Т. В. Андрущенко, О. В. Бабкіна, І. Ю. Вільчинська та ін.]; 2-е вид., перероб. і доп. – Львів : Новий Світ-2000, 2017. – Т.2.: ХХ – початок ХХІ ст. – 598 с.

³ Історія політичної думки : підручник / за заг. ред. Н. М. Хоми ; [І. В. Алексєєнко, Т. В. Андрущенко, О. В. Бабкіна]. – Львів : Новий Світ-2000, 2016. – 1000 с.

⁴ Політична думка ХХ – початку ХХІ століть: методологічний і доктринальний підходи : підручник : у 2-х т. / за заг. ред. Н. М. Хоми ; [Т. В. Андрущенко, О. В. Бабкіна, В. П. Горбатенко та ін.]. – Львів : «Новий Світ-2000», 2016. – Т. 1. Методологічний підхід. – 516 с.; Політична думка ХХ – початку ХХІ століть: методологічний і доктринальний підходи : підручник : у 2-х т. / за заг. ред. Н. М. Хоми ; [Т. В. Андрущенко, О. В. Бабкіна, В. П. Горбатенко та ін.]. – Львів : Новий Світ-2000, 2017. – Т. 2. Доктринальний підхід. – 535 с.

Петра Могили, Ужгородського національного університету та ін.). Попри чисельний склад авторського колективу, усі теми підручника витримані в єдиній стилістиці та логіці викладу матеріалу, що було складним завданням із огляду на авторський почерк кожного дослідника.

Чи не найскладнішим процесом при підготовці видання був вибір персоналій, на яких доречно було зупинитися найперше. Українська політична думка за вже понад тисячолітню історію еволюції настільки багатогранна, представлена стількома яскравими постатями, що проблема вибору поставала дуже гостро. Багато достойних уваги мислителів, на жаль, залишилися поза межами аналізу, видання охопило лише ту частину вітчизняної історії політичної думки, яку дозволив запланований обсяг. Утім, сподіваємося, що навіть у такому доволі стислому представленні, допитливий читач, студентство найперше, зуміє наблизитися до пізнання основних віх розвитку історії політичної думки України.

*Науковий редактор видання
доктор політичних наук **Н. М. Хома**,
Львівський національний університет імені Івана Франка,
кафедра теорії та історії політичної науки*

Авторський колектив

Тема 1. Політична думка княжої доби – д-р філос. н., проф. *Дзьобань О. П.* (Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, кафедра філософії)

Тема 2. Політична думка Галицько-Волинського князівства та литовсько-польської доби (до Люблінської унії) – д-р політ. н., доц. *Митко А. М.* (Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки, кафедра міжнародних комунікацій та політичного аналізу)

Тема 3. Політична думка другої половини XVI століття – д-р філос. н., проф. *Бліхар В. С.* (Львівський державний університет внутрішніх справ, кафедра філософії та політології)

Тема 4. Політична думка першої половини XVII століття: продовження полемічної традиції – канд. філос. н., доц. *Орлов С. Ф.* (Львівський державний університет внутрішніх справ, кафедра філософії та політології)

Тема 5. Українська політична думка в добу визвольних змагань XVII століття – канд. політ. н., доц. *Ворчакова І. Є.* (Миколаївський національний університет імені В. О. Сухомлинського, кафедра політології, міжнародних відносин та суспільних комунікацій)

Тема 6. Українська політична думка періоду занепаду козацько-гетьманської держави (кінець XVII – XVIII століття) – д-р політ. н., проф. *Вдовичин І. Я.* (Львівський національний університет імені Івана Франка, кафедра теорії та історії політичної науки)

Тема 7. Українська політична думка початку національного відродження на землях у складі Російської імперії (перша половина XIX століття) – канд. політ. н. *Харечко І. З.* (Львівський національний університет імені Івана Франка, кафедра теорії та історії політичної науки)

Тема 8. Політична думка на теренах західноукраїнських земель у складі Австрійської (Австро-Угорської) імперії у XIX столітті – д-р філос. н., проф. *Бліхар В. С.* (Львівський державний університет внутрішніх справ, кафедра філософії та політології), д-р юрид. н., проф. *Цимбалюк М. М.* (Міжрегіональна Академія управління персоналом, кафедра діяльності правоохоронних органів, економічної безпеки та протидії корупції)

Тема 9. Т. Шевченко: його роль і значення для еволюції вітчизняної політичної думки. Кирило-Мефодіївське товариство – канд. юрид. н., доц., докторант *Тімашова В. М.* (Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова, кафедра політології та публічного управління і адміністрування)

Тема 10. Українська політична думка другої половини XIX століття – пит. 10.1-10.3, 10.5-10.6 – канд. політ. н., доц. *Хорішко Л. С.* (Запорізький національний університет, кафедра політології), канд. філос. н. *Білан С. І.*; пит. 10.4 – канд. іст. н., доц. *Козирев О. С.* (Миколаївський національний університет імені В. О. Сухомлинського, кафедра політології, міжнародних відносин та суспільних комунікацій)

Тема 11. Політична думка України на зламі XIX–XX століть – д-р політ. н., проф. *Пережуда Є. В.* (Київський національний університет будівництва і архітектури, кафедра політичних наук)

Тема 12. Українська політична думка часів революції 1905–1907 років – канд. політ. н. *Лушагіна Т. В.* (Чорноморський національний університет імені Петра Могили, кафедра політичних наук)

Тема 13. Політична думка доби національно-визвольних змагань і революції 1917–1921 років – канд. політ. н., доц. *Пальшков К. Є.* (Одеський державний університет внутрішніх справ, кафедра філософії та соціально-гуманітарних дисциплін)

Тема 14. Політична думка в радянській Україні в період непу (20-ті рр. ХХ ст.) – канд. політ. н. *Власов В. Г.* (Миколаївський інститут права Національного університету «Одеська юридична академія», кафедра гуманітарних дисциплін)

Тема 15. Українська політична думка 1920-х років у Галичині – к. іст. н., доц. *Комарницький Я. М.* (Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка, кафедра правознавства, соціології та політології)

Тема 16. Українська політична думка 1920–1930-х років на Закарпатті. Політичні погляди діячів Карпатської України – канд. іст. н., доц. *Токар М. Ю.* (Ужгородський національний університет, кафедра політології і державного управління)

Тема 17. Політична думка в радянській Україні в 1930-х роках – канд. політ. н. *Гаврилюк Д. Ю.* (Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова, кафедра політичних наук)

Тема 18. Українська політична думка 1930-х років у Галичині – канд. політ. н., доц. *Зелена О. Я.* (Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка, кафедра правознавства, соціології та політології)

Тема 19. Українська політична думка міжвоєнного періоду в середовищі еміграції – канд. політ. н., доц. *Демчишак Р. Б.* (Національний університет «Львівська політехніка», кафедра політології та міжнародних відносин)

Тема 20. Політична думка у радянській Україні 1940–1950-х років – д-р політ. н., проф. *Гулай В. В.* (Національний університет «Львівська політехніка», кафедра міжнародної інформації)

Тема 21. Політична ідеологія українського національно-визвольного руху 1940–1950-х років та її закріплення у пам'ятках політичної думки – канд. політ. н., докторант *Максimeць Б. В.* (Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, кафедра політичних інститутів та процесів)

Тема 22. Українська політична думка на еміграції у період після Другої світової війни – д-р політ. н., проф. *Юськів Б. М.* (Рівненський державний гуманітарний університет, кафедра економічної кібернетики)

Тема 23. Політична думка у радянській Україні у 60–80-х роках – канд. політ. н., доц. *Шуліка А. А.* (Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара, кафедра політології)

Тема 24. Політичні ідеї представників українського дисидентського руху 1960–1980-х років – д-р політ. н., проф. *Вільчинська І. Ю.* (Київський університет культури, кафедра журналістики і міжнародних відносин), канд. іст. н., доц. *Святненко А. В.*, канд. політ. н., доц. *Рева Т. С.* (Національна академія керівних кадрів культури і мистецтв, кафедра публічного управління та гуманітарних наук)

Тема 25. Сучасний етап формування вітчизняної політичної думки – канд. іст. н., доц., докторант *Федорчук О. О.* (Національний університет «Києво-Могилянська академія», кафедра політології)

ЗМІСТ

РОЗДІЛ 1. Політична думка на українських землях від зародження до кінця XVIII століття.....	16
Тема 1. Політична думка княжої доби	16
1.1. Становлення і розвиток політичної думки в епоху Київської Русі: історичне та світоглядне тло.....	16
1.2. Політичні ідеї твору митрополита Іларіона «Слово про закон і благодать»... 18	18
1.3. Розвиток політичних ідей у «Повісті минулих літ»	20
1.4. «Повчання» Володимира Мономаха як політичний заповіт.....	22
1.5. Ідея політичного об'єднання українських земель у творі «Слово о полку Ігоревім»	24
1.6. Проблема співвідношення духовної та світської влади у творчості Кирила Туровського.....	26
1.7. Політичні ідеї Данила Заточника	28
1.8. Значення політичних ідей княжої доби для подальшого розвитку вітчизняної політичної думки	29
Тема 2. Політична думка Галицько-Волинського князівства та литовсько-польської доби (до Люблінської унії)	33
2.1. Галицько-Волинське князівство в історії української державності	33
2.2. Політичні ідеї Галицько-Волинського літопису	34
2.3. Політичні ідеї централізації держави та зміцнення королівської влади в Судебнику Великого князя Казимира	37
2.4. Політичні засади державності в Литовських статутах.....	39
2.5. Відокремлення політичної науки від теології в поглядах Ю. Котермак-Дрогобича	41
2.6. Сутність держави та проблеми політичної влади в суспільно-політичних поглядах С. Оріховського-Роксолана	42
Тема 3. Політична думка другої половини XVI століття.....	47
3.1. Чинники впливу на розвиток політичної думки на українських землях у другій половині XVI ст.	47
3.2. Релігійно-політичні погляди П. Скарги	49
3.3. Антиунійні погляди С. Зизанія	51
3.4. Політичні погляди Ю. Рогатинця	53
3.5. Гуманістичний суспільно-політичний світогляд Й. Верещинського:	
3.5.1. Державно-політична проблематика праць Й. Верещинського	53
3.5.2. Козацька проблематика у творчості Й. Верещинського. Модель Задніпровської козацької держави	55
3.6. Суспільно-політичні погляди представників Острозької академії:	
3.6.1. Проблематика досліджень полемістів Острозької академії.....	59
3.6.2. Антикатолицькі ідеї у полемічній спадщині Г. Смотрицького.....	60
3.6.3. Суспільно-політичний світогляд І. Вишенського	62

Тема 4. Політична думка першої половини XVII століття: продовження полемічної традиції.....	67
4.1. Суспільно-політичний світогляд З. Копистенського	67
4.2. Ренесансний гуманізм Л. Зизанія	69
4.3. Релігійно-політичні погляди М. Смотрицького	70
4.4. Християнський гуманізм К. Т. Ставровецького	72
Тема 5. Українська політична думка в добу визвольних змагань XVII століття... 76	76
5.1. Загальна характеристика традицій суспільно-політичної думки в добу визвольних змагань.....	76
5.2. Духовні, культурні, морально-етичні та державно-політичні ідеї П. Могили... 79	79
5.3. Релігійно-політичні просвітницькі погляди І. Борецького	81
5.4. Полемічні та християнсько-моральні ідеї І. Гізеля	84
5.5. Політико-правова концепція Ю. Немирича:	
5.5.1. Еволюція суспільно-політичних поглядів Ю. Немирича.....	87
5.5.2. Політичне значення «Гадяцького договору».....	89
5.6. Уявлення про державу, політичну націю та легітимність влади в концепціях Ф. Софоновича.....	91
5.7. Державницька концепція Б. Хмельницького.....	94
Тема 6. Українська політична думка періоду занепаду козацько-гетьманської держави (кінець XVII – XVIII століття).....	100
6.1. Політичні аспекти занепаду української державності	100
6.2. Політичні ідеї представників духовенства (С. Яворський, Ф. Прокопович):	
6.2.1. Суспільно-політичні погляди С. Яворського	103
6.2.2. Концепція держави освіченого абсолютизму Ф. Прокоповича.....	105
6.3. Політичні ідеї українських гетьманів (І. Мазепа, П. Орлик). «Бендерська» конституція:	
6.3.1. Політична програма І. Мазепа	106
6.3.2. Політична лінія П. Орлика.....	109
6.3.3. «Пакти й Конституція законів й вольностей Війська Запорозького» – пам’ятка української політичної думки.....	110
6.4. Політичні ідеї у козацьких літописах (С. Величка, Г. Граб’янки):	
6.4.1. «Літопис С. Величка.....	112
6.4.2. «Літопис Г. Граб’янки	114
6.5. «Просвітницький» напрям політичної думки (Я. Козельський, М. Козачинський, С. Десницький, В. Каразин):	
6.5.1. Загальна характеристика політичних ідей мислителів доби українського Просвітництва.....	116
6.5.2. Політико-правова проблематика у дослідженнях Я. Козельського, С. Десницького та М. Козачинського.....	117
6.5.3. Консерватизм просвітницьких політичних ідей В. Каразина.....	120
6.6. Суспільно-політичний ідеал Г. Сковороди	121

РОЗДІЛ 2. Українська політична думка XIX століття	127
Тема 7. Українська політична думка початку національного відродження на землях у складі Російської імперії (перша половина XIX століття)	127
7.1. Суспільно-політичні передумови національного відродження в Наддніпрянській Україні	127
7.2. Ідеологічні засади українських автономістів	130
7.3. «Історія Русів» як декларація прав української нації	136
7.4. Виникнення та діяльність перших таємних товариств в Україні. Масонство	140
7.5. Декабристський рух в Україні	144
Тема 8. Політична думка на теренах західноукраїнських земель у складі Австрійської (Австро-Угорської) імперії у XIX столітті	156
8.1. Вплив суспільно-політичної ситуації на західноукраїнських землях кінця XVIII – першої половини XIX ст. на еволюцію політичної думки	156
8.2. Політичні ідеї представників «Руської Трійці»:	
8.2.1. Суспільно-політична платформа М. Шашкевича	157
8.2.2. Політичні ідеї І. Вагилевича	160
8.2.3. Національно-політичні трансформації світогляду Я. Головацького	162
8.3. О.-Ю. Федькович – передвісник українського національного відродження Буковини	163
Тема 9. Т. Шевченко: його роль і значення для еволюції вітчизняної політичної думки. Кирило-Мефодіївське товариство	166
9.1. Витоки українського національного відродження XIX ст.	166
9.2. Політична програма Кирило-Мефодіївського товариства	168
9.3. Політична позиція Т. Шевченка та його внесок у формування політичних поглядів кирило-мефодіївців	170
9.4. Характеристика суспільно-політичних поглядів М. Костомарова:	
9.4.1. Внесок М. Костомарова в ідейно-політичний контекст XIX ст.	175
9.4.2. «Книги буття українського народу» та її політичні стратегіми щодо державно-політичного устрою України	178
9.4.3. Програмні засади «Статуту Слов'янського товариства Св. Кирила і Мефодія»	180
9.5. Політичні проекти майбутньої України (П. Куліш, М. Гулак, Г. Андрузький):	
9.5.1. Мінливість політичного світогляду П. Куліша	182
9.5.2. Революційно-демократичні погляди М. Гулака	185
9.5.3. Проекти конституції майбутньої слов'янської федерації Г. Андрузького	187
Тема 10. Політична думка на українських землях у другій половині XIX століття	193
10.1. Історичні умови та особливості розвитку політичних ідей на українських землях другої половини XIX століття	193
10.2. Соціально-політичні погляди В. Антоновича	196

10.3. Концепція державності та місцевого самоврядування в поглядах М. Драгоманова	198
10.4. Соціально-революційні ідеї В. Мальваного та І. Присецького	202
10.5. Соціально-політичні погляди С. Подолинського, М. Павлика та О. Терлецького	205
10.6. Ідеї державності та національного відродження в концепції І. Франка періоду 1880–1900 рр.	210
Тема 11. Політична думка України на зламі ХІХ–ХХ століть.....	216
11.1. Історичні умови розвитку політичної думки на зламі ХІХ–ХХ століть...	216
11.2. Ідеї соціал-демократії в Галичині. «Постдрагоманівці» та «націоналісти» ...	218
11.3. Політична історіософія М. Грушевського	220
11.4. Зародження націонал-демократії. Ідейна еволюція І. Франка	221
11.5. Політичний модернізм Лесі Українки.....	225
11.6. Соціал-демократія Наддніпрянщини. Читання Д. Антоновича, автономізм М. Порша та «інтернаціоналізм» «спілчан»	227
11.7. Народження українського націоналізму. М. Міхновський.....	230
11.8. Ліберальні ідеї в українському суспільстві. Б. Кістяківський	232
11.9. Інші ідейно-політичні течії у національно-визвольному русі, загально-російські течії в Україні	234
РОЗДІЛ 3. Еволюція вітчизняної політичної думки у першій половині ХХ – на початку ХХІ століть	240
Тема 12. Українська політична думка часів революції 1905–1907 років	240
12.1. Передумови та особливості формування української політичної думки часів революції 1905–1907 років	240
12.2. Концепція самостійної України в працях І. Франка («Одвертий лист до галицької української молоді» та «Свобода і автономія»).....	242
12.3. Конституційний проект М. Міхновського «Основний Закон Самостійної України – Співки народу українського»	245
12.4. Національне питання в працях М. Порша («Автономія України у світлі соціал-демократичної критики», «Про автономію», «Про автономію України») ..	249
12.5. «Український П'ємонт» М. Грушевського.....	255
Тема 13. Політична думка доби національно-визвольних змагань і революції 1917–1921 років	262
13.1. Загальна характеристика ідейно-політичного середовища 1917–1921 років	262
13.2. Універсали та інші нормативно-правові акти як джерела політичної думки доби національно-визвольних змагань і революції 1917–1921 років	266
13.3. Відображення ідей української революції в суспільно-політичній діяльності М. Грушевського.....	269
13.4. Еволюція державно-політичних поглядів В. Винниченка	273
13.5. Державотворчі та військово-політичні погляди С. Петлюри.....	276
13.6. Наукова та громадсько-політична діяльність представників Української партії соціалістів-революціонерів (Ю. Охримович, П. Христюк, Н. Григорієв ...	280

13.7. С. Мазлах і В. Шахрай – фундатори націонал-комуністичної течії в Україні.....	284
Тема 14. Політична думка в радянській Україні в період непу (20-ті рр. ХХ ст)..	292
14.1. Нова економічна політика в Україні: загальна характеристика та вплив на характер політичної думки.....	292
14.2. Сутність «українізації»: політичні підходи Г. Гринька та М. Скрипника....	295
14.3. Д. Лебідь і «теорія боротьби двох культур».....	300
14.4. Політичні ідеї представників «націонал-ухильництва» (О. Шумський, М. Хвильовий, М. Волобуєв, Ю. Лапчинський):	
14.4.1. Політичні ідеї «націонал-ухильників»: загальна характеристика.....	303
14.4.2. Політична думка Ю. Лапчинського: українська радянська держава та забезпечення її незалежності	304
14.4.3. Проблема української державності у політичних поглядах М. Хвильового	306
14.4.4. Політичні ідеї О. Шумського.....	308
14.4.5. Обґрунтування українського економічного націоналізму М. Волобуєвим.....	310
14.5. Клас і нація у вченні М. Яворського	311
Тема 15. Політична думка 1920-х років у Галичині	318
15.1. Політична ситуація в Галичині після поразки національно-визвольної революції	318
15.2. Політична ідея у теорії та практиці західноукраїнських діячів національно-демократичного напрямку (Д. Левицький, М. Галушинський, В. Мудрий, В. Целевич, М. Рудницька)	319
15.3. Державно-соборницька концепція націоналістичних ідеологів:	
15.3.1. «Чинний націоналізм» Д. Донцова	330
15.3.2. Д. Андрієвський – ідеолог і практик українського націоналізму	333
15.3.3. Внесок С. Ленкавського у розвиток ідеології ОУН.....	335
15.4. М. Стахів: соціаліст і дослідник інститутів політичної системи	337
Тема 16. Українська політична думка 1920–1930-х років на Закарпатті. Політичні погляди діячів Карпатської України	342
16.1. Загальна характеристика політичної думки 1920–1930-х років на Закарпатті: історичні передумови та регіональна особливість	342
16.2. Питання політичної єдності з українськими землями в програмних ідеях партій Закарпаття міжвоєнного періоду	350
16.3. Політичні погляди діячів Карпатської України:	
16.3.1. Еволюція політичних поглядів А. Волошина	355
16.3.2. Державницька думка братів М. і Ю. Бращайків.....	365
16.3.3. Національне питання у поглядах братів Ф. і Ю. Реваїв.....	370
16.3.4. Радикальний націоналізм С. Росохи та І. Рогача.....	374
Тема 17. Політична думка в радянській Україні в 1930-х роках	383
17.1. Особливості суспільно-політичної ситуації в радянській Україні в 1930-х роках	383

17.2. Специфіка політичного мислення в радянській Україні в контексті політичного терору проти науки та науковців:	
17.2.1. «Більшовизація науки» як передумова унеможливлення розвитку політичної думки	388
17.2.2. Радянська розправа над гуманітарною інтелігенцією. Справа «Спілки визволення України» (СВУ).....	394
17.2.3. Справа «контрреволюціоністів» – «Український національний центр» (УНЦ)	397
17.3. Конституція УРСР (1937): принципи формування державної влади та політичні права громадян	398
Тема 18. Українська політична думка 1930-х років у Галичині.....	406
18.1. Загальна характеристика політичної думки 1930-х років у Галичині: історична та регіональна особливість.....	406
18.2. Державницький націоналізм В. Старосольського	408
18.3. Доктрина «організованого націоналізму»:	
18.3.1. Зміст доктрини «організованого націоналізму».....	410
18.3.2. Державотворчі ідеали В. Мартинця.....	411
18.3.3. Є. Онацький про роль національного проводу	412
18.4. «Творчий націоналізм» Д. Паліва та М. Шлемкевича.....	414
18.5. Ідея християнського патріотизму в поглядах А. Шептицького	416
18.6. Клерикально-консервативні ідеї Г. Хомишина та О. Назарука	418
18.7. Теорія держави Т. Коструби.....	422
18.8. Політичні погляди радянофілів:	
18.8.1. Зміст політичних поглядів галицьких радянофілів	423
18.8.2. Ідея культурно-національної автономії В. Левинського	424
18.8.3. Національне питання у поглядах А. Крушельницького.....	425
Тема 19. Українська політична думка міжвоєнного періоду в середовищі еміграції	430
19.1. Загальний огляд політичної думки в середовищі української еміграції... 430	
19.2. Українська політична думка націоналістичного спрямування (М. Сціборський, Ю. Липа, Ю. Вассиян):	
19.2.1. Політологічна спадщина М. Сціборського.....	431
19.2.2. Внесок у політичну науку Ю. Липи та Ю. Вассияна	434
19.3. Українська політична думка націонал-демократичного спрямування (С. Дністрянський, О. Ейхельман, О.-І. Бочковський):	
19.3.1. Наукова спадщина С. Дністрянського	435
19.3.2. Політологічний аспект праць О. Ейхельмана	437
19.3.3. Політичні погляди О.-І. Бочковського	439
19.4. Українська політична думка консервативного спрямування (В. Липинський, С. Томашівський, В. Кучабський):	
19.4.1. Внесок у політичну науку В. Липинського	440
19.4.2. Політологічна спадщина С. Томашівського та В. Кучабського.....	443
19.5. Українська політична думка соціал-демократичного (народницького) спрямування (Р. Лашенко, С. Шелухін):	

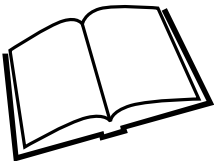
19.5.1. Політичні погляди Р. Лашенка.....	445
19.5.2. Науковий доробок С. Шелухіна	446
Тема 20. Політична думка у радянській Україні 1940–1950-х років	452
20.1. Суспільно-політичний розвиток України періодів зміцнення сталінського тоталітаризму та «відлиги».....	452
20.2. Комуністична партійна домінанта політичної думки в творах радянських письменників із номенклатурного оточення керівництва УРСР:	
20.2.1. О. Корнійчук: «завжди на вістрі ідеологічної боротьби».....	456
20.2.2. Ідеологічні пріоритети партійної номенклатури в творчості М. Бажана	458
20.2.3. П. Тичина: талант поета на службі партії та її вождя	460
20.2.4. М. Рильський: між поетичною лірикою та партійним офіціозом....	462
20.2.5. А. Малишко: конфлікт молодого таланту та партійних догм.....	463
20.2.6. Ю. Яновський романтизм під пресом соцреалізму та партійності....	465
20.3. Націо-орієнтований контекст політичної проблематики в творах українських письменників і поетів (О. Довженко, О. Гончар, В. Сосюра):	
20.3.1. О. Довженко: політична проблематика у творах і кінематографі	467
20.3.2. Формування політичного світогляду у ранній творчості О. Гончара	470
20.3.3. Історико-політична проблематика в творчості В. Сосюри	473
20.4. Політичний дискурс західноукраїнських радянських письменників і публіцистів:	
20.4.1. Радянофільський політичний дискурс О. Гаврилюка	475
20.4.2. Радянський патріотизм С. Тудора	476
20.4.3. Я. Галан – авангард компартійного ідеологічного наступу	478
20.5. Ідеологеми дискурсу радянського патріотизму в науковому та публіцистичному наративі як інструмент політичної боротьби.....	480
20.6. Політична думка України періоду десталінізації.....	484
Тема 21. Політична ідеологія українського національно-визвольного руху 1940–1950-х років та її закріплення у пам'ятках політичної думки	489
21.1. Історичні передумови, суть та особливості трансформаційних процесів у політичній ідеології українського національно-визвольного руху 1940–1950-х років	489
21.2. Політична концепція П. Федуна («Петра Полтави»).....	493
21.3. Політична та соціально-економічна програма українського національно-визвольного руху у творчій спадщині О. Дяківа («Горнового»).....	499
21.4. Державницькі погляди Я. Богдана («Всеволода Рамзенка»)	503
21.5. Проблематика московського імперіалізму та ставлення до російського народу в публіцистиці теоретиків націоналістичного підпілля (Я. Бусел, К. Зарицька, Д. Маївський, Й. Позичанюк, Я. Прокоп, Я. Старух та ін.).....	507
РОЗДІЛ 4. Розвиток української політичної думки у другій половині ХХ – на початку ХХІ століть.....	516
Тема 22. Українська політична думка на еміграції у період після Другої світової війни	516

22.1. Третя хвиля повоєнного переселенського руху з України як основа формування нової політичної думки на еміграції	516
22.2. Загальна характеристика засад розвитку та структура політологічних досліджень еміграції у повоєнний період	520
22.3. Трансформація народницьких ідей І. Багряного.....	524
22.4. Ліберальна політична філософія І. Лисяк-Рудницького	527
22.5. Український неомарксизм у повоєнний період (В. Винниченко, Р. Роздольський, І. Майстренко, В. Голубничий)	530
22.6. Розвиток націоналістичних ідей у діаспорі (Д. Донцов, Л. Ребет, «двійкарі»)	536
Тема 23. Політична думка у радянській Україні у 1960–1980-х роках.....	544
23.1. Реформування політичної системи СРСР на початку 1960-х років	544
23.2. Характерні ознаки політичного курсу П. Шелеста та поглядів його однодумців (О. Ліберман, Ф. Овчаренко)	548
23.3. Концепції національної політики СРСР Л. Брежнєва та В. Андропова	552
23.4. Політичні ідеї представників політики русифікації в УРСР у 1970–1980-х роках (В. Щербицький, В. Маланчук, О. Капто).....	554
23.5. Громадсько-політична діяльність О. Гончара у 1960–1980-х роках	557
23.6. Особливості політичної думки представників української радянської творчої інтелігенції 1960–1980-х роках (П. Загребельний, Б. Олійник, Ф. Роговий, М. Брайчевський)	560
23.7. Зародження політичної науки в СРСР (П. Недбайло, Б. Бабій, Ф. Бурлацький, Г. Шахназаров).....	564
Тема 24. Політичні ідеї представників українського дисидентського руху 1960–1980-х років	572
24.1. Дисидентський рух: поняття, генеза, основні ідеї.....	572
24.2. Українські шістдесятники – представники культурно-просвітницького дисидентства:	
24.2.1. Прогресивні конституційні ідеї В. Стуса	577
24.2.2. Поєднання прорадянської ідеології та демократичних ідей у політичних поглядах В. Симоненка	578
24.2.3. Концепція політичного етичного спротиву І. Світличного	580
24.3. Політичні погляди представників українського національно-самостійницького напрямку:	
24.3.1. Державницька доктрина В. Чорновола.....	581
24.3.2. Антиколоніальні ідеї Л. Лук'яненка	583
24.3.3. Критика радянського імперського режиму С. Хмарою.....	586
24.3.4. Просвітницький націоналізм І. Дзюби	588
24.4. Правозахисні ідеї як синтез демократичних цінностей і лівих поглядів:	
24.4.1. Еволюція поглядів П. Григоренка: від ревізйонізму до правозахисних ідей.....	591
24.4.2. Концепція комуністичного капіталізму М. Руденка	594

24.4.3. Гуманістичний критицизм влади Л. Плюща.....	595
24.5. Релігійно-орієнтоване дисидентство: у пошуках свободи совісті та єдності:	
24.5.1. УГКЦ та національне питання у поглядах Й. Сліпого	598
24.5.2. Свобода совісті як основа демократичного суспільства у працях В. Романюка	600
24.5.3. Політичне значення Української греко-католицької церкви у поглядах І. Гея.....	602
Тема 25. Сучасний етап формування вітчизняної політичної думки	608
25.1. Вплив перебудови на утвердження політичної науки в Україні (1985–1991 рр.).....	608
25.2. Процес легітимації політичної науки (кінець 1980-х – середина 1990-х рр) .	612
25.3. Інституціоналізація політичної науки (середина 90-х рр. ХХ ст. – початок ХХІ ст.)	617
25.4. Основні напрями досліджень вітчизняної політичної науки.....	621
25.5 Здобутки та проблеми розвитку української політичної науки на новітньому етапі.....	624

РОЗДІЛ 1. ПОЛІТИЧНА ДУМКА НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ ВІД ЗАРОДЖЕННЯ ДО КІНЦЯ ХVІІІ СТОЛІТТЯ

ТЕМА 1

ПОЛІТИЧНА ДУМКА КНЯЖОЇ ДОБИ

- 1.1. Становлення і розвиток політичної думки в епоху Київської Русі: історичне та світоглядне тло*
- 1.2. Політичні ідеї твору митрополита Іларіона «Слово про закон і благодать»*
- 1.3. Розвиток політичних ідей у «Повісті минулих літ»*
- 1.4. «Повчання» Володимира Мономаха як політичний заповіт*
- 1.5. Ідея політичного об'єднання українських земель у творі «Слово о полку Ігоревім»*
- 1.6. Проблема співвідношення духовної та світської влади у творчості Кирила Туровського*
- 1.7. Політичні ідеї Данила Заточника*
- 1.8. Значення політичних ідей княжої доби для подальшого розвитку вітчизняної політичної думки*

1.1. Становлення і розвиток політичної думки в епоху Київської Русі: історичне та світоглядне тло

Могутня українська середньовічна держава Київська Русь розкинулася майже на всій території Східноєвропейської рівнини – від Балтики до Чорного моря, від Закарпаття – до Волго-Окського межиріччя. Виникнувши на рубежі ХVІІІ–ІХ століть із серцевиною в Наддніпрянщині, Київська Русь стала впливовим політичним об'єднанням, центром економічної й культурної консолідації східних слов'ян, швидко перетворювалася в одне з найрозвинутіших і економічно процвітаючих суспільств тогочасної Європи.

Характерною ознакою тогочасного суспільно-політичного життя було становлення й зміцнення феодальних відносин відповідних соціальних структур. Тут чітко виділялися такі стани: феодали-землевласники, духовенство, дружинники, воїни, «люди» – селянство та міське населення. У межах кожної з цих груп теж відбувалася диференціація.

Могутня феодальна держава з усіма її атрибутами неминуче мусила шукати шляхів творення державної ідеології. У той період зі світосприйняттям і світобаченням поєднувалися мораль, право, суспільно-політичні погляди певних класів і соціальних груп. В умовах середньовіччя стрижнем ідеології була релігія.

Процес становлення і розвитку суспільно-політичної та філософської думки Київської Русі відбувався у складних історичних умовах. Теоретична думка того часу була спрямована головним чином на розв'язання питань політики, релігії та моралі. Крізь релігійну оболонку пробивають собі дорогу прогресивні суспільно-політичні думки та ідеї, з яких провідною була ідея єдності, незалежності та величчя українського народу, а відтак – об'єднання всього східного слов'янства в єдину державу. Цю ідею викликала до життя насамперед боротьба Київської Русі проти зазіхань з боку Візантії на самостійність Київської держави. Особливої гостроти боротьба досягла при Ярославі Мудрому у першій половині XI століття.

Прийняття у 988 році християнства на Русі істотно вплинуло на розвиток політичної думки. Джерелом світорозуміння духовних мислителів Київської Русі були Старий та Новий Заповіти, релігійні постулати отців церкви: Афанасія Олександрійського, Василя Великого, Григорія Богослова та Іоанна Златоуста. Разом із християнським вченням на територію Київської Русі стали проникати нові політичні поняття, за допомогою яких осмислювались актуальні питання суспільного життя. Проникнення у світогляд і свідомість русичів християнської моралі, безперечно, ставало визначальним у проповідях філософів, літописців. Переважно історики, філософи намагалися усвідомити моральний світогляд християнства, розкрити джерела й передумови становлення державності Київської Русі.

Завдяки священнослужителям-літописцям до сьогодення дійшли і тексти деяких політико-правових документів світського характеру – договори Русі з Візантією X століття, «Руська правда». Вони закріплювали характерні для тих часів політичні принципи панування сили в державі, станового поділу людей на повноправних, неповноправних і безправних, недоторканності приватної власності, божественного чи напівбожественного походження влади князя тощо.

Київська Русь ще не була державою у класичному розумінні цього поняття, на ранньому етапі свого розвитку вона ще не виробила моделі централізованого управління, не мала розгалуженої бюрократичної системи, ефективно діючих інститутів політичної влади. Регулювання політико-правових відносин між представниками князівської влади й демократичними верствами населення здійснювалося переважно у формі збору данини. Недосконалість цих правових відносин нерідко породжувала політичні конфлікти у давньоруському суспільстві, які вирішувалися переважно силовими методами. Літописні праці цього періоду свідчать, наприклад, що київський князь Ігор – засновник варязької династії Рюриковичів, намагаючись затвердити свою владу над підлеглими племенами, збирав непомірну данину з населення. Це в результаті призвело до повстання в древлянській землі та вбивства князя з дружиною. Однак із удосконаленням інститутів політичної влади у давньоруській державі, механізмів політико-правових відносин поступово розвивалася й політична думка. Князування Володимира Великого (978–1015), Ярослава Мудрого (1019–1054), Во-

лодимира Мономаха (1113–1125) супроводжувалось значною роботою суспільної думки, яка знайшла своє втілення у різних письмових джерелах.

Політична думка Київської Русі – це первісні політичні уявлення, ідеї та вчення представників давньої східнослов'янської держави, що містяться в текстах літописів, правових пам'яток, творів давньоруської літератури. Ці ідеї й погляди не склалися ще в політичні теорії, для їх вираження використовувалися не спеціальні поняття й терміни, а загальноприйнята для спілкування розмовна мова. Жанри творів, у яких втілювалася політична думка, – це одночасно і жанри літератури, й усної творчості, такі, як: послання, повчання, слово, моління тощо. Те, що політичні ідеї та концепції викладалися переважно у творах таких жанрів, явно вказує на їх практичну спрямованість. Вони були призначені служити цілям практичної політики, тобто викликати й виправдовувати певні політичні дії, наводити ідеологічні аргументи у політичній боротьбі тощо. Інакше кажучи, політична думка Київської Русі сама по собі була важливим елементом практичної політики. Тому не випадково, що серед творців політичної ідеології княжої доби переважають державні й церковні діячі – князі, митрополити і священнослужителі.

Ця укоріненість політичної думки Київської Русі у реальне суспільно-політичне життя була запорукою її самостійного розвитку – найважливішим чинником, який послаблював вплив на неї чужоземної політичної ідеології.

До оригінальних історико-політичних творів давньоруського періоду слід віднести, перш за все, «Слово про закон і благодать» митрополита Іларіона, «Повість минулих літ» літописця Нестора, «Повчання» Володимира Мономаха, «Слово о полку Ігоревім» невідомого автора, «Слово Данила Заточника». У них висвітлені важливі політичні проблеми Київської Русі: походження держави; умови виникнення князівської влади; єдність і суверенітет політичної влади; правового регулювання суспільних відносин; об'єднання розрізнених удільних князівств навколо великого князя київського; самостійності й незалежності Київської Русі; організація оптимальної форми правління; законність реалізації вищих владних повноважень; взаємини великого князя і його васалів, світської й церковної влади. Головними проблемами політичної думки цього періоду були дві: рівноправність Київської Русі з іншими державами, передусім з Візантією, та необхідність об'єднання слов'янських земель задля збереження держави перед зовнішньою загрозою.

1.2. Політичні ідеї твору митрополита Іларіона «Слово про закон і благодать»

Перший вітчизняний політичний трактат «Слово про закон і благодать» був написаний приблизно між 1037–1050 роками і виголошений із нагоди закінчення будівництва собору св. Софії у Києві пресвітером княжої церкви у Берестові *Іларіоном*, наближеною до князя Ярослава Мудрого людиною, якого у 1051 році було обрано першим Київським митрополитом слов'янського походження. У «Слові» сформовано основні проблеми, які стали висхідними для політичної думки княжої доби і так чи інакше інтерпретувались наступниками Іларіона.

Наскрізною ідеєю «Слова» було доведення рівності Київської Русі з Візантійською імперією. Вихідною проблемою даного твору є питання про співвідношення закону та істини (благодаті). Під законом автор розумів Старий Заповіт, а під істиною – Новий. Закон – це певна зовнішня настанова, що примусовими методами регулює діяльність людей на час досягнення ними істини. Істина є певним внутрішнім контролером людської поведінки згідно з волею Божою. З часом закон змінюється благодаттю, водночас закон не протистоїть істині, його дотримання є шляхом до досягнення благодаті, а разом з нею – свободи.

Митрополит Іларіон
(990–1055)

Окреме місце у «Слові» відводиться питанню богообраності народів. За Старим Заповітом таким народом є лише іудеї, які залишившись в межах закону втрачають свою богообраність. Теза про рівність християнських народів незалежно від часу прийняття ними віри слугує Іларіону для доведення рівності Русі з Візантією. Для посилення аргументації на користь політичної рівності Київської Русі й Ві-

зантії Іларіон дає характеристику діянням великого князя Володимира, який своєю волею зробив християнство державною релігією Київської Русі, тим самим всіляко підкреслює схожість його вчинків із діями імператора Костянтина. Князь Володимир у «Слові» постає не стільки як конкретна історична особа, скільки як певний образ ідеального правителя. Князь – глава держави відповідальний перед Богом «за труди пастви людей його». Його влада величезна, але зовсім не безмежна. Князь повинен, на думку Іларіона, здійснювати свою владу в рамках закону – «землю свою пасуши правдою». В основі його дій повинне лежати не свавілля, а справедливість – «без блазна же Богом даны ему люди управивши». Істинний правитель повинен не лише сам бути справедливим, але й слідкувати за дотриманням закону, правосуддя здійснювати на його основі та бути милосердним.

Важливе місце у «Слові» займає аналіз Іларіоном політичних проблем, пов'язаних із з'ясуванням історичних витоків сутності й засобів реалізації влади. Іларіон висловлює свої симпатії до монархії як форми державного правління. Влада, яка зосереджується в руках одного правителя, є запорукою територіальної єдності й сили держави.

*Мало карай, багато милуй.
Іларіон, «Слово про закон і благодать»*

Джерелом походження владних повноважень у державі Іларіон визначає, наприклад, божественну волю, а її носієм – князя, якого оголошує спадкоємцем небесного царства. Владні повноваження він отримує виключно за принципом спадкової наступності. Рівень політичної влади в країні Іларіон пов'язує з наявністю освіченості й поширенням у ній книжкових знань.

Як і грецькі мислителі, Іларіон надає великого значення вихованню майбутнього правителя й підготовці його до занять політичною діяльністю. Майбутній верховний правитель, народжуючись у благородних батьків, із раннього дитинства за допомогою системи виховання готується до державно-політичної діяльності, до виконання

Розділ 1. Політична думка на українських землях від зародження до кінця XVIII століття

свого високого обов'язку перед людьми й Богом. Іларіон вважає, що саме таке походження влади, що не передбачає насильства й узурпації, є правильним і легітимним.

Висвітлюючи форми політичного правління, особливості методів і способів здійснення влади, Іларіон чітко визначив свою позицію у розумінні єдинодержавності як єдиної суверенної влади у межах усєї підвладної князю землі. Однак, на його думку, єдинодержавна влада повинна бути міцною завдяки «мужності й сенсу» й опиратися на закон.

*Чужу рать прожени, мир
затвердь, країну приборкай.*

*Іларіон, «Слово про закон і
благодать»*

Іларіон виступає як прихильник єдиновладдя, великокнязівського централізму, монархічної ідеї, в якій він вбачав основну запоруку єдності й сили держави, її територіально-політичної цілісності. Вказуючи на значення християнства для консолідації країни, Іларіон зазначав, що церква повинна служити державі, державцеві, а не навпаки.

У царині зовнішньої політики одним з перших завдань Іларіон вважає забезпечення миру і у вигляді молитви радить правителям позбавити країну від війн, які плачевно закінчуються для народу.

За колом окреслених проблем і широтою політичного об'єкту «Слово про закон і благодать» було високо оцінене як сучасниками Іларіона, так і його послідовниками. Мислителі наступних історичних періодів засвоюють не лише окремі думки Іларіона, а часто запозичують цілі формули словесних виразів із «Слова».

Упродовж століть цей трактат формував політичну свідомість слов'янських політичних діячів і мислителів, а поставлені Іларіоном політичні проблеми обговорювались протягом усього середньовічного періоду і зберегли своє значення у Новий час. До таких проблем передусім слід віднести питання співвідношення права і моралі, законності походження вищих владних повноважень, реалізації влади у законних межах, відповідальності правителя перед підданими, забезпечення управління країною тощо.

1.3. Розвиток політичних ідей у «Повісті минулих літ»

Одним із найважливіших питань політичного характеру, поставлених у «Повісті минулих літ» (бл. 1110–1118) ченцем Києво-Печерської лаври *Нестором Літописцем*, є проблема рівності Київської Русі з іншими європейськими державами. Особлива увага у «Повісті» приділяється обґрунтуванню законності й необхідності князівської влади. Автор подає схему колективного володіння Київською Руссю князівським родом Рюриковичів.

У написанні літопису автор користувався як історичними джерелами інших європейських країн, так і вітчизняними літописами, які не збереглися до нашого часу. У подальшому твір доповнювався матеріалами інших авторів. Літопис обстоює ідею забезпечення єдності слов'янських земель. Він ідеалізує державний устрій, встановлений київським князем Ярославом Мудрим, коли всі князі називаються братами й підкоряються великому князю у Києві, засуджує князівські усобиці та народні повстання. Літопис стверджує, що рід київських князів сягає варязького князя Рюрика,

Нестор Літописець
(бл. 1056 – бл. 1114)

нібито запрошеного слов'янами з метою наведення порядку на їхніх землях. Політичне значення цієї легенди полягало в ідеологічному забезпеченні необхідності припинення суперечок між князівськими родами за право старшинування, а також у підвищенні авторитету нащадків Рюрика – київських князів. Адже цьому варягові таки вдалося встановити порядок на слов'янських землях.

У літописі подаються звістки про діяльність руських князів, про боротьбу зі зовнішніми ворогами, про народні повстання у Київській Русі. Як і в «Слові про закон і благодать» Іларіона, одним із найважливіших питань політичного характеру у «Повісті» є проблема рівності Київської Русі з іншими європейськими державами. Для обґрунтування цієї проблеми автор використовує низку аргументів, пов'язаних із історією походження й розвитку слов'янських племен.

Особлива увага у «Повісті» приділяється обґрунтуванню законності й необхідності князівської влади, для посилення ідеї винятковості якої наводиться оповідання про заклинання варягів. Таке походження влади ставить княжий рід у привілейоване становище щодо основної маси населення й санкціонує передачу влади лише всередині княжого роду. Однак на відміну від «Слова» Іларіона, в якому всіляко обґрунтовується князівське єдиновладдя, автор «Повісті» подає схему колективного володіння Київською Руссю князівським родом Рюриковичів. При цьому, шляхом включення до тексту біблійної легенди про поділ Землі синами Ноя після всесвітнього потопу виправдовується феодальна роздрібненість слов'янської держави.

Земля слов'ян велика й рясна, та порядку в ній немає.

Нестор, «Повість минулих літ»

У «Повісті» не заперечується ідея єдності слов'янських земель, але розглядається вона передусім як духовна, котру забезпечує християнська церква. Що ж стосується політичної єдності, то вона виявляється у єдності Київської Русі як спільної власності князів-братів, які мусять слухатися порад київського князя як старшого серед рівних. Причиною княжих міжусобиць у «Повісті» вважається «спокутування» дияволом людей, а тому міжусобні війни і їх зачинателі є несправедливими та гріховними. Таким чином, Нестор Літописець робить спробу вирішення проблеми співвідношення двох гілок влади – світської й церковної, які сформувались у державі. Він вважає,

Мир стоїть до раті, а рать до миру.

Нестор, «Повість минулих літ»

що єдність держави має бути гарантована верховенством церковної влади.

Описання історичних подій Нестор доповнює деякими сучасними йому фактами. Він розповідає про набіги половецького хана Боняка і про похід Святополка на половців, проводячи ідею необхідності відбиття ворогів Київської Русі з метою збереження її єдності та незалежності. Літописець неодноразово підкреслює мирний характер політики слов'ян. Навіть «старий Ігор» почав княжити в Києві «маючи мир до всіх країн». Нестор прямо засуджує будь-якого правителя або наблизених до нього, які

прагнуть не до миру, а до війни «зла порада тих, хто штовхає на кровопролиття».

«Повість минулих літ» – цілком реальна пам'ятка історії, політології, права, етнографії, філософії, яка стоїть на грані двох суспільних укладів – патріархально-общинного, який уже відійшов, та нового – феодального. Вона належить до тієї епохи, в якій чітко видно характерні риси феодалізму, але ще живі і старі традиції давньоруської держави. Вже втрачена політична єдність руської землі, уже уособилися Новгород, Полоцьк, Галицько-Волинська земля, але ще діє єдність Русі. Міцніють нові феодальні напівдержави-князівства, проте ще зберігаються традиції єдиної Київської держави.

Не йде місце до голови, а голова до місця.

Нестор, «Повість минулих літ»

Феодальна роздрібленість була неминучим етапом в історичному розвитку Київської Русі. В кінці XI століття почався розпад Київської держави і ріст обласних центрів, що мав першочергове значення для розвитку Русі.

Нестор пов'язав історію Руської держави зі світовою історією, надавши їй центральне місце серед історій європейських країн. «Повість минулих літ» повинна була нагадувати князям про славу й велич Руської землі, про мудру політику їх попередників, про святу єдність Руської землі.

У «Повісті» також містяться заклики до народу виступити на захист рідної землі, пропагується своєрідна мораль, характерна для феодалізму, – мораль лицарської честі, оспівуються військові традиції батьків, містяться звернення до народу із закликом наслідувати гідні традиції своїх батьків і дідів.

Патріотичний пафос літопису, широта політичного горизонту, живе почуття народу та єдності Русі та створюють виключну особливість твору Нестора.

У 1116 році «Повість минулих літ» була переопрацьована за дорученням Володимира Мономаха ігуменом Михайлівського Видубицького монастиря Сильвестром.

Наступні літописці, як правило, завжди починали свої твори з літопису Нестора. «Повість минулих літ» відіграла суттєву роль і у складні часи татаро-монгольської навали, пробуджуючи патріотичні почуття українців, нагадуючи їм про колишню велич і могутність Київської Русі.

1.4. «Повчання» Володимира Мономаха як політичний заповіт

Істотним внеском у становлення й розвиток суспільно-політичної думки Київської Русі є «Повчання» («Поучення») князя *Володимира Всеволодовича Мономаха* дітям – визначна пам'ятка літератури Київської Русі. До сьогодні збереглося у кількох неповних частинах. Точної дати написання цього твору не встановлено, ймовірно 1109 рік.

Слід зазначити, що автором «Повчання» є видатна постать Давньоруської держави. Це сильний мудрий, енергійний державний правитель, сміливий воїн, гуманний, освічений князь. У цьому творі життєпис князя поєднується з викладенням його розуміння сенсу важливих політичних подій Київської держави другої половини XI – початку XII століття. «Повчання» Володимира Мономаха – це заклик дбати про свою

Володимир Мономах
(1053–1125)

землю, оберігати її від зовнішніх ворогів, зберігати єдність Давньоруської держави. У цьому творі, який є переконливим свідченням розвитку суспільно-політичної думки Київської Русі, узагальнені основні політичні проблеми давньоруської держави. До них слід віднести: поєднання політики з суспільною мораллю; відповідальність правителя; справедливість і законність; компетентність і опора на знання у політичній діяльності; ідея припинення міжусобної боротьби й необхідності об'єднання слов'янських земель.

«Повчання» адресовано дітям князя, майбутнім володарям Київської держави, воно написано у формі заповіту-звернення Володимира Мономаха до своїх синів. У ньому узагальнено досвід князя за час перебування його на київському престолі. Цей досвід він намагається передати своїм

сином. В автобіографічній частині твору подається ідеалізована картина державної діяльності та ідеальний образ князя-правителя, який має керуватися християнськими заповідями, моральними нормами і принципами. Саме це передусім Мономах заповідає дітям, подекуди, за традицією того часу, майже дослівно наслідуючи своїм текстом Біблію.

Зокрема, звертаючись до своїх синів, князь пише: «Більше понад усе майте страх Божий. Не лінуйтеся, не покладайтеся на бояр і воєвод, а самі доглядайте за всім. Поважайте старого як батька, а молодих як брата. Будьте справедливими суддями, присяги не ламайте. Не забувайте того, що знаєте, а чого не знаєте, тому вчіться». Слід підкреслити, що «Повчання» Володимира Мономаха – це прообраз ідеального князя, поєднання політики й моралі.

Вказуючи на постійне зростання відповідальності кожного князя за долю своєї держави, за свій народ, Володимир Мономах підкреслює, що володар насамперед має бути справедливою і всебічно освіченою людиною. До того ж, на його думку, мірою справедливості є саме знання. Саме розум і знання, а зовсім не прозріння, роблять князя справедливим і мудрим, здатним тримати у покорі бояр та удільних князів, а також протистояти зовнішнім ворогам.

Князь радив своїм сином не наслідувати лиходіїв, не заздрити тим, що творять беззаконня, бо лиходії винищені будуть, а ті, що надіються на Господа, заволодіють землею. Бо ще трохи – й не стане нечестивого, шукатиме він місця свого.

У повсякденному житті кожна людина, вважав Володимир Мономах, повинна навчитися «мову стримувати, розум смиряти, тіло упокорювати, гнів подавляти, помисел чистий мати, спонукаючи себе на добрі справи Господа заради». Як бачимо, Володимир прагнув прищепити своїм дітям християнську мораль, виховати їх доброзичливими, стриманими, терплячими, працьовитими людьми.

Князь, на думку Володимира Мономаха, має бути зразком досконалості та з великим ступе-

Ані правого, ані винуватого не вбивайте і не веліть убивати його. Якщо навіть заслугувуватиме смерті, і то не погубляйте жодного християнина

Володимир Мономах, «Повчання»

нем відповідальності виконувати покладені на нього функції. Зокрема, він вказує на необхідність забезпечити справедливість у діяльності судової гілки влади, повсюдно утримуючись від страти.

Володимир Мономах радить дітям мати чисті, непорочні душі, чесно, без лінощів виконувати владні повноваження, не лінуватися при виконанні державних справ, не бути зухвалими та помилковими у своїх словах і вчинках.

Крім моральних настанов, «Повчання» містить також практичні вказівки щодо керівництва державою, управління підданими, правил поведінки з ними в деяких типових ситуаціях, зокрема під час війни. За політичними традиціями слов'янства князь був не тільки правителем і воєначальником, а й верховним суддею в державі. Мономах звертає особливу увагу своїх синів на дотримання ними закону та принципів справедливості. При цьому, князь не лише сам має бути справедливим і милостивим, а й вимагати цього від підлеглих, щоб вони не злодіяли, не кривдили людей, бо це підриває авторитет держави, князя й самих «служивих». Тоді на них чекає прокляття народу й небесна кара.

При вирішенні питання про взаємини світської й духовної гілок влади Мономах відводить церкві почесне, але явно другорядне місце. Віддаючи належне церковному чину, він віддавав перевагу мирським людям, які прагнуть допомогти своїй країні й народу, а монахи лише терплять самотність, чернецтво й голод в ім'я власного спасіння.

Князь мусить особливо дбати про знедолених і беззахисних. На цьому має ґрунтуватися діяльність князя, у цьому сила його князівської влади. У «Повчанні» також наголошується, що князь як воєначальник має розумітися на військовій справі. Великий князь закликав своїх синів бути мужніми в усіх життєвих випадках, не боятися смерті, якщо йдеться про захист правди й справедливості.

Мономах усіяко підкреслював, що володар має бути взірцем досконалості. Він закликав князів до примирення, подолання міжусобиць заради єдності Русі.

Отже, «Повчання» Володимира Мономаха – це своєрідний духовно-політичний заповіт великого київського князя своїм дітям, майбутнім власникам Русі, у якому на основі величезного життєвого й політичного досвіду висловлено мудрі поради стосовно приватного життя й управління давньоруською державою. Щоб не підірвати сили і могутності Київської Русі, не занепасти своїх душ, князі повинні здійснювати миролюбну внутрішню та зовнішню політику, припинити міжусобні чвари, ставити загальнодержавні інтереси вище сімейних і особистих, жити, керуючись божими заповідями і християнською мораллю.

1.5. Ідея політичного об'єднання українських земель у творі «Слово о полку Ігоревім»

У XII–XIII століттях в умовах натиску ворогів як з Південного Сходу, так і Заходу, ідея єдності давньоруської землі й міцної держави знову яскраво виражається у низці історичних документів. У цьому відношенні характерним є «Слово о полку Ігоревім», яке було написане невідомим автором приблизно у 1187 році.

Видатна писемна пам'ятка Київської Русі – поема «Слово о полку Ігоревім», де знайшла своє відображення низка актуальних політичних проблем, створювалася в обстановці загострення міжусобної боротьби. Після смерті Володимира Мономаха різко посилюються процеси феодалної роздрібності. Князівські династії утверджуються в окремих землях, для яких Київ залишався лише духовним центром. Але й цей авторитет поступово занепадає. Удільні князі, що присвоювали собі титули «великих», воюючи один із одним, дедалі частіше почали залучати до внутрішніх чвар озброєні загони сусідів – поляків, литовців, угорців. Та найбільш небезпечними для Русі були степові кочівники – половці, набіги яких ставили під загрозу саме існування держави.

Провідна ідея «Слова» – ідея патріотизму – подана не з позицій світогляду панівних класів, а крізь призму інтересів народних «низів». У творі підкреслюється, що саме ці «низи», прості люди – землероби, які створюють усі блага, найбільше страждають від князівських міжусобиць і загарбницьких війн інших ворогів-сусідів.

У цій поемі знайшла своє відображення низка актуальних власне політичних проблем. Провідною тут є ідея політичного об'єднання слов'янських земель і припинення князівських міжусобиць.

У «Слові» яскраво змальовується картина всенародного лиха, до якого призвела роздробленість держави. В жодному іншому документі тих часів зв'язок між князівськими чварами й успіхами іноземних загарбників не розкритий із такою силою й пристрасстю. Автор згадує ті часи, коли всі князі жили в єдності і держава була сильною, тому він як патріот і громадянин своєї вітчизни закликає до нового об'єднання усіх земель, до згуртування усіх сил народу на боротьбу з ворогами.

В обстановці загострення міжусобної боротьби розповідається про локальне явище – похід Новгород-Сіверського князя Ігоря 1185 року у половецький степ і його воєнну поразку. Невідомий автор «Слова» у поетичній формі робить спробу сформулювати низку узагальнюючих висновків.

Основний політичний зміст цих висновків зосереджений у так званому золотому слові великого київського князя Святослава. Звертаючись до бояр і князів, він говорить, що головна провина Ігоря та причина його поразки полягає у тому, що той пішов на половців «собі слави шукати», а не захищати інтереси всієї держави. Так само чинили й інші князі, дбаючи лише про свої уділи, а не про державу в цілому. А тим часом Київська Русь зазнавала щоразу відчутніших нападів половців, монголо-татар, що істотно її ослаблювали. Невміння підкорити свої владні амбіції загальному інтересу, відкинути власне честолюбство заради спільної справи – ось справжнє горе князя Ігоря. Честь князя не лише у військових звитягах, не лише в окремій виграній битві. Він не лише воїн, не лише охоронець рідної землі. Він – правитель, що несе за неї відповідальність. Горе Ігоря – це не лише його особисте, це горе всієї Київської Русі напередодні монголо-татарської навали.

Епізод про невдалий похід Ігоря взятий автором не для того, щоб посягти зневіру,

*Розпинався, братці, Київ від печалі,
а Чернігів від напасті; розіллалася
туга по всій руській землі, важка печаль
спіткала руських людей. Князі
між собою ворогували, а нечестиві
рискали по руській землі і збирали
данину.*

«Слово о полку Ігоревім»

а щоб довести на цьому прикладі необхідність єднання всіх сил народу у боротьбі проти іноземних загарбників. Таким чином, у процесі усвідомлення великої небезпеки зовнішньої навали й необхідності об'єднання для боротьби з нею всіх сил формувалась ідея єдності руських земель. Разом із тим, автор «Слова» усвідомлює, що часи повного єдинодержав'я минули, тому він обмежується закликами до підпорядкування Київському князю, якому він приписує функції загальнодержавного керівництва. Згідно з традиціями автор «Слова» законною вважає тільки таку владу, яка дістається не переможними завоюваннями і не воєнними успіхами, а законним шляхом. Також традиційно стверджується обов'язок правителів піклуватися про підданих, що передусім означає забезпечення безпеки й мирного життя землеробцям.

У «Слові» наголошується, що для князя недостатньо бути вправним воєначальником, потрібно ще й уміти побачити загальнодержавний інтерес і підпорядкувати йому особистий.

«Слово о полку Ігоревім» мало велике значення для процесу пробудження національної самосвідомості українського народу і знайшло віддзеркалення у низці патріотичних творів у XIII–XIV століттях.

1.6. Проблема співвідношення духовної та світської влади у творчості Кирила Туровського

Проблеми зміцнення державності, централізації влади були передовими у політичній думці Київської Русі. Актуальність їх обумовлювалась також і тим, що між слов'янськими народами, які входили до складу Київської Русі, велася суперечка про верховенство того чи іншого народу. Можливо, через це і виникла легенда, ніби північні слов'яни запросили до себе княжити варязького князя Рюрика, який нібито був батьком київського князя Ігоря. Ця версія мала дві мети. *По-перше*, ідея про іноземця, який встановив порядок у давньоруських землях, повинна була припинити суперечку між слов'янськими народами за верховенство. *По-друге*, вона мала зміцнювати авторитет київських князів і центру держави – Києва.

Кирило Туровський
(1130–1182)

Проблема співвідношення духовної та світської влади на початку XII століття привернула увагу єпископа *Кирила Туровського*. Творчість Туровського є одним із найбільших досягнень релігійно-філософської думки XII століття. Твори його користувалися значною популярністю, тому багато з текстів, які хоч і не належали йому, за давньоруською рукописною традицією, підписувалися його іменем. Достеменно відомо, що він є автором «Притчі про душу і тіло», «Повісті про білоризця і чорноризця», «Сказання про чин чорноризця», восьми Слів на церковні свята, тридцяти молитов, двох канонів, «Послання до архімандрита Києво-Печерського монастиря Василя», кількох «Послань Андрію Боголюбському» та ін. Йому приписують ще близько десяти творів. Його називали «другим Золотоустим».

Практично у всіх своїх творах Туровський обстоював єдність цих гілок (духовної та світської) суспільної влади, ідею «одного володаря», закликав до єднання Русі. Основою поєднання церковної та князівської влади могло стати, на думку автора, Святе Письмо.

Саме за допомогою Святого Письма та християнської релігії, на переконання Туровського, можна поліпшити життя в державі – політичні, економічні та соціальні відносини. Відхилення від християнської віри чи порушення її вимог призводить до соціального зла, котре може бути покаране відповідно до Божих законів. Рай, створений Богом, охороняється Його законом, а людина, наділена ним здатністю мислити та фізичними рисами, не повинна, з огляду на божественне призначення, порушувати ustaleni Богом норми, виявляти гордість – це призводить, стверджував Туровський, до духовної та фізичної смерті. Мислитель поділяв індивідів та народи на зовнішні (язичницькі, чужі, тілесні – приречені на смерть) і внутрішні (християнські, «свої», духовні – їм дароване життя).

Відхилення від християнської віри, порушення її вимог призводять до соціального зла, яке може бути покаране відповідно до Божих законів. Теолог засуджував міжусобні війни між князями, ворожнечу між служителями церкви, зазіхання на владу. Намагаючись застерегти князів від їхніх претензій на великокнязівський престол, він вказував, що влада дана Богом.

Туровський був прибічником сильної влади. Але, на його думку, цією владою слід уміло розпоряджатися. Він наївно вірив і переконував правителя робити людям добро, піклуватися про їхнє матеріальне і духовне становище. Призначенням же служителів церкви – є сприяння встановленню соціальної злагоди в суспільстві, загальної справедливості, гармонії між світською і духовною владами.

У таких працях, як «Повість про сліпого і кульгавого», «Кирила-ченця притча про людську душу і про тіло, і про порушення Божої заповіді, і про страшний суд, і про муки» Туровський відстоює ідеї:

- єдності церковної та світської влади, одного володаря, закликає до єдності Київської Русі. Основою такої єдності вважає Святе Письмо, яке робить людей смиренними, добродійними та благородними;
- покращення економічних і соціальних відносин як умови утвердження принципів християнської релігії;
- усунення першопричин усякого зла покаранням за порушення вимог законів Божих і християнської віри;
- засудження війни та ворожнечі між світськими князями та служителями церкви, суперництво у боротьбі за владу, яка походить від Бога.

Для реалізації цих ідей Туровський вимагає від представників світської влади – проявів розумності й доброти до людей, піклування про їх духовний і матеріальний стан; від служителів церкви – сприяння встановленню соціальної злагоди у суспільстві, справедливості, гармонії між світською й церковною владою.

1.7. Політичні ідеї Данила Заточника

Традиції вітчизняної політичної думки княжої доби знайшли своє вираження у творі, авторство якого приписують *Данилу Заточнику* (за одним відомостями – реальній особі, священику, засланому на озеро Лаче; за іншими – вигаданій особі, від імені якої анонімним автором написано суто літературне послання), під назвою «Слово» («Моління»). Цей твір з'явився у період феодалної роздробленості приблизно наприкінці XII або на початку XIII століть, коли центри вітчизняного політичного життя перемістились із південної Русі в північно-східну.

Твір Заточника виражав тенденції, спрямовані на зміцнення великокняжої влади, здатної подолати внутрішні чвари та підготувати країну до оборони від завойовників.

Центральною політичною ідеєю «Моління», його стрижнем слугує образ Великого князя. Він є явно ідеалізованим у традиціях літературних творів того часу. Князь описується привабливим зовнішньо, як образом, так і промовама, він є милостивим, управляє країною міцно й справедливо. Князь виступає як верховний глава для усіх своїх людей. Якщо влада князя організована погано і в державі відсутні порядок та управління, а навпаки, існує беззаконня, то у цьому випадку і потужна держава може загинути, тому важливим є не лише верховенство князя, а й добре організоване управління.

У дусі традицій політичної думки княжої доби Заточник послідовно висловлює думку про необхідність князю мати при собі думців і опиратися на їх поради у своїй діяльності. Для цього йому необхідно знайти мудрого порадника, а лукавих порадників слід уникати і порад їхніх не дотримуватися. Завдання полягає у правильному підборі думців, які мають бути розумними й справедливими, причому зовсім не обов'язково запрошувати у Думу тільки літніх і досвідчених. Заточник переконаний, що справа тут не у досвіді, а в розумі, оскільки навіть недостатньо досвідчена людина, яка є розумною, цілком придатна для думської справи.

Автор «Моління» в усіх випадках політичних негараздів звинувачує думців, оскільки «не море топить корабель, а морські хвилі, так же і князь не сам впадає у багато речей, а його злі думці туди вводять». Добре управління встановить порядок у своїй землі і прославить князя в інших країнах. Заточник радить князю об'єднувати тямущих і кмітливих, оскільки «краще один тямущий, аніж десять без розуму».

Наведені положення з усією очевидністю свідчать, що пропагована Заточником форма влади є близькою до ідеалу Мономаха: великий князь вирішує справи з мудрими радниками і такий порядок зміцнює і державу, і міста, і армію.

Князь повинен мати добре військо, щоб не допустити завоювання власної країни. Багатство князя не в золоті й сріблі, а у великому й добре облаштованому війську. Управління військом слід доручати мудрим воєначальникам, оскільки «мудрих полки сильні, а безумних хоробрі, але нерозумні і на них *Із хорошими порадниками князь високого стола здобуде, а з дурни-*

Незважаючи на суттєву увагу до військових питань у політиці, мирна орієнтація політичних поглядів Заточника не викликає сумнівів. Мудра політика для нього переважає мож-

ливість вирішення зовнішньополітичних завдань за допомогою сили. Він явно засуджує тих правителів, які замість того, щоб утверджуватись на своїй землі і захищати її, йдуть війною на чужі міста і в результаті втрачають власні землі. В історичній ретроспективі Заточник засуджує навіть непідготовлений і непродуманий похід князя Святослава на Цареград. Князь, на переконання Заточника, повинен передусім турбуватися про процвітання свого народу. Задля цієї мети у «Молінні» висловлюється порада князю залучати на службу іноземців на користь своєї країни.

Заточник говорить про необхідність «царської грози», однак ця гроза не є реалізацією принципу єдиновладдя. Це – ознака дієздатності й надійності самої влади для підданих, оскільки саме їх «царська гроза» обгороджує від негараздів, адже вона повернена не проти підданих, а для їх захисту. Однак у Заточника «гроза» залякує не лише зовнішніх ворогів, а й осіб, які творять беззаконня всередині країни, оскільки з її допомогою повинна відновлюватися порушена справедливість.

Боярське самоуправство у «Молінні» засуджується, оскільки воно є незаконним, несправедливим і породжує в державі негаразди. Боярин і князь протиставляються один одному за явної переваги останнього. Заточник вважає, що боярське засилля призводить до прямої шкоди верховній владі. Він засуджує політику феодальної роздробленості і бажає бачити свою державу сильною, єдиною, керованою мудрим і сміливим князем, який опирається на раду думців і надає своєю владою опору й захист усім підданам. Причому, Заточника цікавить лише охорона й захист своєї землі, а не завойовницькі походи, які зазвичай закінчуються гибеллю народу.

Підтримка Заточником міцної великокняжої влади передбачає обмеження повноважень місцевих феодалів, що в результаті сприяло вирішенню головного завдання княжої доби: об'єднанню усіх слов'янських земель під владою єдиного Великого князя. Обґрунтовуючи необхідність єдиновладдя князя, автор цього твору досліджує причини могутності окремих князівств, закликає до виважених політичних рішень, засуджує феодальні міжусобиці.

Пізніше до твору Данила Заточника звертались численні мислителі інших історичних епох. У «Молінні», як у дзеркалі, відображений рівень соціально-політичної культури Київської Русі напередодні монголо-татарського нашествия.

1.8. Значення політичних ідей княжої доби для подальшого розвитку вітчизняної політичної думки

Розглянуті вітчизняні політичні ідеї періоду княжої доби не вичерпують усього багатства політичної думки Київської Русі. Тим не менше, утворюючи основу її змісту, вони дають цілком прозору уяву про сутність політичної свідомості наших предків у X–XII століттях.

Факти свідчать, що політична ідеологія Київської Русі була не просто віддзеркаленням практики політичних відносин того часу. Ця ідеологія створювалась для того, щоб активно впливати на політичну практику, визначати характер політичної поведінки державних діячів.

Політична думка княжої доби української політичної історії була спрямована на

об'єднання українського суспільства, збереження єдності його державного організму. У межах цієї думки формувались цілі й сенс державної діяльності, політичні ідеали, ідеальні норми політичної поведінки. Державна діяльність поставала при цьому як служіння Київській Русі, а також служіння началам правди, справедливості й добра, втіленим у православній християнській релігії.

У політичних поглядах Київської Русі безпосередньо проявились загальні риси культури того часу. Тут мова йде передусім про синкретизм (нерозчленованість). У культурі Давньої Русі не існувало ще розподілу між різними сферами духовної діяльності людини. Кожен твір тієї епохи для нас є водночас пам'яткою і політичної думки, і історії, і літератури, і філософії. Крім того, теїстичність, тобто розвиток під егідою церкви, церковного світогляду, безпосередньо проявлялася практично у кожному політичному творі княжої доби. Давньоруські книжники здебільшого були не теологами, не релігійними проповідниками, а політиками. Їх непокоїли передусім соціально-політичні та етичні проблеми. Проте їх праці створювалися під великим впливом релігійної ідеології. Тож політична культура того періоду є теїстичною, але не теологічною.

У пам'ятках літератури Київської Русі знайшли відображення найгостріші проблеми соціально-політичного життя тогочасного суспільства: зміцнення державності, збереження єдності першої слов'янської держави, обстоювання її міжнародного авторитету, вирішення проблеми співвідношення світської та церковної гілок влади.

Тогочасний істеблішмент Київської Русі виховувався на класичних творах християнської літератури, він добре знав твори візантійських ідеологів, був ознайомлений із творами знаменитих давньо-грецьких і давньо-римських політичних мислителів і діячів. Вітчизняна політична думка княжої доби вбирала у себе досягнення світової духовної культури, зберігаючи при цьому свою самобутність, своєрідність ідейного змісту і форм вираження.

До початку XIII століття Київська Русь як єдиний державний організм закінчила своє існування. Однак політична думка, яка виникла й утвердилась в рамках даної держави, не зникла. Вона продовжувала своє існування у наступних епохах вітчизняної історії. Політичні ідеї Київської Русі були привласнені Московською державою і як симбіоз із новими ідеями були покладені як базові в основу її політичної ідеології.

Політична думка Київської Русі досить суттєво використовувалась при започаткуванні державності не тільки слов'янськими, але й неслов'янськими народами (угро-фінським населенням Півночі та ін.).

Питання для самоконтролю

1. Назвіть характерні ознаки суспільно-політичного життя Київської Русі.
2. Яким чином прийняття християнства на Русі вплинуло на розвиток політичної думки?
3. Чому серед творців вітчизняної політичної ідеології княжої доби явно переважають державні й церковні діячі?
4. Які важливі політичні проблеми Київської Русі містяться в історико-політичних творах давньоруського періоду?

5. У чому суть питання про співвідношення закону та істини (благодаті) у творі митрополита Іларіона «Слово про закон і благодать»?
6. На яких історичних прикладах митрополит Іларіон змальовує образ ідеального правителя?
7. У чому митрополит Іларіон вбачав основну запоруку єдності й сили держави, її територіально-політичної цілісності?
8. У чому полягає політичне значення легенди про запрошення варязького князя Рюрика з метою наведення порядку на київських землях?
9. Яка основна проблема висувається у творі Нестора Літописця «Повість минулих літ»?
10. Які основні причини княжих міжусобиць наводяться у «Повісті минулих літ»?
11. Охарактеризуйте бачення Нестором Літописцем співвідношення світської й церковної гілок влади.
12. У чому полягає суть доопрацювання «Повісті минулих літ» ігуменом Сильвестром?
13. У чому полягає суть розуміння Володимиром Мономахом сенсу важливих політичних подій Київської держави другої половини XI – початку XII ст.?
14. Яким чином Володимир Мономах змальовує образ ідеального князя?
15. Які практичні вказівки щодо керівництва державою, управління підданими тощо дає Володимир Мономах у «Повчанні»?
16. У чому полягає провідна ідея твору «Слово о полку Ігоревім»?
17. У чому полягає основний політичний зміст висновків із походу Новгород-Сіверського князя Ігоря у 1185 р. на половців?
18. Охарактеризуйте співвідношення духовної та світської влади у творчості Кирила Туровського.
19. Дайте загальну характеристику політичним ідеям Данила Заточника.
20. У чому полягає значення політичних ідей княжої доби для подальшого розвитку вітчизняної політичної думки?

Література

Афонін Е. Іларіон / Е. Афонін, Т. Новаченко // Історія політичної думки : навч. енцикл. слов.-довід. / за заг. ред. Н. М. Хоми ; [В. М. Денисенко, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін.]. – Львів : Новий Світ-2000, 2014. – С. 257–258.

Войтович Л. В. Княжа доба на Русі: портрети еліти / Л. В. Войтович. – Біла Церква: Видавць О. Пшонківський, 2006. – 782 с.

Дециньський Л. Є. Історія України та її державності: навч. посіб. / Дециньський Л. Є., Гаврилів І. О., Зінкевич Р. Д. та ін. – Вид. 3-є, переробл. і доп. – Львів : Вид-во «Бескид Біт», 2005. – 368 с.

Іванченко Р. П. Історія без міфів: бесіди з історії української державності / Р. П. Іванченко. – К. : Укр. письменник, 1996. – 336 с.

Історія України в особах: IX–VIII ст. – К. : Україна, 1993. – 396 с.

Карасевич А. О. Київська Русь: історія політичної думки та її джерела: навч. посіб. / А. О. Карасевич, Л. Г. Лисенко. – К. : Наук. світ, 2002. – 215 с.

Розділ 1. Політична думка на українських землях від зародження до кінця XVIII століття

Ковальчук Н. Володимир II Всеволодович / Н. Ковальчук // Історія політичної думки : навч. енцикл. слов.-довід. / за заг. ред. Н. М. Хоми ; [В. М. Денисенко, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін.]. – Львів : Новий Світ-2000, 2014. – С. 133–134.

Ковальчук Н. Ярослав Мудрий / Н. Ковальчук // Історія політичної думки : навч. енцикл. слов.-довід. / за заг. ред. Н. М. Хоми; [В. М. Денисенко, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін.]. – Львів : Новий Світ-2000, 2014. – С. 740.

Кухта Б. Л. З історії української політичної думки : навч. посіб. / Б. Л. Кухта. – К. : Генеза, 1994. – 368 с.

Малик Я. Історія української державності / Я. Малик [та ін.]. – Львів : Світ, 1995. – 246 с.

Марченко М. Київська Русь у боротьбі з кочовиками до монгольської навали / М. Марченко. – К. : Промінь, 2012. – 190 с.

Молдован А. М. «Слово о законе и благодати» Иллариона / А. М. Молдован. – К. : Наук. думка, 1984. – 240 с.

Панюк А. Історія становлення української державності / А. Панюк, М. Рожик. – Львів : Центр Європи, 1995. – 166 с.

Салтовський О. І. Концепції української державності в історії вітчизняної політичної думки (від витоків до початку XX сторіччя) / О. І. Салтовський. – К. : ПАРАПАН, 2002. – 396 с.

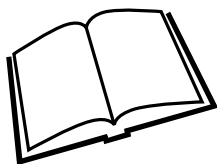
Слово о полку Ігоревім / упоряд., вст. стаття, підготовка давньорус. тексту, прим. Л. Махновця. – К. : Дніпро, 1983. – 220 с.

Толочко П. П. Київська Русь / П. П. Толочко. – К. : Абрис, 1996. – 360 с.

Україна: хронологія розвитку / [авт., кер. проекту: А. В. Толстоухов, В. О. Зубанов]. – Т. 2: Давні слов'яни. Київська Русь / [уклад.: О. О. Григор'єва та ін.; редкол.: П. П. Толочко та ін.]. – К. : КРІОН, 2009. – 543 с.

Яремчук В. Політична думка на вітчизняних теренах у домодерну добу (X – середина XVII століть) / В. Яремчук // У кн.: Політична наука в Україні. 1991–2016 : у 2 т. Т.1. Політична наука: західні тренди розвитку й українська специфіка / НАН України, Ін-т політ. і етнонац. досліджень ім. І. Ф. Кураса ; редкол.: О. Рафальський (гол.), М. Кармазіна, О. Майборода. – К. : Парлам. вид-во, 2016. – 656 с. – С. 155–170.

ТЕМА 2

ПОЛІТИЧНА ДУМКА ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКОГО КНЯЗІВСТВА ТА ЛИТОВСЬКО-ПОЛЬСЬКОЇ ДОБИ (ДО ЛЮБЛІНСЬКОЇ УНІЇ)

2.1. Галицько-Волинське князівство в історії української державності

2.2. Політичні ідеї Галицько-Волинського літопису

2.3. Політичні ідеї централізації держави та зміцнення королівської влади в Судебнику Великого князя Казимира

2.4. Політичні засади державності в Литовських статутах

2.5. Відокремлення політичної науки від теології в поглядах Ю. Котермак-Дрогобича

2.6. Сутність держави та проблеми політичної влади в суспільно-політичних поглядах С. Оріховського-Роксолана

2.1. Галицько-Волинське князівство в історії української державності

Природний перебіг розвитку Київської феодальної держави був порушений татаро-монгольською навалою, яка значною мірою зруйнувала традиційні політичні інститути. Залишки державності Київської Русі продовжували зберігатися на українському Поліссі та на крайніх західних землях. Цей етап розвитку української політичної думки пов'язаний із галицько-волинським і польсько-литовським періодами української історії.

Саме Галицько-Волинське князівство у забезпечило безперервність державотворчого процесу. Будучи безпосереднім спадкоємцем Київської Русі, Галицько-Волинське князівство відіграло надзвичайно важливу роль в історії українського народу, оскільки вберегло від завоювання та асиміляції південну й західну гілки східного слов'янства, сприяло їх консолідації та усвідомленню власної самобутності; стало новим центром політичного життя після занепаду Києва; модернізувало давньоруську державну організацію; розширило сферу дії західноєвропейської культури, сприяло поступовому подоланню однобічного візантійського впливу; продовжило представляти східнослов'янську державність на міжнародній арені.

Період від середини XIV століття до Люблінської унії (1569) в історії України був досить рідкісним феноменом, як зазначає вітчизняний учений-політолог Б. Кухта, –

«періодом справді литовсько-білорусько-українського співжиття» в межах Великого князівства Литовського, оскільки Литва виступала збирачем розрізнених білоруських та українських земель.

Литовська народність у культурному й суспільному розвитку стояла значно нижче, ніж білоруська й українська, оскільки вона й підпала під вплив слов'янського елементу, його державних і суспільних форм, релігії, писемності та побуту. Білоруська мова стала мовою діловодства Великого князівства Литовського, а право й увесь суспільно-політичний устрій, вироблений Київською державою, покладено в основу державного права Литви. Великі князі Литви діяли на українських землях за принципом: «Старого не рушити, нового не вводити», сприяючи тим самим реставрації деяких форм державно-політичного устрою Київської Русі та певній автономії земель. Правові відносини регулювалися Литовським статутом, складеним на основі «Руської правди» Ярослава Мудрого. Українська аристократія інтегрувалася до правлячої верхівки, брала активну участь у діяльності великокнязівської влади на рівних правах із етнічними литовцями.

Інша ситуація склалася на тих українських землях, які після падіння Галицько-Волинського князівства опинилися під владою Польщі. Нова влада тут намагалась обмежити права української шляхти, керуючись релігійними відмінностями й усіляко сприяючи окатоличенню нащадків давніх князівських родів. Замість удільних князівств, уводилися воєводства як територіально-адміністративні одиниці. Православній шляхті заборонялось обіймати адміністративні посади.

Певною мірою пам'ятками політичної думки в Україні можна вважати «Судебник» 1468 року (прийнятий за Казимира IV) і три Литовські статути – 1529 (за Сигізмунда I Старого), 1566 (за Сигізмунда II Августа) і 1588 років (за Сигізмунда III). У цих документах поряд із правовими ідеями викладено й певні політичні підходи щодо централізації держави, зміцнення королівської влади тощо. Але практично до середини XVI століття помітних і яскравих виявів поживлення політичної думки не простежено. Втім, завдяки тісним зв'язкам із західноєвропейською культурою, географічному положенню, утвердженню католицизму в перехідний період поширювалися ідеї гуманізму, з'явилися мислителі, які своїми науковими обґрунтуваннями проблем політики не дали занепасти політичній думці України.

2.2. Політичні ідеї Галицько-Волинського літопису

Коли значення Києва як культурно-політичного центру зменшилося, важливу роль у духовному житті почали відігравати окремі князівства, а особливо Галицько-Волинське. Прикладом пам'ятки XIII століття є Галицько-Волинський літопис, який становить третю частину Іпатіївського літопису. Він охоплює події 1201–1292 років і вважається головним джерелом із історії Галицько-Волинського князівства. Дослідження літопису засвідчили, що він мав п'ять редакцій, водночас є цілісним твором, що належить до однієї літописної школи. У наукових джерелах звучать ідеї, що в Галицько-Волинському літописі використано старовинний збірник, який до нашого часу не зберігся. Дослідники вказують, що цей збірник включав візантійські хроніки.

Тема 2. Політична думка Галицько-Волинського князівства та литовсько-польської доби

Галицько-Волинський літопис (або ізвод) – дуже важлива пам'ятка не лише завдяки тому, що є найголовнішим джерелом історичних відомостей про драматичне XIII століття нашої історії, але й тому, що в ньому сконцентровано ідеї, які згодом створять суперечливий образ української політичної філософії. Власне, у літописі розглянуто політику: чвари та домовленості між князями, війни й завоювання, зовнішні та внутрішні відносини. Однак насправді цікавим літопис стає лише тоді, коли політичні події починають осмислюватися та коментуватися літописцем зі світоглядних, метафізичних, моральних позицій. Літопис унікальний ще й тим, що він не вписується в традиційні схеми та ярлики, які намагаються приписати політичній філософії Давньої Русі, насамперед у схему візантизму. Не можна, звісно, не погодитися з тим, що візантійська політика мала великий вплив на Русь, однак він був не єдиним і далеко не визначальним.

Спочатку літопис складався з окремих історичних різних великих і малих повістей про воїнське й мирне діяння дітей та онуків засновника Галицько-Волинського князівства Романа Мстиславича, насамперед його старшого сина Данила. Уже тому авторське начало в цьому ізводі мало бути виражене більш чітко, ніж у звичайних літописах. Лише при створенні загального зведення введено хронологію. Літопис складається з двох основних, різних за обсягом і характером частин: 1) Літопису Данила Галицького (події 1205–1258 років); 2) Волинського літопису (охоплює 1258–1290 роки). Центральна частина твору – життя князя Данила Галицького. Ідейно літопис спрямовано проти боярського свавілля та прославляє руську зброю й Руську землю.

Автори пам'ятки були високоосвіченими людьми, які володіли іноземними мовами, зокрема добре знали грецьку, латину, польську, німецьку та литовську. У Галицько-Волинському літописі (автори – можливо, дружинники) виражено інтереси тих соціальних сил, на які спиралася князівська влада в боротьбі проти великих бояр, а також пригнобленого народу. Відстоюється ідея збереження єдності Русі й засуджуються представники боярської знаті, які сіяли крамолу й підривали авторитет княжої влади. Центральне місце в літописі посідає прославлення князів із роду Романа Мстиславича. Книжники постійно вихваляли Романа та Романовичів, починаючи буквально з перших рядків тієї частини ізводу, що збереглася. Величний і емоційно піднесений панегірик Романові, який відкриває її, є нічим іншим, на думку українського ученого-історика М. Котляра, як мрією про ідеального князя.

Оскільки літопис писали різні автори, то літописці відображали погляди різних князів. Перший автор, наприклад, основну увагу зосередив на діяльності князя Данила Галицького, інші літописці підкреслювали роль князя волинського Володимира Васильовича.

Головна ідея Галицько-Волинського ізводу, що особливо чітко простежено в частині, яка стосується 1205–1245 років, полягає в апології сильної, ніким і нічим не обмежуваної князівської влади, обґрунтуванні права князя й Галицько-Волинської держави володіти Києвом і всією Південною Руссю. Автори, редактори та укладачі

О, мужи градъстии! Доколь хочете тръпѣти иноплемєньныхъ князей дръжаву?

Промова Данила Галицького, Галицько-Волинський літопис

Розділ 1. Політична думка на українських землях від зародження до кінця XVIII століття

пам'ятки звеличують, відстоюють і пропагують верховну владу князя: хранителя законів, порядку й стабільності в суспільстві, державця, здатного захистити народ і від зовнішнього ворога, і від боярської сваволі.

Тим самим літопис обґрунтовує та захищає сильну державу, із міцною княжою владою, централізованим способом керівництва, повною залежністю земельних магнатів від верховного государя, бо держава в середні віки – це і є державець, котрий править у ній, оточений жменькою найближчих урядовців і радників. Така послідовно проведена ізводом ідея в умовах удільно розділеної Русі, роздробленого Галицько-Волинського князівства (яким воно залишалося по смерті Романа Мстиславича (1205) упродовж чотирьох десятиліть), безумовно, була історично прогресивною та знаходила постійну підтримку народу, насамперед серед широких верств містян, особливо бюргерства.

Они же воскликнувшие рѣша: яко: «Се есть дрѣжатель нашъ, Богомъ данъный!» – и пустишася яко дѣти къ отцу и яко пчелы к матцѣ, яко жажущи воды къ источнику» [...] Прийди, княже Данило! Прийми град!

Галицько-Волинський літопис

Хоча в Галицько-Волинському літописі немає теократичного обґрунтування влади, однак божественна сфера виступає активним визначальним чинником у політичних подіях, передусім у війнах – головних політичних подіях Середньовіччя. Автори й редактори літопису неодноразово наголошують, що перемоги та поразки залежать не від людей, а від Бога. Сама

участь надприродного буття в політичних подіях виступає в досліджуваному тексті як більш безпосередня, упритул до змалювань ворогів. Це – знову ж таки елемент, який, найімовірніше, сформувався під впливом язичництва, адже саме в язичницькій міфології Боги беруть участь у військових діях чи то безпосередньо, чи то через керовані ними природні стихії. Погляди авторів літопису на війну, мабуть, найбільше руйнують уявлення про Русь як спадкоємицю Візантії й засвідчують потужний західний вплив на них. Він проявляється, насамперед, у типології війни та вирішенні питання про статус загиблих під час протистоянь.

Для характеристики західноєвропейських і, власне, візантійських уявлень про війну досить часто застосовують два терміни – «справедлива війна» й «священна війна». Мономах виступав у Галицько-Волинському літописі взірцем борця з невірними. Це означає, що експансія проти язичників (близька за ідеологічним забарвленням до «священної війни») всіяко підтримується та підноситься в Галицько-Волинській Русі.

Значне місце в літописі посідають історія й політика Галицько-Волинського князівства. У першій із двох частин літопису з гордістю описано життя Данила Галицького: його успіхи, перемоги та патріотичний запал. Літопис пронизано християнським духом, оскільки його писали монахи, бо лише вони були освіченим населенням на той час (наприклад, Данило змушений був іти до Золотої Орди й просити «ярлик» (дозвіл), щоб могли керувати, а одним із завдань, аби його отримати, було поклонитися «кущу» (один із символів віри ординців), і Данило відмовився це робити, оскільки це порушувало християнські засади князя (а згодом короля)). Також, упродовж усього літописного твору згадується про невдоволення князя Данила Київською митрополією, який намагався створити свою – Галицьку.

Тема 2. Політична думка Галицько-Волинського князівства та литовсько-польської доби

У другій частині літопису на перший план виходять Данилів брат Василько та його син Володимир – волинські князі, тут же описано й битву на Калці. Автори цієї частини різняться в думках про одні й ті самі події. Так, автор четвертої редакції (1289) стоїть на позиції, що волинські князі – не лише захисники повної самостійності Волині та її політики, але, спираючись на те, що засновник Волинського-Галицького князівства Роман мав своє головне джерело у Волині, пропагує зверхність Волині над Галичем. Тому він протиставляє культові короля Данила культ Романа, неприхильно ставиться до колишньої коронації Данила та до його унії з Римом, на противагу яким висуває вимогу триматися православного «правовір'я». Наприкінці літопису вміщено багато повідомлень щодо Литви, Польщі й Угорщини, дуже відчутна межа між православним і католицьким світами.

Політичні та ідеологічні погляди редакторів двох редакцій (1234 і 1266 роки) об'єднує ідея зверхності старшої лінії Романовичів, у цьому випадку – Данила, над іншими Романовичами, у чому вони бачать запоруку єдності Галицько-Володимирського князівства. У зв'язку з цим вони (зокрема, редактор другого холмського зводу) – виразні прихильники унії з Римом і коронації Данила; ідея запозичення Галичем усієї політичної та культурної спадщини Києва аж до етнічної назви «Русь», що застосовувалася раніше щодо населення Київщини. Автор третьої (перемишльської) редакції, посилаючись на колишнє королівське достоїнство Данила, пропагує ті самі політичні тенденції щодо спадкоємця Данила – Лева, висуваючи поняття «самодержав'я», чи «єдиновладдя», у значенні зверхності старшої лінії Романовичів над усім Галицько-Володимирським князівством. Наближався до цих поглядів й останній (п'ятий) – пінський редактор. Переробка цим автором, який схиляється до волинських політичних тенденцій, приховала діяльність Данила останніх років його життя, а також Шварна Даниловича як холмсько-литовського володаря, викривила образ князя Лева та всієї його політики, у якій цей автор убачав намагання піти слідами Данила, тобто поширити свій вплив на володимирських князів.

Судиславу глаголющу непрестаньно: «Изыдѣте на Галиць и приимѣте землю Рускую; аще не пойдеши, но укрѣпятся на ны [Романовичі].

Галицько-Волинський літопис

2.3. Політичні ідеї централізації держави та зміцнення королівської влади в «Судебнику» Великого князя Казимира

«Судебник»¹ великого князя Казимира, Статут Казимира або ж «Судебник» 1468 року – збірник норм права, укладений за Великого князя Литовського, Пана й дідича Русі Казимира IV Ягеллончика. В оригіналі пам'ятка мала загальноприйнятту для тогочасних документів назву «Лист». Складався з артикулів (статей), у яких визначено систему судів, їхню компетенцію, а також вміщено норми цивільного, кримінального та процесуального права. Авторів або автора «Судебника» не встановлено, але можна вважати, що його складено правниками великокняжої канцелярії, та спрямовано на

¹ «Судебниками» називали збірники правових норм, якими користувалися в судах під час розгляду справ.

Розділ 1. Політична думка на українських землях від зародження до кінця XVIII століття

розгляд і прийняття Пани-Ради й великого князя Казимира IV Ягеллончика; затверджено «Судебник» на сеймі у Вільнюсі.

«Судебник» діяв у Великому князівстві Литовському, Руському та Жемантійському, а отже на більшості українських земель, що входили тоді до складу Литовсько-Руської держави, в Аукштайтії, Білій та Чорній Русі. Деякий час історики сперечалися, на якій території феодальної Литовської держави діяв «Судебник», бо за своїм соціально-економічним і політичним устроєм Велике князівство Литовське не було монолітним. Потрібно зазначити, що деякий час Литовські землі, на відміну від руських, які входили до складу Великого князівства Литовського, користувалися своїм місцевим правом. Отже, дослідники припустили, що «Судебник» видано для всієї держави, тому що він не суперечить місцевому праву.

«Судебник» 1468 року – це, насамперед, пам'ятка правова, а не політична, адже він установлював порядок захисту майнових прав, визначав порядок досудового провадження й судового розгляду кримінальних і земельних справ, окреслював види покарань. Але ця пам'ятка містить окремі ідеї, значимі в політичній площині. Щодо прав української шляхти, то «Лист» продовжив справу Віленського привілею, який урівнював католицьку та православну шляхту й надавав їм рівні права. «Судебник» зрівнював представників усіх суспільних верств перед законом у кримінальних справах, визначав компетенцію державного суду над княжими селянами, компетенцію державних судів над панськими селянами у випадку, якщо пани не виконують своїх обов'язків як судді.

Статутами великого князя Казимира панам надано право повного суду. У XV столітті значно посилюється роль магнатів у державі, відбувається остаточна консолідація цієї верстви. Правосуддя укріпило роль і могутність магнатів у державі. Надання магнатам державного права, тобто права суду над підданими, зводило великокнязівську вотчину до рівня приватновласницької. Іноді великий князь мав навіть менше прав, ніж його піддані-магнати.

Польські правлячі кола не протиставляли собі православне населення та прагнули заручитися підтримкою місцевої православної шляхти. Одночасно вони хотіли відгородити православну церкву Західної Русі від зовнішнього впливу. Саме Казимир Великий домігся від патріарха в Константинополі організації православної митрополії в Галичі в 1370 році. Але вона довго не проіснувала внаслідок протидії, з одного боку, католицизму, з іншого – московської митрополії, яка захищала церковну єдність Русі. Лише в 1458 році зусиллями польських і литовських правлячих кіл створено (окремо від московської) київську православну митрополію для українських земель, які входили до складу Литви й Польщі.

Пов'язаний впливом можновладців, польський король мав обмежені привілеї. Водночас його владу обмежували статuti, які утримували у своїх нормах судове право. Незважаючи на ці обмеження, король був вищим суддею. Він міг вимагати у свій суд будь-яку справу, а в низці важливих справ узагалі компетентним був лише королівський суд. Король був верховним головнокомандувачем. Він спрямовував зовнішню політику держави, хоча іноді при укладанні міжнародних договорів поряд із королем виступали й представники шляхти.

Тема 2. Політична думка Галицько-Волинського князівства та литовсько-польської доби

Основною військовою силою Польського Королівства була шляхта, як указано в «Судебнику». Статути Казимира Великого нормували військову службу шляхти й установлювали, що її повинен відбувати кожен, хто має у своїй власності землю. Військову службу з XIV століття визначено терміном «спис». Це означало, що військовий повинен бути озброєний списом і його супроводжували два-три кавалеристи із самострілами. Оскільки спис був дуже дорогим, то бідна шляхта виконувала військову повинність як легкоозброєна кіннота або піхота. Загалом та чи інша військова служба залежала від величини земельного наділу, який був у шляхетській власності.

«Судебник» діяв до прийняття Першого Литовського Статуту (1529).

2.4. Політичні засади державності в Литовських статутах

Статут Великого князівства Литовського – основний кодекс права Великого князівства Литовського, Руського, Жемайтійського. Видавався в трьох основних редакціях 1529, 1566 і 1588 років. Джерелами Литовського статуту були звичаєве литовське, білоруське, українське право, відповідна місцева судова практика, «Руська правда», польські судебники та кодекси інших держав.

Статут Великого князівства Литовського увібрав у себе основні положення державного, цивільного, сімейного, кримінального й процесуального права князівства, норми римського, руського, польського та німецького кодифікованого звичаєвого права, відповідну місцеву судову практику, «Руську Правду», польські судебники. Його положення були чинними на землях Литви й України аж до середини XIX століття. Статут декларував рівність громадян незалежно від соціального стану та походження, віротерпимість, відповідальність суддів перед законом, заборону перетворювати вільних людей на рабів і т. ін. Водночас закріплено привілеї князів, магнатів і шляхти, у тому числі їх право на закріпачення селян.

Перший, або Старий, Литовський Статут (1529) складався з 243 артикулів; він регулював відносини в усіх кінцях різномовної держави. До нього ввійшли деякі положення «Руської Правди» та норми звичаєвого права, низка пунктів із польських і німецьких судебників, зокрема зі «Саксонського зеркала». Провідна думка цього кодексу – охорона інтересів держави й, зокрема, шляхти, а особливо магнатів. Так, мисливського собаку оцінювали вдвічі дорожче, ніж «мужика тяглового».

Перший розділ трактував питання про верховну владу та ставлення населення до неї. Другий – про «земську оборону», себто про організацію військової служби. Третій – про шляхетські вольності. Четвертий – про суддів і про суди. Усі інші містили норми права цивільного й карного, а також порядок судового процесу, які є поза межами нашого аналізу. Статут був, безперечно, підсумком певної боротьби між панами-магнатами та шляхтою; він фіксував ті права та привілеї, які здобула собі шляхта. Їй було гарантовано: неможливість покарання без публічного судового процесу; землю не можна відібрати без вини; відповідальність шляхтича за злочин встановлювалася лише індивідуально. Шляхта також отримала право на апеляцію на рішення суду воєводи або старости до самого великого князя, мала свободу виїзду за кордон. Шляхетські піддані звільнялися від усяких податків і повинностей.

Другий Литовський статут затверджено сеймом у 1554 році, але він набув чин-

Розділ 1. Політична думка на українських землях від зародження до кінця XVIII століття

ності лише в 1566 році. Зважаючи на особливу роль волинської шляхти при його укладанні, він отримав назву Волинського. Статут здійснив адміністративно-політичну реформу держави (поділ на повіти), а також поширив привілеї рядової шляхти. До сейму введено, поруч із вищою палатою (пани-рада), представників рядової шляхти – повітових послів. Цей кодекс закріпив панівну роль шляхти в державі й подальше обмеження прав селянства (у містах було чинним т. зв. магдебурзьке право). Статут 1566 року завершив розвиток Великого князівства Литовського як правової держави, підтвердивши цикл реформ, що передували оголошенню самого Статуту. Відкриває цю низку актів королівський привілей (1563) про скасування обмежень православних, порівняно з католиками. Наступний крок – це Більський привілей (1564), за яким і для магнатів, і для шляхти запроваджено спільні виборні шляхетські суди за зразком земського судочинства в Польщі. Розвиваючи початі реформи, Віленський привілей (1565) проголосив створення регулярних повітових сеймиків і вальних сеймів із правом шляхти «на містцях гловнійших повітом... зьєждчатися, радити, обмовляти й обмишляти». Утворення земських судів і повітових сеймиків вимагало уточнення адміністративно-територіального поділу держави, що тоді ж проведено та зафіксовано в т. зв. «Списаньї повітов Великого князства Литовского й врадников в них».

За новим адміністративним поділом, на теренах майбутньої України встановлено адміністративні одиниці-воєводства: Київське, Волинське, Брацлавське, Подляське та Берестейське. Цей поділ, що з незначними змінами проіснував до кінця XVIII століття, безпосередньо стосувався й політичних прав шляхти, оскільки лише володіння «осілістю», тобто маєтком, у конкретному повіті слугувало підставою для участі в місцевих сеймиках і надавало право голосу в земських самоврядних органах. У такий спосіб Другий Литовський статут радикально зреформував усю систему органів влади й управління, остаточно утвердивши ідею самоврядної й шляхетської держави, зближеної в типі основних політичних структур із Польським королівством.

Третій Статут Великого князівства Литовського (1588) складено після Люблінської унії 1569 року, об'єднання Великого князівства Литовського та Корони Польської. Статут містив 488 артикулів, розбитих на 14 розділів. Він позначався остаточною закріпленням привілеїв шляхти й у повному закріпаченні селян. Цей статут, чинний, зокрема, у Київській, Подільській та Волинській губерніях аж до 1840 року, юридично запровадив кріпацтво на Брацлавщині й Придніпров'ї. Написаний руською мовою, а в 1614 році його перекладено та видано польською, згодом – французькою, латиною та іншими мовами.

Цим Статутом закріплено феодальну власність на землю, передбачивши й власність на неї селян. Статут оформив створення єдиного стану кріпосних селян за допомогою злиття закріпачених слуг із іншими розрядами залежних селян. Було встановлено, що при простій співучасті всі винні повинні були каратись однаково. За складної співучасті злочинців поділяли на виконавців, пособників і підбурювачів. Приховання й недонесення щодо деяких злочинів також карали. Наприклад, у ви-

падку державної зради батька повнолітні сини, які знали про її підготовку, каралися. Значне місце відведено злочинам проти особи й майнових прав. У Третьому статуті жителі міст могли бути позбавлені громадянських і політичних прав. Значно звужено функції уряду.

Як це не парадоксально, найбільш прогресивним був Статут 1529 року, де визначено права й обов'язки громадян, їхнє ставлення до уряду, компетенцію останнього. Такі правові норми, як покарання за наклеп, відмова від заочного звинувачення, ґрунтуються на гуманізмі епохи Відродження. Але в ньому не визначено відносин між церквою та державою, відсутнє поняття образи релігії чи церкви.

2.5. Відокремлення політичної науки від теології в поглядах Ю. Котермак-Дрогобича

Як зауважує український дослідник історії політичної думки В. Яремчук, «остаточна втрата в другій половині XVI ст. Руссю державності, падіння Візантійської імперії і, відповідно, втрата православ'ям підтримки з боку Константинополя, входження основного арсеналу українських земель до складу Великого князівства Литовського та Королівства Польського, внесло корективи у проблематику політичного думання на українських теренах. Рефлексії над питаннями денационалізації, втрати національної політичної еліти, посилення соціального та національно-релігійного гніту формували в українському соціумі потребу продукування нової ідеології, до чого й почала докладати зусиль інтелектуальна еліта впродовж наступного часу. Її представники – високоосвічені вчені, політичні, громадські та релігійні діячі (за етнічною самоідентифікацією – «руські», «русини», «рутени», «роксолани») – замінили перших книжників та ченців-літописців. Під впливом ідей Відродження та

Реформації раціонально-гуманістичні світоглядні горизонти у них розширилися, що у результаті зумовило появу нових оригінальних ідей у сфері політики».

Одним із таких мислителів був *Юрій Котермак-Дрогобич* (при народженні – Юрій Михайлович Донат-Котермак, до XX століття відомий як Джорджіо да Леополлі (лат. Georgius Drohobicz de Russia) – український філософ, астроном, астролог, перший український доктор медицини, автор друкованого твору (латиною), професор, ректор Болонського (Італія), професор Краківського університету.

**Юрій
Котермак-Дрогобич**
(бл. 1450–1494)

Творчість Котермак-Дрогобича має яскраво виражений гуманістичний характер. Він високо цінував людський розум, вірив у його силу й можливість, у здатність пізнання таємниць світу та його закономірностей, у спроможність людини використовувати результати пізнавальної діяльності на своє благо.

Мислитель уважав, що, завдяки розумові як головному критерію істинності, можна легко «осягнути обшири неба незбагнено великі», пізнати «таїни у підмісячній світі й силу могутню зірок». У людському розумі, освіті, активній діяльності людини Котермак-Дрогобич убачав головну рушійну силу історичного

Розділ 1. Політична думка на українських землях від зародження до кінця XVIII століття

розвитку й суспільного поступу. Проблему співвідношення небесного й земного світів розв'язував у душі неоплатонівської ідеї космічної любові, якою, уважав, сповнений Усесвіт. Поряд із християнським Богом у творах Котермак-Дрогобича фігурують інші надприродні сили, які втручаються в перебіг історичних подій і впливають на нього.

У 1483 році у Римі Котермак-Дрогобича видав основну наукову працю «Прогностична оцінка поточного 1483 року» («*Iudicium pronosticon Anni MCCCCLXXX III*»), яка є першою відомою друкованою книгою, написаною українцем. У ній представлені відомості з географії, астрономії, метеорології, філософії, хоча за формою й змістом книга належала до поширених на той час астрономічних календарів чи прогностиків, у яких робили передбачення (прогнози) про земні події, життя в державі, характеризували палітру імператорської чи королівської влади. У цьому випадку Котермак-Дрогобич дає сприятливі прогнози на Апеннінському півострові, для «славного міста Флоренції» та для Венеціанської республіки.

«Прогностик» певною мірою знайомив європейського читача з країнами Східної Європи. У розділі «Про становище Польщі» він підкреслює, що Львів і Дрогобич належать не до Польщі, а до Русі, під якою розуміє «Руське Королівство» – колишні володіння галицько-волинського короля Данила. Така характеристика тодішньої політичної карти Східної Європи свідчить, що за кордоном Дрогобич прагнув представляти саме Русь, під якою розумів насамперед Галичину. Мислитель зазначав, що населенню християнських країн загрожують «великі небезпеки [...] у зв'язку з пригнобленням князями і панами». Дрогобич висловлювався за зміцнення сильної королівської влади, верховенство світської влади над церковною.

2.6. Сутність держави та проблеми політичної влади в суспільно-політичних поглядах С. Оріховського-Роксолана

Представником українського гуманізму XVI століття був *Станіслав Оріховський-Роксолан* – польський релігійний та освітній діяч українського походження доби Відродження, відомий також як Перемишльський канонік, письменник, оратор, публіцист, філософ, історик, полеміст, гуманіст. Праці писав латиною та польською мовами, отримав освіту в кращих європейських університетах, співпрацював із діячами європейської реформації та гуманізму. Основні праці: промова «Про турецьку загрозу» (1543, 1544), «Напучення польському королеві Сигізмунду II Августу» (1543, 1548), «Промова на похоронах Сигізмунда Ягелона» (1548).

У своїх працях Оріховський розкривав розуміння сутності держави, форми управління нею, проблеми політичної влади. Ще в молодості він

Лицевий бік пам'ятної медалі, випущеної до 500-ліття «Прогностичної оцінки...»

Станіслав Оріховський-Роксолан (1513–1566)

Тема 2. Політична думка Галицько-Волинського князівства та литовсько-польської доби

виступив проти думки про походження держави й влади від Бога проти підпорядкування світської влади духовній, виступав за невтручання церкви в державні справи. Тим самим Оріховський робить вагомий крок до визволення політичної науки від теології. Верховним суб'єктом влади в державі повинен бути король, який виступає інтегратором законодавчої судової влади, церковна влада повинна вирішувати лише свої теологічні питання.

Якщо сам будеш піклуватися про все у державі, будеш не королем, а дуже нещасним підданам. Оріховський висловлював ідею «європейського дому» – згуртування європейських народів для подолання турецької експансії. Праця «Про турецьку загрозу» багаторазово перевидавалася в європейських країнах і порушувала питання створення коаліції європейських держав для стримування турецької експансії.

Мислитель називає два найбільші блага, що забезпечують могутність держави. Одне – щастя, яке дається божественною долею, інше – розсудливість, яка дарується природою. Розсудливість вимагає відповідної організації суспільства, за якої, завдяки чіткому розподілу обов'язків між різними станами, забезпечується гармонія в суспільстві.

Заслугою Оріховського було й те, що він чи не одним із перших у тодішній Європі, спираючись на досягнення античної думки, приступив до розробки ідеї природного права («Про природне право»). Справедливість мислитель розглядає як душу держави; вона полягає в тому, щоб кожному віддано те, що йому належить, насамперед, спокій і свобода. В основі функціонування християнської держави повинно лежати дотримання права.

Першоосновою права Оріховський розглядає мораль, без якої право не може існувати. Це можна простежити й у праці «Напучення польському королеві Сигізмунду II Августу».

Оріховський був одним із перших теоретиків освіченої монархії у Європі, прагнув бачити в особі короля «філософа на троні». У працях ученого йдеться про ті вимоги, яким повинна відповідати особа короля: прагнення до правди та справедливості, оволодіння знаннями, наукою управління державою. Головне завдання короля – захист Вітчизни, тому більшість часу він повинен проводити не в столиці, а разом із військом на кордонах держави. Здобути прихильність підданих король може завдяки справедливому ставленню до них і піклуванню про державну власність.

Працю написано у формі звернення підданого до правителя. Вона складається з двох книг («Напучення польському королеві Сигізмунду II Августу» та «Промова на похоронах Сигізмунда Ягелона»). У першій йдеться про вимоги, яким повинна відповідати особа короля. Це – прагнення до правди та справедливості, оволодіння знаннями, наукою управління державою.

Король повинен обирати собі в спільники найкращих із громадян, а за допомоги їхнього авторитету й порад оберігати державу в мирний і воєнний час. Добирати цих

По-перше, якщо нічого не називатимеш у державі своїм, а лиш одній республіці все приналежним вважатимеш і покажеш, що ти, король, є ніби сторожем держави. Бо сторож жодну річ із тих, які стереже, не може назвати своєю... Друга ж річ, яка викликає велику доброзичливість у підданих, коли тих, яких ті правителі зараховують до свого почету, ласкавістю своєю оточиш.

С. Оріховський, «Напучення польському королеві Сигізмунду II Августу»

Розділ 1. Політична думка на українських землях від зародження до кінця XVIII століття

найкращих треба з мужів знатних і народжених славними батьками, оскільки вони відповідальні за честь свого роду та певний авторитет. Водночас королю слід пам'ятати, що справжній авторитет є нагородою не за знатність роду, а за славу й доблесть.

У другій книзі подано низку конкретних порад щодо тих дій, які забезпечуватимуть міцність держави та добробут підданих. Король повинен дбати про власний авторитет, переконувати підданих, що він мудріший, справедливіший, сильніший і кращий за них. «Найсправедливіше, – радив Оріховський королю, – щоб ти перебував у межах свого обов'язку»; «...король вибирається задля держави, а не держава задля короля існує...»; «закон же, коли він є душею і розумом держави, є тому далеко кращим за непевну державу та більшим за короля»; «...король є вустами, очима й вухами закону».

Стосовно проблеми співвідношення церкви й держави мислитель виявив непослідовність: спочатку активно захищав Реформацію в Польщі, доводив, що верховним суб'єктом влади в державі мусить бути король, церква ж повинна опікуватися лише духовними питаннями. Пізніше він визнавав за церквою право долучатися до управління державою, а наприкінці свого життя мислитель уже захищав зверхність церковної (папської) влади над світською. Такий поворот Оріховського до теократичних традицій викликаний особистою трагедією: він за короткий час утратив дружину та п'ятьох дітей. Такий страшний удар мислитель сприйняв за кару Божу за нешанобливе ставлення до Папи Римського.

*Чи добре плаватиметься кораблю,
де капітан сам хоче гребти, кинути
стерно й вести спостереження
за небом, зірками та вітром?*

С. Оріховський, «Промова на похоронах польського короля Сигізмунда Ягелона»

Викликає інтерес праця Оріховського «Політія королівства польського на взірць аристотелівських політик». Тут він пише, що королівство Польське складається з простонароддя, Ради й Короля, вони між собою рівні свободами, але не шляхетністю, однак усі вони складають разом суспільство польське, «коронне тіло», що пов'язане двома речами – правом і привілеями. Управління повинно здійснюватися за принципом «простонароддя є мертве без Ради, Рада без Короля не діє, а Король без Ради не спроможний управляти».

Оріховський розрізняв чотири форми державного правління: *монархія* – устрій, де править одна людина; *олігархія* – влада групи могутніх громадян; *демократія* – правлять усі, а *політія* – приклад ідеального державного організму. Це фактично форма змішаного правління. Саме політія найбільше приваблювала Оріховського. На його думку, сильна, освічена, гуманна монархія повинна бути обмежена законами, впливом радників, моральними принципами та милосердям правителя.

На завершальному етапі життя Оріховський майже відійшов від попередніх своїх поглядів і практично підтримав тезу, яка була популярною в дореформаторські часи – «усяка влада є від Бога». Втім, він постає як великий гуманіст, мислитель європейського масштабу, ідеї та думки якого актуальні й нині, виступають дороговказом у сучасних державницьких прагненнях українців.

ooo ooo ooo ooo ooo

Отже, на зміну бурхливому розквіту Київської Русі з її величезними досягненнями в усіх галузях суспільного життя приходиться складний і тяжкий період розпаду

Тема 2. Політична думка Галицько-Волинського князівства та литовсько-польської доби

й занепаду, тривалого іноземного поневолення. Період зі середини XIV століття до Люблінської унії (1569) в історії України був досить рідкісним феноменом – періодом литовсько-білорусько-українського співжиття. Галицько-Волинське князівство з другої половини XIII століття стало королівством, головним законним спадкоємцем Київської династії та продовжувачем політичних і культурних традицій. У тогочасній Західній Європі паралельно з посиленням королівської влади відбувався процес формування станової монархії, яка забезпечувала юридичне підтвердження прав і ролі у державі феодалів і (певною мірою) міщан. Документи цього періоду стосуються переважно правового регулювання відносин між політичними елітами й громадянами. На сторінках літописів фіксувалися найперше відомості про запеклу боротьбу князів із боярами, котрі робили опору на різних князів. Успіх або невдачі окремих князів у міжособній боротьбі значною мірою визначався співвідношенням сил регіональних князівсько-боярських коаліцій.

Загалом політична думка розвивалася в руслі гуманістичної традиції, яку простежено в працях Ю. Дрогобича та С. Оріховського. У політичній думці переважали ідеї обґрунтування сильної князівської, а пізніше – королівської, влади, визнання зверхності світської влади над церковною. У працях мислителів цього періоду визначено мету держави – збереження набожності, добробуту та свободи громадян.

Політичні здобутки й ідеї мислителів періоду XIII–XV століть відіграли важливу роль для подальшого розвою політичної думки в умовах панування на Україні польських і литовських феодалів. Але водночас за цих умов простежено значне загальмування розвитку української політичної думки.

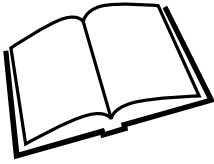
Питання для самоконтролю

1. У чому полягала роль Галицько-Волинського князівства в історії української державності?
2. Які основні політичні ідеї висвітлено в Галицько-Волинському літописі?
3. Якими рисами характеризували князів у Галицько-Волинському літописі?
4. У чому сутність централізації держави та зміцнення королівської влади в «Судебнику» Великого князя Казимира?
5. Чим відрізняються положення Судебників 1529, 1566, 1588 рр.?
6. Якими були політичні засади державності в Литовських статутах?
7. Які сторони життєдіяльності держави регулювали Литовські статути?
8. Якою була позиція Ю. Котермак-Дрогобича щодо відокремлення політичної науки від теології?
9. Як використовував Ю. Котермак-Дрогобич астрономічні календарі та прогностики для передбачення подій у державах?
10. Що лежить в основі сутності основних положень щодо держави та влади в поглядах С. Оріховського?
11. Як характеризує та яку вважає кращою формою державного правління Оріховський?
12. Як еволюціонували погляди С. Оріховського щодо співвідношення церковної та світської влади у державі?

Література

- Білецький В. С.* 509 років тому: [про Ю. Котермака (Дрогобича) – д-ра медицини, філос., астрономії та його кн. «Прогностична оцінка поточного 1483 року»] / В. С. Білецький // Східний часопис. – 1992. – 16 січ. (№ 1). – С. 8.
- Вирський Д.* «Жонатий ксьондз»: справа з одруженням Станіслава Оріховського-Роксолана 1551 р. / Д. Вирський // Укр. іст. журн. – 2014. – № 1 (514) – С. 73–89.
- Вирський Д.* Станіслав Оріховський-Роксолан як історик та політичний мислитель / Д. Вирський. – Кременчук : Вид-во КДПУ, 2001. – 217 с.
- Галицько-Волинський літопис* : дослідження. Текст. Коментар / ред. : М. Ф. Котляр ; НАН України. Ін-т історії України. – К. : Наук. думка, 2002. – 400 с.
- Дрогобич Ю.* Роки і пророцтва / уклад. і наук. ред. В. М. Вандишев. – Х. : Факт, 2002. – 287 с.
- Ідзьо В.* Українська держава в XIII столітті і сучасна методологія державознавства / В. Ідзьо // Мандрівець. – 2002. – № 4. – С. 21–25.
- Історія України в особах: IX–XVIII ст.* – К. : Україна, 1993. – 396 с.
- Киричок О.* Витоки української політичної філософії в Галицько-Волинському літописі / О. Киричок // Наук. записки [Нац. ун-ту «Острозька академія»]. – Сер. : «Філософія». – 2011. – Вип. 9. – С. 55–63.
- Ковальова С. Г.* Судебник великого князя Казимира Ягайловича / С. Г. Ковальова – Миколаїв : Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2009. – 112 с.
- Котляр М. Ф.* Галицько-Волинське князівство (до 800-ліття утворення) / М. Ф. Котляр // Укр. іст. журн. – 2000. – № 1. – С. 21–32.
- Котляр М. Ф.* Духовний світ літописання / М. Ф. Котляр. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2011. – 338 с.
- Котляр М. Ф.* Київський літопис XII століття. Історичне дослідження / М. Ф. Котляр. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2009. – 316 с.
- Новакова О.* Оріховський-Роксолан Станіслав / О. Новакова // Історія політичної думки : навч. енцикл. слов.-довід. / за заг. ред. Н. М. Хоми ; [В. М. Денисенко, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін.]. – Львів : Новий Світ–2000, 2014. – 766 с. – С. 500–501.
- Оріховський-Роксолан С.* Листи // ІЗБОРНИК. Історія України IX–XVIII ст. Першоджерела та інтерпретації. URL: http://izbornyk.org.ua/old14_16/old14_08.htm
- Паршин І. Л.* Вектори політики володарів Галицько-Волинської Русі (за матеріалами наративних латиномовних джерел XIII–XV століть) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Паршин І. Л. ; НАН України, Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича, Ін-т народознавства. – Львів, 2014. – 20 с.
- Політичні портрети Галицько-Волинської держави* : навч. посіб. / упор. А. О. Карасевич, К. М. Левківський, В. В. Сокирська. – Умань : ПП Жовтий О. О., 2011. – 639 с.
- Сас П. М.* Українсько-польський мислитель доби Відродження Станіслав Оріховський: на шляху до історизму нового часу / П. М. Сас // Укр. іст. журн. – 1991. – № 1. – С. 87–98.
- Сеньків Ю.* Судебник 1468 року, його структура, зміст та значення / Ю. Сеньків // Вісн. Львів. ун-ту. – Сер. : «Юридична» – 2008. – Вип. 46. – С. 59–64.
- Статут* Великого князівства Литовського : у 3 т. (4 кн.) / за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. – Одеса : Юрид. л-ра, 2002. – 462 с.
- Федан Д.* У Болонському університеті відкрили меморіальну дошку Юрію Дрогобичу / Д. Федан // Каменярі. – 2011. – 11 берез. – № 9. – С. 2.

ТЕМА 3

ПОЛІТИЧНА ДУМКА ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVI СТОЛІТТЯ

3.1. Чинники впливу на розвиток політичної думки на українських землях у другій половині XVI ст.

3.2. Релігійно-політичні погляди П. Скарги

3.3. Антиунійні погляди С. Зизанія

3.4. Політичні погляди Ю. Рогатинця

3.5. Гуманістичний суспільно-політичний світогляд Й. Верещинського:

3.5.1. Державно-політична проблематика праць Й. Верещинського

3.5.2. Козацька проблематика у творчості Й. Верещинського. Модель Задніпровської козацької держави

3.6. Суспільно-політичні погляди представників Острозької академії:

3.6.1. Проблематика досліджень полемістів Острозької академії

3.6.2. Антикатолицькі ідеї у полемічній спадщині Г. Смотрицького

3.6.3. Суспільно-політичний світогляд І. Вишенського

3.1. Чинники впливу на розвиток політичної думки на українських землях у другій половині XVI ст.

Починаючи від XV століття в Україні поширюється раціоналістично-гуманістичний рух. XVI століття – бурхливий час європейської Реформації та Контрреформації, пошани до освіти та мистецтв, розквіту книгодрукування, запеклих диспутів, становлення Речі Посполитої, формування українського козацтва, а також розколу українського православ'я (утворення Унійної церкви). Під впливом західноєвропейського протестантизму раціоналістична тенденція у XVI столітті зростає, створюючи ідейні передумови для формування світської науки в Україні. В цілому політичний розвиток на українських землях

Полеміка відкрила очі на глибоке провалля, яке зарисувалося між тими, що перейшли під зверхність римської церкви, й тими, що зісталися вірними церкві східній. Ті різниці – витвір тисячолітнього відмінного культурного і суспільно-політичного життя, що розвело світ західний і східний, римський і візантійський.

М. Грушевський

Розділ 1. Політична думка на українських землях від зародження до кінця XVIII століття

не можливо розглядати окремо від тих процесів, які відбувалися у Західній Європі (Реформація). Про період, який ми аналізуємо у цій темі, М. Грушевський говорив як про перше українське культурно-національне відродження, адже був помітний соціально-економічний прогрес, активізувався міжнародний обмін культурними цінностями, збільшувалася кількість шкіл, зросла кількість тих українців, хто здобував освіту в західноєвропейських університетах тощо.

Українська політична, філософська думка цього періоду розвивалась на основі ідеології гуманізму. Класичним її виразом в Україні була діяльність братств, Острозького освітньо-культурного центру (1576–1636), а пізніше Києво-Могилянської академії (1632–1817). Як засіб протидії колонізації та покатоличення українського народу в кінці XVI століття виникають релігійно-національні організації-братства: Львівське (1585–1586), Рогатинське (1589), Київське (1615), Луцьке (1617) та ін. У межах цієї теми ми звертаємося лише до першого етапу розвитку братств (до Берестейської унії), на якому для братчиків був характерний не лише виступ проти католицизму, але й проти консерватизму православного духовенства.

Розвиток реформаційних, гуманістичних ідей у братських школах і Острозькому центрі пов'язаний із іменами І. Копинського, К. Транквіліона-Ставровецького, Г. Смотрицького, плеяди українських полемістів (І. Вишенський, М. Смотрицький, Х. Філалет, С. Зизаній, З. Копистенський та ін.). У їх творах обґрунтовувалися позиції українського православ'я, критикувалися догми католицизму та політика Ватикану.

Українські політичні погляди епохи Реформації найперше представлені двома напрямками розвитку політичної думки: *гострополемічним* напрямом (І. Вишенський, Г. Смотрицький), *культурно-освітнім* напрямом (Ю. Рогатинець, С. Зизаній).

У XVI столітті в Україні відбувається становлення нового гуманістичного розуміння людини, що обумовлювалося переорієнтацією наукової думки від богопізнання до пізнання людини, визнання її самоцінності. Українські діячі, як західноєвропейські ренесансні мислителі, трактували людину як найвищу цінність, уважали її творцем свого життя. Високо поцінювалися зусилля людини у справі оборони віри та прав українського народу, уважалися гідними похвали ті, хто умів себе і всіх обороняти, оспівувалася військова звитяга захисників своєї землі.

Організації православних священиків при церквах і монастирях створювали освітні навчальні заклади, де мали можливість отримувати освіту сироти, жінки, незаможні верстви населення. Братські школи готували фахівців для різних галузей життя держави: педагогів, музикантів, акторів, різьбярів та ін. У зв'язку з діяльністю братств було започатковано новий етап у розвитку українського шкільництва, заснованого на засадах європейського гуманізму. Реформування цих установ перетворило їх на дієвий орган захисту культурних, релігійних, економічних і національних інтересів. Зокрема, Успенське братство домоглося у православних патріархів незалежності від місцевої церковної влади для львівської Успенської церкви та Онуфріївського монастиря.

Великий вплив на еволюцію політичної думки мала Люблінська унія (1569), яка політично об'єднала Королівство Польське та Велике князівство Литовське в одну

федеративну державу – Річ Посполиту. Як слушно наголошує Б. Кухта, «духовне життя того часу майже повністю проходило в релігійних рамках, тому духовна єдність спочатку означала єдність релігійну». Особливої гостроти після Люблінської унії набули проблеми віри та мови.

Однією із найдраматичніших подій періоду, представленого у темі, була ліквідація православної церковної ієрархії внаслідок укладання унії у Бересті. Берестейська унія (1596) – рішення Київської митрополії Константинопольського патріархату на території Речі Посполитої розірвати стосунки з Константинопольським патріархатом та об'єднатися з Ватиканом за умов підлеглості православних Папі Римському, визнання основних католицьких догм і збереження православної обрядовості. Унію було проголошено на церковному соборі в Бересті. Ще до прийняття унії було порушено низку проблемних питань, щодо яких згодом розпочалась полемічна боротьба. Тема унії активізувала проуніатську й антиуніатську політичну думку полемічного спрямування. Полемічна література здебільшого торкалася питань релігійного життя, реформи церкви, але в контексті цих проблем порушувалися й політичні питання.

3.2. Релігійно-політичні погляди П. Скарги

Для реалізації планів унії було залучено орден єзуїтів. За дорученням керівництва ордену з концепцією церковної унії виступив *Петро Скарга (Павенський)* – католицький теолог, письменник-полеміст. Основні праці: «Про єдність церкви Божої...» («О jedności Kościoła Bożego pod jednym Pasterzem i o greckim od tej jedności odstąpieniu...», 1577), «Життя святих» (1579), «Сеймові промови» (1597), «Оповіді Соломона» (1597), «Брестський синод» (1597), «Божественне воїнство» (1618).

Історики характеризують Скаргу як видатного оратора, проповідника своєї епохи, активного борця проти Реформації. Завдяки ораторському хисту він зазвичай перемагав своїх опонентів у диспутах. Скарга вів письмову полеміку з теологом кальвінізму А. Воланом; зміг повернути до католицизму впливового прибічника кальвінізму М. К. Радзивілла (Сирітку), був учасником підготовки Берестейської церковної унії.

Вихідною тезою Скарги було твердження «про відступництво східної церкви через пихатість і надмірну гордість константинопольських патріархів, а також тиранію і перевищення влади візантійських імператорів, які відійшли від римської церкви. Не ліпшим було становище православної церкви і в Москві, де царі скликали митрополитів і перетворювали церкву на слухняного раба» (Б. Кухта).

Петро Скарга
(1536–1612)

¹ Про це вказує в енциклопедичній статті про П. Скаргу український дослідник П. Кулаковський (Острозька академія XVI–XVII століття. Енциклопедія / ред. кол. : І. Пасічник, П. Кралюк, А. Атаманенко та ін. ; Нац. ун-т «Острозька академія». – Острог: Вид-во Нац. ун-ту «Острозька академія», 2011. – С. 410–411).

Центральною ідеєю твору «Про єдність церкви Божої...» є укладення унії шляхом повернення «заблудшої» греко-православної церкви у римсько-католицьке лоно. Праця Скарги присвячувалася найвпливовішому православному магнатові Речі Посполитої князю В.-К. Острозькому, вочевидь, задля підштовхування князя до діяльності на користь унії¹. При написанні праці Скарга використовував значну кількість як західних, так і східнослов'янських літописів і хронік. Широке залучення джерел і безумовний полемічний талант Скарги швидко зробили його книгу надзвичайно популярною серед проунійних кіл.

У цій праці Скарга виступив радше як темпераментний полеміст, ніж тонкий дипломат: подавав історію Східної та Західної церков у чорно-білих тонах, усю провину за церковний розкол 1054 року покладав на прибічників східної церкви, яких закликав підкорятися верховній владі Папи Римського. Друге видання цієї книги вийшло в 1590 році і було адресоване королеві Сигізмунду III, якого Скарга закликав підтримати ідею церковної унії, у т. ч. й за допомогою методів адміністративного тиску та навернення православних до унії.

Книга «Життя святих» (із додаванням життів місцевих святих і блаженних) мала велику популярність, про що свідчить її багаторазове прижиттєве перевидання і десятки видань у подальшому. Починаючи з цієї книги і продовжуючи «Сеймовими промовами», Скарга почав фронтальну атаку на ренесансну модель життя. Він займався активною місіонерською діяльністю на східних рубежах Речі Посполитої. Майже до кінця своєї письменницької діяльності Скарга різко критикував пануючу в Речі Посполитій толерантність, закликав до анулювання акту Варшавської конфедерації (1573), засуджував шляхту, яка вводила у своїх маєтках протестантизм, і присвятив цій проблемі низку брошур, виданих на рубежі XVI–XVII століть. Скарга стверджував, що під критичним поглядом постанови 1573 року до держави проникають найрадикальніші представники Реформації.

У 1588 році Скарга став придворним проповідником короля Сигізмунда III Вази, який цінував його за видатний дар красномовства. Скарга був прихильником обмеження влади Сейму та розширення владних повноважень короля. У промовах і текстах він таврував вади шляхти. Скарга прагнув припинити шляхетську сваволю й обмежити утиски селян. Він доводив необхідність об'єднання православної та католицької церков. Уважаючи, що релігійний союз усуне відособленість і ворожість між православними і католиками, створить умови для розвитку науки та освіти і зміцнить внутрішню єдність і політичну могутність Речі Посполитої, Скарга став одним із ініціаторів Берестейської церковної унії.

Скарга – прихильник абсолютизму, через що налаштував проти себе впливові шляхетські кола. Не була прихильною до нього частина єпархіального духовенства, звинуваченого ним у прагненні до матеріальних благ і недостатній енергійності у боротьбі з протестантською ересью. Прибічники були у Скарги у середовищі політиків, що групувалися навколо коронного канцлера Я. Замойського, які інтереси держави ставили вище за інтереси католицької церкви. Політична діяльність Скарга при королівському дворі з єзуїтами на чолі, призвела до загострення конфлікту між опозицією

та королівською владою. У праці «Сеймові промови» Скарга виступав прибічником сильної централізованої держави на чолі з королем із абсолютною владою, супротивником численних привілеїв шляхти, різко критикував її анархізм і розбещеність, класовий егоїзм, засуджував сильне пригноблення селян.

За твердженням історика О. Халецького, центральною ідеєю праці «Про єдність церкви Божої» є укладення унії шляхом навернення «заблудшої» греко-православної церкви у римо-католицьке лоно. При написанні праці Скарга використовував значну кількість як західних, так і східнослов'янських літописів і хронік. Широке залучення джерел і полемічний талант Скарга швидко зробили його книгу надзвичайно популярною серед прихильників унії. Звинувачення автором православних священників у богохульстві та симонії (придбанні за гроші церковних посад), відповідали реаліям і не могли бути спростовані. Православна сторона, попри спроби дати відповідь виявилася не готовою до дискусії.

Бачачи недоліки державного устрою Речі Посполитої, Скарга передбачав можливість її занепаду, втрати незалежності. Це в кінці XVIII століття надало слави імені та працям Скарги як пророка, який передбачав крах держави. До образу мислителя як натхненного національного пророка зверталися поети-романтики А. Міцкевич і Ц. К. Норвіда, художник Я. Матейко. За свідченнями сучасників, Скарга вирізнявся унікальним хистом проповідництва, тонким аналітичним розумом і величезною ерудицією. Присутні на його проповідях переживали велике потрясіння. З цього можна зробити припущення, що саме Скарга був чи не найвпливовішою фігурою польської контрреформації кінця XVI – початку XVII століття.

3.3. Антиунійні погляди С. Зизанія

Стефан Зизаній (Кукіль-Густановський) (р. н. невід. – 1600) – церковний, культурно-освітній діяч, проповідник, письменник-полеміст. Мислитель здобув добру освіту, знав церковнослов'янську та грецьку мови. У 1586 році він став членом Львівського братства. У 1588–1592 роках Зизаній обіймав посаду ректора Львівської братської школи. Припускають, що мислитель долучався до підготовки видання Львівським братством греко-слов'янської «Граматики» (1591). У 1593 році Зизаній переїхав до Вільно, де став ректором братської школи та проповідником у братській церкві. Його проповіді були спрямовані проти релігійних переслідувань протестантів і православних. Зизаній засуджував вищу православну ієрархію, яка підготувала й проголосила Берестейську церковну унію.

Друкарня Віленського братства опублікувала його твори «Катехизис» (1595) і «Казанье св. Кирила патріарха Іерусалимського о антихристі і знаках его...» (1596). «Катехизис» не зберігся, однак основні його положення викладені опонентом Зизанія – єзуїтським богословом Щ. Жебровським у книзі «Кукіль, який розсіває Стефанок Зизаній» (1595). Звідси й прізвище *Зизаній*, яке він одержав від своїх ідейних противників («кукіль» грецькою звучить як «зизаній»).

У праці «Казанье св. Кирила...» (виданій польською й українською книжною мовами) в дусі реформаційних учень інтерпретовано богословський твір IV століття про прихід

Розділ 1. Політична думка на українських землях від зародження до кінця XVIII століття

Антихриста й друге пришестя Ісуса Христа. Використавши твір кальвініста З. Любберта «De Para Romano» («Про Римського Папу»), Зизаній називає одинадцять ознак Антихриста й висловлює думку, що таким є очільник Ватикану. Видана напередодні Берестейської церковної унії, книга засуджувала православних «владик-відступників».

Зизаній намагався відповісти на питання, як зберегти віру та духовність народу. Ним висувалися різні ідеї, які будили релігійну свідомість людей, спрямовували їх до духовного відродження. Основою його творів, пройнятих реформаційними настроями українського народу, стало положення про боротьбу Христа і Антихриста, істини та неправди, заклик повернутись до ранньохристиянських ідеалів та надія на Друге пришестя Ісуса Христа. Зизаній розвивав ранньохристиянські позиції про Бога як захисника уярмлених, страждених та убогих; це відповідало соціальним прагненням тогочасного селянства і міських низів, серед яких Зизаній мав великий авторитет.

Мислитель висунув на передній план антитезу «Христос – Антихрист». Христос «пришоль убого, покорно, не славно, и дому своего тут на землі не маючи». Він здійснив це, «абы всі покорніи, убогій и от світа взгорженніи доброволне, и не безпечне до него приступили, і з ним посполитованіє мати могли». Отже, слуги Христа – це ті, хто «мало што на сем світе маючи, от людей взгоржени и осміяни, примусу жадного нікому не чинячи, а сами біды поносячи». Убогому Христу протиставлявся багатий Антихрист, під яким він розумів Римського Папу. Його слуги «горди, вивишені, богати, славно, гвалтом всім біди задаючи». Фактично мислитель закликав до активної боротьби зі силами зла, головним носієм якого він уважав католицьку церкву.

Зизаній активно боровся за свободу совісті, вимагав відокремлення церкви від держави: «Абы духовніи., войною бавитися не сміли... і до широй віри чрез гвалт і войну абы жадного не притягали». Мислитель вважав, що лише словом і власним прикладом можна переконувати людей; навіть найменше насилля над совістю неприпустиме. Тому в своїх творах він засуджував насильницьку політику окатоличення населення.

Через реформаційні погляди, відображені в «Катехизисі», діяльність Зизанія викликала невдоволення київського митрополита М. Рогози. У 1596 році Зизанія звинуватили в ересі й відлучили від церкви, заборонили читати прилюдно Святе Письмо, проповідувати й учителювати. У 1596 році король Сигізмунд III розіслав проти нього «баніцію» – оголосив державним злочинцем і наказав ув'язнити. У 1599 році Зизаній повернувся до Вільно, знову проповідував у братському Свято-Троїцькому монастирі. Проте уніати домоглися заборони його проповідницької діяльності й змусили вдруге покинути місто. У 1600 році, коли Зизаній ховався від переслідування на шляху до Волощини, його вбили воїни волоського господаря Михая. Його подвижницька діяльність надихнула відомого вченого і поета П. Беринду на написання віршів «На Стефана-першомученика», де в образі євангельського страстотерпця за віру проглядаються риси Зизанія як самовідданого оборонця православ'я.

С. Зизаній обстоював принцип соборності. Він уважав, що віруючі миряни повинні контролювати священників, долучатися до управління церквою й мати право голосу у справах віри. Мислитель був прихильником активної протидії соціальному, національному й духовному гнобленню українського народу польською королівською владою.

Погляди брата С. Зизанія – Лаврентія – будуть розглянуті у межах наступної теми (див. *тут*. 4.2).

3.4. Політичні погляди Ю. Рогатинця

Юрій Рогатинець (р. н. невідомий – 1608) – провідний діяч Львівського Успенського братства, оборонець православ'я, письменник, культурний, освітній, громадський діяч, фабрикант. Паралельно з організаційно-освітньою та культурною діяльністю він працював у львівському сідлярському цеху, де створював справжні шедеври козацьких сідел. Основні праці: «Послання до М. Домнікії», листи до Львівського (1596) і Віленського (1599) братств. Рогатинець був автором статутів кількох братств, які діяли у XVI – першій половині XVIII століть. Ймовірно він є автором полемічного твору «Пересторога» (1605–1606). Цю гіпотезу висловив І. Франко у статті «Z dziejów synodu Brzeskiego», а також підтримав М. Возняк, який сприймав «Пересторогу» як «маніфест поступової течії сучасного українського громадянства».

У поглядах Рогатинця простежуються елементи реформаційної ідеології. Він був активним захисником православ'я, прихильником поміркованості у релігійних суперечках. Рогатинець підтримував добрі взаємини з відомими діячами того часу, зокрема князем К. Острозьким і Київським митрополитом Іпатієм Потієм, листувався з І. Вишенським, якому адресував «Послання до М. Домнікії». У «Послання...» із консервативних позицій Рогатинець критикував погляди Іпатія Потія, які не обмежувалися аскетичними ідеалами, а закликали до дієвої проповіді та відстоювання українських національно-культурних традицій.

Рогатинець брав участь у православному Берестейському соборі. Він організував (1589) у Рогатині при церкві Різдва Пресвятої Богородиці місцеве братство за взірцем Львівського Успенського братства. При ньому було відкрито школу, а також прислано для неї зі Львова дяків-учителів. Рогатинець був одним із засновників і керівників Львівського братства та Львівської братської школи, сприяв викупу друкарського обладнання І. Федорова для заснування братської друкарні (у 1591 році видруковано першу книгу).

У листах до Львівського та Віленського братств Рогатинець закликав проявляти терпимість у справах віри. Від імені братства він виступив на церковному соборі 1596 року проти прийняття церковної унії, у його поглядах виражалося бажання зберегти батьківську віру. Цій проблемі присвячений й полемічний твір «Пересторога»: «Пересторога, зіло потребная на потомніи часи православним християнам, аби відали, яко некоторые епископове не спасенія ради душ своїх, але для певних причин і дочасних пожитков от своего патріарха одступили, і римському папезові в послушенство ся отдали, і великіи замешанія в людях учинили».

3.5. Гуманістичний суспільно-політичний світогляд Й. Верещинського

3.5.1. Державно-політична проблематика праць Й. Верещинського

Йосиф Верещинський (1532–1540 – 1598) – церковний і суспільно-політичний діяч, мислитель-гуманіст, письменник, за окремими джерелами – доктор богослов'я.

Розділ 1. Політична думка на українських землях від зародження до кінця XVIII століття

Основні праці: «Правила, тобто наука або настанова кожному християнському королеві як добре жити» (1587), «Дорога певна до найшвидшого і найнадійнішого осадження в Руському краї пустельних земель рицарством Королівства Польського» (1592), «Оголошення про фундування рицарської школи для синів коронних в Україні, подібно до уставу мальтійських хрестоносців» (1594), «Побудка... з метою піднесення святої війни спільною рукою проти турків і татар» (1594), «Спосіб осади Нового Києва і оборони колишньої столиці Київського князівства...» (1595), «Війську Запорозькому пресвітлий виказ» (1596), «Голос на піднесення потужної війни проти турецького царя» (1597).

Як зауважує український дослідник І. Хаврук, суспільно-політичні погляди Верещинського розвивалися в загальному руслі гуманістичного мислення епохи Відродження і розкриваються в творах, присвячених переважно державно-політичним проблемам того часу. Саме в душі ренесансної традиції було написано «Правила...», які є своєрідним переліком політично-моралізаторських настанов коронованим особам, ілюстрованих історичними прикладами.

Значна увага у творах Верещинського приділена проблемам України, які розглядаються в контексті загальнодержавних інтересів Речі Посполитої. Українець за походженням, римо-католик за віросповіданням, Верещинський належав до українсько-польського інтелектуального пограниччя, феномен якого дістав назву «Gente Ruthenus natione Polonus» (русин польської нації). Поряд із цим, мислитель фактично вперше вводить у суспільно-політичний обіг поняття українського народу – «українний християнський народ», наповнюючи його етнополітичним змістом і відкидаючи територіально-земельні, географічні дефініції місцевого населення.

Як прихильник безперервності історії України від часів Київської Русі, захоплений її колишньою величиною Києва та Київської держави, одночасно усвідомлюючи її минулість, Верещинський сприймав Україну як складову політичної вітчизни – Речі Посполитої, яка складається із багатьох історичних земель, заселених корінними жителями з власними культурно-історичними традиціями. Відповідно, Верещинський не виступав фанатиком у міжконфесійних відносинах, хоч і не приховував нетолерантного, навіть ксенофобського ставлення до циган, вірмен та євреїв як «чужих» автохтонному населенню.

Основну причину занепаду та політичних невдач України Верещинський убачав у її територіальному положенні, вважаючи оборону українських земель за обов'язок Корони. З метою їх залюднення та розвитку Верещинський пропонує спорудження фортеці, економічне стимулювання розвитку, а також надання Києву статусу однієї зі столиць Речі Посполитої («Спосіб осади...»).

Боротьба з мусульманською загрозою, на думку Верещинського, має загальноєвропейський характер. Мислитель є автором проектів захисту Європи від турецько-татарських нападів і обґрунтовує потребу спільного хрестового походу проти Османської імперії всіх європейських християнських володарів (незалежно від конфесій – католиків, протестантів і православних) у своїх творах «Дорога певна...», «Побудка...». З метою реалізації цих планів він писав листи римським папам Григорію XIV і Клементу VIII, імператору Рудольфу II Габсбургу, російському цареві Федору Івановичу, на-

даючи детальні рекомендації щодо стратегії та тактики майбутньої кампанії. Згодом мислитель пропонує організацію військових експедицій внутрішніми силами Речі Посполитої за активної участі козацтва («Голос...»).

Саме Верещинський починає долати усталений у шляхетському середовищі стереотип про козаків як свавільних найманців, бунтівників і грабіжників, уважаючи їх повноправними підданими Речі Посполитої. Розуміючи значення козацтва як військової сили, він прагне спрямувати його діяльність на її користь. У «Дорозі певній...» Верещинський пропонує здійснення політико-адміністративної та військової реформ, які передбачали перетворення київського католицького єпископства на основний регіональний владний інститут в Україні, а Війська Запорозького – на наймане територіальне військо (5 тис.) на регулярній основі (зі збереженням основних засад козацького устрою, крім права вільно обирати гетьмана), фактично підконтрольне київському католицькому єпископу.

У проекті «Оголошення...» передбачалось створення рицарської школи з військово-адміністративною структурою за організаційним зразком тогочасних академій. 10-тисячне військо рицарів-шляхтичів могло поповнюватись вихідцями з міщан і селян. Поряд із цим, Верещинський пропонував створити на території Задніпров'я рицарський орден хрестоносців на чолі з верховним магістром, який би перебував у васальному становищі щодо Корони. Ідеї Верещинського щодо створення васального щодо Речі Посполитої, козацького князівства та організації козацтва за полковим адміністративно-територіальним принципом не тільки розвинули теорію національної держави, а й стали основою формування програми козацького автономізму та української державності у XVII столітті.

3.5.2. Козацька проблематика у творчості Й. Верещинського. Модель Задніпровської козацької держави

Верещинському належить ідея вирішення козацької проблеми в руслі використання козацтва й забезпечення йому незалежного місця у суспільній структурі Речі Посполитої. Мислитель швидко вивчив та оцінив ситуацію, в якій опинилися козаки, а також політику щодо них польського уряду. Верещинський, на відміну від переважної більшості шляхти, часто розумів і навіть виправдовував дії повстанців. Більше того, Верещинський був абсолютно впевнений у тому, що козаки були вкрай потрібні Речі Посполитій для оборони від татарської орди. На його думку, як козаки, так і татари були небезпекою для Речі Посполитої, але врятувати громадянський спокій країни можна було тільки за допомогою козаків.

На основі власного досвіду та контактів із козаками Верещинський розробив теорію вирішення козацької проблеми, яка перепліталася з проблемою безпеки, – захистом від набігів степовиків усієї Речі Посполитої, включно з Києвом. У руслі пропагування ідеї християнської єдності з метою зупинення турецько-татарської агресії та протистояння наступу мусульманства на християнський світ, Верещинський висловлював ідею організації всхристиянського хрестового походу (праця «Будильник або про початок священної війни проти турків та татар як головних ворогів всіх християнських народів», «Ранішня зоря для цісаря всіх християн, для короля Польщі, також

Розділ 1. Політична думка на українських землях від зародження до кінця XVIII століття

для світлішого великого князя Московського, про початок загальними силами війни проти турків і татар»). У ньому, на думку автора, мали взяти участь усі християнські держави Європи, незалежно від конфесій – католики, протестанти та православні. А чільне місце у цьому поході Верещинський відводив козацтву.

У трактаті «Вірний шлях до більш швидкого й легкого заселення пустошів у руських областях Польського королівства, рівно ж до більш розумного захисту всієї української сторони від ворогів св. Хреста» (1590), Верещинський пророкує наближення занепаду Речі Посполитої. Однією з причин системної кризи польської держави він вважає занепад колишньої «житниці інших країн», – Наддніпрянської України, що перетворилася на пустощі. Заселення Наддніпрянщини Верещинський пов'язує з покращенням захисту краю. Він докладно розповідає про загрозу турецько-татарських нападів і спустошення, що їх вони завдають Речі Посполитій, змальовує картину наслідків татарських наїздів на східні окраїни Польської держави. Все це, на його думку, стало наслідком недалекоглядної політики уряду. «Легковажність і сонливість наші у відношенні до такого багатства, як Україна – дивні». Вихід із такого становища мислитель убачає у колонізації, тобто господарському освоєнні Наддніпрянщини. Зокрема, щоб створити заслін від нападів турків і татар, відбудувати й укріпити всі замки й городища, він пропонує відновити заселення України. Для цього необхідно, щоб король наказав «збудувати на самих шляхах, що ведуть із боку татар і волохів, чотири замки; щоб він потурбувався про утримання у постійній наявності на Низу за самими порогами у крайньому разі п'яти тисяч козацького народу». Запорозьких козаків (низовців) Верещинський пропонує взяти на королівську службу. Він наголошує на перевагах найманого козацького війська перед посполитим рушенням. Кошти на утримання запорозького війська, яке б несло службу по охороні краю, мають надходити від усіх жителів «Руської землі» (України). На думку Верещинського, для потреб війська вони мали б віддавали у розпорядження київського єпископа десяту копу свого врожаю. Кожний обиватель України повинен цю десятину доставляти в Київ, а єпископ буде на суднах весною сплавляти цей хліб до порогів, а відтак сухим шляхом до Запорозького війська. Решту хліба з цієї десятини слід обернути на гроші. І на ці кошти від десятини єпископ має заснувати в Києві католицький колегіум – «для освіти всього молодого покоління Руського краю», тоді місцеві молоді русини, «завдяки вивченню вільних наук, все більше й більше будуть ставати корисними всій Речі Посполитій».

Для постачання провіантом низовиків по всій Україні Верещинський пропонував будувати королівські комори, у які б обивателі за гроші збували свої продукти. Козаки не повинні нарікати на мізерність свого утримання, якщо вважають себе дійсно синами вітчизни, оскільки «між всіма людськими суспільними спілками немає жодної, котра для кожної людини була б милішою й привабливішою за державу».

Верещинський зазначає, що на чолі Війська Запорозького має стояти гетьман – людина прикрашена доблестю, дійова й досвідчена в лицарських ділах, сувора й невибаглива, житель України, оскільки не може встановитися «добрий порядок, якщо гетьман не буде жити в Україні – особливо, внаслідок швидкості нападів ворога». Гетьману за службу треба надати одне або й кілька староств. Земельні наділи (разом

із грошовою платнею) мають одержувати також козацькі старшини. Гетьман із козацьким військом має розташовувати свій табір – кіш «у таких місцях, де найвигідніше можна було укріпитися й оборонятися від ворогів св. Хреста». Таке укріплення повинно бути постійним, оснащеним гарматами.

Отже, Верещинському належить ідея вирішення козацької проблеми в руслі використання козацтва й забезпечення йому незалежного місця у суспільній структурі Речі Посполитої.

Цікавим видається проект Верещинського щодо організації України в державне утворення із зверненням особливої уваги на значення для цього процесу Києва, викладені в праці «Спосіб осадження нового Києва і оборони колишньої столиці Київського князівства від будь-якої небезпеки без обтяження його величності короля і без витрат для корони польської, пояснений панам послам майбутнього краківського сейму». Зокрема, автор бачив Київ як «столицю колишнього князівства Руського» і склав проект його відбудови, щоб «київські русаки» розквітли як народ і доступилися «Більшої слави за свою природну чулисть і природну відвагу». На думку українського дослідника В. Шевчука, тут мета мислителя полягала у тому, щоб підняти славу українців, звести їх з руїн і, зрештою, дорівняти в правах та вольностях, як і в потузі, до поляків та литовців. Однак Верещинському йшлося не тільки про нагальну потребу посилити укріплення Києва, але й про заснування в Україні, в Києві рицарсько-козацьких шкіл. Ця ідея привела автора до масштабного проекту, викладеного у трактаті, що мав назву «Громадський обов'язок заснувати лицарську школу в Україні для чоловічої молоді з земель Польської корони, а також заснувати Орден хрестоносців за мальтійським статутом на Задніпров'ї, в сусідстві з бусурманами і Москвою, для більш придатної оборони королівства Польського від всякої небезпеки» (інша назва: «Війську Запорозькому пресвітлий виказ, як і боку виховання, так теж вічного забезпечення на Задніпров'ї»). У написаному 1596 року творі єпископ, зокрема, обгрунтував план створення на Лівобережній Україні і частково у Східній Білорусі (на теренах від Лубен до Мстислава) державного утворення козаків – Задніпровського князівства. На відміну від свого попереднього проекту, Верещинський уже підносив козацтво до рівня шляхти, а козацьке військо розглядав не як об'єкт урядової політики Речі Посполитої, а як суб'єкт політичного процесу.

На чолі цієї проєктованої козацької держави мав бути князь як спадковий володар. Саме тим унеможлиблювалося безпосереднє втручання польського короля у справу його призначення чи затвердження. При цьому, за проєктом Верещинського, князь мав бути козацьким зверхником, повноправним володарем князівства: Військо Запорозьке узгоджує всю свою життєдіяльність із «князем своїм благородним».

Владні повноваження князя Задніпровської держави окреслювалися, зокрема, тим, що: 1) він був вищою адміністративно-розпорядчою інстанцією стосовно місцевої шляхти (у шляхетській Речі Посполитій підпорядкування шляхти на Задніпров'ї владі князя робило правоздатним інститут його влади); 2) влада князя поширювалася і на решту «обивателів» усього Задніпров'я – вони також залучалися до виконання повинностей на користь козацької держави. Водночас влада князя була обмеженою, оскільки він – як васал короля – мусив разом з Військом відбувати на користь

останнього військової служби. Чисельність війська, яке мало йти в похід на поклик короля, визначалася вищими органами Війська Запорозького. Останнє, за проектом Верещинського, продовжувало жити на Лівобережжі за своїми традиційними військовими звичаями та самоврядуванням: зберігалися інститут гетьманства, «козацького кола», козацьке звичаєве право і судочинство. Гетьман одержував у володіння «на вічні часи» Лубни з округою. Однак його прерогативи обмежувалися виключно військовою владою, до того ж вона не могла бути пожиттєвою.

Основою економічного устрою автономної Задніпровської держави мала стати земельна власність. Вона закріплювалася за Військом Запорозьким через певний політико-адміністративний механізм – військово-територіальні полки. Військо Запорозьке мало поділятися на 13 полків. Їм надавалося на землях князівства тринадцять територіальних округів, які повинні забезпечити матеріальні потреби кожного полку і загалом «товариства Війська Запорозького» з прибутку від міст, містечок і від «усіх хуторів», розташованих на територіях-округах полків.

Погляди Верещинського на розв'язання козацької проблеми за кілька років змінилися. Якщо в *першому* своєму проекті (1590) він передбачав прийняття на службу Польського королівства низового запорозького війська для відсічі турецько-татарським нападам, то необхідність організації козацької автономної держави на Лівобережжі за *другим* проектом (1596) він обумовлював завданнями оборони Речі Посполитої від загрози з боку Московської держави. До того ж, якщо відсутність феодальних поземельних відносин на Запорозжжі зумовлювала необхідність утримання низового війська коштом держави (платня грошима й натурою), то створення козацької держави на Лівобережжі уможлиблювалося існуванням тут відносно розвинених форм землеробства, численних міст і містечок. Це створювало умови для матеріального забезпечення Війська Запорозького та його верхівки на засадах земельної власності.

Отже, Верещинський розробив проект організації Задніпровської козацької держави, в якому дістали певне відображення (прямо чи опосередковано) політичні орієнтації Війська Запорозького, насамперед завдяки глибокому знанню козацьких настроїв. Своїм проектом Верещинський ніби передбачив майбутній устрій Гетьманщини часів Хмельниччини – поділ на військово-територіальні полки, роздачу старшині «на ранг» земельних володінь, збереження за шляхтою, яка «служить Війську», її маєтностей. В. Шевчук зазначає, що Верещинський був чи не першим, хто на «повний голос заговорив про утворення на основі козацьких полків окремих адміністративно-територіальних одиниць (цей проект було впроваджено в життя вже в XVII столітті гетьманом М. Дорошенком).

Разом із тим, на думку В. Смолія та В. Степанкова, слабкою стороною проекту Верещинського був брак безпосереднього зв'язку з національною ідеєю. «Задумане козацьке князівство не розглядалося автором як часткова реалізація (нехай і в обмеженій формі) національно-політичних інтересів українського народу», хоча й «було зроблено суттєвий крок до вироблення програми козацького автономізму». В. Шевчук одним із найцікавіших аспектів проекту Верещинського називав виразну й чітку постановку ідеї Козацької держави у формі князівства чи герцогства з підлеглистю королю.

Отже, наприкінці XVI століття ідея козацької державності як національна державна ідея найвищої міри сягнула у проектах козацьких реформ Верещинського, який став першим ідеологом Козацької держави у формі князівства з організацією територіальних полків.

3.6. Суспільно-політичні погляди представників Острозької академії

3.6.1. Проблематика досліджень полемістів Острозької академії

Острозька академія – перший вищий навчальний заклад у Східній Європі, найстарша українська науково-освітня установа, заснована у 1576 році князем В.-К. Острозьким. Українська дослідниця О. Колич підкреслює, що особливістю академії, яка була найбільшим і найвпливовішим серед усіх створених у маєтках великих магнатів культурно-освітніх осередків, була різна спрямованість поставлених і вирішуваних ними завдань: тут розвивалися і течії ренесансно-гуманістичного напрямку, які обслуговували потреби аристократичних кіл світської інтелігенції, і комплекс ідей, що був українським різновидом реформаційної ідеології, завданням якого було обґрунтування національних, релігійних і соціально-політичних інтересів нашого народу. Чи не основну увагу острозькі діячі приділяли розвитку реформаційних ідей, оновленню православної релігійної доктрини, написанню полемічних творів із чітко окресленою антикатолицькою спрямованістю.¹

Найактивніша ідеологічна діяльність Острозької академії припадає на кінець XVI – початок XVII століть, що було пов'язано із підготовкою та прийняттям Берестейської церковної унії. Унія підштовхнула появу полемічних творів, у яких на основі розробки сукупності реформаційних ідей використовувалася оновлена релігійна доктрина острозьких діячів, обґрунтовувалися погляди, що мали догматичний, філософський, політичний та етичний зміст. У цей час в Острозі відбувалася підготовка та здійснення антиуніатських заходів, що охоплювали всю Україну.

До плеяди острозьких полемістів відносяться: Г. і М. Смотрицькі, В. Суразький, З. Копистенський, К. Лукаріс, Х. Філалет, І. Вишенський, Й. Княгиницький, І. Копинський та ін. Реформаційні ідеї розроблявся у двох напрямках:

– представники *першого напрямку* розуміли небезпеку, зумовлену відсутністю державної підтримки релігії в умовах наступу католицизму та прийняття Берестейської унії. Оскільки українська культура опинилася перед загрозою зіткнення із високорозвиненою західноєвропейською культурою, розпочаті пошуки достойної відповіді латинському Заходу. Ці пошуки привели до висновків про необхідність переосмислення питань самобутнього розвитку української культури та релігії з

¹ На це звертається увага у праці: Нічик В. М. Гуманістичні та реформаційні ідеї на Україні (XVI – початок XVII ст.) / Нічик В. М., Литвинов В. Д., Стратій Я. М.; [відп. ред. Горський В. С.; АН УРСР. Ін-т філософії]. – К. : Наук. думка, 1990. – 384 с.

Розділ 1. Політична думка на українських землях від зародження до кінця XVIII століття

урахуванням історії східної церкви та українського народу. На тлі релігійного протистояння та з урахуванням національних особливостей відбувається засвоєння та переосмислення певних ідей західноєвропейської Реформації;

– представники *другого напрямку* були прихильниками повної ізоляваності української культури, обмежуючись лише візантійськими та давньоруськими традиціями.

Разом із реформаційними ідеями існував у межах двох течій і ренесансно-гуманістичний напрямок.

На аналізі поглядів острозьких полемістів ми зупинемося нижче, звернувши увагу на суспільно-політичні ідеї кількох представників.

3.6.2. Антикатолицькі ідеї у полемічній спадщині Г. Смотрицького

Герасим Смотрицький – видатний український письменник-полеміст, поет, педагог, учений, один із ідеологів культурно-освітнього руху в Україні в останній чверті XVI століття. У книзі «Оборона Верифікації» (1621) син Г. Смотрицького, Мелетій, писав про батька: «Знало Герасима Даниловича Смотрицького Поділля, котре родило його, і виховало, і гродським писарем кам'янецьким за трьох старост кам'янецьких мало. Знала Волинь, де від ... князя Острозького, воєводи Київського забезпеченим, при своєму землянському на Поділлі земельному наділі, непогідливій маєтності, при косянтинівському тракті мешкав».

**Герасим
Смотрицький**
(р. н. невід. – 1594)

Г. Смотрицький займав при князівському дворі впливову посаду підскарбія (фінансовий керівник маєтностей роду Острозьких), згодом (або одночасно) стає викладачем і першим ректором Острозької академії. Він активно долучався до діяльності Острозької друкарні, стає одним із керівників літературно-наукового гуртка й одним із редакторів тексту Острозької Біблії, пише до неї дві передмови; можливо, працює з І. Федоровим над іншими острозькими виданнями.

Смотрицький є автором антикатолицьких полемічних статей «Ключ царства небесного» (1587), «Календарь римски новы» (1587), які були надруковані 1596 року. Поява цих полемічних творів була спричинена релігійно-політичною ситуацією в Речі Посполитій. На початку 80-х років XVI століття посилилась антиправославна діяльність королівської адміністрації та польсько-католицьких кіл. У 1584 році католицький львівський архієпископ Д. Соліковський спробував насильно ввести серед українців новий Григоріанський календар.

Конфлікт набрав загальнодержавного значення. У 1585 році його вдалося владнати при безпосередній участі В.-К. Острозького; була укладена угода між католиками і православними про припинення взаємних виступів. Але уже в 1586 році угоду порушив ярівський єзуїт Б. Гербест, який видав у Кракові книгу «Wiary kościoła rzymskiego wywody». У ній автор, зокрема, зневажливо висловлювався про

Тема 3. Політична думка другої половини XVI століття

У полемічних писаннях Г. Смотрицький виступив як послідовний супротивник католицької експансії і людина, яка зорієнтована на традиційні цінності. Цей аспект теж знайшов продовження у творчості його сина.

П. Кралюк

східних слов'ян, їхні традиції. У відповідь на неї Смотрицький і підготував названі вище невеличкі статті, які об'єднав разом із передмовами у збірник.¹

Г. Смотрицький звертає увагу на посилення католицької пропаганди серед православних. «Учителеве костела римського ...з великою пильністю а потужнымь старанемь ... оудаються до вас, народове рускіє, ...выносачи... звиърхность своих папезов римских и ѿ них оуставляные законы и вѣры таѣже, а ваших патріарховъ крѣцких, и ѿ них держаную вѣру и закон... авне топчут ногами а призываютъ вас въ едность». Б. Гербест – «единъ с таковых учителей» пише «што са ему подобало, едноть с правдою далеко са минало». Багато людей потрапило у тенета його неправдивих писань. Тому необхідно дати йому належну відповідь, захистити православну церкву, як матір, яка «многослезно плачеть, единыхъ же ѿ нее ѿступуютъ, других, же о тое не дбають». Смотрицький закидає Б. Гербесту, що у своєму трактаті він «нѣкоторые слова Хвы и апосоловъ его свѣтых на сво млын римскій криво опачиною натагал, ... з многихъ историковъ и каноновъ соборныхъ письма приводилъ ... папезовъ усѣхъ под небо выносачи, а с патріарховъ многих еретиками оуказуючи». Єзуїт обмовляє православну церкву, чисто і непорочно, якщо «и мѣжи намѣстниками апстольскими же са находили еретикове... иные патріархове свѣти и увесь дховный станъ за то винни не были».

Смотрицький виступає проти догмату зверхності та непогрішимості римського папи. Він пише, що Б. Гербест «превѣчную Бжественную власть и силы без бачена и страху зъ Хрста дереть да на своего папу кладеть». Він висловлює сумнів у тому, що серед пап не було грішників і відступників. «Кгдыж mezi десятми чиновъ англскихъ нашолса злый, mezi дванадесать особъ апстоловъ нашолса недобрый, а mezi колко сотъ папезовъ римских жебы не мѣль быти жаденъ злы и еретикъ, то речъ неподобнаа».

У статті «Ключ царства небесного» розглядається одне з найактуальніших тогочасних питань – про колегіальність і одноосібність духовної влади у православній та католицькій церквах. Твір містить заклик бути вірними Східній церкві, молитися в православних храмах, якщо навіть вони бідні й убогі і немає в них дзвонів: «...без звоновъ и органовъ Бга хвалити и ему са молити можемъ. Кгдыжболше смотрит на срдца, нижли на тые гуки». Вірність своїй вірі – це і є ключ царства небесного, який відкриє дорогу до вічного життя.

У статті «Календарь римски новы» критикується реформа папи Григорія XIII щодо приведення церковного календаря у відповідність астрономічному. Зміни були науково обґрунтованими, але в умовах України православні сприйняли «римський»

¹ Ці факти вказує в енциклопедичній статті про праці Г. Смотрицького ректор Національного університету «Острозька академія» проф. І. Пасічник (Острозька академія XVI – XVII століття. Енциклопедія / ред. кол. : І. Пасічник, П. Кралюк, А. Атаманенко та ін. ; Нац. ун-т «Острозька академія». – Острог: Вид-во Нац. ун-ту «Острозька академія», 2011. – С. 156–160).

Розділ 1. Політична думка на українських землях від зародження до кінця XVIII століття

календар як один із засобів посилення польсько-католицької експансії. Через це ще більше загострилися стосунки між Східною і Західною церквами, «великака васнь и ненависть межи людми с того поправлена всчалася, тагнуци за собою много трудностей и утрать безпотребныхъ невинне». Смотрицький підкреслює, що таке нововведення ускладнило життя насамперед простій людини, створило незручності і для міщан, і у купецьких справах, внесла незгоди в стосунках між чоловіком і жінкою, якщо один із подружжя католик, а інший – православний.

У своїй полеміці автор із народним гумором тлумачить деякі відмінності між Східною та Західною церквами, зокрема, безшлюбність латинського кліру.

3.6.3. Суспільно-політичний світогляд І. Вишенського

Іван (Іоан) Вишенський – український письменник-полеміст¹. Відома нині літературна спадщина Вишенського – це 15² творів (трактатів, послань, листів), написаних у проміжку між 1588 і 1616 роками. Десять із них письменник об'єднав у рукописну «Книжку» – «Викриття диявола-світодержця...», «Писання до князя Василя і всіх православних християн...», «Порада, як очиститися Христовій церкві...», «Писання до всіх, що живуть у Лядській землі...», «Писання до єпископів, що відступилися від православної віри...», «Коротке повідомлення про латинську звабу...», «Про еретиків...», «Загадка філософам латинським...», «Короткий слід, що приводить до збагнення та вивчення науки...». За життя Вишенського лише один його твір «Послання до єпископів...» (у скороченій редакції) був опублікований у полемічному збірнику «Книжка» (Острог, 1598). Окрім цих творів, відомі ще такі його послання – «Короткослівна відповідь Феодула...», «Чесній і благородній стариці Домнікії...», «Зачіпка мудрого латинника з дурним русином...», «Христорубовому братству Львівському та іншим братіям», «Благочестивому братові моему во Христі, отцю Йову...», «Писання, яке зветься “Видовище мисленне”...». Більшість творів письменника переписувалися від руки і швидко поширювалися.

Деякий час Вишенський жив і, ймовірно, навчався у Луцьку та Острозі. І. Франко припускав, що Вишенського підтримував В.-К. Острозький (можливо, жив при дворі князя). У 70-х роках XVI століття Вишенський постригся в ченці (перебував в Унівському монастирі), у 80-х роках, не змирившись із феодальним ладом Речі Посполитої, відправився в Грецію, де став ченцем Афонського монастиря (на той час центр православ'я на Сході). Певний час мандрував «святими обителями», був ченцем Загребського монастиря, а під кінець життя замкнувся в печері, де й помер.

Іван Вишенський
(між 1545–1550 –
після 1620)

¹ Себе мислитель іменував «Іоанн русин, реченный Вишенский», «Іоанн мних Вишенский», «Іоанинок з Вишні».

² Також джерела вказують як кількість праць 16-ть.

Перебуваючи за межами України, Вишенський підтримував активний зв'язок із Львівським братством та острожкою групою полемістів – Г. Смотрицьким, С. Зизанієм та ін. У 1604 році, у відповідь на тривалі умовляння, Вишенський повернувся до України. Відвідавши Львів, він наразився на нерозуміння керівників братства, через що покинув місто, на рік поселився в Унівському монастирі, де у 1605 році написав послання «Чесній і благородній стариці Домнікії...» («Послання до стариці Домнікії»), полемізуючи з членом Львівського братства Ю. Рогатинцем. Згодом Вишенський переїхав до Манявського скиту, а в наприкінці 1606 року повернувся на Афон «спасатися в пустинних местах».

Для мислителя характерна суперечливість поглядів, переплетіння передових і консервативних ідей, новаторства та традиціоналізму. Український політолог Б. Кухта зауважує про Вишенського: «Поряд із засудженням духовенства знаходимо апологію чернецтва, зі закликами до боротьби з поневолювачами – проповідь аскетизму та відчуження, проповідь демократичного соціального ідеалу – консерватизм у поглядах на суспільний прогрес взагалі». О. Колич звертає увагу, що «мислитель орієнтувався лише на греко-візантійські та давньоруські духовні цінності. З одного боку, зазначена позиція сприяла збереженню національної єдності, релігійних і культурних традицій, але з іншого – містила загрозу духовної ізоляції, набуття рис провінціоналізму, втрати культурою та народом у цілому життєздатності, зменшення вибору можливостей виходу із кризової соціально-політичної та культурної ситуації, в яку потрапила Україна в кінці XVI – на початку XVII століття».

Праці Вишенського мали полемічний характер й були спрямовані проти римо-католицької церкви й частково протестантів. Особливо гостро мислитель критикував верхівку православної церкви України й Білорусі, представники якої погодилися на унію з римо-католиками. При цьому Вишенський, засуджуючи своїх конфесійних та ідейних супротивників, часто виступав із осудом тогочасних соціальних порядків. У «Посланні до стариці Домнікії» Вишенський так відповів Ю. Рогатинцю на його пропозицію залишитися в Україні та захищати інтереси рідного народу: «... я з народом заповітів не складав і відповідей не творив, і народу я не знаю, в бесіді з ним не спілкувався і на очі не здибувався. Про що каже пан Юрко, не знаю. Чому мене чекають? Може, позичив що у кого і маю віддати борг?.. Що за привід – народні страсті і якого народу, не можу зрозуміти».

Основними напрямками суспільно-політичної думки Вишенського є:

– *критика тогочасного суспільного ладу, шляхти*. Це характерне найперше для праці «Викриття диявола-світодержця». На думку мислителя, вся історія загалом є історією боротьби за владу над людством «диявола-світодержця». Він пропонує «голяку страннику» будь-яку посаду, титул у римо-католицькій церкві. Всі, хто займав якусь посаду у Речі Посполитій, навіть дрібний землевласник, для Вишенського були співучасниками диявольського царства, його «угодниками». «Голяк-странник» відмовляється від пропозиції диявола, і у викладі Вишенського ця відмова символізує загальне заперечення суспільно-політичного укладу Речі Посполитої;

– *критика Берестейської унії, діяльності ордену єзуїтів*. Це характерне найперше для праці «Короткослівна відповідь Петру Скарзі». Вишенський заперечує унію, відкидає «тую любов поганську, которую бискупи залецают», виступає проти тих

єпископів, які зрадили народ. Він висловив думку, що православні не погодяться на прийняття унії. У цьому ж творі Вишенський пише про слов'янську мову як мову пізнання істини Божої, а латину називає «лжепоганською»;

– *спроба представлення власного бачення суспільно-політичного ідеалу.* Цей ідеал Вишенський висвітлює в концепції про «істинну» церкву¹ у праці «Короткослівна відповідь Петру Скарзі». Церкву (суспільство) Вишенський уявляв в образі заснованого на братерстві та рівності собору рівних, усіма переслідуваних, що продали «именя своя», відrekliся від «себе і своїх» і пішли влід за Христом. Ознаками істинної церкви Вишенський визначає добровільну відмову від власності, святу бідність.

Значне місце у творчості Вишенського посідала концепція про соборне (тобто колективне) правління церквою. Ця його концепція спрямовувалася перш за все проти релігійного авторитаризму, зокрема проти церковного абсолютизму римських пап. Концепція соборності Вишенського базується на природному праві, ідеї рівності всіх людей. Ця ідея обґрунтовувала можливість кожної людини безпосередньо спілкуватися з Богом, незалежно від її походження та станової приналежності. В соціальному аспекті ця теорія фактично містила вимогу рівності станів. Таким чином мислитель виступив проти принципів феодального суспільства, відповідно до яких «далеко хлоп от шляхтича розность має», мислитель доводив природну рівність «хлопа» і «шляхтича». Вишенський уважав, що природна рівність людей основана на матеріальній єдності. Адже і пан, і його підданий – це та ж матерія, та ж плоть і кров. Природну рівність людей мислитель розглядав як основу соборності церковного та суспільного життя. Ідеалом громадської спільності Вишенський уважав братства.

Критикуючи та відкидаючи сучасну йому дійсність, Вишенський бачив вихід із тяжкого соціального становища в міленіумі – «тисячолітньому царстві» раннього християнського вчення, тобто в суспільному порядку, в якому, на його думку, реально були б розв'язані конфлікти епохи. Відносини в ранньохристиянській громаді, засновані на визнанні рівності всіх людей, Вишенський уважав зразком ідеальних суспільних відносин. Водночас він ідеалізував їх бідність, підносив її демократизм та простоту. Під «тисячолітнім царством» мислитель розумів суспільство, у якому відсутні станові відмінності, приватна власність і відокремлена державна влада, яка протистоїть членам суспільства.

Перший у нашій краї різко та сміло підніс голос в обороні того бідного робочого люду, показуючи... що той мужик не просто робоча худоба, що він радується і терпить як чоловік і хоче жити як чоловік.

І. Франко

Публікацію праць Вишенського здійснили такі діячі української культури, як М. Костомаров, І. Франко, Г. Житецький та ін., завдяки яким Вишенський відкрився читачеві як яскравий український полеміст XVI–XVII століть. Вишенський уміло поєднував літературні форми церковних послань, діалогу та полемічного трактату. І. Франко писав: «Іван Вишенський може ще й нашому поколінню служити прикладом твердості і стійкості характеру, прямоти та ясності у вислові своїх поглядів і згід-

¹ У часи І. Вишенського поняття церкви та суспільства були тотожними, тому мова йде не так про ідеал церкви, як про суспільний.

ності між переконаннями та цілим своїм життям». Його тексти характеризувалися емоційністю, сарказмом, сатирою, які використовувались у боротьбі із католицизмом та унією. В цілому його погляди відповідали соціальним, духовно-релігійним поглядам у суспільно-духовному житті західно-європейських країн у добу гуманізму та Реформації.

Питання для самоконтролю

1. Як укладення Люблінської унії вплинуло на еволюції суспільно-політичних ідей?
2. Визначіть вплив європейської Реформації на українську політичну думку.
3. Охарактеризуйте концепцію церковної унії П. Скарги.
4. Вкажіть на причини появи полемічної літератури та основні її тематичні напрямки в другій половині XVI ст. Яким був її вплив на політичну свідомість українців?
5. Які політичні ідеї відстоювали представники українських братств? Вкажіть особливості суспільно-політичних ідей представників братського руху на етапі до укладення Берестейської унії.
6. Охарактеризуйте соціально-політичну програму Львівського та Ставропігійського братств.
7. Хто з мислителів другої половини XVI ст. критикував і за що тогочасний лад і шляхту?
8. Розкрийте полемізм дискусій мислителів другої половини XVI ст. щодо Берестейської унії.
9. Проаналізуйте богословський формат критики тогочасного суспільно-політичного ладу С. Зизанія.
10. Вкажіть характеристики моделі Задніпровської козацької держави Й. Верещинського.
11. Яким був суспільно-політичний ідеал І. Вишенського?
12. Проаналізуйте зміст полеміки П. Скарги та І. Вишенського.
13. У чому полягає концепція соборності І. Вишенського?

Література

Вишенський І. Твори / І. Вишенський ; [пер. з кн. укр. мови В. Шевчука]. – К. : Дніпро, 1986. – 247 с.

Захара І. С. Борьба идей в философской мысли на Украине на рубеже XVI–XVII в. / И. С. Захара. – К. : Наукова думка, 1982. – 158 с.

Капраль М. Національні громади Львова XVI–XVIII ст. : соціально-правові взаємини / М. Капраль. – Львів : Літ. агенція «Піраміда», 2003. – 439 с.

Капраль М. Рогатинці Юрій та Іван // Довідник з історії України / за заг. ред. І. Підкови, Р. Шуста. – 2-е вид. – К. : Генеза, 2001. – 1136 с.

Колич О. І. Філософсько-правова концепція у працях полемістів львівських братств / О. І. Колич // Наук. вісн. Львів. держ. ун-ту внутр. справ. – Сер. : «Юридична». – 2014. – № 2. – 412–422.

Розділ 1. Політична думка на українських землях від зародження до кінця XVIII століття

Колич О. І. Філософсько-правові ідеї Івана Вишенського / О. І. Колич // *Наук. вісн. Львів. комерц. акад. – Сер. : «Юридична».* – 2015. – Вип. 2. – С. 43–51.

Колич О. І. Філософсько-правові концепти полемістів Острозької академії / О. І. Колич // *Вісн. Нац. ун-ту «Львівська політехніка».* – Сер. «Юрид. науки». – 2014. – № 807. – С. 236–244.

Кухта Б. З історії української політичної думки / Б. Кухта. – К. : Генеза. – 368 с. – С. 38–53.

Матковська О. В. Львівське братство: культура і традиції. Кінець XVI – перша половина XVII ст. / О. В. Матковська; вступ. слово І. В. Паславського; худож. оформл. Л. В. Прийми. – Львів: Каменяр, 1996. – 71 с.

Нічик В. М. Гуманістичні та реформаційні ідеї на Україні (XVI – початок XVII ст.) / В. М. Нічик, В. Д. Литвинов, Я. М. Стратій; відп. ред. В. С. Горський; АН УРСР. Ін-т філософії. – К. : Наукова думка, 1990. – 384 с.

Острозька академія XVI – XVII століття. Енциклопедія / ред. кол. : І. Пасічник, П. Кралюк, А. Атаманенко та ін. Нац. ун-т «Острозька академія». – Острог : Вид-во Нац. ун-ту «Острозька академія», 2011. – 512 с.

Паславський І. В. З історії розвитку філософських ідей на Україні в кінці XVI – першій третині XVII ст. / І. В. Паславський. – К. : Наук. думка, 1984. – 128 с.

Савойська С. Рогатинець Юрій / С. Савойська // *Історія політичної думки : навч. енцикл. слов.-довід. / за наук. ред. д-ра політ. н. Н. М. Хоми ; [В. М. Денисенко, Л. Я. Угрин, В. Г. Шипунов та ін.].* – Львів : Новий Світ-2000, 2014. – С. 562–563.

Сас П. Йосип Верещинський // *Історія України в особах IX–XVIII ст. / авт. колектив, керівник В. Замлинський.* – К. : Україна, 1993. – С. 169–175.

Сас П. М. Політична культура українського суспільства (кінець XVI – перша половина XVII ст.) : навч. посіб. / П. М. Сас. – К. : Либідь, 1998. – 296 с.

Сухарева С. В. Полемічна проза Петра Скарги на захист Берестейської унії // *Наук. вісник Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки.* – 2010. – № 21. – Сер. : «Філолог. науки». – С. 34–36.

Терлюк І. Я. Політико-правова доктрина козацького державотворення: нарис історії української державної ідеї / І. Я. Терлюк, І. М. Флис. – Львів : Вид-во Тараса Сороки, 2008. – 300 с.

Тимошенко Л. В. Берестейська унія 1596 р. / Л. В. Тимошенко. – Дрогобич : Коло, 2004. – 197 с.

Федорчук О. Скарга (Павенський) Петро / О. Федорчук // *Історія політичної думки : навч. енцикл. слов.-довід. / за наук. ред. д-ра політ. н. Н. М. Хоми ; [В. М. Денисенко, Л. Я. Угрин, В. Г. Шипунов та ін.].* – Львів : Новий Світ-2000, 2014. – С. 562–563.

Франко І. Іван Вишенський, його час і письменська діяльність // *Франко І. Збір. творів: у 50-х т. – Т. 28.* – К. : Наук. думка, 1980. – С. 260–278.

Франко І. Іван Вишенський і його твори // *Франко І. Збір. творів: у 50-х т. – Т. 30.* – К. : Наук. думка, 1981. – С. 7–211.

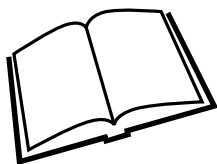
Хаврук І. Верещинський Йосип / І. Хаврук // *Історія політичної думки: навч. енцикл. слов.-довід. / за заг. ред. Н. М. Хоми ; [В. М. Денисенко, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін.].* – Львів : Новий Світ-2000, 2014. – 765 с. – С. 121–122.

Щербак В. О. Становлення ідей козацької автономії в Речі Посполитій / В. О. Щербак // *Наукові записки. Т. 91. Іст. науки.* – 2009. – С. 4–8.

Яковенко Н. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст. – К. : Критика, 2002. – 416 с.

Шевчук В. Суспільно-політична думка в Україні в другій половині XVII – на початку (до 1710 р.) XVIII століття // *Тисяча років української суспільно-політичної думки. У 9-ти т. – К. : Дніпро, 2001. – Т. III. Кн. перша (Третя чверть XVII ст.).*

ТЕМА 4

ПОЛІТИЧНА ДУМКА ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVII СТОЛІТТЯ: ПРОДОВЖЕННЯ ПОЛЕМІЧНОЇ ТРАДИЦІЇ

4.1. Суспільно-політичний світогляд З. Копистенського

4.2. Ренесансний гуманізм Л. Зизанія

4.3. Релігійно-політичні погляди М. Смотрицького

4.4. Християнський гуманізм К. Т. Ставровецького

4.1. Суспільно-політичний світогляд З. Копистенського

У першій половині XVII активно продовжує розвиватися полемічна література. Одним із її представників є *Захарія Копистенський* – український церковний діяч, письменник-полеміст. Основні праці: «Часослов» (1617), «Книга про віру єдину і святу соборну апостольську церкву» (1619–1621), «Палінодія, або Книга оборони» (1621–1622), «Книга про правдиву єдність православних християн» (1623).

У біографії Копистенського, реконструйованій у працях низки дослідників (у т. ч. М. Грушевським, І. Франком), згадується про особисті контакти, які він мав із носіями львівської братської традиції, про його освіту. В. Шевчук уважає, що початкову освіту З. Копистенський здобув вдома та у школі, заснованій його дядьком, єпископом М. Копистенським, у Перемишлі, а потім навчався у школі Львівського Успенського братства Копистенський, судячи з його власних риторично злагоджених творів, був добре обізнаний із теорією та практикою красномовства, діалектикою та основами богослов'я. Копистенський – член Київського братства (вступив у 1616 році), учасник вченого гуртка в Києво-Печерській лаврі під керівництвом архімандрита Є. Плетенецького.

«Книга про віру єдину...» була видана під псевдонімом Азаріаса. Це був ґрунтовний полемічний твір того часу, який охоплював проблеми догматики, таїнств, обрядності, соціальної практики християнської церкви. Основний зміст твору – полеміка навколо основних догматів. Полемізуючи з католиками і протестантами, Копистенський звертався до категоріального апарату, логічних прийомів та операцій, які були розроблені європейською наукою. В аргументації своїх поглядів спирався не тільки

**Захарія
Копистенський**
(р. н. невід. – 1627)

на Біблію, а й на твори католицьких письменників (Т. Аквінського, В. Платіни, П. Скарги), твори західних істориків (Ц. Баронія, Б. Кромера, М. Стрийковського), аналіз творів представників Реформації (М. Лютера, Т. Кальвіна, Я. Гуса, Л. Социна, У. Цвінглі та ін.), хоча орієнтувався на слов'янську історію, відображену в літописах і хроніках. Він звертався до історії українського народу, відтворюючи правдиву картину життя України, що знайшло своє відображення в його «Палінодії...».

Праця «Палінодія» мала виражений полемічний характер, була відповіддю на трактат Л. Кревзи «Оборона єдності церковної» (1617) і вважається одним із найкращих зразків православної полемічної літератури того часу. Опираючись на численні античні джерела і святоотцівську літературу, полеміст звинувачує «латинян» у ересі, зазначаючи, що вони покинули істинну мудрість і взялися за «науки». Але та ученість, якою вони пишуться, має грецьке, а не латинське походження – латиняни ж тільки спотворили її. Отже, католики «чужим пір'ям хваляться, чужим плащем накриваються, бо Грецька то суть мудрість – Платонова й Аристотелева і інших філософів грецьких мудрість, частково їм виділена» («Палінодія»).

Копистенський вважає, що можна читати і «паганські» книги, відокремлюючи «істину від неправди», бо світська мудрість теж допомагає відстоювати православне віровчення. Зазначаючи, що саме слов'янство є прямим спадкоємцем античної мудрості, саме русичі міцно тримаються апостольської віри, автор «Палінодії» заперечує невченість православних і наводить низку імен діячів візантійсько-слов'янської культури. Тому, вивчаючи грецьку філософію, слов'яни беруть своє. «І ми, Росси, якщо заради наук в краї Німецькі удаємся, не за латинським, а за Жрецьким розумом удаємся, де, як своє власне, знаходимо, від Греків на короткий час довірене, відбираємо, зі спритністю проте сміття відмітаємо, а зерно беремо, вугілля залишаємо, а золото виймаємо» («Палінодія»). Ідея, що «латинська» мудрість – перш за все «грецька» мудрість, дозволяла київським вченим не лише розглядати себе як спадкоємців давньоруської духовності, але й стверджувати в правах греко-античну культуру, обґрунтовуючи право на засвоєння культурних цінностей Риму, а також досягнення європейської науки і філософії.

Не могла пройти повз увагу Копистенського поява на політичній арені України козацтва. Відомо, що Київське братство було взято під опіку запорозькими козаками. Підтримка козаками православної віри справила велике враження на Копистенського, який в цей час працював над «Палінодією». У цьому творі Копистенський особливий акцент робить на оборонній ролі козацтва: «А другая часть Яфето-Роского поколенья, з Малої Росії виходячи, а на за-порогах живучій козаки – Татари и места Турецкіи на море чолном воюют, а на всех выправах военных кролей Полских делне, мужне и преважне ся ставят» («Палінодія»). Копистенський підкреслює, що козаком міг бути лише православний.

Також Копистенський документував перебіг Хотинської війни (1621) між султанською Туреччиною і Річчю Посполитою, у якій на боці поляків воювали козаки – «з цесарем Турецким и Татарами под Хотенем в Волоской Земли» («Палінодія»). Інформацію про перебіг війни Копистенський отримав від її безпосередніх учасників, зокрема й від П. Конашевича (Сагайдачного). Описуючи Хотинську війну, Копистенський вказав на деталі: 1) на чолі турецької армії був султан Осман II – «цесар Турецкіи Осман притомный был з войском барзо великим», який, не здійснивши своїх замислів, «зо встидом отступити мусел!» («Палінодія»); 2) під час бою передові по-

зиції займали козаки – «Як там напрод сам Бог з свого великого милосердя кролевство и войско Полское заховал, а заступ и оборону тую войском Росским козаками выставил!». На думку Копистенського, це було зумовлено тим, що козаки були православної віри: «Тое-то есть войско и той-то народ, который веру оную за Володимера, от Греков принятую держит, и который в послушенстве и благословеніи патриархи вселенского архиепископа Константинопольского, статечне трвает!» («Палінодія»); 3) застосування козацької тактики в бою – сковувати вози як редути – «Были там за помочю Божою на той войне под Хотенем своим обозом козаки, живим и движущимся муром и баштами оборонными!» («Палінодія»). Своїми бойовими діями в Хотинській війні українські козаки фактично врятували не лише Річ Посполиту, а й інші європейські держави. І на цьому Копистенський зробив особливий акцент: «Весь свет и правое рыцерство ведает сведоцтво, як они (козаки – *авт. теми*) там мужне, переважне и рыцерско поступовали, як насилнейшим и нагвалтовнейшим Турецким штурмом отпор валечный давали, а выдерживали...» («Палінодія»). Українська дослідниця П. Степенькіна висловлює припущення, що «вірогідно, що згадка в “Палінодії” про Хотинську війну – це одне з перших письмових повідомлень, яке зафіксувало цю непересічну подію в історії України і вирішальну роль у ній козаків». Навіть незначний за обсягом матеріал з історії козацтва, представлений Копистенським у «Палінодії», засвідчує його повагу до козаків. Він убачав у них ту силу, що зможе захистити Україну та православну віру українського народу.

4.2. Ренесансний гуманізм Л. Зизанія

Гуманістичні та реформаційні тенденції, притаманні для початку XVII століття, яскраво виявилися у творчості українського освітнього та церковного діяча *Лаврентія Зизанія*, молодшого брата Стефана Зизанія, погляди якого охарактеризовані у попередній темі. У документах від 1606 року він значиться як «Лаврентій Зизаній Тустановицький Ярославський»¹.

Мислитель відомий як активний борець проти унії. У молоді роки, як припускають історики, міг бути пов'язаний із Львівським ставропігійним братством. Л. Зизаній долучився до випуску «Граматики словенської» (1596) та оригінальної «Азбуки» (1596, разом із братом Стефаном). Ймовірно, він підготував «Книгу о вірі» (бл. 1596) і «Катехизис» (1600).

Найповніше погляди Зизанія відображено у його праці «Катехизис». Ця праця, з одного боку, була знаряддям по-

Лаврентій Зизаній
(р. н. невід. – між 1634 і 1640)

¹ Його нове прізвище, ймовірно, походить від села Тустановичі (що біля Дрогобича). Це, на думку І. Мицька, є свідченням або його перебування там, або прийняття шляхетства, оскільки брат його, Стефан Зизаній, цього прізвища не мав. Про це вказує й О. Мазур у енциклопедичній статті про Л. Зизанія (Острозька академія XVI – XVII століття. Енциклопедія / ред. кол. : І. Пасічник, П. Кралюк, А. Атаманенко та ін.; Нац. ун-т «Острозька академія». – Острог : Вид-во Нац. ун-ту «Острозька академія», 2011. – С. 119–120).

Розділ 1. Політична думка на українських землях від зародження до кінця XVIII століття

леміки проти католиків і протестантів, а з іншого – мала слугувати посібником для вивчення православного віровчення для братських шкіл. Під час обговорення праці православними та світськими особами Зизанію було винесено звинувачення в ересі.

Творчість Лаврентія Зизанія і його переклади показують, що він був одним із найосвіченіших людей свого часу.

М. Возняк

Після цього мислитель відмовився від авторства, а його «Катехизис» вийшов лише у 1783 році.

«Катехизис» Зизанія написаний у формі запитань і відповідей. Автор наголошував, що справжньому християнину «не досить самої віри, але й добрих учинків є потреба» («Катехизис»). Людина мусить активно трудитись на благо суспільства з глибокого переконання в тому, що це принесе користь людям, а не зі страху за бездіяльність у потойбічному світі. Мислитель підкреслював: служити добру на землі людина повинна завжди, «навіть хочай би жодних мук грішникам зготованих не было» («Катехизис»). Захищаючи ідеали громадянського служіння, активного суспільного життя, Зизаній виходив із ренесансного розуміння людини як істоти тілесно й духовно здорової, не зіпсованої «гріховним» минулим, створеної для творчої самореалізації та самоствердження.

Людська природа є божественною в потенції й постійно продовжує змінюватись відповідно до того, чи діятиме вона згідно зі своєю божественною природою, коли зміна спрямована безперервно до кращого в ній, до ідеалу, чи зіб'ється з прямого шляху, коли буде рух у протилежний бік. Від самої людини, її вільної волі як діяча залежить реалізація її природних властивостей у думках, воліннях, учинках, відчуттях, словах – цінність її буття у світі. За Зизанієм, якщо така духовна й практична діяльність буде здійснюватись за загальним божественним законом людської сутності, то природний розвиток людини буде спрямований до безпристрасності й миру. Людина, як творець самої себе, може уподібнитись Богові, але може бути і «рабом страстей плотских и уподобится скоту, дьяволу» («Катехизис»).

У дусі ренесансного возвеличення гідності людини Зизаній твердив, що людина – рівна Богові, проте актуалізація цієї рівності, розкриття в собі божественних властивостей досягається в добродійній практиці, безкорисливому служінні людям. Ця думка є лейтмотивом політичної філософії гідності в українському гуманізмі кінця XVI – першої третини XVII ст.

4.3. Релігійно-політичні погляди М. Смотрицького

У попередній темі (див. *п.п.* 3.6.2.) нами широко аналізувався полемічний доробок Г. Смотрицького. Полемічні традиції були продовжені його сином *Мелетієм Смотрицьким* – письменником, перекладачем, ученим-філологом, церковним діячем, богословом. Дитячі роки мислителя пройшли в Острозі, де він здобував освіту (опанував кілька мов) у місцевій академії під керівництвом батька, ректора академії. Освіту продовжив у сзуїтській академії у Вільно.

Деякі дослідники вважають, що ще в ранній період Смотрицький писав твори антиуніатського спрямування, але ці припущення не мають належного документального підтвердження.

Польською написаний один із найвідоміших полемічних творів «Тренос» («Плач») (1610, опублікований під псевдонімом Теофіл Ортолог). М. Смотрицькому також приписують авторство анонімного полемічного твору «Антиграфи...» (1608).

Праця «Тренос...» викликала значний резонанс. Початок твору, перші два розділи подані у формі плачу, «ляменту» православної церкви, яка персоніфікується з образом-символом матері. Смотрицький змальовує жахливий стан церкви, акцентує увагу на невдячних «синах» (князівських і шляхетських родах), які покинули «матір». Наступні вісім розділів мали богословський характер, де переважно йшлося про теологічні розходження між православною та католицькою церквами. Розповсюдження «Треносу...» було заборонене владою; його видавці зазнали переслідувань.

**Мелетій
Смотрицький**
(бл. 1577–1633)

Праця «Тренос» була написана під впливом визначного гуманіста М. Кузанського: використовувалися його думки про людину як мікрокосм, що відображає в мініатюрі великий світ – макрокосм. Смотрицький критикував тогочасний суспільно-політичний лад польського королівства, а свій народ просив взятися за науку, прагнути до мудрості, пошуку Божої благодаті, а не золота чи срібла. Звертаючись до аристократії, Смотрицький закликав її бути поміркованою і не зловживати владою. Доля народу, вважав він, полягає у християнському терпінні, покорі. Питання про співвідношення церковної влади та світської, Смотрицький вирішував на користь останньої.

У 1618–1619 роках Смотрицький опублікував «Граматику...», яка вплинула на розвиток філологічної науки в слов'янських народів. При написанні «Граматики» Смотрицький використовував текст Острозької Біблії. Ця праця багато разів перевидавалася й була підручником старослов'янської мови аж до кінця XVIII століття. Імовірно, в час видання «Граматики...» Смотрицький став ректором братської школи в Києві. Восени 1620 року його таємно висвятив патріарх Теофан (Феофан) на архієпископа полоцького, вітебського й мстиславського. Оскільки це висвячення вважалося владою незаконним, Смотрицький зазнав переслідувань. На захист себе та своїх соратників, Смотрицький написав і опублікував низку полемічних творів – «Верифікація невинності» (два видання 1621 року), «Оборона верифікації» (1621), «Еленхус» (1622), «Юстифікація невинності» (1623). Вони стали помітним явищем у розвитку полеміки між православними та прихильниками унії й викликали численні відповіді.

Після вбивства (1623) уніатського полоцького архієпископа Й. Кунцевича Смотрицький змушений був покинути землі Речі Посполитої й подався на Близький Схід, побував у Константинополі, Палестині, Єгипті. Український дослідник-філософ П. Кралюк припускає, що, схоже, він мав завдання від українсько-білоруських православних ієрархів провести перемовини зі східними патріархами. Після повернення зі Сходу (1625) Смотрицького бойкотувало православне духовенство. Це стало однією з причин його переходу в унію (1627); існувала домовленість про те, що Смотрицький не афішуватиме своє уніатство. 1628 року без згоди Смотрицького український культурний і церковний діяч К. Сакович опублікував у Львові його полемічний твір

«Апологія...», де осуджувалися східні патріархи й проводилася ідея єдності православних та уніатів. Книга викликала розголос і була різко засуджена собором православних ієрархів. На свій захист Смотрицький написав кілька полемічних творів – «Протестацію» (1628), «Паранезіс» (1628) та «Екзетезіс» (1629), де проводилася думка про потребу порозуміння православних та уніатів.

4.4. Християнський гуманізм К. Т. Ставровецького

Кирило Транквіліон Ставровецький (1581–1646) – православний та унійний богослов, освітній і культурний діяч, поет, учений, видавець. Із біографічних даних відомо, що він тривалий час він учителював у Львові й Вільно, де викладав слов'янську та грецьку мови у братських школах. Ставровецький видавав свої твори у друкарнях, які сам організовував. Через несприятливу ситуацію у Львові мислитель вимушений змінювати місця свого перебування. У 1626 році Ставровецький перейшов до Унійної церкви.

Проповідник мав на меті вразити слухача, вдарити по його розуму або почуттю, – це потрібне було і для того, щоб розворушити увагу, і для того, щоб цю увагу утримати: слухач у ці неспокійні часи був зайнятий іншими, нецерковними інтересами, мав уже досить широку сферу світського життя, що не перебувала під контролем церкви.

Д. Чижевський, «Історія української літератури»

Мислитель залишив багату богословську, духовну й літературну спадщину: посібник «Зерцало богословія» (1618; це була спроба доступно викласти догматичну систему віровчення), «Учительне Євангеліє» (1619; це збірка його проповідей на неділі та свята), «Перло многоцінне» (1646; це збірка віршів і прозових повчань). Звернемо увагу, що «Євангеліє учительне» у перекладі на сучасну українську мову видано в Україні у 2014 році. Українська учена М. Кашуба зауважує про Ставровецького, що «твори цього мислителя становлять невичерпну скарбницю вагомих свідчень і переорієнтації української культури, і перевороту в світогляді людини, що відобразили основний етап першого українського культурно-національного відродження другої половини XVI – першої половини XVII ст.».

Усі праці Ставровецького побудовані навколо богословських і морально-етичних проблем сучасного йому світу. Його творчість просякнута ідеями християнського гуманізму (не ренесансного), тобто такого, в якому джерело гідності та особистої незалежності людини вбачали у Бозі. Ставровецький популяризує ідеї рівності, братства всіх людей, стверджуючи, що Бог створив людей рівними і єдиними. З ренесансними гуманістами мислителя поєднувало звернення до рідної мови, її захист, використання у своїх публіцистичних та наукових творах.

Убоління за стан православної церкви в Україні відчуються виразно на сторінках «Євангелія учительного». З розпачем говорить Ставровецький в одній із проповідей: «Горе мені – мало сьогодні знайдеш вірних серед людей! Адже багато продало віру за кухлем пива аріянам, і понурцям, і кальвіністам». Ще інші спокусилися на знатні титули в Речі Посполитій: «І так є нині в нас суетні люди і безумні, котрі

свою віру й благочестя зраджують за суєтні імена й непотребні назвиська. Один говорить: я ловчий! Інший: я підчаший! Ще інші собі назвиська за віру купують. Хіба може бути безумство більше! Що ж ловчий? Лише псар і псів годувальник! Що ж підчаший? Лише корчмар, який наливає і проливає, п'яницям прислуговуючи» («Учительне Євангеліє»). Ставровецький свідомий того, що на тлі слабкості церкви й непевності суспільної ситуації особливо гостро постає потреба в освічених, відважних і відповідальних людях, які очолюють церкву.

Найбільше його турбують вади й гріховні вчинки тих, кому належало бути прикладом для мирян і посполитих людей. Він вболіває за чистоту церкви. Корабель-церкву в бурхливому морі ересей і інших загроз можуть врятувати чесні й освічені слуги Христа. Поки у церкві були «святі мужі, премудрі вчителі й казнодії солодкомовні», вона процвітала, але «прийшли після них люди лукаві й ліниві працівники в винограднику Господньому, вожді сліпі, неуки, п'яниці, сріблολюбці, плотолюбці, які більше для жінки й дітей працюють, ніж для Бога; і про це більше старасться й думає, ніж про стадо Христове й про науку збавенну: на жінках їхніх і доньках ризи світлі, пояси золотом куті, а в церкві книги подерті, а в іншій – і таких не знайдеш. Такий усі дні життя тільки про посаг думає, а про книгу учительну й не гадає» («Учительне Євангеліє»).

У проповідях Ставровецький осуджує багатство, нажите нечесним шляхом – обманом, обкраданням Церкви, присвоєнням пожертв, а найбільш прикрим і гріховним він вважає те, що ці накопичені багатства світські та церковні ієрархи розтринькують на плотські втіхи, не дбаючи про майбутнє ні Церкви, ні суспільства. Особливе обурення викликають у нього недбалість й лінощі тих, хто не працює на благо суспільства, а «свій розум і премудрість звернуть на злобу і хитрість світу цього»: «Одні мають славу світу цього й багатство – могли би будувати школи і науку поширювати, друкарні влаштовувати, книги друкувати, Церкву Божу премудрістю збагачувати, тих, хто науки потребує, втішати. Горе мені, що не бачу нині нічого з цього, адже якщо розумом це й приймають, однак серце своє і волю звертають на обжирство й пияцтво, помноження дармоїдів, похлібників, і запряжених колісниць, збільшення скарбу, аби вороги покрали...» («Учительне Євангеліє»). Ставровецький вважає негідними прощення тих християн, які лінуються старанно працювати, які не передають свої таланти іншим.

На думку Ставровецького, справжні проповідники «мають розум, просвітлений світлом і повен премудрості небесної, і язик, прикрашений солодкими словами, нагострений правдою», а читане повчання «вимушено нині у церкві встановилося, бо не стало справжніх і премудрих учителів», «бо багато неуків, лжепастирів не хочуть ані читати повчання у Церкві, ані з книг людей навчати, лише спішать до об'їдання і пияцтва, у рабство до живота» («Учительне Євангеліє»). Ставровецький закликав сучасників до наполегливої праці з глибокою вірою в мудрість людини, у її можливості змінити себе і світ своїми знаннями й активними діями. Реформування української церкви мислитель вважав можливим через освіту, помноження знань богословських і світських, через активну участь церковних діячів у моральному вдосконаленні суспільства, у вихованні свідомого й відповідального

Розділ 1. Політична думка на українських землях від зародження до кінця XVIII століття

громадянина. Небажання навчатися, байдужість і безвідповідальність духовних і світських наставників громади Ставровецький сприймав як справжнє лихо, яке поряд з несправедливими накопиченнями багатства здатне погубити людську душу. Не для того існує церква, щоб у ній показувати багатство тлінне – переконаний проповідник, золото затьмарює розум, навіює страх, милостиня й співчуття убогим більш потрібні, ніж золотий посуд у церкві.

Сучасно звучать спостереження Ставровецького про владу: «А нині наші зверхники через мамону, через жінок і родичів приймають честь... є бо деякі у нас безумці, які й душу зраджають, і віру погубляють, за те лише, щоб на короткий час мати владу цього світу». На прикладах зі стосунків Христа з апостолами і їх рідними проповідник навчає владоможців «навіть заради родини нічого не обіцяти своїм ближнім», і наголошує, що «почесті людину засліплюють» («Учительне Євангеліє»).

Земне життя для Ставровецького не є долиною сліз і страждання, а є нивою, на якій людина повинна трудитися, докладати інтелектуальних і фізичних зусиль для вирощування й плекання урожаю християнських чеснот. Мудра й добродісна людина здатна оцінити й гідно сприйняти себе, усвідомити важливість і необхідність свого буття. У мудрості, на думку Ставровецького, багатство перебуває «у правиці, а слава, честь і держава – у лівиці».

Ставровецький як письменник, церковний і громадський діяч не завжди вписувався своїми ідеями в контекст традиційного східного православ'я, засвідчуючи ті зміни в церковному й культурному житті, які були зумовлені ренесансними й реформаційними процесами.

Питання для самоконтролю

1. У чому проявилися гуманістичні та реформаційні тенденції, притаманні українській політичній думці початку XVII ст.?
2. Розкрийте зміст полеміки між З. Копистенським (праця «Палінодія») та Л. Кревзою (трактат «Оборона єдності церковної»).
3. Проаналізуйте розкриття З. Копистенським козацької проблематики. Як в цілому взаємодіяло козацтво та братства?
4. Яким був ідеал людини-християнина Л. Зизанія?
5. Чому праця «Тренос» М. Смотрицького викликала такий значний суспільний резонанс? Які суспільно-політичні ідеї доносилися у ній?
6. Як у політичній думці України першої половини XVII ст. розкривається ставлення до тогочасного суспільно-політичного ладу польського королівства?
7. Як тогочасними українськими політичними мислителями вирішувалося питання про співвідношення церковної влади та світської?
8. У чому проявився християнський гуманізм К. Т. Ставровецького та яка відмінність цього типу гуманізму від ренесансного?
9. Які вимоги до церкви звучать у працях К. Т. Ставровецького?

Література

Бабич С. Творчість Мелетія Смотрицького у контексті раннього українського бароко / С. Бабич. – Львів : Свічадо, 2008. – 180 с.

Дойчик М. Специфіка розуміння ідеї гідності в українському ренесансному гуманізмі / М. Дойчик // Філософія, соціологія, психологія: зб. наук. праць Прикарпат. нац. ун-т ім. Василя Стефаника. – 2011. – Вип. 16 (1). – С. 47–52.

Захара І. С. Борьба идей в философской мысли на Украине на рубеже XVI–XVII в. / И. С. Захара. – К. : Наукова думка, 1982. – 158 с.

Капраль М. Національні громади Львова XVI–XVIII ст. : соціально-правові взаємини / М. Капраль. – Львів : Літ. агенція «Піраміда», 2003. – 439 с.

Кашуба М. В. Філософія Відродження в Україні / М. В. Кашуба, І. В. Паславський, І. С. Захара. – К. : Наук. думка, 1990. – 334 с.

Кашуба М. Скарбниця ідей та думок: сучасна українська версія «Євангелія учительного» Кирила Транквіліона Ставровецького (Львів : Свічадо, 2014, 679 с.) / М. Кашуба // *Studia Polsko-Ukraińskie*. – 2015. – № 2. – С. 175–187.

Кралюк П. Духовні пошуки Мелетія Смотрицького / П. Кралюк. – К. : Український Центр духовної культури, 1997. – 192 с.

Кралюк П. М. Мелетій Смотрицький і українське духовно-культурне відродження кінця XVI – початку XVII ст. – Острогоз : Вид-во Нац. ун-ту «Острозька академія», 2007. – 208 с.

Красковська М. Смотрицький Мелетій / М. Красковська // Історія політичної думки : навч. енцикл. слов.-довід. / за наук. ред. д-ра політ. н. Н. М. Хоми ; [В. М. Денисенко, Л. Я. Угрин, В. Г. Шипунов та ін.]. – Львів : Новий Світ-2000, 2014. – С. 598–599.

Криса Б. Кирило Транквіліон Ставровецький: історія творчої особистості / Б. Криса // Українське літературознавство. – 2013. – Вип. 77. – С. 285–296.

Кухта Б. З історії української політичної думки / Б. Кухта. – К. : Генеза. – 368 с. – С. 38–53.

Матковська О. В. Львівське братство: культура і традиції. Кінець XVI – перша половина XVII ст. / О. В. Матковська. – Львів : Каменярь, 1996. – 71 с.

Матковська О. Ренесансне розуміння людини в духовній культурі України кінця XVI – першої половини XVII ст. / О. Матковська ; Матеріали міжн. наук.-практ. конф. (10–11 лютого 2012 р., м. Львів) [«XXIV Читання, присвячені пам'яті засновника Львівсько-Варшавської філософської школи К. Твардовського»]. – Львів : Ліга-Прес, 2012. – С. 155–158.

Мищик Ю. А. Ставровецький-Транквіліон Кирило // Енциклопедія історії України : у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (гол.) та ін. ; Ін-т історії України НАН України. – К. : Наук. думка, 2012. – Т. 9 : Прил – С. – С. 779.

Мозговий І. Культурологічні проблематики і антична спадщина в творчості українських полемістів / І. Мозговий // Філологічні науки : зб. наук. праць. – Суми : Ред.-вид. відділ СДП, 1998. – С. 103–108.

Сас П. М. Політична культура українського суспільства (кінець XVI – перша половина XVII ст.) : навч. посіб. / П. М. Сас. – К. : Либідь, 1998. – 296 с.

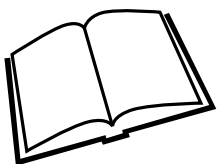
Степенькіна П. Я. Захарія Копистенський про запорозьке козацтво / П. Я. Степенькіна // Наукові записки НаУКМА. – Том 21. Іст. науки. – 2003. – С. 16–18.

Шевчук В. Суспільно-політична думка в Україні в XVI – першій половині XVII століття // Тисяча років української суспільно-політичної думки : у 9-ти т. – К. : Дніпро, 2001.

Яковенко Н. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст. – К. : Критика, 2002. – 416 с.

Яременко П. К. Мелетій Смотрицький. Життя і творчість / П. К. Яременко. – К. : Наук. думка, 1986. – 159 с.

ТЕМА 5

УКРАЇНСЬКА ПОЛІТИЧНА ДУМКА В ДОБУ ВИЗВОЛЬНИХ ЗМАГАНЬ XVII СТОЛІТТЯ

5.1. Загальна характеристика традицій суспільно-політичної думки в добу визвольних змагань

5.2. Духовні, культурні, морально-етичні та державно-політичні ідеї П. Могили

5.3. Релігійно-політичні просвітницькі погляди І. Борецького

5.4. Полемічні та християнсько-моральні ідеї І. Гізеля

5.5. Політико-правова концепція Ю. Немирича:

5.5.1. Еволюція суспільно-політичних поглядів Ю. Немирича

5.5.2. Політичне значення «Гадяцького договору»

5.6. Уявлення про державу, політичну націю та легітимність влади в концепціях Ф. Софоновича

5.7. Державницька концепція Б. Хмельницького

5.1. Загальна характеристика традицій суспільно-політичної думки в добу визвольних змагань

Ситуація на українських землях у XVII столітті була складною через критичне становище у політичній сфері. Відсутність власної держави, перервана державотворча традиція, масове ополячення української еліти були чіткими симптомами катастрофи, що насувалася. Прогресуюча асиміляція українського народу поступово доходила до тієї межі, за якою він мусив зійти з історичної сцени як самостійний суб'єкт. Намагаючись прискорити перебіг цього процесу, польська сторона посилила національно-релігійне гноблення. Спираючись на католицизм, польські магнати здійснювали політику національного та культурного поневолення українського народу.

Одним із основних інструментів окатоличення стала уніатська церква, яку активно підтримувала Римська курія. Папа Урбан (1623–1644) у своїх листах до керівництва Речі Посполитої неодноразово закликав сприяти поширенню унії та фізично знищувати її противників. Одні за одними на українських землях виростили костьоли, кляштори (монастирі), колегіуми та школи єзуїтів. Дедалі більшого поширення набував процес захоплення або руйнації католиками православних культових споруд, посилення утисків православних за їхню віру, переслідування за уживання української мови та поширення українських книг.

Отже, відсутність власної держави, прогресуюча втрата національної еліти, церковний розкол, наростаюче закріпачення селянства не тільки помітно гальмували у XVII столітті суспільний розвиток українського народу, а й робили цілком реальною загрозу втрати його національної самобутності, асиміляції та зникнення. Зазначені чинники були спонукальними; вони зумовлювали необхідність масового народного виступу саме у цей час. Серед умов, які сприяли активній національно-визвольній боротьбі, були слабкість королівської влади та прогресуюче посилення відцентрових тенденцій у Речі Посполитій. Своєрідним ґрунтом для розгортання та поглиблення цих процесів стало зміцнення великого феодалного землеволодіння.

Селянсько-козацькі повстання XVII століття сприяли накопиченню воєнного досвіду, зростанню національної самосвідомості українського народу, посиленню єдності козаків і селян у боротьбі за національне визволення, формуванню психологічної готовності боротися до переможного кінця. Важливими чинниками, що уможливили початок козацького повстання, стало посилення та розширення сфери впливу Запорозької Січі, яка в той час була своєрідним зародком української державності та за певних умов могла б стати основою для створення повноцінної держави.

Саме під час визвольної війни середини XVII століття український народ зумів перемогти свій традиціоналізм, по-новаторськи підійти до конкретної історичної ситуації та створити нову форму державного правління – *гетьманську державу*. Дуже важливо чітко зрозуміти український традиціоналізм і новаторство політичної думки тих часів.

Українська держава, що виникла під час національно-визвольної війни (1648–1657), була, з одного боку, результатом організаційного колективного генія народу, який експромтом за короткий час створив нові форми політичної організації країни і привів їх у рух, з іншого – це була цілеспрямована, свідомо діяльна Б. Хмельницького та його прибічників зі створення нових форм суспільних і державних відносин, їх координації, певної ієрархії владних відносин, перетворення українського уряду в суб'єкт міжнародних відносин. Виходячи зі сказаного, стає зрозумілим зміст української політичної думки середини XVII століття: усі твори були пронизані революційно-релігійними закликами, під якими було виборено українську державність.

У процесі розгортання національно-визвольних змагань у середовищі козацької еліти вперше в історії української суспільно-політичної думки були чітко сформульовані фундаментальні основи національної державної ідеї: 1) право українського народу на створення власної держави в етнічних межах його проживання; 2) незалежність і соборність Української держави; 3) генетичний зв'язок козацької державності з Київською Руссю, спадкоємність кордонів, традицій і культури княжої доби.

Уже в 20-х роках XVII століття один із літописів – Густинський¹ – досить чітко відобразив формування української національної самосвідомості. Хоча історичні праці замальовували минуле політичне існування українських земель, ці території могли бути дійсно «батьківщиною» тільки тоді, якщо вони мали політичну структуру і в

¹ *Густинський літопис* (1600–1640) власне був прикладом монастирського літопису. Такі літописи хоч і описують переважно внутрішні й господарські справи монастирів, подають важливі матеріали для місцевої історії.

сучасності. Поняття «natio» і «patria» можна було застосувати повною мірою тільки після 1690 року, коли українська історіографія зосередилася на нових політичних чинниках – козацтві як політичній основі нації і Гетьманщині як Вітчизні. Завдання написання нових історій, що враховували нову політичну культуру козацької України, перейшло від монастирів до козацьких урядовців.

Отже, на політичні ідеї XVII століття мали вплив три головні чинники: домінування латини та польської культури, панування іноземних держав, соціальні перетворення, започатковані повстанням 1648 року.

Напередодні 1648 року на українських землях під владою Польщі загострювалися релігійні, національні й соціальні суперечності. У 1620 році за ініціативи гетьмана Сагайдачного в Києві була відновлена митрополія. Місто знову стало головним культурним, духовним центром України. У Києві на початку XVII століття визначаються два основних осередки культури й освіти – Київське братство (засноване в 1615 р.) і група вчених-просвітників при Києво-Печерській лаврі на чолі з її архимандритом Є. Плетенецьким. На основі Київського братства та Лаврської школи, заснованої П. Могилою, була утворена (1632) Київська колегія, згодом Києво-Могилянська колегія, а потім і Академія. У XVII столітті колегія не мала офіційного статусу, але вона була першим українським вищим навчальним закладом із європейським рівнем освіти, де вивчали п'ять мов, у тому числі грецьку, латину, і сім вільних наук – граматику, діалектику, арифметику, геометрію, астрономію та музику.

Виникла Києво-Могилянська академія на хвилі національно-культурного відродження України й швидко стала головним осередком освітньої, наукової, мистецької інтелігенції, яка формувала духовний світ, суспільно-політичну думку й національно консолідуючу свідомість українців. Ще під іменем Київської братської школи, заснованої 15.10.1615 р. на дарованій Галшкою Гулевичівною київській землі, Києво-Могилянська академія взяла за провідний напрямок своєї діяльності служіння людям «всякого роду й стану», виховання дітей у вірі «древній українській», православної, навчання їх наукам вільним, світським. Тобто школа проголошувала себе всестановою, світською, народною. Засади всестановості, в яких знайшла реальне втілення ідея оцінки людської гідності не за походженням чи достатком, Академія зберігала упродовж усього свого існування.

Суспільно-політичні події, що відбувалися в період визвольних змагань XVII століття вплинули на піднесення української суспільно-політичної думки. Визначну роль у цьому процесі відіграли П. Могила (діяльність якого залишається предметом дискусій), І. Гізель, Ю. Немирич та ін. Учені та діячі Києво-Могилянської академії зробили значний вклад у розвиток української політичної думки. Діяльність академії дала поштовх глибоким внутрішнім змінам в українській церкві, докорінним зрушенням у способі мислення духовництва, розвитку православного богослов'я, виникненню професійної філософії, запровадженню західних освітніх моделей. Це сприяло вихованню нових, інтегрованих у тодішній духовний європейський процес українських інтелектуалів, котрі, поєднавши знання спадщини княжої доби з надбаннями західної науки та зберігаючи свою національну самобутність, жили духовним і політичним життям освічених європейців.

5.2. Духовні, культурні, морально-етичні та державно-політичні ідеї П. Могили

Петро Могила
(1596–1647)

Вагомий внесок у розвиток української політичної думки зробив засновник Києво-Могилянської академії *Петро Могила* – церковний і освітній діяч України першої половини XVII століття. Основні праці: «Літургіаніон» (1629), «Антологія» (1636), «Євангеліє учительне» (1637), «Анфологіон» (1643), «Требник» (1646). Станом на кінець XX століття дослідники виявили понад сотню його рукописів, близько півсотні свого часу опублікованих малоформатних праць, – у т.ч. понад два десятки фундаментальних книг із проблем філософії, теології, логіки, історії, світського знання, риторики, філології тощо.

Могила був одним із перших українських мислителів, хто спромігся сформулювати та втілити на практиці ідеї духовної й етнічної самобутності, самоцінності народу, його рівності поміж інших у сім'ї християнських європейських народів. Він здійснив синтез дискурсу релігійно-церковного єднання, морального оздоровлення, просвітництва і консолідації всього народу на ідеалах справедливої державності. Могила започаткував радикальну переорієнтацію інтелектуального й духовного життя України на досягнення теоретичного рівня, на засвоєння наукових здобутків Заходу для розвитку власних церковних і культурних традицій.

Суспільно-політичні погляди Могили досить складні і суперечливі. Так, він розвинув ідею верховенства влади православної церкви (передмова до праці «Євангеліє учительне»), але й одночасно писав про ідеального володаря – сильного, могутнього, який отримує владу безпосередньо від Бога і про свої дії звітує тільки перед ним. Тому його не могла влаштувати позиція православної церкви в Москві, її підпорядкованість цареві. Смісл царської влади мислитель бачив у спільному добрі підданих, а для досягнення цього він рекомендував цареві радитися у справах із духовними та мудрими світськими радниками. Таким чином, церкві відводилась роль радника, а не верховника. Могила, як і європейські гуманісти, закликав володаря бути «батьком на троні, опікуном підданих», що сам себе обмежує собою встановленими законами і доброчесністю.

Учений був одним із перших тогочасних мислителів, кого турбувало питання про майбутню українську державність. Він пов'язував її створення з іншими державами, де панувало православ'я. На його думку, держава як певна установа дається людям Богом, у кожному конкретному випадку безпосередньо вона встановлюється через їхню волю, тому слушним було твердження про те, що голос народу – це голос Божий. Адже кожна людина від Бога й від природи має право на життя, на свободу та її захист, але якусь частину цих прав вона відчужує від себе й передає носіям державної влади. Остання, унаслідок цього, стає виразником волі та інтересів усіх. Отже, суб'єкт державної волі розширюється, це особиста воля не тільки володаря, а й тих громадян, які йому цю волю передали. І тому всі його дії повинні спрямовуватися на

Розділ 1. Політична думка на українських землях від зародження до кінця XVIII століття

реалізацію загальногромадянських інтересів, спільної користі, а не лише власних або якоїсь верстви.

Державу Могила розуміє як конструкцію, яка включає усі стани, угруповання, окремих громадян, й водночас відображає волю та інтерес кожного. Саме завдяки цьому вона й спрямовується на досягнення загального блага. Зауважимо, що терміни «громадянин» й «обиватель», які по суті є першоосновами в державному будівництві, неодноразово вживалися Могилою.

Владні функції держави мислитель також розглядав із позицій досягнення спільного добра або користі. Насамперед він звертав увагу на необхідність захисту Вітчизни від зовнішніх ворогів, збереження громадянського миру й злагоді в країні, верховенства права, піклування про розвиток торгівлі та ремесел, поширення освіти тощо.

Могила, міркуючи про функції держави, приділяв велику увагу дипломатії та міжнародним відносинам. Роздумуючи про майбутнього православного володаря, він виходив із лояльного ставлення до тогочасної Речі Посполитої, намагався довести, що забезпечення прав вірних Східної церкви краще проводити легальними, ненасильницькими засобами.

Не оминув Могила й проблему співвідношення духовної та світської влади, керуючись, перш за все, політичними інтересами України. Він вказував на недопустимість втручання держави у справи церкви, наголошуючи при тому, що правитель одержує владу безпосередньо від Бога та звітує про свої вчинки тільки перед ним, а церква має бути радником правителя. Цю ідею Могила чітко сформулював у передмові до «Євангелія учительного».

Про погляди мислителя на форму держави, якій він віддавав перевагу, не можна зробити однозначного висновку. Ні до аристократично-олігархічного, ні до республікансько-демократичного правління він не схилився. Могила не поділяв думки щодо легітимізації козацької християнської республіки. Хоча до цього висновку зі середини XVII століття вже починають приходити інші мислителі (Ю. Немирич, а згодом П. Орлик та ін.).

Стан цесарсій и королевській ест досит поважній, але над оного ест поважнійшій стан священнической, бо цесаром, кролем і всім потентатом того світа влада от Бога всемогущого ест дана над маетностями, грунтами землі, и над тілом людским, а священници владнут душею людскою... як теды душа ест зацнейшая над тіло, так стан священнической палму годности всім станов потентатов того света поривает... годности священническая над станами наизацнейшими того света продкует.

П. Могила, «Євангеліє учительне»

Як засвідчують наведені уривки з творів Могили, він і його сподвижники добре розуміли неоднорідність тогочасного суспільства, наявність у ньому протиріч між вельможним панством і простолюдом, між козацькою старшиною та сіромою, між багатими й бідними. Ці протиріччя роз'ятрювалися й вміло використовувалися як польськими, так згодом і російськими політиками та ідеологами, особливо за часів Петра I. Українську знать зваблювали привілеями й маєтностями, залякували бунтами та ворохобством черні, а останній демагогічно навівали переконання, що лише король або цар є її захисником від утисків і визиску старшини. Покладаючи надії на іноземних

володарів, і ті, й інші нерідко ставали знярядям у чужих руках проти власного народу. За цих обставин Могила та його однодумці виступали за злагоду й примирення в українському суспільстві його різних станів, висуваючи ідею християнської любові. Вони зверталися до неї як речники церкви, що перебирала на себе функцію держави – протидіяти всіма доступними їй засобами братовбивчій війні Русі з Руссю та остаточному розладу суспільства. За цією ідеєю стояв загальнонаціональний інтерес, який був вище інтересів станів. Тому вона (ідея) виводилася не лише з теологічних аргументів, а і з наявності спільної історії, мови, звичаїв, а особливо спільних потреб у захисті батьківської віри, здобутих упродовж сторіч прав і вольностей.

Свобода нації, за Могилою, ґрунтується на свободі людської особистості. Вона ж, як вважав мислитель, будучи вершиною й метою світобудови, є, як і все суте, двонатурною – внутрішньою й зовнішньою, тому й її свобода є подвійною. Внутрішня є реалізацією даної Богом кожній людині здатності до самодіяльності її розуму й волі, вільного вибору між добром і злом. А зовнішня, пов'язана з природним правом, є можливістю сповідувати віру батьків, говорити рідною мовою, жити на землі свого народу, володіти й порядкувати власним майном, що й повинні гарантувати громадянські закони.

Захищаючи свободу волевиявлення кожної людини, Могила водночас наголошував на значенні права у життєдіяльності суспільства. Надання ним пріоритету законів і моралі перед особистою волею володаря вводило українську правосвідомість у контекст європейського політичного мислення. Звернення до понять «спільного блага» й справедливості уможливило наповнити їх зміст українськими історичними реаліями, а згодом і використати для становлення й розвитку української національної ідеї. Все це було пов'язано з роздумами мислителя про майбутню державність в Україні, зумовленими тим, що формування української нації, яку в ідейному оточенні Могили нерідко називали «нацією Володимира», вступило в такий період, коли неминуче виникало питання про державно-політичне оформлення її статусу.

Твори й діяльність Могили сприяли духовній консолідації нації. Його ідеї, увійшовши у свідомість інтелектуальної еліти, позначилися на подальших теоріях української державності, пов'язаних передусім із іменами І. Виговського, Ю. Немирича, І. Мазепи, П. Орлика.

Аналіз творів Могили підтверджує, що вони є органічною частиною всієї системи духовної культури українського народу першої половини XVII століття. У них відобразилися тенденції загального національного піднесення, гуманізація й демократизація культури та суспільного життя. Могила, а також його однодумці та ідейні спадкоємці були потужним чинником формування спільноти, яка піднімалася над регіональними відмінностями численних розгалужень українського народу й, усвідомлюючи єдність своєї історії, мови, міфології, віри, звичаїв, ставала цілісною нацією.

5.3. Релігійно-політичні просвітницькі погляди І. Борецького

Іван Борецький (чернече ім'я Іов) – український церковний, політичний і культурно-освітній діяч, митрополит Київський, Галицький і всієї Русі (1620–1631), пе-

Іов Борецький
(р. н. невід. – 1631)

дагог, ректор Львівської братської школи, перший ректор Київської братської школи, полеміст, письменник. Борецькому приписується авторство антиунійного та антикатолицького полемічного твору «Пересторога» (1605–1606; виданий твір під псевдонімом Клірик Острозький), «Протестація» (1621), «Юстифікація» (1622). Борецький переклав із грецької «Лист Мелетія, святишого патріарха Олександрійського, до велебного єпископа Іпатія Потія» (1605), був одним із редакторів і перекладачів із грецької на церковнослов'янську богослужбової книги «Анфологон».

Борецький займав антиуніатську, але загалом толерантну щодо католицизму позицію, розуміючи, що після Берестейського собору почалися масові гоніння й розвиток православної культури на західноукраїнських землях на цьому етапі ускладнюється.

Польськомовне послання «Юстифікація» присвячено захисту православної ієрархії. Цей твір також вихваляє одвічну вірність і послух «руського» (українського) народу боговстановленій владі – від київських князів до польського короля. Тут античні ідеї громадянської свободи переплітаються з поняттями середньовічного феодального устрою.

У працях «Протестація» й «Юстифікація» Борецький обороняє православну ієрархію. У «Протестації» гостро засуджував церковну унію та релігійні утиски православних Речі Посполитої, героїзував запорозьке козацтво. Борецький доводив, що козащина є спадкоємицею «тої старої Русі», старих руських князів, що козаки – це дійсні лицарі Христа, що віра й спасіння душ православних – це провідна мета їхніх подвигів. «Протестація» спрямована на захист українсько-білоруської православної ієрархії, Єрусалимського патріарха Теофана й усього українського та білоруського населення Речі Посполитої від звинувачень у державній зраді. У цьому публіцистичному творі описано жорстокі переслідування православних польським урядом, підкреслено, що українці є упосліджені на своїй землі, натомість чужинці мають у Речі Посполитій свободу віросповідання.

Автор «Протестації», захищаючи національно-релігійну самобутність, підкреслює давню історію вітчизняного православ'я, яке шанували князі київські, литовські, а згодом і королі польські. Борецький недвозначно погрожував повстанням українського народу, викликаним різними кривдами.

Разом із Могилою Борецький шукав вирішення унійного питання та спосіб примирити «Русь із Руссю». Вони виступили ініціаторами ідеї «універсальної унії» на

Треба жити свято і управляти довіреною вам паствою за церковними правилами, обирати на посади людей достойних і ревнителів благочестя для гарантій успіху в боротьбі з католицизмом, запроваджувати братства й школи, відкривати друкарні, при потребі скликати собори для розв'язання церковних справ, намагатися відвернути від переходу в унію передусім українську шляхту, яка через своє відступництво завдає шкоди церкві й вірі православній.

І. Борецький, «Поради до благочестя»

основі поєднання обох церков на засадах створення Київського патріархату, єдиного для православної та греко-католицької спільноти. Уже в 20-ті роки XVII століття у середовищі українського вищого духовенства починають здійснюватися практичні заходи, спрямовані на його реалізацію. Собор 1627 року, скликаний у Києві з ініціативи православного архієпископа Полоцького М. Смотрицького (також ідеолога «універсальної унії») за участю Борецького і Могили, обговорював питання про «почесне зверхництво» папи над Українською Церквою і унійний катехизис Смотрицького.

Припускають, як ми уже зауважували вище, що Борецький є автором полемічного твору «Пересторога». У ньому, крім переказу подій 1590-х років, пов'язаних із релігійною боротьбою в Україні, автор висловлює думку про причини, що довели Русь до «такої загибелі». Зокрема вказує, що протягом довгого часу Україна не мала «шкіл посполитих», тобто народних. Твір має антикатолицьку й антиунійську спрямованість, викриває колонізаційну політику Речі Посполитої, обстоює думку про необхідність піднесення освітнього рівня в Україні шляхом організації своїх шкіл. Борецький застерігає українців від вступу до унії, намагається знайти причину переходу до неї священників, магнатів, шляхти. На його думку, це зумовлено духовним занепадом українського суспільства, причиною якого, в свою чергу, була відсутність освіти, те, що князі будували церкви та монастирі і не будували вищі школи. Натомість у Західній Європі університети почали з'являтися ще в XI столітті. Борецький звертає увагу, що за рівнем освіти православне духовенство значно відставало від католицького. Відсутність освіти породила «грубість поганську», вела до міжусобних чвар, до того, що ослаблена Україна була завойована іншими державами. Низький рівень освіченості православного духовенства приводив до того, що магнати, захопившись західноєвропейською латинською культурою, «з віри православної на римську вихрещувалися». Отже, для подолання кризи православної церкви в ситуації, що склалася після Берестейського собору (1596), Борецький велику роль відводив закладам освіти, а також схвально ставився до культурно-освітньої діяльності церковних братств, які засновували школи та друкарні, активно займалися просвітою народу.

В умовах посиленого наступу на Україну Речі Посполитої Борецький гуртує до опору українців, збирає на наради світських і духовних православних, виступає на козацьких радах (заслужив славу «козацького митрополита»). Він доводив, що українці мають історичні права на власну вітчизну й церкву. Античні ідеї громадської свободи поєднуються в поглядах Борецького в дусі барокової епохи із середньовічною переконаністю у непорушності шляхетських станових привілеїв, наданих монархом за вірну службу; висловлюється вимога до польської верхівки дотримуватися принципу рівності у ставленні до польського, литовського й українського народів як рівноправних членів єдиної держави; обстоюється типова для станової демократії думка про те, що шляхетному королю належить керувати вільним народом, не порушуючи своєї присяги, і шанувати надані народу привілеї.

Водночас у відповідь на утиски та порушення прав польським урядом висловлюється ідея про політичний союз із Московською державою. Розраховуючи на підтримку одновірної Російської держави в боротьбі православного населення України й Білорусі проти релігійних утисків, Борецький у 1624 році послав до російського царя Михайла Федоровича посольство на чолі з луцьким єпископом І. Борисови-

чем із чолобитною про надання допомоги православному населенню України та про приєднання України-Русі до Московської держави. Але царський уряд відхилив цю пропозицію, бо Московська держава, ослаблена недавньою московсько-польською війною, не була спроможна вести війну проти Польщі. Хоча дипломатична місія зазнала невдачі, Борецький продовжував підтримувати політичні контакти з Російською державою. Одночасно він шукав шляхи порозуміння між українцями-православними й українцями-католиками та греко-католиками.

Борецький відстоював права та свободу православної церкви. Його головною заслугою було відновлення Київської митрополії, що стала центром консолідації та розвитку духовних сил на українсько-білоруських землях, які в першій половині XVII століття належали Речі Посполитій.

Борецького вважають прихильником радикальних методів розв'язання православно-унійних суперечностей. У цій боротьбі прагнув заручитися політичною підтримкою чільних представників протестантської опозиції Великого князівства Литовського. Пізніше (1628–1629) Борецький став схилитися до об'єднання православної та унійної церков, проте подібним намірам перешкодила безкомпромісна православна позиція представників Війська Запорозького.

Борецький був прихильником не конфесійної, а широкої народної освіти. Він послідовно виступав за її демократизацію, всестановість і за рівність у навчанні. У статут Луцької братської школи вписана теза, що стала провідною в братських школах України: «Багатії над убогими в школі нічим вищі не мають бути, лише самою наукою». Борецький вважав, що саме освіта визначає місце людини в суспільстві й спроможна змінити спільноту.

Твори Борецького до нашого часу майже не збереглися. Втім, у його уявленнях, політичних ідеях чітко простежуються відстоювання прав, звичаїв і віри українського народу та обґрунтування потреби різних форм протесту з метою поновлення справедливості.

5.4. Полемічні та християнсько-моральні ідеї І. Гізеля

Інокентій Гізель – український богослов, філософ, проповідник, письменник, освітянин, церковний і громадський діяч. Навчався в Києво-Могилянському колеґіумі, пізніше продовжив навчання коштом П. Могили в Польщі й Англії. Повернувшись, Гізель прийняв монаший постриг. У 1645 році став професором Києво-Могилянського колеґіуму, де читав лекції з філософії та інших дисциплін. Із 1646 – ректор Києво-Могилянського колеґіуму та ігумен Кирилівського і Миколаївського монастирів у Києві. З ініціативи Могили отримує посаду «попечителя і благодійника київських шкіл» (1647), а з 1656 року і до кінця життя – архимандрит Києво-Печерської Лаври.

Інокентій Гізель
(1600–1683)

Гізелю належать богословські трактати філософсько-морального та психологічного характеру, зокрема, «Мир з Богом

чоловіку» (1669); твори, спрямовані на захист національної та релігійної незалежності українського народу – «Про істинну віру» (1668), «Стара віра» (1668). Він видав «Синопис» (1647, багато дослідників указують на те, що Гізель був упорядником цього твору), «Буквар» (у подальшому видавався протягом двох століть), «Печерський Патерик» (1661, 1678), навчальні посібники з польської та латини. У цілому твори Гізеля мали полемічну спрямованість, а проповіді захищали права та привілеї Київської митрополії.

Гізель народився в протестантській сім'ї, але ще замолоду, перебравшись до Києва, зацікавився православ'ям, прийняв православну віру, палким захисником якої залишався до кінця життя. В основі світогляду Гізеля лежить свідомо та добровільно прийняте ним православ'я, але істотний вплив на нього справили як антична філософія (Арістотель, неоплатоніки), так і сучасні йому наукові концепції та філософські системи (М. Копернік, Р. Декарт). Морально-етичне вчення Гізеля пронизано ідеєю християнського гуманізму, яка визначає розуміння людини як індивідуальності. Керуючись ідеєю громадянського гуманізму, мислитель спрямовує свої зусилля на те, щоб зробити людину кращою, добрішою, гуманнішою, вселити в неї віру в свої сили, бо це сприятиме вдосконаленню всього суспільства. Політичні погляди Гізеля базувалися на ствердженні східного панславізму, переконанні в спільному корінні східнослов'янських народів і впевненості у тому, що князі московські походять від князів київських.

У трактаті «Мир з Богом чоловіку», написаному із позицій гуманізму, Гізель різко засуджує світських і духовних феодалів, визначає як гріх несправедливі рішення судів. Змінити цей грішний світ, на думку мислителя, можна за допомогою освіти, морального самовдосконалення. Додержуючись промосковської орієнтації, він виступав за надання царем своїм підданам свобод і вольностей, за церковну автономію України. Прогресивні погляди Гізеля суперечили феодально-ортодоксальним суспільним нормам того часу. Після його смерті московський патріарх заборонив названий трактат.

Гізель відзначався умінням відстоювати свої погляди на основі глибокого наукового аналізу явищ природи, гуманістичних категорій моралі. Він відомий також як талановитий полеміст, учасник переговорів 1654 року під час укладання договору України з Росією. Він відзначився і тим, що зібрав найчисленнішу на той час в Україні бібліотеку, очолював найбільшу друкарню при Києво-Печерській лаврі, де друкувалися філософські й літературні твори, навчальна література, про яку ми згадували вище.

Проблема людини завжди була у полі зору наукових інтересів Гізеля. Звеличуючи раціональне в людині, він особливого значення надавав моральному вихованню та освіті, відстоював ідеї громадянського гуманізму. Саме у вихованні й освіті Гізель убачав шлях до природного земного життя, а головною метою земного життя вважав активність людини.

Мислителі досліджуваного періоду, зокрема й Гізель, поділяли працю на примусову (або державну) та за покликанням. Звісно, першочерговими були державні інтереси, а критерієм моральності виступала ідея загального блага. Особистість са-

Розділ 1. Політична думка на українських землях від зародження до кінця XVIII століття

мостверджувалася через власну творчу діяльність, спрямовану, насамперед, на суспільне, загальне благо. Гізель та інші вчені закликали до громадянського життя, до виховання в собі патріотизму. Мислителі наголошували на єдності особистого та суспільного блага.

Суспільно-політичні погляди Гізеля були сконцентровані на важливих на той час питаннях російсько-українських відносин і зв'язків. Щодо союзу з Москвою, то він займав неоднозначну позицію. Як і більшість українського духовенства, Гізель вважав, що союз з православною Росією врятує український народ від чужоземного релігійного гніту. Однак Печерський архімандрит виступав проти каральних походів на Правобережну Україну, які російські війська здійснювали за часів Руїни. У листі (1661) до царя Олексія Михайловича він писав, що подібні військові операції нічим не відрізняються від католицьких або татарських погромів православних святинь. Крім того, Гізель уважав підпорядкування Київської митрополії Московському патріархату антиканонічним і гріховним діянням.

З іншого боку, в політичному сенсі Гізель підтримував російський протекторат, а тому не визнавав Гадяцького договору (1658) та не схвалював діяльності гетьмана П. Дорошенка. Водночас Гізель твердо відстоював традиційні права Київської митрополії. У 1666 році він попередив представника царської влади І. Леонтєва, що в разі

Народ «русский», «российский», «славено-российский» един. Киев – «преславный верховный и всего народа российского главный град.

І. Гізель, «Синописис»

призначення митрополитом єпископа з Росії, він із монахами зачиниться в обителі й не визнає його влади.

Центром давньоруської історії в уяві автора «Синописиса» був Київ. Основну увагу при описі столиці стародавньої Русі він приділяв церковним подіям, у першу чергу пов'язаних із Києво-Печерською лаврою. Знаючи значення цього найдавнішого монастиря в російсько-українських відносинах в XVII століття і роль його архімандрита в дипломатичних зв'язках України з Росією, доводиться визнати точку зору, що саме Гізель є автором «Синописиса». Правда, авторство в XVII столітті не можна розуміти по-сучасному. Гізель багато в чому був не стільки автором, скільки редактором, але його редакційна робота була настільки велика й широкомасштабна, що виходила за рамки звичайного редагування. Виходячи з цих позицій, Гізеля можна визнати автором твору. У ньому Гізель розглядає широке коло питань найдавнішої історії: походження слов'ян, їх назви та мови; виникнення руського народу; заснування Києва і діяння перших київських князів, зокрема Володимира; хрещення Русі і поширення християнства; завоювання Києва литовським князем Гедиміном.

«Синописис» розглядає версію про біблійне походження слов'ян, Русі та інших споріднених народів, приділяє увагу, крім Володимира, іншим володарям Києва до татарської навали. Після висвітлення руйнування Батиєм Києво-Печерського монастиря і спустошення околиць Києва він розповідає про перемогу великого князя московського Дмитра Івановича над Мамаєм у 1380 році. Далі йдеться про долю Києва після його зруйнування Батиєм і про розкол Київської митрополії. Редакція 1680–1681 років також містить сюжет про перетворення Московської митрополії

в патріархію. Врешті, перераховано київських князів і воєвод аж до Адама Киселя (1649–1653).

Отже, основними ідеями «Синописа» є православний панславізм і прославляння Києва як найдавнішого православного центру всієї Русі. Завдяки цій ідеї «Синопис» відіграв помітну роль у поширенні історичних знань на українських землях. Учені вважають «Синопис» першою друківаною книгою з історії України та Росії. Створення такого літературного твору обумовлювали потреби українського національного відродження у 70–80-х роках XVII століття, коли діячі культури прагнули довести велич свого народу, який розпочав затверджуватися на міжнародній арені як самостійна нація, що довго перебувала під іноземним гнітом. Із посиленням ролі Києва як столичного міста виникла необхідність у доведенні наступності між столицею авторитетної Київської Русі та головними містами України-Гетьманщини XVII століття (Чигирином і Батурином).

Живучи в драматичну епоху, коли Україна стояла перед необхідністю зробити свій політичний вибір, Гізель був активним учасником складного та буремного життя тогочасного українського суспільства. Як православний богослов, він схилився до союзу з православною Росією – заради захисту від польського католицизму, але, як український церковний діяч, твердо стояв на позиції автокефалії української церкви, був палким противником підпорядкування Київської митрополії Московській і намагався робити все, аби цього не сталося, аби вся православна церква разом із Києво-Печерською лаврою залишилися під омофором Константинопольського патріархату.

Багатогранна діяльність Гізеля зробила його однією з яскравіших постатей свого часу та залишила помітний слід не лише в релігійному, культурному, політичному житті XVII століття, а й в історії України в цілому.

5.5. Політико-правова концепція Ю. Немирича

5.5.1. Еволюція суспільно-політичних поглядів Ю. Немирича

Юрій Немирич (1612–1659) – політик, дипломат, державно-політичний діяч Речі Посполитої, Швеції, Української козацької держави епохи Б. Хмельницького, автор Гадяцького договору (1658), канцлер Великого князівства Руського. Його ім'я викликало неабияку відразу в офіційних російських і польських істориків. Перші вбачали в діяльності Немирича зраду ідеї «братского воссоединения», другі так і не вибачили йому перехід на бік гетьмана України. Правда в тому, що він абсолютно не вписувався в будь-які схеми. В історію української політичної думки він увійшов завдяки таким працям, як: «Роздуми про війну з московитами» («Discurs de bello Moscovitico», 1634), «Маніфест до володарів Європи» (1658).

Рід Немиричів походив із новгородського боярства і в XV столітті переселилися до Великого князівства Литовського. Отримавши величезні маєтності, вони поступово стають однією з наймогутніших родин Речі Посполитої, що разом із Острозькими, Конєцпольськими, Вишневецькими, Сапєгами, Радзивіллами знаходилися на верши-

Розділ 1. Політична думка на українських землях від зародження до кінця XVIII століття

ні влади. Немиричі були ревними прибічниками православної віри, але вже дід Юрія Андрій після одруження переходить до аріанства (антитринітаризму). Це була одна із сект, що на хвилі Реформації розповсюджувалися в Європі. Антитринітарії заперечували догмат Трійці, який однаково визнавався й католиками, й православними. Догмат трипостасного Бога обґрунтовував і догмат зверхності Папи Римського, й тому був чужий ідеям рівності, братерства цих громад, що фактично відроджували ранньохристиянські гуманістичні принципи. Головне – вони заперечували божественну природу Христа й наполягали на його людській природі. В умовах України, де йшла запекла боротьба між католиками, греко-католиками, що підтримувалися Варшавою й православними, антитринітарії знайшли чимало послідовників серед заможних магнатів, шляхтичів, міщан і меншою мірою селян.

Немирич навчався в кращих європейських університетах, у тому числі Оксфорді та Кембриджі. Після цих навчальних подорожей, мислитель, який передусім цікавився економікою, міжнародними відносинами, теорією держави й права, військовим мистецтвом, стає послідовним прихильником республіканської форми правління й федеративного устрою держави (найкращий приклад для нього – Швейцарська конфедерація і Голландія), що здатний забезпечити громадянські свободи та релігійну толерантність.

На початку Визвольної війни українського народу під проводом Хмельницького Немирич зайняв антикозацьку позицію, а у 1649 році був обраний на шляхетських сеймиках Волині й Київщини генеральним провідником місцевого шляхетського ополчення, організованого для придушення повстання. Однак, взявши участь у розгромній для шляхти Зборівській кампанії (1649), Немирич став прихильником політики компромісу. Зі вступом у війну проти Польщі протестантської Швеції у 1655 році він визнав зверхність шведського короля Карла X. У 1657 році під час спільного шведського, трансильванського й українського походу проти Речі Посполитої Немирич перейшов на бік козаків і налагодив стосунки з гетьманом Хмельницьким, прийняв православ'я, отримав чин полковника Війська Запорозького. Як дипломат Немирич проводив переговори зі Швецією, які закінчилися Корсунською угодою (1657), що визнавала незалежність України. Після смерті Хмельницького Немирич став Ге-

Москва культурно була занадто чужа Немиричеві, і він прекрасно бачив московську тактику поширення хаосу на Україні шляхом підбурювання козацької черні проти старшин. Що стосується Речі Посполитої, то хоча культурно вона була ближче Немиричеві, але... політично тодішня Польща мало відповідала державним ідеалам...

І. Лоський, «Юрій Немирич — канцлер Великого князівства Руського» (Львів, 1928)

неральним писарем – правою рукою гетьмана І. Виговського. Активний учасник україно-польських переговорів, що завершилися укладенням Гадяцького договору (06.09.1658).

Свій найвідоміший твір «Роздуми про війну з московитами» («Discurs de bello Moscovitico») Немирич написав і видав під час навчання у Сорбонні, де його вчителем, з-поміж інших, був Г. Гроцій. У цьому творі – першому трактаті українського автора з проблем військового мистецтва – Немирич виявляє прихильність до республіканського устрою на зразок Голландії, Швейцарії, крити-

кує й засуджує самодержавно-монархічний лад у Росії. Причому останню він уподібнив Туреччині, як джерелу тиранії та деспотизму. Сам же Немирич у своєму творі показав себе як переконаний противник усілякого абсолютизму та диктату, сваволі та рабства. Ідеалом Немирича поставав республіканський устрій держави. Його він і намагався втілити в Україні, теоретично обґрунтувавши в основних статтях Гадяцького договору.

У «Роздумах про війну з московитами» Немирич порівнює політичні системи Московського царства та Речі Посполитої. Зокрема, державне правління Москви характеризує як абсолютистське і деспотичне, проводячи паралелі між владою царя та владою турецького султана. «Некерований законами священний характер цієї країни так зміцнює владу, що сповнені забобонної шаноби мешканці ні свободи не прагнуть, ні неволі (даної, на їхню думку, Богом і царем) не відчують і не уникають. Звідси цар такого схильного до забобонного страху народу втішається надмірним славослів'ям і найбільшою порівняно до інших могутністю. Зміцнює царську владу однакове становище усіх і розподіл посад, з яких навіть найменша (при дворі чи у церкві) надається за згоди царя, якому рідко загрожує небезпека з боку йому підлеглих». Немирич віддає перевагу державному устрою Речі Посполитої – монархії, але де-факто республіки зі всесильним сенатом, хоча й вказує на значні її недоліки.

У «Маніфесті до володарів Європи» Немирич доводив необхідність денонсації Переяславських угод, звинувачуючи Москву у розпалюванні міжусобиць в Україні.

Багато з наших людей піднімаються по сходинах службової кар'єри, дехто прагне і сподівається здобути владу, і, безперечно, кожен вважає себе у вищій мірі непересічною особистістю, сподівається, що слава про його подвиги, шанована як святиня, перейде до нащадків.

Ю. Немирич, «Маніфест до володарів Європи»

5.5.2. Політичне значення «Гадяцького договору»

Гадяцький договір, підготовлений за активної участі Немирича, є своєрідною вершиною тогочасної політичної думки України, що підсумовував державницькі змагання доби Хмельниччини. Український дослідник В. Шевчук відзначає, що, «коли приглянутися до суспільно-політичних змагань другої половини XVII століття, можна помітити: вони точилися здебільшого на основі ідей викладених у Гадяцькому договорі: його взяв в основу своєї діяльності гетьман Дорошенко, його таємно тримали в себе й вивчали інші гетьмани, в тому числі й Іван Мазепа. Зрештою, політичний ідеал Івана Мазепи... не відходив далеко від ідеалу, закладеного в Гадяцькому пакті, і його союз із шведським королем Карлом XII ґрунтується на майже тих-таки засадах».

Гадяцький договір передбачав перебудову Речі Посполитої в федерацію трьох самостійних держав: Польщі, Литви й України. Остання в межах Київського, Чернігівського й Брацлавського воєводств стає вільною державою під назвою Великого князівства Руського. Найвища законодавча влада належала національним зборам депутатів від усіх земель князівства. Виконавча влада належала гетьманові, якого вибирали довічно. Велике князівство Руське мало власний судовий трибунал із діловодством українською мовою, власні фінанси, свою монету й армію. Унія скасовува-

Розділ 1. Політична думка на українських землях від зародження до кінця XVIII століття

лася, православна віра зрівнювалася у правах із католицькою. В Україні мали бути засновані два університети, дозволялось організовувати колегії, гімназії з латинською та грецькою мовами навчання, школи, друкарні за потреби. Проголошувалася повна свобода друку, слова. Договір був підписаний 16.09.1658 р. у Гадячі і повинен був бути ратифікований сеймом, що скликався в червні 1659 року у Варшаві.

Гадяцький договір був наслідком тих процесів, які розгорнулись в Україні після Переяславської угоди (1654) та після смерті Хмельницького. Вже Хмельницький не був вдоволений укладеною угодою і вів пошук нових союзників, зокрема, в особі Шведського короля Карла X і семиградського князя Ю. Ракоція. Не підтримала цієї угоди і значна частина козацької старшини.

Крім того, в Україні відбуваються бурхливі процеси майнової диференціації: населення розділилося на посполитих (селян), що повернулися до землеробських занять, та козаків (військовий стан). У середовищі козаків теж виникло два прошарки: прості козаки (аристократія називала їх «козацька чернь») та значні козаки (старшина з багатих козаків і шляхтичів, що пристали до козацтва). До цієї групи належали освічені інтелігентні люди з козацького середовища, вище православне духовенство та багаті міщани. Їх політичним ідеалом було збереження і розвиток автономії краю, для цього визнавалась необхідність об'єднання України з Польщею на федеративних правах зі збереженням повного внутрішнього самоуправління та цілковитої рівноправності з іншими землями Речі Посполитої. Для їх поглядів характерні симпатії до польських шляхетських порядків і бажання, всупереч волі народу, утворити в Україні стан шляхти за зразком польського з усіма його правами та привілеями. Найвідомішим представником цієї групи і був Немирич. Ще під час навчання в Голландії, Франції, Англії він перейняв тамтешні республіканські погляди, виробив ідеал федеративного союзу республік і бажав застосувати його до свого краю.

Саме Гадяцький договір став вищою політичною ідеєю українців, котрі змагалися за свою державність і хотіли відстояти політичну суверенність України. 23.04.1659 р. Немирич як новопризначений канцлер Великого князівства Руського виступив на сеймі Речі Посполитої зі знаменитою промовою, у якій обґрунтовував можливі позитивні наслідки Гадяцького пакту для польського та українського народів. Однак сейм ратифікував угоду із значними змінами.

Немирич був типовим представником української шляхти того часу. Вся його діяльність була спрямована на захист інтересів заможних землевласників і не враховувала інтересів широких народних мас. Народ не зрозумів устремління козацької верхівки і його діяльність, зокрема проект Великого князівства Руського, що знайшов вираження в Гадяцькому договорі, не мав практичних результатів.

Республікансько-демократичні та федералістські ідеї, закладені Немиричем у концепцію Великого князівства Руського, значно вплинули на формування й розвиток політичної думки в Україні та Польщі другої половини XVII століття. Ю. Немирич фактично залишив ті політичні документи, котрі пояснюють політику українських гетьманів Б. Хмельницького та І. Виговського, чим становлять великий інтерес для української політичної думки.

5.6. Уявлення про державу, політичну націю та легітимність влади в концепціях Ф. Софоновича

Одним із найвпливовіших науковців духовного стану та представником яскравої філософської школи XVII століття був *Феодосій Софонович*. Він належав до науковців Києво-Могилянської академії. Як ігумен Михайлівського Золотоверхого монастиря та місцеблюстителя Київської митрополії активно долучався до культурного та політичного життя.

З'ясування поглядів Софоновича на державу та владу може бути показовим прикладом загальних державно-політичних ідей тієї доби. Автор релігійних, агіографічних і поетичних творів. Основна праця – «Кройнік з літописців стародавніх» (1672–1673), що складається з трьох частин: «Кройнік о Русі» (1672), «Кройнік о початку и назвиску Литви» (1673) та «Кройнік о землі Полскої» (1673), в яких висвітлюється історія України з давніх часів до 1673 року. Крім того, до праць Софоновича належать: «Выклад о церкви» (1667), «Мучение святой великомученицы Варвары» (1669) і «Повість о преславних чудах покровительки Золотоверхого монастиря (1669, 1670). Софонович був упорядником «Пом'яника» Золотоверхого монастиря (1667).

«Кройнік» Софоновича стала першою синтетичною працею з історії України. Для написання праці він використав літописи Київської Русі, історичні праці З. Копистенського, С. Косова, польські хроніки, народну творчість. Історію України мислитель розглядав у тісному зв'язку з історією інших держав, зокрема Литви, Польщі. З прогресивних на той час позицій Софонович оцінював минулі та сучасні для нього події в Україні, тому «Кройнік» зробила певний вплив на розвиток української думки XVII–XVIII століть.

Загалом, дотримуючись опозиційного ставлення щодо посилення впливу Московської патріархії на Київську митрополію, Софонович проводив нерішучу політичну лінію: шукав допомоги російських урядових кіл у 50-х роках, підтримував спроби компромісу із Польщею в 60-х і повернувся до промосковської орієнтації під час татарських і османських нападів на Україну в 70-х роках XVII століття.

Державницькі ідеї Софоновича викладені найперше у праці «Кройнік». Головним суб'єктом державності в його концепції визначено народ як етноконфесійну спільноту. На цій основі окреслюється територія та історичні корені суверенного політичного утворення, названого Софоновичем «Русь». Приналежність до Русі формулюється як поєднання етнічного походження, належності до православної конфесії та політичних переконань. Отже, суверенітет є поєднанням об'єктивних та суб'єктивних чинників і особистість є його свідомим творцем.

Софонович подає найповнішу послідовну історію з-поміж усіх чотирьох джерел, які розглядаються. У «Кройніці» автор визначає своєю аудиторією «руських синів», які могли б простежити свою історію від біблійних першопочатків через Київську Русь до Галицько-Волинської держави й далі аж до 70-х років XVII століття, читаючи про походження та розвиток Литовської та Польської держав, які контролювали Україну. Софонович зберігає впевненість у спадкоємності (щоправда, дещо непрямим шляхом) і тоді, коли говорить про зміну політичної приналежності України, й,

Розділ 1. Політична думка на українських землях від зародження до кінця XVIII століття

зосередившись на державах, куди входили українські землі, подає «русинам» повну історію їх батьківщини.

Переповідаючи минуле литовців і поляків, Софонович чітко відрізняє їх від русинів. Сама побудова твору підкреслює, що автор розділяє шляхи, якими литовці та поляки ввійшли в історію Русі. Софонович також розрізняє русинів від «московитів» і навіть білорусів, хоч їхньої історії торкається побіжно. Він розглядає династичний зв'язок між останніми московськими і київськими князями та походження й виникнення статусу Москви як столиці «руських великих князів». Він не виявляє особливої зацікавленості історією Московії, за винятком схвалення перемоги Івана III над татарами. Розповідаючи про події XVII століття, мислитель вважає «Москву», «царя Московії» та «московитів» чужинськими силами, які втрутилися до справ Русі-України.

Хоч у Густинському літописі та «Кройніці» Софоновича українці не виступають у ролі народу, абсолютно відмінного від інших східних слов'ян у період Київської Русі чи від білорусів у пізніші часи, обидві ці праці подають українцям неперервну історію їхньої землі й народу, що сягає углиб століть аж до часів Київської Русі й більш ранніх. Обидві роботи допомагали розвивати національне самоусвідомлення. Вітчизняний науковець Ю. Мицик називає Софоновича прихильником концепції «Галич – другий Київ».

Софонович розповідає про соціальні верстви, намагаючись написати неперервну українську історію, але як представник православного духовенства він схильний створити натомість історію церков і династій. У «Кройніці о Русі» він пише про правлячих князів, але в розповіді про литовські часи доводиться звертатися думкою до таких нащадків колишніх князів, як Костянтин Острозький, та до руської шляхти. Зображуючи їхню роль у релігійному житті «руського народу», він зауважує: «Руські магнати й шляхтичі, так само як руські церковнослужителі, не прийняли унію», тим самим висувуючи на перший план впливових мирян. Хоча Софонович завершує свій твір описом повстання під проводом Хмельницького та історією Гетьманщини, він не подає добре продуманого пояснення появи козацтва, а його перехід від історії Польщі та її русинів до історії Гетьманщини є несподіваним. Він підкреслює історичні коріння ролі козаків в українській історії, твердячи про їх існування уже в XIII столітті.

Ключовим у політичній науці є питання про стосунки влади і громадянина. Ця проблема Софоновичем розроблена докладно. Головним завданням правителя, на його думку, є дбати про безпеку та добробут народу і виконувати адміністративні функції. Посада правителя не надає особі жодних сакральних властивостей або морального авторитету. Ця частина державного управління в концепції Софоновича залишається за церквою, певною мірою влада церкви є вищою за владу світського правителя.

У традиціях європейської гуманістичної філософії Софонович окреслює роль громадянина в державі як свідомого суб'єкта, наділеного власним особистим суверенітетом та правом брати участь у державному житті. В тому числі громадяни наділені правом обирати собі владу, при цьому не лише серед тих, хто належить до привілейованих верств суспільства за правом народження, а й серед пересічних громадян,

що мають необхідні для правителя якості. Останній несе відповідальність перед своїми підданими і зобов'язаний не тільки виконувати свої державно-політичні функції, але й дотримуватися правил моралі й честі. У разі злісного невиконання правителем своїх обов'язків громадяни мають право позбавити його влади.

На відміну від багатьох своїх сучасників, Софонович не є прихильником самодержавної форми правління та не поділяє ідеалів абсолютизму, які поступово починають завойовувати прибічників серед українських православних інтелектуалів другої половини XVII століття. Скоріше його можна назвати прихильником сформульованої ще за часів П. Могили концепції ідеальної держави, яка була глибоко своєрідною, хоча й мала спільні риси з теоріями європейських гуманістів і візантійсько-руською політичною спадщиною.

Головною ознакою легітимності володаря Софонович вважає його «дідичність». Ця категорія включає три обов'язкові складові: 1) історичну тяглість певного шляхетського роду для конкретної території (що може трактуватися досить довільно в залежності від конкретних політичних обставин); 2) добровільне визнання підданими влади даного правителя; 3) схвалення церквою його політики.

Софонович визнає легітимними правителями козацьку старшину та обраних нею гетьманів. Ним проводиться лінія історичної тяглості від князів давньої Русі через шляхту Великого князівства Литовського та Речі Посполитої до козацтва як спадкоємця державних традицій та суверенітету «народу руського». На позначення цієї політичної спільноти вживається назва «Русь», а для держави – «Україна». Внаслідок своєї свідомої волі козаки, на думку Софоновича, перебирають на себе функцію захисників православ'я, а народ і церква надають їм права «дідичності», тобто політичної легітимності.

Із середини XVII століття Софонович розглядає Україну як суверенну державу, в якій політична влада поділена між трьома взаємопов'язаними суб'єктами – народом, козацькою старшиною й гетьманом та церквою. За козацькою старшиною й гетьманом визнається право та обов'язок адміністративного управління, військового захисту та розпорядження земельними маєтностями й фінансами. Церква в особі митрополита Київського зобов'язана виконувати свою пряму функцію, тобто опікуватися духовністю й культурою, а також виконувати важливу роль у політичних процесах. Роль церкви у політичному житті козацької держави Софонович визначав як рівноправну, а в чомусь і вищу, оскільки право церкви вирішувати державні питання з його точки зору є трансцендентним та не підлягає жодному перегляду. Народ філософом окреслюється як сукупність всіх суспільних станів, що сповідують православну віру та поділяють громадянські права й обов'язки. Свідоме виконання свого державного обов'язку є принциповим для приналежності до політичної нації, яка є носієм державного суверенітету.

Безперечним є те, що Софонович повністю підтримував визвольну боротьбу українського народу проти магнатсько-шляхетської Речі Посполитої, агресії Османської імперії та Кримського ханства, московсько-український політичний союз і об'єднання України з Москвою. Дуже важливим є і той факт, що на сторінках «Кройніки» автор не засуджував також антифеодальну боротьбу трудового люду України,

співчував тим, хто страждав від страхіть війни. Нарешті, Софоновича вигідно відрізняє від літописців попередньої доби те, що його «Кройніка» призначалася не вузькому колу привілейованих станів, а широкій читацькій громаді.

5.7. Державницька концепція Б. Хмельницького

**Богдан
Хмельницький
(1597–1657)**

Богдан (Зіновій) Хмельницький – український політичний діяч і полководець, натхненник та очільник національно-визвольної війни українського народу середини XVII століття, засновник української державної організації Гетьманщини. Основні праці: «Лист до польського короля Владислава IV» (1648), «Пункти та інструкція, дана козацьким послам і віддана ними на сейм у Варшаві» (1648), «Умови, послані у Варшаву з козацьким послом Хмельницьким-молодшим і ксьондзом Мокрським із ордену регулярних каноніків» (1648), «Пункти козацьких вимог до короля Яна Казимира та польського уряду» (1649), «Березневі статті» (1654).

На думку української дослідниці Н. Ковальчук, «своїм виключним адміністративним талантом він зумів розбурхати повстанням море під час постійної війни перетворити в міцну державу зі стрункою системою адміністрації, з новими законами, новим соціальним ладом; зумів дипломатичним хистом маневрувати між ворожими сусідами і вивести Україну з того ярма, яке намагалася накласти Москва».

Як зауважує вітчизняний дослідник-політолог І. Куташев, концепція гетьмана Хмельницького стала вершиною державницького мислення доби розвинутої Козацької держави. Вона засвідчила утвердження цієї держави, визначення її внутрішньої та зовнішньої політики. Державницька концепція Хмельницького починає формуватися з початком національно-визвольної війни. Перші ознаки цієї концепції викладені в універсалах гетьмана, де пояснювалися причини війни. У першому універсалі говориться: «...ми зазнали чимало шкоди і кривд від ляхів і різних панів, які порушили наші права і зневажали наше військо Запорозьке, через що Україна наша, і слава, і Божі дома мало не загинули... Ось чому хочу я шаблею знищити цього неприятеля». Гетьман закликає народ до повстання для «оборони стародавньої грецької віри». Унія тут трактується не як теологічна, а як суто політична проблема. Адже саме унія стала важливою причиною початку війни. У другому універсалі Хмельницький пропонує «скинути ярмо урядовців» і здобути свободу – ту, що «наші батьки кров'ю окупили».

Важливим ідеологічним підґрунтям початку визвольної війни під проводом Хмельницького було розуміння історичного походження українського народу. Зокрема, в одному з універсалів гетьмана висловлюється думка, що поляки пішли від савроматів і русів. Українці та поляки, як бачимо, трактуються як народи спільного кореня, тому між ними має настати мир. А війна, котра почалася, була неминучою: козаки «муслили не без причини почати війну й підняти нашу зброю на поляків», бо надто нестерпним був гніт польської шляхти. Хмельницький спромігся перетворити «повстання

рабів», як називали українську революцію поляки, на міцну державу, з якою шукали союзу та зв'язків великі держави, а з маленького козацького міста Чигирин зробити осередок Східної Європи, де зустрічалися дипломати різних держав. Не Москва, а Чигирин став центром політичного життя Європи.

Хмельницького можна вважати одним із творців української національної геополітики. На той час терміни «Мала Русь», «Україна» були ширшими, ніж поняття «Козацька держава». Хмельницький визначає межі Русі так: від Поділля до Волох і по Віслу, до Вільного і Смоленська. Себто, включає у межі України-Русі землі як українські, так і білоруські, зокрема Київщину, Галичину, Львівщину, Холмщину, Белзьку землю, Поділля, Волинь, Перемишльські землі, а також Мстиславські, Полоцькі. «А ця земля – предковична вітчизна наша, яка сяє правдешнім і несхитним благочестям від святого й рівноапостольного князя Володимира Київського, що просвітив Русь хрещенням». Ці землі гетьман ідентифікує з козацькою державою, поняття Україна-Русь та Козацька держава у його розумінні є тотожними. Найбільше місце Хмельницького в історії України, – не як полководця, хоч би й великого, не як дипломата, хоч би й блискучого, а як державного діяча, фундатора й будівничого Української Козацької держави.

І. Куташев звертає у своїх дослідженнях увагу на те, що фактично з 1650 року спостерігається зміна у державницькій політиці Хмельницького. Він схиляється до ширшої орієнтаційної політики, шукає нових союзників. У «Листі великому візиреві Туреччини» (1650) гетьман пише: «Ми послухали наказу могутнього царя і хочемо

Спочатку зволь, твоя царська величність, підтвердити права та вольності наші військові, як споконвік бувало в Запорозькому війську, щоб своїми правами судилися і вольності свої мали в добрах і в судах, щоб ані воевода, ані боярин, ані стольник у суди військові не вступався, а щоб від старших своїх аби товариством суджені були, і де три чоловіка козаків, там два третього мають судити.

Із «Березневих статей»

йому служити всіма способами з особливою вірністю, а полякам ми відтепер цілком не хочемо вірити, бо вони досі вже дуже часто ошукували». Хмельницький наголошує на прагненні до союзу з іншою державою, котра рахуватиметься з інтересами козацтва: «Наш рішучий намір – завжди вірно й правдиво служити могутньому цареві, бути в добрих стосунках і взаєморозумінні з усіма високими урядовцями Високої Порти і навіть з усією турецькою нацією». Свідченням посилення стосунків із Туреччиною є підписаний Хмельницьким «Договір про торгівлю на Чорному морі» (датується 1650-ми роками). «Білоцерківський трактат із Річчю Посполитою» (1651) значно обмежував суверенітет Козацької держави, її автономні права. Реєстрове військо мало становити 20 тисяч, польська шляхта отримала право повернутися у свої маєтки, козацькому урядові заборонялося вести незалежні міжнародні переговори. Результатом цього став «Універсал Богдана Хмельницького з наказом готуватися Запорозькому війську до війни з Польщею» (1652).

Заключені Хмельницьким «Березневі статті» (1654) із московським царем засвідчують його орієнтацію на Москву як головного міжнародного союзника. У статтях йдеться про підданство не Московській державі, а безпосередньо цареві. Крім того, союз двох держав мислився як союз вільного з вільним і рівного з рівним, як союз,

що створюється, у першу чергу, для військової взаємопідтримки. Але з часом автентичні статті Хмельницького було сфальшовано. Водночас із договору видно, що заради союзу з Москвою Хмельницький пішов на суттєві обмеження прав і вольностей козацтва. Зокрема, на козацьких територіях встановлювався нагляд над збиранням податків, було висловлено побажання підпорядковувати київського митрополита московському патріарху, заборонено відносити гетьманів із турецьким султаном і польським королем, встановлювався контроль за зовнішньополітичною діяльністю Козацької держави, було відмовлено у регулярній платні Запорозькому війську, обумовлено видачу московських утікачів тощо. Така була плата Козацької держави за орієнтаційну політику на Москву.

У державницькій концепції Хмельницького не ставився постулат незалежної України при її повному суверенітеті. Гетьман творив автономну Козацьку державу. Можна говорити, що прагнення створити незалежну Козацьку державу виявлялося в політичній позиції гетьмана, але не стало визначальним.

□□□ □□□ □□□ □□□ □□□

Визвольна війна середини XVII століття, антифеодальні та визвольні рухи мали надзвичайно великий вплив на кристалізацію національної самосвідомості українського народу, розвиток суспільно-політичної думки. Представники різних класів і соціальних груп (духовенство, шляхта, козацька старшина, міщани, рядове козацтво) взяли за перо, щоб передати нащадкам історію недавнього минулого, зафіксувати події, учасниками яких вони були, визначити своє ставлення до них. Те, що традиції офіційного літописання на Україні не було, а також той факт, що творці пам'яток історичної думки були досить незалежними від уряду, визначало своєрідність української політичної думки, більш повну фіксацію на сторінках літописів різноманітних поглядів на минуле й сучасне. Українські праці другої половини XVII століття намагалися насамперед висвітлити визвольну війну та наступні події, козацько-селянські повстання кінця XVI – першої половини XVII століття, боротьбу українського народу проти іноземних загарбників.

Питання для самоконтролю

1. Що стало причиною зміни змісту української політичної думки у середині XVII століття?
2. Яким аспектам дослідження приділяли найбільшу увагу українські мислителі другої половини XVII століття?
3. Який внесок у розвиток української політичної думки зробила Києво-Могилянська академія?
4. Чому сучасні автори розходяться в думці щодо авторства відомої праці «Синопис»?
5. Які ідеї розвинув П. Могила як прихильник української державності?
6. Як у працях П. Могили піднімається проблема співвідношення духовної і світської влади?

7. Вирішенням яких спільних питань займались І. Борецький і П. Могила?
8. Яке смислове навантаження має полемічний твір І. Борецького «Пересторога»?
9. Які проблеми були в полі зору наукових інтересів І. Гізеля?
10. На яких аспектах були сконцентровані суспільно-політичні погляди І. Гізеля?
11. Яке коло політичних питань розглядає І. Гізель у трактаті «Синописис»?
12. Чому Гадяцький договір Ю. Немирича став вищим політичним ідеалом для українців?
13. У чому сутність республікансько-демократичних і федералістських ідей Ю. Немирича?
14. Поясніть, чому погляди на державу та владу Ф. Софоновича можуть бути показовим прикладом загальних державно-політичних ідей тієї доби.
15. Прихильником якої форми правління був Ф. Софонович?
16. Чому концепція гетьмана Б. Хмельницького стала вершиною державницького мислення доби розвинутої Козацької держави?
17. Охарактеризуйте ідеологічне підґрунтя універсалів гетьмана Б. Хмельницького.
18. Чому Б. Хмельницького вважають одним із творців української національної геополітики?
19. Які історичні події вплинули на зміну напрямків державницької політики Хмельницького?

Література

Варзар І. Могила Петро / І. Варзар // Історія політичної думки: навч. енцикл. слов.-довід. / за заг. ред. Н. М. Хоми ; [В. М. Денисенко, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін.]. – Львів : Новий Світ-2000, 2014. – 765 с. – С. 446–447.

Гізель Інокентій (1600–1683). Вибрані твори : у 3 т. / І. Гізель ; Ін-т філософії ім. Г. Сковороди НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського [та ін.]. – К., Львів : Свічадо, 2009. – 358 с.

Горобець В. М. Еліта козацької України в пошуках політичної легітимації: стосунки з Москвою та Варшавою, 1654–1665 / відп. ред. В. А. Смолій ; НАН України ; Ін-т історії України. – К. : Ін-т історії України, 2001. – 533 с.

Демчишак Р. Немирич Юрій / Р. Демчишак // Історія політичної думки : навч. енцикл. слов.-довід. / за заг. ред. Н. М. Хоми ; [В. М. Денисенко, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін.]. – Львів : Новий Світ-2000, 2014. – 765 с. – С. 471–472.

Докаш О. Борецький Іван / О. Докаш // Історія політичної думки : навч. енцикл. слов.-довід. / за заг. ред. Н. М. Хоми ; [В. М. Денисенко, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін.]. – Львів : Новий Світ-2000, 2014. – 765 с. – С. 92–93.

Затилюк Я. В. Давньоруська історія на службі у київських церковних ієрархів середини – другої половини XVII століття: політична риторика та статус митрополії / Я. В. Затилюк // Укр. іст. журн. – 2012. – № 6. – С. 40–56.

Кагамлик С. Галицька складова Київської церковної ієрархії XVII – XVIII століття / С. Кагамлик // Вісн. Київ. нац. ун-ту імені Тараса Шевченка. – Сер. : «Історія». – 2011. – № 15. – С. 13–12.

Розділ 1. Політична думка на українських землях від зародження до кінця XVIII століття

Києво-Могилянська академія в іменах, XVII–XVIII ст. : енцикл. / [наук. ред., упоряд. З. І. Хижняк ; відп. ред. В. С. Брюховецький]. – К. : КМ Академія, 2001. – 734 с.

Ковальчук Н. Хмельницький Богдан (Зіновій) / Н. Ковальчук // Історія політичної думки : навч. енцикл. слов.-довід. / за заг. ред. Н. М. Хоми ; [В. М. Денисенко, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін.]. – Львів : Новий Світ-2000, 2014. – 765 с. – С. 683–684.

Когут З. Від Гадяча до Андрусова: осмислення «отчизни» в українській політичній культурі / З. Когут // Гадяцька унія 1658 року: контро версії минулого і сучасність : зб. ст. за матеріалами Міжн. наук. конф. (Полтава, 16–17 вересня 2008 р.). – Полтава, 2009. – С. 82–89.

Костельнюк М. Ідея української державності Петра Могили: спроба ретроспекції першоджерел українського консерватизму / М. Костельнюк // Наук. часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. – Сер. 22. «Політ. науки та методика викладання соц.-політ. дисциплін». – 2013. – Вип. 12. – С. 9–14.

Костельнюк М. Політичний аспект діяльності Петра Могили / М. Костельнюк // Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. – 2011. – Вип. 22. – С. 127–134.

Красковська М. Гізель Інокентій / М. Красковська // Історія політичної думки : навч. енцикл. слов.-довід. / за заг. ред. Н. М. Хоми ; [В. М. Денисенко, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін.]. – Львів : Новий Світ-2000, 2014. – 765 с. – С. 162–163.

Кривошея В. В. Козацька еліта Гетьманщини (Українська козацька старшина в умовах початкового етапу Громадянської війни (1658–1663 рр.)). – К. : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2008. – 452 с.

Крип'якевич І. Богдан Хмельницький / І. Крип'якевич. – Львів : Світ, 1990. – 407 с.

Куташев І. В. Гадяцький трактат у контексті розвитку української політичної думки / І. В. Куташев // Вісн. Київ. нац. ун-ту імені Тараса Шевченка. – Сер. : «Філософія. Політологія». – 2006. – Вип. 81. – С. 54–57.

Куташев І. Етапи становлення та розвитку державотворчої концепції Богдана Хмельницького / І. Куташев // Політологічний вісник. – 2005. – Вип. 20. – С. 90–101.

Куташев І. Ідеї державності у працях мислителів-полемістів доби гетьманщини / І. Куташев // Політологічний вісник. – 2008. – Вип. 30. – С. 153–164.

Куташев І. Орієнтаційні ідеї у політичних позиціях українських гетьманів / І. Куташев // Політологічний вісник. – 2006. – Вип. 22. – С. 60–70.

Куташев І. Політична думка доби гетьманщини / І. Куташев. – К. : Укр. Центр духовн. культури, 2007. – 320 с.

Куташев І. Політичні ідеї періоду становлення Козацької держави / І. Куташев // Політичний менеджмент. – 2007. – № 2. – С. 176–186.

Куташев І. Політичні погляди гетьманів Б. Хмельницького та І. Виговського / І. Куташев // Політичний менеджмент. – 2007. – № 1. – С. 173–185.

Куташев І. Політична думка доби становлення Козацької держави / І. Куташев // Наук. зап. ІПіЕПД. – 2006. – Вип. 30, кн. 2. – С. 420–434.

Немирич Ю. Роздуми про війну з московитами = Georgii Niemiryzc. DeBelloMoskovitico ; [пер. з лат. В. Д. Литвинова, Я. М. Стратій; упоряд. і передм. В. Д. Литвинова]. – К. : Академперіодика, 2014. – 60 с.

Огієнко І. Богдан Хмельницький / І. Огієнко. – К. : Наша культура і наука, 2004. – 448 с.

Прядко Н. А. Людина у контексті релігійно-філософської рефлексії І. Гізеля : автореф. дис... канд. філос. наук : 09.00.05 / Н. А. Прядко. – К., 2005. – 18 с.

Прядко Н. «Громадянський гуманізм» як основний принцип формування суспільно-активної особистості у філософському вченні І. Гізеля / Н. Прядко // Філософські обрії. – 2007. – № 17. – С. 43–55.

Тема 5. Українська політична думка в добу визвольних змагань XVII століття

Ткаченко В. Ідея державотворення П. Могили / В. Ткаченко // Наукові записки НаУКМА. – 2010. – Том 103. «Юрид. науки». – С. 64–66.

Твердохліб А. І. Роль Івана (Іова) Борецького в становленні та розвитку Львівської братської школи / А. І. Твердохліб // Зб. наук. праць Полт. держ. пед. ун-ту ім. В. Г. Короленка. – Сер. : «Пед. науки». – 2013. – Вип. 2 (58). – С. 142–146.

Смолій В. А. Богдан Хмельницький : соціально-політичний портрет / В. А. Смолій. – К. : Либідь, 1993. – 487 с.

Смолій В. А. Українська державна ідея XVII–XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації / В. А. Смолій, В. С. Степанков. – К. : Альтернатива, 1997. – 367 с.

Софонович Ф. Хроніка з літописців стародавніх / Ф. Софонович ; АН України, Археограф, коміс., Ін-т укр. археографії, Ін-т історії України ; підготовка тексту до друку, передмова, комент. Ю. А. Мицика, В. М. Кравченка. – К. : Наук. думка, 1992. – 336 с. – (Пам'ятки укр. літописання).

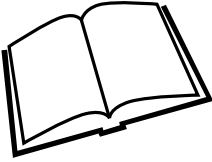
Хвойницька Х. М. Осмислення ідеї природного права у працях діячів Києво-Могилянської академії / Х. М. Хвойницька // Гілея. – 2012. – Вип. 61 (6). – С. 411–415.

Хижняк З. І. Історія Києво-Могилянської академії / З. І. Хижняк, В. К. Маньківський. – К. : КМ Академія, 2003. – 184 с.

Яремчук В. Політична думка на вітчизняних теренах у домодерну добу (X – середина XVII століть) / В. Яремчук // У кн.: Політична наука в Україні. 1991–2016 : у 2 т. Т.1. Політична наука: західні тренди розвитку й українська специфіка / НАН України, Ін-т політ. і етнонац. досліджень ім. І. Ф. Кураса ; редкол.: О. Рафальський (гол.), М. Кармазіна, О. Майборода. – К. : Парлам. вид-во, 2016. – 656 с. – С. 155–170.

Ярмошик І. І. Юрій Немирич – видний представник козацької старшини 17 століття / І. І. Ярмошик // Козацькі часи на Житомирщині. – Житомир : Льонок, 1994. – С. 48–58.

ТЕМА 6

УКРАЇНЬСЬКА ПОЛІТИЧНА ДУМКА ПЕРІОДУ ЗАНЕПАДУ КОЗАЦЬКО-ГЕТЬМАНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ (КІНЕЦЬ XVII – XVIII СТОЛІТТЯ)

- 6.1. Політичні аспекти занепаду української державності
- 6.2. Політичні ідеї представників духовенства (С. Яворський, Ф. Прокопович):
 - 6.2.1. Суспільно-політичні погляди С. Яворського
 - 6.2.2. Концепція держави освіченого абсолютизму Ф. Прокоповича
- 6.3. Політичні ідеї українських гетьманів (І. Мазепа, П. Орлик). «Бендерська» конституція:
 - 6.3.1. Політична програма І. Мазепи
 - 6.3.2. Політична лінія П. Орлика
 - 6.3.3. «Пакти й Конституція законів й вольностей Війська Запорозького» – пам'ятка української політичної думки
- 6.4. Політичні ідеї у козацьких літописах (С. Величка, Г. Граб'янки):
 - 6.4.1. «Літопис С. Величка»
 - 6.4.2. «Літопис Г. Граб'янки»
- 6.5. «Просвітницький» напрям політичної думки (Я. Козельський, М. Козачинський, С. Десницький, В. Каразин):
 - 6.5.1. Загальна характеристика політичних ідей мислителів доби українського Просвітництва
 - 6.5.2. Політико-правова проблематика у дослідженнях Я. Козельського, С. Десницького та М. Козачинського
 - 6.5.3. Консерватизм просвітницьких політичних ідей В. Каразина
- 6.6. Суспільно-політичний ідеал Г. Сковороди

6.1. Політичні аспекти занепаду української державності

Смерть Б. Хмельницького 27 липня 1657 року застала українське суспільство несподівано. Це була величезна втрата для України. І як полководець, і як дипломат, і, насамперед, як державний діяч, фундатор Української козацької держави – у всіх цих іпостасях гетьман досягнув великих успіхів. Після його смерті серед наступників

Тема 6. Українська політична думка періоду занепаду козацько-гетьманської держави

не виявилось людини такого таланту, популярності й престижу. У серпні 1657 року в Чигирині гетьманом обирається генеральний писар, один із найдосвідченіших і найосвіченіших козацьких ватажків, *І. Виговський*. Та, під впливом зовнішніх сил в Україні розгорнулася боротьба за гетьманську владу, яка дозволила перетворити українську державу на територію змагання за геополітичні впливи. Українське суспільство розділилося на два табори – одні орієнтувалися на Варшаву, інші – на Москву. Генеральна старшина та більшість полковників підтримали гетьмана *І. Виговського* у рішенні про розрив з Московією та зближенні з Польщею.

16 вересня 1658 року в Гадячі було підписано договір про унію України (князівства Руського) з Польщею та Литвою. Для Москви підписання Гадяцького договору, який, по суті, підтверджував європейську традицію України (політичну та інтелектуально-психологічну), стало поштовхом до початку війни проти України. Наприкінці червня 1659 року під Конотопом московська армія зазнала нищівної поразки. Проте, гетьман не зміг скористатися своєю блискучою перемогою. Москва перейшла до тактики «гібридної» війни, підштовхуючи різні верстви українського суспільства до руйнування власної державності. Напад запорожців під керівництвом *І. Сірка* на Крим змусив союзників *Виговського* – татар – повернутися додому. На Полтавщині готувалася змова, яку очолили недавні соратники гетьмана (*Я. Сомко*, *В. Золотаренко*, *Т. Цицюра*). Вороги звинувачували *Виговського* в тому, що він продав Україну полякам, і повстали. У жовтні 1659 року, не маючи змоги продовжувати війну з Московією, *Виговський* відмовляється від гетьманства. Тепер ініціатива перейшла до Москви.

Козацька старшина обирає гетьманом 18-річного *Ю. Хмельницького*. Молодий гетьман повірив підробленому тексту угоди 1654 року, і у 1659 році підписав новий, дуже невигідний, варіант документа. За Переяславським пактом 1659 року російські загони розташовувалися не лише в Києві, а й в усіх найбільших містах: Ніжині, Переяславі, Брацлаві та Умані. Обирати та знімати гетьмана можна лише з дозволу царя, так само генеральну старшину і полковників. Київський митрополит мав визнати владу Московського патріарха. Цей фальшивий документ став єдиним офіційним текстом т. зв. «Статей Богдана Хмельницького» і увійшов пізніше до «Полного зібрання законів Російської імперії». На нього посилалися завжди, підписуючи всі наступні гетьманські статті, послідовно обмежуючи автономію України. Історія держави *Хмельницького* завершується періодом, іменованим Руїною. У 1663 році *Ю. Хмельницький* зрікся булави. Влада його наступника *П. Тетері* обмежувалася лише Правобережжям. На Лівобережжі місце гетьмана здобув *І. Брюховецький*.

Вибори двох гетьманів і затвердження їх польським королем і російським царем офіційно засвідчили поділ України на дві частини. 13 січня 1667 року в Андрусові між Московією і Польщею було встановлено перемир'я на тринадцять років. Лівобережжя залишалося під контролем Москви, Правобережжя – за Польщею. З поділом козацької України на польську і московську сфери впливу, із загостренням міжусобиць між гетьманами, козацька старшина, прагнучи повернути давню славу, у січні 1666 року в Чигирині обирає гетьманом *П. Дорошенка*, який ставить собі за мету «вирвати» Україну з-під польської і московської влади і об'єднати її в єдине ціле. Закріпившись на Правобережжі, *Дорошенко* переходить із своїм військом на Лівобережжя і скидає свого суперника – гетьмана *І. Брюховецького*. У 1668 році гетьман *Дорошенко* дося-

гає вершини влади, підпорядковує собі обидві частини України. Зростанням гетьманської влади стали непокоїтися його численні вороги. Татари зробили спробу замінити Дорошенка *П. Суховієнком*. Поляки висунули свою кандидатуру – *М. Ханенка*, який був проголошений гетьманом, і, разом із ним захопили Правобережжя. Виступаючи назустріч загарбникам, Дорошенко призначив наказним гетьманом Лівобережжя *Д. Многогрішного*. Москва, використовуючи свій шанс, рушила на Лівобережжя, змусивши Многогрішного визнати зверхність царя.

Гетьман Многогрішний не був а ні здібним політиком, а ні дипломатом. Не вмів ладнати ні зі старшиною, ні з Москвою. У березні 1672 року кілька старшин заарештували гетьмана та відправили його до Москви. Там його звинуватили у зв'язках із гетьманом Дорошенком і в намірах передати Україну під турецьку протекцію, за що разом із сім'єю заслали до Сибіру, а гетьманом Лівобережжя обрано *І. Самойловича*, який уклав Конотопські статті (1672), продовжуючи «традицію» обмеження суверенітету Гетьманщини. Новообраному гетьману заборонялось без царського указу й старшинської ради висилати посольства до іноземних держав і, особливо, підтримувати відносини з гетьманом Дорошенком. Козацькі послы не мали права брати участь у переговорах із представниками польського уряду у Москві в справах щодо Війська Запорозького. Та гетьман Правобережної України Дорошенко теж не мав сил для боротьби за соборність українських земель, і, щоб зменшити і так надзвичайні втрати українського народу, зрікається влади і передає гетьманські клейноди *І. Самойловичу*.

Весною 1686 року між Москвою і Польщею був підписаний т. зв. «Вічний мир». За ним, під зверхність московського царя переходило все Лівобережжя, а на правому березі – Київ із невеликою округою між річками Стугоною та Ірпенем, землі Війська Запорозького. Правобережжя, Східна Галичина (Руське воєводство) попри протекти *Самойловича* залишалися під зверхністю Польщі. Після невдалого походу на Крим московсько-козацьких військ, гетьмана *Самойловича* звинувачено у поразці, заарештовано і відправлено на заслання у Сибір (1687). Новим гетьманом обирають *І. Мазепу*, якого змушують підписати Коломацькі статті (1687). Гетьман не мав права без дозволу царя позбавляти старшину керівних посад, а старшина – обирати гетьмана. Козацька старшина зобов'язувалась наглядати та доносити на гетьмана царському уряду. Значно обмежувалося право гетьмана розпоряджатися військовими землями. Гетьманському уряду заборонялось підтримувати дипломатичні відносини з іноземними державами. Гетьман зобов'язувався направляти козацькі війська на війну з Кримським ханством і Туреччиною; у гетьманській столиці – Батурині – розміщувався полк московських стрільців.

Кінець XVII століття завершився поділом України. З політичної карти Європи українська держава була фактично стерта. Лівобережна Україна перетворилася на васала Росії. Українська держава була поділена, і колоністи почали колонізувати загарбані землі. На землях, які перейшли до Польщі, почалися переслідування православ'я, запроваджено великі податки, повернено панщину. Щодо Лівобережної України, то певний час зберігалася внутрішня автономія в межах російської держави: жителі обирали свого гетьмана, мали своє військо, фінанси, власний адміністративний і судовий устрій. Це створювало ілюзії про існування суверенної гетьманської держави, хоч із обмеженими правами, але автономної одиниці московської держави.

Тема 6. Українська політична думка періоду занепаду козацько-гетьманської держави

З кожним новим договором-конституцією між гетьманом і Московією обмежувалася українська автономія. Отже, якщо на загарбаних Польщею українських землях державницька автономія була ліквідована майже одразу, то на Лівобережжі вона агонізувала досить довго.

Козацько-гетьманська держава втратила суверенітет. Поставши як могутня і воююча, здатна боротися і відстоювати свої прагнення та інтереси, через 20 років вона стала жертвою внутрішніх чвар, чужоземних вторгнень, поділів. Серед причин цього: 1) внутрішні протиріччя між різними політичними угрупованнями серед козацької старшини; 2) зовнішній тиск на ще не зовсім сформоване козацьке суспільство з боку Польщі, Московії та Османської Туреччини; 3) відсутність у козацтва виразно окреслених стратегічних політичних завдань і цілей; 4) відсутність ефективного управління всіма верствами українського суспільства.

6.2. Політичні ідеї представників духовенства (С. Яворський, Ф. Прокопович)

6.2.1. Суспільно-політичні погляди С. Яворського

Стефан Яворський
(1658–1722)

Стефан Яворський (світське ім'я *Симеон*) – український церковний діяч, письменник-полеміст, проповідник, митрополит Рязанський і Муромський, місцеблюститель патріаршого престолу. Основні праці: «Виноград Христов...» (1698), «Знаменія пришествія антихристового і кончини віка» (1703), «Камінь віри» (1715) та ін.

Яворський походив із православної родини шляхетського роду. Після Андрусівського миру, який віддавав Польщі правобережну Україну, сім'я Яворських, бажаючи залишитися вірною православі, переселяється в с. Красилівка поблизу Ніжина. Яворський закінчив Києво-Могилянську академію (1684), згодом виїхав до Речі Посполитої, де навчався в єзуїтських школах Львова, Любліна, Познані, Вільно. З 1689 року призначений професором Києво-Могилянської колегії, де читав курси поетики, риторики, філософії та богослов'я. У 1701 році очолив Слов'яно-греко-латинську академію в Москві. Яворський реформував навчальний процес у закладі за зразком Києво-Могилянської академії.

На ранніх етапах свого творчого шляху Яворський був серед прихильників політики І. Мазепи з огляду на його меценатську діяльність щодо церкви й освіти. Але після союзу (1708) І. Мазепи з Карлом XII, Яворський почав його критикувати. У той же час Яворський не підтримав проведення церковних реформ, ініційованих Ф. Прокоповичем, а фактично – Петром I.

У своїх філософських творах Яворський стримано виступав проти підпорядкування церкви світській владі. Як провідний на той час теолог, Яворський захищав інтереси православної церкви, її авторитет у духовному житті суспільства, виступав

Царі більше панують над тілом, ніж над душами людськими. А духовна влада більше піклується душами, ніж тілами. Царі мають на думці спокій тимчасовий і цілість людей своїх во плоті, а духовна влада має на думці життя та благо і во плоті, і в душі.

С. Яворський, «Камінь віри»

Переїхавши до Москви (1700), митрополит послідовно та наполегливо продовжував відстоювати думку про необхідність рівноправної співпраці церкви з державою задля загального добра. Він дав зрозуміти Петру I, що своїми успіхами імперія значною мірою зобов'язана духовній владі, що за підтримки церкви імператором, остання сприятиме втіленню його реформ.

Позиція Яворського щодо ролі церкви в російській державі не завадила йому відстоювати міцну централізовану царську владу. Свої погляди щодо цього він виклав у змальованій своєрідній піраміді політичної влади в тогочасній Росії: на вершині піраміди стояв імператор, нижче – князі та бояри, ще нижче – генерали та вищі офіцери, під ними – купецтво, духовні чини і найнижче – усі посполиті, простий народ. Таким чином, Яворський накреслив логічну схему станової держави, де на двох верхніх щаблях – опора монарха (царські вельможі та вищі військові чини); освячувала таку структуру духовна знать і найнижчу сходину посідали найбідніші люди.

Як духовний пастир, Яворський у праці «Камінь віри» закликав «людей простонародних до смирення та послуху владі». Він засуджує будь-які відхилення від православної догми: «Але оскільки такі еретики є, над те скажу: вони більшу злобу творять від розбійників, бо душу вбивають та й віру, яка є коренем усіляких благ, розорюють, а в царстві творять усенародний бунт» («Камінь віри»). Він підтримував і політику Петра I щодо розвитку армії, флоту, економіки й освіти. Демонструє лояльність до імперської влади через звинувачення тих українських діячів, які знайшли у собі відвагу протистояти імперському проекту: «Якби з ангелом п'ятьма частина малоросійського воїнства не відпала б, великоросійська слава і сила сама собою не так би була явною» («Слово на спомин про урочисту вікторію Полтавську»).

Слухайно-но, скрипляче колесо, інші три колеса тягар несуть, а ти хочеш бути без тягара. Інші колеса в безперестанних рухах перебувають, а ти хочеш відпочивати. Інші на спільну працю працюють, а ти хочеш – на свою.

С. Яворський

Образним було й уявлення Яворського про соціально-політичну структуру суспільства. На його думку, як у колісниці є чотири колеса, так і в суспільстві є чотири чини. Перше «колесо», перший чин – аристократія: князі, бояри, вельможі, царські радники; друге «колесо» – військові; третє «колесо» – духовенство, а четверте – це «люди простонародні»: міщани, купці, художники, ремісники, селяни-землероби. В обох випадках – і з «пірамідою», і з «колісницею» – йдеться про аристократично-мілітарну державу, де на верхніх владних щаблях перебувають царські вельможі, генералітет та офіцерство. Духовна знать, що освячує таку структуру, знаходиться на третьому місці.

Тема 6. Українська політична думка періоду занепаду козацько-гетьманської держави

У цілому Яворському нелегко було вписатися у пануючу в Росії політичну імперську доктрину. Як глава церкви, він намагався пристосувати православ'я до нових суспільно-політичних умов, що формувалися під впливом широких зв'язків із католицькою Європою. Однак, мислитель не в силі був до кінця відстояти свої релігійні погляди та протистояти імперській політиці.

Суспільно-політичні погляди Яворського відображають кризу церковно-феодалної ідеології часів петровських перетворень. Як охоронець держави, у своїх проповідях він закликав «людей простонародних до смирення та послуху владі». Яворський підтримував заходи Петра I щодо зміцнення держави, створення регулярного війська, розвитку економіки та освіти. Водночас він домагався невтручання держави у справи церкви, намагався піднести авторитет церкви, зміцнити її вплив на суспільне життя. Захищаючи інтереси церкви, Яворський обстоював її владу в духовному житті суспільства, відкрито виступав проти заходів світської влади щодо обмеження церковного впливу в суспільному житті, підпорядкування церковних справ світській владі.

Яворський розраховував, що вдасться пристосувати православ'я як державну релігію до нових соціально-політичних і економічних умов Російської імперії. Він намагався раціоналізувати православ'я, пристосовуючи деякі його догмати до очевидних досягнень європейської релігійної думки. Наприкінці життя він відмовився від світського життя й зосередився на етико-гуманістичній проблематиці, що було своєрідним протестом проти підпорядкування в Росії церкви державі. Яворський обстоював позицію, що і світська, і духовна влада повинні діяти, мов дві руки. Він прагне провести думку про відносну самостійність церкви та держави, які повинні мати свої сфери впливу і діяльності. Проте, в принципі, й він визнавав, що церква повинна підпорядковуватись світській владі, – «владі від Бога даній».

6.2.2. Концепція держави освіченого абсолютизму Ф. Прокоповича

Ще більш рішуче обстоював імперський проект українських мислитель, церковний діяч і письменник *Феофан Прокопович*, зокрема у працях «Слово про владу і честь царську» (1718), «Духовний регламент» (1721), «Розшук історичний» (1721), «Правда волі монаршої» (1722) та ін.

Після переїзду за викликом Петра I до Петербурга (1716), Прокопович став провідним ідеологом царських планів, спрямованих на секуляризацію та централізацію суспільства.

Значну увагу мислитель приділив розробці теорії держави й права. Розглядаючи учення західноєвропейських теоретиків (Т. Гоббса, Г. Гроція) і критично оцінюючи їхній науковий доробок, учений відстоював теорію природного права й ідею суспільного договору. Мислитель не погоджується з Гоббсом у тому, що людина від природи зла й людське суспільство постійно перебуває у стані «війни всіх проти всіх». На його думку, найважливіший природний дар індивіда – совість, яка змушує творити добро. Зло, зовнішні супостати,

Феофан Прокопович
(1681–1736)

Розділ 1. Політична думка на українських землях від зародження до кінця XVIII століття

внутрішні лиходії, здоровий природний глузд людей і замисел Бога змусили їх згуртуватися, створити державу та через договір передати владу монархові.

Дотримуючись цих засад, Прокопович формулює *теорію освіченого абсолютизму*. Її основний принцип: «1. Народ повинен без заперечень і нарікань виконувати все, що повелів самодержець...2. Народ не може судити про справи свого володаря, інакше він мав би право спільного правління, від якого повністю відмовився і

Якщо верховна влада заснована Богом, то це само зобов'язує її підпорядковуватися...

Ф. Прокопович, «Слово про владу і честь царську»

передав своєму володареві...3. Тим більше народ не може наказувати щось своєму монархові, бо як же наказувати тому, кому віддав свою волю?» («Правда волі монаршої»).

Отже, головне завдання держави – охороняти природні права людини, гарантувати її свободи та вольності.

Найперший обов'язок громадян – покійно підпорядковуватись монархові й виконувати закони. Політичним ідеалом мислителя була абсолютна спадкоємна монархія на чолі з освіченим правителем, «філософом на троні» – самодержцем, якому підпорядковуються усі, в тому числі й церква. Прокопович пов'язує найкраще забезпечення народної користі зі сильною державою, а силу держави вбачає в єдності й неподільності. Природна рівність людей не означала для мислителя їхню соціальну рівність. За теорією освіченого абсолютизму, монарх – верховний носій державної влади – вивищувався над законом задля «загальнонародної користі». Соціальні біди суспільства (жебракство, аморальність, злочинство), переконує Прокопович, можна усунути шляхом подолання неучтва й активного впровадження освіти, що, як і загальний розвиток продуктивних сил і зміцнення держави загалом, може забезпечити освічений володар.

6.3. Політичні ідеї українських гетьманів (І. Мазепа, П. Орлик). «Бендерська» конституція

6.3.1. Політична програма І. Мазепа

Іван Мазепа
(1639–1709)

Іван Мазепа – український військовий, політичний і державний діяч, гетьман Війська Запорозького, очільник козацької держави на Лівобережній (1687–1704) і всій Наддніпрянській Україні (1704–1709). Він був вихідцем із знатного шляхетського роду на Білоцерківщині. Його батько, Степан Мазепа, брав участь в укладанні Гадяцької угоди; мати – Марина-Магдаліна Мокієвська – після смерті чоловіка вела активну громадську і церковну діяльність, стала ігуменею Києво-Печерського Вознесенського монастиря і до смерті (1707) була дорадницею сина. Сам Мазепа здобув досвід державного і політичного діяча при дворі польського короля Яна-Казимира, у Західній Європі та на службі у гетьманів Дорошенка та Самойловича. Він був добре обізнаний із філософською та політичною думкою своєї доби завдяки ґрунтовній освіті (Києво-Могилянська колегія, Єзуїтська колегія у

Тема 6. Українська політична думка періоду занепаду козацько-гетьманської держави

Варшаві, студії у Європі). Політичні прагнення Мазепи увиразнилися у «Промові до урядників військових і цивільних козацької України напередодні розриву з Москвою 1708 року» та «Маніфесті до українського народу».

Свідченням достатньо виразної підтримки Мазепою ідеї самостійності України є його, складена ще у 70-х роках XVII століття «Дума». Молодий Мазепа вже тоді розуміє, що нездатність нації досягти балансу інтересів різних верств і груп, суттєві розбіжності в поглядах та політичній орієнтації правлячої еліти тягнуть за собою руїну України.

«През незгоду всі пропали,
Самі себе звоювали», –

твердить він і називає причини цієї незгоди: порушення морального кодексу християнина українцями, як народом, так і його правителями, та нерозвиненість їх політичної свідомості. Прагнучи порядку («покою»), вони водночас забувають, що є «братами», не дотримуються заповіді любові та толерантності («згоди») та ще й не усвідомлюють, що «не всім дано всеє знати і річами керувати». Такий стан свідомості – наслідок недоліків національної освіти й виховання. Суспільство не створює умов для набуття рис патріота і християнина.

«Чом ти братів не учила,
Чом од себе їх пустила?» –
докоряє він Україні.

«Ліпше було пробувати,
Вкупі лихо відбувати!»

Навіть володарі, на словах турбуючись про долю України, служать її ворогам (Єдин живе із погани... Другий ляхам за гріх служить... Третій Москві юж голдує...).

«Од всіх сторон ворогують,
Огнем, мечем руйнують,
Од всіх нема ж зичливості,
Ані слушної учтивості;
Мужиками називають,
А підданством дорікають», –

такі результати помилок у політичних програмах українських гетьманів.

Між тим, за Мазепою, достатньо усвідомити: порятунок нації – у незалежній державі, де суспільство об'єднане волею правителя, щоб не допустити «гіркої муки Матці своїй більш терпіти». Автор підтримує таку політичну ідею, однак не в силі своєю волею об'єднати українське суспільство, тож надіється на козацьку еліту: полковників і «снералів» (генеральну старшину), які «без жадної політики» все ж візьмуться «всі за руки» і «нуте врагов, нуте бити».

«Самопали набивайте,
Острих шабель добувайте,
А за віру хоч умріте,
І вольностей бороніте!

Нехай вічна буде слава,
Що през шаблі маєм права!» –

пристрасним закликком до єдності у збройній боротьбі за «віру» та «вольності» завершує Мазепа свою «Думу».

Ставши гетьманом Війська Запорозького в 1687 році, Мазепа шукає способів реалізувати свою політичну програму. Недаремно сама «Дума» дійшла до нас тільки тому, що через тридцять років після написання була послана В. Кочубеєм цареві Петру I як доказ «зради» Мазепи.

Підтвердженням життєвості цієї програми для гетьмана є політичні рішення Мазепи, його універсали, листи, таємні угоди. Ще В. Антонович у дослідженні «Про козацькі часи на Україні» (1895–1896) робить висновок, що гетьман проводив свідому політику на створення української родової аристократії на основі козацької старшини та іноземців, що перебували на державній службі в Гетьманщині. Він розглядав її як надійну опору влади гетьмана в незалежній державі і намагався роздачею маєтностей, посад, грошових нагород узалежнити її від своєї волі. У той же час він дбає про її культурну першість, підтримуючи культурний поступ та освітні заклади, відстоює виключне право козацької еліти на участь у політичному житті України, на керівну роль у суспільстві та на заміщення державних посад. Так, у листі до самозваного гетьмана Петрика від імені жителів Полтави Мазепа велів підкреслити, що Петрик не може бути гетьманом уже за своїм походженням. Він не рицар-козак, не тільки... «в рицарському навчанні, але й в домових науках не бував», «злидар, бідний і безрідний» і «віддався весь дияволу, бо не оглядаючись на страх божий і на християнську православну віру, приліпився до того владолюбства, яке не пристає до його лица» (Величко С. «Літопис»).

Звичайно, з точки зору історичної перспективи, зусилля Мазепи на витворення родової аристократії (а він лише підніс у ранг політики тенденцію, яка мала місце принаймні починаючи з 70-х років XVII століття) були безплідними. Держава станів неминуче мала поступитись державі підданих або державі громадян. Та й родова знать була не надто надійною опорою в боротьбі за незалежність України. У той же час саме політика Мазепи (і в цьому погодимося з українським істориком І. Борщаком) «дала старшині ідеологічну основу національної аристократії, завдяки якій вона, хоч у вельми важких обставинах, ще сімдесят років відстоювала автономію краю, а навіть перетворившись у російське дворянство, висунула з-поміж себе не одного діяча національного відродження».

Документи доби Мазепи свідчать і про збереження його прихильності до ідеї сильної автократичної влади гетьмана як запоруки успіху державного будівництва і гарантії «вольностей» станів. «...Усьому народові буває пожиточно і корисно тоді, коли всякого чину люди, не слухаючи жадних бунтівничих зваб та заколотних оман тримаються постійно одного свого старшого, віддають йому своє щире послухенство і неодмінно дотримуються існуючих порядків», – підкреслюється в універсалі до того ж Петрика. З «Літописа» С. Величка: «...А згадайте-но тільки оті минулі колотнечі й замішання, внесені в наш народ через легковажних людей, коли належному володарю і своєму рейментарю чинилося противенство... Коли був би той народ у

Тема 6. Українська політична думка періоду занепаду козацько-гетьманської держави

такому багатovidному множинстві і в ті часи дотримувався статечності та відповідно поставленого в себе порядку, ...не слухався жадних заколотних оман, певне й досі тогочасна сторона Дніпра була б у власній повноті ціла і неумалена в своїх оздобах. Коли ж згадані особи (Мазепа попередньо згадав І. Сірка, полковника Сулиму, гетьманів Суховія та Ханенка – *коментар авт. теми*), які й заслуги мали у війську, так непорядно чинячи, нічого доброго тоді не справили своїй вітчизні, а тільки зашкодили їй...».

6.3.2. Політична лінія П. Орлика

Пилип Орлик
(1672–1742)

Продовжувачем політичної лінії І. Мазепи став *Пилип Орлик* – політичний мислитель, державний діяч, гетьман Війська Запорозького в еміграції (1710–1742).

Орлик здобув освіту у Києво-Могилянській колегії. З 1702 року – генеральний писар. Брав участь у таємній дипломатичній діяльності Мазепи, виконував спеціальні доручення гетьмана. У 1709 році разом із іншими послідовниками Мазепи емігрував до Молдавії. 05.04.1710 р. на козацькій раді під Бендерами обраний гетьманом. Рада також прийняла «Пакти й конституції законів і вольностей Запорозького Війська...», які увійшли до історії як Конституція Пилипа Орлика, або Бендерська. 23.01.1711 р. уклав договір про союз із Кримським ханством, а у грудні 1711 і березні 1712 року – договори з Оттоманською Портою. У 1714 – разом із частиною старшин виїхав до Швеції. У 1720 виїхав до Оттоманської Порту, де перебував у Салоніках (1722–1734). Пізніше перебував здебільшого на територіях сучасних Молдавії та Румунії.

Орлик – один із головних авторів «Пактів й конституцій...» (1710), інструкцій українським делегаціям на переговорах із Кримським ханством (1710) та Оттоманською Портою (1711), «Маніфесту до європейських урядів» (1712), «Діяря подорожного» та ін.

Український дослідник-правознавець О. Кресін звертає увагу, що Орлик оперує двома категоріями, характеризуючи державу: «панство» і «народ». «Панством» є суверенна держава на чолі з монархом. «Народ» – населення певного політично окресленого територіального суб'єкта під владою монарха. Правові відносини народу з монархом-сувереном, на думку Орлика, бувають двох типів, що відповідають двом типам формування держави на певній території. Перший – «*підданство*» – виникає при завоюванні. Такий тип державоутворення він оцінює як такий, що суперечить природному праву та накладається на народ як Боже покарання. Повстання народу проти такого типу правовідносин Орлик вважає справедливим. Другий тип – «*протекція*» – виникає при добровільному входженні народу під владу монарха. При цьому укладається договір сюзерена із станами про обов'язки сторін. Цьому типу правовідносин відповідає ідея про «вільний народ» – населення певної території, що

має права на самоврядування, договірні відносини з монархом та самовизначення в сенсі зміни монарха при невиконанні останнім своїх зобов'язань. Із одного боку, такі статус і права народ отримує після свого першого договору з монархом. Із іншого боку, вони є частиною природного (божественного) права народу, що не підлягає відчуженню. Орлик уже відходить від характерного для попередніх українських мислителів формулювання поняття «народ» як соціальної категорії, розвиває ідею про його всестановий, громадянсько-територіальний характер. У його творах уперше в українській політичній думці народ набуває виразної політичної суб'єктності.

У той же час підкреслимо, що Орлик не оперує поняттям держава («панство») без монарха. У його творах монарх виступає як гарант збереження автономних прав народу, захисту останнього від зовнішніх ворогів, легітимності структур і посад самоврядування народу, внутрішнього миру, а також як головний суб'єкт міжнародних відносин, завдяки якому народ реалізує свої інтереси щодо інших держав і народів. Проте, на відміну від попередніх українських мислителів, Орлик суттєво обмежує політичну роль монарха – він фактично виводиться з політичної системи, є лише гарантом її незмінності, а не чинником її регулювання.

За визначенням О. Кресіна, Орлик уперше в українській політичній думці виразно переніс договірну теорію походження держави на внутрішній устрій «вільного народу», що було значним кроком від середньовічного персоналізованого до новочасного інституціоналізованого поняття про державу. Новим для української політичної думки стало також уведення ним у обіг політичних категорій доби Просвітництва – «інтереси батьківщини», «спільне добро» та ін.

6.3.3. «Пакти й Конституція прав і вольностей Війська Запорозького» – пам'ятка української політичної думки

«Пакти й Конституція законів й вольностей Війська Запорозького» або ж «Конституція Пилипа Орлика» – це угода, укладена 5 квітня 1710 року на спеціально скликаній раді в Бендерах, де Орлика було обрано гетьманом Української держави. Ця угода між Орликом-гетьманом і козацькою старшиною не тільки регулювала відносини між ними, а й конституювала внутрішній устрій гетьманської держави. Документ названий «*Pacta et Constitutiones Legum Libertatumque Exercitus Zaporoviensis*»; його ще називають першою конституцією України.

Конституція складалася зі вступу та 16 статей, різних за обсягом і значенням, які стосувалися переважно практичної політики, а не принципів. Вступна частина обґрунтовувала ідею самостійної та незалежної України, розкривала історію козацтва, відносини України зі суміжними державами. Головним постулатом документу була повна незалежність України від Польщі та Москви. «Україна з обох боків Дніпра, – зазначалося у тексті Конституції, – має бути на вічні часи вільною від чужого панування». Це визначало міжнародний статус її як суверенної держави. Утверджувалась демократична виборча система в державі; за козацькою традицією передбачалися вільні вибори урядників, полковників і сотників за затвердження їх гетьманом.

У першому параграфі розглядалося питання про віру. Православ'я проголошува-

Тема 6. Українська політична думка періоду занепаду козацько-гетьманської держави

лося державною релігією, а також передбачалася автокефалія української церкви при формальному підпорядкуванні Константинопольському Патріархові. Другий пункт визначав кордони Української держави, які встановлювалися відповідно до умов Зборівського мирного договору (1649) із Річчю Посполитою. Гетьман повинен був забезпечити непорушність і охорону кордонів (сприяти поверненню в Україну полонених і домагатися відшкодування всіх збитків, заподіяних Україні війною). У п'ятому пункті стверджувалося повернення у володіння Війська Запорізького Трахтемирова, Кодаку, Калеберди, Переволочної з прилеглими землями та необхідність зруйнування московських фортець, збудованих на Запоріжжі.

Найціннішим для політологічного аналізу є параграф 6, який розглядає контури політичного устрою української держави. Договірні сторони, відстоюючи позиції рядового козацтва, запобігли відновленню одноособової влади гетьмана. Майбутня Україна оголошувалася обмеженою монархією. «Гетьманське самодержавство» (виконавча влада) мало узгоджувати дії зі законодавчим представницьким органом – загальною радою (парламентом), де буде представлена генеральна старшина, полковники та виборні депутати від кожного полку, і послы Запорозького низового війська. Таку раду потрібно скликати тричі на рік. Для вирішення поточних справ мав обиратися сейм із полкової та сотенної старшини (старшинська рада) з участю депутатів і послів від Запорозького Війська. Констатувалося, що «без попереднього рішення і згоди» представницьких органів на власний розсуд гетьмана «ніщо не повинно ні починатися, ні вирішуватися, ні здійснюватися».

Судова влада відводилася Генеральному Суду. Він, проголошений незалежним органом між парламентом і гетьманом, розв'язував усі спірні питання. Крім того, здійснював покарання за зловживання службовим становищем, корупцію, контроль за розподілом фінансів, переймав гетьманські функції стосовно самочинної розправи з підлеглими. Державний скарб (параграф 9) відділявся від гетьманського і передавався у розпорядження генерального підскарбія. Відновлювалися щорічна звітність про фінансові справи в полку, невтручання полковників до полкових скарбів.

За Конституцією держава брала під захист передусім найнижчі верстви – козаків і посполитих. За параграфом 12, після війни спеціальна комісія мала перевірити обсяг виконуваних ними повинностей, а параграф 14 їх регламентував: визначалися допустимі обсяги данини, примусових робіт, ярмаркових оплат, податку з гужового транспорту, а також встановлювалися правила громадської торгівлі й послуг, регулювалися доходи різних категорій людей.

Отже, обмеження гетьманської влади торкалися усіх сторін суспільного життя – адміністрації, суду, виборів старшин, фінансів. Старшина і рада, у випадку ігнорування гетьманом установленого порядку, мали право відкрито виступити проти нього.

Висвітлюючи головні принципи побудови держави, її статті передбачали встановлення національного суверенітету і визначення кордонів Української держави; забезпечення демократичних прав людини, зокрема захист непривілейованих суспільних прошарків; визнання трьох складових чинників правового суспільства, а саме – єдності та взаємодії трьох гілок влади: законодавчої, виконавчої і судової.

На думку вітчизняної дослідниці-історика Т. Бевз, укладання та прийняття такого важливого документа на початку XVIII століття свідчить про високий рівень політичної культури українців, адже окремі його положення на багато десятиліть випередили сучасну йому європейську політико-правову думку. Хоча Конституція П. Орлика і не набула чинності, однак залишилася однією з найвидатніших історичних державно-політичних пам'яток.

6.4. Політичні ідеї у козацьких літописах (С. Величка, Г. Граб'янки)

За трьома літописами – Самовидця і Величка та Граб'янки – закріпилася назва «козацькі літописи». Така назва – досить умовна, бо кожен із творів є складною, багатоплановою композицією, в якій поєднуються характеристики історичних діячів, описи подій – битв, повстань, змов тощо, окремі документи, тлумачення тих чи інших періодів життя України – і яка надто далека від традиційної літописної форми.

Проаналізуємо два козацькі літописи, які містять ідеї, значимі у контексті історії політичної думки – С. Величка та Г. Граб'янки.

6.4.1. «Літопис С. Величка»

Незважаючи на занепад попереднього способу життя, а може і як відповідь на такі процеси, відбувається ідеалізація козацтва. І якщо в другій половині XVII століття майже кожен автор (за визначенням українського дослідника А. Макарова) пропонує бачити в козакові «святу людину, ченця, що вийшов за монастирські мури, аби оружною рукою утвердити в житті правду Христову», то у XVIII столітті такий підхід властивий лише тим авторам, які традиційно розглядають козацтво як єдиний рицарський стан, своєрідну «нову шляхту» чи «українських дворян». Для інших козаки – лише люди військові, а значить сильні, безжальні до ворогів, мужні, спрагли подвигів і слави і, звичайно, «вірні слуги його імператорської величності». Очевидно, творці козацьких літописів настільки, наскільки дозволяли обставини, представляли перший напрям політичних ідей.

Самійло Величко
(1670 – після 1728)

Чи не виразніше такий підхід представлений *Самійлом Величком*, автором історико-літературного твору «Літопис С. Величка», написаного у 1720-х роках, – найбільшого українського історико-літературного твору XVIII століття. Складається Літопис із двох самостійних частин: «Сказание о войне козацкой с поляками через Зеновия Богдана Хмельницкого...» (1648–1659) і «Повествование летописное о малороссийских и частично других событиях...» (1660–1700). Літопис охоплює події 1648–1700 років в Україні й інших європейських країнах, проте згадує й раніші та пізніші (до 1725 р.). Зберігся оригінал та один список Літопису. Вперше він виданий у 1848–1864 роках. При написанні Літопису

Тема 6. Українська політична думка періоду занепаду козацько-гетьманської держави

Величко використав значну кількість опублікованих і рукописних документів, літературних джерел.

У листах запорожців до українських гетьманів, більшість із яких (листів) дослідники вважають не автентичними, Величко критикує політику гетьманів і викладає практично власну концепцію української держави, основою якої є «шляхетський козацький стан», а ідеальним устроєм – устрій Запорізької Січі. Він рішуче критикує політичну незрілість гетьманів: «Очевидно, диявол, що завжди шукає людської погибелі, навів нам вас, таких гетьманів, як куколю по пшениці, що через свої привати й інтереси, принаймні, не вболіваєте про крайній занепад нашої Вітчизни», – зазначає Величко устами запорожців в одному із таких листів.

Водночас він розуміє неможливість відновлення давніх звичаїв і як за прийнятний варіант політичного ладу вважає станово-представницьку монархію, з очевидним обмеження влади монарха. Відносини монарха з підданими, об'єднаними у стани, є договірними. Такі договори укладаються при обранні монарха, містять права й обов'язки сторін, затверджуються взаємною присягою. Порухення таких договірних відносин монархом звільняє підданих від присяги і дає їм право на різні форми спротиву, включно з переходом – особистим або, за рішенням станів (насамперед дворянства) певної території, колективним разом із територією – у протекцію до іншого монарха.

Гетьманський ранг Величко прирівнює до князівського; виступає за обмеження повноважень гетьмана, зокрема у фінансовій сфері, на користь представницького органу – козацької ради (генеральної старшини та полковників). Зокрема, він обґрунтовує необхідність відокремлення «військового» (що належить до Війська Запорозького) та гетьманського скарбів, скасування непідзвітного контролю гетьмана над першим. Вирішення такої ситуації автор літопису вбачає у запровадженні посади генерального військового підскарбія, підзвітного козацькій раді. Свої погляди щодо обмеження гетьманської влади на користь козацьких представницьких органів Величко непрямо виразив через включення до Літопису видатної пам'ятки української політичної думки – анонімного вірша кінця XVII століття «Ей, Іване, поповичу-гетьмане».

Найбільшою загрозою існуванню Війська Запорозького літописець вважає громадянську війну, що спричиняється негативними рисами у ментальності українців – честолюбством, користолюбством, невіглаством і простодушністю, схильністю до розбрату тощо, які автор засуджує; а також орієнтаціями населення на різних монархів. Величко приділяє значну увагу темам патріотизму, національного та релігійного відступництва.

У Літописі розділяється божественне та природне (або натуральне) право, обстоюється невід'ємність прав людини, наданих Богом (природних) і натуральних (що випливають із природи живої істоти) прав. Земні закони мають відповідати природному праву. Саме з точки зору прагнення козацтва відновити порушені польським народом природні права людини. Літопис розглядає Визвольну війну середини XVII століття під проводом Б. Хмельницького.

Літопис приділяє значну увагу місцю Запорозької Січі в українському політичному процесі. У ньому найповніше розкрита політична ідеологія Запорозької Січі (радше як ідеал). Січ виступає як самостійний політичний організм, що разом із Військом Запорозьким підпорядковується гетьману, зберігаючи, проте, повну автономію. Гетьман, як керівник цих двох автономних утворень, має обов'язково виконувати політичну волю Запорозької Січі, виразниками якої є запорозька рада та кошовий отаман. Рішення Запорозької Січі є авторитетнішими, ніж Війська Запорозького, бо вона є давнішим утворенням, що поклато початок городовому козацтву. Запорозька Січ, у випадку незадоволення гетьманом її потреб або у випадку незгоди з його політикою, може визнати над собою владу іншого гетьмана або обрати власного, не пов'язаного з Військом Запорозьким. Для Запорозької Січі гетьман виступає як посередник у її відносинах із монархом.

Український дослідник О. Кресін звертає увагу, що аналізований Літопис містить оригінальний варіант сарматського етногенетичного міфу (сарматизму). Автор використовує цей виклад для підкреслення древності українців, їх національної та державної першості порівняно з поляками, справедливості Визвольної війни середини XVII століття та легітимності особливих козацьких станових прав.

Бачачи у козаках людей шляхетних, Величко, зрозуміло, засуджує всякі нешляхетні вчинки тих, хто лише називає себе козаками: «будників», «винокурів», «дейнеків», усяких «легковажних людей», схильних до «крамоли». А щоб «насталa поміж людей тиша і тамтешні люди могли вже мешкати безбоязно», цілком правомірно з боку влади застосовувати до них найжорстокіші кари. Загалом, за своїми поглядами цей літописець є радше представником середніх станів, прихильний до поміркованого державного ладу.

«Літопис Величка» є найбільшою українською збіркою автентичних документів, інкорпорованих у цілісний твір. Водночас він є і одним із наймасштабніших у тогочасній українській історичній літературі прикладів фальшування документів. Загалом у повному обсязі та детальному переказі «Літопис Величка» включає понад 210 справжніх і неавтентичних документів, що датовані 1638–1700 роками. Більшість із них є важливими джерелами для вивчення історії української держави, політичної думки. З майже 100 документів, датованих до 1690 року, більша половина не є автентичними і є або фальшивими, або викладеними зі значним спотворенням тексту. Повністю сфальшоване листування, пов'язане із Запорозькою Січчю до 1687 року. Після 1690 року «Літопис Величка» є переважно збірником документів із невеликими коментарями. Документи, датовані 1690 і пізнішими роками, є достовірними та переважно коректно поданими. «Літопис Величка» містить також значну кількість уривків і повних текстів наукових і літературних творів.

6.4.2. «Літопис Г. Граб'янки»

До певної міри іншу позицію займає автор іншого літопису («Действия презельной и от начала поляков кравашой небывалой брани Богдана Хмельницкого, гетмана запорожского, с поляки...») *Григорій Граб'янка* – старшина Гадяцького полку. Закінчений Літопис у 1710 році.

Тема 6. Українська політична думка періоду занепаду козацько-гетьманської держави

Літописець оцінює події другої половини XVII століття з точки зору козацької старшини. За його концепцією історії України «хто б з попущення не завойовував Русь, які б монархи не владарювали, завжди в Малій Русі старшина була своя. Ніхто ще силою не насилав своїх старшин».

Григорій Граб'янка
(до 1666 – бл. 1738)

Водночас автор літопису підтримує ідею монархії. Монарха розглядає як намісника Бога на землі. У поглядах на роль монарха у державі автору притаманний антропологізм. З іншого боку, Граб'янка визнає невідчужуваність і безумовну цінність прав (власне, станових прав) підданих. На його погляд, успішність державного будівництва залежить від справедливості, правових основ відносин монарха з підданими. Іншим суб'єктом у відносинах із монархом виступають «землі» – територіальні міжстанові корпорації. «Земля» зберігає незмінними свої права, навіть у випадку

завоювання. У випадку порушення монархом прав «земель», останні можуть виявляти різні форми протесту, зокрема й збройний опір центральній владі, та присягти разом із своєю «землею» іншому монарху. Відповідь монарха у таких випадках повинна мати насамперед правовий характер і мати за мету відновлення справедливості. Посередниками у таких конфліктах можуть виступати інші монархи. Міжнародна політика здійснюється монархами, а союзи між монархом і підданими іншого монарха є протизаконними. Монарх абстрагований від національної та станової приналежності, здійснює правосуддя та вирішує конфлікти між підданими, виходячи із чистої справедливості.

Граб'янка неодноразово виступає проти виявів превалювання станової демократії у Речі Посполитій над владою короля, вважаючи, що такий стан справ у державному управлінні сприяє розвитку анархічних тенденцій та вияву насилля, порушенню прав громадян, недотриманню міжнародних договорів. Влада монарха, що є інструментом виконання божественної волі, має, на думку Граб'янки, скоріше не обмежуватися, а коригуватися відповідно до порад органів станового представництва. Автор літопису розвиває поширену в українській політичній думці XVII–XVIII століттях категорію «вільний народ». Найбільшою загрозою державотворенню автор вважає зовнішні та громадянські війни.

Український дослідник козацьких літописів О. Кресін звертає увагу, що у питаннях українського державотворення Граб'янка займає виразну автономістичну позицію. Він засуджує незалежницькі прагнення гетьманів, вважаючи їх проявами гордині, кару за що Бог накладає на Військо Запорозьке. З іншого боку, він засуджує спроби держав (Речі Посполитої та Росії) обмежити українську автономію. Права українців як «вільного народу», за «Літописом Граб'янки», полягають у повній автономії у формах, формуванні та діяльності адміністрації на чолі з гетьманом, що підпорядковується безпосередньо монарху. Гетьман, що обирається радою старшин, набуває законної влади лише після його затвердження монархом. Автор засуджує форми прямої демократії у Війську Запорозькому, що, на його думку, призводять до

анархії та насилля, скептично оцінює здатність мас приймати політичні рішення. Він прихильник фактично необмеженої влади гетьмана та перетворення цієї посади на спадкову. Граб'янка загалом негативно оцінює роль Запорозької Січі в українському державотворенні після 1648 року.

Автор літопису викладає нову для свого часу історико-політичну теорію *українського хозаризму*, що спрямована на обґрунтування національної окремішності українців, стародавності козацтва та його державності. Головна мета цієї теорії – доведення права українців на збереження автономії суспільно-політичного устрою у Російській державі.

6.5. «Просвітницький» напрям політичної думки (Я. Козельський, М. Козачинський, С. Десницький, В. Каразин)

6.5.1. Загальна характеристика політичних ідей мислителів доби українського Просвітництва

Значно збагатилася вітчизняна суспільно-політична думка ідеями українських просвітників XVIII століття. Вітчизняне Просвітництво, зазнавши помітних впливів просвітницької філософії Західної Європи та США, оформилося на ґрунті внутрішніх суспільно-політичних і економічних процесів. На українських теренах визрівала своя політична думка, яка сприяла осмисленню цих процесів, пропонувала відповіді на значимі питання тогочасного буття.

Усвідомлення занепаду Гетьманщини як очевидного історичного факту, й одночасно несприйняття ідей абсолютизму, спонукало до формування просвітницьких ідей. Основними засобами боротьби за утвердження суспільного договору просвітники вважали не революційні (збройні) перетворення, а реформаторство. І основну роль тут відводили просвіті, яка сприятиме змінам у свідомості дворянства, виробить відповідну громадську думку (моральний осуд деспотичних порядків), що вплине на самодержця і змусить його здійснювати реформи. Політичну свободу та рівність просвітники тісно пов'язували з правом власності.

Суспільний лад просвітників базувався на ідеях свободи, рівності та власності. Але втілення цих ідей у життя вони бачили крізь призму умов та вимог свого часу. Адже за феодалізму традиційна суворо регламентована поведінка людини змінилася у напрямі реального осмислення дійсності, раціоналізму.

Поняття рівності просвітники тлумачили як рівність людей перед законом; шлях до цієї рівності мав пролягати через знищення класових (станових) привілеїв, а не самих класів. Політичну свободу та рівність просвітники тісно пов'язували з правом власності. Ідеологія природного права поставила перед українськими просвітниками ще одне невирішене питання – співвідношення егоїзму і «розумного егоїзму». Людина в природному стані є вродженим індивідуалістом. У громадянському суспільстві вона, заради збереження миру й добра, змушена поступатися своїм егоїзмом, самообмежувати себе. Отже, в кожному індивіді має місце, з одного боку, природно закладе-

Тема 6. Українська політична думка періоду занепаду козацько-гетьманської держави

не самолюбство, а з другого – суспільна сутність людини – прагнення до загального добра, і на цій основі – вимога обмеження егоїзму.

Під цим кутом зору просвітники намагалися перебудувати політичний устрій держави. Сходячись на тому, що вирішальну роль у суспільстві відіграють закони, спрямовані на досягнення загального блага, мислителі не акцентували увагу на державній формі правління; для більшості з них не мало особливого значення, буде це монархія, республіка чи самодержав'я, аби був розумний законний правитель.

Українські просвітники, відстоюючи ідеї політичного лібералізму, опрацювали низку економічних питань, виступаючи за регламентацію кріпацької праці, справедливий розподіл оподаткування тощо. До мислителів, котрі висловлювали такі погляди, віднесемо найперше *Я. Козельського*, *М. Козачинського*, *С. Десницького*, *В. Каразина* та ін. На аналізі їх політичних поглядів й зупинимося нижче.

6.5.2. Політико-правова проблематика у дослідженнях Я. Козельського, С. Десницького та М. Козачинського

Чи не найпоспідовніше просвітницький варіант реформування обстоював філософ *Яків Козельський*. Основні праці: «Філософічні пропонування» (1768), «Міркування двох індійців Калана та Ібрагіма про людське пізнання» (1788).

Для обґрунтування політичних ідей просвітники обрали концепцію «природного права» та концепцію «вроджених прав людини». Зокрема, Козельський поділяє право на *природне* («встановлене у самій природі людини»), *громадянське* («встановлене у громадянах для спокійного життя і постійного благополуччя»), *всесвітнє* (міжнародне) («Філософічні пропонування»). Природні права індивіда мислитель одночасно називає і божественними, адже вони створені самим Богом, і вічними, оскільки вони не можуть бути відторгненими ні у минулому, ні у майбутньому, та необхідними – без них людина приречена на страждання й об'єктивними – вони залежать не від особи, а від Бога.

Важливе місце у просвітницькій ідеології посідала договірна теорія держави та суспільства (теорія суспільного договору) Козельський наголошує на її доречності та зручності: «Людина через громадянський стан замість втрати природної рівності набуває рівність моральну і правову, і будучи природно не рівною силою чи розумом іншому, робиться рівною до договору і по праву» («Філософічні пропонування»). За цим договором людина, будучи повноцінним членом суспільства, не втрачає природних прав у вигляді основи держави та суспільства взагалі. Народ і державна влада – рівноправні договірні сторони, тому скасування одного договору й укладання другого цілком допустиме. Юриспруденцію Козельський визначав як «знання всіх можливих прав або правностей», а політику – як «науку запроваджувати праведні наміри найдосконалішими і притому праведними засобами у дійство» («Філософічні пропонування»). У той же час, виходячи із політичних реалій Російської імперії, природним Козельський вважає становий поділ суспільства та монархічний устрій.

Плідно долучився до розробки ідеї природного права й *Семен Десницький*. Він називав такі особисті права в галузі «природної юриспруденції»:

Розділ 1. Політична думка на українських землях від зародження до кінця XVIII століття

– натуральні, «людина має для захисту свого тіла, честі, гідності і власності»;

– котрі набуті (між господарем і підданими, між суддею й підсудним, між батьком та дітьми і под.), тобто права, що «виникають у суспільстві від різного стану і знання людей»;

– ті, які «виходять від різних і взаємних справ між обивателями» (власність, спадкоємство, застава, контракт, привілеї, злочин);

– такі, що «належать до благоустрою та добробуту, зручного утримання й безпеки обивателів, до запобігання внутрішніх заворушень і до захисту від ворожих нападів».

Просвітителю відстоював ідею виникнення держави на ґрунті суспільного договору. В галузі судочинства він наполягав на введенні демократичних принципів: рівності всіх перед законом; рівного покарання за вчинення однакових злочинів; пропорційності тяжкості покарання за характером і складом злочину. Застосування смертної кари Десницький уважав припустимим лише в двох випадках – умисне вбивство та зрада батьківщині. Просвітницька доктрина вченого була спрямована не на утвердження «освіченого абсолютизму», а на створення конституційного варіанту монархічного правління в межах земель Російської імперії. Мислитель виявив себе прихильником свободи совісті, рівності народів, противником національного гноблення. Але водночас Десницький, визнаючи природні свободи та рівність людей, виправдовував їх соціальну і станову нерівність у суспільстві. Пов'язано це з тим, що свободу особи він багато в чому розумів як свободу економічної діяльності.

Семен Десницький
(1740–1789)

**Михайло (Мануїл)
Козачинський**
(1699–1755)

Ще одним представником просвітницького напрямку української політичної думки XVII століття був *Михайло (Мануїл) Козачинський* – український філософ, письменник, просвітник, педагог, церковний діяч, учитель Г. Сковороди. Основні праці: трактат «Суспільна політика» (1738), «Курс лекцій з філософії» (1739), курс лекцій «Філософія аристотеліанства» (1743).

Козачинський високо цінував науку, науковий пошук, які приносять людині нові знання, зокрема вчення М. Коперніка, Г. Галілея. Метою та призначенням філософії Козачинський уважав досягнення за її допомогою «природного щас-тя». При обґрунтуванні своїх етичних поглядів мислитель посилався на Сократа, Агриколу, Е. Роттердамського, Г. Гроція, концепції природного права.

У своїй педагогічній діяльності Козачинський керувався переконанням, що основним рушієм суспільного розвитку є освіта, бо лише вона вдосконалює світ, тому людина, ким би вона не була, мусить постійно вчитися. Вищим суддею в житті та діяльності як окремого індивіда, так і

Тема 6. Українська політична думка періоду занепаду козацько-гетьманської держави

цілого суспільства Козачинський, відповідно, визнавав розум. Основою людини Козачинський уважав її самодостатню чесноту та совість. Він виокремлював чотири чесноти, які утворюють «добру структуру» особистості – розсудливість, справедливість, поміркованість і хоробрість.

У трактаті «Суспільна політика» Козачинський використовуючи положення з творів Т. Аквінського про закони; розглядав природні права як інтегральну частину людської природи, пізнавану людським розумом. Із природних прав людини мислитель виділяв право на життя, право його захисту усіма доступними засобами, свободу совісті, приватну власність, право вибору. На його думку, там, де немає вибору, немає і свободи, оскільки вона є фундаментом будь-якої форми правління. Чинність природного закону він уявляв обов'язковою та необхідною, підкреслював, що порушити її не може навіть Бог, позаяк він суперечив би сам собі.

Етичні та суспільно-політичні погляди Козачинського спиралися на вчення про людину як інтегральну частину природи, для чого Козачинський використовував теорію природного права. На думку Козачинського, природне право – це природні закони, вкладені Богом у серця людей, вони є частиною їхньої природи, в якій відображено вічний закон, тобто підвладний пізнанню та розуму людини.

Діючі у суспільстві закони мислитель поділяв на *людські* (суспільні) і *канонічні*, звертав увагу на їх можливу розбіжність, а то й протиріччя людських законів із природними. Недосконалість людських законів допомагає виправити божественний закон. У праці «Філософія аристотеліанства» Козачинський проголошує: «Властивість закону – це його здатності. Здатність його чотирискладова, а саме: керувати, забороняти, дозволяти, карати».

Козачинський виправдовував соціальну нерівність, уважаючи її природним станом суспільства. Це стосується перш за все постаті правителя, який виводиться за межі влади закону. «Законодавець не дотримується своїх законів щодо примусової сили, бо ніхто не може себе примушувати [...] законодавець не дотримується своїх законів, оскільки матерія закону для нього не спільна з підлеглими» («Філософія аристотеліанства»). На відміну від інших філософів, Козачинський уважав, що саме суспільний (громадянський) стан є природним для людини, бо тільки в ньому «природа людини, тобто її розум, а відповідно й природні права можуть розвиватись найбільш повно». Такий погляд по суті є демократичним, відповідно до якого чинність природного закону не припиняється, а підсилюється в суспільстві. Концепція природних прав у Козачинського різко дисонувала з концепціями теоретиків абсолютизму та згодом використовувалась вітчизняними мислителями для обґрунтування вимог громадянських прав і свобод.

Козачинський вивчав проблеми міжнародного права, першим в українській політичній думці провів класифікацію воєн на зовнішні, внутрішні, громадянські, оборонні, агресивні.

Загалом політичні й етичні ідеї Козачинського характеризуються суперечливими тенденціями, характерними для ранньобуржуазного періоду. Його світогляд має ранньопросвітницький характер і є помітним кроком на шляху до становлення й утвердження в українській суспільно-політичній думці ідеології Просвітництва з її

ідеалом оновлення та вдосконалення суспільства через поширення освіти, розвиток науки та культури.

6.5.3. Консерватизм просвітницьких політичних ідей В. Каразина

Василь Каразин
(1773–1842)

Василь Каразин – освітній і громадський діяч, просвітник, публіцист, винахідник, засновник Харківського університету, який нині носить його ім'я. Основні праці: «План народного виховання» (1802), «Загальний план гімназій» (1802), «Накреслення статуту про суспільне виховання» (1801–1804), «Царство Словен» (1804), «Омега. Про невтручання у справи Європи» (1807).

Життя та діяльність Каразина були тісно пов'язані з політичною історією Російської імперії. Громадсько-політична активність Каразина найвиразніше проявилася в перший період (1801–1804) реформ Олександра I. Помічений завдяки листу-проекту імператором, Каразин потрапляє до центрального державного апарату (питання освіти).

Саме Каразин ініціював заснування університету в Харкові. Згодом несприйняття Олександром I нових ідей Каразина та придворні інтриги призвели до того, що він був відсторонений від державної служби, з 1804 року проживав під наглядом поліції у своєму маєтку в с. Кручик. Мислитель плідно займався популяризацією наукових знань серед широких верств населення, створив Філотехнічне товариство в Харкові, сільську думу та школу. В своїх науково-практичних розвідках Каразин розкрився як оригінальний мислитель, наполегливий експериментатор, талановитий винахідник.

Як звертає увагу вітчизняна дослідниця-політолог Н. Ніколаєнко, державницькі ідеї Каразина були консервативними. Мислитель виступав за збереження існуючої самодержавної моделі, що для нього дорівнювало збереженню державної, політичної та соціальної стабільності. Єдине, що допускалося ним, – шлях незначного оновлення соціальних і політичних інститутів.

На думку Каразина, єдино можливою державною формою правління для Росії є монархія. Зі справедливою діяльністю монарха він пов'язував свої сподівання на поліпшення суспільного устрою в майбутньому. В центрі поглядів Каразина на монархічну владу був такий визначний чинник, як визнання її природного характеру, де центральне місце займає ідея «єдиноначальності». На думку Каразина, «єдиноначальність» є основою основ усього суцього, завдяки цьому принципу функціонують живі організми та нежива природа. Звідки випливає каразинська теза про те, що всі громадяни держави повинні підпорядковуватися волі однієї людини – монарха. Це підпорядкування лежить у самій природі людини. Прагнення підданих коритися волі монарха Каразин пояснює соціальними властивостями людської психіки.

На думку Каразина, соціальна структура суспільства повинна включати лише три стани: дворянство, духовенство та селянство. Вони наділені певним обсягом прав і

Тема 6. Українська політична думка періоду занепаду козацько-гетьманської держави

обов'язків, виконують у суспільстві певні соціальні функції, що обумовлені неоднаковим рівнем освіти та корпоративним вихованням.

Каразин зазначав про необхідність створення при правителі своєрідного представницького органу – «Державної думи» з функціями дорадчого органу. Він не вважав кріпосницьку систему гальмом на шляху до соціально-економічного та політичного піднесення країни. Сутність вирішення питання поступального розвитку суспільства Каразин відносив до другорядних, побічних проблем, а саме: самовдосконалення поміщика, введення ним у господарство прогресивних методів обробки сільськогосподарської продукції.

Каразинська доктрина зовнішньоекономічного розвитку зводилась до пошуку нових ринків збуту для російських товарів, розширення торгівлі на південь, зокрема на Кавказ. Каразин першим на урядовому рівні виступив за створення єдиної великої слов'янської держави. Вона повинна створитися за ініціативою Росії на землях, де проживали етнічні серби і які перебували під владою Туреччини. Політичний устрій цієї держави вбачався Каразином як конституційна монархія. Українська дослідниця-політолог Н. Ніколаєнко звертає у своїх дослідженнях увагу, що роботи Каразина із питань зовнішньої політики не мали системного характеру, висунуті ним тези згодом були підхоплені та розвинуті публіцистикою слов'янофільського спрямування.

6.6. Суспільно-політичний ідеал Г. Сковороди

З оригінальними ідеями увійшов в українську політичну думку *Григорій Сковорода* – український філософ, поет, перекладач. Основні праці: «Листи до Михайла Ковалинського» (1761–1767), діалоги «Розмова, звана Алфавіт, чи Буквар світу» (1774), «Байки харківські» (1774), цикл поезій «Сад Божественних пісень» (1785). Сковорода переклав твори Горация, Авідія, Віргілія з латини, писав оригінальні та перекладні епіграми «мертвою мовою».

Центральною у його творчості постає проблема людини, її природа, щастя, свобода. У поезії «De libertate» звучить мотив «золотої вольності». У цій поезії Сковорода ушлявлюючи боротьбу України за свободу змальовує образ Б. Хмельницького як «батька вольності», який виводить свій народ із неволі. Він оспіває в «Похвалі бідності» вміння задовольнятися малим:

«О щасливий, хто зміг думкою гострою
Зрозуміти, які втіхи незмірені
Ти приносиш усім, хто вшанував тебе
Серцем щирим і радісним».

Григорій Сковорода
(1722–1794)

Використовуючи ідеї видатних філософів і богословів, він створив власну етико-моралістичну, етико-гуманістичну систему розуміння людини. Щастя людини полягає у пізнанні істини, тобто у пізнанні самої себе й світу загалом. Пізнавши себе, людина вибере відповідно до власної природи заняття й організує свій спосіб життя.

Дійсного щастя вона досягає у «спорідненій праці», тобто в «спорідненості» з будь-яким видом трудової діяльності – духовної чи фізичної. Такі висновки Сковороди покладені в основу його *теорії «сродности»* – ідеї про залежність долі людини від відповідності її природним здібностям. Для нього «краще померти, ніж усе життя жити в несродностях». Учений переконує: «не можна знайти (щастя – *авт. теми*) поза собою. Істинне щастя у середині нас є». Тому, повчає мислитель, «безперервно думай, щоб пізнати себе».

Становище людини в суспільстві, на думку Сковороди, має визначатися «сродністю», під якою філософ розумів природну схильність до праці, здатність людини із задоволенням виконувати певну роботу. За своєю природою люди – не просто мислителі, філософи, лідери, воїни, фермери та митці, а й «філософи», «богослови», «архітектори, письменники та лікарі», «проповідники чи оратори», «солдати кавалерії й піхоти», «землероби й гончарі». «Скільки посад, стільки спорідностей», – пише філософ («Розмова, звана Алфавіт, чи Буквар світу»). «Сродная праця» має перевагу не лише над будь-якою винагородою, а й над усіма тимчасовими благами: багатством, репутацією, комфортом, здоров'ям і навіть самим життям, зауважує Сковорода.

У байці «Бджола та Шершень» Сковорода робить висновок, що «солодкі тоді труд тілесний, терпіння тіла й навіть смерть, коли душа, володарка людини, насолоджується спорідненою собі працею. Сковорода на перший план висував хліборобську працю, услід за нею – «часное ремесло», а також купецьку справу, торгівлю за допомогою посередників, що керуються чесними правилами. У суспільстві, як його уявляв собі мислитель, повинно знайти місце і «воїнство», що має виконувати функції захисту мирної праці громадян і від зовнішніх ворогів, і від тих членів суспільства, які намагаються жити за рахунок чужої праці.

Неробство філософ уважав найбільшим злом. У байці «Змія та Жаба» Сковорода робить висновок: «Хто труда не викладе, той до добра не прийде». Неробство, каже він, призводить до падіння моралі, трагедії; праця є джерелом радості та щастя. Самою природою праця призначена супроводжувати людину ціле життя, вона є потребою кожного. Але праця «сродна». Значно краще посісти скромне місце в житті та в незнатній ніщості жити сродно, аніж високе в несродному ділі. «Краще бути натуральним котом, ніж левом з осяччою природою». Люди займаються несродним ділом не для самої праці, а для зовнішніх причин матеріального прибутку, становища або слави. «Лихо переслідує кожного, хто ласий не до звання, а до прибутків». Бути щасливим означає визнати чийсь «сродність» і вміння жити за натурою. Сковорода пише: «Це і є бути щасливим, пізнати себе чи свою природу, взятися за своє споріднене діло і бути з ним у злагоді із загальною потребою» (усі цитати за: «Розмова, звана Алфавіт, чи Буквар світу»). Звідси випливає, що призначення людини – через самопізнання, наполегливу працю знайти місце у житті, відкрити власні здібності, тобто чітко визначити своє природне місце в суспільстві.

Доля людини, за переконанням Сковороди, цілком залежить від невидимої сили (Бог – природа). Саме вона визначає індивідуальні особливості людини, забезпечує стабільність її буття; людина ж може лише вдосконалюватися до межі, визначеної природою. Тому крайня форма особистої незалежності людини, за Сковородою, –

Тема 6. Українська політична думка періоду занепаду козацько-гетьманської держави

самостійність і самодостатність; треба лише пристосуватися до природи. Шлях до глибокого самопізнання, за уявою філософа, пролягав через здатність людини відмовитися від «спокусу світу цього». Намагання людини пізнати в собі Бога, що мислитель ототожнював з її прагненням осягти щастя, привели Сковороду до своєрідного (містичного) тлумачення суспільно-політичних відносин. Суть душі людини визначається її природою, тому людське суспільство є простою сумою людей, підлеглих природі – Богові.

Державний устрій, політичний лад залежить, за Сковородою, від того, наскільки суспільно-політичний стан членів суспільства відповідає їхній духовній природі (тим і пояснюється поява у Сковороди ідеї духовного відродження людини). Державу просвітитель вважає природною та необхідною. Він не сприймав лише злочинної влади, яка становить результат перетворення природного на неприродне. Майбутньою формою правління (в ідеалі) мала бути демократична республіка, де забезпечуватиметься соціальна рівність усіх громадян, їхні політичні свободи.

На переконання Сковороди, свобода та рівність людей у суспільстві можуть бути лише за наявності у ньому природної відповідності. Однак чіткі обриси такого суспільного ладу Сковорода так і не окреслив. Відомо лише, що це мало бути гармонійне суспільство, побудоване на суспільному компромісі та з певною ієрархічною структурою. Шлях до нього пролягав через самообмеження особи й аскетизм.

Твори Сковороди не засвідчують розгорнутого інтересу в царині соціально-політичних поглядів, але численні сторінки його творів сповнені викриття соціально-моральних вад тогочасного суспільства. Він засуджує здирства багатіїв, сутяжництво, моральний занепад, пов'язаний із орієнтацією на розкіш і здобуття тілесних благ.

ooo ooo ooo ooo ooo

У другій половині XVII – на початку XVIII століть уперше на етнічних українських землях була витворена власна конституційна традиція, сформована на основі творчого використання здобутків світового конституціоналізму і проявлена насамперед у документах відносин Війська Запорозького з Московською державою. Така пам'ятка політичної думки, як Конституція Пилипа Орлика, засвідчувала розуміння новоевропейських тенденцій формування політико-правових основ державного ладу і суспільних відносин та існування чіткої державницької позиції хоча б у частини української еліти та суспільства в цілому.

Подальші політичні та соціально-економічні процеси призвели до неоднозначних результатів у еволюції української політичної думки. Можна відзначити зростання інтелектуального рівня багатьох праць, але водночас втрату стратегічної, об'єднуючої ідеї. Домінуючим стає переконання у необхідності пристосування до нових реалій і пошуку шляхів пом'якшення найбільш очевидних вад імперської політики. Своєрідним прикладом такої розгубленості стала «Енеїда» І. Котляревського (1798; про це *див. нум. 7.1.*), яка засвідчила формування цілком сучасної української мови, спроможної виявляти себе у чудовій мистецькій формі, і водночас, не сприймалася навіть автором як якісний етап в духовно-культурному житті українського народу. Знадо-

Розділ 1. Політична думка на українських землях від зародження до кінця XVIII століття

билось практично ще два століття, щоб знову за рівнем політичного осмислення підняти до державницьких ідей, висловлюваних І. Мазепою та П. Орликом.

Питання для самоконтролю

1. У чому суть концепції освіченого абсолютизму Ф. Прокоповича?
2. Розкрийте зміст поглядів С. Яворського на взаємовідносини церковної та світської влади.
3. Чи можна вважати конституцію П. Орлика основою майбутнього європейського конституціоналізму?
4. Чи переконливим є твердження про існування в І. Мазепи концепції державної самостійності України?
5. У чому відмінність поглядів Г. Граб'янки і С. Величка?
6. Охарактеризуйте загальну політичну спрямованість козацьких літописів.
7. На які групи поділяє право Я. Козельський?
8. Які називав особисті права в галузі «природної юриспруденції» С. Десницький?
9. С. Величко обстоює теорію сарматизму. Який зміст він у неї вкладає?
10. Г. Граб'янка концептуалізує теорію українського хозаризму. У чому її основні положення?
11. Які природні права людини виокремлює М. Козачинський?
12. Чи доречно відносити П. Лодія до представників української політичної думки?
13. Якою мірою можна уважати В. Капніста представником української самостійницької політичної думки?
14. Яка форма правління, на думку В. Каразіна, була оптимальна для тогочасної Російської імперії?
15. У чому основний зміст теорії «сродности» Г. Сковороди?
16. Які основні причини занепаду упродовж XVIII століття державницького концепту в українській політичній думці?

Література

Антонович В. Про козацькі часи на Україні / В. Антонович. – К. : Дніпро, 1991. – С. 156–157.

Бевз Т. Конституція Пилипа Орлика / Т. Бевз // Історія політичної думки : навч. енцикл. слов.-довід. / за заг. ред. Н. М. Хоми ; [В. М. Денисенко, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін.]. – Львів : Новий Світ–2000, 2014. – 765 с. – С. 329–330.

Бевз Т. Політичні ідеї та ідеали українців у період середини XVIII – середини XIX століть / Т. Бевз // У кн.: Політична наука в Україні. 1991–2016 : у 2 т. Т.1. Політична наука: західні тренди розвитку й українська специфіка / НАН України, Ін-т політ. і етнонац. досліджень ім. І. Ф. Кураса ; редкол.: О. Рафальський (гол.), М. Кармазіна, О. Майборода. – К. : Парлам. вид-во, 2016. – 656 с. – С. 171–185.

Тема 6. Українська політична думка періоду занепаду козацько-гетьманської держави

Борщак І. Іван Мазепа. Життя і пориви великого гетьмана / І. Борщак, Р. Мартель. – К. : Свенас, 1991. – 136 с.

Величко С. Літопис. Т. 1.; [пер. з книжної укр. мови, вст. стаття, комент. В. О. Шевчука; відп. ред. О. В. Мишанич]. – К. : Дніпро, 1991. – 371 с.

Величко С. Літопис. Т. 2. ; [пер. з книжної укр. мови, комент. В. О. Шевчука; відп. ред. О. В. Мишанич]. – К. : Дніпро, 1991. – 642 с.

Вивід прав України : [зб. документів та матеріалів провід. держ. і політ. діячів України]. – Львів : МП «Слово», 1991. – 126 с.

Гетьман Іван Мазепа: постать, оточення, епоха : зб. наук. пр. – К. : Ін-т історії України НАНУ, 2008. – 398 с.

Захара І. С. Стефан Яворський / І. С. Захара. – Львів : Каменяр, 1991. – 112 с.

Зінченко О. Козачинський Михайло (Мануїл) / О. Зінченко // Історія політичної думки : навч. енцикл. слов.-довід. / за заг. ред. Н. М. Хоми; [В. М. Денисенко, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін.]. – Львів : Новий Світ–2000, 2014. – 765 с. – С. 317–318.

Избранные произведения русских мыслителей второй половины XVIII века: в 2-х т. – М. : Гос. изд-во полит. лит-ры, 1952. – Т. 1. – 1317 с.; Т. 2. – 1320 с.

Ковальчук Н. Сковорода Григорій / Н. Ковальчук // Історія політичної думки : навч. енцикл. слов.-довід. / за заг. ред. Н. М. Хоми; [В. М. Денисенко, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін.]. – Львів : Новий Світ–2000, 2014. – 765 с. – С. 591–592.

Кресін О. Величко Самійло / О. Кресін // Історія політичної думки : навч. енцикл. слов.-довід. / за заг. ред. Н. М. Хоми; [В. М. Денисенко, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін.]. – Львів : Новий Світ–2000, 2014. – 765 с. – С. 117–118.

Кресін О. Літопис Грабянки / О. Кресін // Історія політичної думки : навч. енцикл. слов.-довід. / за заг. ред. Н. М. Хоми; [В. М. Денисенко, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін.]. – Львів : Новий Світ–2000, 2014. – 765 с. – С. 390–392.

Кресін О. Орлик Пилип / О. Кресін // Історія політичної думки : навч. енцикл. слов.-довід. / за заг. ред. Н. М. Хоми; [В. М. Денисенко, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін.]. – Львів : Новий Світ–2000, 2014. – 765 с. – С. 501–502.

Кресін О. Орлик, Грабянка і народження хозарського міфу / О. Кресін // Третя академія пам'яті пр. В. Антоновича. – К., 1996. – С. 490–499.

Кресін О. Основні проблеми української правової та політичної думки другої половини XVII – початку XVIII ст. / О. Кресін // Держава і право. – 2001. – Вип. 12. – С. 65–78.

Крупницький Б. Гетьман Мазепа та його доба. – К. : Україна, 2001. – 240 с.

Кухта Б. Л. З історії української політичної думки : навч. посіб. – К. : Генеза, 1994. – 368 с.
Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки / пер. із староукр. – К. : Т-во «Знання» України, 1992. – 192 с.

Макаров А. Світло українського бароко / А. Макаров. – К. : Мистецтво, 1994. – 288 с.

Ніколаєнко Н. Каразін Василь / Н. Ніколаєнко // Історія політичної думки : навч. енцикл. слов.-довід. / за заг. ред. Н. М. Хоми; [В. М. Денисенко, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін.]. – Львів : Новий Світ–2000, 2014. – 765 с. – С. 279–280.

Ніколаєнко Н. О. Громадсько-політична діяльність В. Н. Каразіна / Н. О. Ніколаєнко // Наукові праці [Чорномор. держ. ун-ту ім. П. Могили]. – Т. 12. Політ. науки. – 2001. – С. 90–92.

Пробийголова Н. Яворський Стефан / Н. Пробийголова // Історія політичної думки : навч. енцикл. слов.-довід. / за заг. ред. Н. М. Хоми; [В. М. Денисенко, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін.]. – Львів : Новий Світ–2000, 2014. – 765 с. – С. 739–740.

Тисяча років української суспільно-політичної думки : у 9 т. – К. : Дніпро, 2001. – Т. 3. – Кн. 2. Остання чверть XVII – початок XVIII ст. / Упор., резюме, приміт. В. Шевчука. – К. :

Розділ 1. Політична думка на українських землях від зародження до кінця XVIII століття

Дніпро, 2001. – 576 с.; Т. 4. – Кн. 1. Перша третина XVIII ст. / Упор. В. Литвинова, передм. В. Шевчука. – К. : Дніпро, 2001. – 520 с.; Т. 4. – Кн. 2. Середина XVIII ст. / Упор. В. Литвинова, В. Шевчука, прим. В. Литвинова. – К. : Дніпро, 2001. – 360 с.; Т. 4. – Кн. 3. Кінець XVIII ст. / Упор., прим., словник В. Литвинова. – К. : Дніпро, 2001. – 296 с.

Хрідочкін А. В. Життя і діяльність В. Н. Каразіна / А. В. Хрідочкін // Гуманітарний журнал. – 2000. – № 3–4 (7–8). – С. 110–115.

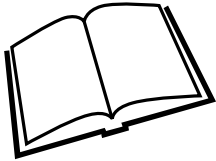
Юристовський О. І. Нарис історії політичної думки України : навч. посіб. / О. І. Юристовський. – Львів : Вид-во «ОліС-плюс», 2001. – 272 с.

Яворський С. Філософські твори : у 3 т. / С. Яворський; [пер. з лат.]; упоряд., вступ. ст., комент. І. С. Захара. – К. : Наукова думка, 1992.

Яремчук В. Політична думка на вітчизняних теренах у домодерну добу (X – середина XVII століть) / В. Яремчук // У кн.: Політична наука в Україні. 1991–2016 : у 2 т. Т.1. Політична наука: західні тренди розвитку й українська специфіка / НАН України, Ін-т політ. і етнонац. досліджень ім. І. Ф. Кураса ; редкол.: О. Рафальський (гол.), М. Кармазіна, О. Майборода. – К. : Парлам. вид-во, 2016. – 656 с. – С. 155–170.

РОЗДІЛ 2. УКРАЇНЬСЬКА ПОЛІТИЧНА ДУМКА XIX СТОЛІТТЯ

ТЕМА 7

УКРАЇНЬСЬКА ПОЛІТИЧНА ДУМКА ПОЧАТКУ НАЦІОНАЛЬНОГО ВІДРОДЖЕННЯ НА ЗЕМЛЯХ У СКЛАДІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ (ПЕРША ПОЛОВИНА XIX СТОЛІТТЯ)

7.1. Суспільно-політичні передумови національного відродження в Наддніпрянській Україні

7.2. Ідеологічні засади українських автономістів

7.3. «Історія Русів» як декларація прав української нації

7.4. Виникнення та діяльність перших таємних товариств в Україні. Масонство

7.5. Декабристський рух в Україні

7.1. Суспільно-політичні передумови національного відродження в Наддніпрянській Україні

Перша половина XIX століття в Україні характеризується посиленням розпаду феодальної системи і налагодженням нових ринкових відносин. Криза феодального устрою супроводжувалась зростанням революційного руху проти кріпацтва та самодержавства, а також національного пригноблення українського народу з боку російського царизму. Неприйняття феодальних порядків, кріпосної системи господарювання спричиняло протести селян, що набували різних форм: відмова від сплати оброку та праці на панщині, підпали поміщицьких маєтків, вбивства поміщиків та їх управителів, утечі, збройний опір представникам влади. Значного розмаху набув відкритий збройний виступ селян на Поділлі, який очолив У. Кармелюк.

Тотальне неприйняття Україною імперських порядків, попри загалом лояльне ставлення до інституту російської монархії, констатувало багато обсерваторів тодішньої української діяльності. «Я не находил в Малороссии ни одного человека, с которым мне удавалось говорить, выгодно к России расположенным: во всех господствовал явный дух оппозиции. У них есть пословица «всем хорош, да москаль», т. е. русский, и, следственно, это злой или опасный человек. Такая ненависть происходила от нарушения прав Малороссии, от упадка кредита и промышленности, от возвышения налогов, которые в Малороссии произвели повсеместную бедность, и от дурного устройства судебных мест, где совесть была продажна», – писав про свої

Розділ 2. Українська політична думка XIX століття

відвідини України 1824 року російський військовий історик генерал О. Михайловський-Данилевський. У такому самому дусі висловлювалося чимало інших спостерігачів українського буття, зокрема німецький географ і мандрівник Й. Г. Коль, який 1841 році відвідав Україну: «Неприятнь народу Малоросії до народу Великоросії настільки сильна, що її можна назвати просто національною ненавистю...».

У цей час, на початку царювання Олександра I, у Російській імперії розпочався період певної лібералізації суспільно-політичних відносин, який сприяв ерозії архаїчних абсолютистсько-кріпосницьких структур. Домінування в українській політичній думці початку XIX століття просвітницьких ідей суспільного договору, природної рівності та свободи всіх людей підсилило заклики до обмеження царської влади, скасування кріпацтва, модернізації суспільства.

Іншим вагомим зовнішнім впливом на становлення українського національного руху було поширення ідей романтизму, характерними рисами якого були пошук суспільного ідеалу в історичному минулому, неприйняття сучасної дійсності, зокрема пригнобленого становища простого народу, намагання пробудити свідомість сучасників за допомогою яскравих картин героїчної історії. Романтики прославляли народ і його культурно-етнографічну традицію як вияв своєрідного духу. Вони зруйнували традиційно зверхнє ставлення до народної культури як до чогось явно нижчого, вульгарного, стверджуючи, що простонародна культура є джерелом мистецької творчості. Культуру кожного народу романтики вважали унікальною та самодостатньою, а зникнення окремого народу чи його культури – трагедією.

Європейські романтики особливо захоплювалися українською народною культурою. Україна з її багатого природою, задушевністю народних пісень і героїчним минулим здавалися їм втраченим раєм, Аркадією. Хресний батько романтизму та модерного націоналізму, німецький філософ Й. Гердер записав у своєму щоденнику: «Україна стане новою Грецією – в цій країні чудовий клімат, щедра земля, і її великий музично обдарований народ прокинеться колісь для нового життя».

Ці загальноцивілізаційні тенденції та внутрішньоукраїнські соціально-політичні процеси сприяли загальному піднесенню суспільного життя, розвитку української національної культури. У 1804 році у Харкові засновано перший в Україні університет, який став головним центром українського культурно-наукового життя у першій половині XIX століття. Харківський, а згодом і Київський університети стали осередками, в яких народжувалася молода українська інтелектуальна еліта. Українські інтелектуали зосередили увагу на неповторних рисах власної етнічної спільності: фольклорі, етнографії, мові, історії, літературі, які були важливим стимулом для збирання етнографічних матеріалів. Вони видавали журнали, створювали гуртки, де обговорювали актуальні питання філософії, політики, ідеології, визначали найближчі й перспективні завдання своєї практичної діяльності, спрямованої передусім на поліпшення тяжкого життя трудового люду. В цей час також починає помітно розвиватися українська література, публікуються твори таких видатних письменників, як *І. Котляревський*, *П. Гулак-Артемівський*, *Л. Глібов* та ін.

Іван Котляревський
(1769–1838)

Власне початком модерного українського національно-культурного руху науковці вважають видання твору *Івана Котляревського «Енеїда»* (1798), зміст якого опирався на популярну в народній пам'яті козацьку традицію. Написана в бурлескній, жартівливій формі «Енеїда» не викликала заперечень у царської цензури і, водночас, пропагувала ідеї поєднання народного світосприйняття з прагненням до власної держави, як політичного ідеалу. Започаткований Котляревським процес творення нової української літератури став основою для етнічного розуміння нації, поєднання етнічного та державницького в подальшому розвитку української політичної думки. І хоча надмірна захопленість етнічним часто переростала в більшості учасників тогочасного українського літературного процесу в аполітичний етнографізм, але й він,

в умовах тотального заперечення етнічних відмінностей між українцями і росіянами з боку імперської влади, вимагав певної особистої мужності і сприяв не лише збереженню, але й подальшому розвитку української нації в класичному розумінні, що його пропагував Й. Гердер.

«Енеїда» Котляревського засвідчила актуалізацію козацької традиції серед широких верств українського населення на зламі XVIII–XIX століть. Пам'ять про колишню козацьку славу, про Хмельниччину, про народну вольницю – Запорозьку Січ становила одну з підвалин модерної української національної свідомості, продовжуючи жити навіть у середовищі майже повністю зрусифікованого новітнього українського панства, синів та онуків колишньої козацької старшини. Спогади про козаччину в українському суспільстві побутували у двох варіантах, залежно від соціального походження та становища їхніх носіїв. Так, у середовищі селянства козацька минувшина пов'язувалась насамперед із демократичною Запорозькою Січчю, її специфічними порядками й несприйняттям соціальної, національної чи релігійної дискримінації. Натомість у середовищі української аристократії, нащадків козацької старшини, уявлення про власне історичне минуле опирались на традиції колишньої козацької державності – Гетьманщини.

Вагому роль у започаткуванні нового етапу національного відродження відіграв той факт, що завдяки консерватизму українського селянина, його високій духовності, пошануванню ним національно-історичних традицій було збережено надзвичайно важливий комплекс цінностей, який надихав українську еліту на творчість і боротьбу за національне самовизначення. Село ставало тим чинником, який підтверджував незнищенність національного «я». Українське дворянство – нащадки козацької старшини XVII століття – попри акцептацію (прийняття) зовнішніх ознак російського побуту, інтеграцію в структури Російської імперії, зберігало чимало особливостей давнього традиційного способу життя. Відтак колишня козацька еліта стала найактивнішим учасником процесу відновлення традицій Гетьманщини, визначивши його суспільний зміст і засоби вираження.

Саме тоді, коли Гетьманщина була повністю поглинута Росією, більшість україн-

ської шляхти асимілювалася і, принаймні частково, зрусифікувалася, з'явилися нові сили, що відродили протистояння між російським централізмом й українською автономією.

Отже, початок XIX століття, незважаючи на позірну спокійність і практично повну відсутність відкритого й організованого українського руху, став, у дійсності, періодом національного відродження України, пройшовши три основні етапи: «...на *початковому*, так званому академічному етапі, що характеризувався насамперед ностальгічними настроями, невелика група вчених інтелектуалів в основному збирала історичні документи, фольклор, предмети старовини, при цьому вважаючи, що незабаром неповторність і самобутність їхнього народу зникне під суцільною навалюю імперської культури. *Другий*, або культурницький, етап був періодом несподіваного відродження української мови, її дедалі ширшого використання в літературі та освіті. Й, нарешті, на *третьому* етапі поступово формуються, зростають і набирають сили національно-патріотичні організації, які поряд із культурницькими завданнями починають висувати і політичні вимоги, спрямовані на розвиток місцевого самоврядування. В цих політичних вимогах простежується неприховане бажання поневолених українців досягти спочатку хоча б обмежених автономних прав, а в перспективі й поборотися за створення власної незалежної держави». Процес національного відродження початку XIX століття, не відзначаючись яскравими політичними деклараціями і заявами, відкритими виступами, протікаючи переважно в латентних формах, тим не менше, зумів забезпечити перехід від територіально-державного патріотизму козацької старшини до етнічної самоідентифікації нації її духовними лідерами.

7.2. Ідеологічні засади українських автономістів

Остаточне розчинення Гетьманщини в Російській імперії на зламі XVIII–XIX століть призвело до асиміляції, русифікації та розчинення української шляхти в російському імперському суспільстві, позбавивши українців національного лідерства. Значна частина козацько-старшинської шляхти стала сприймати Російську державу як власну Батьківщину, працювати на її благо та велич. Заразом на початку XIX століття активізується український опозиційний рух, приводом до якого стала боротьба шляхти за повне визнання українських рангів.

Варто вказати, що інкорпорація лівобережного поміщицтва до складу російського дворянства не відбувалася безперешкодно. Нащадки козацької еліти перебували в опозиції до реформ у Російській імперії насамперед тому, що царський уряд всіляко уникав надання дворянського статусу козацьким старшинам. Проблемність ситуації посилювалась і тією обставиною, що українське дворянство прагнуло визнання за собою таких прав і привілеїв, якими користувалася польська шляхта, але які були нехарактерними для російського дворянства. Справою підтвердження дворянських титулів із 1797 року займалася окрема установа у Санкт-Петербурзі – Геральдія. Діяльність Геральдмейстерської контори обурила українських шляхтичів, оскільки вона поставила під сумнів статус їхніх героїчних предків і традиції їхньої Батьківщини. Як пише В. Чарниш, «відокремлення українських (малоросійських) чиновників

Тема 7. Українська політична думка початку національного відродження...

від шляхетства знищує їх самих і їхні заслуги, принижує особисту їхню і нащадків честь; розхитує права і привілеї всієї нації, які були надані колишніми польськими королями, пізніше російськими самодержцями і розписані у вирішальних гетьманських пунктах».

Фактично, нащадки старшини повинні були доводити своє право на одержання дворянства на підставі родинних документів. Це дало поштовх до посиленого зацікавлення українським історичним минулим серед провідної верстви українського суспільства, а також гордості за свій народ, ностальгії за часами могутності Козацької держави та мрії про її відродження. «Патріоти»-оборонці шляхетських інтересів виховують власний патріотизм на вивченні історії України – збирають літописи і різні документи з історії краю, складають записки та меморіали. Історичними аргументами вони прагнуть довести права українського шляхетства на упривілейоване становище. На свою працю вони дивляться як на патріотичну справу: Р. Маркович пише записку «від старанності до своїх земляків», а А. Чепач «від старанності і любові до своєї нації».

Захист колишньою козацькою старшиною своїх класових інтересів ставав водночас підґрунтям суспільно-політичної боротьби за відстоювання автономних прав українських земель. Світогляд автономістів відзначався деякою своєрідністю: захищаючи історичні права України і прагнучи до їхнього відновлення, вони, проте, не вимагали відділення України від Російської імперії. Вони відчували сильну ностальгію за минулим, але не плекали надій на майбутнє. Автономісти відчували себе представниками нації, яка приречена уступити з історичної сцени. Практично для всіх українських традиціоналістів єдиним прийнятним шляхом було продовження лояльної служби цареві з надією на те, що він збереже останні залишки автономії або навіть відновить їхні традиційні права. Загалом вони не схвалювали тотальної імперської асиміляції і бажали зберегти різні аспекти свого традиційного життя й інституцій.

Традиціоналісти не об'єднувалися для спільних дій, а становили групу, різномірну за складом і цілями її членів. Дехто просто виступав за збереження Литовського статуту й української судочинної системи; інші використовували сприятливі політичні умови і пропонували відновити козацькі військові формування; ще інші – потайки писали та поширювали політичну літературу, спрямовану проти «асиміляторів» та росіян («История Русов»); а найсміливіші навіть планували заколот проти імперського уряду.

Лідерами українського автономістського руху були *В. Полетика*, *В. Капніст*, *Т. Калинський*, *Ф. Туманський*, *А. Чепач*, *В. Чарний* та інші, яких єднала прив'язаність до минулого і критичне ставлення до сучасного. Усі вони стояли на позиціях консерватизму – визнання особливих цінностей традиційного ладу, традиційних форм життя, діяльності суспільства та держави. Консерватизм став їхньою ідеологічною платформою в боротьбі за збереження національних і станових привілеїв.

Задля того, щоб змінити ставлення Геральдії, яка не визнавала спадкового шляхетства за полковими обозними, хорунжими, осавулами, військовими товаришами і сотниками, українські шляхтичі активно полемізували з російськими службовцями протягом першого десятиліття XIX століття.

Василь Полетика
(1765–1845)

Василь Полетика у своїх записках – «Про малоросійське дворянство» (1809), «Про початок, походження і гідність малоросійського дворянства» (1809) – твердить, що «підґрунтям існування шляхетства Малої Росії» є той факт, що «при польському володінні малоросійське шляхетство брало участь в обох чинах – сенаторському і лицарському, які разом із королем керували Польською республікою». Він обґрунтував думку про те, що «(малоросійські чиновники) не могли бути простолюдинами, бо одночасно були землевласниками, а також військовими або цивільними чиновниками. Вони походили із заслужених шляхетних людей і з отриманням чинів завжди вступали на військову службу. Полковник як військовий начальник свого полку з полковим обозним і двома полковими осавулами і хорунжими не тільки складали полковий штаб і командували цілим полком, але й засідали під головуванням полковника в полковій канцелярії, яка мала виконавчу та наглядову владу за порядком і благочинням у полку на всьому просторі того полку. Разом із полковим суддею і писарем вони також засідали в міському суді». На його думку, невизнання українських «шляхетських чинів, із якими в Малій Росії завжди була поєднана шляхетська гідність, сталося тому, що Геральдія не зрозуміла особливих прав, звичок, привілеїв, вольностей і переваг Малої Росії, яка такими з найдавніших часів користувалася і разом із якими добровільно приєдналася до великоросійської держави». Тому буде абсолютно «справедливо... урівняти ступені малоросійських чиновників з великоросійськими, щоб останні на своїй регулярній із високою платнею і іншими винагородами службі не мали причини зневажати і принижувати» українських людей.

Ще один лідер українських автономістів – *Андріян Чапа*, на основі досить репрезентативного комплексу документальних джерел переконливо доводить шляхетність українських військових чинів та право їх носіїв на дворянство у своїй «Записці про привілеї чинів малоросійських» (1809). Оперуючи привілеями, універсалами, статутами, указами, грамотами, рескриптами, пропозиціями та іншими документами, Чапа доводить, що українські чини мають повне право користуватися всіма шляхетськими перевагами так само, як російські дворяни і вказані в таблиці про ранги чиновники. На підтвердження «лицарства» української шляхти автор наводить норму з польського законодавства, яка передбачала «гідностей і урядів простим людям не давати, а давати лише за здібностями шляхті та природним і осідлим людям лицарського стану». Окрім цього, українські шляхтичі були наділені і політичною владою в Польщі, адже мали право обирати короля, послів до Генерального Сейму і на сеймики тощо. Тож рішення Геральдії принижує особисту честь і порушує привілеї «нащадків, які походять не тільки з полкової і сотенної старшини, але і від гетьманів і генеральних старшин (вони були настільки поважними, що їм бракувало тільки при-

Як приємно працювати для слави і добра батьківщини! Наші власні почування, свідомість, що ми були небайдужі до інтересів Батьківщини, служать нам нагородою.

*Із листа В. Полетики до А. Чапи,
1809 р.*

крашення титулами, які надавалися в європейських країнах особам, що мали схожу гідність або владу)».

Залучення до лав «патріотичного» табору історика, етнографа *Федора Туманського* значно збільшило силу українського руху. Туманський був провідним інтелектуалом Гетьманщини та організатором академічної бібліотеки в Глухові. Крім того, як письменник і колишній редактор Санкт-Петербурзького «Российского магазина», він був добре знайомий і в літературних колах імперії. Для імперської влади це був ще один сигнал, що рух не обмежувався кількома незадоволеними, а долучалися до нього й визначні постаті Гетьманщини.

Федір Туманський
(1757–1810)

Ще одним ідеологом лівобережно-українського дворянського суспільства був *Тимофій Калинський* (бл. I пол. 1740-х – після 1808), відомий своїми працями в царині історії українського шляхетства та його станових прав – «Мнение о малороссийских чинах и о их преимуществе, а равно и о разборе их доказательств о дворянстве по службе и чинам их для внесения в Родословную дворянскую книгу и в каковую именно оной часть» (1805) та «Примечания о малороссийском дворянстве» (1808). Основна думка Калинського – ідея споконвічності української шляхетської верстви і тісно пов'язана з нею ідея вищості української шляхти над російським дворянством.

У першому згаданому творі Калинський твердив, що українська старшина ще наприкінці XVI століття була визнана як шляхта. Саме як шляхта вона мала більші права, ніж російське дворянство, оскільки не лише старшина, а цілий козацький стан – це «лицарський орден з шляхетським статусом». На його думку, російські дворяни не можуть порівнювати себе не тільки з давнім українським шляхетством, якого не визнає Геральдія, але й із простими козаками, бо в давній Росії дворянами називали осіб, які служили при дворі і здебільшого набиралися з черні. Тому козаки з їхніми правами, привілеями і грамотами мають більше власності, аніж в Росії поміщики. Калинський високо цінує українські чини, тому, на його переконання, козацькі керівники, які були на чолі українського лицарства, мусили мати більшу вагу, аніж офіцери регулярних полків. Гетьмана, на думку Калинського, не можна було прирівнювати до генерал-фельдмаршала, адже він – фактично глава держави, суверен, а не тільки воєначальник або урядовець (чи навіть намісник) імперського уряду.

Друга полемічна праця – «Примечания о малороссийском дворянстве» – було справді фундаментальним обґрунтуванням прав української знаті, чого прагнула полтавська шляхта. Калинський навів тут перелік усіх прав, дарованих монархами від часів Сигізмунда Августа до Катерини II, процитував усі відповідні статті Литовського статуту, а також договори різних гетьманів. Змінивши свою попередню думку, Калинський вже більш не пропонував, щоб кожний український ранг прирівнювався до особливого російського – всі українські ранги потрібно було просто ввести у дворянство, генеральну старшину і полковників внести в шосту частину Родословної

Розділ 2. Українська політична думка XIX століття

книги, полкову старшину – у третю, а сотників – у другу.

Попри всю свою імовірно лояльність до російського уряду, Калинський дивився на справу захисту станових прав українського дворянства значно ширше – він твердо стояв на ґрунті українського державництва.

Найбільш послідовно проти імперської політики виступила група традиціоналістів на чолі з *Василем Капністом*, що прагнула повернути гетьманські порядки за допомогою іноземних держав. На початку 1780-х років могутнім і гнівним протестом молодого українського громадянина проти російського державного централізму в Україні пролунала «Ода на рабство» (1783) Капніста, яка вперше побачила світ лише у 1806 році. Основним приводом до написання цього твору стала остаточна ліквідація інституцій державного устрою Гетьманщини, де замість старих полків і сотень було встановлено намісництва російського типу, які зруйнували стару адміністративну єдність державної території України-Гетьманщини та її традиційний козацький адміністративно-політичний устрій, а також введення кріпацтва в Україні.

Зі спогадів доньки Капніста очевидно є його любов до України, задля блага якої «готовий був жертвувати усім своїм маєтком», а «його заповітним бажанням було відновити колишнє благоденство й багатство Малоросії, оживити народ, який пам'ятав ще свою свободу».

Історик Д. Бантиш-Каменський, який добре знав Капніста, стверджує, що «Ода на рабство» написана «про поневолення Малоросії», а її автор виступав «за відновлення гетьманського правління». В оді поет змальовує страшний картини уявлення своєї батьківщини:

«Отчизны моя любезной
Порабощенье воспою...
Гдѣ рабство тяготитъ людей;
Гдѣ нѣтъ любезныя свободы,
И раздается звукъ цѣпей:
Тамъ къ бѣдству смертныя рожденны,
Къ уничиженью осужденны,
Несчастій полну чашу пьютъ;
Подъ игомъ тяжкія державы
Потоками льютъ потъ кровавый
И зляе смерти жизнь влекутъ».

Василь Капніст
(1758–1823)

Цей твір цінний також рефлексією політичних настроїв, що панували в українському суспільстві на зламі XVIII–XIX століття:

«Насилія властей страшатся;
Потупя взоръ, должны стенать;
Поднявъ главу, воззрѣтъ боятся
На жезлъ, готовый ихъ карать.
Въ веригахъ рабства унывають;
Низвергнуть ига не дерзають,
Обременяющаго ихъ;
Отъ страха казни цѣпенѣють,
И мыслію насилу смѣють»

Роптать против оковъ своихъ».

Отож, в «Оді на рабство» яскраво переплітаються два мотиви: протест проти скасування державної автономії України російським урядом і протест патріота-народолюбця проти нового ярма – кріпацтва, покладеного російським урядом на українські народні маси. І це дає підстави припускати, що Капніст близько стояв до демократичної думки того часу – відзначають близьку спорідненість «Оди на рабство» з одою О. Радіщева «Вольность». Проте, на відміну від Радіщева, котрий протестує лише проти соціально-політичного гніту, і то в загальнолюдському масштабі, Капніст виступає, як речник країни, уярмленої іншою країною, з протестом передусім національно-політичного характеру, хоч і в ньому виразно простежуються соціальні мотиви.

Продовженням «Оди на рабство» була поема «Ябеда» (1798), котра стала дуже важливою ланкою не тільки в літературній, а й у громадсько-політичній діяльності Капніста. Автор у гострій формі розкритикував російську колоніальну політику на українських землях та висміяв російську систему судівництва в Україні і взагалі російсько-українську бюрократію 1780–1790-х років. Політичне значення «Ябеди» полягає в тому, що вона яскраво, майже документально викриває той глибокий моральний розклад, який, на справедливую думку Капніста, принесла в Україну російська губерніяльна реформа і взагалі вся російська централістична політика.

*Капнисть сей глыбою покрылся;
Другъ Музь, другъ Родины онъ
быль;
Отраду въ томъ лишь находилъ,
Что ей, какъ могъ служба, трудился,
И только здѣсь онъ опочилъ.*

Епітафій на могилі В. Капніста

У цьому контексті українські автономісти, зокрема Капніст, добре розуміли, що для визволення України з-під російського ярма та відродження українського державного буття потрібна належна військова база, тобто відновлення українського козацького війська. Тільки маючи власну військову силу, можна сподіватися реальної допомоги і підтримки з боку іноземних держав супроти зажерливих апетитів могутніх сусідів України. Тому Капніст із групою аристократів-автономістів підготували та представили проект відновлення козацьких формувань в Україні («Положение, на каком может быть набрано и содержано войско охочих козаков»), який, незважаючи на підтримку голови Малоросійської Колегії та генерал-губернатора П. Рум'янцева-Задунайського і катеринославського помісника Г. Потьомкіна, був відкинтий царським урядом.

Окрім цього, українські автономісти шукали собі підтримки ззовні, особливо з боку міжнародних сил (підтримка військово-політична), а також з боку російської опозиції (підтримка морально-політична). Доказом політичної підготовки в цілях повалення російського імперського панування стала закордонна місія Капніста 1791 року до Берліна з ціллю ведення переговорів із представниками пруських урядових кіл, зокрема з канцлером Пруссії Е.-Ф. Герцбергом. Йшлося про можливість надання допомоги українському національно-визвольному рухові у випадку відкритого збройного виступу проти російського самодержавства. Попри невдачі цієї дипломатичної місії – пруський король Фрідріх Вільгельм II відмовив у протектораті, – сам факт засвідчував на-

явність у таборі традиціоналістів досить радикальних сил, здатних використовувати міжнародні важелі для досягнення своєї мети. Загалом розуміння того, що українське питання – проблема міжнародна і може бути розв’язане тільки міжнародним шляхом, підкреслює традиційність орієнтації українських автономістів на міжнародну ситуацію і закордонну допомогу.

Звернення Капніста до Пруссії та низка ознак заколотницької діяльності були поодинокими випадками, адже більшість традиціоналістів висловлювали абсолютно лояльні погляди і лише бажали зберегти окремі залишки адміністрації Гетьманщини або відновити її інституції законним шляхом.

Відтак українські автономісти передали ідею національно-державного відродження поколінню 1840-х років – могутній когорті Т. Шевченка і кирило-мефодіївців, яка остаточно визволила українську національну ідею від залишків шляхетської ідеології.

7.3. «Історія Русів» як декларація прав української нації

Політичні погляди автономістів найкраще відображено в трактаті «Історія Русів» – першій пам’ятці модерної української політичної думки, що відіграла важливу роль у національному відродженні першої половини XIX століття. Дата створення та авторство «Історії Русів» так і не були встановлені. Книга з’явилася під ім’ям архієпископа Г. Кониського, але раціоналізм цієї праці, її антиклерикальність і відмінний від відомих писань Кониського стиль примусили вчених рішуче заперечити авторство останнього. Трактат віднайшли в одному з родинних архівів у 1828 році, у 1830–1840-х роках він поширювався в рукописних копіях, а 1846 році у Москві його опублікував український історик О. Бодянський.

На цей твір необхідно дивитись як на памфлет на користь прав і вольностей русів, тобто малоросіян, памфлет, місцями надзвичайно їдкий і навіть художній... а не як на зовнішньо фактичну історію, тоді він складе незамінний пам’ятник стану просвіченості і політичних ідей Малоросії.

М. Драгоманов про «Історію Русів»

Про популярність цієї праці свідчить німецький мандрівник Й. Г. Коль, який 1841 року подорожував через «Малоросію». Він відзначав, що «Історія Русів» написана в настільки різко антиросійському й опозиційному дусі, що ніколи не могла бути опублікованою. Незважаючи на це, існували цілі повіті, де її можна було знайти чи не в кожному маєтку.

«Історія Русів», яка мала надзвичайний вплив на українську інтелігенцію 1830–1850-х років і дала підстави до національного пробудження, написана у формі політичного памфлету та гостро нагадувала українським інтелектуалам, які вже починали губити національне обличчя, про їхні історичні корені, про їхнє становище, історію, побут, героїчні діяння, щоб спинити, зрештою, черговий масовий відплив культурної сили з України в культуру чужу, яка узурпувала значною мірою ім’я, державні традиції та історію народу, собі підпорядкованого, і проголосила цілком безсромний постулат, що той народ не є народ, його мова не є мова, а історія – не історія,

отже, він мусить безболісно й мирно сам себе заперечити і стати частиною народу панівного, але тільки за умови повного його відречення від самостійного мислення та національного самоусвідомлення.

Від початку своєї публічної появи «Історія Русів» розглядалась як історичний документ, написаний за аналогією з козацькими літописами. Однак зі середини XIX століття дослідники цього твору почали звертати увагу на те, що анонімний автор «Історії Русів» досить вільно трактував відомі історичні факти, деякі замовчував, а іноді наводив такі, що не знаходили підтвердження в інших джерелах. Уже в середині XIX століття «Історію Русів» починають розглядати не як своєрідну хроніку української історії, а як твір політично заангажований, що прагне «віддати всьому народові і його проводирям за їх змагання і геройство належну справедливість». Для анонімого автора «Історія Русів» служить засобом захисту честі та гідності власного народу, його прав на самобутність і самостійне державно-політичне існування.

«Історія Русів» значно спричинилася до появи симпатій до української справи в середовищі прогресивних російських мислителів. Так, настрої та ідеї цього твору простежуються в поемі «Войнаровський» (1825) поета-декабриста К. Рилєєва, який опоетизував самостійницькі змагання мазепинців, а також у «Полтаві» (1828) О. Пушкіна.

М. Драгоманов оцінював «Історію Русів» як перший прояв політичного лібералізму в українській політичній думці, оскільки автор вдало поєднав лібералізм і демократизм, ця праця просякнута почуттям патріотизму. Обґрунтовуючи державницько-самостійницькі прагнення українців, автор, тим не менше, не вимагає відокремлення України від Російської імперії. Така позиція була адекватним відображенням специфічного дуалізму суспільно-політичного світогляду автономістів – відновлення автономного статусу у формі історичної державності (Гетьманщини), залишаючись при цьому підданими Російської імперії.

Виходячи саме з патріотичних мотивів і необхідності створення концепції української історії, автор «Історії Русів» зазначає, що його головним завданням є дослідити «Історію Малої Росії» (тобто України). Він прагне продемонструвати тяглість і неперервність державницької традиції українського народу на його власній землі, довести, що саме Україна, а не Росія, є прямою наступницею Київської Русі, що українці – це окремих від росіян народ, зі своїми традиціями (передусім без того рабства, що «в найвищій мірі панує серед московського люду»).

Намагаючись утвердити «зв'язок часів», автор, у дусі традиційного літописання, починає відлік історії свого народу, слов'янства взагалі, від біблійних часів і Яфета, сина Ноя. Як й автор «Повісті минулих літ», він відзначає, що слов'яни є автохтонним населенням Східної Європи і прийшли на береги Дніпра від часів Вавилонського змішання мов і фактичного утворення перших етносів і націй. Перераховуючи різні слов'янські племена, що мешкали на території Східної Європи, автор «Історії Русів» виділяє, зокрема, «за родоначальниками їхніми, нащадками Афетовими, так називали: по князю Русу – Роксоланами і Россами, а по Князю Мосоку, кочівникові над річкою Москвою, що дав їй цю назву, – Московитами і Москами, від чого згодом і царство їхнє дістало назву Московського і нарешті Російського». Не заперечуючи

слов'янських коренів московитів, автор «Історії Русів» все ж вважає, що їх етногенез є відмінним від етногенезу «Русаків», тобто етнічних українців. При цьому назви «Русакі», «Руси» замість етноніма «українці» він вживає послідовно, прагнучи вказати на нерозривність зв'язку і спадкоємності Козацької держави і Київської Русі.

Коротко описавши історію періоду Київської Русі та її занепаду під ударами орд Батия, автор хоче довести, що Україна (Малоросія) не втратила свого державно-політичного існування і в пізніші часи. Так, говорячи про входження українських земель до складу Литовської держави, він наголошує на добровільному характері цього процесу та на тому, що українські землі зберегли свої традиційні форми управління, а Литва перейняла від них систему законодавства і зробила «письмо Руське» державним на всіх просторах держави.

Далі автор описує поневолене становище українців у польській державі після порушення умов «добровільного об'єднання Польщі, Литви і Малої Росії». На думку автора «Історії Русів», зрада українців провідною верствою – шляхтою – була однією з головних причин всіх бід українського народу. Зрада вищого православного духовенства (підписання Берестейської унії 1596 р.) і шляхти робить козацтво, котре залишилося вірним вірі предків, практично єдиним репрезентантом інтересів та захисником нації. Автор постійно прагне наголосити на аристократичному походженні козацтва та його старшини, корені яких він виводить від часів князя Володимира та «козарів», яких Володимир Мономах перейменував у «козаків». «Історія Русів» постійно наголошує на князівських титулах перших гетьманів, на рівності політичного становища та прав козаків і шляхти. Автор намагається в такий спосіб виправдати претензії козацтва на національне лідерство та обґрунтувати історичну місію козацтва – національне визволення і відновлення історичної справедливості та державності.

Антипольські повстання козаків і національно-визвольна війна українців під проводом гетьмана Хмельницького уможливили відродження колишньої політичної самостійності українців – виникнення Гетьманщини. Автор зображував її у вигляді козацької демократії, вищим органом влади якої виступають збори виборних представників різних станів суспільства. До компетенції цього органу влади автор відносив питання війни та миру, зовнішньополітичних пріоритетів, вибори гетьмана, тобто всі найважливіші проблеми життя краю. Цей державницький ідеал базується на загальнодемократичних засадах в розумінні того часу.

Демократичність козацьких вольностей підсилюється автором «Історії Русів» оповіддю про те, що Хмельницький у zenіті військової слави відмовився від пропозицій сусідніх монархій отримати для свого роду право на спадкове володіння Україною та від князівського титулу. Гетьман є начальником, господарем землі Руської, але його право на це забезпечується вибором громадян держави. Водночас автор «Історії Русів» постійно наголошує на тому, що гетьманом не може стати простий козак, а якщо таке і відбувається, то народ і державу чекають серйозні проблеми. Також відзначається, що адміністративні посади в козацькій державі посідали «питомі русаки», що мали в ній фамільні корені та тривалу родову осілість.

Автор приділяє значну увагу аргументації необхідності пошуку зовнішньої під-

тримки молодій державі та отримання протекції з боку сильніших держав. Відтак обґрунтовує добровільність приєднання України до Росії, як раніше до Литви, а потім до Польщі – з власного вибору, як рівна до рівних та вільна до вільних на умовах збереження всіх колишніх козацьких привілеїв, національного судочинства на основі стародавніх прав руських і невтручання московитів у судові справи в Україні. Загалом червоною ниткою через увесь твір проходить автономічний принцип: Україна – не провінція, а окремий незалежний край, котрий, хоч і підпадає під шкідливий вплив польського режиму й асиміляційну політику Московщини, володіє історичними правами та вольностями, які потрібно поважати.

Разом із цим автор вкладає в уста кримського хана, котрий звертається до Хмельницького, спростування вигод московської протекції для України, вказуючи на національні відмінності росіян, серед яких «Русакі ваші» будуть «як вівці поміж вовками»: «всі урядники і народ майже неписьменні», «численністю різновірсств і химерних мольбищ подобляється поганству», «плютістю перевершують дикунів», «безперестанно чубляться і тиранствують між собою». Більше того, вибір московської орієнтації не забезпечує Україні головного – захисту від вторгнень інших сусідів. Навпаки, пророкується, що вона стане ареною безперервних воєн, в яких Україну чекають великі втрати, навіть власного імені та історичної пам'яті, адже московити уже привласнили герб захоплених Грецьких і Римських царств, «себто орла двоголового, що за спадком начебто Князеві їхньому Володимирі, що був зятем Царя Грецького Константина Мономаха, дістався, хоча той Володимир насправді був Князем Руським Київським, а не Московським, і походив од Скіфів».

Щодо того, наскільки послідовним був автор «Історії Русів» у відстоюванні автономності української держави саме в складі Російської імперії, варто згадати його ідею про «найменше зло», як спосіб виправдання саме такої позиції: якщо повна незалежність неможлива, то нехай буде якнайширша та твердо гарантована автономія.

На думку автора «Історії Русів», союз України і Московського царства був надзвичайно вигідним останньому і вводив його в коло найбільших потуг тогочасної Європи. При цьому він постійно наголошує, що боротьба українців за власну свободу завжди мала суто оборонний характер і була спрямована на відновлення історичної справедливості. Існування незалежної української держави, на його думку, не загрожувало інтересам інших народів і не могло порушити міжнародну систему політичної рівноваги, оскільки у взаєминах зі своїми сусідами Україна завжди керувалася правовими нормами.

«Історія Русів» загалом пропагує ідею демократичної, але сильної унітарної козацької держави. Автор твору проводить думку про те, що саме внутрішні соціальні і релігійні суперечності, розкол нації та відсутність національного солідаризму є головним джерелом усіх негараздів українського народу. Найстрашнішою добою в історії України він вважає часи Руїни та, як її наслідок, розкол козацької держави по Дніпру.

Таким є загальний перебіг української історії у тлумаченні автора «Історії Русів», що є яскравим свідченням особливостей українського державницького політичного мислення на зламі XVIII–XIX століть. Автор праці на перше місце ставить державу та роздумує над тим, у який спосіб її можна збудувати та утримати. Український

«Історія Русів» – декларація прав української нації та вічна книга України.

О. Оглоблин

народ добув собі державу завдяки цінним національним прикметам, особливо завдяки своїй хоробрості. Загалом для автора «Історії Русів» народ є джерелом суверенітету і тільки він вправі розпоряджатись власною долею. Якщо права народу на організацію власної влади будуть порушені, то він (народ) має право на повстання і збройний захист свого суверенітету до останнього. Важливою опорою держави автор «Історії Русів» вважає військо: «Кожний народ повинен мати своїх вояків...щоби доручити свою долю не чужому, а своєму війську; робити інакше – се так само, як заставити... вовків стерегти овець». Від уряду автор жадає, щоб був зв'язаний інтересами з народом і в такий спосіб добував собі симпатії: «Всяке правління насильне і тиранське ніколи не було сильне і тривке, але як щось силуване і не скріплене взаємними інтересами і радою, все руйнувалося і з галасом падало». Від усіх членів нації автор домагається, щоби «трималися однодушною згоди і братерської дружби, без чого ніяка держава і ніяке громадянство не може стояти».

Отже, «Історія Русів» заповнила прірву, що виникла між козацько-дворянською та новітньою, національно-народницькою, епохою в українській історіографії. Вона не лише зберегла традиції державницької суспільно-політичної думки, а й збагатила їх просвітницьким гуманізмом і лібералізмом, доповнивши історіософськими спостереженнями за безперервністю історичного буття українців, їх місцем на світовій арені.

7.4. Виникнення та діяльність перших таємних товариств в Україні. Масонство

Криза між верховною владою і суспільством, яка проглядалася вже з часів правління Катерини II, була зримо поглиблена наполеонівською кампанією. Антикріпосницькі та антимоноархічні настрої в Російській імперії, спричинені закордонними воєнними походами 1813–1814 років, підсилювалися ще й автономістським рухом місцевої еліти. Українські землі упродовж XIX століття постійно були джерелом великого соціального

Символ вільних каменярів

неспокою і політичних опозиційних рухів. Незадоволення зростало і через розформування українських козацьких полків, які чесно виконали свій військовий обов'язок під час наполеонівського вторгнення. Утім, зростаюче невдоволення автократичною системою не могло вільно виявлятися, а тим паче не можна було відкрито обговорювати політичні та соціальні проблеми, що сприяло виникненню таємних товариств, опозиційних до царизму.

Опозиційний рух у цей час проявився насамперед у створенні та діяльності таємних товариств та організацій – масонських лож. Масонські ложі заповнили суспільну нішу, яку мали займати громадські, політичні та релігійні об'єднання. Ці таємні товариства стали своєрідною відповіддю української еліти на виклик часу: в них об'єднувалися ті, хто жадав вирватися із задухи жандармсько-бюрократичного режиму, змінити

звичний стан речей.

Масонство, або франкмасонство (фр. *franc-maçon* – вільний каменярь) – релігійно-етичний рух, який своїми витокami сягав часів існування середньовічних гільдій і цехових об'єднань із своїм статусом, символікою, нормами поведінки, його завдання полягало у вдосконаленні людства.

Для масонів характерним було заперечення насильства як засобу суспільних перетворень і принцип морального самовдосконалення особи як єдино правильного шляху до утвердження ідеалів свободи, рівності і братерства. Члени лож структувалися за ступенями та рангами. Ні соціальне походження, ні національна належність формально не перешкождали участі в масонській ложі, принаймні на рівні початкового, «учнівського» ступеня. Пересічні члени зазвичай могли і не знати основних завдань організації та повинні були приховувати свою належність до неї. Своєю остаточною метою масони декларували об'єднання всіх народів світу в розумне суспільство, кожний член якого робить свій внесок, щоб воно було корисним і приємним для всіх. Поміркований демократизм ідеалів масонського руху радикалізувався потребами визвольної боротьби та усунення національного гноблення. Передумовою успіху масони вважали долучення до визвольного руху інших слов'янських народів і Російської, і Австрійської імперії.

Ранній етап у формуванні масонського руху на українських землях припадає на кінець XVIII століття. Перша ложа «Безсмертя» виникла у 1784 році в Києві в середовищі офіцерів, вихідців із Західної Європи, що перебували на російській службі, та близьких до них місцевих представників російського й українського дворянства, і підпорядковувалася «Великому сходу польському». До останнього належали й інші масонські ложі: «Трьох колон» у Києві, «Мінерви» в Кременчуку, «Розсіяного мороку» та «Сходу житомирського» в Житомирі, «Цілковита таємниця» в Дубні. У 1794 році «Великий схід польський» припинив своє існування, що призвело до замирання масонського руху в Україні.

Нова хвиля захоплення масонським рухом припадає на часи повернення російських військ із Франції. По завершенні наполеонівських війн поновили діяльність старі масонські організації та виникли нові: «Тамплієрів» у Бердичеві, «Астра» в Житомирі, «Озіріс» у Кам'янці-Подільському, «Цілковита таємниця» в Дубні, «Благочестивий поляк» в Острозі, «Увіковічена краса» в Рафалівці.

Масонське вчення виявилось досить популярним – його ідеями захоплювалися представники кращих і найбагатших українських родів – Розумовських, Капністів, Кочубеїв, Мартосів, Ломиковських, Скоропадських, Тарновських, Полетик, Родзянок, Ханенків, Лукашевичів та ін. Однак для багатьох із них захоплення масонством мало поверховий характер, важливим був сам факт належності до привілейованого братства, його зовнішня атрибутика.

У 1817 році в Одесі було засновано дві масонські ложі – «Понт Євксинський» та «Три царства природи». Засновником першої з них став наступник А. Е. Рішельє

«Всевидяче око» – масонський символ на купюрі 1 долар США

на посаді Новоросійського генерал-губернатора і одеського градоначальника граф О. Ланжерон. До складу ложі входило близько 70 осіб різних національностей. Вельми строкатим був і її соціальний склад – інтелігенція, офіцери, купці, поміщики. Одним із її учасників став і уже згадуваний культурно-освітній діяч І. Котляревський. Такий персональний склад цієї ложі відображав специфіку формування молоді в той час Одеси як торговельно-промислового поліетнічного міста. Інша одеська ложа «Три царства природи» – цікава участю в ній онуків останнього українського гетьмана братів Кирила і Петра Розумовських. Діяльність обох одеських лож мала поміркований, просвітницький характер, однак через доноси про «політичні дебати» на засіданнях обох одеських масонських лож влада примусила їх згорнути свою діяльність у 1822 році.

У березні 1818 року у Києві була заснована ложа «Об'єднаних слов'ян», із діяльністю якої пов'язують витoki ідей слов'янського федералізму. Головну ідею її діяльності виражав символ цієї ложі – хрест із написом польською мовою «Jedność słowiańska» («Єдність слов'янська»). Вона мала у своєму складі близько 30 українців, росіян і поляків. Серед її членів були польські поміщики В. Росцишевський, Х. Харлинський, маршалок шляхетства Київської губернії П. Олізар, декабрист князь С. Волконський (молодший брат М. Репніна-Волконського) та ін. В останній рік свого існування (1822) вона налічувала понад 80 членів із українців, поляків, росіян; за фахом і родом занять – урядовців повітових і губернських установ, учителів, лікарів, військових.

Хоча масонські ложі діяли на українській етнічній території, їхня діяльність не набула українського національного характеру. Ложі були своєрідними клубами, де місцеві ліберали-опозиціонери обговорювали політичні питання. Загалом українські дворяни-масони не формулювали специфічно національних вимог, за винятком групи патріотично налаштованих українців, котрі спробували використати масонство з його навичками конспіративної роботи для створення таємних товариств, що обстоювали б ідеї державної самостійності.

Найвиразніше українська національно-політична спрямованість проглядалася в діяльності полтавської масонської ложі «Любов до істини», яку 1818 році заснувала місцева еліта, зокрема автор знаменитої «Енеїди» письменник І. Котляревський, поміщики С. Кочубей і В. Тарновський, переяславський предводитель дворянства В. Лукашевич та ін. Вона налічувала 23 особи, а очолював її М. Новіков – начальник канцелярії малоросійського генерал-губернатора М. Репніна й небіж відомого російського масона-просвітителя Миколи Новікова. І. Котляревський був «вітією» (оратором) ложі.

Усього відбулося 21 засідання ложі «Любов до істини», перше – 26 травня 1818 року, на ньому обрано чиновників ложі. У період засідань, окрім керівництва – М. Новіков, С. Кочубей, В. Тарновський, Л. Дьяков, І. Котляревський, С. Левенець, – до складу ложі входило практично все оточення генерал-губернатора М. Репніна, ватажки повітового дворянства. «Приїжджим братом» (тобто відсутнім) числився у ложі В. Григорович, відомий діяч культури, уродженець Пирятина. До неї увійшли й офіцери розквартированих на Полтавщині полків. На 16-му засіданні, що відбулося 14 грудня

1818 року, серед гостей був М. Муравйов-Апостол. В останньому її засіданні 25 лютого 1819 року взяв участь «брат-відвідувач» С. Волконський.

Основна тема бесід у ложі – можливі реформи Олександра I та їх наслідки для Полтавської губернії. На засіданнях говорили про повернення селян до прав козаків, характер політичних й економічних зв'язків Полтавської губернії з іншими регіонами Росії. Найбільший інтерес члени цієї ложі виявляли до історичного минулого українських земель, хоча чіткої програми щодо влаштування її майбутнього не виробили. Вони турбувалися переважно про піднесення політичної свідомості українського дворянства. За деякими свідченнями, у програмному документі цієї організації – «Катехізисі» – йшлося про необхідність відокремлення України від Росії. Одним із головних завдань товариства проголошувалось формування української державності.

Інформація про теми бесід дійшла і до царя, який запідозрив в ідеологічній атмосфері ложі сприятливий ґрунт для вияву сепаратистських прагнень, характерних для частини українського дворянства. Полтавська ложа діяла близько року і 12 березня 1819 року її діяльність була заборонена особистим розпорядженням царя Олександра I. Стосовно членів ложі «Любов до істини» жодних заходів не вживали. «Любов до істини» діяла легально й слугувала своєрідною підготовкою її членів до вступу в таємні декабристські товариства – «Союз порятунку» та «Союз благоденства».

У 1821 році виходець із давньої козацько-старшинської родини, предводитель дворянства Переяславського повіту В. Лукашевич разом із однопумцями – національно свідомими учасниками полтавської ложі «Любов до істини» С. Кочубеєм, В. Тарновським, П. Капністом, І. Котляревським та іншими, організував *Малоросійське таємне товариство*, яке, на відміну від масонських лож, було вже громадсько-політичною організацією. Окрім колишніх масонів, до нього входило й чимало поміщиків і чиновників.

Основні програмні положення товариства містилися в підготовленому Лукашевичем «Катехізисі автономіста». Щодо українського національного питання висувалося програмне завдання будь-що домогтися здобуття Україною незалежності від Російської імперії – відновити Гетьманщину в старих її формах (допускалося під протекторатом відновленої Польської держави). У «Катехізисі», зокрема, було зазначено, що «сонце встане в Чигирині, що одновить козацтво». Однак більшість членів товариства все-таки меншою мірою обстоювали історичні принципи і вимагали тільки автономії для України. Вони ставили собі за мету провадити просвітницьку діяльність серед народу, підносити його освітньо-культурний і політичний рівень, згуртовувати прихильників ідей ліквідації кріпацтва й обмеження влади царського самодержавства. Для піднесення української національної самосвідомості пропагувалося козацьке минуле, державницькі традиції тощо. Діяльність цього товариства свідчить про те, що ідея незалежної або принаймні автономної української держави все ще існувала серед місцевого дворянства.

Малоросійське товариство підтримувало зв'язки з Польським патріотичним товариством і з Південним товариством декабристів. Під час слідства над декабристами

у 1826 році зазнали репресій і члени Малоросійського товариства, однак незабаром були звільнені, бо не було вагомих свідчень існування їхньої організації. Отже, через репресивно-каральні заходи владних установ Малоросійське товариство не зуміло розгорнути практичну діяльність і втілити в життя свої програмні положення.

Характеризуючи масонський рух в Україні та його вплив на політичні процеси, варто вказати, що діяльність масонських організацій була спрямована на реалізацію ідей Великої французької революції, що їх підтримували декабристи і передали киро-ло-мефодіївцям.

7.5. Декабристський рух в Україні

Декабристський рух в Російській імперії виник як результат проникнення на територію держави ідей Великої французької революції. Воно стало масовим після перемоги Росії у війні 1812 року і практичним знайомством молодих представників офіцерського корпусу імперії з реаліями життя в Західній Європі, її політичними і світоглядними традиціями. Успішні військові походи імперії в Європу обернулись для Росії революційними настроями в багатьох із офіцерського корпусу і вперше створили передумови для спроби здійснити соціальну революцію, яка могла б кардинально змінити подальший перебіг історії.

Із острахом сприймаючи діяльність будь-яких громадських об'єднань, влада Російської імперії у 1822 році заборонила всі масонські ложі та інші таємні організації. Наростаюче невдоволення самодержавною, військово-бюрократичною системою поширювалося в усіх прошарках суспільства, особливо офіцери прагнули до політичних змін, для чого необхідно було вживати практичних заходів. Багато членів масонських лож увійшло до складу таємних організацій, які здійснили перший збройний виступ проти царизму 1825 року. Оскільки цей виступ відбувся в грудні (рос. декабрь – грудень), його учасників назвали декабристами. У лютому 1816 року у Санкт-Петербурзі виникла перша декабристська організація – «Союз порятунку», у 1818 році у Москві – «Союз благоденства». У 1821 році декабристи реорганізували свої об'єднання та створили два осередки – Північне товариство з центром у Петербурзі і Південне – у Тульчині (місто-районний центр у сучасній Вінницькій обл.).

Засновником Північного товариства став капітан Гвардійського генерального

Микита Муравйов
(1795–1843)

штабу *Микита Муравйов*, котрий розробив «Конституцію» – програму таємної організації російських декабристів. Цей проект передбачав федеративний устрій Росії у складі 13 держав, 2 областей та 569 повітів. На українських землях мали з'явитися Чорноморська держава зі столицею в Києві та Українська – зі столицею в Харкові, котрі територіально збігалися з колишньою Гетьманщиною та Слобідською Україною.

Загалом «Конституцію» Муравйова, котра обмежувалася у своїх положеннях поваленням абсолютизму й установленням конституційної монархії, підтримували переважно при-

Тема 7. Українська політична думка початку національного відродження...

хильники поміркованої програми розвитку Російської імперії. У 1824 році відбулися зміни в керівництві Північного товариства: О. Бестужев замінив М. Муравйова, а К. Рилєєв – С. Трубецького. Нове керівництво виступало за радикальні перетворення та стояло на засадах демократизму. Зокрема, Рилєєв наполягав на прийнятті до товариства купців і міщан, звільненні селян із обов'язковим виділенням їм землі і т. д. Водночас, Рилєєв виступав проти кривавих заходів, які увійшли в план дій декабристів.

Кіндрат Рилєєв
(1795–1826)

У контексті українського визвольного руху постать *Кіндрата Рилєєва*, російського поета, заслуговує особливої уваги, адже він – один із небагатьох представників російської інтелігенції, хто висловлювався на підтримку національного визволення України. Рилєєв відверто симпатизував Україні – «стране благословенной» (дума «Петр Великий в Острогжске», 1823), знав українську мову, захоплювався українським фольклором, побутом, звичаями, вивчав минуле України. Як зазначав Драгоманов, Рилєєв був першим у Росії поетом, котрий спробував «зв'язати європейський лібералізм із історичними традиціями українськими» (М. Драгоманов «Листи на Наддніпрянську Україну»).

Значна частина літературної творчості Рилєєва – це думи й поеми на теми стародавньої української історії («Олег Віщий», «Ольга біля могили Ігоря», «Святослав» тощо), а також поеми «Войнаровський», «Наливайко», «Мазепа», дума «Богдан Хмельницький», незакінчена трагедія «Богдан Хмельницький», присвячені героїці українського народу в боротьбі за незалежність.

Із дум на старокиївські сюжети в Рилєєва наукову цінність має «Ольга при могиле Ігоря» (1821 або 1822), де Ольга говорить своєму сину Святославі: «Так, сын мой, Игорь отомщен; Но сам виновен в смерти он» і навчає його не бути тираном.

Всупереч існуючій в той час історичній парадигмі, Рилєєв у poemі «Наливайко» (1825) вказує на історичну тяглість між поневоленням Києвом початку XIX століття та Києвом, процвітаючою столицею Київської Русі:

«Дряхлеет Киев над Днепром...
Как все изменчиво, непрочно!
Когда-то роскошью восточной
В стране богатой он сил...
На шумных торжищах звесели
Царьградским золотом купцы...
Среди хазар и печенегов
Дружиной витязей храним,
Он посмевался, невредим,
Грозе их буйственных набегов...
Но уж давно, давно не видно
Богатств и славы прежних дней-
Все Русь утратила постыдно
Междоусобием князей...
Киев на степи глухой...

Стоит, как памятник надгробный,
Над угнетенною страной!».

Устами Наливайка Рилєєв ідеалізує козацьку минувшину, коли «никто не рабствовал пред ляхом, Никто дней жалких не влачил Под игом тяжким и бесславным», а козаки «как вольный с вольным, равный с равным» уклали союзи з поляками. Заради відновлення давнього порядку, «Украйну... свободной видеть» автор вустами головного героя поеми закликає «губить врагов Украйны». Вказуючи на небезпеку – «погибель ждет Того, кто первый восстает На утеснителей народа», Рилєєв все ж розуміє неминучість жертв для українського народу заради можливості існувати як окрема незалежна держава:

«Но где, скажи, когда была
Без жертв искуплена свобода?»

У думі про козацько-українські часи «Богдан Хмельницкий» (1821) відчувається захоплення автора волелюбністю, хоробрістю та незламністю українських козаків, зокрема, оспівується переможна битва при Жовтих Водах:

«И вот сошлись два народа:
И с яростью вступили в бой.
С тиранством бодрая свобода,
Кипя отвагой младой...
И воцарилась свобода
С тех пор в украинских степях
И стала с счастьем народа
Цвеств радость в селах и градах».

У поемі «Войнаровский» (1825), написаній про племінника гетьмана І. Мазепи, котрий скінчив життя в Якутську, Рилєєв описує повстання козаків проти Петра І як «борьбу свободы с самовластьем», в якій українці, «свои разрушив цепи, На глас свободы и вождей, Ниспровергая все препоны Помчались защищать законы Среди отеческих степей». Хоч поему «Войнаровский» й скалічила цензура скороченнями та коментарями, твір викликав ентузіазм серед українців (лист українського історика М. Маркевича від імені українського суспільства до автора, відгук у харківському «Украинском Журнале»), а серед росіян – шовіністичне обурення.

Думи й поеми росіянина Рилєєва не лише сприяли поширенню ліберальних ідей територією Російської імперії, а й, безспірно, активізували в Україні пробудження національної свідомості.

Стосовно Південного товариства, то, як таємна революційна організація декабристів в Україні, воно було створене на базі Тульчинської управи «Союзу благоденства». Очолювала товариство Директорія у складі П. Пестеля, О. Юшневського та С. Муравйова-Апостола. Членами цього товариства були М. Муравйов-Апостол, М. Бестужев-Рюмін та інші офіцери розквартированих в Україні 1-ї і 2-ї армій, які брали участь в наполеонівських війнах у Західній Європі.

У січні 1822 року в Києві відбувся перший установчий з'їзд керівників Південного товариства, який ухвалив рішення про скликання наступних з'їздів щороку під час

Тема 7. Українська політична думка початку національного відродження...

контрактових ярмарків у Києві як колишньому центрі Давньоруської держави. На з'їзді Південного товариства (1823) було схвалено рішення про його організацію – утворення трьох управ (філій): Тульчинської на чолі з П. Пестелем (пізніше О. Барятинським), Васильківської на чолі з С. Муравйовим-Апостолом і М. Бестужевим-Рюміним та Кам'янської на чолі з В. Давидовим і С. Волконським. С. Волконського було обрано місцевим лідером декабристського руху не випадково, адже він був одружений з онучкою останнього українського гетьмана К. Розумовського, а тому опозиційно налаштоване українське дворянство розглядало його як майбутнього гетьмана в разі відновлення козацької автономії.

Павло Пестель
(1793–1826)

У 1824 році учасники з'їзду обговорили і схвалили програму товариства – політичний трактат лідера декабристів в Україні, полковника *Павла Пестеля* «Руська правда» (оригінальна назва «Русская Правда или Заповедная Государственная Грамота Великого Народа Российского, служащая заветом для усовершенствования Государственного устройства России и содержащая верный наказ как для народа, так и для Временного Верховного Правления»). Праця стала першим проектом новітньої конституційної думки на українських землях. Це була своєрідна програма тимчасовому уряду, який планувалося створити після повалення царату і який, зосередивши всю повноту влади, мав упродовж десяти років

утілити її в життя.

«Руська правда» складалася зі сімнадцяти параграфів і містила низку вимог, зокрема:

- негайного повалення самодержавства;
- встановлення республіканської форми правління (причому після перевороту спершу як перехідну форму встановити революційну диктатуру для здійснення перетворень у країні);
- знищення кріпацтва;
- створення двох земельних фондів – державного та приватного (з частини поміщицьких і державних земель мав бути створений волосний фонд, із якого кожен громадянин міг отримати наділ);
- безплатне наділення селян землею з державного фонду з розрахунку дві десятичини на двір;
- ліквідація станових привілеїв;
- надання політичних прав усім чоловікам, яким виповнилося 20 років, без обмеження майновим чи будь-яким іншим цензом;
- обмеження поміщицького землеволодіння.

«Руська правда» також проголошувала рівність громадян перед законом; свободу слова, друку, віросповідання; ліквідацію військових поселень; заміну рекрутської повинності загальною військовою повинністю; створення суду присяжних для всіх громадян замість станового суду.

Відповідно до положень «Руської правди», Російська імперія перетворювалася на єдину неподільну республіку зі сильною центральною владою. Федеративний устрій відхилявся. Столицю республіки планувалося перенести в Нижній Новгород. Верховну законодавчу владу мав здійснювати однопалатний парламент – Народне віче, яке складалося б із народних представників, обраних на п'ять років; виконавчу – Державна дума, нагляд за виконанням законів – Верховний собор.

За етносами, які населяли Російську імперію, не визнавалося право на окреме політичне існування. Більше того, усі народи Російської імперії мали в майбутньому злитися в єдиний російський народ і втратити свої національні особливості. Передбачалася й християнізація цих народів. Виняток становила Польща, за якою визнавалося право на самовизначення, але за умов проведення на її території перетворень, подібних до тих, що відбудуться в Росії. Щодо українців, то Пестель зараховував їх до «корінного російського народу», як і К. Рилєєв, який твердив, що кордони Польщі починаються там, де закінчується «малоросійське наріччя»; де ж простий народ говорить названим «наріччям», там уже Росія. Отже, попри свою радикальну спрямованість, конституція Південного товариства не визнавала українців окремим народом і не передбачала відокремлення України від Росії й створення суверенної Української держави.

Порівняно із Північним товариством, Південне відзначалося радикалізмом у досягненні програмних цілей: в його середовищі вважалося, що революційні зміни в країні можна здійснити лише збройним шляхом – повстання в центрі мали підтримати виступи на окраїнах Російської імперії. Тільки за такої умови, на думку учасників товариства, можна було подолати опір царизму й захопити владу.

На з'їзді 1825 року обговорювали питання про можливість організації повстання в армії проти царизму. Керівники Південного товариства прагнули об'єднатися з Північним товариством декабристів. Навесні 1824 року Пестель вів переговори в Петербурзі з керівництвом Північного товариства, але йому не вдалося схилити до об'єднання на основі «Руської правди», хоч північні декабристи готові були прийняти республіканський принцип, а Пестель – ідею Установчих зборів замість диктатури Тимчасового верховного правління. Було досягнуто домовленості про спільність дій в разі початку повстання та про скликання у 1826 році об'єднаного з'їзду.

Упродовж 1823–1825 років велись також переговори Південного та Польського патріотичного товариства в контексті польсько-російських антисамодержавних дій. Для того, щоб переконати поляків у необхідності спільної боротьби проти російського самодержця М. Бестужев-Рюмін і С. Муравйов-Апостол зустрілися у Києві із С. Крижановським – членом Центрального комітету Патріотичного товариства. Бестужев від імені своєї організації обіцяв повернути Польщі незалежність, проте конкретних домовленостей щодо кордонів, політичного устрою майбутньої польської держави так і не було досягнуто. Друга зустріч керівництва Польського патріотичного товариства та російського Південного товариства відбулася у 1825 році у Києві, де польська сторона була представлена членом Центрального комітету А. Яблоновським, а російська – П. Пестелем.

Позиція Пестеля отримала негативну оцінку І. Франка, який, критикуючи його, зазначив, що «той демократ і республіканець великодушно відступав Польщі не тільки Литву з Чорною і Білою Руссю, але й Волинь, Поділля та Україну з Києвом». Франка турбувала доля народів, які жили на землях колишньої Польщі, воля й інтереси яких вирішувалися кулуарно російськими демократами і польськими революціонерами, які, на думку вченого, «ділились краями мов дипломати: різали, штукували і шматкували без найменшої ваги на фактичні обставини і на чисто людські (не історичні) права кожного, хоч би й найменшого народу». Така зневага до українців, до їхніх прагнень та сподівань мала негативні наслідки для самих поляків і росіян, які в момент найвищого піднесення антисамодержавної боротьби не знайшли широкої підтримки ні на Волині, ні на Поділлі, ні на Київщині.

Викладаючи зміст другого етапу переговорів, Франко зазначав, що вони розпочались із взаємних дорікань. Однак поступово зустріч набрала конструктивного характеру. Пестель наголосив, що члени товариства на своїх засіданнях, укладаючи плани великої Сполученої слов'янської республіки на зразок США, бачили Польщу в кордонах 1772 року, з республіканською формою правління, тоді як А. Яблоновський бачив Польщу конституційною монархією. При такому стані переговорного процесу годі було й говорити про тісне співробітництво обох сторін, про можливість успішної реалізації поставлених таємними товариствами завдань. Адже, як зазначав М. Драгоманов, Південне товариство репрезентувало панівну націю росіян і ставило перед собою завдання політико-соціальні, а Польське патріотичне товариство зосереджувало свою увагу на питаннях національно-політичних. У підсумку, планам ні однієї, ані іншої декабристської організації не судилося справдитися.

У вересні 1825 року до Південного товариства увійшло Товариство об'єднаних слов'ян, яке склало у ньому Слов'янську управу. Товариство об'єднаних слов'ян заснували на початку 1823 року у Новоград-Волинському офіцери брати П. й А. Борисові та польський революціонер Ю. Люблінський. Навколо них згуртувалося кількадесят членів, переважно молодших офіцерів частин, розквартированих на Волині й Київщині, а також представників дрібної шляхти, більшість з яких були українцями, нащадками козацької старшини: І. Горбачевський, Я. Андрієвич, П. Громницький, Я. Драгоманов, М. Лісовський, І. Сухинов, П. Вигодовський та ін. У своїх спогадах І. Горбачевський згадував, що його батько розповідав про «нещастя Малоросії», а сам він не раз замислювався над долею своєї Батьківщини.

Діяльність цієї організації в Україні набула особливого характеру, зумовленого ліберальним інтелектуальним кліматом краю. Члени товариства проживали серед мішаного населення західної окраїни Російської імперії – Волині, і тому усвідомлювали багатонаціональний характер Росії, а також різноманітність слов'янського світу. Їх патріотизм і національне почуття проявилися в панславістських поглядах.

Петро Борисов був автором програмових документів – «Катехізиса» (1823) і «Клятви» (1823), в основу яких було покладено ідею звільнення усіх слов'ян Європи й об'єднання їх у федерацію слов'янських народів не в результаті військового перевороту, а мирним ненасильницьким шляхом із залученням місцевого населення. Передбачалося звільнення селян із кріпацтва, рівність усіх громадян, зменшення

Розділ 2. Українська політична думка XIX століття

соціального розшарування. Кожному народу передбачалося надати свою конституцію, парламент, закони.

У цих документах були викладені й основні завдання товариства, а саме: визволення з-під чужої влади слов'ян, ліквідація монархічного устрою, примирення між слов'янськими народами і створення федеративного союзу слов'янських республік з демократичним ладом, кожна з яких мала самостійно організувати свою законодавчу й виконавчу владу. До складу федерації мали увійти Росія (включно з Україною та Білоруссю), Польща, Богемія, Моравія, Сербія, Молдавія, Валахія, Далмація, Кроація, Угорщина та Трансильванія. Кожному народу належало створити свою конституцію. Зо-

Петро Борисов
(1800–1854)

крема, Драгоманов критикував членів Товариства об'єднаних слов'ян, котрі, незважаючи на своє українське походження, не виділяли української нації у самостійну. На його думку, це пояснювалося відсутністю національної самосвідомості українського дворянства, котре виховувалося в умовах станового відчуження шляхти від маси населення й змішання понять про державу й націю.

Об'єднати разом усі слов'янські коліна та зробити їх вільними здавалося мені блискучою справою, адже я думав через це зробити щасливими не лише моїх співвітчизників, а й інші народи.

П. Борисов

Саме нестача української самосвідомості уможливила злиття Товариства об'єднаних слов'ян із Південним товариством, яке мало не тільки схожі, а й в багато чому протилежні слов'янським, змовницько-централістичні цілі та правила. На думку Драгоманова, таке об'єднання призвело до того, що ідеї Товариства об'єднаних слов'ян майже

безслідно зникли для їх сучасників і найближчих нащадків.

Ідеї Товариства об'єднаних слов'ян згодом вплинули на ідеологію Кирило-Мефодіївського братства. Зокрема, Драгоманов, аналізуючи діяльність декабристів і досліджуючи розвиток їх ідей щодо шляхів реформування держави, розробив свої власні теоретичні положення зміни суспільства. Він розвинув концепцію федеративного устрою держави, яка була в доробку членів Товариства об'єднаних слов'ян. На його думку, неможливо зберігати федеративний устрій там, де відбувається асиміляція, насильне нав'язування культурного та соціального устрою, адже це призводить до порушення самих основ федерації – рівності націй. Відтак, розвиток ідей федеративності та гніт нації є несумісними, оскільки це призводить до зародження відцентрованих сил, які мають на меті звільнитися з-під диктатури. На думку Драгоманова, події початку XIX століття засвідчили прагнення не лише повалити самодержав'я та знищити кріпацтво, а й встановити рівність народів – зокрема, українського, польського та російського.

Смерть Олександра I (листопад 1825 р.), невизначеність у питанні успадкування російського престолу (зречення Костянтина від престолу, яке імператорська родина зберігала в таємниці) змусили змовників змінити свої плани та вдатися до негайних дій – повстання. Північне товариство, скориставшись церемонією публічного присягання військ петербурзького гарнізону на вірність новому цареві Миколі I 14 груд-

ня 1825 року, вирішило самостійно підняти повстання в Петербурзі без узгодження своїх дій із Південним товариством. Проте повстання розгромили, зокрема через те, що не було належної підготовки, єдиного керівного центру, чіткого розуміння мети повстання з боку солдатів і населення, дії повсталих були повільні і нерішучі.

Південне товариство не змогло вчасно підтримати повстання в Петербурзі, оскільки 13 грудня було заарештовано П. Пестеля, а посланець із Петербурга прибув в Україну запізно. Однак навіть за цієї ситуації декабристи не склали зброї. 29 грудня 1825 року Васильківська управа на чолі з *Сергієм Муравйовим-Апостолом* підняла повстання в Чернігівському полку. Невипадково, що саме Муравйов-Апостол став лідер декабристського перевороту в Україні, адже він, будучи прихильником повалення самодержавства шляхом військової революції та встановлення в Росії республіканського ладу, висував плани організації революційної повстанської армії, відомі під назвами «Бобруйської змови» (1823) і «Білоцерківської змови» (1824–1825).

**Сергій
Муравйов-Апостол**
(1796–1826)

Для ідейно-політичної мотивації С. Муравйов-Апостол у співавторстві з М. Бестужевим-Рюїніним склали революційну прокламацію «Православний катехізис» (1825) (популярний виклад програми Південного товариства), завершальні рядки якого закликали солдатів «ополчитися всім разом проти тиранства і поновити віру та волю в Росії». Авторитетом християнських настанов і повчань намагалися переконати неписьменних, але релігійних солдатів у тому, що їхня участь в антицаристському повстанні – богосхвальна справа. Муравйов-Апостол надавав великого значення роз'ясненню найширшим масам солдатів і селян цілей і завдань повстання. Він наказав писарям Чернігівського полку зробити десятки копій «Православного катехізису» для поширення у військових формуваннях, селах і містечках Київщини.

30 грудня повсталі зайняли Васильків і рушили на Білу Церкву, щоб приєднати до себе інші військові частини, проте назустріч їм уже прямували вірні цареві війська. Тож революційні прагнення Південного товариства також не увінчалися успіхом. Суд над декабристами, що відбувся в Петербурзі, близько сотні з них засудив до заслання в Сибір і на Кавказ. Керівників повстання – К. Рилєєва, М. Каховського, М. Муравйова-Апостола, М. Бестужева-Рюїніна та П. Пестеля – стратили.

Драгоманов відзначав, що розвиток ліберальних ідей українського декабризму, зокрема, Товариства об'єднаних слов'ян припиняється з розгромом повстання Чернігівського піхотного полку. Скептично оцінюючи можливості успіху державного перевороту, він в цілому позитивно характеризував декабристів як найвпливовіших представників військової, інтелектуальної, політичної еліти того часу.

Розправа царського уряду з обома повстаннями призвела до повного розгрому декабристського руху. Повстання декабристів, хоча й захопило українські території, не мало нічого спільного з українським визвольним рухом, і навіть, якби воно й вдалося, то Україні це не гарантувало самостійного розвитку. Декабризм тут не мав глибоких

Розділ 2. Українська політична думка XIX століття

коренів і не охоплював широких верств населення, так як, на думку Драгоманова, не врахував вільнолюбиві традиції українського народу. Декабристський рух на загал проявляв байдужість до політичного майбутнього України, практично не виходячи за межі російської державності, російського менталітету. Мала значення лише сама ідея декабризму, як відгук загальноєвропейських настроїв у просвічених колах суспільства. Водночас дослідники звертають увагу на те, що ідеї декабристського руху принесли зі собою на тлі поневоленої нації і найбільш трагічні наслідки. Бо в момент, коли духовна субстанція української нації зазнавала нищівного російського впливу, коли для української національної ідеї треба було найчистішого виду національної відмежованості, виключності, яскравого національного максималізму – для оборони перед наступом московської ідеї, багато молодих українців захоплювалися ідеями «братерства», «справедливості», «гуманності».

□□□ □□□ □□□ □□□ □□□

Новітній етап розвитку української політичної думки пов'язаний із лібералізацією суспільних відносин і підняттям могутньої хвилі українського національного відродження на початку XIX століття. Культурницька робота, дослідження фольклору та побуту українського селянства, висвітлення життя простого народу в новій літературі, писаній народною мовою та для народу, інтерес української шляхти до історії власного народу, збирання, публікація історичних джерел – усе це сприяло формуванню національної самосвідомості українців, усвідомленню необхідності не тільки розвитку української мови й культури, а й потребу політичних змін у державному та суспільному устрої країни.

Етнографізм став єдиним порятунком національної ідеї, створивши підстави для відродження державницької ідеї. Лідери автономістського руху у своїх працях-«записках» обстоювали ідею споконвічності української шляхетської верстви. Обмежуючись становою ідеологією, традиціоналісти обґрунтовували також право українців на особливі національні привілеї. Це зумовило активізацію процесу кристалізації української державницької ідеї. «Історія Русів» стала продовженням самостійницької традиції української політичної думки, обґрунтувавши історичну тяглість буття українців та особливе їх місце на міжнародній арені.

Ідея окремішності українців переплетена в праці із просвітницьким гуманізмом і лібералізмом, популярність яких призвела до появи таємних організацій – масонських лож. Загалом, масонство в Україні відзначалося індиферентністю до національного питання українців за винятком Малоросійського товариства. Програмні засади цієї таємної організації – здобуття Україною незалежності від Російської імперії і відновлення Гетьманщини в старих її формах – стали вагомим внеском у поширення ідеї українського державницького консерватизму. Результатом поширення ідей рівності, свободи, гуманізму на території Російської імперії став декабризм, засади якого в Україні обмежувалися ідеєю федералізму. Товариство об'єднаних слов'ян, що репрезентувало декабристський рух в Україні, справило вплив на «українофілів» і «хлопо-

манів» 60-х років XIX століття, а також на українських федералістів-соціалістів XX століття.

Питання для самоконтролю

1. Охарактеризуйте ключові суспільно-політичні та соціальні передумови національного відродження в першій половині XIX ст.
2. Коли і де був створений перший університет, що став осередком діяльності молоді української інтелігенції?
3. Що стало початком модерного українського національно-культурного руху?
4. Охарактеризуйте українське суспільство на початку XIX ст. Які верстви населення стали найактивнішими учасниками боротьби за відновлення української автономії?
5. Завдяки чому на початку XIX ст. активізується український опозиційний до російського царизму рух?
6. Узагальніть основні ідеологічні засади українських автономістів? У чому проявлялася своєрідність політичного світогляду традиціоналістів?
7. Назвіть ключові полемічні праці В. Полетики, Т. Калинського, Ф. Туманського, А. Чепи. Які ідеї вони розвивали у своїх роботах?
8. Коли була написана «Ода на рабство» В. Капніста? Як Ви оціните її вплив на автономістський рух в Україні?
9. Який внесок В. Капніста у процес практичної підготовки до повалення російського імперського панування?
10. Чим зумовлена вагома роль «Історії Русів» у національному відродженні першій половині XIX ст.? Проаналізуйте державницькі ідеї, викладені в «Історії Русів».
11. У чому полягає суть масонства? Що сприяло популяризації масонських лож серед українського дворянства?
12. У чому проявлялася національно-політична спрямованість діяльності полтавської масонської ложі «Любов до істини»?
13. Хто став організатором Малоросійського таємного товариства? Які основні програмні засади діяльності цього товариства?
14. Які ідеї стали ідеологічним підґрунтям декабристського руху в Україні?
15. Назвіть ключові декабристські організації в Україні, їхніх лідерів і суспільно-політичні ідеали.

Література

Абросимова С. В. А. Чепи і невідомі маргіналії з його бібліотеки / С. В. Абросимова, Л. Г. Гурай // Січеславський альманах. – 2006. – № 2. – С. 134–152.

Бевз Т. Політичні ідеї та ідеали українців у період середини XVIII – середини XIX століть / Т. Бевз // У кн.: Політична наука в Україні. 1991–2016 : у 2 т. Т.1. Політична наука: західні тренди розвитку й українська специфіка / НАН України, Ін-т політ. і етнонац. досліджень ім. І. Ф. Кураса ; редкол.: О. Рафальський (гол.), М. Кармазіна, О. Майборода. – К. : Парлам. вид-во, 2016. – 656 с. – С. 171–185.

Розділ 2. Українська політична думка XIX століття

Волкова О. Ю. Історія таємних організацій у Росії у першій чверті XIX століття в науковій спадщині Михайла Драгоманова / О. Ю. Волкова // *Наук. праці іст. фак-ту Запоріз. нац. ун-ту.* – 2014. – Вип. 38. – С. 324–327.

Глизь І. І. Малоросійське таємне товариство / І. І. Глизь // *Енциклопедія історії України : у 10 т. / редкол. : В. А. Смолій (голова) та ін. ; Ін-т історії України НАН України.* – К. : Наук. думка, 2009. – Т. 6 : Ла-Мі. – С. 480.

Гордієнко Д. Тарас Шевченко і декабристи / Д. Гордієнко // *Шевченкознавчі студії : зб. наук. пр.* – 2007. – Вип. 10. – С. 131–138.

Грицак Я. Нариси історії України: формування модерної української нації XIX–XX ст. : навч. посіб. / Я. Грицак. – К. : Генеза, 1996. – 360 с.

Декабристи в Україні: дослідження й матеріали / упоряд. Г. Д. Казьмирчук, Ю. В. Латиш; наук. ред. Г. Д. Казьмирчука. – К., 2013. – Т. 7. – 440 с.

Довідник з історії України : у 3 т. / за заг. ред. І. Підкови, Р. Шуста. – К. : Генеза, 1995. – Т. 2 (К-П). URL: <http://history.franko.lviv.ua/dovidnyk.htm>

Донік О. М. Україна: у складі двох імперій (остання чверть XVIII – перша половина XIX ст.) / О. М. Донік. – К. : Кріон, 2011. – 248 с.

Драгоманов М. Листи на Наддніпрянську Україну / М. Драгоманов. URL: <http://litopys.org.ua/drag/drag207.htm>

Енциклопедія історії України. Т. 4 : Ка-Ком / редкол. : В. А. Смолій (гол.) та ін. ; Ін-т історії України НАН України. – К. : Наук. думка, 2007. – 528 с.

Історія політичної думки : навч. посіб. / уклад. А. О. Карасевич. – Умань : ФОП Жовтий О. О., 2014. – Кн. I. – 439 с.

Казьмирчук Г. Д. Вибрані твори. Том 1. Декабристи в Україні / Наук. ред. Ю. В. Латиш. – К. : [б.в.], 2012. – 244 с.

Казьмирчук Г. Д. Рух декабристів: дискусійні питання та спроба їх розв'язання (до 180-річчя повстання) / Г. Д. Казьмирчук, Ю. В. Латиш // *Укр. іст. журн.* – 2005. – № 6. – С. 50–65.

Когут З. Коріння ідентичності. Студії з ранньомодерної і модерної історії України / З. Когут. – К. : Критика, 2004. – 351 с.

Когут З. Російський централізм і українська автономія: ліквідація Гетьманщини, 1760–1830 / З. Когут. – К. : Основи, 1996. – 317 с.

Козуб Л. В. М. П. Драгоманов – дослідник історії суспільно-політичного руху XIX століття в Україні : автореф. дис. ... канд. іст. наук / Л. В. Козуб. – К., 2002. – 20 с.

Кониский Г. Історія Русовъ, или Малой Россіи / Г. Кониский. URL: <http://litopys.org.ua/istrus/istrus.htm>

Крип'якевич І. Історія Русів / І. Крип'якевич // Іван Крип'якевич у родинній традиції, нації, суспільстві. – Львів, 2001. – С. 167–171. URL: <http://litopys.org.ua/rizne/kryp3.htm>

Куприянов А. Декабризм в Украине: тайные общества 1820-х годов / А. Куприянов. – 2015. URL: <http://firstsocial.info/analiz/dekabrizm-v-ukraine-taunye-obshhestva-1820-h-godov>

Куприянов А. Декабризм в Украине: после поражения / А. Куприянов. URL: <http://firstsocial.info/analiz/dekabrizm-v-ukraine-posle-porazheniya>

Латиш Ю. В. Декабристи в Україні. Історіографічні студії / Ю. В. Латиш. – К. : Логос, 2014. – 237 с.

Мартюк А. С. Історичні засади формування політико-правові поглядів декабристів / А. С. Мартюк // *Юрид. часопис Нац. акад. внутр. справ.* – 2011. – № 2 (2). – С. 176–180.

Мироненко О. М. Конституційний проект Північного товариства / О. М. Мироненко // *Енциклопедія історії України : у 10 т. / редкол. : В. А. Смолій (гол.) та ін. ; Ін-т історії України НАН України.* – К. : Наук. думка, 2009. – С. 67.

Тема 7. Українська політична думка початку національного відродження...

Мироненко О. М. «Руська Правда» П. І. Пестеля / О. М. Мироненко // Юридична енциклопедія : в 6 т. Т. 5 : П–С / [редкол. : Ю. С. Шемшученко (гол.) та ін.]. – К. : Укр. енцикл., 2003. – С. 394.

Николаєнко Н. Каразін Василь / Н. Николаєнко // Історія політичної думки: навч. енцикл. слов.-довідн. / за заг. ред. Н. М. Хоми ; [В. М. Денисенко, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін.]. – Львів : Новий Світ-2000, 2014. – 765 с. – С. 278–280.

Николаєнко Н. О. Державницькі концепції В. Н. Каразіна / Н. О. Николаєнко // Сучасна українська політика. Політика і політологи про неї. – 2004. – Вип. 5. – С. 56–62.

Оглоблин О. Люди старої України / О. Оглоблин. – Мюнхен : Дніпрова Хвиля, 1959. – 328 с.

Павлюк В. В. Іван Франко про польський визвольний рух 20–40 рр. XIX ст. / В. В. Павлюк // Зб. навч.-метод. матеріалів і наук. статей іст. фак-ту Волин. держ. ун-ту імені Лесі Українки. – 2008. – Вип. 14. – С. 23–28.

Політичні портрети України у XIX ст. : навч. посіб. / уклад. : А. О. Карасевич, К. М. Левківський, О. О. Карасевич, Л. С. Шачковська. – Умань : ФОП Жовтий О. О., 2015. – 594 с.

Рылеев К. Ф. Наливайко / К. Ф. Рылеев. URL: http://az.lib.ru/r/ryleew_k_f/text_0020.shtml
Салтовський О. І. Концепції української державності в історії вітчизняної політичної думки (від витоків до початку XX сторіччя) / О. І. Салтовський. – К. : Парапан, 2002. – 396 с.
Свербигуз В. Старосвітське панство / В. Свербигуз. – Варшава : Studio Literka, 1999. – 249 с.

Терещенко Ю. Українське XIX століття: асиміляція неможлива / Ю. Терещенко // Тиждень. – 2014. URL: <http://tyzhden.ua/History/114257>.

«Українські декабристи чи декабристи на Україні?»: Рух декабристів очима істориків 1920-х років / упоряд., вступ. ст. та прим. Г. Казьмирчука, Ю. Латиша. – К. : Логос, 2011. – 195 с.

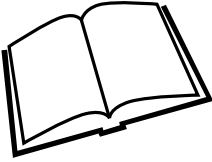
Усенко П. Г. Декабристів конституційні проекти / П. Г. Усенко // Енциклопедія історії України : у 10 т. / редкол. : В. А. Смолій (гол.) та ін. ; Ін-т історії України НАН України. – К. : Наук. думка, 2004. – Т. 2 : Г-Д. – С. 310.

Хрідочкін А. В. Суспільно-політичні погляди В. Н. Каразіна : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / А. В. Хрідочкін. – Дніпропетровськ, 2001. – 17 с.

Шевчук В. Нерозгадані таємниці «Історії Русів» / В. Шевчук. URL: <http://litopys.org.ua/istrus/rusiv9.htm>

100 найвідоміших українців / М. А. Гнатюк, Л. П. Громовенко, О. В. Ламонова та ін. – 2-ге вид. – К. : Орфей, 2002. – 592 с.

ТЕМА 8

ПОЛІТИЧНА ДУМКА НА ТЕРЕНАХ ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ У СКЛАДІ АВСТРІЙСЬКОЇ (АВСТРО-УГОРСЬКОЇ) ІМПЕРІЙ У ХІХ СТОЛІТТІ

8.1. Вплив суспільно-політичної ситуації на західноукраїнських землях кінця XVIII – першої половини XIX ст. на еволюцію політичної думки

8.2. Політичні ідеї представників «Руської трійці»:

8.2.1. Суспільно-політична платформа М. Шашкевича

8.2.2. Політичні ідеї І. Вагилевича

8.2.3. Національно-політичні трансформації світогляду Я. Головацького

8.3. О.-Ю. Федькович – передвісник українського національного відродження Буковини

8.1. Вплив суспільно-політичної ситуації на західноукраїнських землях кінця XVIII – першої половини XIX ст. на еволюцію політичної думки

Західноукраїнські землі мали яскраву історію; на різних етапах маючи і свою державність, і перебували у складі різних держав. У межах часового періоду, визначеною темою підручника, вони були складовою Габсбурзької монархії (1772–1804), Австрійської імперії (1804–1867), Австро-Угорщини (1772–1918). До Австрійської імперії входили чотири групи українських земель: 1) Галичина (південно-східна частина колишньої Речі Посполитої, захопленої Габсбургами після першого поділу Польщі у 1772 році); 2) Буковина (за Константинопольською австро-турецькою конвенцією 1775 року увійшла до Австрійської імперії); 3) землі, заселені поляками, які були включені до Австрійської імперії в 1795 році після третього поділу Польщі; 4) Закарпаття (розташоване на західних схилах Карпатських гір, з ХУП століття входило до складу Угорського королівства. У ХІХ столітті воно залишалося в угорській частині імперії Габсбургів і було ізольованим від інших українських земель).

Імператор Австрії Йосиф II, правитель взірця просвіченого абсолютизму, прагнув піднести господарське та духовне життя приєднаних земель і з цією метою дав новий устрій містам, регулював торгівлю та промисли, будував школи та лікарні. У 1784 році у Львові створено університет із чотирма факультетами. Реформи Йосифа II обмежували панщину, права панів над селянами. Вони (реформи) відіграли для українців Галичини велику роль, адже сприяли моральному піднесенню, відродженню різних форм національного життя, розбудили енергію до боротьби за майбутнє.

Тема 8. Політична думка на теренах західноукраїнських земель у складі Австрійської (Австро-Угорської) імперії у XIX столітті

На початку XIX сторіччя під впливом нових історичних обставин серед українського населення поступово починають набирати сили процеси національно-культурного відродження. Великою була роль у цьому процесі молодого українського духовенства, серед якого було багато освічених осіб, що дбали за національні інтереси.

Як зауважує український дослідник О. Салтовський, «одним із найсуттєвіших питань національної самоідентифікації для галицьких українців цього часу була не лише проблема “рутенства”, а й таке, здавалось би віддалене від політики питання, як вибір між латинською та кириличною абетками. Спроби пристосувати до української писемності (зокрема її “рутенського” варіанту) латинський алфавіт викликало досить жваву дискусію в освічених колах суспільства. Захист традиційної кирилиці був, по суті, маніфестацією усвідомлення своєї нерозривної єдності з державницької традицією, що тяглась від княжих часів, та українцями, що населяли землі в підросійській Україні. Особливою активністю у захисті кирилиці відзначались учні та молоді викладачі греко-католицьких семінарії та шкіл для духовенства».

Керівництво української греко-католицької церкви намагалось якомога повніше скористатись із можливостей, що відкрились у зв'язку з прилученням західно-українських земель до Австрійської імперії. Розбудовуючи власну церковну організацію вони сприяли поширенню освіти серед українського селянства, виступали за український варіант церковнослов'янської мови, зміцнюючи цим національну свідомість мас і формуючи у них почуття самоповаги. Передова частина молодшого покоління священиків греко-католицької церкви, що було тісно пов'язане з народними масами, знаходилась під значним впливом польської та німецької романтичної поезії, філософських ідей Й.-Г. Гердера та Й. Г. Фіхте. Її не влаштовувало лише збереження церковних традицій і церковнослов'янської мови, а завданням визначалося піднесення національного духу, вивчення культури власного народу та творення новітньої поезії, зорієнтовані на кращі європейські зразки. «Взагалі, уніатська Церква, яку спочатку хотіли були використати поляки для колонізації українців, стала у другому, третьому поколінні народною Церквою, що охороняла інтереси, звичаї, традиції, мову народу», – читаємо у М. Грушевського.

Революційні події 1848–1849 років («Весна народів») сприяли пробудженню національної самосвідомості українського населення Галичини. Головна Руська Рада, що виникла у Львові (1848), проголосила ідею єдності всіх українських земель, а також пропонувала утворити з українських земель Східної Галичини, Буковини та Закарпаття окремий коронний край у складі Австрійської імперії. Важливою подією було скасування панщини в Галичині (1848), яке створило нові можливості для розвитку економіки краю, сприяло відродженню національно-культурного життя.

8.2. Політичні ідеї представників «Руської трійці»

8.2.1. Суспільно-політична платформа М. Шашкевича

Маркіян Шашкевич – український письменник, поет, культурно-громадський діяч, священик, засновник літературно-культурницького гуртка «Руська трійця» (разом із І. Вагилевичем і Я. Головацьким), засновник українського альманаху «Русал-

ка Дністровая» (1837). Основні праці: «Азбука і Abecadlo» (1836, твір спрямований проти спроб заведення в українській мові латинської абетки). Переклав частину «Слова о полку Ігоревім» та Святого Письма (Євангеліє від Матея і Йоана) на народну мову (1842).

Шашкевич умів надихати та переконувати колег наслідувати його приклад. Поетичний талант цього поета доповнювався організаторськими здібностями Я. Головацького та науковою діяльністю І. Вагилевича – двох його товаришів по навчанню у львівській семінарії.

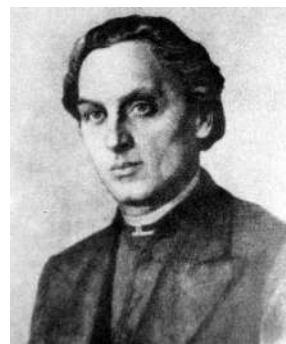
У його творах не викладено цілісної політичної концепції, позаяк Шашкевич не був політичним мислителем. Однак час, в який він жив, та погляди, які він висловлював, дозволяють говорити про нього як про представника романтизму, який залишив відгомін в історії політичної думки. В аспекті політичної теорії це означає, що Шашкевич був прихильником розуміння нації як центрального суб'єкта політичних відносин, головного носія державності. В першу чергу Шашкевич привертає увагу до питань мови, звичаїв. Шашкевич

Маркіян безсмертний тим, що він був у свій час революціонером і поступовцем у нашому народному житті, висувуючи на перший план простий народ з його мовою і піснею.

М. Возняк

відобразитися на системі державного устрою.

Шашкевич уважав, що націю становить не лише мова, але й національна пам'ять, саме тому у своєї поетичній спадщині він привертає увагу до історичних подій, що об'єднують українців по обидва боки Дніпра («Згадка», «Болеслав Кривоустий під Галичем, 1139», «О, Наливайку», «Хмельницького обступленіє Львова»). Національна пам'ять становлять «окремі пам'ятки часу та духу, ...які гармонійно поєднані, що творять гарну довершеність, що надає національній славі привабливості». Для перетворення нації на активного суб'єкта політичного життя необхідною умовою є почуття солідарності між усіма соціальними верствами однієї національно-етнічної групи. Особливо це стосується інтелігенції та вищих прошарків суспільства, які заради свого високого статусу забувають народну мову та зневаж-

Маркіян Шашкевич
(1811–1843)

наполягає на запровадженні української мови у школі, церкві¹ та політичному процесі. І сам він виступав із проповідями українською мовою з церковного амвона, написав українською оду цісарю Франциску І. Шашкевич розглядав мову як складову національно-політичної свідомості, від неї починається осмислення себе як політичного суб'єкта, а також як суб'єкта права, що повинно

*Чужина нас займає, чому ж би
нашина не прилягла нам до
серця, не промовила до душ
наших сильним словом.*

Із «Русалки Дністрової»

¹ Рішучим кроком Шашкевича на шляху його поступу до утвердження живої народної мови був той факт, що він одним із перших виголосив проповідь у церкві Св. Юра у день Покрови 1836 р. українською мовою у присутності митрополита. М. Тершаковець, автор праці «До життєписи Маркіяна Шашкевича», стверджує, що лише М. Шашкевич і А. Могильницький наважилися виголосити проповіді руською мовою.

Тема 8. Політична думка на теренах західноукраїнських земель у складі Австрійської (Австро-Угорської) імперій у ХІХ столітті

ливо ставляться до інших верств, навіть до представників своєї етнічної групи. У віршованих рядках (вірш «Руська мова») це відобразилося у такій формі:

«Руська мати нас родила,
Руська мати нас повила,
Руська мати нас любила:
Чому ж мова їй немила?
Чом ся неввстидати маєм?
Чом чужую полюбляєм?..»

У тогочасних умовах ополячення, онімечення та й у сьогоденних – байдужості, національного нігілізму – ці слова звучать духовним закликом, нагадуванням про те, що мова має стати духовною опорою життя нації, кожної людини.

Національна солідарність, за Шашкевичем, повинна будуватися на етичних суспільних нормах (засновані на християнській етиці), взаємодопомозі, милосерді. Умовою для досягнення національної свідомості є підвищення рівня освіти, запровадження освіти національною мовою, творення активних громад. При цьому Шашкевич демонструє високу повагу до права, адже все повинно відбуватися в рамках державно-правової традиції.

Шашкевич виділяє три етапи становлення українців (русинів) як нації: 1) епоха повної сили та діяльного життя під владою своїх князів; 2) епоху призерку нації або її страдницької історії; 3) на кінець, рожевий світанок відродження русинів у Австро-Угорській імперії. При цьому Шашкевич проводить паралелі, доводячи, що й інші народи Європи пройшли схожі етапи. При цьому у концепції Шашкевича поки не йдеться про право нації на державність, головне завдання діяльності та творчості Шашкевича – піднесення національної самосвідомості, усвідомлення себе рівними іншим народностям великої Габсбургської імперії. Це визначає і розуміння держави, як об'єднання сіл, міст у межах однієї території зі спільною державно-правовою традицією.

Шашкевич (разом із І. Вагилевичем і Я. Головацьким) видали першу книжку українською народною мовою «Русалка Дністрова», яка показала єдність галицьких русинів із українцями зі сходу та відмінність їх від поляків і росіян. Їх починання мало скромний політичний характер, але навіть у такій формі викликало гострий спротив. Внесок «Русалки Дністрової» полягає у розбудженні до національного життя багатьох українців. Попри незначну поетичну спадщину, І. Франко вважав Шашкевича засновником «справді нової, справді народної школи літературної», а його діяльність – свідченням прогресивних тенденцій у культурі Галичини й України. Шашкевич був не лише письменником, мислителем, але передовсім будителем національного духу, проповідником, ревним захисником рідного слова. За висловом І. Франка, він прагнув «вितворити одноцільну полудневоруську мову і літературу і при

Язык – є то найчеснішим даром природи... В нім являється душа народу, степінь його просвічення, глибина або міль його мислей, його присмотрювання ся природі і її дійствам. Є то величественний, із много голосів зложений краснозвучний голос народу, сих великих і ніколи не теряемих гусел природи.

М. Шашкевич, «До читателя»

їх допоміжні воскресити цілу полудневоруську націю до нового життя – духовного й громадського». Його творчість, подвижницька і пастирська діяльність стає до кінця усвідомленим вибором – посвятою національній духовній справі, зокрема, справі розвою національної мови. Франко називав Шашкевича «найталановитішим із «Русалки», «батьком нового галицько-руського письменства», наголошував на тому, що це «справжній лірик із шляхетними почуттями, котрий всього себе присвятив рідному народові, мовою якого на рідкість досконало володів».

8.2.2. Політичні ідеї І. Вагилевича

Іван Вагилевич – український громадський і політичний діяч, поет, літературознавець, етнограф, перекладач, архівіст. Мав духовну освіту (Львівська духовна семінарія); член «Руської трійці» (з 1833 р.), зі М. Шашкевичем і Я. Головацьким опублікував альманах «Русалка Дністровая» (1837). Основні праці: «Гуцули, мешканці Східного Прикарпаття» (1837), «Бойки, русько-слов'янський люд у Галичині» (1839), «Лемки, мешканці Західного Прикарпаття» (1841). Свої твори підписував Вагилевич Далибор, Волк Заклика.

Вагилевич вивчав і популяризував історію рідного народу. Особливо це стосувалося давніх традицій політичного життя, насамперед часів княжої доби (Київської, Галицько-Волинської держави) та козаччини. У своїх наукових працях, літературних творах Вагилевич із гордістю писав про державну могутність та славу Княжої України, велич національно-визвольної війни українського народу під проводом Б. Хмельницького.

Редагуючи періодичне видання «Дневник руський» («Dnewnyk Ruskiy»), Вагилевич суттєво долучився до розвитку української політичної думки в Галичині, розширення тематики осмислюваних та обговорюваних проблем, вироблення нових підходів до пошуку подальших шляхів і напрямків розвитку українського руху. Важливим аспектом політичних поглядів Вагилевича є його розуміння народу як суб'єкта державотворчих процесів, політичного життя. Народ, на його думку, це люд, який вступивши в політичне життя виробив собі власний характер, або іншими словами, особливий тип, а до цього найбільше належить мова. Політичне життя може виникнути в частині якогось народу, чи навіть кількох народів і якщо цьому сприяють обставини може розвиватися протягом багатьох віків, наприклад, у Венеції, Швейцарії, Пруссії. У Венеції – італійський народ, Швейцарії – німецький, французький, італійський, у Пруссії – німецький. Далеко не завжди увесь народ одночасно вступає у політичне життя, витворює власну державу. Такі можливості можуть бути тільки в частини народу і ця частина реалізує цю можливість. Проте це не веде до витворення окремого народу, так само як і тривале перебування різних частин народу в різних державах не спричиняє до витворення з цих частин окремих народів.

Іван Вагилевич
(1811–1866)

Тема 8. Політична думка на теренах західноукраїнських земель у складі Австрійської (Австро-Угорської) імперії у ХІХ столітті

Вагилевич стверджує, що всі добре знають, що народність є найголовнішою вимогою в тому, щоб народ прийшов до політичного розвитку, а через це відчув сам себе і зрозумів свою долю. Тому, як відгомін тієї вольности, яка блискавкою освітила всі країни Європи та кличе до нового життя її народи, встають поляки і українці, як народи зі спільною долею, щоб творити своє майбутнє, як вільні народи. Проте, зазначає Вагилевич, Україна ще не виконала першої вимоги буття народу – українську народність зрозуміло ще дуже мало українців. Тому, завданням політичної організації «Руський Собор», до якої належав Вагилевич, є підняти Україну на той рівень політичного життя, на якому вже перебувають інші народи.

Вагилевич вказував, що метою друкованого видання «Руського Собору» «Дневник Руський» («Dnewnyk Ruskiij») є турбота про українську народність, сприяння її вільному та незалежному розвитку, зберігаючи при цьому згоду та мир з іншою народністю нашої спільної вітчизни. Одним із перших засобів, за допомогою якого «Руський Собор» хоче досягнути своєї цілі, є просвіта народу, а цього можна досягнути українською літературою. Саме тому Вагилевич започатковує це періодичне видання, яке мало на меті на своїх сторінках поміщати все, що сприятиме просвіті та розвитку українського народу.

Вагилевич поглиблював ідею української соборності, єдності всіх українських земель, зароджену діяльністю «Руської трійці». При цьому він вважав неприпустимим обмеження українського народу тільки державними кордонами Австрійської імперії, що намагалися робити окремі представники української галицької інтелігенції.

У період «Весни народів» Вагилевич тісно співпрацював із польськими ліберальними та демократичними діячами. У деяких дослідників прочитується думка, що цей учений еволюціонував до полонофільства. Український дослідник І. Куций щодо останнього висловив цілком обґрунтовані застереження: «Зближення І. Вагилевича із польським рухом і справді мало місце у суспільно-політичній сфері та науково-організаційній діяльності. Що стосується концептуального бачення національної історії, то тут видимих ознак рецепції вченим польської національно-історичної концепції не помічаємо. Таким чином, дискусійним є питання, якою мірою І. Вагилевич був політичним полонофілом, але в сферах історичної свідомості та наукових поглядів він полонофілом не став. Редагований ним часопис «Дневник Руський» першим став виразно пропагувати основоположний постулат українофільства про малоруську етнонаціональну окремішність».

На переконання української дослідниці Л. Реви, Вагилевич не лише не зрадив своєму народові, обмірковуючи окремі питання філології, а й окреслив у загальному своє розуміння національної ідеї, наголошуючи, що вже за його життя не було «... родини, руської чи польської, серед членів якої не було б як поляків, так і русинів». Цю саму думку повторює і народознавець Г. Дем'ян, стверджуючи, що з іменем Вагилевича безпосередньо пов'язаний також важливий етап у історії не лише українсько-польських, а й «українсько-чеських і українсько-словацьких науково-літературних взаємин, яким ознаменувалася епоха слов'янського відродження».

8.2.3. Національно-політичні трансформації світогляду Я. Головацького

Яків Головацький (1814–1888) – фольклорист, філолог, історик, етнограф, поет, перекладач, перший професор кафедри руської словесності у Львівському університеті, а з 1863 по 1864 роки – ректор Львівського університету. Основні праці: «Становище русинів» (1848), «Три вступительні преподаванія о русской словесности» (1848).

У творчій біографії Головацького важливе значення має видання «Русалки Дністрової», адже завдяки його енергійності, діяльності та культурно-освітній співпраці із діячами сербської, хорватської та словацької культур, українські землі побачили перше галицьке україномовне видання. Головацький належав до генерації тих учених, які найперше натхненно працювали над збиранням та опрацюванням матеріалів до галицько-руського фольклору й історії літератури.

Для історії політичної думки чи не найважливіше значення має праця Головацького «Становище русинів». За словами І. Франка, саме ця робота «у своїм часі зробила велику сенсацію серед галицько-руської суспільності». У статті «Ukraina irredenta» Франко писав: «Та ані у Зубрицького, ані у Головацького, ані загалам ні у кого з русинів до 1848 року ми не находимо нічого, що би можна назвати виразною суспільно-політичною програмою, бо така програма можлива тільки там, де люди свідомі своєї духовної і матеріальної сили, свідомі того, що можуть щось зробити, що їх голос має у других якусь вагу. Такої свідомості у жадного галицького русина до 1848 року не могло бути, і для того найсмівливіша політична маніфестація, на яку здобувся галицький русин перед скасуванням панщини, памфлет Головацького «Zustande der Russinen» поза рекримінації та побожні бажання не підноситься до сформулювання якої-небудь програми діяльності русинів хоч би в найближчій будущині. З кожної стрічки сього інтересного твору віє на нас сумовите почуття, що автор його пише сам, думає сам, злиться сам і з всім тим навіть мусить критися, а в такому разі що ж і думати про яку-небудь програму? Для кого? З ким?»

Світогляд Головацького зазнав істотних національно-політичних трансформацій. Український дослідник І. Куций привертає увагу, що «переважна більшість дослідників його діяльності, характеризуючи процес переходу вченого на русофільські позиції, неоправдано вдавались до застосування таких тенденційно загострених характеристик, як “зрада”, “відступ” тощо», але «перехід цього видатного вченого у русофільський табір став закономірним наслідком несформованості почуття національної ідентичності й відсутності чітких уявлень про географічну протяжність та історичну тяглість північно-східних регіонів руського етнонаціонального простору».

Підсумовуючи питання, звернемося до думки О. Салтовського, який звертав увагу, що «за свої українофільські погляди учасники “Руської трійці” були піддані досить жорсткому тиску з боку влади та пануючих класів. М. Шашкевич тяжко хворів

Яків Головацький
(1814–1888)

і помер у молодому віці та злиднях. І. Вагилевич під час революційних подій 1848 року перейшов на полонофільські позиції і залишився вірним цій ідеї до кінця своїх днів. Я. Головацький поступово став переконаним москвофілом і задля захисту цієї ідеї відмовився від ідеалів своєї юності».

8.3. О.-Ю. Федькович – передвісник українського національного відродження Буковини

Осип-Юрій Федькович – український письменник роман-тик і культурно-освітній діяч. З його біографії відомо про походження зі сім'ї управителя поміщицьких маєтків, шляхтича за походженням Адальберта Гординського де Федьковича та Анни. Мати походила з сім'ї українського священика, проте в побуті дотримувалася селянських звичаїв, не цуралася простих селян-гуцулів, говорила лише по-українськи і передала синові любов та шану до рідної мови. Основні праці: «Поезії Іосифа Федьковича» (1862), три випуски «Поезій» (1867–1868), збірка «Дикі думи» (1877). Численні поетичні твори письменника друкувалися у західноукраїнській пресі свого часу («Вечорниці», «Нива», «Правда», «Буковина» та ін.).

**Осип-Юрій
Федькович**
(1834–1888)

Федькович поєднував впливи західноєвропейського романтизму з буковинським фольклором. Перші твори (вірші, оповідання) написав німецькою мовою. Рідною мовою він став писати у 1859 році. У 1861 році у додатку до брошури А. Кобилянського «Слово на слово до редактора «Слова» опубліковані перші українські вірші Федьковича. Саме тоді Федькович започаткував розвиток реалістичної української культури на Буковині, став виразником дум і прагнень трудового народу. Твори Федьковича засвідчили, що в українську літературу прийшов талановитий, самобутній поет, який започаткував на Буковині літературу, написану народною мовою. Федькович уважав, що література має бути доступною широким народним колам, вона повинна допомагати простим людям долати соціальні перешкоди, сприяти зростанню їх свідомості.

Заслугою Федьковича є висунення ним одним із перших ідей нероздільності українських земель і великої родини галицьких, угорських і в Україні «живущих братів наших», відтворення тяжіння Буковини до «Великої України». Федькович – речник патріотично-історіософської ідеї непоборності нації в історичних випробуваннях («Браття-опришки», «Сочава»), захисту «руського краю» від ворогів («Страж на Русі», другу редакцію, згідно зі слушною нотаткою І. Франка, поет наблизив до національного гімну; «Нова Січа» – твір на мотив «Ще не вмерла Україна», що й сам зажив життям патріотичного гімну). Соборницьке осмислення значення Бояна для Києва і Львова Федькович підпорядкував ідеї визволення України та державницької злуки всіх її земель.

Значна частина поетичного доробку Федьковича стосується жовнірської теми,

Розділ 2. Українська політична думка XIX століття

має виразне антимілітаристське спрямування. У поемі «Лук'ян Кобилиця» Федькович гостро виступив проти соціального та національного гноблення українського народу, у багатьох віршах висловив любов до України, віру в її кращу долю. У його ліричних віршах переважає гуцульська тематика, в якій відтворено переживання жовнів, відірваних від рідного краю, які у відчаї доходять до дезертирства чи самогубства («Дезертир», «В арешті», «Рекрут», «Святий вечір»). Із цією темою тісно пов'язана туга гуцула за родиною, домом, Батьківщиною та жовнірська неволя («Нічліг», «Марш на Італію», «Під Кастенодолев», «У Вероні», «Під Маджентов», «В церкві», «Новобранчик» й ін.).

Поєми Федьковича присвячені героїчним подвигам опришків, месників за кривду народу: «Довбуш», «Юрій Гінда», «Лук'ян Кобилиця», «Киртчали», «Шипітські берези» та ін. Частина поетичної творчості Федьковича позначена впливом Т. Шевченка. Більшість оповідань і повістей Федьковича розкривають світ гуцульського життя. До жовнірської теми Федькович звертається і в прозі: «Штефан Славич», «Сафат Зінич», «Жовнярка», «Побратим», «Три як рідні брати» й ін. твори.

Питання для самоконтролю

1. Вкажіть особливості українського національного руху на західноукраїнських землях.
2. Як вплинула поява «Русалки Дністрової» на український національний рух у Галичині?
3. Яке політичне значення «Русалки Дністрової»?
4. Окресліть тематику суспільно-політичних ідейних пошуків І. Вагилевича.
5. Яких національно-політичних трансформацій зазнав світогляд Я. Головацького?
6. Які суспільно-політичні ідеї відобразилися у поетичній та прозовій спадщині О.-Ю. Федьковича?

Література

Андрусак Т. Правові погляди Івана Вагилевича (До 200-річчя від дня народження) / Т. Андрусак // Вісн. Львів. ун-ту. – Сер. «Юридична». – 2012. – Вип. 56. – С. 65–73.

Виноградник Т. Громадсько-політична діяльність Івана Вагилевича / Т. Виноградник // Наук. записки. – Вип. 5–6. – Івано-Франківськ, 2001. – С. 35–39.

Дашаківська О. Шашкевич Маркіян / О. Дашаківська // Історія політичної думки : навч. енцикл. слов.-довід. / за заг. ред. Н. М. Хоми ; [В. М. Денисенко, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін.]. – Львів : Новий Світ–2000, 2014. – 765 с. – С. 711–712.

Дем'ян Г. Іван Вагилевич – історик і народознавець / Г. Дем'ян. – К. : Наук. думка, 1993. – 152 с.

Докаш О. Федькович Осип-Юрій / О. Докаш // Історія політичної думки : навч. енцикл. слов.-довід. / за заг. ред. Н. М. Хоми ; [В. М. Денисенко, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін.]. – Львів : Новий Світ–2000, 2014. – 765 с. – С. 654–655.

Іваночко К. Роль Маркіяна Шашкевича у становленні нової української літературної мови в Галичині / К. Іваночко // Культура слова. – 2003. – Вип. 63. – С. 23–26.

Тема 8. Політична думка на теренах західноукраїнських земель у складі Австрійської (Австро-Угорської) імперії у XIX столітті

Ковалець Л. Федьковичезнавчі мемуари: типологія та особливості авторських позицій / Л. Ковалець // Слово і час. – 2008. – № 4 (568). – С. 72–87.

Ковалець Л. Юрій Федькович. Історія розвитку творчої індивідуальності письменника / Л. Ковалець. – К. : Академія, 2011. – 440 с.

Комаринець Т. І. Ідейно-естетичні основи українського романтизму (проблема національного й інтернаціонального / Т. І. Комаринець. – Львів : Вища школа, 1983. – 224 с.

Куций І. Українофільська течія галицької історіографії XIX ст.: концептуалізація історично-цивілізаційної ідентичності / І. Куций // Історіографічні дослідження в Україні. – 2008. – Вип. 18. – С. 32–46.

Лушагіна Т. Вагилевич Іван / Т. Лушагіна // Історія політичної думки : навч. енцикл. слов.-довід. / за заг. ред. Н. М. Хоми ; [В. М. Денисенко, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін.]. – Львів : Новий Світ–2000, 2014. – 765 с. – С. 106–107.

Рева Л. Г. Іван Вагилевич і проблема українсько-польського громадянського та культурного порубіжжя / Л. Г. Рева // Українська біографістика. – 2012. – Вип. 9. – С. 338–351.

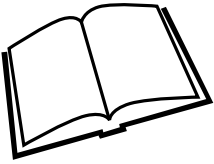
Русалка Дністрова. Фотокопія з видання 1837 р. зі словом від видавців та вступною статтею й її перекладами на мови української діаспори. – Вінніпер : Інститут-заповідник М. Шашкевича, 1987. – 135 с.

Салтовський О. І. Концепції української державності в історії вітчизняної політичної думки (від витоків до початку XX сторіччя). – К. : Вид. ПАРАПАН, 2002. – 396 с.

Циганик М. Яків Головацький в оцінці Івана Франка / М. Циганик // Вісн. Львів. ун-ту. – Сер. : «Філологічна». – 2011. – Вип. 55. – С. 209–215.

Циганик М. Яків Головацький та його участь у «Русалці Дністровій» (крізь призму наукового бачення Івана Франка) / М. Циганик // Вісн. Львів. ун-ту. – Сер. : «Філологічна». – 2013. – Вип. 58. – С. 205–211.

ТЕМА 9

Т. ШЕВЧЕНКО: ЙОГО РОЛЬ І ЗНАЧЕННЯ ДЛЯ ЕВОЛЮЦІЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ПОЛІТИЧНОЇ ДУМКИ. КИРИЛО-МЕФОДІЇВСЬКЕ ТОВАРИСТВО

- 9.1. *Витоки українського національного відродження XIX ст.*
- 9.2. *Політична програма Кирило-Мефодіївського товариства*
- 9.3. *Політична позиція Т. Шевченка та його внесок у формування політичних поглядів кирило-мефодіївців*
- 9.4. *Характеристика суспільно-політичних поглядів М. Костомарова:*
 - 9.4.1. *Внесок М. Костомарова в ідейно-політичний контекст XIX ст.*
 - 9.4.2. *«Книги буття українського народу» та її політичні стратегіми щодо державно-політичного устрою України*
 - 9.4.3. *Програмні засади «Статуту Слов'янського товариства Св. Кирила і Мефодія»*
- 9.5. *Політичні проекти майбутньої України (П. Куліш, М. Гулак, Г. Андрузький):*
 - 9.5.1. *Мінливість політичного світогляду П. Куліша*
 - 9.5.2. *Револьюційно-демократичні погляди М. Гулака*
 - 9.5.3. *Проекти конституції майбутньої слов'янської федерації Г. Андрузького*

9.1. Витоки українського національного відродження XIX ст.

Важливою сторінкою в розвитку політичних теорій в Україні було XIX століття, особливо його друга половина. У цей час на українських землях виникає багато різних політичних течій і напрямків, які уособлювали складне переплетіння суспільно-політичних відносин, що були безпосереднім відображенням боротьби за державну владу, народних рухів проти самодержавного гноблення, накопичення проблем у національних і релігійних питаннях.

Після розгрому декабристського руху на території Російської імперії настав час реакції, пов'язаний із іменем царя Миколи I, продовжувався наступ самодержавства на рештки автономії України»: у 1835 році Київ позбавлено Магдебурзького права, урядовими постановами припинено чинність у південно-західних і литовських губерніях Литовського статуту, а замість цього поширено на ці території закони Російської імперії.

Певним струсом, що активізував громадську думку в Україні стало і польське ан-

тиросійське повстання (1831), що охопило також і частину Правобережжя. Польське повстання дуже налякало уряд Російської імперії. Під час його придушення російська влада намагалась підірвати не лише економічну основу польського визвольного руху, конфіскуючи майно повстанців, а й знищити духовні передумови польського патріотизму. З 1832 року російська мова стала єдиною офіційною в усіх установах Правобережжя, також було закрито значну кількість костьолів. Усі польські навчальні заклади перетворено на російські, а бібліотека та наукові збірки Крем'янецького ліцею перевезено до Києва, де вони стали основою для створення навчальної бази Київського університету Св. Володимира.

Відкритий у 1834 році університет, за задумом імператора Миколи I, повинен був стати цитаделлю «обрусення края». Заснований за імператорським указом, він повинен був також замінити собою Києво-Могилянську академію як центр світської освіти з потужними історичними та гуманістичними традиціями. Сама академія перетворювалась на заклад, який готував виключно служителів православної церкви. Однак створення центру вищої освіти в давній князівській столиці мало своїм результатом наслідки, протилежні задумам імператора. У цей час деякі з представників польської правобережної шляхти, багато з яких належали до спольщених українських аристократичних родів, під впливом популярних у тогочасній Європі ідей романтизму почали захоплюватись історією і героїчним минулим свого краю. Наслідком розвитку настроїв місцевого патріотизму стало формування в польській літературі так званої «української школи», представники якої оспівували героїчне минуле козацької доби. Козакофільська шляхта пропагувала ідеї українського відродження та відновлення козацтва в рамках відбудови Речі Посполитої.

Таким чином, загальноєвропейське захоплення романтизмом сприяло українському відродженню й поживленню національного руху. Особлива роль у цьому процесі належала культурним діячам Слобідської України, які на початку XIX століття почали активно видавати українські книги, звертатися до народних джерел. Розв'язанню проблем національного відродження сприяла й діяльність учених Харківського, а згодом і Київського університетів.

Хоча основну масу студентів і викладачів Київського університету Св. Володимира склали вихідці з російського дворянства та правобережної польської шляхти, ті з них, хто не забув свого українського походження, чия пам'ять розбудила «Історія Русів» і чия свідомість формувалась під впливом «Енеїди» І. Котляревського і творів харківських романтиків, стали творити нову українську національно-політичну думку в контексті тогочасних європейських тенденцій. Занурення в минуле України переслідувало мету розкрити історичну основу для аргументації ідеалу всеслов'янського єднання.

Наслідком синхронізації розвитку визначальних політичних тенденцій тогочасних Європи та України стало те, що на початку 40-х років XIX століття центром

Київ із його молодим університетом став осередком культурного життя, де зустрічалися між собою спольщені українці Правобережжя зі зросійщеними українцями Лівобережжя. Тут, на перехресті різних культурних впливів, на ґрунті, багатьох історичними спогадами, прокидалася українська національна думка й поширювалася до ідеї слов'янської взаємності.

Д. Дорошенко, «Нарис історії України»

українського національно-визвольного руху стає Київ. Студенти і молоді викладачі університету організували тут таємний гурток «Київська молода», поставивши за мету сприяти розвитку духовних сил української нації та звільненню селян із кріпацтва. На своїх засіданнях гуртківці обговорювали майбутнє України, вивчали праці французьких філософів-утопістів – А. Сен-Сімона, Ш. Фур'є, цікавилися процесами відродження сусідніх народів: поляків, чехів, хорватів, сербів, болгар, словаків, словенців і мріяли, «щоб усі слов'яни стали добрими братами» і «брат з братом обнялися і поговорили слово тихої любові во віки і віки».

Цей гурток став ідейним та організаційним предтечею найбільш відомого українського політичного товариства кінця 40-х років XIX століття – Слов'янського товариства Св. Кирила і Мефодія, більш відомого як Кирило-Мефодіївське товариство (братство).

9.2. Політична програма Кирило-Мефодіївського товариства

Кирило-Мефодіївське товариство (Слов'янське товариство Св. Кирила і Мефодія) – українське політичне товариство, що виникло наприкінці 1845 – на початку 1846 років. Його засновником стали чиновник канцелярії генерал-губернатора М. Гулак, ад'юнкт-професор Київського університету Св. Володимира М. Костомаров і студент М. Білозерський. До товариства приєдналися Т. Шевченко, П. Куліш і Д. Пильчиков, які працювали вчителями; студенти університету О. Навроцький, О. Маркович, І. Посяда, Г. Андрузький і О. Тулу; поміщик М. Савич. Загалом із товариством підтримували зв'язки близько 100 осіб. Серед братчиків чітко простежувалися дві ідеологічні течії: *помірковано-ліберальна*, члени якої були прихильниками поступового проведення реформ (М. Костомаров, М. Маркевич П. Куліш, В. Білозерський), і *радикальна*, представники якої хотіли змін у суспільстві революційним шляхом (Т. Шевченко, О. Навроцький, М. Гулак, І. Посяда). Практична діяльність кирило-мефодіївців була досить різноманітною: вони створювали в селах народні школи, розробляли проекти запровадження в Україні мережі початкових навчальних закладів, складали шкільні підручники, видавали книги та журнали, збирали кошти на потреби культури, книговидання, здійснювали пропагандистську діяльність тощо.

На початку 1847 року за доносом студента Петрова товариство було викрите владою, а його учасників було заарештовано та засуджено на різні строки ув'язнення та подальшого заслання. Так, М. Гулака, який ратував за рішучу ліквідацію самодержав'я та кріпацтва, а під час слідства намагався взяти на себе всю відповідальність за діяльність товариства й якого прийнято вважати очільником його радикального крила, було покарано чи не найтяжче: він отримав три роки ув'язнення в одиночній камері Шлісельбурзької фортеці та подальше п'ятирічне заслання до Пермі. Суворий вирок був й у Т. Шевченка, котрого на 25 років було віддано в солдати із забороною писати й малювати.

Ідеї кирило-мефодіївців, що свідчили про їхнє слов'янофільство, були викладені у низці програмних документів: «Статуті Слов'янського товариства Св. Кирила та Мефодія», відозвах «Брати українці» та «Братья великороссіяне и поляки», книзі

«Закон Божий. Книги буття українського народу». На цих працях ми далі зупинимось детальніше.

У статуті закріплювалися «головні ідеї», суть яких зводилася до того, що «духовне і політичне поєднання слов'ян є їх призначенням, до якого вони повинні прагнути»; «кожне слов'янське плем'я повинно мати свою самостійність», мати «правління народне» та дотримуватися рівності співгромадян; «правління, законодавство, право власності й просвітництва» повинно базуватися на засадах християнства; освіченість і моральність мають бути підставою «участі в управлінні»; передбачалося створення загального Слов'янського собору з «представників усіх племен». Статут містив і «головні правила товариства»: метою товариства, яке функціонувало на засадах рівності, проголошувалося розповсюдження ідей шляхом «виховання юнацтва», літератури, примноження членів організації, крім того, – знищення «писемної та релігійної ворожнечі» між слов'янами, розповсюдження ідеї про примирення у християнських церквах, «викорінення рабства та всякого приниження нижчих класів», розповсюдження грамотності; членами могли бути «слов'яни всіх племен та всіх звань», які при вступі до товариства мали складати присягу, а в разі гонінь «за прийняті товариством ідеї» зобов'язувалися не видавати своїх «співбратів», організація ж зі свого боку зобов'язувалася допомагати членам родин тих, хто потрапляв до рук «ворогів». Усі дії членів товариства мали базуватися на християнських засадах любові. Діяльність товариства проголошувалася таємною.

У поясненні до статуту братства, яке було складене В. Білозерським, слов'янофільські настанови доповнювалися ідеєю необхідності об'єднання слов'ян в одну державу, оскільки тільки в такому разі «для підкорених племен» досяжна свобода. Стосовно України Білозерський зауважував, що «окреме її існування неможливе: вона буде знаходитися між кількох вогнів, буде пригнічувана».

Показово: якщо російські слов'янофіли мріяли про об'єднання слов'ян під російським началом, то кирило-мефодіївці говорили про рівність учасників слов'янського об'єднання, про «самостійність» кожного племені після об'єднання, про «правління народне», тобто республіканське.

У відозві «Брати українці», написаній Костомаровим, ідеї Статуту були дещо конкретизовані. Так, стверджуючи, що «усі слов'яне повинні з собою поєднатися», відозва наголошувала, що кожен народ мав би створити «свою Річ Посполиту» і «управлявся несмісимо з другими» – мав свою мову, літературу, свою «справу общественну», свого обраного «правителя». «Союзом слов'янським» мав керувати сейм або рада слов'янська, а крім того, – обраний на певний термін «правитель». Тобто, «Слов'янський союз», уживаючи сучасні поняття, мав бути конфедеративним утворенням. Автор відозви звертав увагу на необхідність ліквідації станів і станових привілеїв, забезпеченні «посполитої» рівності та

Братство виникло на тлі загальноєвропейських рухів і мало безперечний зв'язок з українським, російським і польським рухом. Інтерес саме до цього товариства підносився ще й тим, що в ньому брали участь найвидатніші люди того часу – письменники і вчені, такі, як Т. Шевченко, М. Костомаров, П. Куліш, які згодом стали відомими і поза межами своєї батьківщини.

В. Міяковський, «Шевченко в колі кирило-мефодіївців»

свобод. Така рівність забезпечила б доступ до всіх державних посад не за «родом» і «достатком», але «по розуму і просвіщенності народним вибором».

Основний програмний документ товариства – «Закон Божий. Книги буття українського народу» авторства Костомарова. Він написаний як під впливом ідей Товариства об'єднаних слов'ян, так і західного романтичного націоналізму тощо. Цьому документу ми приділимо детальну увагу далі (*див. тут. 9.4.*). Тут лишень зауважимо кілька важливих моментів. Так, Костомаров запропонував власну історіософську концепцію світової історії. Він показав, що проблеми людства – неволя, нерівність, злидні, убогство, незгода, пролиття крові – є наслідком його відходу від Христового вчення, в основі якого рівність і свобода. Але на кожному етапі історичного розвитку народи, яким належала провідна роль (євреї, греки, римляни, романці, німці, слов'яни), не сприйняли настанов Бога і «натворили собі царів», інших людей уярмили, занапали «свободу християнську». Наслідком же було те, що Божа благодать покидала їх: ці «племена» не змогли реалізувати свою місію, ворогували між собою, часто підпадали під владу «чужоземців». На такому тлі Костомаров по-іншому зображає українців, які не любили «ні царя, ні пана», а встановили козацтво – «істес братство, куди кожний, пристаючи, був братом других», і були «козаки між собою всі рівні, і старшини вибирались на раді і повинні були слугувати всім» і «жодної помпи панської і титулу не було між козаками». Україну занапастила «Московщина, але вона не загинула, бо «знати не хотіла ні царя, ні пихи, а хоч і був цар, та чужий, і хоч були пани, та чужі; а хоч з української крові були ті виродки, одначе не псовали своїми губами мерзенними української мови і самі себе не називали українцями». Роль українців в історії – стати наріжним каменем світобудови, заснованої на принципах рівності та свободи, втілити християнські чесноти в життя у слов'янському союзі, де кожне плем'я матиме свою незалежну Річ Посполиту.

Отже, Братство ставило на меті об'єднання всіх слов'янських народів в єдину федеративну республіку. Воно обстоювало ідеали свободи, рівності й братерства всіх слов'янських народів, відкидало всі форми соціального поневолення, виступало проти самодержав'я та кріпосного права. Програма кирило-мефодіївців мала багато спільного з думками декабристів і петрашівців, прогресивними концепціями визначних діячів польського визвольного руху – А. Міцкевича, Й. Лелевеля, С. Гоцинського та ін.

Ширшу панораму настроїв і поглядів кирило-мефодіївців дають інші їхні твори: праця «Юридичний побут поморських слов'ян» М. Гулака, проекти конституції, підготовлені Г. Андрузьким, наукові праці М. Костомарова «Дві руські народності», «Мислі южноруса», «Мислі про федеративне начало в древній Русі», його художні твори, а також твори Т. Шевченка.

9.3. Політична позиція Т. Шевченка та його внесок у формування політичних поглядів кирило-мефодіївців

Своєрідним ідейним антиподом поміркованій автономістично-культурницькій позиції М. Костомарова у Кирило-Мефодіївському товаристві були погляди *Тараса*

Шевченка, якого дослідники традиційно, разом із М. Гулаком і В. Андрузьким, відносять до радикальної течії організації.

Тарас Шевченко
(1814–1861)

Говорячи про той вплив, який мали на учасників Кирило-Мефодіївського товариства виражені в талановитій поетичній формі ідеї Шевченка, один із перших систематичних дослідників історії політичної думки України Ю. Охрімович робить цілком слушний висновок про те, що «національно-політична ідеологія Шевченка сформувалася ще до його знайомства з Костомаровим, і в національних справах, як і взагалі в політичному і національному радикалізмі, Шевченко мав більший вплив на Костомарова, ніж навпаки».

У XIX столітті мисленнєвий простір Європи був перейнятий ідеями свободи – особистої та національної. В українському ментальному середовищі ці ідеї Шевченко виголосив одним із перших, піднявши національну ідею до рівня державної значущості, змусивши бездержавний народ за-

думатися над своєю історичною долею. Значення його діяльності виходило далеко за межі літератури і творення нової української мови: суспільно-політичні погляди Шевченка значно випереджали свій час.

Основні твори: «Кобзар» (1840), «Гайдамаки» (1841), «Кавказ» (1845), «І мертвим і живим і ненародженим землякам моїм» (1845), «Марія» (1859) та ін.

Оцінка політичних поглядів Шевченка в різних наукових школах досить часто є відмінною і, навіть, суперечливою. Багатогранність його творчості та роль, яку вона відіграла в становленні сучасної української нації, зумовили прагнення прихильників різних політичних доктрин «прихилити» його авторитет «на свій бік». У суспільній думці поет часто перетворювався на «міф», який було зручно використовувати для маніпуляції масовою свідомістю та виправдання тих чи інших дій. Для представників радикально-націоналістичного напрямку української політичної думки Т. Шевченко був «Пророком», «батьком нації», «затятим ворогом Росії та москалів». Для різного роду соціалістів, «бездержавників» – у першу чергу «Кобзар», «захисник прав кріпаків», «борець за соціальне визволення та дружбу народів».

В аналізі еволюції творчості Т. Шевченка існує традиція, початок якій одним із перших поклав І. Франко. У роботі, написаній у рік 100-річчя від народження Т. Шевченка, він писав: «Поетичну діяльність Шевченкову можна поділити на чотири періоди, досить нерівномірні один до одного. Перший від 1838 до 1843, або від його звільнення з кріпацтва до першого повороту на Україну. В цім періоді бачимо поета ще під романтичним впливом. Він пише балади і сентиментальні думи та історичні оповідання різної великості, які кульмінуються в поемі «Гайдамаки», початій 1838 і друкованій 1841 році.

Шевченкова муза раніш від Кирило-Мефодіївського Брацтва сформувала його національно-політичний ідеал, ідеал політичної незалежності України, – в далеко яснішій і радикальнішій формі. Самостійницька думка переходить червоною ниткою через його творчість, починаючи молодечими романтичними творами і кінчаючи передсмертною філософічною лірикою.

Ю. Охрімович, «Розвиток української національно-політичної думки»

У другім періоді, що тягнеться до його арешту весною 1847 року, знаходимо тільки політичні поеми, як «Чигирин», «Суботів», «Іржавець» і ін. Далі від національного українського становища поет переходить до соціальних питань і підіймає свій могутній голос в оборону кріпаків («На панщині пшеницю жала», «Сестра», «Марині», «Сон», «Посланіє до мертвих, і живих, і ненароджених земляків моїх»). Так він став пророком цього народу, розриваючи немилосердно завісу політичного і національного насильства. Та несподівана катастрофа спинила його працю і навіть сховала багато його віршів від громадянства на декілька десятиліть».

Франко пише, що арешт і заслання в солдати є тими історичним віхами, які ділять життя Шевченка, – «життя в неволі між двома «ковтками свободи». Як пише Франко, «третій період бачить поета знов у неволі. Він обмежується ліричними віршами, почасти особистого характеру, почасти дуже оригінальними перифразами українських народних пісень. Четвертий період тягнеться від 1858 до смерті поета. Його лірика, почата у війську, продовжується, стає могутніша, ширша і наростає до багатой гармонії гімну «До Світла», який можна назвати апофеозом світла, і поступу, і волі... Однак третій період (солдатчина) зовсім не є таким вже безплідним щодо розвитку політичних поглядів Т. Шевченка. Його поезія стає більш ліричною, але, одночасно, більш глибокою, такою, що заторкує глибинні струни душі. Ідея свободи посилено інтерпретується через особисте переживання».

Отже, наприкінці 40-х років XIX століття політична думка України була гідно представлена насамперед Шевченком, на формування політичних ідей якого вплинули духовні віяння Західної Європи, радикальні республіканські ідеї Великої французької революції. Шевченко значно вплинув і на політичні погляди членів Кирило-Мефодіївського товариства силою свого поетичного слова, хоча в його творах немає цілісної політичної концепції, а радше викладені погляди мислителя на певні проблеми державності, соціально-політичних відносин, суспільного ладу в цілому. Революційні твори Шевченка (починаючи від поеми «Гайдамаки») згуртували сили однодумців. Безкомпромісно засуджуючи феодально-кріпосницьку систему і самодержав'я, поет закликав народ до боротьби за свободу.

Шевченко висуває тезу, що «у своїй хаті своя правда, і сила, і воля». Його мрія про справедливі закони відображена в урочистій сцені виборів гетьмана у поезії «У неділеньку святу» (1837). Він захоплюється одностайністю сільської громади, православного братства, козацького товариства. Політичний ідеал незалежної України Шевченка асоціюється з демократично обраною владою і законами, однаковими для всіх правами, громадською злагодою, єдністю в рішеннях та ідеях. Головне для нього – свобода. З індивідуальної свободи народжується свобода політична та державна.

Поет чітко усвідомлює власне покликання, яке висловлює в поезіях «Заповіт» (1845), «Думи мої, думи мої» (1839), «Мені однаково...» (1847). Він готовий на максимальну самопожертву в ім'я свого народу та України: «І не пом'яне батько з сином, молися сину за Україну, не скаже синові: молись, його замучили колись». Цю рису Франко назвав «жертвування своєї індивідуальності для діла милосердя, посилення власного горя і віддання всієї сили для благородної мрії, щастя людськості, цей ідеал Шевченко залишив нам як свій найдорожчий спадок».

У процесі загальної духовної еволюції поета стали виразно виявлятися і погляди митця щодо соціально-політичного життя українського народу. У цьому контексті постійно посилювалася і поглиблювалася визначальна для світогляду Шевченка ідея – ідея державної незалежності України, його уявлення про її моральні та правові основи, однозначно наголошувалося на її життєвій необхідності та актуальності. При цьому Шевченко не був категоричним прихильником бунтів і повстань, вважаючи це крайнім шляхом. Він стояв на тому, що насамперед потрібно використати потенціал просвітництва та мирних компромісів.

Визначальним для державницької концепції Шевченка є образ козака – символ людини честі, втілення борця за свободу власну та національну. Культивування образу козака не означає, що митець закликає повернути політичний устрій Козацької держави. Власне Гетьманщина не була незаперечним політичним ідеалом для Шевченка. Він розумів, що вона віджила себе.

*Була колись Гетьманщина,
та вже не вернеться...*

Т. Шевченко, «Тарасова ніч»

Шевченко стояв на тому, що треба аналізувати й використовувати її політичний і духовний досвід, пристосовувати його до нових умов, модернізувати, але загалом упевнено й цілеспрямовано йти далі, вибудовувати концепцію нової української держави відповідно до історичних, політичних і культурних реалій XIX століття. Звертаючись до досвіду Козацької держави, Шевченко актуалізує політичну свідомість, яка піднімала народ до боротьби за волю: «Тої слави козацької повік не забудем». Він стоїть за необхідність вироблення нових політичних форм держави, які відповідають новому демократичному поступу світової цивілізації. В основі нового ладу, на його переконання, повинні лежати воля та справедливість.

Ідеї республіканського устрою вільної незалежної України, авторитет народної влади утверджуються у поезії «Пророк» (1848). На думку Шевченка, здобуття ідеалу незалежної України може стати результатом зусиль усього народу. Він говорить про необхідність формування політичної волі, адже за її відсутності панує політична неволя. Цей мотив прозвучав у поезіях «Кавказ» (1845), «Сон» (1844), «Юродивий» (1857). Йти до перемоги Правди – ось найвищий етичний ідеал Кобзаря.

У найплідніший період творчості, який тривав із часу повернення в Україну після звільнення з кріпацтва і до розгрому Кирило-Мефодіївського товариства (тобто, у 1838–1847 роках), Шевченко пристрасно працює над проблемою відсутності єдності українського народу. Він різко засуджує не тільки самодержав'я, що було притаманним для всієї його творчості, а й класове розшарування всередині самого українського народу. Зокрема, таврує тих «землячків», які, поїхавши на чужину, повертаються в Україну визискувачами і гнобителями, підручними колонізаторів. Причини рабського становища українського народу він бачить не лише у зовнішніх силах і внутрішніх

В Шевченка поняття свободи при всенародному і вселюдському значенні мало найбільш персональний характер, порівнюючи з поезією всіх його сучасників; для нього воля народу була одночасно конкретною і особистісною волею кожної окремої людини в загальному складі.

В. Барка, «Правда Кобзаря»

чварах, а й у невідповідності української правлячої еліти (гетьманів і козацької старшини) завданням національного та соціального визволення. Оцінює їх поет досить презирливо: «Раби, підніжки, грязь Москви, варшавське сміття – ваші пани, ясно-вельможні гетьмани». Неприязнь Шевченка до козацької старшини багато в чому зумовлена тим, що вона замість того, щоб шукати опори у власному народі, намагалась якнайшвидше знайти собі іноземного покровителя. Неоднозначним було ставлення поета й до Б. Хмельницького. Віддаючи належне державотворчій діяльності гетьмана, він не міг пробачити йому союзу з російським царем Олексієм Михайловичем, пишучи, що «отаке-то, мій Богдане, Олексіїв друже, ти все оддав москалеві, а йому й байдуже».

Значне місце в поезії Шевченка посідає і проблема боротьби народів за національне визволення. Сутність колонізаторської політики царизму глибоко розкрита, зокрема, в поемі «Кавказ», в якій підтримка та симпатії поета однозначно на боці поневолених кавказьких народів. Різко засуджуючи самодержав'я, кріпацтво, соціальне розшарування, колонізаторство, поет мріяв про утвердження соціальної рівності й політичної свободи. Шевченко не тільки різко засуджував кріпацтво та самодержав'я, а й закликав до його повалення насильницьким, революційним шляхом: «... вставайте, кайдани порвіте і вражою злою кров'ю волю окропіте!». Він виступав як послідовний революційний демократ, творчість якого потужно вплинула на боротьбу українського народу за своє соціальне й національне визволення. Не останню роль творчість Шевченка та інших революціонерів-демократів відіграло скасування в Росії кріпацтва (1861), що відбулося на останньому році життя поета.

Віддаючи перевагу буржуазній республіці перед самодержав'ям, він, однак, не розглядав її як ідеальний суспільний лад, оскільки і в ній присутні соціальна нерівність і насилля. Політичним ідеалом Шевченка була демократична республіка – суспільство з народним самоврядуванням і колегіальною формою правління. Вирішальна роль у такому суспільстві мала належати людям, які працюють на своїй землі.

Шевченко не тільки звертався до минулого, а й бачив зразок демократизації державно-політичного ладу в республіканському устрої США. Ідею природного права він обґрунтовує висновком, що закон, який дозволяє полоненого продавати, купувати, зробити рабом не має ніякого права, ні справедливості. Всупереч офіційній ідеї про необхідність насамперед надати освіту, «відполірувати народ», а потім уже дарувати йому свободу, поет стверджував, що «відполірувати» народ не можна інакше, як через полегшення його труднощів.

Шевченків проект України передбачає різні, немовби протилежні варіанти здійснення: з одного боку, – «настане суд», а з другого – «заплакана мати благословить дітей своїх». Але вони не взаємовиключні, а взаємозумовлені.

І. Дзюба, «Тарас Шевченко»

Поет часто вдається до жанру народної пісні й пісенної образності, але побутово-соціальний аспект зображення у багатьох випадках переростає в політичні узагальнення. Творчий шлях Шевченка як поета і мислителя був сповнений віри, що настане час коли Україна буде вільною. Споглядаючи з болем за стражданнями народу, він запитував: «Коли ми діждемося Вашингтона з новим і праведним законом?» і давав

безсумнівну відповідь: «А діждемось таки колись!»

Поет був перш за все митцем і пророком. Як мислитель він витворив власний образ та ідеал держави: його держава є духовною державою. Шевченко вибудовує систему суспільних, духовних і морально-етичних цінностей, а не економічних. Саме перші лежать в основі його державницької концепції. Він був національним ідеологом, який окреслив той концепт держави, який повинен скласти духовну основу національного організму, надати йому державної сутності. Шевченко став не лише центральною постаттю для літератури, а й для історії національної державницької традиції, витворивши власну політичну концепцію.

9.4. Характеристика суспільно-політичних поглядів М. Костомарова

9.4.1. Внесок М. Костомарова в ідейно-політичний контекст ХІХ ст.

Микола Костомаров – історик, літератор, громадський діяч, ідеолог українського національного руху в Російській імперії. Наукова традиція схильна вважати його автором основних програмних документів Кирило-Мефодіївського товариства, насамперед «Закону Божого» або «Книг буття українського народу»¹ (1845–1846). Він увійшов в українську історію як талановитий учений, ідейний натхненник Кирило-Мефодіївського товариства.

Основні праці: «Дві руські народності» (1861), «Початок єдиної держави в давній Русі» (1870), «Петро Могила перед судом дослідників нашого часу», «Про козаків» (1878), «Мазапа» (1882).

Костомаров був палким патріотом України. Уже в студентські роки, навчаючись у Харківському університеті, мислитель захопився історією та культурою українського народу, зокрема, козацтвом, був одним із лідерів гуртка студентів, які займалися етнографічними та історичними студіями на місцевому ґрунті. Під впливом ідей європейського романтизму та російського слов'янофільства формуються його уявлення про історичну і культурну самобутність українського народу. Тут він знайомиться з українськими письменниками-романтиками, сам активно починає вивчати українську мову і, навіть, писати нею художні твори. Однак його головною пристрастю є історія. Отримавши ступінь магістра (1844), Костомаров на запрошення М. Максимовича переїжджає до Кисва на викладацьку роботу в Київському університеті, де розгортається його активна громадська і наукова робота. Необхідність повернен-

Микола Костомаров
(1817–1885)

¹ Твір названий за аналогією з твором А. Міцкевича «Книги народу польського та польського палігримства», але змістовно відрізнявся: М. Костомаров обґрунтував панслов'янську ідею з позицій українського месіанізму.

Костомаров був і публіцистом, до того ж мало не виключно публіцистом на українські теми, і обертаючись тепер до його публіцистичних праць, ми ніби просто вислухаємо свідка тих часів, коли українство саме починало формуватися в громадську течію, ставити перед собою громадсько-національне завдання й мету і визначати ту стежку, якою до цієї мети найлегше дійти можна було.

С. Єфремов, «Фатальний вузол»

покірний вдачею і близький до первинних засад духовності й моралі. Це – народ український, який, не маючи можливостей реалізувати свої природні нахили в часи жорстокі й несправедливі, століттями перебував під зверхністю чужинців. Із цього виводить Костомаров і особливу місію українського народу як провідника для всього слов'янства до духовного відродження і справедливішої політичної та соціальної організації. Ця місія формулюється на основі євангельського принципу: «Камінь, що його занедбав будівничий, стане нарижним». Україну майбутнього Костомаров бачив у новому союзі слов'янських народів, побудованому на федеративних засадах без домінування одних народів над іншими, без асиміляції за єдиним зразком («нерозділимо і несміσιμο – на взірєць іпостасей Господніх»).

За участь у Кирило-Мефодіївському товаристві Костомаров був засуджений на один рік ув'язнення в Петропавлівській фортеці та заслання до Саратова. Арешт і суворий присуд не зламали мислителя. У засланні та після повернення з нього він продовжував займатися дослідженнями з історії, зокрема української. Своїми працями він виступив проти ідей сучасних йому представників державницької школи російських істориків, які абсолютизували принцип державності, перетворюючи державу на єдину істинно діючу історичну силу. Костомаров був переконаний, що змістом історії є народ, його розвиток, а державність є тільки формою, яка живиться діяльністю народу.

Костомаров повернувся до активної наукової і громадської діяльності у 1858 році. У період лібералізації російського суспільно-політичного життя мислитель очолив кафедру історії Санкт-Петербурзького університету. Його лекції про роль народного начала в історії Російської держави мали великий успіх. Одночасно з викладанням у першому університеті імперії Костомаров разом із колишніми кирило-мефодіївцями П. Кулішем та В. Білозерським та іншими провідниками українського руху займається виданням журналу «Основа» та бере участь у діяльності українських культурно-просвітницьких організацій (громад) того часу. Український дослідник-політолог М. Розумний зауважує, що саме у цей час оформлюються основні ідеологічні підходи Костомарова до питань української та російської історії та етнопсихології.

Учений, спираючись на вказані підходи до вивчення історії, уже в ранніх дослідженнях («Мислі об історії Малоросії», 1846) уперше в історії української історіографії детально з'ясував перебіг і сутність історії України, пов'язаної з культурним і духовним життям народу. Пізніше, повертаючись до цього питання в працях «Правда москвичам про Русь», «Дві руські народності», він дав розгорнуте епічне полотно руху історичного процесу України. У відповідь на зверхне, зневажливе ставлення російського самодержав'я та його ідеології до українського народу, що нібито не має своєї самобутності, Костомаров доводив, що українці мають свою історію, мову, культуру, психологію. Обґрунтовуючи оригінальний погляд на розвиток Київської Русі, він не заперечував єдності слов'янських народів, але доводив, що етнічна спільність народів не є одвічною і незмінною категорією.

1862 року Костомаров, який був послідовним прихильником федералістської ідеї, у статті «Мислі южноруса» виклав розуміння держави та її призначення у вирішенні національного питання: «Держава ... є конечна внутрішня форма об'єднання суспільства і може бути зложена з багатьох народів, котрі, в державному розумінні, всі разом творять одне тіло, але у внутрішньому житті залишаються самобутнім цілим. Не змішуючи себе з народом, держава не повинна давати перевагу одному із кількох підвладних собі народів і ставити його вище других, але однакою способом охороняти порядки їх взаємному відношенні і не перешкоджати вільному розвитку кожному з них».

Таке уявлення про майбутнє державне існування українців було певним відступом від доволі радикальних ідей Кирило-Мефодіївського товариства. Однак в умовах другої половини XIX сторіччя воно стало фактично домінуючим у колах прогресивної, національно-свідомої української інтелігенції. Автономія і свобода національно-культурного розвитку в поєднанні з ліберальними реформами стали її заповітною мрією.

Доктринальну роль для подальшого розвитку української ідеї мала, зокрема, праця Костомарова «Дві руські народності». У ній автор розрізняє український і російський народи за усіма основними психологічними, моральними, естетичними характеристиками, з яких виводяться принципові відмінності в укладі родинного, суспільного і політичного життя. Передовсім, українську громаду Костомаров протиставляє російській общині. Громада тлумачиться як добровільне об'єднання вільних індивідів, тоді як община заснована на підпорядкуванні приватного принципу колективному та функціонує на основі кругової поруки. Аналогічним чином відрізняються демократичні засади української родини від жорсткої патріархальної основи російської сім'ї. У політичній площині українці схильні будувати вільні союзи, засновані на рівноправності суб'єктів (від давньоруських міст-республік до козацьких формувань), тоді як росіяни звикли до централізованих утворень із необмеженою владою однієї особи. Одне із зауважень, зроблених у цьому контексті Костомаровим щодо того, що, мовляв, така відмінність дозволяє українцям і росіянам вдало доповнювати один одного в державному будівництві, лягла в основу теорії бездержавності української нації, що набула популярності серед частини українофілів у другій половині XIX століття.

9.4.2. «Книги буття українського народу» та її політичні стратегіми щодо державно-політичного устрою України

Із постаттю Костомарова пов'язують авторство знайдених жандармами документів кирило-мефодіївців. Серед них чільне місце посідає рукопис під назвою «Закон Божий», відомий у вітчизняній політичній думці як «Книги буття українського народу» (1845–1846).

«Закон Божий» або «Книги буття українського народу» – це своєрідний синтез романтичних ідей із радикальними політичними поглядами, соціальними ідеями та християнськими цінностями. Цей твір з'явився під впливом повстання декабристів і польської революційної думки і зазнав певної переробки і доповнення в 40-х роках Костомаровим і, можливо, Гулаком, який певну частку ідей запозичив у Шевченка. На це вказують частково й чорновий текст твору українською мовою, що зберігається у слідчій справі Костомарова, а також окремі місця з творів Шевченка.

«Книги буття українського народу» – унікальний за змістом і долею твір Костомарова, який викладає програмні положення Кирило-Мефодіївського товариства, містить 109 положень релігійно-повчального та історико-публіцистичного характеру, показує основні події світової історії від давніх часів до середини XIX століття, наголошує на тому, що історичне покликання України – підняти інших слов'ян на боротьбу за національне відродження, ставить завдання перебудови суспільства на засадах християнства.

У поглядах на державу Костомаров виходив з того, що всяка влада походить від Бога й не може бути абсолютною, самодержавною. Становленню і зміцненню в Росії монархічної форми правління, за Костомаровим, сприяло прийняття християнства, яке передбачало освячення влади зверху, а також татаро-монгольське панування, зацікавлене у створенні сильного апарату та одної довіреної особи для збирання данини. Перевагу він віддає такому республіканському устрою, в якому влада є виборною, змінною та підзвітною народним зборам, а відносини між народами будуються на федеративних засадах. Для Костомарова – федерація в поєднанні з республіканською формою правління – була найдоцільнішою формою державного устрою. Він уважав її традиційно слов'янською формою, що бере свої початки ще в Київській Русі й дає змогу поєднати прагнення українського народу до політичної самостійності та застергти його від появи експлуататорських класів.

Суть слов'янської федерації Костомаров убачав у тому, щоб кожна слов'янська держава – польська, литовська, українська, білоруська, російська – була самостійною і щоб у них був спільний виборний орган для вирішення загальних справ. Очолювати як кожному окрему державу, так і їхній союз у цілому мали виборні особи. В усіх суб'єктах федерації мали бути впроваджені однакові основні закони, система мір, єдина грошова система, свобода торгівлі та ліквідація внутрішніх митниць, єдина центральна влада, якій належить управління збройними силами та зовнішніми відносинами при збереженні повної автономії кожного суб'єкта федерації щодо внутрішніх установ, внутрішнього управління, судочинства та народної освіти.

У «Книгах буття...» Костомаров підкреслює, що Україна постійно прагла до рів-

ноправного союзу з іншими слов'янськими народами не для панування над іншими, а для створення умов, що дадуть можливість всім вільно і рівно розвиватися, не поступаючись власною національною ідентичністю. «Бо вона любила і поляків, і москалів як братів своїх і не хотіла з ними розбрататися, вона хотіла, щоб всі жили вкупі, поєднавшись як один народ слов'янський с другим народом слов'янським, а ті два с третім, і було б три Речі Посполиті в однім союзі нерозділиво і несмісимо по образу Тройци Божой нероздільной і несмісимою, як колись поєднуються між собою усі народи слов'янські».

За Костомаровим, українці повинні стати ядром майбутнього слов'янського об'єднання саме тому, що не піддалися омані владоможців. Для них характерним є несприйняття державної влади як такої і тому жоден справжній українець не хотів стати паном. Таке ставлення українців до держави як апарату насильства багатих над бідними, живим втіленням якого і були «царі» та «пани», не є їх виключною особливістю. Вони лише найповніше зберегли те розуміння християнства, яке притаманне всім слов'янам, усім християнським народам. А те, що несе в собі рабство, поневолення, нерівність, соціальний і національний гніт, є для слов'ян чужорідним, принесеним ззовні тими, хто потрапив під вплив диявола. «... Слов'янщина хоч терпіла і терпить неволю, та не сама її сотворила, бо і цар, і панство не слов'янським духом створено, а німецьким або татарським. І тепер в Росії хоч і є деспот цар, одначе він не слов'янин, а німець, тим і урядники у його німці; оттого і пани хоч і єсть в Росії, та вони швидко перевертуться або в німця, або у француза, а істий слов'янин не любить ні царя, ні пана, а любить і пам'ятує одного бога Ісуса Христа, царя над небом і землею. Так воно було прежде, так і тепер зосталось».

Тут Костомаров чи не вперше в українській політичній думці сформував тезу про безелітність української нації як її визначальну особливість. Констатуючи історичний факт того, що українці упродовж своєї історії неодноразово втрачали власну політичну еліту, Костомаров не робить із цього трагічних висновків, навпаки, на цьому ґрунтується його оптимізм щодо історичної перспективи України та українців. Саме тому автор «Книги буття...» як політичний ідеал розвитку України і людства в майбутньому пропонує «народоправство» як протилежність традиційній державі. Цей ідеал є духовно близький слов'янству в цілому і, особливо, Україні. Вона покликана реалізувати його і, борючись за власну свободу, звільнити всі слов'янські народи від тиранії та різних форм пригнічення. У цьому полягає її (України) історична місія.

Іншою, не менш важливою умовою створення майбутнього Слов'янського со-

...на гармонічну цілісність твору Костомарова злилася його велика релігійність, якою він відзначався через усе його життя, щирий демократизм і гаряча любов до українських народних мас із ворожим становищем до кріпацтва, український національний романтизм із ідеалізацією козацьких засад свободи, рівності та братерства, національна свідомість із ненавистю до історичних гнобителів України – Польщі та Московщини, нарешті славянофільство з романтичною ідеалізацією старого патріархального славянського побуту та з проповіддю славянської федерації з месіаністичною ролею Українців серед Славян.

М. Возняк, «Кирило-Мефодіївське братство»

юзу, розглядалося встановлення в усіх слов'янських народів республіканської форми правління та політико-правової рівності громадян: «Приймаємо, що кожне слов'янське плем'я повинно мати правління народне і дотримуватись повної рівності співгромадян по їх народженню, християнським віросповіданням і стану».

У «Книгах буття...» органічно поєднані світоглядні позиції Костомарова, добуток його наукових шукань, громадських прагнень і творчої індивідуальності. Вони є знаковим документом для мислителя, підсумком тогочасного розвитку націєтворчої ідеї. «Книги буття...» – значною мірою результат діяльності Костомарова як ідеолога, виявлення його прагнень, способу мислення, а також політичного рівня цілого покоління української інтелігенції XIX століття. Цей твір – яскравий зразок тогочасної творчої манери дослідника, якому властива експресивність, повне розкриття обраної позиції, утвердження намірів націєтворення, навіть деяка екзальтованість українською ідеєю.

Костомаров був патріотом України, а тому дав їй найцінніше – своє бачення її відродження, тобто концептуально обґрунтовану ідею об'єднання (федерації) слов'янських народів у слов'янський союз на засадах рівноправ'я, справедливості й християнської моралі.

9.4.3. Програмні засади «Статуту Слов'янського товариства Св. Кирила і Мефодія»

Політична ідея слов'янського об'єднання виникла в результаті прагнення до національного визволення своєї Батьківщини – України та в подальшому набула конкретної політичної форми у вигляді слов'янської республіканської федерації. Основні ідеї товариства, як ми уже зауважували вище, були викладені в «Книгах буття українського народу». А от шляхи і засоби досягнення мети прописані у «Статуті Слов'янського товариства Св. Кирила і Мефодія», написаному у 1846 році М. Костомаровим у співпраці з М. Гулаком і В. Білозерським.

Політична мета Товариства – об'єднати всі слов'янські народи в єдину федеративну республіку. Члени товариства прагнули розкрити політичний ідеал, здійснення якого принесло б передусім свободу Україні. Але, щоб його досягнути, потрібно добре усвідомити та осмислити минуле й сучасне. У програмній частині «Статуту...» зазначалося, що «духовне і політичне об'єднання слов'ян є їх істинне призначення, до якого вони повинні прагнути», і це призначення – історична доля кожного із слов'янських народів, у тому числі й українського.

Статут Слов'янського товариства Св. Кирила та Мефодія складається з двох частин. *Перша* – «Головні ідеї» – містить у стислому вигляді вихідні положення ідеології та основні цілі діяльності товариства, *друга* – «Головні правила товариства» – присвячена визначенню способів і засобів реалізації програмних засад товариства.

Першим пунктом «Головних ідей» зазначалося: «Приймаємо, що духовне і політичне поєднання слов'ян є їх призначенням до якого вони повинні прагнути». Цей пункт є першим не лише за порядком, а й за ідеологічним значенням, бо ідея об'єднання слов'янських народів проходить «червоною ниткою» через усі програмні

документи Кирило-Мефодіївського товариства і є тим вихідним пунктом, на якому ґрунтуються подальші теоретичні розробки.

Слов'янофільство учасників Кирило-Мефодіївського товариства докорінно відрізнялось від російського слов'янофільства і було співзвучнішим із чеським, словацьким чи польським. Кирило-мефодіївці висунули зовсім іншу форму слов'янського союзу: йдеться, фактично, про ідею створення добровільної федерації рівних слов'янських націй. Таке розуміння панславістської ідеї учасниками Кирило-Мефодіївського товариства розшифровувалося в другому пункті «Головних ідей» Статуту, який чітко наголошував на тому, що при утворенні майбутнього слов'янського союзу кожен слов'янський народ повинен мати свою державно-політичну самостійність. Вона розглядалась братчиками як головна передумова майбутнього об'єднання.

Іншою, не менш важливою умовою створення майбутнього слов'янського союзу, було встановлення в усіх слов'янських народів республіканської форми правління та політико-правової рівності громадян: «Приймаємо, що кожне слов'янське плем'я повинно мати правління народне та дотримуватись повної рівності співгромадян по їх народженню, християнським віросповіданням і стану».

Питання про самостійне існування України розглядалось як частина загальнослов'янського і ставилося в залежність від утворення республіканської федерації слов'янських народів.

Г. Сергієнко, «Суспільно-політичний рух на Україні після повстання декабристів»

Для вирішення нагальних, життєво важливих справ передбачалось утворення спільного вищого законодавчого органу влади – загальнослов'янського собору з представників усіх народів. Однак його функції та повноваження детальніше не було визначено. Враховуючи, що попередніми пунктами Статуту особливо наголошувалося на державно-політичній самостійності кожного з народів, можна припустити, що цей «собор» повинен був стати певним наддержавним органом, члени якого обирались би не пропорційно від кількості населення, а від державно-територіальних утворень. Пізніше, у своїй «Автобіографії», Костомаров пояснював, що «таким робом поставала думка про адміністративний поділ земель, заселених слов'янським племенем, незалежно від того, до якої з народностей належить це плем'я в тій чи іншій полосі заселення простору. Ми не могли вияснити собі подрібно картини, в якій мала з'явитися наша уявна федеративна держава; утворити цю картину ми попустили будучій історії».

Далі Костомаров пропонував в уявній федеративній державі такі новації: 1) встановлення в усіх частинах федерації однакових основних законів і прав; 2) рівність ваги, мір і монети; 3) скасування мита та свобода торгівлі; 4) загальне скасування кріпацтва та будь-яких форм невольництва; 5) встановлення єдиної центральної влади, яка завідувала б зовнішніми справами союзу, військом і флотом; 6) повна автономія кожної частини відносно внутрішніх справ, судової системи та народної освіти.

У другій частині Статуту – «Головних правилах товариства» – розкриваються головні принципи його організації, а також тактичні цілі на шляху утворення майбутнього союзу слов'янських народів. Так, у сьомому пункті зазначалось, що оскільки «в теперішній час слов'янські племена сповідують різні віросповідання і мають уперед-

ження одне до одного, то товариство буде старатись про знищення всякої письмової та релігійної ворожості між ними і розповсюджувати ідею про можливість примирення розбіжностей в християнських церквах». Це, на думку його авторів (Костомарова, Гулака і Білозерського), повинно сприяти зближенню слов'ян і встановленню між ними справді братерських, дружніх і рівноправних відносин.

Відозва «Брати українці» (1846), відображаючи в цілому ідеї, викладені в Статуті Кирило-Мефодіївського товариства, уточнює трактування основоположних ідей діяльності братства. Так, зокрема, повторюючи думку про те, що з'єднання слов'ян в один союз є їхнім історичним призначенням, відозва чітко наголошує на тому, що це утворення повинно мати міждержавний характер, не позбавляючи жоден із народів, що до нього увійдуть, статусу державно-самостійного: «...так, щоб кожен народ зкомпонував свою Реч Посполиту і управлявся несмісимо з другими, так, щоб кожен народ мав свій язик, свою літературу і свою справу общественну...». Союзним органам делегувалися права вирішувати виключно ті справи, які мали загальне для всіх членів об'єднання значення: «Щоб був один сейм або рада слов'янська, де б сходились депутати од усіх Речей Посполитих і там розважали б і порішали такі діла, котрі б належали до цілого союзу слов'янського». На чолі союзу мав стояти керівник, обраний на певний і цілком визначений термін: «Щоб в кожній Речі Посполитій був свій правитель, вибраний на года, і над цілим союзом був правитель вибраний на года» і влада, таким чином, не могла б перетворитись на спадкову.

Особлива увага в цій відозві зверталася на необхідність ліквідації станів і станових привілеїв, забезпеченні громадянської («посполитої») рівності та свобод. Реальним проявом цієї рівності повинен був стати доступ до всіх державних посад у слов'янським союзі та республіках, які увійдуть до нього, не за «родом і достатком», а «по розуму і просвіченості народними виборами».

Поділяючи загальні засади своєї програми, члени товариства розходились у питанні про першочергові завдання: М. Костомаров уважав першочерговим домогтись єдності слов'ян; П. Куліш наголошував на розвитку, насамперед, української культури; Т. Шевченко пристрасно відстоював ідеї соціального та національного звільнення українців.

9.5. Політичні проекти майбутньої України (П. Куліш, М. Гулак, Г. Андрузький)

9.5.1. Мінливість політичного світогляду П. Куліша

Державницькі погляди М. Костомарова підтримували його соратники по Кирило-Мефодіївському товариству – Г. Андрузький, М. Гулак, П. Куліш та ін.

Пантелеймон Куліш – український письменник, критик, історик, фольклорист, етнограф, перекладач, редактор, видавець. Публікуватися почав в альманасі «Киевлянин» (1840), що випускався М. Максимовичем. Перший великий твір – «Чорна Рада» (1845) – опублікований у демократичному журналі «Современник». Основні

праці: «Записки о Южной Руси» (2 т., 1856–1857), «Чорна рада» (1857), «История воссоединения Руси» (1874–1877), «Хуторская философия и удаленная от света поэзия» (1879).

Світоглядні ідеї Куліша, на відміну від Костомарова й Шевченка, формувалися під впливом багатьох чинників. Він добре знав сучасну йому вітчизняну та західноєвропейську культури, соціальні вчення. Романтичне усвідомлення цінностей минулого як вічних і сталих зумовило пошук Кулішем культурних ідеалів у минулому, заклик повернутися до нього. Конкретним утіленням цього постала його хутірська філософія як своєрідна реакція на міщанство та псевдоцінності бездуховної цивілізації та урбанізації. Куліш вважав можливим федеративний устрій Росії як парламентської республіки, до якої мала ввійти Україна.

Українська дослідниця-політолог М. Кармазіна слушно зауважує, що погляди Куліша – зразок мінливості думок, переконань, орієнтирів. Так, у Варшаві Куліша заарештували (1847) як члена Кирило-Мефодіївського братства. Після кількох місяців ув'язнення довести його належність до організації влада не змогла, але у висновку жандармерії вказувалося, що Куліш «був у дружніх зв'язках із усіма його учасниками і самовиношував надзвичайні думки про вигадану важливість України, вмістивши навіть у надрукованих ним творах багато двозначних місць, які могли вселяти в малоросів думки про право їх на окреме існування від імперії». Відтак було вирішено заточити його «в Олексіївський рavelін на чотири місяці і потім відправити на службу до Вологди...». Утім, після втручання друзів, каяття самого Куліша покарання було замінено: його ув'язнили на два місяці в арештантське відділення військового госпіталю, а звідти відправили на заслання до Тули, де він і перебував понад три роки. Куліш відмовився від багатьох ідеалів кирило-мефодіївців.

...каждому колеблющемуся уму до-казать, не диссертациею, а художе-ственным воспроизведением забы-той и искаженной в наших понятиях старины, нравственную необходи-мость слияния в одно государство южного русского племени с северным.

П. Куліш, епілог до роману «Чорна рада, хроніка 1663 року»

дешеві книжечки серії «Сільська бібліотека» (1860–1862). Завдяки його культурно-просвітницькій праці з'явився український буквар і читанка «Граматка» (1857), був уведений в обіг український фонетичний правопис («кулішівка»), були перекладені українською «П'ятикнижжя», «Псалтир», «Євангеліє».

У кінці 50-х – на початку 60-х років Куліш двічі мандрував Європою. Кілька років працював у Варшаві (1864–1868) на посаді директора духовних справ і був членом комісії для перекладу польських актів, ставши фактично провідником колонізатор-

Пантелеймон Куліш
(1819–1897)

ської та русифікаторської політики самодержав'я. Втім, у листі до кобзаря О. Вересая Куліш, характеризуючи ситуацію, писав, що «діждали козацькі діти панувати над ляхами», що «ми взяли над ляхами гору і в руських землях, і в лядській землі». Куліш твердив про відмінність польської «місії» в Україні від української у Польщі: поляки «в нас простий люд у неволю повертали, а ми лядську чернь визволяємо на волю з-під неситих панів та й самим панам неправди ніякої не робимо, тільки не даємо їм верховодити по-шляхетськи, а нахиляємо їх під закон».

Водночас Куліш зав'язав дружні стосунки з галичанами, відтак почав друкуватися у львівських виданнях. І. Франко зазначав, що Куліш був «головним двигачем українофільського руху в Галичині в 60-х і майже до половини 70-х років».

Мінливість поглядів Куліша проступила в його ставленні до козаччини: від романтичного козакофільства він переходив до тверджень про те, що «елемент ляхо-шляхетський вкупі з елементом татаро-хлопацьким народив козаччину нам на погибель, і не погибли ми з нашою старорущиною єдино через те, що братня наша Русь, праведно звана Великою, спромоглась на тверду, законодавчу і виконавчу владу». Жахаючись анархістського запалу мас і будучи переконаним, що козацькі та селянські повстання негативно вплинули на розвиток українства, його культури, Куліш підготував тритомник «История воссоединения Руси». Він намагався довести згубність народно-визвольних рухів, наголошував позитивну роль польського культуртрегерства і, навіть, російського самодержав'я в Україні, негативно відгукувався про Шевченка (попри те, що фактично першим наприкінці 50-х – на початку 60-х років XIX століття порушив заборону друкувати твори Шевченка-засланця, зворушливо промовляв на домовину Кобзаря). Праця була сприйнята українцями з обуренням.

Час від часу Куліш розчаровувався в самодержавній владі, бо його сподівання на реформи і перспективи розвитку українства та його культури в Росії не справджувалися, а компроміси з царизмом нічого не давали українській інтелігенції. У такий час Куліш свої власні попередні висновки міг назвати «плодом болезненной раздражительности», зректися російського підданства, але згодом знову переглянути свою позицію.

Повернувшись до України, Куліш випускає друком збірку «Хуторская философия и удаленная от света поэзия», яка була заборонена цензурою і вилучена з продажу: в ній містилися не тільки російськомовні статті, а й україномовні твори, що було неприпустимим після появи Емського указу царя про заборону української мови. Шануючи культуру росіян, Куліш висловлювався на користь права українців на власний національний культурний розвиток, власне місце в людській цивілізації. Відсилаючи до Галичини «Крашанку русинам і полякам на Великдень 1882 року», Куліш тим самим переймається проблемою можливості співпраці української та польської інтелігенції. Він ратував за рівноправність у слов'янському світі.

Наприкінці життя Куліш турбувався незгодами серед слов'янства. Особливо ж його непокоїв шовінізм поляків у Східній Галичині. У його свідомості знову відбулися зміни і він почав обстоювати «туркофільську» ідею.

9.5.2. Революційно-демократичні погляди М. Гулака

Микола Гулак – один із найактивніших організаторів Кирило-Мефодіївського товариства, видатний математик свого часу, юрист, літературознавець, орієнталіст, перекладач (знав близько двадцяти мов), філософ. Саме на квартирі Гулака найчастіше відбувалися зустрічі братчиків. Разом із М. Костомаровим він був ініціатором уведення особливої символіки – перснів із написами «Св. Кирило і Мефодій», а також печатки з девізом: «І зрозумієте істину, і істина визволить вас». Його позиціонують як лідера революційно-демократичного крила Кирило-Мефодіївського товариства.

Микола Гулак
(1821–1899)

Особливе місце щодо формування ідей федеративного устрою належить праці Гулака «Юридичний побут поморських слов'ян» (вилучена при арешті 18 березня 1847 року).

Досліджуючи проблему джерел політичної влади у слов'янських народів, Гулак починає з аналізу співвідношення влади батьківської та родової, вважаючи, що перша є одним із таких джерел. Влада батька базується на силі традиції і має практично необмежений характер: «Влада батьківська не припинялась у слов'ян – тільки смертю або відділенням синів від батька. Саме з батьківської влади виростає, на думку Гулака, влада глави патріархальної общини, виростає тип древнього слов'янського родоначальника – «володіючого родом своїм».

Глава патріархальної общини виконує, на думку дослідника, нові, специфічні функції, порівняно з главою родини. Він представляє інтереси громади перед іншими, розпоряджаючись її майном та одноосібно вирішуючи внутрішні проблеми. «Маючи такий значний вплив на справи громадські, він, зрозуміло, володів родом своїм виключно на власний розсуд за древньослов'янським правилом: кожний роду свого воєвода».

Говорячи про структуру давньослов'янської патріархальної общини, Гулак, відзначаючи її неоднорідність, пише: «Члени, що склали таку патріархальну общину, ділились на два класи: власне родичі, поєднані узами крові з родоначальником, і молодші брати, що, досягши зрілого віку, чи то залишались в роді своєму під патріархальним правлінням владики і знаходились тоді в спільності майна, чи то, що особливо повинно було часто траплятися в давні часи при першому заселенні краю, вони відділялись від роду свого із жоною, із дітьми і з челяддю, робились главою нового роду, ставили собі двір, корчували і розорювали собі землю ... Таке відокремлення відбувалось завжди з дозволу родоначальника, але так, як звичай вимагав такого відокремлення, то навряд чи він міг противитись бажанню того, хто відокремлювався».

За слов'янською політичною традицією князь виконує низку специфічних, порівняно зі своїми відповідниками у сусідніх народів, функцій: «Князь слов'янський не є подібно до германського військовий начальник, глава дружини, він є родовий старшина, в мирний час суддя, а у військовий – начальник війська, хоча останній обов'язок переважно лежить на воєводі. Він по відношенню до всього народу те, що

владика для роду, з народом своїм він перебуває в нероздільному володінні землею, а сам він часто не має належних йому, власне як князю, земель».

Водночас володіння землею є однією з найголовніших умов отримання всіх політичних прав у давньослов'янському суспільстві. Гулак звертає увагу на той факт, що саме власники землі мали право голосу на вічах, участь у воєнних походах і збройний захист Вітчизни. І лише у випадках крайньої загрози державі дозволялось скликання посполитого рушення, тобто загальне озброєння народу. Цей звичай, як підкреслює Гулак, зберігся в Україні на досить тривалий час: «... у козаків малоросійських, поки козак не мав власної хати і землі, він не міг служити реєстровим козаком, не брав участь у радах, не міг бути вибираним в ніякі військові чини. Навпаки, кожний власник поземельної власності, якою б малою вона не була, був зобов'язаний нести військову службу». Пізніше на цю особливість української політичної традиції звертатиме особливу увагу В. Липинський, розробляючи власну концепцію організації української держави у формі діничного гетьманату, що опиратиметься на «хліборобський клас».

«Князівська влада, – підкреслює Гулак, – виростаючи з патріархальної влади родового старшини, присвоює і її права та обов'язки. Наближені будують князеві град або двір, подібно як це робить челядь для владика, з його дозволу служебники і наближені засновують нові двори та гради так, як з дозволу родового старшини відділяються та засновують нові господарства і роди ближники».

Федеративний устрій та специфічні відносини між головним містом та іншими, на думку Гулака, існували і в Київській Русі. Він пише, що Київ на Русі носив ім'я матері руських міст, передмістями якого ще в XIV столітті вважалися всі оточуючі його міста, наприклад Путивль, Канів, Васильків, але не Переяслав та ін. На півночі Новгород вважав своїми передмістями Ладогу, Торжок, Твер, Псков та ін. Гулак підкреслює, що такий тип зв'язків невідомий германським народам і швидше нагадує відносини між давньогрецькими колоніями та їх метрополіями.

Слов'янський князь у здійсненні своїх владних функцій спирався не тільки на родових старшин, родові традиції, а й на військову дружину та її мілітарну силу. «Хто складав князю дружину, важко відгадати, вірогідно, на Помор'ї було як і в інших слов'ян: що тільки той мав право захищати батьківщину і воювати в рядах дружини, хто мав поземельну власність (так було в Польщі ..., Богемії, Угорщині ..., Сербії..., у козаків малоросійських...)». У той же час військова повинність була обов'язковою для землевласників.

Гулак звертає увагу на те, що «... чесноти, які слов'яни в князях своїх цінили, значно вище воїнської доблесті, а саме: мудрість, справедливість, віщий дух», якнайкраще характеризують його обов'язки перед своїми співплемінниками. Особливу роль грав саме віщий дух, володіння специфічними, таємними знаннями, близькість до богів, харизма. Гулак звертає увагу на той факт, що в деяких слов'янських народів (чехів, поляків) існує спільний термін для означення глави світської влади та священника – ксьондз: обидва вони вважаються посередниками між божеством і народом, володарями віщих знань.

Однак ця вищість не обов'язково була спадковою. Належність до князівського

роду не давала сама по собі достатніх підстав для зайняття князівського престолу. «Народження і вибір народу давали право на престол». У різних слов'янських племен простір для вибору був різним – у Новгороді князя могли обрати, запросивши з будь-якого роду, у поляків, чехів, у Києві харизма належала якомусь одному роду. Хоча і їх зачинателів згідно з легендами обирав народ: Рюрик, Пшемисл, Пяст, до того ж не обов'язково з благородного походження, а з простих землеробів, як двох останніх.

Підводячи підсумки розгляду особливостей політичних традицій, підстав і джерел влади у давньослов'янських народів, Гулак робить важливий висновок: «З двох начал розвилась у слов'ян вся будова державного устрою: начало патріархальне і начало демократичне. З патріархального начала виникла родова влада князів, з демократичного – устрій общин і федеративні союзи республік... В основі своїй ці ідеї одна одній не суперечать і ті общини слов'янські, котрим обставини дозволили розвиватись за природним племінним напрямком, являють нам гармонійне злиття обох принципів...». З цього випливає висновок Гулака, що для України як складової слов'янського світу, спадкоємниці політичних традицій Київської Русі, дуже важливим є гармонійне поєднання колективних форм організації влади з персоніфікацією політичної відповідальності.

Другий важливий висновок, який робить Гулак, що «з цих двох начал розвилась у слов'ян двояка судова влада – общини і князя. Всяк своєї челяді воєвода, владика у своєму роді. Князь над усім народом, з іншого ж боку, всяк громадянин як член общини правами своїми громадянськими і політичними рівний всім іншим, тому що рівний тільки може судити рівного». Ця праця Гулака є глибоким і цікавим дослідженням важливої проблеми політичних традицій та менталітету на формування і функціонування політичної системи суспільства.

Під час арешту Гулак, намагаючись врятувати своїх товаришів, взяв на себе відповідальність за авторство «Книг буття...». І хоча в подальшому наукова традиція стала визнавати основним автором центрального програмного документа Кирило-Мефодіївського товариства Костомарова, вплив Гулака та його ідей на цю роботу є незаперечним.

9.5.3. Проекти конституції майбутньої слов'янської федерації Г. Андрузького

Георгій (Юрій) Андрузький (1827 – ?, після 1964 р.) – український громадський діяч, поет, учений. Рік і дата його смерті невідомі, відсутнє й його прижиттєве зображення. Основні праці: «Проект досягнення можливого ступеня рівності і свободи (переважно в слов'янських землях)» (1846), «Ідеал держави» (1847), «Начерки Конституції Республіки» (1850). Андрузький – учасник Кирило-Мефодіївського товариства; належав до його радикального крила, ідейним лідером визнавав Т. Шевченка.

Під час обшуку 19.03.1850 р. на квартирі Андрузького жандарми вилучили 14 великих зошитів із віршами, науковими розвідками і так званим «третім» проектом конституції. Це був єдиний у першій половині XIX століття проект Конституції під

назвою «Начерки Конституції Республіки», написаний за формою, близькою до тогочасних проектів європейських політичних мислителів утопічно-соціалістичного напрямку, – з деталізацією всіх сторін життя, визначенням інститутів і функцій органів державної влади всіх щаблів.

При цьому найцікавішою є та частина проекту, в якій дається начерк майбутньої федерації та перелічуються її основні складові. Це, до певної міри, розкриває і можливі наміри кирило-мефодіївців щодо складу майбутнього слов'янського союзу. «Держава мала об'єднати сім автономних округів (Україну з Чорномор'ям, Галичиною та Кримом; Польщу з Познанню, Литвою та Жмуддю; Бессарабію з Молдавією та Валахією; Остзею; Сербію, Болгарію; Дон) зі своїми президентами, віце-президентами та сенатом. У слов'янській конфедерації не знаходимо місця Росії, що не характерно для української суспільно-політичної думки цього періоду. В документі чітко проводиться принцип виборності органів влади, зроблена часткова спроба визначення та розподілу законодавчих, виконавчих і судових функцій того чи іншого органу тощо.

Таке ставлення до питання щодо включення до слов'янської федерації Росії на тлі вирішення питання про членство таких «слов'янських» держав, як Остзея (Прибалтика) чи Бессарабія з Молдовою і Валахією, дозволяють припустити, що Андрузький був швидше прихильником об'єднання не стільки на основі принципу етноспорідненості народів, скільки на основі геополітичної доцільності. Адже це об'єднання за своєю територією практично збігається з географією модної у XX столітті серед частини українських (і не тільки) політиків і політичних мислителів ідеї Балто-Чорноморського союзу як альтернативи експансіоністським зазіханням російської держави.

До певної міри таке припущення підтверджується зізнаннями самого Андрузького, який у своїх свідченнях зазначав, що головна мета, яка об'єднувала усіх членів Кирило-Мефодіївського товариства, – об'єднати слов'ян воедино, приймаючи за зразок США або тодішню конституційну Францію. При цьому ця мета була, так би мовити, для «зовнішнього вжитку», а для «внутрішнього» – «приватна при ній мета, що існувала, малоросійська: відновлення Гетьманщини, якщо можна окремо (бажання таємне), якщо не можна – у Слов'янщині».

Андрузький мав дещо суперечливі погляди на державу: він одночасно допускає і конституційну монархію (самодержавне правління, що обмежене законами, які сам монарх і видає), і федеративну республіку штатів. Але монархія має стати першим етапом на шляху до соціально-політичних перетворень, що мають здійснюватися за допомогою реформ. Кінцевим ідеальним устроєм мала стати республіка. Ці ідеї вчений реалізував у своєму конституційному проекті «Начерки Конституції Республіки». Власне, сьогодні відомі три варіанти цього тексту, які автор підготував приблизно в 1846–1850 роках. Жоден із них не був цілісним і завершеним, але найповнішим вважається останній (третій) варіант.

У *першому* проекті («Досягнення можливого ступеня рівності й свободи переважно в слов'янських землях») Андрузький то припускав сильну імператорську владу, то обмежував її, то пропонував знищити. Перепонами до демократизації режиму

вважав взаємоворожість суспільних станів, свавілля самодержав'я, недосконалість освіти. А демократизувати його можливо, на думку Андрузького, за умов рівності у правах, особистої свободи громадян, ґрунтовної освіти народу, скасування титулів, придворних посад, перетворення монарха у громадянина держави тощо.

У *другому* проєкті («Ідеал держави»), що поділяється на окремі частини («Про рівність», «Про свободу», «Закон», «Про владу», «Про релігію», «Про стани», «Про повинності», «Податки, майно та капітали», «Майно селянина», «Підданство селянина», «Про військову службу»), Андрузький обстоює вже відомі на той час у Західній Європі принципи природної рівності людей, які від народження отримують однакові загальні права. Але згодом вони «досягають приватних прав» і залежно від спрямованості та обсягу останніх переходять до духовенства, купецтва, промисловців, військових, ученого чи землеробського стану. І громадяни, і уряд у проєкті держави Андрузького підпорядковуються законам. «Закопи корінні» ухвалюються і скасовуються виключно через Народний сейм. «Закопи загальні, або скрізь використовувані» може ухвалювати чи поліпшувати інша влада. Кожен громадянин має право на власну думку, на критику як корінних, так і загальних законів. За народом залишається право скасування лише загальних законів, а не корінних. Такий підхід можна вважати спробою забезпечити захист конституційних норм, конституційного ладу держави.

Третій проєкт («Начерки Конституції республіки») викладено у формі вільних міркувань і роздумів. У ньому йдеться про: одиниці адміністративного устрою держави (громади, округи, області, штати) та механізми їхньої діяльності; основні органи влади, їхні повноваження та склад; вимоги до посадовців цих органів влади й управління та питання їх матеріального забезпечення. Докладно окреслено структуру та функції громади як основи державного механізму, регламентовано діяльність управи, що повинна була поєднувати судові, розпорядчі та виконавчі функції. Слов'янська держава (федерація), на думку Андрузького, має об'єднувати сім штатів, які ділитимуться на області, області – на округи, округи – на громади (по 200–2000 сімей).

На думку Андрузького, основою держави мав стати закон. У державі має забезпечуватись рівність і свобода громадян, але свобода тільки особиста, будь-яка інша, на думку вченого, є проявом сваволі. Також держава може і повинна добитись досконалості в організації таких суспільних відносин, як рівність, свобода, влада, закон, релігія, відносини між суспільними станами, виконання повинностей і под. Найвищим органом державної влади мали стати Законодавчі збори. Виконавча влада мала бути представлена Державною радою, члени якої повинні обирати президента республіки, віце-президента, міністрів, державного прокурора, президента зібрання та президентів його штатних відділень.

Андрузький намагався частково здійснити розподіл законодавчих, виконавчих і судових функцій державних органів. У свою чергу, знищення станових і родових привілеїв, на думку Андрузького, мало сприяти проведенню реформ, у результаті яких пересічні громадяни отримають доступ до інститутів державної влади. Залучення до влади великої кількості освічених людей мало полегшувати «справу правління». Тобто, Андрузький вважав легітимацію суперечливих інтересів і репрезентацію різних (альтернативних) поглядів засобами підвищення ефективності управління.

В основі такої держави мала бути громада, яка була представлена Андрузьким як адміністративно-територіальне утворення з органами управління та врядування, місцевим бюджетом. Сама ж громада, на думку Андрузького, мала стати найнижчою ланкою адміністративно-територіального поділу та основою місцевого самоврядування. За своєю структурою така громада мала складатися зі сімей. Усі члени громади мали підкорятися державі та голові громади. Голова громади міг втратити свій авторитет у разі неможливості виконання своїх обов'язків відповідно до свого віку, або ж у разі розумових відхилень, або ж неналежної поведінки. Андрузький намагався передбачити всі сфери життєдіяльності громади для її належного функціонування та розвитку. Така громада мала ґрунтуватися на принципах демократизму та децентралізму. Андрузький прагнув надати місцевим громадам широких економічних прав для забезпечення розвитку регіону.

На думку української дослідниці-політолога Т. Лушагіної, політична концепція Андрузького хоча і здавалася певною мірою наївною, проте для політичної історії України це була одна із перших спроб реформатування суспільно-політичного життя, де існувала б особиста свобода громадян. Це була можливість заявити про право українського народу на самостійне державне існування на основі демократизму та децентралізму.

□□□ □□□ □□□ □□□ □□□

Кирило-Мефодіївське товариство було першою політичною організацією української інтелігенції. Поява та діяльність товариства стала початком переходу від культурницького до політичного етапу боротьби за національний розвиток України. У програмних документах товариства вперше було здійснено спробу поєднати українську національну ідею із загальнолюдськими християнськими цінностями та ідеєю слов'янської єдності. Діяльність товариства продовжувала суспільну думку, спонукала до пошуків шляхів для вільного розвитку України, була взірцем і дороговказом для наступних поколінь українських борців за соціальне і національне визволення. Ідеї, висловлені у програмному документі цього товариства, – «Книгах буття українського народу» – заклали в Україні підвалини модерної політичної думки.

Питання для самоконтролю

1. Вкажіть історичні та політичні передумови виникнення Кирило-Мефодіївського товариства.
2. Якою є суть політично-правових ідей у документах Кирило-Мефодіївського товариства?
3. Охарактеризуйте відозву «До братів українців».
4. Проаналізуйте політико-правові погляди М. Костомарова.
5. Як М. Костомаров обґрунтовував ідею федеративного устрою для України?
6. Назвіть головну політичну мету Кирило-Мефодіївського товариства та шляхи її досягнення.

7. Якими були політичні ідеї, виражені у творчості Т. Шевченка?
8. Якою була еволюція політичних поглядів Шевченка у періодизації І. Франка?
9. Визначте головні політичні ідеї «Книг буття українського народу».
10. Якою є особлива місія українського народу в «Книгах буття...» М. Костомарова?
11. Визначте основні ідеї праці М. Костомарова «Дві руські народності»
12. Розкрийте питання самостійного існування України в програмних документах Кирило-Мефодіївського товариства.
13. У чому полягає мінливість суспільно-політичних поглядів П. Куліша?
14. Якими є джерела політичної влади у слов'янських народів у працях М. Гулака?
15. Дайте аналіз конституційних проектів Г. Андрузького та розкрийте їх значення для українського конституціоналізму.
16. Яким є значення діяльності Кирило-Мефодіївського товариства для подальшого розвитку української політичної думки.

Література

Андрузький Г. Начерки Конституції Республіки Георгія Андрузького // Історія Української Конституції / упоряд. А. Г. Слюсаренко, М. В. Томенко. – К. : Право, 1997. – С. 54–64.

Бевз Т. Політичні ідеї українських інтелектуалів середини XIX – початку XX століть / Т. Бевз // У кн.: Політична наука в Україні. 1991–2016 : у 2 т. Т.1. Політична наука: західні тренди розвитку й українська специфіка / НАН України, Ін-т політ. і етнонац. досліджень ім. І. Ф. Кураса ; редкол.: О. Рафальський (гол.), М. Кармазіна, О. Майборода. – К. : Парлам. вид-во, 2016. – 656 с. – С. 171–199.

Возняк М. Кирило-Мефодіївське товариство. – Львів, 1921. – 238 с.

Гончарук П. Засівач доброго, розумного, світлого: (до 180-річчя від дня народження кирило-мефодіївця, вченого-енциклопедиста М. І. Гулака) / П. Гончарук // Київська старовина. – 2003. – № 2. – С. 114–132.

Гончарук П. Провісники української ідеї (до 160-річчя Кирило-Мефодіївського товариства) / П. Гончарук // Київська старовина. – 2006. – № 1. – С. 3–30.

Дзюба І. Тарас Шевченко. – К. : Альтернативи, 2005. – 704 с.

Дорошенко Д. Нарис історії України : в 2-х т. – К. : Глобус, 1991. – Т. I. – 350 с.

Кармазіна М. Кирило-Мефодіївське товариство / М. Кармазіна // Історія політичної думки: навч. енцикл. слов.-довід. / за заг. ред. Н. М. Хоми ; [В. М. Денисенко, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін.]. – Львів : Новий Світ-2000, 2014. – 765 с. – С. 301–302.

Кирило-Мефодіївське товариство : в 3-х т. – К. : Наукова думка, 1990.

Ковальчук Н. Шевченко Тарас / Н. Ковальчук // Історія політичної думки: навч. енцикл. слов.-довід. / за заг. ред. Н. М. Хоми ; [В. М. Денисенко, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін.]. – Львів : Новий Світ-2000, 2014. – 765 с. – С. 715–716.

Козачок Я. В. Горизонти українотворення в публіцистиці М. І. Костомарова. Микола Костомаров у контексті сучасності : навч. посіб. / Я. В. Козачок, В. В. Чекалюк. – К. : НАУ, 2013. – 336 с.

Костомаров Н. И. Две русские народности / Н. И. Костомаров. – К., Х. : Майдан, 1991. – 72 с.

Костомаров М. І. Закон Божий (Книги буття українського народу). – К. : Либідь, 1991. – 40 с.

Розділ 2. Українська політична думка XIX століття

Костомаров Н. И. Автобіографія / Н. И. Костомаров. – К. : Изд. дом «Стилос», 2007. – 352 с.

Левенець Ю. Теоретико-методологічні засади української суспільно-політичної думки: проблеми становлення та розвитку (друга половина XIX – початок XX століття). – К. : Стилос, 2001. – 585 с.

Лушагіна Т. Андрузький Георгій (Юрій) / Т. Лушагіна // Історія політичної думки: навч. енцикл. слов.-довід. / за заг. ред. Н. М. Хоми ; [В. М. Денисенко, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін.]. – Львів : Новий Світ-2000, 2014. – 765 с. – С. 29–31.

Охрімівич Ю. Розвиток української національно-політичної думки. – Нью-Йорк, 1965. – 120 с. – С. 51.

Пінчук Ю. А. Микола Іванович Костомаров / Ю. А. Пінчук. – К. : Наукова думка, 1992. – 232 с.

Розумний М. Костомаров Микола / М. Розумний // Історія політичної думки: навч. енцикл. слов.-довід. / за заг. ред. Н. М. Хоми ; [В. М. Денисенко, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін.]. – Львів : Новий Світ-2000, 2014. – 765 с. – С. 336–337.

Румянцев В. Державно-правові аспекти програмних документів Кирило-Мефодіївського товариства / В. Румянцев // Вісник АПрН України. – 2006. – № 3. – С. 66–74.

Салтовський О. І. Концепції української державності в історії вітчизняної політичної думки (від витоків до початку XX сторіччя) / О. І. Салтовський. – К. : Вид-во ПАРАПАН, 2002. – 396 с.

Скакун О. До питання про політичні та державно-правові погляди Т. Г. Шевченка (відгук на статтю К. В. Харабета) / О. Скакун, Н. Крестовська // Юридична Україна. – 2010. – № 1. – С. 4–9.

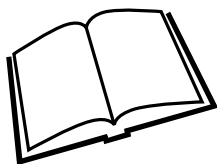
Тімашова В. М. Формування світогляду Миколи Костомарова з позицій державотворення // Вісник Академії управління МВС. – 2010. – № 4. – С. 80–85.

Тімашова В. М. Погляди Миколи Костомарова на федеративний устрій держави: історичний дискурс // Наука і правоохорона. – 2010. – № 4. – С. 74–77.

Франко І. Тарас Шевченко // Франко І. Я. Літературно-критичні статті. – К. : Держ. вид-во худ. літ-ри, 1950. – С. 431–437.

Харабет К. В. Політико-правові воззрения Т. Г. Шевченка / К. В. Харабет // Российская юстиция. – 2008. – № 5. – С. 69–72.

ТЕМА 10

ПОЛІТИЧНА ДУМКА НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТОЛІТТЯ

10.1. Історичні умови та особливості розвитку політичних ідей на українських землях другої половини ХІХ ст.

10.2. Соціально-політичні погляди В. Антоновича

10.3. Концепція державності та місцевого самоврядування в поглядах М. Драгоманова

10.4. Соціально-революційні ідеї В. Мальованого та І. Присяцького

10.5. Соціально-політичні погляди С. Подолинського, М. Павлика та О. Терлецького

10.6. Ідеї державності та національного відродження в концепції І. Франка періоду 1880–1900 рр.

10.1. Історичні умови та особливості розвитку політичних ідей на українських землях другої половини ХІХ ст.

Ідеї української політичної думки другої половини ХІХ століття були і залишаються найбільш суперечливими й актуальними для пошуку орієнтирів державотворення, вирішення сучасних проблем національного відродження. У політичній думці цього періоду концентруються попередні ідеї її становлення та напрями еволюції, обумовлені процесами історичного, економічного, соціального, політичного та культурного розвитку України, що перебувала в складі Російської та Австро-Угорської імперій, не маючи власної державності. Політика імперських режимів уповільнювала темпи модернізації, однак прогресивні процеси відбувались відповідно до загальноєвропейських і загальносвітових тенденцій. Можна виділити такі умови історичного розвитку, що впливали на формування політичної думки та процеси державотворення:

1) поява на політичній карті Європи об'єднаної Німеччини, прагнення польської еліти відновити Річ Посполиту за рахунок українських земель – усе це створювало перспективу боротьби за територію та ресурсний потенціал України, а тому зіткнення інтересів провідних держав Європи ускладнювало розв'язання національних про-

Розділ 2. Українська політична думка XIX століття

блем, зародження капіталістичного ринку, прискорення темпів індустріалізації, модернізації усіх сфер суспільного виробництва;

2) реалізація принципів колоніальної політики (уніфікації, бюрократизації, денационалізації) негативно впливала на процеси формування української нації;

3) визвольний рух був представлений українським, польським і російським напрямками, а тому зміст тогочасних політичних ідей відображав інтереси відповідних національних еліт, які використовували ідеї свободи, справедливості, демократизації суспільства в контексті боротьби за власні національні інтереси, впливаючи на еволюцію поглядів представників політичної думки України даного періоду;

4) видання таємного Валуєвського циркуляру (1863) та Емського указу (1876) негативно вплинуло на розвиток української культури та освіти, внаслідок чого відбулася тимчасова дезорганізація українського національного руху, припинення широкого поширення політичних ідей серед суспільства;

5) поразка революції 1848–1849 років у Австро-Угорщині спричинила послаблення українського визвольного руху, оскільки австрійська влада, прагнучи запобігти поширенню революційних ідей, змушена була оголосити міжнародну рівноправність у школах, державних установах, судах, дозволивши також існування українських просвітницьких об'єднань. Це позитивно позначилось на розвитку культури, а головне – українці отримали змогу обирати та бути обраними до австрійського й угорського парламентів, що активізувало появу програм, статутів, відозв партій, позитивно вплинувши на поширення політичної думки у різних формах;

6) невдачі революційних процесів першої половини XIX століття сприяли активізації пошуку причин поразок, появі нових форм боротьби, залученню різних верств населення до політичної діяльності, що позитивно вплинуло на формування національної свідомості, прискорило темпи соціально-економічного та політичного розвитку. Хоча ці умови були досить суперечливими, оскільки українські землі перебували під владою Австро-Угорської та Російської імперій;

7) відсутність єдності національно-визвольного руху Наддніпрянщини та Західної України, повільне формування національної самосвідомості українського народу, української еліти, певні поразки у боротьбі – все це активізувало процеси подальшого розвитку політичної думки та обґрунтування ідей державотворення.

Окреслені умови історичного розвитку України визначили низку особливостей формування політичної думки другої половини XIX століття:

1) процеси становлення капіталістичних відносин сприяли виникненню нових типів взаємодії в політичних системах, що позитивно позначалося на підвищенні рівня активності різних суспільних груп у конкретних сферах життєдіяльності;

2) наявність відмінностей у визначенні мети, завдань, форм боротьби, методів пропаганди та поширення політичних думок на територіях, що перебували під владою Російської й Австро-Угорської імперій;

3) організація видання пропагандистської та науково-політичної літератури українською мовою, зокрема, у Відні та Женеві;

4) змістовне наповнення політичних ідей, зміни у визначенні мети, завдань національної боротьби свідчили про відхід від культурницьких форм діяльності та перехід

Тема 10. Політична думка на українських землях у другій половині XIX століття

до активної політичної фази, тобто обґрунтування вимог суверенітету нації у формі автономії або незалежності;

5) політичні явища, процеси аналізувалися крізь призму вивчення економічних проблем та їх взаємозв'язку з національними потребами державотворення;

6) процеси національного елітогенезу відбувалися в умовах національно-культурного гноблення, а тому визначення основних засад діяльності еліти пройшло довгий шлях еволюції від ідей пробудження національної свідомості, до конкретних завдань стосовно політичної боротьби за українську державність;

7) активізація процесів формування політичних партій, функціонування культурно-освітніх установ, наукових товариств, друкарень, що сприяли організаційному та ідеологічному оформленню напрямів (демократично-народницький, націоналістичний, консервативний, комуністичний, національно-державницький) політичної діяльності.

У цьому контексті згадаємо, що наприкінці 50-х років XIX століття у Харкові, Одесі, Полтаві, Чернігові, а також Санкт-Петербурзі виникають організації культурницького та суспільно-політичного спрямування, діяльність яких сприяла розвитку громадівського руху в Україні. Громадівці були переконані, що саме народ має визначати головний зміст і спрямування історичного процесу, виступаючи рушійною силою соціально-політичних перетворень. Спочатку вони займалися переважно культурно-просвітницькою діяльністю, але через гоніння з боку тодішнього політичного режиму відбулася політизація їх поглядів. Можна виділити такі етапи розвитку громадівського руху:

1) діяльність першої української громади у Санкт-Петербурзі, члени якої (М. Костомаров, П. Куліш, Т. Шевченко та ін.) здійснювали культурно-просвітницьку роботу, видавали український часопис «Основа» з метою підвищення рівня національної свідомості та культури українців (50–60-ті рр.);

2) формування першої української громади на основі таємного гуртка «хлопоманів» у Київському університеті (В. Антонович, Т. Рильський, А. Свидницький, П. Житецький та ін.), метою діяльності якого була ліквідація царизму, кріпацтва, поширення освіти, піднесення політичної свідомості українства (1861);

3) відновлення діяльності громад (після розгрому царською владою), що об'єднали найкращих представників національної інтелігенції (М. Драгоманов, М. Зібер, О. Кониський, М. Лисенко, М. Старицький, П. Косач, С. Подолинський, М. Ковалевський, І. Левицький (Нечуй) та ін.) навколо ідеї боротьби за національне визволення (70–90-ті рр.).

Значення громадівського руху в активізації суспільно-політичного життя другої половини XIX століття проявлялося у:

– визначенні теоретичних засад розвитку громадянського суспільства на принципах свободи, самостійності та відповідальності;

– поширенні ідей соціалізму, який би сприяв ліквідації соціально-національного гноблення та формуванню умов рівноправного національного розвитку;

– обґрунтуванні федералізму як основної форми національного самовизначення українців у федерації вільних народів як у межах тодішньої Російської імперії, так і в загальнолюдській конфедерації;

– формуванні передумов розвитку вільної людини, яка внаслідок набуття внутрішньої свободи здатна усвідомити необхідність вільного розвитку всіх націй і народів;

– поширенні ідей соціал-демократії та патріотизму, що визначили подальшу спрямованість теоретичних пошуків творців української національної ідеї.

Отже, у другій половині XIX століття на українських землях виникає велика кількість різних політичних течій, громадських і політичних організацій, що втілювали собою складну гаму суспільно-політичних відносин, різноманітних інтересів, політичних намірів, устремлінь. Ці напрями політичної думки були безпосереднім відображенням політичної боротьби, направленої на вирішення актуальних питань національно-державницького характеру.

10.2. Суспільно-політичні погляди В. Антоновича

Володимир Антонович – український історик, етнограф, громадський діяч. Основні праці: «Моя сповідь» (1862), «Польско-русские отношения XVII веке в современной польской призме» (1885), «Три національні типи народні» (1888). Зауважимо, що кілька значимих праць автора припадають уже на XX століття (наприклад, «Записка в справі обмежень української мови» (1908) та ін.).

Становлення суспільно-політичних поглядів Антоновича відбувалося під впливом європейських революційно-демократичних ідей і суспільних рухів на теренах України. Початковий етап його суспільно-політичної діяльності пов'язаний із рухом хлопоманів (П. Житецький, Б. Познанський, Т. Рильський та ін.). Представники цього руху вважали своїм завданням служіння своєму народу з метою підвищення культурно-освітнього рівня селянства, підготовки його до демократичних перетворень, а також формування національної еліти, яка б могла їх ініціювати та реалізувати на практиці. У процесі «ходіння в народ» вони вивчали історію українського народу, ідентифікуючи власну національну спільність із селянством, засвоювали українську культуру, морально-етичні цінності, що сприяло посиленню громадської активності щодо утвердження національних інтересів. Зокрема, Антонович очолював етнографічні експедиції, вивчав українську історію, побут українського народу, упорядковував зібрані історичні пісні, традиції, легенди, фольклор, сприяв культурно-просвітницькій діяльності серед селян. У цей період з'являється дослідження «Моя сповідь», де вчений пояснює чому він припинив підтримувати польський національний рух і став служити українському народу. Причиною цього було прагнення пізнавати історію та культуру власного народу, долучатися до формування нового бачення української державності, без опори на ідеї польської шляхти. Вони не відображали потреби українців, а навпаки, підривали їх силу волі та духовність із метою нівелювання будь-яких національних рис. Антонович зазначав, що «....

**Володимир
Антонович**
(1834–1908)

Повернення до народу і усвідомлення необхідності працювати на його користь – раніше чи пізніше стане моральною потребою не тільки окремих осіб – а всіх, хто здатен зрозуміти власну суть і обов'язки та не надасть переваги мріям над справою власної совісті.

В. Антонович, «Моя сповідь»

звичок та мрій («Моя сповідь»). На його думку, кожна освічена людина повинна усвідомити свою приналежність до конкретного народу, проникнутися його інтересами та плідною працею долучитися до національного відродження.

Антонович вважав, що держава виступає основним політичним інститутом у рамках якого виробляються правила та норми взаємодії громад. Усвідомлення цінності держави виступає запорукою прогресивного розвитку, оскільки її формування є продуктом людського розуму в конкретних історичних умовах. Основна мета держави – забезпечення зовнішньої безпеки та внутрішньої стабільності громадянам будь-якої національності. Учений наголошує на необхідності врахування європейського досвіду державотворення, де ці політичні інститути на законодавчому рівні забезпечують матеріальні та культурні потреби суспільства, неупереджено ставлячись до різних національностей, їх релігійних чи ідеологічних переконань. Причиною відсутності державності в українського народу, Антонович уважав недалекоглядність політичної еліти, яка так і не спромоглася виробити власні ідеали незалежної держави, а також низький рівень освіченості більшості громадян, які в силу цього особливо і не прагнуть бути вільними, брати на себе відповідальність за власне життя. Ідеальною моделлю державності учений визнавав вільну, федеративну державу слов'янських народів, де кожен із них має право на розвиток власної мови, національних рис і культури.

Аналізуючи наявні історичні джерела, Антонович приходив до висновку, що саме організована система місцевого самоврядування дозволяє сформувати дієві механізми державного управління. Місцеве самоврядування має організовувати діяльність і подальший розвиток громад на основі існуючих історичних, політичних і регіональних чинників, це дозволить урахувати найважливіші потреби кожної з них. Зарубіжний досвід самоврядування (наприклад, магдебурзьке право) повинен враховуватися з огляду на місцеві звичаї та традиції, оскільки, в іншому випадку, він перетворюється на спосіб маніпулювання з метою отримання вигоди можновладцями.

У своїх працях учений пропонував розмежовувати поняття «нація» і «національність». У першому випадку мова йде про спільність людей, які мають однаковий темперамент, вдачу та звички. У другому – про сукупність антропологічних, культурних, етнографічних ознак, якими відрізняються суспільні групи одна від одної. Формування цих ознак відбувається під впливом клімату, змішування рас, домінуючих способів і засобів виробництва, а також умов історичного розвитку. Окреслені

скільки не був би я зіпсований шляхетським вихованням, звичками та мріями, мені легше було з ними розлучитися, ніж з народом, серед якого я виріс, сумну долю якого я бачив у кожному селі, яким володів шляхтич, – з вуст якого я чув не одну сумну, роздираючу серце пісню, не одне чесне дружнє слово (хоч я був і панич), не одну трагічну повість про зітліле в скорботі і безплідній праці життя ... який, словом, я полюбив більше своїх шляхетських

ознаки поділяються на дві групи: природні та набуті під час культурно-історичного розвитку. Здійснивши порівняльний аналіз української, російської та польської народностей, Антонович виокремив низку характерних національних рис, притаманних українцям: 1) активне сприйняття навколишньої дійсності, що характеризується дещо запізнілою реакцією на суспільно-політичні явища чи процеси; 2) високий рівень толерантності, терпимості та ввічливості, що особливо яскраво проявляється на рівні сімейних відносин; 3) прагнення реалізувати свої інтереси та потреби на рівні певних асоціацій чи громад; 4) ідеалами суспільно-політичного розвитку виступають правда, справедливість, громадська рівноправність, що сформувалися ще за часів козацької доби. Наявна самотність українського народу має стати основою формування національної ідеї та принципів державотворення.

Вважаємо, що Антонович зробив значний внесок у дослідження особливостей українського народу на підставі антропологічних, психологічних і культурних характеристик. Він вважав, що формування національної ідеї, підвищення рівня освіти та культури є запорукою успішності процесів державотворення. Політичним ідеалом для нього була вільна федерація слов'янських народів, сформована на засадах політичної свободи та демократичної рівності.

Українець-русин вважає за етичне все те, що справедливо. Етика в суспільному житті – це найголовніша основа людської життєдіяльності та добробуту.

В. Антонович, «Три типи народні»

10.3. Концепція державності та місцевого самоврядування в поглядах М. Драгоманова

Михайло Драгоманов
(1841–1895)

Михайло Драгоманов (Драгоманів) – український історик, філософ, громадсько-політичний діяч. Основні праці: «Нарис української соціалістичної програми (Попереднє слово до «Громади»)» (1878), «Вольный союз – Вільна спілка» (1884), «Пропащий час (Українці під Московським царством (1654–1876))» (1876), «Внутрішнє рабство і війна за звільнення» (1877), «Шевченко, українофіли й соціалізм» (1879), «Нові українські пісні про громадські справи (1764–1880)» (1883), «Лібералізм і земство в Росії» (1889), «Чудацькі думки про українську національну справу» (1891), «Листи на Наддніпрянську Україну» (1893) та ін.

Провідне місце у науковому доробку Драгоманова займає сформована ним концепція державності, що характеризується різноплановістю та урахуванням тогочасних тенденцій суспільно-політичного розвитку. Держава розглядається як своєрідна сукупність форм та органів влади, що формуються людською громадою з метою забезпечення законності функціонування. Особливу увагу вчений приділяв дослідженню багатонаціональних держав, життєздатність і цілісність яких залежить від дотримання принципу «політичної на-

ції», тобто забезпечення на законодавчому рівні реалізації прав і свобод представників будь-якої національності. Досить ефективно, на його думку, цей принцип був реалізований у процесах державотворення США та Швейцарії. Формування нових національних держав має відбуватися на основі добровільного об'єднання громадян, які наділені відповідними правами та обов'язками, а також усвідомлюють необхідність здійснення конкретних дій для успішного функціонування держави. При цьому, Драгоманов, наголошує, що рівноправність має бути законодавчо закріплена як для правлячої меншості, так і для інших груп громадськості. За таких умов, державна національність проявляється не у пошуку відмінностей чи протиставленні однієї народності іншій, а у формуванні спільної для всіх свідомості, що приналежність до даної держави є вигідною для всіх як в матеріальному, так і моральному плані, оскільки дозволяє забезпечувати високий рівень суспільно-політичного розвитку.

Громадяни як носії державного суверенітету через власні суспільні інститути здійснюють контроль за діяльністю державних органів, не допускаючи монополізації владних ресурсів і домінування адміністративного тиску у процесах прийняття політичних рішень. Формування державного апарату має відбуватися за демократичним принципом: від конкретного громадянина через систему місцевого самоврядування до дієвих загальнонаціональних політичних інститутів. Виходячи з цього, державний суверенітет належить сформованій на засадах громадянського суспільства нації. До основних її рис можна віднести: самоорганізованість, наявність політичної волі, соціальну диференційованість.

Загалом, формування ідеальної державної моделі відбувається на зовнішньому та внутрішньому рівнях. У першому випадку мова йде про формування «всесвітньої федерації» як закономірного етапу еволюції державної організації. Перехід на цей етап можливий за умови досягнення державою такого рівня централізації, що не відповідає потребам суспільства, особливостям соціально-економічного, культурного розвитку, а тому актуалізується боротьба принципів автономізму та централізму. На думку вченого, федеративний устрій держави дозволяє в процесі боротьби досягти відповідного рівня національної та політичної свободи, згуртувати різні народи з метою формування оптимальної моделі державності. Виходячи з цього, Драгоманов вважав доцільним задоволення інтересів українців у складі демократизованої та федералізованої Росії. Принципи федералізму склали основу успішної антиімперської боротьби недержавних народів, які проживали на території тогочасної Росії. Водночас, актуалізація загальнонаціонального руху можлива за умови виокремлення національної еліти, наділеної високими інтелектуальними та професійними рисами. Саме еліта повинна сформувати дієву політичну програму, врахувавши інтереси більшості груп громадськості, тим самим «допомігши їм організуватися до боротьби, щоб сформувати на своїй землі вільні, державні, громадські та господарські порядки, а також вільну наукову освіту» («Нові українські пісні про громадські справи (1764–1880)»).

Немає і не може бути постійних національних ознак, незмінних національних духів... Головне діло – поступ людини і громади, поступ політичний, соціальний і культурний...

М. Драгоманов, «Чудацькі думи про українську національну справу»

Згодом, погляди Драгоманова трансформувалися до визнання необхідності побудови України як незалежної держави на федеративних засадах. Він визнавав існування двох форм незалежності: 1) сепаратизм, тобто повне відокремлення від метрополії; 2) федералізм, тобто забезпечення національної автономії без відокремлення.

Можна говорити про те, що Драгоманов певною мірою абсолютизував значимість принципу федералізму в процесах державотворення України, що пояснювалося тогочасною політичною ситуацією, в умовах якої українські землі знаходилися під впливом Російської та Австро-Угорської імперій. У поступових процесах становлення національної автономії він убачав можливість накопичення потенціалу українського народу для подальших національно-визвольних змагань за набуття статусу незалежної федеративної держави. Формування цього потенціалу залежало від впливу таких чинників:

- посилення процесів консолідації вільних громадян, які усвідомлюють необхідність реалізації набутих знань, умінь для досягнення вищого рівня національно-культурного розвитку;

- формування національної свідомості через відродження культури, широке розповсюдження у повсякденному житті української мови;

- пошук в історичній пам'яті народу традицій демократичного урядування;

- становлення національної інтелігенції, здатної залучитися до формування державницького світогляду більшості громадян через систему освітніх закладів, роз'яснювальну роботу, культурно-просвітницькі заходи;

- пошук політичних лідерів, які володіють високим рівнем освіченості, професіоналізму, необхідного для генерування політичних програм, їх практичної реалізації за допомогою залучення громадської ініціативи.

На думку Драгоманова, внутрішній рівень динамічного функціонування держави залежить від дієвої системи місцевого самоврядування. Вона складає основу демократичної федеративної держави. Вивчаючи досвід впровадження та реалізації самоврядування зарубіжних держав, учений виділив кілька його основних функцій: артикуляція та агрегація громадських ініціатив на рівні сформованих громад; організація функціонування соціально-економічного, культурного життя громад; представництво інтересів громад перед органами державної влади.

Діло не в спробах, а в цілі та спільності людини, яка має думки про потребу зміни в порядках громадських, з тією громадою, серед котрої вона живе...

*М. Драгоманов, «Попереднє слово»
[до «Громади», 1878]*

Організація системи самоврядування у концепції Драгоманова передбачає врахування таких чинників: національно-етнічний склад населення, особливості економічного розвитку, домінуючі політико-культурні традиції. Відповідальність органів місцевого самоврядування визначається конкретними функціональними обов'язками, які не повинні дублювати функції інших органів державної влади. Правову основу взаємодії з центральними органами влади формує спеціальне законодавство, а будь-які конфліктні ситуації вирішуються за допомогою судових органів. Саме громадяни повинні оцінювати ефективність рішень і дій органів самоврядування, бо формують

їх і забезпечують необхідними ресурсами. Поступове розширення компетенції цих органів виступає запорукою створення ефективної системи державного управління, сприяє активізації діяльності громад у відстоюванні власних інтересів і протидіє процесам бюрократизації. Функціонування системи місцевого самоврядування Драгоманов розглядав через синтез принципів прямої (організація самоврядування на рівні сіл, громад через зібрання населення та обрання підзвітного старшини) та представницької (на міському, повітовому чи обласному рівні самоврядування функції народного зібрання переходили до представницьких органів – дум) демократії.

Учений розвивав також думку, що місцеве самоврядування є дієвим каналом рекрутування національної політичної та духовної еліти. Домінування принципів демократії, забезпечення основних прав і свобод, постійне зростання рівня культурної освіченості – усе це сприяє реалізації громадянами свого особистісного потенціалу заради досягнення високого рівня суспільно-політичного розвитку. Відповідно, існують необхідні умови для становлення загальнонаціонального лідера, який здатен урахувати інтереси, потреби громади та обирати конкретні засоби (реформи чи революцію) для здійснення якісних перетворень у суспільно-політичному житті.

Драгоманов акцентує увагу на необхідності законодавчого закріплення основних прав і свобод людини та громадянина. На його думку, політична свобода – це основа демократичного розвитку, бо вона «виступає умовою забезпечення життєдіяльності суспільства за допомогою певних заходів соціально-економічного та культурного характеру...» («Вольный союз – Вільна спілка»). Цінність політичної свободи проявлялася у: 1) визнанні прав людини та громадянина умовою особистої самореалізації; 2) забезпеченні соціальної справедливості через дієве місцеве самоврядування; 3) поверненні українців на шлях розвитку провідних світових культур. Практична реалізація принципів політичної свободи сприяє консолідації громадянського суспільства, підвищує рівень активності та формує демократичну політичну культуру. Дієва виборча системи розглядалася Драгомановим як один із засобів реалізації політичної свободи, що надавав можливість громадянам обирати представників своїх інтересів в органах державної влади, тим самим, сприяючи обранню найбільш гідних із когорти національної еліти. Гарантії ж свободи слова, громадських зібрань, наукової та творчої діяльності дозволяють підвищити рівень культури всього українського суспільства, сформувати прийнятну для всіх національну ідею та закласти фундамент подальшої боротьби за її реалізацію. Засобами захисту прав та свобод у концепції Драгоманова виступають органи судової влади.

Отже, Драгоманов сформував власну концепцію розвитку держави на федеративних засадах. Його погляди на українську державність зазнали певної еволюції від національної автономії до обґрунтування потреби незалежної федеративної держави. Основою ефективного розвитку держави він вважав систему місцевого самоврядування. На думку вченого, поступові процеси демократизації, підвищення рівня культурного розвитку та національної свідомості, політична активність громадян, наявність дієвої політичної еліти – це ті чинники, що сприяють формуванню національного духу та мобілізують потенціал суспільства на боротьбу за становлення державності.

10.4. Соціально-революційні ідеї В. Мальованого та І. Присяцького

**Володимир
Мальований**
(1847–1893)

Для політичного світогляду одеського громадівця *Володимира Мальованого* характерне поєднання ідей національного та соціального демократизму, а в практичній діяльності – національно-визвольної й соціально-політичної боротьби. Мальованого більше приваблював соціальний демократизм (народолюбство у вузькому розумінні цього слова), ніж національний демократизм (українолюбство), а ухил до радикалізму зближував його з російським народництвом.

Прагнучи подолати організаційну аморфність і програмну неформленість соціально-революційної течії в українському народолюбстві, Мальований написав один із варіантів проекту «Програми діяльності і організації української соціально-революційної партії на федеративних началах» (1883, оригінал не зберігся). У подальшому спільно доопрацьована Мальованим і Присяцьким політична програма українських соціалістів-федералістів стала одним із літературних джерел опублікованої Драгомановим політико-соціальної програми українського товариства «Вольний Союз» – «Вільна Спілка» (1884).

Укладена Мальованим під відчутним впливом європейських соціально-демократичних ідей програма української соціально-революційної федеративної партії (складалася з 10-ти параграфів) ставила за мету досягнення суспільного ладу як в інтересах українського, так і інших народів Російської імперії. Наблизити соціальний ідеал передбачалося шляхом утвердження у суспільстві «ідеї колективізму» за умови визнання й «ідеї індивідуалізму», бо остання через створення кращого для кожного моменту економічного устрою поступово впроваджує в життя «ідею колективізму» і остаточно здійснює її. Попри задекларовану прихильність до ідеї еволюційно-органічного розвитку суспільства наголошувалось, що процес вироблення «соціально-економічного колективізму» з «індивідуалізму» здійсниться не інакше як насильницьки – шляхом цілого ланцюга революцій, котрі повинні докорінно змінити існуючі порядки лише у віддаленому майбутньому. Домогтися найближчим часом позитивних перетворень в основних сферах життя суспільства передбачалося мирними засобами, поступово поширюючи серед народу ідеї соціалізму настільки, щоб у майбутньому він міг самостійно йти накресленим шляхом. Партія у категоричній формі зобов'язувалася ніколи проти волі народу не впроваджувати в життя зміни існуючих порядків і не залучати народ до участі в революційному русі, доки він не стане свідомим учасником даного процесу. Вплив

*Не потурай ні на що! Навіть смерти
Не бійсь, її ніхто не обб'жить.
Так краще-ж нам у боротьбі померти,
Ніж у багні гниючи мовчки жити.*

*В. Мальований, із вірша «Не потурай!»,
1879 р., Мценська пересильна тюрма*

соціалістів-федералістів мав бути поширеним на весь український народ, включаючи постановку питання про культурно-національний розвиток України й пропаганду серед української за походженням інтелігенції ідей українського відродження й української партії. Вітчизняний дослідник О. Болдирев зазначив, що питання майбутнього державного статусу, національно-територіальної цілісності України у програмі не ставилися, а «українське національне питання», звужене до рамок національно-культурної автономії, підпорядковано вирішенню соціальних проблем.

В основу будівництва української партії покладений федеративний принцип, за яким передбачалось також об'єднання з подібною великоросійською партією з метою опанування загальноросійського революційного руху в цілому. У полеміці з Драгомановим під час спільної роботи над програмою «Вільної Спілки» Мальований висловлювався за тісну співпрацю із «Народною Волею». Публічно не виступаючи проти індивідуального терору, однак і не пропагуючи політичні вбивства як спосіб досягнення цілей партії, Мальований сприймав революційну боротьбу народовольців як реальний чинник, що може прискорити реформування державного ладу в Російській імперії на засадах політичної свободи та принципу федералізму. Тому він прагнув надати діяльності «Вільної Спілки» якнайскоріше загальноросійського характеру, за можливості уникаючи зайвого відволікання сил на увагу до південно-західної України і західнослов'янської політики в цілому. Як відзначив дослідник М. Антонович, завдяки впливу Мальованого «Драгоманов у своїй „Вільній Спілці“ відійшов від етнографічного принципу, ділячи українську територію надвоє».

Іван Присецький
(1858–1911)

Політичні погляди *Івана Присецького* завдяки впливу Драгоманова та вивченню громадсько-політичного життя країн Європи еволюціонували від чорнопредільства в напрямку соціалістично-федералістичних ідей, а згодом – до конституційного демократизму. Переконавшись в ефективності парламентської форми правління, Присецький у статті «Замітка про взаємне відношення народжуваних і діючих в Росії партій» (1881) закликав усі опозиційні сили об'єднатися навколо «Народної волі» для здобуття політичних прав і свобод, що зробить зайвим терор, оскільки тероризм є «формою, а не сутністю боротьби», вимушеною мірою, пов'язаною з бездіяльністю суспільства. Стверджуючи, що впровадження найближчим часом конституційного ладу

в Російській імперії є першочерговим і неминучим, він запропонував замінити народницьке гасло «Все для народу і за допомогою народу» іншим – «Все для нації і усяка справа через частину цієї нації, найбільш зацікавлену в цій справі». Націю він визначав як «сукупність інтелігентного, промислового і робітничого класів», вважаючи доцільним у боротьбі за політичну свободу опертися, головне, на інтелігенцію.

За свідченням тогочасного громадського діяча Л. Дейча, Присецький, повернувшись з-за кордону, «разом з Вол. Мальованим прагнув створити змішану групу, яка повинна була стати поєднанням народовольства з українофільством». У «Показанні Івана Присецького» (власноручно написаному 6 вересня 1883 р. у в'язниці), а також

рукописі, який у слідчій справі фігурує як «рукописний проект промови, що вбирає в себе розвиток вищевикладеної програми української соціально-революційної партії» (оригінал не зберігся), Присецький обґрунтовував нагальну необхідність утворення нової партії «серед усіх класів і національностей» із метою перетворення Російської імперії на засадах політичної свободи, самоврядування й федералізму. Це, у свою чергу, мало наблизити досягнення соціалізму як ідеалу кращого суспільного устрою. Заперечувалося, що навіть насильницьким шляхом можна впровадити соціалістичний лад «коли завгодно і де завгодно».

[...] соціалістичний лад тоді тільки може здійснитися, якщо робочі настільки розвинуться розумово, морально і суспільно, що спроможні будуть не тільки перейнятися соціалістичними ідеями, а й втілити їх в життя.

І. Присецький, «Показання Івана Присецького»

Віддалену перспективу побудови соціалізму в тій чи іншій країні Присецький пов'язував із утвердженням на певному історичному етапі існування суспільства такого суспільно-політичного і економічного ладу, який забезпечив би найбільш сприятливі умови для розумового, морального і суспільного розвитку народу. Бажаною, на його думку, була б представницька форма правління і федеративний державний устрій, побудований на засадах децентралізації та самоврядування. З теоретичної точки зору найкращим чином забезпечує прогресивний розвиток суспільства вільна федерація невеликих держав, кожна з яких представляє собою «розумовий центр», тобто має розвинену культуру.

Критикуючи державний устрій Росії, Присецький запропонував програму реформ, навколо якої найближчим часом могли б згуртуватися усі опозиційні сили:

- представницьке народне правління;
- розподіл управління між областями, що відокремилися внаслідок географічних, економічних або національних особливостей;
- вільна федерація цих областей;
- законне забезпечення прав людини від адміністративного свавілля, свобода друку, слова, асоціацій, релігійного культу;
- проведення економічних реформ, спрямованих на поліпшення тяжкого стану народу.

Присецький відзначав, що не можна розраховувати на «простий народ» в силу його розкиданості, нерозвиненості, незрозуміння значення політичних установ тощо. Тому соціалісти-федералісти виступають проти збудження народного повстання, нової «пугачовщини», оскільки це обов'язково призвело б до масового кровопролиття та знищення «усіх зародків освіченості й цивілізації». Тимчасове захоплення землі без зміни існуючого політичного режиму вкрай несприятливо вплинуло б на прогресивний розвиток суспільного життя, тому боротьба повинна вестися таємно, зі залученням до взаємодії усіх опозиційних елементів. Присецький пропонував представникам партії «проходити в усі адміністративні та земські посади і, не втрачаючи зв'язків з організацією, вести безперервно легальну боротьбу з урядом ...».

У «Показанні...» Присецький пояснював, чому соціалісти-федералісти виступають проти терору: «[...] він веде боротьбу не проти принципів єдинокоролівності і

централізації, а проти поодиноких особистостей, і, крім того тому, що він разом з тим тероризує і суспільство, не дозволяючи йому вийти з його менш гучною, але зате більш дієвою зброєю – організованою громадською думкою і протестом проти існуючого порядку». У «Проекті промови...» це питання обминалось, що дало підстави слідству сумніватися у широті Присецького.

Розробка Мальованим і Присецьким програми української соціально-революційної партії соціалістів-федералістів на основі поєднання ідей Драгоманова та ідеології «Народної Волі» – нове на той час явище у політичній думці в Україні, яке віддзеркалює складність пошуку шляхів досягнення ідеального суспільного ладу.

10.5. Соціально-політичні погляди С. Подолинського, М. Павлика та О. Терлецького

Сергій Подолинський
(1850–1891)

Сергій Подолинський – український громадсько-політичний діяч, науковець. Основні праці: «Парова машина» (1875), «Про багатство і бідність» (1876), «Ремесла і фабрики на Україні» (1880), «Праця людини та її відношення до розподілу енергії» (1881).

Провідне місце у науковому доробку вченого займають ідеї формування та функціонування громади. Вона розуміється ним як основна форма взаємодії та організації суспільно-політичного життя на засадах соціал-демократичних принципів. Громади поділяються на міські та сільські, але між ними існує тісний взаємозв'язок із метою обміну необхідним товаром чи послугами. Функціонування громад відбувається за такими принципами: 1) колективна власність на землю та рівномірний розподіл благ між усіма членами громади; 2) наявність виборних посад для здійснення управління повсякденними справами; 3) розгляд важливих рішень загальними зборами громад; 4) претенденти на виборні посади мають бути освіченими, належати до конкретної громади, знати її потреби; 5) отримання безкоштовної освіти.

Також, у праці «Парова машина» вченим було визначено певні складові переходу українського суспільства на громадівський рівень самоврядування:

- формування у суспільній свідомості значимості боротьби за власні права та свободи;
- мобілізація людських ресурсів навколо ідеї самоврядування;
- організація загальнонаціонального бунту як найбільш дієвого способу зміни суспільно-політичного порядку.

На думку Подолинського, формування громади на рівні українського суспільства дозволить законодавчо закріпити основні права, свободи, обов'язки та покласти початок процесам державотворення. Разом із Павликом і Драгомановим Подолинський детальніше виклав своє бачення розвитку громад та їх ролі в формуванні державнос-

Розділ 2. Українська політична думка XIX століття

ті у програмі часопису «Громада» (1880). Зокрема, в цьому документі зазначається, що «... самостійність (автономія) політичної громади є, на нашу думку, воля кожної громади приєднатися до того народу й приступити до тієї спілки, до якої вона сама хоче, а також воля по своєму впорядкувати всі власні справи та стосунки з іншими громадами».

Виходячи з цього, авторами програми були визначені засади організації громадського самоврядування в основних сферах людської життєдіяльності: 1) *політична* – рівність чоловіків і жінок, свобода слова, преси, народних зібрань, здійснення самоврядування; 2) *економічна* – приналежність природних ресурсів і засобів виробництва громаді, спільна власність за наявності згоди та волі громади; 3) *культурна* – створення сприятливих умов для розвитку науки та людської творчості, свобода вибору релігії. Головною ж метою еволюційного розвитку громад визначено формування української незалежної держави на принципах федералізму.

Значну увагу Подолинський приділяв дослідженню проблем національного розвитку українського народу. Активізацію дій громад у відстоюванні своїх прав учений пов'язував із діяльністю української соціал-демократичної партії, що згуртувала людей, які розуміють необхідність поєднувати ідеї соціалізму з потребами українського народу, його традиціями та прагненням здобути самостійність, як в політичному, так і в культурному плані. Виходячи з цього, українська соціал-демократія мала б за Подолинським розвиватися власним шляхом (відмінним від російського чи будь-якого іншого) та виробити свої способи боротьби за краще майбутнє. Умовою успішного розповсюдження ідей соціал-демократії в Україні є «ходіння в народ» представників інтелігенції та видання роз'яснювальної літератури рідною мовою, що дозволить донести значимість окреслених ідей до кожної громади, підвищити рівень національної свідомості та культури, сформувавши тим самим необхідний потенціал для здійснення революційних перетворень. Подолинський вважав, що саме селянство виступає провідною верствою суспільства, яка має тісний зв'язок із традиціями праці на рідній землі, а тому, за умови проведення роз'яснювальної роботи, складатиме основу національно-визвольного руху. Водночас, він зазначав, що в тогочасній Україні досить активно відбувалися процеси формування робітничої верстви, яку також потрібно включати у сферу впливу соціал-демократії.

Будучи прихильником соціал-демократичних ідей, Подолинський акцентував увагу на необхідності врахування досвіду діяльності європейських партій цього спрямування. Зокрема, він відзначав досить низький рівень організованості українських громадсько-партійних осередків, відсутність цілісної програми діяльності порівняно зі зарубіжними партіями. Водночас, низка напрямів партійно-політичної діяльності були досить схожими, що наштотувало вченого на думку про культурну спорідненість і близькість українського народу саме до політичних традицій європейських держав. Мова йшла про такі напрями: 1) формування федерації на засадах

Національність виступає дієвим об'єднанням для економічного врядування і буде ним доти, доки існують відмінності в мові та інших національно-моральних особливостях.

С. Подолинський, «Листи до В. Смирнова»

громадівського самоврядування; 2) визнання прав і свобод людини та громадянина, законодавче їх закріплення; 3) помірний радикалізм у відстоюванні власних прав, що ґрунтувався на пропагандистській діяльності; 4) визнання рівноправ'я жінок і чоловіків.

Значна частина наукового доробку («Про багатство і бідність», «Ремесла і фабрики на Україні», «Праця людини та її відношення до розподілу енергії») Подолинського стосується дослідження поняття «праця» та її значення у житті людини. Праця розглядається ним через призму акумулювання потоків енергії та використання її для здійснення якісних перетворень у різних сферах людської життєдіяльності. Найбільш продуктивною є землеробська праця, оскільки вона пов'язана з використанням енергії рідної землі, що формує відповідний рівень самоідентифікації людини. В цьому контексті вчений акцентував увагу на відсутності можливостей в українського селянства працювати на власній землі, отримувати достойну винагороду за працю. Зміна ситуації можлива за умови відстоювання своїх соціально-економічних прав у межах діяльності громад.

Михайло Павлик
(1853–1915)

Михайло Павлик – український письменник і громадсько-політичний діяч. Основні праці: «Україна австрійська» (1883), «Кароль Маркс» (1883), «Михайло Петрович Драгоманов» (1841–1895). Його ювілей, смерть, автобіографія і опис творів» (1896).

У своїй публіцистичній і громадській діяльності значну роль Павлик приділяв пошуку шляхів розв'язання проблем, що були актуальними для українського народу в умовах тогочасної політичної дійсності. Як і його однодумець Подолинський, Павлик підтримував ідейні цінності соціал-демократії: соціальну справедливість, братерство вільних громадян, рівність прав і свобод, якими вони наділялися. Досить активно Павлик критикував концепцію «державного соціалізму» Маркса, протиставляючи їй «громадівський соціалізм», що надавав широкі можливості закріплення прав і свобод громадян через дієву систему місцевого самоврядування. Все це було сприятливим ґрунтом для формування української державності на засадах федералізму. Водночас, його погляди на державність поступово змінилися у напрямку побудови незалежної держави. Цей процес, на думку вченого, досить кропіткий, бо передбачає пробудження певного інстинкту самозбереження народу, який і стане основою національно-визвольного руху всієї України.

У «Друкованому листі до всіх русинів в Галичині» (1880) Павлик зазначає, що громада – це добровільна спілка людей, сформована на засадах рівності та самоуправління, яка володіє спільною власністю. Добровільне об'єднання громад представляє собою державу. Громадівський стиль життя дозволяє розкривати потенціал кожної особистості, направляючи його на здійснення прогресивних перетворень у дусі європейських ідеалів і традицій. Усе жіноче та чоловіче населення хліборобської або ремісничої громади повинно мати рівні права, а також самостійно впорядковувати власні справи. Функції управління належать обраним урядникам, обов'язком

яких є задоволення інтересів громадян, оскільки в іншому випадку вони можуть бути зняті зі своєї посади. Принципи свободи та рівності проявляються у політичному (право обирати та бути обраним), економічному (самостійний вибір і зміна ремесла), культурному (право на освіту, культурний розвиток) житті. Рівність громадян забезпечується в усіх сферах життєдіяльності незалежно від національної, релігійної чи станової приналежності.

Значну увагу Павлик у своїй публіцистичній та політичній діяльності приділяв питанням становища жінок. У кожній сфері людської життєдіяльності жінка має володіти рівними правами з чоловіками та мати можливість їх захищати. У сімейні питання не повинна втручатися ні держава, ні церква, оскільки сім'я – це союз чоловіка та жінки, які мають рівні права та обов'язки. Виходячи з цього, на законодавчому рівні необхідно визнати цю рівноправність і можливість особисто приймати рішення щодо укладення шлюбу або розлучення, а також урегулювати майнові питання, що виникають у шлюбно-сімейних відносинах. Передувати змінам у законодавстві має активна діяльність громад, жіночих рухів, спрямована на виховання поваги до жінки, її праці. Це дозволить сформувати позитивну громадську думку щодо рівноправності жінок. Цьому також має сприяти культурно-просвітницька діяльність, видання періодики, на сторінках якої розкриватимуться актуальні проблеми становища жінок у суспільстві («Перші ступні російсько-українського жіноцтва», 1891). Павлик разом із Франком підтримували створення та діяльність жіночих культурно-просвітницьких осередків «Товариство руських дам» (1878), «Товариство руських жінок» (1884), де формувалися прогресивні ідеї щодо ролі жіноцтва в суспільно-політичних процесах. Проблеми рівноправ'я жіноцтва в політичній сфері були відображені в програмі Русько-української радикальної партії, членами якої були Франко та Павлик.

Учений не оминув своєю увагою проблеми суспільно-релігійних відносин, критикуючи спосіб життя тогочасного духовенства. Більшість його представників не займали активну громадську позицію та не сприяли здійсненню культурно-просвітницької діяльності, використовуючи своє становище для задоволення власних потреб. Застарілі церковні догмати, що не відповідали духу часу та укорінені в свідомості духовенства негативні риси (лицемірство, псевдопатріотизм, відчуженість від інтересів народу) – все це було перешкодами у переході до «громадівського соціалізму» та розвитку науки, культури. Своєю критикою, низкою гостроактуальних оповідань на цю тематику Павлик прагнув наблизитися до подолання цих негативних явищ і нагадати духовенству про його роль у формуванні релігійно-моральних цінностей тогочасного суспільства, спрямування його потенціалу на національно-визвольну боротьбу.

Остан Терлецький – український громадсько-політичний діяч, публіцист. Основні праці: «Галицько-руський нарід і галицько-руські народовці» (1874), «Лихва на Буковині» (1878), «Робітницька палата і рух робітницький в Австрії в останніх часах» (1881), «Літературні стремління галицьких русинів від 1772 до 1872 р.» (1894–1895).

Попівський стан не тільки не заробляє собі чесною працею, руками або розумом, а й псує сумління, розум і талант найліпших та найрозумніших людей, які до нього пристали.

М. Павлик, «Друкований лист до всіх русинів в Галичині»

Остап Терлецький
(1850–1902)

Суспільно-політичні погляди Терлецького сформувалися під впливом соціалізму, а тому ідеї справедливості, соціальної рівності, законодавчого обґрунтування політичних, соціально-економічних прав громадян були провідними в його працях. Учений неодноразово наголошував, що ефективний розвиток соціалістичних ідей неможливий без урахування основних принципів демократії. Забезпечення свободи та рівності можливе за умови формування федеративної демократичної республіки. Основним суб'єктом здійснення законодавчої, виконавчої та судової влади є громада. Дієвість принципів демократії та верховенства волі народу проявляється у забезпеченні основних прав і свобод громадян, рівності перед законом і досягненні загальної соціальної справедливості. За таких умов можливий культурного-духовний розвиток кожної людини, оскільки він становить основу її

самореалізації та вдосконалення.

Водночас, учений не полишав сподівань щодо організації масової національно-визвольної боротьби, спрямованої на формування української державності. Він зазначав, що процес активної політичної діяльності в цьому керунку можливий за умови зростання рівня національної свідомості серед більшості українців, подолання «псевдопатріотизму», застарілості поглядів, неосвіченості та нерішучості у відстоюванні власних прав. Терлецький вважав, що саме освіта та просвітницька діяльність інтелігенції сприятимуть подоланню цих негативних тенденцій, наближаючи тим самим активізацію організованої визвольної діяльності, в якій будуть враховані помилки минулого та особливості сучасності. Він був великим поціновувачем літературної спадщини Шевченка, вважаючи його творчість безцінним джерелом духовного оновлення всього українського народу, повернення його до власної історії, культури, а також усвідомлення програми дій у боротьбі за власну державність. Процеси українського державотворення Терлецький розглядав як невід'ємну складову світових тенденцій розвитку, а тому пов'язував їх із розпадом двох імперій – Австро-Угорської та Російської.

Інтелігенція повинна знайти народ з найважливішими придбаннями нової науки таким способом, щоб він міг винести з читання книжок яку-небудь користь.

О. Терлецький, «Галицько-руський нарід і галицько-руські народовці»

У своїх наукових розвідках учений прагнув розв'язати низку актуальних соціально-економічних питань того часу, зокрема важке становище селянства та його безправ'я. Терлецький акцентував, що ситуація посилювалася також домінуванням у сільській місцевості Галичини певних феодальних пережитків, старих традицій і високого рівня неграмотності селянства. Ці чинники використовувалися буржуазією та аристократією для підвищення впливу на селян, оскільки держава не гарантувала їм жодних прав. У цьому контексті Терлецькому імпонувала організованість та активна діяльність (страйки, суспільні диспути) робітничого руху Австрії відносно відстоювання своїх інтересів. На його думку, досвід такої діяльності можна використовувати

для організації робітничого руху Галичини. Загалом, здійснення змін у суспільно-політичному та соціально-економічному житті – це поступовий процес, який проходить будь-який народ. Він може супроводжуватися революціями, кризами, але все це варте того, щоб відчутти свободу та накреслити шляхи подальшого поступу держави та народу.

Отже, провідною ідеєю соціально-політичних поглядів Подолинського, Павлика та Терлецького було формування добровільних громад, наділених широкими правами та обов'язками, що складають основу демократичної федеративної держави. Їх погляди на державність зазнали поступової еволюції до визнання необхідності національно-визвольної боротьби українського народу за власну державність. Передумову цих процесів учені вбачали в підвищенні рівня національної свідомості та освіченості громадян. Досить широко в їх працях була представлена проблематика забезпечення прав і свобод громадян, а також проблеми рівноправ'я статей.

10.6. Ідеї державності та національного відродження в концепції І. Франка періоду 1880–1900 рр.

Іван Франко – письменник, поет, учений, громадсько-політичний діяч. Основні праці вказаного періоду: «Мислі о еволюції в історії людскости» (1881–1882), «Найновіші напрямки в народознавстві» (1895), «Чого хоче галицька робітнича громада» (1881), «Чи повертатись нам назад до народу» (1881), «Поза межами можливого» (1900). Подальша еволюція політичних ідей Каменяря буде розкрита у наступних темах (див. *п.т.* 11.4., 12.2.).

Суттєвий вплив на формування суспільно-політичних поглядів Франка мали ідеї соціалізму, що були досить актуальними у контексті тогочасних процесів розвитку європейських держав, хоча він досить критично оцінював деякі з них (наприклад, диктатура пролетаріату, ліквідація експлуаторського класу і под.). На думку Франка, «соціалізм – це прагнення усунути всяку суспільну нерівність, всякий визиск і всяке убогство, запровадити справедливий, щасливіший від теперішнього лад... Соціалізм суперечить усякому поділу – він не хоче відбирати від одних і давати іншим...» («Що таке соціалізм», 1878). Ідеал соціалістичного розвитку – рівність всіх перед законом і можливість кожного громадянина використовувати свої права.

У цьому контексті вчений говорив про необхідність створення громад вільних людей для вирішення нагальних потреб і формування нового суспільно-політичного ладу. Він окреслює низку соціально-політичних перетворень, необхідних для ефективного розвитку громади:

- справедливий розподіл матеріальних благ між членами громади, які самостійно приймають рішення щодо їх використання;
- надання рівних прав і свобод чоловікам та жінкам;

Іван Франко
(1856–1916)

Тема 10. Політична думка на українських землях у другій половині XIX століття

- наділення громад широкими функціями самоуправління та надання можливості вільно взаємодіяти з іншими на засадах братерства, взаємопорозуміння;
- створення умов для отримання освіти та широкого культурного розвитку кожного громадянина.

Франко у праці «Чого хоче галицька робітничка громада» звертав увагу, що згуртування громади навколо вирішення цих завдань дасть їй можливість впорядкувати власне життя, тим самим забезпечити достойні стандарти життя.

Саме у таких умовах може сформуватися федерація вільних народів, кожен із яких матиме рівні права та політичну незалежність. Свобода та рівність, на думку вченого, лише сприяють формуванню патріотичних почуттів вільних людей, надихають їх на здійснення змін заради покращення матеріальних і духовних аспектів життя. Водночас, саме по собі отримання політичної незалежності не гарантує змін на краще, оскільки для цього необхідно здійснити комплекс реформ, спрямованих на поліпшення рівня добробуту громадян. Саме тоді «жодна сила, жодна навала не запряже наш народ в ярмо неволі, не позбавить незалежності». Лише за умови подолання тенденцій панування однієї нації над іншою, вирішення найбільш важливих національно-економічних завдань кожної з них, можливе формування в майбутньому вільних міжнародних союзів держав для досягнення певних цілей на глобальному рівні.

Проблеми національного відродження були провідними у наукових розвідках Франка. Своєрідним ідеалом у сфері політичного життя мислитель визначив формування нації, яка вільна у своїй діяльності та пов'язана дружніми відносинами з іншими. Першим кроком у процесах націотворення, на думку Каменяра, має стати активна культурна, просвітницька робота інтелігенції, що дозволить українцям відчути себе єдиним цілим і сформувати зрозумілу всім національну ідею. Саме це спонукатиме український народ заявити про своє право на самовизначення та розпочати активну політичну боротьбу. Русійною силою перетворень повинна стати молодь, здатна засвоювати нові знання (особливо з історії власного народу), культурні цінності, критично сприймати існуючу політичну дійсність, а під час активної громадсько-політичної діяльності – виробляти в собі найкращі морально-вольові якості, необхідні для здобуття громадянської та політичної свободи.

Саме молода, політично активна інтелігенція розглядається Франком як кістяк національної еліти, котра зможе взяти на себе функцію об'єднання українства в єдину націю, буде готова відкинути власні інтереси, інертність заради спільної, усвідомленої діяльності щодо реалізації свого права на самовизначеність. У цьому контексті Франко виділяв низку основних функцій інтелігенції:

- удосконалювати власні знання та вміння з метою їх практичного використання на благо громади;

Ми мусимо серцем почувати свій ідеал, мусимо розумом уяснювати собі його, мусимо вживати всіх способів і засобів, щоб наближуватися до нього...

І. Франко, «Поза межами можливого»

Розділ 2. Українська політична думка XIX століття

- здійснювати постійну комунікацію з громадянами аби орієнтуватися в їх потребах та інтересах;
- бути завше прикладом для громади своїми діями та рішеннями;
- своїми ідеалами та цінностями надихати народ на суспільно-політичні перетворення;
- пропонувати не абстрактні ідеї реформування, а конкретні програми дій, доносячи їх зміст і значення до суспільства.

Учений зазначає, що процес формування такої політичної еліти достатньо складний, оскільки для цього має існувати національно-орієнтована система освіти, різноманітні культурно-просвітницькі заклади, вільний доступ до преси, сприятливе середовище, а також воля конкретної людини використати надані можливості для власного самовдосконалення заради ефективного національно-державного розвитку («Чи повертатись нам назад до народу»).

У статті «Поза межами можливого» Франко ставить низку доленосних державотворчих питань: «Що значить народне відродження? Які сфери матеріального і духовного життя обіймає воно, а які повинні бути виключені від його впливу? Які цілі слід, а які не слід ставити народному рухові? Які ідеали лежать у межах можливого, а які вибігають поза ті межі? І чи слід приймати ті межі як щось дане і незмінне?».

Незмінним, непохитним «credo» Франка-борця була його відданість українській національній ідеї. Саме у статті «Поза межами можливого» знаходимо такі класичні, хрестоматійні рядки: «Все, що йде поза рамками нації, се або фарисейство людей, що інтернаціональними ідеалами раді б прикрити свої змагання до панування однієї нації над другою, або хоробливий сентименталізм фантастів, що раді би широкими «вселюдськими» фразами покрити своє духове відчуження від рідної нації. Може бути, що колись надійде пора консолідування якихось вольних міжнародних союзів для досягнення вищих міжнародних цілей. Але се може статися аж тоді, коли всі національні змагання будуть сповнені і коли національні кривди та неволення відійдуть у сферу історичних споминів».

Отже, провідне місце в науковій спадщині Франка аналізованого періоду займали ідеї національного відродження і формування української нації на засадах рівності та справедливості. Значну роль у цьому процесі мають відігравати вільні громади, у рамках яких відбувається закріплення основних прав та свобод громадян, підвищується рівень культурного розвитку, формуються нові політичні лідери. Саме за таких умов, вважав Каменярь, можливе національне відродження народу та його перехід до активної політичної боротьби заради власної державності.

□□□ □□□ □□□ □□□ □□□

Отже, історичні особливості розвитку українських земель другої половини XIX століття сприяли активізації культурно-просвітницької діяльності та національно-визвольного руху. Динамічність даних процесів обумовлювалася активною громадсько-політичною позицією української інтелігенції, яка прагнула визначити нові орієнтири національної ідеї та державності в руслі загальноєвропейських тенден-

цій розвитку. Представники аналізованого періоду розглядали федералізм як основу поступального руху українства до власної державності на засадах свободи та рівноправ'я. Культура, народні традиції визнавалися провідними чинниками формування національної самоідентифікації. Значна увага була приділена дослідженню громади як основи самоорганізації та ефективного розвитку суспільства. Ці напрацювання лягли в основу нових наукових розвідок у сфері національного державотворення та сприяли подальшому розвитку української політичної думки.

Питання для самоконтролю

1. Охарактеризуйте історичні умови та особливості розвитку політичної думки України другої половини XIX ст.
2. Чому, на Вашу думку, проблеми формування державності були провідними у працях українських учених другої половини XIX ст.?
3. Дайте власну оцінку українським національним рисам, що були виокремлені В. Антоновичем. Чи проявляються вони в умовах сучасної політичної дійсності?
4. Визначте взаємозв'язок внутрішнього та зовнішнього рівня формування держави в концепції М. Драгоманова.
5. Чи погоджуєтесь Ви з думкою М. Драгоманова, що місцеве самоврядування виступає ефективним каналом рекрутування політичної еліти?
6. У чому, на думку М. Драгоманова, полягає цінність політичної свободи?
7. Охарактеризуйте основні засади функціонування громад в концепції С. Подолинського.
8. У чому, на думку С. Подолинського, проявляється подібність українських та європейських політичних традицій.
9. Порівняйте ставлення М. Драгоманова, В. Мальованого, І. Присецького до індивідуального терору як засобу політичної боротьби? Яким чином трактувалося це питання в українській політико-соціальній програмі «Вільної Спільки»?
10. Чи можна погодитись з оцінкою російським народовольцем Г. Лопатіним «Мальованого і К^о» як «терористів» і водночас «націонал-федералістів»?
11. Які ідеї В. Мальованого та І. Присецького мали соціально-революційний характер?
12. У чому, на Ваш погляд, полягає вплив європейського чинника на розвиток української політичної думки другої половини XIX століття?
13. Визначте основні ідеї М. Павлика щодо ролі жінки у суспільно-політичному житті.
14. Чому, на Вашу думку, М. Павликом була актуалізована проблема ролі релігії в суспільно-політичному житті?
15. Чи погоджуєтесь Ви з думкою О. Терлецького про провідну роль інтелігенції у формуванні національної самосвідомості?
16. Охарактеризуйте основні ідеї О. Терлецького щодо шляхів вирішення гостроактуальних соціально-політичних проблем.

17. Визначте основні засади ефективного розвитку громади в концепції І. Франка.
18. Чому І. Франко вважав молодь провідним суб'єктом процесів державотворення?
19. Чи погоджуєтесь Ви з думкою І. Франка, що досягнення політичної незалежності можливе за умови проведення дієвих реформ?

Література

Антонович В. Моя сповідь: Вибрані історичні та публіцистичні твори / В. Антонович; [Упор. О. Тодійчук, В. Ульяновський. Вст. ст. та коментарі В. Ульяновського]. – К. : Либідь, 1995. – 816 с.

Бевз Т. Ідеї соціалізму і громадянського суспільства як ключові елементи теорії «праці» С. Подолинського: (до 160-річчя від дня народження) / Т. Бевз // Українознавство. – 2011. – № 1. – С. 60–64.

Бевз Т. Політичні ідеї українських інтелектуалів середини XIX – початку XX століть / Т. Бевз // У кн.: Політична наука в Україні. 1991–2016 : у 2 т. Т.1. Політична наука: західні тренди розвитку й українська специфіка / НАН України, Ін-т політ. і етнонац. досліджень ім. І. Ф. Кураса ; редкол.: О. Рафальський (гол.), М. Кармазіна, О. Майборода. – К. : Парлам. вид-во, 2016. – 656 с. – С. 171–199.

Болдирев О. В. Перша спроба організації української політичної партії / О. В. Болдирев // Укр. іст. журн. – 1995. – № 6. – С. 47–55.

Возняк С. Суспільний ідеал Михайла Павлика / С. Возняк // Прикарпатський вісник НТШ. Думка. – 2009. – № 3. – С. 54–61.

Гонюкова Л. Драгоманов Михайло / Л. Гонюкова // Історія політичної думки: навч. енцикл. слов.-довід. / за заг. ред. Н. М. Хоми ; [В. М. Денисенко, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін.]. – Львів : Новий Світ-2000, 2014. – 766 с. – С. 218–220.

Грицак Я. Дух, що тіло рве до бою (Спроба політичного портрета Івана Франка) / Я. Грицак. – Львів : Каменяр, 1990. – 176 с.

Грицак Я. Іван Франко в еволюції української політичної думки / Я. Грицак // Сучасність. – 1994. – № 9. – С. 114–126.

Драгоманів М. Пропаший час. Українці під Московським царством (1654–1876) / Передм. М. Павлика // Пам'ять століть. – 2002. – № 5. – С. 3–19.

Драгоманівський збірник: «Вільна Спілка» та сучасний український конституціоналізм / за ред. Т. Андруссяка. – Львів : Світ, 1996. – 256 с.

Козирев О. Мальований Володимир / О. Козирев // Історія політичної думки: навч. енцикл. слов.-довід. / за заг. ред. Н. М. Хоми ; [В. М. Денисенко, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін.]. – Львів : Новий Світ-2000, 2014. – 766 с. – С. 410–411.

Козирев О. С. Зв'язки між А. Желябовим і М. Драгомановим як складова політичної взаємодії російського народництва та українського народолюбства (70-ті – початок 80-х рр. XIX ст.) / О. С. Козирев // Проблеми політичної історії України: зб. наук. пр. – Вип. 2. – Дніпропетровськ : ДНУ, 2007. – С. 16–34.

Козирев О. С. «Програма діяльності і організації української соціально-революційної партії на федеративних началах» (1883 р.) / О. С. Козирев // Наукові праці [Чорномор. держ. ун-ту імені Петра Могили]. – Сер. : Політологія. – 2012. – Т. 204, Вип. 192. – С. 27–31.

Круглашов А. Драма інтелектуала: політичні ідеї Михайла Драгоманова / А. Круглашов. – Чернівці : Прут. – 2000. – 488 с.

Тема 10. Політична думка на українських землях у другій половині XIX століття

Лушагіна Т. Павлик Михайло / Т. Лушагіна // Історія політичної думки : навч. енцикл. слов.-довід. / за заг. ред. Н. М. Хоми ; [В. М. Денисенко, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін.]. – Львів : Новий Світ-2000, 2014. – С. 510–511.

Лушагіна Т. Подолинський Сергій / Т. Лушагіна // Історія політичної думки : навч. енцикл. слов.-довід. / за заг. ред. Н. М. Хоми ; [В. М. Денисенко, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін.]. – Львів : Новий Світ-2000, 2014. – С. 532–534.

Лушагіна Т. Атонович Володимир / Т. Лушагіна // Історія політичної думки : навч. енцикл. слов.-довід. / за заг. ред. Н. М. Хоми ; [В. М. Денисенко, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін.]. – Львів : Новий Світ-2000, 2014. – С. 31–32.

Лушагіна Т. Терлецький Остап / Т. Лушагіна // Історія політичної думки : навч. енцикл. слов.-довід. / за заг. ред. Н. М. Хоми ; [В. М. Денисенко, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін.]. – Львів : Новий Світ-2000, 2014. – С. 631–632.

Михайло Драгоманов у контексті європейського просвітницького руху: навч.-метод. посіб. / Кол. авторів під кер. проф. Потильчака О. В. – К. : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2007. – 142 с.

Мищук М. Франко Іван / М. Мищук // Історія політичної думки : навч. енцикл. слов.-довід. / за наук. ред. д-ра політ. н. Н. М. Хоми ; [В. М. Денисенко, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін.]. – Львів : Новий Світ-2000, 2014. – С. 663–664.

Подолинський С. Вибрані твори / С. Подолинський ; [упор. Р. Сербин]. – Монреаль : Укр. іст. тов.-во. – 1990. – 208 с.

Пронюк Є. Остап Терлецький в ідейній боротьбі в Галичині 70-х років XIX століття / Є. Пронюк. – К. : Український центр духовної культури, 2006. – 256 с.

Романів Т. Віденська «візія» Остапа Терлецького / Т. Романів // Мандрівець. – 2009. – № 2. – С. 32–37.

Світленко С. І. Народництво в Наддніпрянській Україні 60–80-х років XIX століття : теоретичні проблеми джерелознавства та історії / С. І. Світленко. – Дніпропетровськ : Навч. книга, 1999. – 240 с.

Терлецький О. Галицько-Руське письменство / О. Терлецький // Україна: антологія пам'яток державотворення Х–XX ст. : у 10 т. / ред. кол. І. М. Дзюба [та ін.]. – К. : Основи, 2008. – Т. 6: Змагання за українську ідею (від 60-х років до кінця XIX ст.). – С. 301–317.

Терлецький О. І ми в Європі (Протест галицьких Русинів проти мадярського тисячоліття) / О. Терлецький // Тисяча років української суспільно-політичної думки: у 9-ти т. – К. : Дніпро, 2001. – Т. 5. Кн. 2 (кін. XIX – поч. XX ст.). – С. 219–229.

Трубенко Л. Б. Утворення та діяльність українських «Громад» у другій половині XIX століття / Л. Б. Трубенко // Вісн. Київ. нац. ун-ту ім. Тараса Шевченка. – Сер. : «Філософія. Політологія». – 2002. – Вип. 47. – С. 5–14.

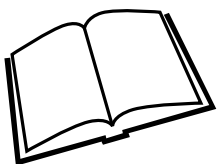
Трубенко Л. Б. Філософські та соціально-політичні погляди «громадівців» (історико-філософський аспект) : автореф. дис... канд. філос. н.: 09.00.05 / Л. Б. Трубенко; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2003. – 15 с.

Франко І. Зібрання творів: у 50-ти т. Т. 45. Філософські праці / І. Франко. – К. : Наукова думка, 1986. – 574 с.

Хома Н. М. Громадівці / Н. Хома // Історія політичної думки : навч. енцикл. слов.-довід. / за заг. ред. Н. М. Хоми ; [В. М. Денисенко, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін.]. – Львів : Новий Світ-2000, 2014. – С. 176–177.

Шитюк М. М. Громадсько-політична діяльність Володимира Мальованого (1847–1893 рр.) / М. М. Шитюк, О. С. Козирев ; авт. передмови проф. С. І. Світленко. – Миколаїв : МНУ імені В. О. Сухомлинського, 2014. – 231 с. URL: <http://www.niklib.com/resource/lib71.ru>

ТЕМА 11

ПОЛІТИЧНА ДУМКА УКРАЇНИ НА ЗЛАМІ XIX–XX СТОЛІТЬ

- 11.1. Історичні умови розвитку політичної думки на зламі XIX–XX століть*
- 11.2. Ідеї соціал-демократії в Галичині. «Постдрагоманівці» та «націоналісти»*
- 11.3. Політична історіософія М. Грушевського*
- 11.4. Зародження націонал-демократії. Ідейна еволюція І. Франка*
- 11.5. Політичний модернізм Лесі Українки*
- 11.6. Соціал-демократія Наддніпрянщини. Хитання Д. Антоновича, автономізм М. Порша та «інтернаціоналізм» «спілчан»*
- 11.7. Народження українського націоналізму. М. Міхновський*
- 11.8. Ліберальні ідеї в українському суспільстві. Б. Кістяківський*
- 11.9. Інші ідейно-політичні течії у національно-визвольному русі, загальноросійські течії в Україні*

11.1. Історичні умови розвитку політичної думки на зламі XIX–XX століть

На зламі століть на українських землях відбуваються різкі зміни, пов'язані з розвитком капіталізму, комунікацій, залученням мас до суспільного життя, прогресом освіти, науки. Також на Україну впливали процеси демократизації в Європі, становлення партійних систем, поширення марксизму та соціал-демократії, яка його уособлювала.

Відбувається швидка політизація суспільних рухів. У 1890 році у Східній Галичині починається партійне будівництво – постає Русько-українська радикальна партія (РУРП), за кілька років – націонал-демократична (УНДП) та соціал-демократична (УСДП) партії. У Наддніпрянщині спочатку з'являються «передпартії» («Братство тарасівців», «Українська соціал-демократія», Загальна українська безпартійна організація), а у 1900 році – перша партія – Революційна українська (РУП), згодом – народна (УНП), соціалістична (УСП), демократична (УДП), радикальна (УРП). Партії стають на вістрі ідейних пошуків українського руху. Політична думка дедалі більше стає командною справою.

Ці пошуки відображали специфіку розвитку України та її регіонів. Унаслідок реформ Наддніпрянщина стала найбільшим промисловим регіоном. Донецько-Криво-

різький район спеціалізувався на важкій промисловості. Переважали великі заводи. Криза 1900–1903 років ще більше посилила концентрацію капіталу. Володіли заводами іноземці, головним споживачем їх продукції була держава. На Правобережжі розвивалася переробка сільгосппродукції. Власниками підприємств були місцеві поміщики та єврейський капітал.

Але на шляху розвитку Наддніпрянської України були самодержав'я, залишки феодалізму. Їх наслідками були аграрне перенаселення, зубожіння селян, що гальмувало й культурний розвиток. Попри розвиток освіти й науки, 80 % мешканців Наддніпрянщини були неписьменними.

Еліту та реальну підтримку царату складали бюрократія та поміщики. Єфремови, Чикаленки, інші прогресивні землевласники були «краплею в морі». Не була прогресивно налаштована й буржуазія. «Капітани» важкої промисловості залежали від замовлень царату. Частка українців серед пануючих груп була незначною, та й вони здебільшого були русифіковані. Лише частина інтелігенції була ліберальною, але її прошарок був вузький, та й значну його частину складали ті самі поміщики, натомість формування інтелігенції зі широких мас стримував рівень культурного розвитку населення.

Абсолютну більшість трудящих становили малограмотні селяни-українці. Робітничий клас розвивався активно, але регіонально нерівномірно. На Донбасі робітники перебували в інтернаціональному середовищі. На Правобережжі професійних робітників майже не було, адже робітниками часто були селяни.

На Західній Україні, багатій на корисні копалини, деревину, капіталізм почав розвиватися раніше за Наддніпрянщину. Але Галичина залишилась сировинним додатком імперії. У переробних галузях було зайнято 9 % населення, в той час як в Австро-Угорщині в цілому – 27 %. На зламі століть регіон уже відставав від Наддніпрянщини. Домінувало дрібнотоварне виробництво. Слабким був робітничий клас. Крім того, серед робітників Галичини українці становили у 1900 році лише 17,5 %, а близько половини їх було у нафтовій, лісовій, соледобувній галузях. У містах українці також складали меншість (близько 25 %).

Східна Галичина залишалась аграрним краєм. Сільське населення становило тут 95 %. Тенденції були схожі на східноукраїнські. Але, якщо у Наддніпрянщині поміщики-українці все ж були, хоча й русифіковані, то в Галичині це були майже суцільно поляки. Більшість селян була малоземельними. Рівень неписьменності становив 60–70 %. Зубожіння спричинило масову міграцію «за океан».

Отже, на зламі століть в Україні пробивались тенденції, властиві капіталізму, постала інтелігенція, яка переймала європейські ідеї, але в цілому соціальна структура була деформована. Пануючі класи були неукраїнцями або русифікованими. Українцями за ментальними властивостями майже суцільно були селяни. Український робітничий клас майже повністю зосереджувався у Наддніпрянщині, але був нечисленний, нерівномірний за регіонами і на нього впливали іноетнічні культури. Ця структура змусила свого часу М. Драгоманова наполягати на єдності соціальних і національних завдань українського руху, але ця теоретично правильна теза за умов загострення соціальних суперечностей ставила складну проблему – як співвіднести ці завдання у гаслах і тактиці. Селяни були національно свідомими, але структура

їх свідомості була іншою, ніж інтелігенції. Для останньої нація – це політика, для селян – земля й хліб. Проблема ускладнювалась й тим, що український рух конкурував із загальноросійськими (соціал-демократами (РСДРП), соціалістами-революціонерами (есерами, ПСР)), польськими (наприклад, Соціал-демократичною партією Галичини) та іншими партіями.

Цікавим був й розподіл ресурсних і структурних аспектів українського руху. Наддніпрянщина переважала Захід за фінансовими, інтелектуальними тощо ресурсами. Але тут були відсталі суспільні порядки, які не давали змоги використати ці ресурси в інтересах нації. Натомість в економічно відсталій Галичині були можливості для організації, що спричинило зростання громадянського суспільства. Ще у 60–70-ті роки XIX століття тут виникли «Просвіта», Літературне товариство ім. Шевченка (з 1892 року – Наукове товариство ім. Шевченка, НТШ). Проявилось це й у кооперативному русі. Відтак під час політизації суспільства Галичина дедалі більше привертала увагу як трамплін українського руху. Для галичан це було вигідне тому, що разом із наддніпрянськими діячами сюди мігрували ідеї та фінанси.

11.2. Ідеї соціал-демократії в Галичині. «Постдрагоманівці» та «націоналісти»

Соціал-демократія Галичини була продуктом імпорту «наукового соціалізму» з Європи. Створення Русько-української радикальної партії ініціювали діячі, які прийшли до соціал-демократії від Драгоманова, поєднували соціальні та національні цілі. Їх ідеї містилися у Програмі партії (1990), працях І. Франка, М. Павлика, інших діячів.

Стратегічними цілями РУРП визначала усупільнення виробництва, свободу слова, спілок, зібрань, місцеве самоврядування, культурний розвиток національностей. Програма-мінімум передбачала підвищення добробуту працівників, викуп земель громадами, сприяння кооперації, прогресивний податок. У 1904 році ці вимоги були доповнені скороченням тривалості робочого дня, впровадженням недільного відпочинку, робітничим контролем над працею, соціальним забезпеченням. У політичній сфері програма 1890 року висувала цілі загального, прямого, таємного, рівного виборчого права, заміни армії ополченням. Також містилися вимоги розширення крайової автономії. В освітньо-культурній сфері передбачались безкоштовність освіти, підвищення видатків на неї тощо.

Пояснюючи програму РУРП, Франко та Павлик писали, що боротися за національні інтереси означає домагатися соціальних прав, піднесення культури й освіти. Вони критикували тих, хто хотів внести до програми тези про українську державу, адже, вважали вони, без вирішення соціальних питань держава буде в інтересах лише заможних. У цілому програма РУРП була еклектичним поєднанням положень європейських соціал-демократів. Її тези були неконкретні та могли викликати недовіру, зокрема, селян. Якщо у програмі 1890 року питання про поміщицькі землі оминули взагалі, то у 1905 році до неї внесли положення про викуп земель великих поміщиків за рахунок громад.

Другу течію в РУРП утворювали більш національно орієнтовані В. Будзиновський і М. Ганкевич. Але головним теоретиком став *Юліан Бачинський*. Він був членом

РУРП, УСДП, у роки революції – Української Національної Ради в Галичині, послом у США. У 1933 році повернувся до УСРР, був репресований. Основні твори написані ним саме на зламі століть: «Україна irredenta (по поводу еміграції)» (1895), «Поділ Галичини» (1897), «Гльосси» (1903).

Бачинський вважав існування національних держав властивим капіталізму етапом, метою якого є сприяння економічному та культурному розвитку народу. Політичним провідником у державі мала бути буржуазія. Він прогнозував розпад імперій та утворення української держави, яка об'єднає соціум навколо економіки, витворить національну культуру. З ідей Бачинського було незрозуміло, яка буржуазія очолить українську державу, адже й у Галичині, й у Наддніпрянщині вона була неукраїнською.

Пролетаріат, вважав Бачинський, підтримає вимогу державотворення, оскільки завдяки інтелігенції пролетаризація мала призвести до націоналізації робітничого класу, що сприятиме його політичній організації. З вказаного впливали вимоги автономізації Австро-Угорщини.

Молоді радикали розробили «Нарис проекту програми» (1891), де йшлося й про усунування виробництва, й про автономізацію. З часом вони переконали партію прийняти їх ідеї. У 1895 році до програми РУРП внесли вимогу щодо окремої «політичної території з руських частей Галичини і Буковини», а у 1905 – щодо перетворення Австро-Угорщини на «федеративний зв'язок народів».

Але на той час більшість колишніх молодих радикалів уже створила нову партію – соціал-демократичну (УСДП). Вона також еклектично поєднувала різні соціалістичні положення, зокрема, проголосила своєю теорією «науковий соціалізм», але відмовлялась не лише від диктатури пролетаріату, а й навіть революції, ідея якої (нехай у мирній формі) була ключовою для «наукового соціалізму» та яку не виключали навіть ревізіоністи. Еклектизм програми УСДП був пов'язаний із нечіткістю її соціальної бази. Партія декларативно орієнтувалась на міських робітників, але справедливо констатувала, що «основа української суспільності – мужики».

Щодо національного питання, то УСДП на з'їзді австрійської соціал-демократії у 1899 році заявила: «Ми ...стоїмо на ґрунті інтернаціональної солідарності пролетаріату всіх націй Австрії і переконані, що тільки в усій братській спілці і наш народ ...може здобути національну волю. Однак ми не зможемо заплющувати очі на те, що ...за кордоном величезна частина української нації терпить весь тягар національного безправ'я... Ми знаємо, що соціальне та політичне звільнення допускає також і національну емансипацію». Отже, українську державу УСДП бачила соборною. Це було нелогічно, адже УСДП заперечувала революцію, а мирний крах Російської імперії був невірогідний.

Інші тактичні засади УСДП теж не відповідали декларованим цілям. Зокрема,

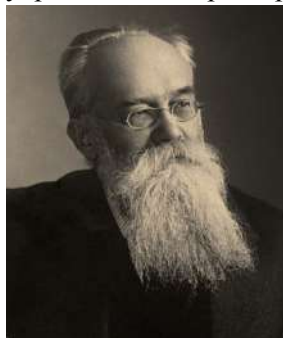

Юліан Бачинський
(1870–1940)

партія рішуче відмовлялася від співробітництва з іншими українськими партіями (РУРП, УНДП), що, враховуючи низький рівень популярності партії в суспільстві, не відповідало задекларованій нею меті досягнення державної незалежності України, фактично ставило УСДП на політичний маргінес.

11.3. Політична історіософія М. Грушевського

На зламі століть народилося явище націонал-демократії, яка зіграє значну роль в українській історії. Провідним її теоретиком тоді був *Михайло Грушевський*. У 1894 році він очолив кафедру історії України Львівського університету, у 1897 – НТШ, редагував його видання.

**Михайло
Грушевський**
(1866–1934)

І. Франко писав, що в українському русі «у 60-их роках XIX ст. домінував вплив Куліша, у 70-их і 80-их – Драгоманова, а в 90-их – Грушевського». Останній етап він характеризував як «національно-радикальний» (на відміну від попередніх – «формально національного» та «радикально-соціального»). Це може здатися дивним, адже Грушевський радикалом ніколи не був. Але його радикальність полягала не у засобах боротьби, а у тому, що сам рух та ідея державності були наслідком значною мірою його діяльності.

Як політичний мислитель, він реалізовувався в історіософії, яка формувала погляди галицької інтелігенції, та при прямому аналізі політичних процесів. На зламі століть друга сторона його діяльності була представлена менше. Відтак у 1890–1905 роках основний його внесок у політичну думку матеріалізувався в історичних працях. На цей час припадають «Громадський рух на Україні-Русі в XIII ст.» (1891), «Джерела до історії України-Руси. Т. I–VII» (1895–1905), «Історія України-Руси» (I том, 1898), «3 життя і письменства (Нова «пря» про українсько-російську книжну мову)» (1899), «На порозі століття» (1901), «Звичайна схема «руської» історії і справа раціонального укладу історії східного слов'янства» (1903), «250 літ» (1903), «Етнографічні категорії й культурно-археологічні типи в сучасних студіях Східної Європи» (1904) та ін.

На думку Грушевського, «героєм історії» є народ. На перший погляд, це нічого не вносило у становлення національного руху, який постав перед проблемою політизації. Але це якщо обмежувати поняття народу нижчими соціальними верствами. Інакше виглядає справа, якщо «народ» рівнозначний «нації», включає інтелігенцію, яка й має бути політичним лідером. Грушевський уважав, що, прагнучи державності, нація має виплекати далекоглядних «керманічів». Фактори суспільного розвитку роблять національне визрівання складним й суперечливим. Серед цих чинників своє місце посідає й державний лад. Але тоді він не поглинав уваги Грушевського. Його хвилювали економічні, соціальні, культурні, психологічні чинники. Більше того, внеском у розуміння ролі інтелігенції став вихід Грушевського за межі поняття політизації лише як боротьби за владу. Наголошуючи на культурі як чинникові національного розвитку, він зауважує, що «висока культура» інтелігенції цікава «не так сама по собі, як тим, що відбувається в її загальнонародного».

Ці підходи були й точкою відліку, й підсумковим результатом його історичних студій. Поборюючи не лише тодішні наукові концепції, а й ідеологічні матриці самодержав'я та польських кіл, які відмовляли українцям у праві називатися нацією, Грушевський доводить історико-культурну окремішність України. З'ясування ним, що Київська Русь – результат діяльності не лише князів, а й громад, сприяло становленню національного руху, адже свідчило, що Русь була формою української державності, а її право та культура – витворами української народності. Відтак вітчизняний історико-політичний процес Грушевський збагачує історією державотворення, права, культури.

Дослідження історії дали Грушевському змогу зробити висновки, важливі й сьогодні. На його думку, велике значення в історії України мали прагнення до справедливості, землі, волі, які й були мотивом боротьби проти чужинців. Відтак селянство є основою нації, а інтелігенція замість того, щоб учити селян, має набиратися у них джерел діяльності.

Але Грушевський не був би видатним істориком, якщо б одиничні моменти зводив до абсолюту. Аналізуючи революцію XVII століття та не заперечуючи ролі Б. Хмельницького, він доводить, що тодішня державність постала внаслідок тиску на старшину козаків, селян, міщан. Отже, в той час козацтво було «виразником національних устремлінь». Нарешті, вивчаючи XIX століття, він формує очікування третього етапу, коли капіталізм сформує робітництво, що завершить націєтворення та створить підстави новітньої державності.

Ще одним важливим для пізніших часів був висновок про те, що вказані рушії сили, їх політико-культурний вплив, а з іншого боку – об'єктивні умови, як-от територія, сприяли перемішуванню етносоціальних груп. Отже, проведення української історії вглиб століть не заважає Грушевському бачити складність етно- та націогенезу. Те, що анти були українським племенем, ще не означало, що українці сформовані раз і назавжди.

Хоча ознака Галичини як «Українського П'ємонту» у Грушевського з'явилась у пізніший період, деякі початки цієї ідеї містилися у його працях на зламі століть. Так, у статті «На порозі нового століття» він називає Львів всеукраїнським духовним центром.

Головна вага повинна бути перенесена з історії держави на історію народу. Політичне, державне життя, розуміється, чинник важний, але поруч нього існують інші – економічний, культурний, що мають часом менше, часом більше значіння від політичного.

М. Грушевський, «Звичайна схема «руської» історії і справа раціонального укладу історії східного слов'янства»

11.4. Зародження націонал-демократії. Ідейна еволюція І. Франка

На зламі століть одним із очільників політичного руху в Західній Україні залишався *Іван Франко*. Його ідейна творчість почала аналізуватися нами у попередній темі (див. *пун. 10.6*). До кола провідних праць досліджуваного періоду належать «Україна ingredienta» (1895), «Соціалізм і соціал-демократизм» (1897), «Народна програма»

Іван Франко
(1856–1916)

(1900), «Рецензия на: А. Фаресов. Народники и марксисты, 1899» (1900), «На склоні віку: розмова вночі перед Новим Роком 1901» (1900), «Лист до М. І. Павлика» (1900), «З останніх десятиліть XIX в.» (1901), «Що таке поступ» (1903), «Соціально-політичні погляди М. Драгоманова» (1906). Також він був автором документів УНДП, утвореної у 1899 році за активного сприяння Грушевського, участі частини народовців, яким була властива тенденція до політизації (група Ю. Романчука) та частини радикалів, які «націоналізувались», зокрема І. Франка, Є. Левицького, В. Охримовича. Останні, на противагу Драгоманову, твердили, що під націоналізмом слід розуміти «не лише мову та обряд, але економічну та політичну незалежність, організацію [...] народу, коли ми під нацією

розуміємо не етнографічну масу, але суцільний організм з усіма його функціями економічними та інтелектуальними, політичними та соціальними».

Напередодні та упродовж досліджуваного періоду в ідейних позиціях Франка сталися зміни. *По-перше*, він відмовляється від думки про лінійність суспільного розвитку, вказує на його нерівномірність, на те, що сплески змінюються періодами падіння. Нерівномірність проявляється й у макрорегіональному розрізі: «Поступ не йде рівно, а якось хвилями: бувають хвилі високого підйому, а по них наступають хвилі упадку... Той поступ не держиться одного місця, а йде мов буря з одного краю до другого, лишаючи по часах оживленого руху пустоту та занепад». Також Франко піддає сумніву однозначність критеріїв прогресу та вказує на те, що технологічний прогрес супроводжується негативними явищами у сфері соціальних відносин.

По-друге, Франко змінює погляди щодо співвідношення економічно пануючих класів і держави. Він вказує на явища бюрократизації сфери суспільно-політичного управління, на те, що нині влада вже не залежить прямо від економічного панування.

Наслідком, зокрема й цього, став розрив у другій половині 1890-х років Франка з марксизмом. На його думку, «коли самодержавний тиск є тиском фізичної сили і, так сказати, в'яже руки, то соціал-демократизм краде душі, напоює їх пустими і фальшивими доктринами і відвертає від праці на рідному ґрунті». Він критикує марксизм за державницьку орієнтованість, прогнозує, що результатом реалізації на практиці марксистських ідей буде диктатура бюрократії. Підстави для цього створить «усуспільнення» засобів виробництва: «не було би визиску робітників через капіталістів, але була би всевладність керманічів – усе одно, чи родовитих, чи вибраних – над мільйонами членів народної держави». На думку Франка, суспільний розвиток не підтвердив правоти Маркса. Зокрема, гасло «усуспільнення» не можна накинути на такі сфери суспільної життєдіяльності, що стрімко розвивалися, як наука, мистецтво.

Нерівність, вигнана дверима, вернула би вікном: не було би визиску робітників через капіталістів, але була би всевладність керманічів – усе одно, чи родовитих, чи вибраних – над мільйонами членів народної держави.

І. Франко, «Що таке поступ»

Також він не сприймав положень марксизму про пролетаризацію селянства як неминучу перспективу та передумову революції. Франко висував гасло усупільнення землі, яку громади мали надавати селянам у користування. Взагалі питання селянства у цей період виходять на перше місце в концепції Франка, що було пов'язане зі сплеском селянських страйків на початку XX століття. І хоча УНДП була найбільш активною у цій сфері, говорити про те, що Франко висунув дієвий шлях розв'язання цього питання, є перебільшенням. Так, було незрозумілим, наскільки концепція усупільнення землі корелювалась із його ж несприйняттям бюрократичної диктатури «вибраних керманічів».

По-третє, змінює Франко й ставлення до проблеми співвідношення соціальних і національних завдань українського руху. Якщо раніше він зауважував, що незалежна держава без соціальних реформ, тобто така, що продовжуватиме здійснювати визиск трудящих, не має сенсу, то тепер він став уважати, що політична самостійність є запорукою розв'язання економічних, соціальних та культурних проблем. Визнаючи, що досягнення самостійності є віддаленою перспективою, він, проте, закликав артикулювати цей ідеал. Про теоретичні засади та формат національного ідеалу йшлося у працях раннього Франка (див. *там. 10.б.*). Водночас зазначимо, що у зв'язку з цим перед ним гостро постали проблеми політичної тактики. Зокрема, Великий Каменярь висловлював жаль щодо діячів, які брали участь у загальноросійському русі, недооцінюючи того, що звалити царат без співробітництва з російськими та іншими демократами було неможливо. Мислитель критикував Драгоманова за відсутність у того понять нації, автономії, і хоча Франко частково виправдовував того соціально-політичним контекстом, він не приділяв значення тому, що вперше у Галичині українські політичні програми з'явилися саме у рамках «драгоманівського етапу».

Також важливо зазначити, що у зміні ставлення Франка й до соціалізму, й до національного визволення важливу роль відіграє його критика тези Драгоманова про те, що українська нація складається виключно з трудящих верств. Як заявляє Франко, він русин, а потім уже радикал. Це свідчить про те, що він так і не зрозумів не лише Драгоманова, а й діалектику Грушевського щодо співвідношення соціального та національного визволення, зокрема, його думку про те, що найбільшим засадничим мотиватором національного визволення є соціальні прагнення.

По-четверте, критикуючи «трудящу» концепцію української нації, Франко переосмислює питання взаємодії соціальних груп, зокрема інтелігенції та селян. Він вказує на те, що завдання першої – сприяти просвіті селян та допомогти їм організуватися. Отже, інтелігенція переставала бути простим представником (трудящих), а ставала керманічем, «поводирем».

По-п'яте, важливим напрямом ідейної еволюції Франка були питання партійної діяльності. Відповідаючи на закиди у тотожності програм радикальної партії, яку він покинув, та націонал-демократичної, співзасновником якої став, Франко зазначав, що роль партії визначається не тільки й навіть не стільки програмовими положеннями, скільки її організаційним потенціалом і здатністю його реалізувати. В цьому контексті він вважав радикалів не стільки партією, скільки «церквою» (мав на увазі, скоріше, сектою). Цікаво й те, що одним із засадничих принципів УНДП він називає

легальність, що, очевидно, було зумовлено сприятливими, на відміну Росії, умова діяльності партії в Австро-Угорщині.

Ну й нарешті, *по-шосте*, Франко продовжує лінію Грушевського на переосмислення взаємодії Східної Галичини та Наддніпрянської України. Визнаючи роль наддніпрянців у «пробудженні» галичан, він водночас звертає увагу на принципові хиби українського руху в Наддніпрянщині. Так, критикуючи Драгоманова, він бачить джерела хибності концепції останнього у поєднанні поступових європейських ідей і спеціального російського хлопофільства. Пояснюючи цей недолік специфікою російського лібералізму, Франко вводить контекст відносин «двох Україн», відаючи першість саме Галичині.

У програмі УНДП метою її діяльності визначалася незалежна українська держава. Але, враховуючи віддаленість ідеалу, висувалось тактичне завдання домогтися утворення української провінції в Австро-Угорщині, для чого слід було адміністративно поділити Галичину на українську та польську частини. Важливою для УНДП була ідея соборності України. У майбутній державі мали об'єднатись усі українські

Емансипація мужчини дозволила йому ви-емансипуватися й від жінки, здеградувала жінку на становище мебля, шільду або Вертгаймової каси.

І. Франко, «На склоні віку: розмова вночі перед Новим Роком 1901»

землі. Проголошували солідарність із «російськими» та «угорськими» (тобто закарпатцями) українцями.

Програма містила вимоги конституційних свобод, недоторканості особи та житла, свободи зборів і спілок, слова, совісті, загального виборчого права, прямого, рівного та таємного голосування. В економіці

УНДП висунула ідею «націоналізації». Це означало сприяння національним промислам, зосередження в руках українців основних галузей та інфраструктурних секторів, зокрема торгівлі, кредитування тощо. Причому усуспільнення мало відбуватися «дорогою добровільної асоціації, як і дорогою удержавлення». Чим ця «програма» відрізнялась від класичної європейської соціал-демократії, яку Франко не сприймав, було не зовсім зрозумілим. Так само, як й механізм «націоналізації». Як перший крок, населенню ставилось за обов'язок купувати товари лише в українських крамницях. Які політичні дії слід було зробити для цього, з програми було незрозуміло.

Зазначимо ще один важливий аспект ідей Франка у цей період. Йдеться про проблему гендерної демократії, надзвичайно актуальну на зламі століть. Франко зауважує, що технологічний прогрес та навіть досягнутий у XIX столітті прогрес у соціальній сфері не супроводжувався прогресом у сфері взаємодії статей: «Емансипація мужчини дозволила йому виемансипуватися й від жінки, здеградувала жінку на становище мебля, шільду або Вертгаймової каси». Він прогнозує, що питання гендерної рівності буде змістом XX століття. Більше того, його розв'язання є однією з передумов і водночас критерієм успішності націєтворення. Як доказ «росту національної сили» Франко наводить діяльність Марка Вовчка, Ганни Барвінок, Олени Пчілки, Лесі Українки, Наталії Кобринської, Людмили Старицької.

Подальший розвиток багатогранної творчості І. Франка, зокрема його доробок періоду революції 1905–1907 років висвітлено у наступній темі (*див. num. 12.2*).

11.5. Політичний модернізм Лесі Українки

Леся Українка (Лариса Косач-Квітка) – письменниця та поетеса, перекладачка, громадський діяч, співзасновниця групи «Українська соціал-демократія» (1896). Основні праці: «Безпardonний “патріотизм”» (1895), «Не так ті вороги, як добрі люди» (1897), «Державний лад» (1898, незакінчена), «Лист до М. Павлика» (1899), «Нові перспективи та старі тіні» («Нова жінка західно-європейської белетристики») (1900), «Оцінка нарису програми української партії соціалістичної» (1901), «Лист до Івана Франка» (1903), «Утопія в белетристиці» (1906). Її політичні ідеї втілені також у поезіях, що увійшли до збірок «На крилах пісень» (1893, 1904), «Думи і мрії» (1899), «Відгуки» (1902).

Леся Українка
(1871–1913)

Найбільший вплив на її формування мав М. Драгоманов. Також у перший період на неї впливали ідеї Ч. Дарвіна, М. Костомарова, М. Грушевського. З другої половини 1890-х років Леся Українка виходить за межі драгоманівських ідей, опановує ідеї соціал-демократії, зокрема їх національний вимір.

Її ідеї часто тлумачать діаметрально: радянські дослідники відзначали її інтернаціоналізм, а Д. Донцов, навпаки, войовничий націоналізм. Значною мірою це зумовлене поетичною формою її ідей, символізмом праць. Часто Лесю Українку характеризують як матеріалістку, ворожу релігії. Але вона була й проти вульгарного матеріалізму. На її думку, сила ідей полягає в тому, що їх використовують люди. За її етичними поглядами, моральні норми мають конкретно-історичний характер, розрізняються залежно від соціальних груп, наприклад, гнобителів і пригноблених. Леся Українка – виразна прихильниця концепції природних прав людини, головними з яких вважала право життя та особисту свободу; остання ж неможлива без свободи економічної та політичної, тому реалізацію прав людини Леся Українка узалежнювала від економічного та державного ладу.

Леся Українка дотримувалась поширеної тоді завойовницької концепції походження держави, але вважала, що держава може бути результатом завоювання не лише одного народу іншим, а й одного соціального класу іншим. Така держава насильницьки придушує свободу. Ідеалом мислительки є держава, де люди мають рівні права, незалежно від соціального походження та національності. Але лише проголошення свобод не означає їх втілення. Вона критикує формальну демократію; вважає, що там, де влада (гроші, війська, поліція) належить самим лише багатіям, свободи та справедливості бути не може.

Історію суспільства Леся Українка розглядає як історію боротьби робітничого люду проти соціального та національного гноблення. Але щодо механізмів досягнення суспільного ідеалу, то у неї є суперечності. Вона стверджує, що захист прав має здійснюватися зі зброєю, заперечує вчення про «непротивлення злу насильством». Водночас Леся Українка вважає, що соціалізм має виникнути внаслідок тривалої еволюції,

зокрема духовного вдосконалення. Отже, як у інших марксистів, перед нею постає дилема революційного перетворення дійсності та поступовості суспільного розвитку.

Леся Українка рішуче критикувала концепцію «чистого мистецтва» як втілення ідеологічних засад капіталізму, засуджувала відрив мистецтва від соціальної дійсності. Свого часу перед нею постала проблема, чи не кинути поезію заради політики. Зламним став 1896 рік, коли у низці поезій (особливо у вірші «Слово, чому ти не твердая криця») вона визначає, що її зброя – це слово: «Наші слова стають нашими ділами і судять нас люди «по ділах наших»...».

На перший погляд може здатися, що для Лесі Українки соціальні питання переважають національні: «Свідомі свого стану робітники не повинні вважати на те, хто з них до якої віри чи народу належить, а повинні триматися спільно, одностайно, бо у всіх у них один ворог – стан багатіїв, капіталістів». Насправді соціальні та національні аспекти боротьби у її концепції не суперечать між собою. Національна програма не може не бути змістовною. Акцентування на соціальних питаннях не лише не шкодить національній солідарності, воно, на думку Лесі Українки, її обумовлює. Визначаючи напрями співробітництва українських і галицьких соціал-демократів, вона зауважує, що їх єднання «можливе не лише на ґрунті

Франко слово «народ» уживає в народницькому сенсі – як селяни, а не в європейському розумінні. Коли в Галичині головніший ґрунт для радикальної роботи – селяни, то у нас на Україні перш усього треба здобути собі інтелігенцію, вернути нації її «мізок».

Леся Українка, «Не так тії вороги, як добрії люде»

спільних національних інтересів, скільки на ґрунті тих спільних принципів, що єднують на ... соціалістичних конгресах ... національності».

Отже, на противагу Франку, визнання ваги національного питання не суперечить соціал-демократичним поглядам Лесі Українки. З дискусій у європейській соціал-демократії вона робить висновок, що остання відійшла від державно-централістських позицій і значну увагу приділяє національному питанню. Вона стверджує, що соціал-демократія є «універсальним рухом», без якого Україна не обійдеться.

Хоча Леся Українка не була професійним політиком, у питаннях політичної тактики вона була на голову вище партійних лідерів. Вона критикує недооцінку ними проблеми політичних союзів, вказує, що у боротьбі з самодержав'ям союзниками української соціал-демократії є соціал-демократичні партії усіх народів Росії, але досягнення політичної суб'єктності України неможливе без співробітництва з несоціалістичними партіями. Співробітництво з демократами інших народів не затуляє від неї проблеми обмеженості цього союзу. Вона розвінчує віру УСР у те, що російські або польські демократи після приходу до влади погодяться з наданням Україні незалежності.

Тактичний хист мислительки проявляється й у тому, що вона була єдиною у політичній думці України, хто звернув увагу на диференціацію роботи серед соціальних груп. Леся Українка вважала, що серед сільського пролетаріату та селян пропаганда мала бути не національною, «бо там винародовлення немає», а соціалістичною. З іншого боку, серед русифікованого міського пролетаріату мала вестися культурницька робота.

На зламі століть розвиток комунікацій, освіти, поширення демократії, виборчих механізмів формування влади змінили засади політичної діяльності, сприяли зростанню ролі символічної політики. Остання дає змогу прямо впливати на свідомість індивідів. Леся Українка не була, як до прикладу Б. Кістяківський, теоретиком символічної політики, але вона була найактивнішим розробником її механізмів. Йдеться про її поетичні твори. Вона послуговується категоріями «добра», «зла», «вірності», «зради», «краси», «згубності духовного гноблення», «одержимості», які впливали на свідомість людей. Леся вводить у мистецько-політичний обіг й нові образи. У «Єврейській мелодії» за тугою полоненого Ізраїля за зруйнованим храмом вгадуються нереалізовані українські прагнення. У п'єсі «В дому роботи, в країні неволі» у конфлікті єгиптянина та єврея зображено суперечність між трудівниками панівної та пригнобленої нації. Мотив любові-ненависті у «Грішниці» та інших увібрав складність ставлення до дійсності та визначив напрями діяльності задля народу. Особливо вдаються Лесі Українці образи жінок, які відчують соціальну несправедливість, борються, не відступають від ідеалів. Жоден інший українець не зробив у той час стільки, як вона, для ствердження гендерної рівності, залучення жінки до суспільної діяльності.

11.6. Соціал-демократія Наддніпрянщини. Хитання Д. Антоновича, автономізм М. Порша та «інтернаціоналізм» «спілчан»

У літературі Революційну українську партію (РУП) часто називають *соціал-демократичною*. Аргументом є перейменування у 1905 році її на Українську соціал-демократичну робітничу партію (УСДРП). Але спочатку РУП не була такою. Її програмою був підготовлений М. Міхновським документ «Самостійна Україна», що містив лише націоналістичні тези. Лише у 1903 році теоретичний орган РУП «Гасло» оголошує про відмову від «Самостійної України». Починаються програмні пошуки у соціалістичному напрямі. Ідеологами РУП тоді були Д. Антонович, М. Порш та ін.

Дмитро Антонович був лідером студентського руху. Співзасновник РУП, до 1903–1904 років – її лідер. Він був автором розлогіх теоретичних праць, але впливав на ідеологію РУП як редактор «Гасла», інших часописів. У 1890-ті роки автор резолюцій студентських з'їздів – «Програми української молоді» (1898), «Оповідення» (1899). Пізніше опублікував статті: «Поміж українським людом» (1900), «З новим роком, з новим віком» (1901), «Чи є тепер панщина?» (1901), «Власна земля» (1902), «Поміж словом і ділом» (1902), «Панове товариші» (1902), «Народна справа» (1903), «Неіснуюче питання» (1905), «Ще раз про неіснуюче питання» (1905) тощо. Його погляди на політику висвітлені й у низці історичних праць, зокрема брошурі «Козаччина» (1902).

Дмитро Антонович
(1877–1945)

Розділ 2. Українська політична думка XIX століття

Погляди Антоновича український громадсько-політичний діяч С. Єфремов оцінював як мінливі. У 1890-ті роки Антонович багато зробив для навернення студентського руху на політичні рейки. Причиною економічної та культурної відсталості мислитель уважав самодержав'я. Мету визначав чітко – самостійна українська держава. Пізніше Антонович згадував, що тоді сформувалася альтернатива: «бути або соціал-демократом, або українцем». Наслідком цього стало й прийняття «Самостійної України» як програми РУП.

На початку XX століття ситуація змінюється. Стає популярним марксизм, розвиваються російські соціал-демократи, есери, польські соціалісти. Антонович посилює соціалістичну риторичку. У «Козаччині» він зазначає, що Україна як держава постане тоді, коли народ вижене панів і «забере у власність землю, заводи і фабрики». Отже, він поєднує нові тенденції з попередніми поглядами. У 1903 році Антонович стверджує, що соціалізм є «національним явищем», а метою РУП визначає українську республіку трудящих мас із усуспільненням виробництва, націоналізацією землі та диктатурою пролетаріату.

Із 1904 року постає новий етап еволюції політичних поглядів Антоновича. У «Неіснуючому питанні» він стверджує, що поняття «нація» вигадала буржуазія та що відносини України та Росії не такі, як між колонією та метрополією. Водночас він критикував гасло автономізму як напівзахід і стверджував, що питання створення української держави має вирішити суспільство, його (питання) слід винести за межі партійної програми. Ця еволюція була пов'язана з підйомом революційного руху, який емоційного Антоновича переконав у ніби-то байдужості мас до національного питання, та боротьбою у партії.

У 1903–1904 роках лідерство в РУП захоплює М. Порш. Антонович, критикуючи автономізм, протистояв йому та намагався відстояти власні лідерські позиції.

Микола Порш
(1879–1944)

Микола Порш – політичний і державний діяч, учений-економіст, публіцист; учасник українського національного руху, член Центральної та Малої Рад, голова Всеукраїнської ради робітничих депутатів, генеральний секретар праці та військових справ, посол Української народної республіки у Німеччині.

Порш очолював РУП на Полтавщині, а пізніше Київську громаду та Центральний комітет РУП. У січні 1904 року ЦК видав заяву про перехід партії на соціал-демократичні рейки. Порш був співавтором «Нарису програми Революційної Української партії» (1904). Його погляди викладені також у статті «З приводу існуючого питання» (1905) та ін.

За економічними поглядами Порш був правовірним марксистом. Він уважав, що капіталізм веде до концентрації капіталу, збільшення прірви між політичним ладом і працюючими, що створює умови для класової свідомості. Класову боротьбу мислитель оцінював не лише як рушія розвитку, а й як неминучу політичну боротьбу.

Значний вплив на Порша мали Erfurtська програма німецької соціал-демократії та програма-мінімум РСДРП. «Нарис...» визначає метою РУП побудову республіки.

Її союзниками виначалися революційні партії усіх народів Росії. Мали бути знищені станові привілеї, скасовано смертну кару, впроваджені загальне виборче право, свобода слова, спілок. Церква мала бути відокремлена від держави, армія – замінена ополченням. В економіці передбачались скасування непрямих податків, 8-годинний робочий день, впровадження фабричної інспекції. Казенні та церковні землі мали бути вилучені до муніципальної власності. Скасовувались викупні платежі, інститут кругової поруки, сервітути, націоналізувались ліси. Також передбачались пенсійне забезпечення, право на відпочинок, держфінансування дошкільної та шкільної освіти, скасування законів, які пригнічували жінку.

Порш стверджував, що національний гніт однаково лягає на пролетаріат і буржуазію, шкодить формуванню класової свідомості. Ці тези далекі від поглядів соціал-демократії, яка складніше оцінювала механізми формування свідомості пролетаріату. Отже, якщо у питанні наслідків національного гніту Порш був опортуністом, то у філософських питаннях формування свідомості він був «святішим за Маркса».

Порш – прихильник незалежної української держави, але вважав це справою майбутнього. До того ж, на його думку, висунення цього гасла руйнує єдність пролетаріату у боротьбі проти царату. Тому Порш уважав за доцільне у програмі обмежитись вимогою автономії у федеративній російській республіці. Але конституція останньої мала проголосити право націй на відокремлення.

У наступній темі (див. нит. 12.4) стаття Порша знайде продовження аналізу через вивчення бачення вченим українського національного питання (на прикладі праць 1905–1907 років).

При аналізі української соціал-демократії не можна уникнути явища «спілчанства». Його лідерами були *О. Скоропис-Йолтуховський*, *М. Меленевський*. Їх погляди висловлені у програмних документах Української соціал-демократичної «Спілки», статтях, зокрема *О. Скоропис-Йолтуховського* «Україна на переломі» (1905) та ін. Вони вважали, що Україна та Росія – єдиний економічно-політичний організм, а міський пролетаріат – русифікований. Тому цілей боротьби, окремих від інших народів, в українського пролетаріату не існує. Натомість акцентування на національному питанні ослаблює боротьбу з самодержав'ям, гальмує формування свідомості пролетаріату та загрожує поглинанням РУП із боку РСДРП. Тому «спілчани» пропонували вилучити національне питання з програми РУП та увійти до складу РСДРП на умовах представництва українського пролетаріату. Пізніше вони вийшли з РУП, утворили Українську соціал-демократичну спілку, яка влилася до РСДРП. Її чисельність перевищувала УСДРП, але під час революції вона була розгромлена та зникла, а її члени напередодні Першої світової війни стали не лише прихильниками незалежності, а й зайняли антиросійську позицію.

Для кращого розвитку пролетаріату України та приготування його до боротьби, виразник його класового руху, Революційна Українська партія, ставить вимоги: повна автономія України у внутрішніх справах з забезпеченням рівноправності населяючи її національностей і на підставі найширшої демократичної конституції.

М. Порш, «Нарис Програми Революційної Української партії»

11.7. Зародження українського націоналізму. М. Міхновський

У цей період починає формуватися український націоналізм. Першою його структурою було «Братство тарасівців». Його ідеї висвітлені у Програмних засадах (1891), «Profession de foi молодих українців» (1893), «Проекті Статуту» (1893). Мета «Братства» – українська держава: «Самостійна суверенна Україна: соборна, ціла й неподільна, від Сяну по Кубань, від Карпатів по Кавказ, вільна між вільними, рівна між рівними». Але її створення «братчики» вважали далекою перспективою. Перехідним етапом мала бути російська демократична федеративна республіка. У «Profession de foi» питання самостійності взагалі не ставилося. Програма містила соціалістичні гасла – одержавлення надр, промисловості, націоналізації землі, а також відокремлення церкви від держави, свободу конфесій, українізацію школи, безкоштовність освіти.

У літературі «Братство» оцінюють як націоналістичну організацію завдяки таким його характеристикам. *По-перше*, акцент робився на вольовому началі як рушії суспільного розвитку. *По-друге*, «братчики» декларували, що борються за права нації, а не класу. Суперечність цієї тези з виголошенням соціалістичних гасел пояснювалася тим, що абсолютну більшість етнічних українців складали трудящі класи. *По-третє*, свідченням націоналізму вважають гасло «Україна для українців». Але у програмі «Братства» воно повністю сформульовано так: «Україна для українців, себто, що визнають себе українцями». Це допускає розуміння нації як політичної. Підтвердженням є й проект Статуту, за яким членом «Братства» міг бути кожен, хто співчував українській справі, не зважаючи на національність. Але ж соціалістичні гасла «Братства» пояснювалось якраз етнічним розумінням українства. *По-четверте*, проголошенням «екстремізму щодо відступників». Але чи був відступництвом опортунізм самого «Братства», їх бачення федеративної Росії? Якщо ні, то як тоді визначити «відступника»? Чи достатньо відсутності бачення кінцевої мети – незалежності, щоб отримати це тавро? Якщо так, то як тоді «братчики» збирались досягти перехідної мети без співробітництва з «відступниками»?

Надалі розвиток націоналізму в Наддніпрянщині був пов'язаний із ім'ям *Миколи Міхновського*. Він закінчив Київський університет, працював адвокатом. Був членом «Братства», пізніше розробником програми РУП «Самостійна Україна». У 1902 році він створив УНП. Крім програм «Братства» та РУП, був автором статей «Відкритий лист до російського міністра внутрішніх справ Сіпягіна» (1900), «Робітницька справа в програмі УНП» (1902), «Десять заповідей УНП» (1903), «Справа української інтелігенції в програмі УНП» (1904). У межах наступної теми аналізуватиметься ще одна, знакова, праця Міхновського – конституційний проект «Основний закон «Самостійної України» – Спілки народу українського» (1905) (див. *тут*. 12.3).

**Микола
Міхновський**
(1873–1924)

Концепція Міхновського отримала назву *національного солідаризму*. У концентрованому вигляді вона міститься у «Десяти заповідях»: «1. Одна, Єдина, Неподільна,

Самостійна, Вільна, Демократична Україна, Республіка робочих людей – це ідеал української людини, за здійснення якого ти повинен боротися, не шкодуючи свого життя. 2. Усі люди твої брати. Але москалі, поляки, мадяри й жиди це вороги нашого народу, як довго вони панують над нами й визискують нас. 3. Україна для українців, тому виганяй з неї всіх ворогів-зайдів. 4. Усюди й завжди вживай української мови. Хай ні дружина твоя, ні діти твої не поганяють твоєї господи мовою чужинців-гнобителів. 5. Шануй діячів рідного краю, ненавидь його ворогів, зневажай перевертнів-відступників і добре буде цілому твоєму народові й тобі. 6. Не вбивай Україну своєю байдужістю до народних ідеалів. 7. Не зробися ренегатом-відступником. 8. Не обкрадай власного народу, працюючи на ворогів України. 9. Допмагай своєму землякові поперед усіх, держись купи. 10. Не бери собі дружини в чужинців, бо твої діти будуть тобі ворогами; не приятелюй із ворогами нашого народу, бо цим ти додаєш їм сили й відваги; не накладай вкупі з гнобителями нашими, бо зрадником будеш».

Міхновський уважав себе adeptом європейського націоналізму часів «Весни народів». Але він не враховував специфіки України, соціальних змін останніх десятиліть та ліберального підґрунтя європейського націоналізму. Він уважав, що лише у колективі індивідуальність набирає «сили, краси й розцвіту», але цей колектив обмежував лише нацією. При цьому Міхновський відкидає політичну концепцію нації, стверджує етнічне її розуміння. Майбутня держава для нього – «держава одноплемінного національного змісту», на посадах в якій не можуть бути неукраїнці. Револьюційні заходи мислитель пропонує розрізнити щодо етнічних спільнот. Так, землі поміщиків-українців мали викуповуватись, а росіян, поляків – конфісковуватись. Також концепція Міхновського передбачала заборону міжетнічних шлюбів.

Державна самостійність для нього – умова існування нації. Причина рабського стану українців – політичний лад Росії, яка (Росія, а не царат) нищила українську мову, зневажала свободу совісті, недоторканність особи. Оскільки імперія забрала ці права насильницьки, то й їх відновлення теж має здійснюватись зі зброєю.

Соціалізм УНП відрізнявся від соціал-демократичного. Розв'язання національного питання для неї – «поріг, через який народи вступають в чистий святий храм соціалістичного устрою». Отже, воно не лише передує, а й є умовою вирішення соціальних питань. Щодо робочого питання Міхновський пояснював це так. Робітники конкурують за робочі місця. В імперіях російські та польські робітники ніколи не дадуть українцям змогу працевлаштуватись. Відтак у безробітті Міхновський звинувачує не капіталізм, а робітників, які є головним ворогом, на відміну від «своєї» буржуазії. Більше того, у цьому випадку навіть іноетнічна буржуазія перестає бути ворогом українського робітника.

Як же тоді пояснити соціалістичну самоідентифікацію УНП? Це можна зробити, *по-перше*, якщо враховувати етнічне розуміння нації та положення, за якими «зброя не буде складена», поки в Україні залишатимуться «чужинці». Тобто приватна власність буде ліквідована, а неукраїнці, включно робітників – вигнані з України. *По-друге*, якщо допустити у майбутній державі експлуатацію робітників за національною ознакою (незалежно від того, хто є власником заводів – приватний капітал або

держава). В обох випадках «соціалізм» УНП набуває ознак майбутніх націонал-соціалізму та тоталітарного соціалізму радянського зразка.

Міхновський прагнув розв'язати властиву свого часу «Братству тарасівців» суперечність щодо етапності досягнення незалежності України. Але це йому не вдалося. У «Самостійній Україні» та інших працях Міхновського відсутня вказівка на те, що між тодішнім станом України та незалежністю будуть проміжні етапи. Але документи УНП припускали автономію України як перехідний етап. Цьому суперечила думка Міхновського, що «демократія пануючої нації» – «страшна річ для поневоленої нації». Вірогідно, він побоювався, що демократичні порядки у багатонаціональній державі здатні зняти проблему необхідності незалежності.

Аграрна програма УНП передбачала перехід земель у селянські руки, нормування орендної плати, перехід до орендного фермерства, що мало переконати селян, що земельна аристократія є «класом суспільних паразитів». Важливим напрямом була націоналізація землі. Як вже зазначалося, заходи щодо поміщиків-українців і представників інших етносів передбачались різні.

Проблема соціальних союзів залишилась невирішеною у концепції Міхновського значною мірою через етнічне розуміння нації. Гасло об'єднання з «одноплемінниками» не давали змоги пояснити трудівникам-українцям, чому вони мали об'єднуватися зі соціальними групами, які їх експлуатували. Це гасло було б певною мірою справедливим для Європи, де трудящі добилися трудового законодавства, політичної демократії, але не в Росії.

Рушійною силою визволення Міхновський уважав інтелігенцію. Вона мала не лише «розплющити очі рабам», а й сама взятися за зброю. Він вірив, що інтелігенція «третьої хвилі» буде національно свідомою (попередні орієнтувались на Польщу та Росію). Але з його праць не зрозуміло, що змусить інтелігенцію стати такою. Проблеми не було б, якщо б Міхновський зазначив, що на Польщу та Росію орієнтувались дворяни, натомість новій, різночинній, інтелігенції близькі прагнення соціальних груп, із яких вона формується.

Міхновський має рацію, коли оцінює як жахливе поширення навіть серед української інтелігенції москвофільства, коли розвінчує сподівання українських демократів на те, що російські демократи після приходу до влади повернуть Україні волю. Але скинути самодержав'я без союзу з російською демократією було неможливо.

11.8. Ліберальні ідеї в українському суспільстві. Б. Кістяківський

У тогочасній Україні лібералізм мав слабкі корені, але все ж розвивався. Він включав два напрями. *Перший* формувався з громадівських лідерів, яких реалії змусили перейти до політичної діяльності. У 1904 році з'їзд української інтелігенції ухвалив рішення про створення Української демократичної партії (УДП). Її лідерами були *Є. Чикаленко, О. Лотоцький* та ін.

Програма УДП передбачала ліквідацію самодержав'я, конституціоналізм, парламентаризм, пряме, рівне, пропорційне виборче право, свободу слова, віри, зборів, організацій, страйків. Соціально-економічна складова орієнтувала на 8-годин-

ний робочий день, соціальне забезпечення непрацевдатних, прогресивний податок. Планувалось знищити права спадщини на фабрики та заводи, тобто передати їх у власність працівників. Реформи агросектору включали передачу за плату селянам в користування державних, монастирських, удільних земель. Ліквідувати поміщицьке землеволодіння не планували, але приватні землі могли викупатись у державний і територіальні фонди.

У сфері державного устрою передбачалися перебудова Росії на засадах федералізму, впровадження інституту національно-територіальної автономії. Планувалось запровадити українську мову в школах, судах, адміністрації та громадських інституціях. В автономній Україні мала бути забезпечена рівність націй.

Революційний підйом вніс розкол у лави лібералів. Низка членів УДП (С. Єфремов, Б. Грінченко, М. Левицький, Ф. Матушевський) була невдоволена її поміркованістю та створила Українську радикальну партію (УРП). У Програмі останньої декларували усупільнення промислових підприємств шляхом викупу у власність краю чи громади, насамперед залізниць, пароплавних компаній, копалень, примусовий викуп за рахунок крайових чи громадських коштів усіх приватно-власницьких земель. У національному питанні УРП висувала як перспективу створення незалежної української держави, а як тактичну мету – погоджувалась із ідеями федералізації Росії та національно-територіальної автономії.

До *другого* напрямку лібералізму належали діячі, пов'язані зі загальноросійськими організаціями. На відміну від останніх, вони надавали певну увагу національному питанню. Провідним діячем цього крила був правознавець, соціолог *Богдан Кістяківський*.

**Богдан
Кістяківський**
(1863–1920)

Він редагував часописи легальних марксистів і кадетів «Освобождение», «Русская мысль», «Проблемы идеализма». У період, якому присвячена ця тема підручника, Кістяківський опублікував роботи «Суспільство та індивід» (1899), «Ідея рівності з соціологічної точки зору» (1900), «Категорія необхідності та справедливості при дослідженні соціальних явищ» (1900), «Російська соціологічна школа та категорія можливості при розв'язанні соціально-етичних проблем» (1902), «Права людини та громадянина» (1905), «Держава правова і соціалістична» (1906).

Ідеї Кістяківського формувалися під значним впливом М. Драгоманова. Під час відрядження до Німеччини відчув вплив неокантіанства (В. Віндельбанда, М. Вебера).

Кістяківський першим в Україні обґрунтував символічний зміст політики. За ним, суспільство є не лише об'єктивною реальністю, яку відчують. На підставі відчуження його добудовують. Різницю між результатами добудовування та відчуття складає міф. Тому ідея влади в повному обсязі недоступна раціональному пізнанню і може бути осмислена лише художніми методами, а самі відносини панування та підпорядкування є результатом психологічної взаємодії. Саме культура перетворює владу на елемент суспільної свідомості. Вона є «організатором» економічного, соціального, духовного життя, а відтак об'єктом дослідження соціальних наук.

Найбільш чіткий вираз культура знаходить у праві. Але його не слід розуміти лише як позитивне право. Кістяківський виокремлює різні розуміння права, зокрема психологічне – як відчуття законності, переживання обов'язку.

Вища форма держави за Кістяківським – правова держава. Її засадами є конституціоналізм, народне представництво, гарантії прав та свобод. Кістяківський уважав, що в Росії має запанувати правова держава, але бачив проблему у тому, що російська культура нездатна переймати правові ідеї, оскільки правосвідомість її інтелігенції ніколи не була охопленою ідеями прав особистості та правової держави. Тому смисл своєї діяльності він вбачав у сприянні розвитку внутрішнього світу інтелігенції, прокиненню її правосвідомості.

У національному питанні Кістяківський розходився з російськими лібералами, які часто заперечували за українським народом право на розвиток рідної культури. Майбутню російську державу він бачив виключно як федеративну. Але проблеми політичної автономії залишились за межами його досліджень.

11.9. Інші ідейно-політичні течії у національно-визвольному русі, загальноросійські течії в Україні

Крім вказаних у попередніх питаннях, на українських землях у досліджуваній період інтенсивно розвивались й інші ідейно-політичні течії, серед них й представлені національними меншинами. Їх носіями були, зокрема, політичні партії, які здійснили значний вплив на подальший розвиток політичних подій. Тому аналіз політичної думки України без характеристики цих течій був би неповним.

Так, існували й інші *соціалістичні доктрини*, зокрема, Українська соціалістична партія *Б. Ярошевського*. Партія орієнтувалась на ідеї польських соціалістів (ППС) та була за ліквідацію капіталістичної експлуатації, усупільнення виробництва, знищення царату, впровадження громадянських свобод, соціальні реформи. У можливість мирних перетворень у Росії партійці не вірили. Щодо національного питання погляди були суперечливими. У низці документів стверджувалось, що, оскільки «утиск наш є ... економічний, політичний та національний», визволення теж має відбуватися не лише під прапором соціалізму, а й «мусить дати нам простір жити вигідно, свobodно і в повнім розвою національнім», що у самостійності України є запорука економічних і політичних перетворень. Але в іншому документі засновники УСП зазначали, що, оскільки «наш народ» складається з трудящих та невеликої верстви інтелігенції, то за свої права народ постане тоді, коли «зрозуміє потреби та браки матеріальні». Керівники УСП були за співробітництво зі соціал-демократами Росії та єдність українських соціалістів по обидва боки кордону Росії та Австро-Угорщини.

Зароджується український *консерватизм*. На той час він обмежувався Галичиною, де діяла греко-католицька церква. Цей напрям очолив *А. Шептицький (про нього див. у пит. 18.5.)*. У 1896 році створили Русько-український християнський союз. Прихильники течії вбачали у церкві чинник українського відродження, ідеалом майбутнього бачили соборну Українську державу.

У Наддніпрянщині діяли загальноросійські партії та організації. Найбільш масовою були *есери*. В Україні діяли Південна партія есерів, Аграрно-соціалістична ліга та інші. Так, у 1902 році було створено ПСР, ідеологом якої був *В. Чернов*. Свою соціально-політичну базу есери вбачали у селянстві. Вони вважали капіталізм штучним явищем для Росії. Їх метою була ліквідація самодержав'я. Майбутня республіка в уявленні есерів мала функціонувати на засадах автономії областей, за якими визнавалось право на самовизначення. Есери виступали за соціалізацію землі шляхом її передачі місцевим громадам. Вони визнавали індивідуальний терор як засіб боротьби.

Найбільш динамічною течією була *російська соціал-демократія*. Її організації в Україні виникли у 1890-ті роки («Російська група соціал-демократів», «Рабочее дело», кийвський «Союз боротьби за визволення робітничого класу»). На установчому з'їзді РСДРП у 1898 році чотири зі семи представлених організацій були з України. Ідейною основою партії був марксизм (ідеї Г. Плеханова, В. Леніна, Ю. Мартова, О. Богданова). Програма РСДРП (1903) включала повалення самодержав'я, впровадження демократичної республіки, 8-годинного робочого дня, ліквідацію викупних платежів, повернення селянам «відрізків», введення державного страхування. Кінцевою метою була пролетарська революція та диктатура пролетаріату. Партія виступала за рівноправність національностей, рас і конфесій, право націй на самовизначення, обласну автономію у майбутній республіці, право на освіту рідною мовою. На практиці партія була проти відділення націй від Російської республіки та федералізації. Її гаслом було: «Пролетарі усіх країн, єднайтеся!». У листівці Одеського комітету («Неряд у Росії і соціал-демократія», 1904) йшлося про те, що громадяни, «якої б мови не були ... однаково ні в якому разі не повинні ворогувати, бо се корисно єдиному нашому ворогу – буржуазії».

Впливовим в Україні був і *анархізм* із його виступами за свободу людини, боротьбою з приватною власністю та державою. В Україні теоретиком анархізму був *В. Малайський (Вольський)*, який у книзі «Розумовий робітник» (1904) проголошував інтелігенцію експлуататорським класом, закликав робітників боротися за конкретні цілі та не відволікатися гаслами соціалізму. У лавах анархістів були течії синдикалістів, комуністів, індивідуалістів тощо.

Розвивався *монархічно-консервативний (чорносотенний) рух*. У Києві, Харкові, Полтаві виникають організації «Русского собрания». Їх гаслом було: «Самодержав'я, православ'я, народність». Їх метою була охорона російської культури та мови. Російський консервативний рух діяв й у Галичині, продовжуючи традиції москвофілів. Він був представлений Руською народною партією. При створенні у 1900 році вона випустила відозву про національну та культурну єдність українців і росіян.

Політична думка України була представлена й рухом національних меншин. Зокрема, були поширені різні течії *єврейського соціалізму*. Соціалісти-сіоністи метою бачили повернення євреїв до Палестини. Але найпопулярнішою була партія Бунд. Вона виступала за знищення самодержав'я, усупільнення виробництва, національно-культурну автономію для євреїв. Партія виступала проти сіонізму, висувала гасло «Де ми живемо, там наша країна».

Розділ 2. Українська політична думка XIX століття

Таким чином, попри специфіку національного політичного процесу в зазначений період в Україні функціонував практично увесь спектр політичних ідеологій, властивий й іншим країнам світу.

ooo ooo ooo ooo ooo

Отже, на зламі століть у політичній думці України постали основні ідейно-політичні напрями – соціалізм, націоналізм, лібералізм, консерватизм. Зміст політичного мислення віддзеркалював особливості соціальної структури та політичних структур, в рамках яких розвивалася Україна. Це обумовило домінування соціалістичної думки та вагому роль соціалістичних гасел у інших напрямках, що стало стратегічною лінією розвитку політикуму на період до 1917–1921 років. У її межах відбувався й пошук національної ідеї.

Але ідеологи українського руху не змогли узгодити питання національного та соціального визволення. Більшість їх не розуміла, *по-перше*, що метою визволення є свобода не класу чи нації, а людини, яка реалізується в певній соціальній формі. *По-друге*, вони не робили належних висновків із фактів диверсифікації суспільства, розвитку комунікацій, урізноманітнення форм пригнічення, а саме того, що свобода частини людей при несвободі інших не є визволенням. Нація не може бути вільною, поки невільні інші нації, інші етнічні групи, поки існують інші форми придушення свободи. *По-третє*, хоча українські соціалісти й визнавали, що противником свободи є капітал, вони не зрозуміли, що в процесі концентрації він не обмежується кордонами, а набуває форми міжнародного. Тому, якщо певний народ досягає успіху у боротьбі, від цього виграють прогресивні сили усіх країн. Але так само успіхи цього народу неможливі без підтримки останніх. Тому механізмом поєднання національного та міжнародного аспектів боротьби є солідарність, яка не лише підкреслює вагомість національної боротьби, а й виступає її передумовою.

Відтак хибними були спроби окремих мислителів узалежнити зростання прогресивної (у термінології Бачинського – класової) свідомості від наявності національної держави, в якій править буржуазія, або побудувати національну свободу на фундаменті несвободи інших етнічних груп. Але так само хибними були й спроби уникнути обговорення національного питання як такого, що шкодить боротьбі проти самодержав'я, адже національний гніт був однією з форм придушення свободи.

Зосередившись на дискусіях про кінцеву мету українського руху, його провідники не врахували думки відомого німецького соціал-демократа Е. Бернштейна. Він не сприймав термін «науковий соціалізм» тому, що соціалізм – майбутнє, тобто неіснуюче, явище, а отже не є об'єктом науки. Але Бернштейн не переставав бути соціалістом, вважаючи, що соціалізм детермінується цінностями – свободи, справедливості, солідарності. А які форми набуде соціальність, що втілить ці цінності, життя покаже. Відтак дискусія про незалежність, автономію тощо в українському русі була абстрактною та не пов'язаною з інтересами нації та її членів. Так само й Франко, критикуючи соціалізм за «одержавлення», не розумів, що йдеться про усупільнення, а не одержавлення.

Найближче до розуміння сутності визвольного руху серед українських мислителів підійшла Леся Українка та, певною мірою, М. Грушевський. Натомість інші їх коле-

ги, прагнучи розв'язати суперечності, породжені життям, доктринерськи сприймали існуючі теорії, перебільшували значення одних чинників визволення при ігноруванні інших, що врешті відривало політичну стратегію від проблем політичної тактики.

Але позитивним наслідком розвитку ідейно-політичної думки українського руху стало формування покоління української інтелігенції, яке, *по-перше*, вийшло за межі українофільства, а *по-друге*, незважаючи на широту поглядів, усвідомлювало, що без вирішення національного питання політична діяльність не має перспектив, та формувало внутрішню готовність очолити визвольну боротьбу.

Питання для самоконтролю

1. Як особливості соціально-економічного розвитку Наддніпрянщини та Західної України вплинули на розвиток політичної думки України на зламі ХІХ та ХХ століть?
2. У чому полягав вплив структурних особливостей політичної системи на розвиток політичної думки України?
3. Проаналізуйте ідеї Ю. Бачинського щодо перспектив української державності.
4. Поясніть думку І. Франка про те, що 1890-ті роки у визвольному русі Галичини пройшли під впливом М. Грушевського.
5. Якими, на думку М. Грушевського, були умови становлення незалежної української держави?
6. Які положення історіософії Грушевського залишаються нині актуальними?
7. Охарактеризуйте основні напрями ідейної еволюції І. Франка на зламі ХІХ та ХХ століть.
8. У чому, за І. Франком, полягала роль інтелігенції у розвитку соціальних рухів?
9. За що І. Франко критикував соціально-політичні концепції М. Драгоманова?
10. Проаналізуйте внесок Лесі Українки у розвиток українського визвольного руху?
11. Чому Леся Українка вважала розвиток національної інтелігенції умовою соціального та національного визволення?
12. У чому полягали сутність і причини ідейних хитань лідера РУП Д. Антоновича?
13. У чому зміст підходу М. Порша щодо вимоги автономії України?
14. Чому діячі Української соціал-демократичної «Спілки» закликали ігнорувати національне питання у діяльності соціал-демократів?
15. В чому полягали сила та слабкість націоналістичної концепції М. Міхновського?
16. Яке розуміння нації було властиве М. Міхновському?
17. У чому полягали основні ідейні цінності українського лібералізму?
18. Чому програми українських ліберальних партій містили близькі до соціалістичних гасла?
19. Які загальноросійські ідейно-політичні течії були поширені в Україні? Їх головні постулати.
20. Чим були обумовлені ідейні розходження між течіями єврейського соціалізму?

Література

Антонович В. Б. Моя сповідь : вибрані історичні та публіцистичні твори / [упор. О. Тодійчук, В. Ульяновський]. – К. : Либідь, 1995. – 816 с.

Багатопартійна українська держава на початку XX ст. : Програмні документи перших українських політичних партій / Упор. В. С. Журавський. – К. : Наук.-інформ. підприємство «Пошук», 1992. – 92 с.

Бачинський Ю. Економічні підстави самостійності націй / Ю. Бачинський // Націоналізм : Антологія / Упор. О. Проценко, В. Лісовий. – К. : Смолоскип, 2000. – С. 133–146.

Бевз Т. Політичні ідеї українських інтелектуалів середини XIX – початку XX століть / Т. Бевз // У кн.: Політична наука в Україні. 1991–2016 : у 2 т. Т.1. Політична наука: західні тренди розвитку й українська специфіка / НАН України, Ін-т політ. і етнонац. досліджень ім. І. Ф. Кураса ; редкол.: О. Рафальський (гол.), М. Кармазіна, О. Майборода. – К. : Парлам. вид-во, 2016. – 656 с. – С. 171–199.

Бегей І. Соціально-демократичний наголос у першій програмі Русько-української радикальної партії / І. Бегей // Вісн. Київ. нац. ун-ту імені Тараса Шевченка. – Сер. : «Філософія, політологія». – 2004. – Вип. 63–65. – С. 32–34.

Бегей І. Українська лівиця Галичини: теорія та практика (кінець XIX – перша третина XX ст.) / І. Бегей. – К. : УБС НБУ, 2015. – 374 с.

Бегей І. Українська соціал-демократія (лівиця): історія, теорія, особи / І. Бегей. – Львів : ЛБІ НБУ, 2005. – 350 с.

Бегей І. Юліан Бачинський: соціал-демократ і державник / І. Бегей. – К. : Основні цінності, 2001. – 256 с.

Бичко А. Леся Українка: Світоглядно-філософський погляд / А. Бичко. – К. : Український Центр Духовної культури, 2000. – 186 с.

Винар Л. Михайло Грушевський: історик і будівничий нації (статті та матеріали) / Л. Винар. – К. : Вид-во ім. Олени Теліги, 1995. – 304 с.

Висоцький О. Ю. Українські соціал-демократи та есери: досвід перемог і поразок / О. Ю. Висоцький. – К. : Основні цінності, 2004. – 272 с.

Головченко В. Від «Самостійної України» до Союзу визволення України: Нариси з історії української соціал-демократії початку XX ст. / В. Головченко. – Х. : Майдан, 1996. – 190 с.

Гошовська В. А. Становлення української соціал-демократичної думки кінця XIX – початку XX століття / В. А. Гошовська. – Х. : Основа, 1997. – 422 с.

Грушевський М. Звичайна схема «руської» історії і справа раціонального укладу історії східного слов'янства» (вступна стаття О. В. Яся) / М. Грушевський // Укр. іст. журн. – 2014. – № 5. – С. 198–208.

Грушевський М. С. Твори : у 50 т. – Львів : Світ. – 2002. – Т. 1. Сусп.-політ. твори (1894–1907). – 529 с.

Депенчук Л. Богдан Кістяківський / Л. Депенчук. – К. : Основи, 1996. – 174 с.

Диба А. Сподвижники : Леся Українка у колі соціал-демократів / А. Диба. – К. : Основні цінності, 2003. – 173 с.

Жерноклеєв О. С. Лідери західноукраїнської соціал-демократії: політичні біографії / О. С. Жерноклеєв, І. Я. Райківський. – К. : Основні цінності, 2004. – 284 с.

Кармазіна М. С. Ідея державності в українській політичній думці (кінець XIX – початок XX ст.) / М. С. Кармазіна. – К. : ІПіЕНД, 1998. – 350 с.

Касьянов Г. Українська інтелігенція на рубежі XIX – XX ст.: соціально політичний портрет / Г. Касьянов. – К. : Либідь, 1993. – 176 с.

Кістяківський Б. Вибране / Б. Кістяківський ; [пер. з рос. Л. Г. Малишевської]. – К. : Абрис, 1996. – 474 с.

Колесник В. Ф. Шляхом національного відродження: національні питання в програмах та діяльності українських партій (1900–1907) / В. Ф. Колесник, О. О. Рафальський, О. П. Тимошенко. – К. : Стилос, 1998. – 226 с.

Колесник В. Ф. Український рух в Австро-Угорщині (кінець ХІХ – початок ХХ ст.) / В. Ф. Колесник, О. О. Рафальський. – К. Стилос, 1998. – 36 с.

Коцура А. П. Ідея державності в історичній думці та суспільно-політичному житті України кінця ХVІІІ – початку ХХ століття / А. П. Коцура. – Чернівці : Золоті литаври, 2000. – 423 с.

Лебеденко А. Історія анархізму в Україні (кон. ХІХ – нач. ХХ ст.) / А. Лебеденко. – К. : Либідь, 1995. – 192 с.

Левенець Ю. А. Ліворадикальні партії в Україні напередодні жовтневого перевороту / Ю. А. Левенець // Укр. іст. журн. – 1992. – № 3. – С. 23–31.

Левенець Ю. Національні меншини в Україні на початку ХХ ст. / Ю. Левенець, Н. Макаренко, М. Геник // Національні меншини України у ХХ столітті: політико-правовий аспект. – К. : ІПіЕНД, 2000. – С. 10–55.

Левенець Ю. А. Теоретико-методологічні засади української суспільно-політичної думки : проблеми становлення та розвитку (друга половина ХІХ – початок ХХ століття) / Ю. А. Левенець. – К. : Стилос, 2001. – 585 с.

Левітас Ф. Бунд в Україні: місце в суспільному житті (кінець ХІХ ст. – 1921 р.) / Ф. Левітас, В. Гусев. – К. : Логос, 1995. – 72 с.

Леся Українка. Державний лад / Леся Українка // Історія філософії України. Хрестоматія : навч. посіб. / Упор. М. Ф. Тарасенко, М. Ю. Русин, А. К. Бичко та ін. – К. : Либідь, 1993. – С. 407–413.

Лушагіна Т. Леся Українка / Т. Лушагіна // Історія політичної думки : навч. енцикл. слов.-довід. / за заг. ред. Н. М. Хоми ; [В. М. Денисенко, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін.]. – Львів : Новий Світ-2000, 2014. – С. 377–378.

Магурчак А. Національне питання в теоретичній та практичній діяльності Миколи Порша / А. Магурчак // Вісн. Київ. нац. ун-ту імені Тараса Шевченка. – Сер. : «Історія». – 2005. – Вип. 80–81. – С. 32–34.

Малиновський В. Грушевський Михайло / В. Малиновський // Історія політичної думки : навч. енцикл. слов.-довід. / за заг. ред. Н. М. Хоми ; [В. М. Денисенко, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін.]. – Львів : Новий Світ-2000, 2014. – С. 179–180.

Малиновський В. Міхновський Микола / В. Малиновський // Історія політичної думки : навч. енцикл. слов.-довід. / за заг. ред. Н. М. Хоми ; [В. М. Денисенко, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін.]. – Львів : Новий Світ-2000, 2014. – С. 443–444.

Міхновський М. Самостійна Україна / М. Міхновський // Націоналізм: Антологія / Упор. О. Проценко, В. Лісовий. – К. : Смолоскип, 2000. – С. 147–158.

Наумов С. О. Братство тарасівців / С. О. Наумов // Укр. іст. журн. – 1999. – № 5. – С. 36–44; № 6. – С. 55–63.

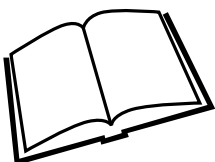
Наумов С. О. Український політичний рух на Лівобережжі (90-і рр. ХІХ ст. — лютий 1917 р.) / С. О. Наумов. – Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2006. – 344 с.

Політична історія України ХХ століття : в 6 т. / Ін-т політ. і етнонац. досл. НАН України (ред. І. Ф. Курас). – К. : Генеза. – 2002–2003. – Т. 1. – 2002. – 424 с.

Сухий О. М. Національна ідея в програмах та діяльності українських політичних партій Галичини (кінець ХІХ – початок ХХ ст.) / О. М. Сухий. – Львів : Каменярь, 1998. – 131 с.

РОЗДІЛ 3. ЕВОЛЮЦІЯ ВІТЧИЗНЯНОЇ ПОЛІТИЧНОЇ ДУМКИ У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХХ СТОЛІТТЯ

ТЕМА 12

УКРАЇНСЬКА ПОЛІТИЧНА ДУМКА ЧАСІВ РЕВОЛЮЦІЇ 1905–1907 РОКІВ

12.1. Передумови та особливості формування української політичної думки часів революції 1905–1907 рр.

12.2. Концепція самостійної України в працях І. Франка («Одвертий лист до галицької української молоді» та «Свобода і автономія»)

12.3. Конституційний проект М. Міхновського «Основний Закон Самостійної України – Спілки народу українського»

12.4. Національне питання в працях М. Порша («...ти Автономія України у світлі соціал-демократичної критики», «Про автономію», «Про автономію України»)

12.5. «Український П'ємонт» М. Грушевського

12.1. Передумови та особливості формування української політичної думки часів революції 1905–1907 рр.

Революційні події 1905–1907 років у Російській імперії супроводжувалися виникненням на політичній арені широкого спектру політичних сил, ідеологій, рухів і соціальних очікувань. Події, що стали основною рушійною силою в цьому революційному процесі, вплинули й на українську політичну думку, сприяли активізації українських політичних партій, що стало новим етапом на шляху до національного самоствердження українського народу.

Серед причин виникнення революційних процесів у Російській імперії варто виділити зовнішні та внутрішні. До зовнішніх передумов належать такі:

- для європейських країн стає характерною націоналізація політичного та економічного життя: у сфері політики набувають популярності націоналістичні та соціалістичні ідеї, які передбачають надання всієї влади народу (нації – у націоналістів, пролетаріату – у соціалістів);
- активне втручання держави в економічні процеси, що зумовлено процесами індустріалізації та модернізації;
- поразка Російської імперії у війні з Японією.

Поширення європейських ідей «нового світу» у Східній Європі сприяло загостренню політичної ситуації в середині країни, активізації національно-політичних рухів пригнічених народів, які поєднали у своїх вимогах ідеї націоналізму та соціалізму. Адже для національних народів Російської імперії (зокрема, й українців) притаманним було поєднання національного й соціального питань.

Внутрішньополітичними передумовами виникнення революційних подій 1905–1907 років у Російській імперії стали:

– невиправдані соціальні очікування багатомільйонного селянства від розпочатої аграрної реформи 1861 року, яка передбачала скасування викупних платежів, передачу землі у власність селян, розвиток товарного сільськогосподарського виробництва;

– економічні та політичні вимоги робітників, які прагнули свободи слова, зборів, права створення профспілкових організацій;

– зміцнення національних рухів, соціально-політичні очікування яких були пов'язані з наданням автономії, розвитком національних культур, мови, освіти, створенням громадських установ.

Початок революції поклали події 9 січня 1905 року в Петербурзі («кривава неділя»). Цього дня було розстріляно багатотисячну колону робітників, які прямували з петицією до царя. Ця петиція містила низку вимог, серед яких поліпшення умов їхнього життя. Було вбито понад 200 осіб і кілька сотень поранено. Наслідком «кривавої неділі» стало розгортання суспільних рухів, що мали кілька напрямів:

– *робітничий* – основними вимогами робітників були: запровадження 8-годинного робочого дня; установлення мінімальних розмірів заробітної плати, пенсій; здійснення робітничого контролю за виробництвом, упровадження системи соціального захисту. У ході революційної боротьби спочатку в Катеринославі, а потім у Києві, Одесі, Миколаєві, Єнакієвому виникли ради робітничих депутатів, що взяли на себе керівництво боротьбою трудящих як за економічні, так і за політичні права;

– *селянський* – основними вимогами селян були: ліквідація поміщицького землеволодіння, скасування викупних платежів 1861 р., перерозподіл землі. Однією з форм селянського руху стало також складання на сільських зборах петицій, у яких, крім основних вимог селян, містилися вимоги про звільнення політичних в'язнів, скликання представницьких загальнодержавних зборів, які б вирішили подальшу долю країни. Селянські заворушення 1905 року охопили понад половину всіх повітів України;

– *студентський* – вимагали автономії університетів, брали участь у робітничих мітингах і демонстраціях. Представники інтелігенції підтримували більшість прагнень інших соціальних верств, вони відстоювали загальнодемократичні перетворення.

Наслідком зазначених рухів стає важливий для української політичної думки Маніфест 17 жовтня 1905 року, яким затверджувались основні демократичні права народів. Цей маніфест дозволяв розвивати українську мову, почали з'являтися українські періодичні видання, активізувалась діяльність українських політичних партій. Усі події каталізували нові ідеї провідників української політичної думки щодо бачення українського державотворення, що було зумовлено кількома причинами:

- довготривалим пригніченням українського народу імперською владою;
- політичним, економічним, культурним безправ'ям українського народу;
- поширенням в Європі ідеї, що «нація повинна бути політично суверенною».

Усі ці передумови сприяли виникненню українського національного руху й формуванню моделей майбутньої української державності: від концепцій автономії до повної незалежності. Теоретичні дискусії щодо українського державотворення мали можливість на втілення через діяльність політичних партій.

12.2. Концепція самостійної України в працях І. Франка («Одвертий лист до галицької української молоді» та «Свобода і автономія»)

Аналіз творчої спадщини Івана Франка започаткований у межах попередніх тем (див. п.п. 10.6 та 11.4). Аналізуючи політичні ідеї Франка у період революції 1905–1907 років, зазначимо, що політичні ідеї вченого не були консеквентними (последовними). Із цього приводу вітчизняний учений-історик Я. Грицак зазначає, що, подібно до того, як у літературній діяльності він ніколи не писав твору великої форми (роману), так і в політичній діяльності Франко не надав своїм поглядам системи.

Франко розвивав свої погляди в межах марксистської ідеології. Проте у своїх політичних ідеях він зовсім не зводив завдання класів робітників до захоплення власності багатих і справедливого її розподілу. Це мало стати лише першою умовою для реалізації вищої мети. Франко не відкидає державу як політичний інститут, а навпаки, ідеальною вважає ту державу, що за забезпечуватиме «добро загалу». У період революційних подій 1905–1907 років мислитель висловив своє бачення майбутнього української державності в низці праць, з поміж яких хочемо звернути увагу на «Одвертий лист до галицької української молоді» (1905) та «Свобода і автономія» (1907).

У своєму «Одвертому листі...» Франко говорив, що період революції – це новий шанс для українського народу побудувати власну державність, але все залежить від самих людей, на скільки вони готові змінити особисті погляди, свою свідомість, щоб звільнитися від імперської залежності. Адже, на думку мислителя, «велика доба для нашої нації почнеться з хвилиною, коли в Росії упаде абсолютизм».

Говорячи про майбутнє для Української держави, Франко намагався зробити прогноз, яка ж доктрина має замінити абсолютизм. Він дійшов висновків, що це буде лібералізм, але зі своїми особливостями. Проте небезпека російського лібералізму, на думку мислителя, може проявлятися в його доктринальності, а «доктринери, навіть ліберальні, все і всюди бували найгіршими і найшкідливішими політика-

Доктрина – це формула, супроти якої уступають на задній план живі люди й живі інтереси.

І. Франко, «Одвертий лист до галицької української молоді»

ми». Адже в провідниках політичної думки Франко вбачав досить високу схильність до ліберального автократизму, що мав проявлятися через «самодержавну ідею – ідею нероздільності й єдності Росії, непорушності російського великодержавного становища... і маємо знов продовження дотеперішньої політики руйнування, визискування та оглуплення окраїн для «добра» центра, маємо національний автократизм у ліберальнім і конституційнім плащі...».

Для українських політиків період революції 1905–1907 років мислитель називав

Ми мусимо навчитися чути себе українцями – не галицькими, не буковинськими українцями, а українцями без офіціальних кордонів. І се почуття не повинно у нас бути голою фразою, а мусить вести за собою практичні консеквенції.

І. Франко «Одвертий лист до галицької української молоді»

новим часом для створення «з величезної етнічної маси українського народу українську націю, суцільний культурний організм, здібний до самостійного культурного й політичного життя...». А це для української політичної інтелігенції, на його думку, дуже складне завдання, адже відсутні власні школи, друкарні, традиції, які могли б задовольнити духовні потреби мас. Досить важливу роль у формуванні державності Франко відводив пресі, яка «могла б ясно держати і систематично

боронити стяг національності та приложеної до місцевих потреб, свобідної культурної праці, без надії на сильну фалангу вповні свідомих і на висоті сучасної освіти стоячих репрезентантів у законодатних тілах...».

Але доля українського народу залежить, на думку вченого, від самих українців, від національного самоусвідомлення та ідентифікації. Франко говорив, що українська державність набуде розквіту тільки за умови, що українці усвідомлять себе єдиною нацією. А для цього не варто бути патріотами на словах: «наш голосний, фразеологічний та в більшій частині неширий, бо ділами не попертий патріотизм мусить уступити місце поважному, мовчазному, але глибоко відчутому народолюбству, що виявляє себе не словами, а працею».

Для Франка Нова Україна – країна розумних та освічених людей. Рушійною силою в національному самоствердженні та створенні нової модерної нації має стати молодь. Саме тому, звертаючись до молоді, мислитель зазначав: «Здобувайте знання, теоретичне й практичне, гартуйте свою волю, виробляйте себе на серйозних, свідомих і статечних мужів, повних любові до свого народу і здібних виявляти ту любов не потоками шумних фраз, а невтомною, тихою працею».

В «Одвертому листі до галицької молодежи» Франко так писав про завдання української еліти: «Перед українською інтелігенцією відкриється тепер, при свобідніших формах життя в Росії, величезна дійова задача – витворити з величезної етнічної маси українського народу українську націю, суцільний культурний організм, здібний до самостійного культурного й політичного життя, відпорний на асиміляційну роботу інших націй, відки б вона не йшла, та при тім податний на присвоювання собі в якнайширшій мірі і в якнайшвидшім темпі загальнолюдських культурних здобутків, без яких сьогодні жодна нація і жодна хоч і як сильна держава не може остоятися». Саме Великому Каменяреві у згаданій праці належить ініціатива ширшого вживання в Галичині назви «українці» замість «русини» – так тра-

Розділ 3. Еволюція вітчизняної політичної думки у першій половині ХХ століття

диційно називали себе корінні галичани. Він писав: «Ми мусимо навчитися чути себе українцями – не галицькими, не буковинськими, а українцями без соціальних кордонів...»

Продовжив свою концепцію української державності Франко в праці «Свобода і автономія». Особливістю твору є те, що мислитель запропонував детальний план здобуття політичної свободи для українського народу. Поняття «політична свобода» Франко детермінує як представництво інтересів народу в органах державної влади та відповідальність міністрів перед представниками, контроль за державними фінансами з боку обраних народних представників. Учений виступає за широкі повноваження органів місцевого самоврядування, адже «розріст державної адміністративної машини, зовсім не продуктивної, а зате ненажерної, потягає за собою чимраз більші кошти і не досягає своєї цілі, бо ... такий розріст доводить на кінці до повного безладдя, до самоволі навіть найдрібніших чиновників, до повного упадку почуття права серед людності, доводить самих чиновників до крадіжок, до хабарництва, а мирну людиність до розрухів і актів самоволі як помсту за ту самоволю, що їй доводиться терпіти». Саме такі передумови, на думку мислителя, сприяють виникненню революцій у державі.

Пропонуючи свою модель місцевого управління, Франко дійшов висновків, що створюватися автономні одиниці повинні на основі принципу законності, а не завдяки впливу певних політичних сил чи посадових осіб. Принципом життя в громаді та в державі має стати пошана до прав людини, її життєвих інтересів, невідчужуваних прав, таких як свобода слова й організації; недоторканість власного житла та майна без суду; свобода заробітку й переселення та ін. Такі правила вчений називав елементарними основами успішного співжиття в державі. Ця ідея стала визначальною в концепції Каменяра щодо політичної нації та самостійної народної держави.

Органи місцевого управління, на думку Франка, повинні володіти широкою автономією своїх повноважень, щоб мати змогу вирішувати питання місцевого значення. Адже одні й ті ж проблеми в кожному окрузі чи області вимагають різних підходів до вирішення. Така автономія не має шкодити державі, а навпаки – сприятиме успішності та стабільності регіонів, а отже, і всієї країни. Франко фактично стверджує, що широка децентралізація є позитивним явищем для держави, і наголошує, що не варто боятися сепаративних настроїв окремих округів, адже в інтересах регіонів розвиватися в межах однієї держави, аніж самостійно.

Поняття «свобода» й «автономія» для Франка нерозривно пов'язані, адже жодна автономія не може існувати без громадянської свободи. Майбутнє для української державності мислитель убачав не в автономії чи федералізмі, а в повній політичній волі й «рівності кожної людської одиниці, забезпечення її людських прав, а вже на тій основі автономія національності».

Дороги і шляхи, мости і греблі, недороги і місцеві випадки, пошесті і хвороби, школи і лікарні – все це такі речі, що інакше залагоджуються в кожній губернії і вимагають окремого проводу і опіки не так уряду як радше власних місцевих людей, zorganizованих для цього діла.

І. Франко, «Свобода і автономія»

Отже, революційні події в Російській імперії 1905–1907 років мали б стати, на думку Франка, новим етапом в українському державотворенні. Він закликав український народ змінюватися: бути політично активним, боротися за національне самовизначення, національну свободу. Основну надію в здобутті автономії національності мислитель покладав на молодь.

12.3. Конституційний проект М. Міхновського «Основний Закон Самостійної України – Спілки народу українського»

На початку ХХ століття свій конституційний проект побудови української державності пропонує *Микола Міхновський*. В основу свого вчення Міхновський поклав ідею національно-державної самостійності України, установлення в ній справедливого соціального ладу. Аналізуючи суспільно-політичне життя українців, автор зробив висновки, що головною причиною пригнобленого становища українства є відсутність у нього національної ідеї. Він убачав у націоналізмі велетенську непоборну силу.

Націоналістичні ідеї Міхновського отримали своє організаційне оформлення в Українській народній партії. Для поширення основних ідей у пресі Міхновський заступав кілька друкованих видань, серед яких «Хлібороб», «Самостійна Україна», «Слобожанщина», «Сніп». Крім наукової діяльності, Міхновський брав активну участь у політичних подіях початку ХХ століття: у виборчих кампаніях до I і II Державної думи Росії, а також у діяльності органів самоврядування. Він прагнув до демократичних перетворень в українському суспільстві, наголошував на необхідності створення політичних, економічних умов для забезпечення національних, соціальних, громадських релігійних прав людини.

Власне бачення нової Української держави Міхновський виклав у своєму конституційному проекті «Основний закон «Самостійної України» – Спілки народу українського» (1905). Для Української держави Міхновський бачив лише один шлях розвитку – шлях незалежності.

Для незалежної Української держави ідеальною формою правління мала стати президентська республіка, а ідеальною формою державного устрою – спілка (федерація громад). Конституційний проект Міхновського було побудовано на основі принципу демократизму та права кожної нації на самовизначення. Для політичного діяча базисом його «ідеальної» держави мали стати політична свобода індивіда та нації. Під політичною свободою він розумів право кожної людини, кожної нації на вільний політичний вибір, можливість брати активну участь у політичних процесах своєї держави. Такий політичний світогляд Міхновського був зумовлений популярними в західних країнах гаслами, що передбачали боротьбу за дотримання прав людини та громадянина, а також політичними ідеями М. Драгоманова, який неодноразово поширював подібні ідеї на теренах майбутньої Української держави. Концепції нової держави Драгоманова та Міхновського досить схожі, тому й виникають суперечливі питання стосовно націоналізму Драгоманова та соціалістичних поглядів Міхновського. Крім

того, Міхновський тісно співпрацював із В. Антоновичем, що також відобразилось на його політичних роздумах.

Повертаючись до конституційного проекту Міхновського, варто зазначити його чіткість і структурованість. Цей конституційний проект мав регулювати всі сторони життєдіяльності громади, визначати особливості здійснення її внутрішньої та зовнішньої політики. Отже, президентська республіка Міхновського мала отримати назву – Всеукраїнська спілка, що повинна була стати «спількою вільних і самоуправних земель, утворених на підставі своїх природних особливостей та окремішностей і заселених українцями». Громада ж у політичних поглядах Міхновського вживалася в значенні найнижчої територіальної одиниці та певної спільності, яка мала спільні інтереси й потреби.

Держава Міхновського мала складатися з дев'яти земель: Чорноморська Україна, Слобідська Україна, Степова Україна, Лівобережна Україна або Гетьманщина, Північна Україна, Полісся або Гайова Україна, Підгірська Україна, Горова Україна й Понадморська Україна. Кожна із земель виступала як спілка вільних самоуправних громад. Сам же адміністративно-територіальний поділ, за дослідником, передбачав три рівні: перший (найнижчий) – громади; другий (середній) – землі, третій (найвищий) – Всеукраїнська спілка земель.

Стосовно ж питання адміністративно-територіального устрою держави за Міхновським, то деякі сучасні дослідники його творчості (наприклад, В. Шамрай) стверджують, що Міхновський не був прихильником федералізму, а його держава мала бути унітарною, оскільки передбачала цілісність і недоторканість території, а депутати мали представляти інтереси не окремих земель чи громади, а інтереси всього народу. Інші ж наукові діячі сучасності (наприклад, М. Комзюк) стверджують, що Міхновський був прихильником федерації.

Отже, за Міхновським, Українська держава мала складатися з громад, при чому територіальні межі як держави, так і громади повинні були визначатися на законодавчому рівні. Сама ж територія України мала належати народу, а не окремій громаді чи-то землі.

43. Постанови хат важні, коли вони ухвалені більшістю голосів. При поділі голосів нарівно пропозиція вважається відкиненою. Ніяка з двох хат не може почати засідання, поки не збереться більшість її членів.

М. Міхновський, «Основний Закон Самостійної України – Спілки народу українського»

Політичний діяч виступав за націоналізацію землі, причому передбачалася компенсація для громадян України за передання землі у власність держави, іноземці ж такої компенсації позбавлялися. Саме за досить суворе ставлення до іноземців на українських землях Міхновського додали до когорти радикальних націоналістів, а науковці з обережністю трактують політичні погляди громадського діяча. Проте така суворість Міхновського проявлялася лише в питаннях національних багатств, інтересів і безпеки. Як

зазначає А. Бутенко, розуміючи, що через низку причин Україна є спільною батьківщиною для багатьох народів, політик намагався знайти консенсус у задоволенні інтересів як титульної нації, так і представників національних меншин. У таких намірах Міхновського простежується прагнення далекоглядного політичного діяча,

який стоїть на фундаментальних демократичних позиціях, а не порив палкого революціонера, який діє лише з позиції революційної необхідності.

Щодо національних меншин, які проживали на території України, то політичний діяч пропонував отримати їм українське громадянство для можливості ведення господарства на українській землі. Такий процес відбувається, якщо українська громада приймає іноземця: «натуралізація може відбутись через прийняття чужинця якоюсь громадою законодатним шляхом. Тільки така натуралізація надає чужинцеві всі права українця».

Крім того, національні меншини, які не були громадянами Української держави, проте постійно проживали на її території протягом десяти років, набували українського громадянства в разі звернення до відповідної громади. Члени Всеукраїнської спілки мали отримувати українське громадянство незалежно від громади, у якій проживали, проте подання на громадянство здійснювалось у відповідній громаді.

Особливе місце в політичній доктрині Міхновського посідає ідея розподілу влад. Уся влада мала належати народу. Державна влада розподілялася на законодавчу, виконавчу та судову. Законодавча влада була представлена двопалатним парламентом – Радою представників (члени обираються народом на три роки) та Сенатом (обирається по одному представнику від кожної землі на п'ять років), що мали право законодавчої ініціативи. Не можна було бути одночасно членом обох палат («хат»). Крім того, якщо представник парламенту (будь-якої з палат) за призначенням президента переходить працювати до уряду, а потім покидає посаду в уряді, назад до парламенту він уже повернутися не може. Необхідно знову переобиратися. Саме так, на думку Міхновського, можна забезпечити ефективну діяльність як парламенту, так і уряду.

Кожна палата на кожну сесію має обирати собі головуючого, його заступника та канцелярію. Рішення в палатах приймається більшістю голосів. Також право законодавчої ініціативи Міхновський надавав групам громадян, які об'єднували не менш як 25 тисяч людей.

Виконавчу владу у проекті Міхновського очолював би Президент Всеукраїнської спілки, якого Міхновський називав Першим Громадянином. Обирається президент народом на шість років. Має недоторканість. До повноважень президента мали належати: призначення та звільнення членів уряду, контроль виконання законів, але без права їх скасовувати, оголошення законів, амністія для засуджених. Для обрання в президенти Міхновський встановив віковий ценз 35 років, причому президент може бути при владі лише один термін повноважень. Усунути президента від влади можуть лише обидві палати та вищий касаційний суд, утворивши «народний суд».

31. Власть законодатна належиться раді представників і сенатові.

Члени обох законодатних хат представляють увесь нарід український, а не тільки ту громаду або землю, яка їх обрала.

38. Засідання законодатних хат суть публічні. Замкненне дверей для якость засідання може відбутись тільки на жаданне більшої половини зібраних.

39. Кожна хата перевіряє сама уповноваження своїх членів і розв'язує усякі непорозуміння щодо сього.

40. Не можна бути заразом членом обох хат.

М. Міхновський, «Основний Закон Самостійної України – Спілки народу українського»

Розділ 3. Еволюція вітчизняної політичної думки у першій половині ХХ століття

Міністрами в уряді можуть стати громадяни, які є українцями за народженням. Судову владу представляють суди та судді, які обираються на три роки, а судді касаційного суду призначаються довічно президентом.

Справи місцевого значення мали управлятися громадськими радами. Досить важливим є аспект, що члени як Ради представників, так і Сенату (у конституційному проекті Міхновського називалися «хати») мали представляти не окремі території, а весь український народ.

Також у цьому конституційному проекті передбачено, що в Спільці не повинно бути розподілу на касти, а виборче право надавалось однаково – і жінкам, і чоловікам. Для активного виборчого права Міхновський пропонував установити два цени – віковий і ценз осілості: «право вибирати належиться кожному громадянину чи громадянці, які мають 25 років сповна і живуть у тій самій громаді не менше року». Для пасивного виборчого права встановлювалися вікові обмеження та володіння державною мовою: «Право бути вибраним належить ся кожному українцеві, що вміє говорити, читати й писати по українськи, має 25 років і ще не дійшов 70 років». Зазначені факти також підтверджують демократичність політичних поглядів Міхновського. Крім того, він активно виступав за дотримання прав людини та громадянина в державі, що включали свободу слова, зібрання, недоторканість власного житла, таємницю листування тощо.

Розглянувши органи державної влади на вищому рівні, більш зрозумілим стає функціонування місцевих органів влади. Так, кожна земля на місцях повинна мати земську раду, а громада – громадську. Обидві ради поміж себе вибирають управи, що є представниками виконавчої влади на місцях. Права й обов'язки земських рад мали б обмежуватися справами, що стосуються земель та громад. Кандидати до земських і громадських рад обираються на основі безпосереднього, рівного, таємного загального голосування. До прав громад мала б належати редакція будь-яких громадянських актів та утримання реєстрів. Право скасовувати рішення земських і громадських рад належало президентові або законодавчому органу найвищого рівня. Тож структура громади включала громадську раду та громадську управу. Але політичний діяч не виокремлював чітко чинники об'єднання населення в громади. Фактично до них можна віднести територіальну приналежність та спільність ідей для задоволення власних інтересів.

Отже, представником законодавчої влади в громадах, за конституційним проектом Міхновського, мала стати громадська рада. Рада громади формує місцеві податки, має свою міліцію. Окремі сфери діяльності громад та держави в цілому, за його конституційним проектом, мали визначатися окремими законами про: працю; пресу; суд присяжних; фінанси; судову організацію; «одвічальність» міністрів та інших урядників; нагороду грошеву представників і урядників. А також до цього переліку додає військовий закон, закони карні та цивільні, закони про шкільну освіту.

Конституційний проект Міхновського визначав громаду як адміністративно-територіальну одиницю, що мала власні органи місцевого управління (громадські ради) та представництва виконавчої влади локальному рівні (громадські управи). Міхновський чітко показав ієрархічну структуру гілок влади відповідно до трьох

рівнів – загальнодержавного, земському та громадському, а також зазначив основні аспекти підпорядкування.

Пропонуючи свою концепцію майбутньої президентської республіки, Міхновський став на шлях децентралізації, хоча й наділив президента широким спектром повноважень та контрольних функцій. Він відмовився від державної централізації, оскільки спирався на особливості етнічного та історичного походження кожної громади й кожного регіону, які найкраще можуть діяти у вирішенні місцевих проблем. Громада Міхновського набувала рис політично активної та освіченої спільності й виконувала різний спектр функцій, але головним завданням громади мало стати управління місцевими справами, а також виховання політично активного громадянина, який буде зацікавлений у розвитку своєї громади, свого регіону. Але в такому випадку й держава залишається сильною.

Варто зазначити, що ідеї Міхновського абсолютною більшістю тогочасної інтелігенції сприймалися як фантастичні (про що красномовно свідчить той факт, що окрім «Самостійної України» існувало лише економічне обґрунтування національної державності галицького вченого Ю. Бачинського «Україна irredenta»). Але міне всього 18 років, і вже його критики самі проголосять незалежність України в IV Універсалі Центральної Ради.

Отже, Міхновський в основу своєї програми створення незалежної Української держави поставив питання національного самовизначення. Українську державу мало бути створено відповідно до принципу демократичності, який є умовою для забезпечення національних, соціальних, громадських релігійних, прав людини та громадянина. Кожна людина, кожна нація проголошувалася Міхновським як така, що повинна мати право на вільний політичний вибір, можливість брати активну участь у політичних процесах своєї держави та громади.

12.4. Національне питання в працях М. Порша («Автономія України у світлі соціал-демократичної критики», «Про автономію», «Про автономію України»)

Творчість українського політичного і державного діяча *Миколи Порша* ми почали аналізувати у межах попередньої теми (див. *п.т. 11.6*). У межах цієї теми проаналізуємо бачення вченим українського національного питання у працях періоду 1905–1907 років: «Автономія України у світлі соціал-демократичної критики» (1906), «Про автономію» (1907), «Про автономію України» (1907). Період революції 1905–1907 років, на його думку, мав стати важливим кроком українського народу до вирішення національного питання.

Проповідувати ігнорування національного питання означає «сіяти політичну тактику анархізму серед пригнічених» націй.

М. Порш, «Автономія України у світлі соціал-демократичної критики»

Позиція Порша щодо майбутнього українського народу була однозначна – боротися за незалежність, але в короткостроковій перспективі для отримання більшої підтримки. Він умовляв однопартійців виступати за автономію.

У своїй статті «Автономія України у світлі соціал-демократичної критики» Порш порушив проблему щодо українського національного питання, зазначаючи, що всі нації в межах однієї держави повинні мати однакові політичні права: «національне питання, на наш погляд, є питанням про рівну політичну волю для всіх націй даної держави». В іншому випадку багатонаціональна держава, на думку Порша, не може «рости і розвиватися», адже національне питання невід'ємне від соціального, оскільки кожна соціальна група чи клас наповнює національне питання «таким соціальним змістом, котрий определяється класовим становищем та класовими інтересами цих класів і груп».

Порш вважав, що політичний розвиток держави визначається економічною централізацією й децентралізацією. Політичний діяч зазначав, що «чим же іншим, як не децентралізацією промисловості являється цей процес утворення нових районів економічного життя, в котрих знову таки поруч відбуваються процеси промислової централізації і децентралізації. Лише за поміччю такого процесу незвичайно посувається розвиток продукцій-

них сил, а весь світ зв'язується в одне високо розвинене економічне ціле». Результатом процесу децентралізації, на думку Порша, мають стати дієві самоуправи та автономії. Зокрема, Порш зазначає, що «ми боремося за... самоопреділення народу в комуні, в краю, за самоопреділення націй. Ось чому все, що можна без шкоди для розвитку продукційних сил вирвати із рук сучасної держави та передати до повної, незалежної компетенції громад, країв (областей), все те ми, соціал-демократи, повинні виривати і вириваємо».

У своїй концепції українського державного будівництва Порш виступає за політичну децентралізацію. Свою думку політик доводить через кілька позицій:

1. Централізація політична та централізація фінансова тісно пов'язані.
2. Фінансова централізація означає зосередження прибутку в державних структурах, що веде до розростання бюрократичного апарату.
3. Політична децентралізація має послабити фінансову централізацію, що дозволить місцевим громадам самостійно вирішувати нагальні питання свого регіону.
4. Децентралізація політична сприяє рівномірному розвитку регіонів держави, адже «політична централізація, завдяки зкупченню законодавчих адміністративних і всяких інших державних інституцій в політичному центрі держави, утворює величезну централізацію і капіталів, а також попит на особисті послуги і товари, а це спричиняється до незвичайного розвитку промисловості».

Виходячи з ідеї широких повноважень місцевих комун, Порш, пропонував «гарантувати ліпше забезпечення національно-культурних потреб від нападів з боку держави, ми повинні обстоювати незалежність її в сіх справах і самостійне розв'язання їх». Тобто ідея національної автономії Порша виходить із необхідності політичної

Політичні форми в процесі свого розвитку, являючися производними формами розвитку хазяйства, пристосовуються до індивідуальних обставин (економічних, побутових, психологічних, культурних) кожної нації. Форми, котрі не пристосовані до цього всього, замість того, щоб допомогати розвиткові продукційних сил, зковують ці сили.

М. Порш, «Автономія України у світлі соціал-демократичної критики»

децентралізації. Кризове економічне становище українського народу політик вбачав у надмірній централізації та репресивній культурній політиці імперської влади.

Саме деструктивну політику імперської влади щодо поневолених народів Порш визначав як основоположну причину революційного процесу. У своїй праці «Про автономію» Порш дійшов висновків, що немає

Нагадаємо тільки, що обстоюючи «широку» місцеву самоуправу для ліпшого задоволення всіх потреб місцевого характеру і найкращого розв'язання чисто місцевих завдань, ми домагаємося, як найбільшої самостійності і незалежності міських і сільських коммун та країн в цих справах від держави.

М. Порш, «Автономія України у світлі соціал-демократичної критики»

на світі найбільш небезпечного для імперії гніту, ніж національний гніт: «ні один народ в світі не може довго зносити того, що хтось інший заводив для нього свої порядки». Також мислитель зазначав, що національний гніт може набувати різних форм, зокрема культурної, економічної, політичної. А позбутися національного гніту, на думку Порша, може лише освічений та заможний народ. А для цього необхідно відкривати нові школи, будувати нові залізничні шляхи. У багатонаціональній державі держава має опікуватись лише

загальними інтересами народу, а питання окремих націй має вирішуватись в автономному порядку. Порш виступав за надання націям широкої автономії, зазначаючи, що «коли кожен народ в державі матиме право видавати закони в справах свого краю, коли він матиме право порядкувати всім тим, що торкається тільки його потреб, його нужд, його життя, – словом, коли кожен народ в державі матиме автономію, тоді національна неволя впаде сама собою».

Також Порш намагався визначити поняття «автономія», розкриваючи сутність законодавчої та виконавчої влади в державі, а також становлення та розвиток місцевого самоврядування. Політик доходить висновків, що автономія – «такий лад, коли якийсь край чи народ має право влаштовувати своє життя по своїх законах». Крім дефініції поняття «автономія», мислитель запропонував свою типологію цієї категорії, розрізняючи:

– автономію територіальну («краєву») – вид автономії, в основу якого покладено розвиток народного господарства. Для цього виду автономії є характерним: 1) вид і рівень розвитку господарства окремого регіону та його сусідніх територій; 2) не враховується поліетнічність території; 3) наявність органів місцевої влади, що надіялись законодавчою ініціативою; 4) надання широких фінансових повноважень. Недоліком такої автономії, на думку Порша, є її спрямованість на моноетнічність: «та автономія ця найбільше корисна там, де в державі живе один якийсь народ. Там же, де в одній державі живе декілько ріжних народів, там територіальної автономії мало, там вона приносить велику користь та не для всіх»;

І немає в світі такої сили, яка б винищила це бажання народу самому впорядковувати своє життя, це стремління до автономії.

М. Порш, «Про автономію»

– автономію національно-територіальну («національно-краєву») – вид автономії, за якої кожна нація отримує широку краєву автономію, тобто – це «краєва автономія для краю, в якому живе яка-небудь одна нація». Загальні характеристики: 1) усіма місцевими справами порядкує сейм; 2) місцеві органи влади мають право на законо-

Розділ 3. Еволюція вітчизняної політичної думки у першій половині ХХ століття

давчу ініціативу; 3) територіальна відокремленість кожної нації. Цей різновид автономії основним недоліком має неможливість ізольованого проживання окремих націй у межах однієї держави: «неможливо так помежувати границі між націями, щоб в кожному краю жив тільки один народ»;

– автономію національну, культурно-господарську – вид автономії, за якої кожна нація мала право самостійно вирішувати всі свої справи, задовольня-

ти всі свої національні потреби (культурні, господарські, громадські). Такий вид автономії передбачає: 1) забезпечення народної освіти – будівництво шкіл, гімназій, університетів тощо; 2) розвиток національної культури – відкриття музеїв, бібліотек, театрів; 3) керівництво професійною освітою; 4) створення закладів охорони здоров'я населення; 5) «гуртова допомога для трудящих» – система кредитування, товариські страхування, товариські господарства; 6) розвиток сільського господарства; 7) завідування «всією статистикою в справах національного життя свого народу»; 8) регулювання міграційних процесів. Недоліком цього виду автономії Порш називав неоднорідність господарства різних регіонів держави;

– автономію національно-культурну – вид автономії, що передбачає право нації вирішувати питання просвітнього характеру, задовольняти свої культурні потреби.

Додати право громадам, волостям, повітам і округам єднатися в деяких гуртових справах, напр., в просвітних, тоді потреби кожної національності будуть найкраще задоволені, а права її найбільше забезпечені.

М. Порш, «Про автономію»

національний сейм – найвища влада кожного народу; 5) народ платить податки на культурні потреби тільки до своєї національної казни. Недоліком такого виду автономії є те, що держава гальмуватиме собі розвиток народного господарства поневоленої нації. За національно-культурної автономії поневолені народи не позбуваються повністю національного гніту.

Аналізуючи кожен вид автономії, Порш порушував питання щодо найкращої форми автономії. Він дійшов висновків, що «всяка національна нетериторіальна автономія не тільки не корисна, а навіть шкідлива». Найкращим різновидом автономії політик вважає національно-територіальну автономію, оскільки «ця автономія знищує весь національний гніт над такою нацією та їй дає змогу розвивати все своє життя, збільшувати матеріальні та духовні багатства». Як приклад успішної національно-територіальної автономії Порш наводить Швейцарію та США.

Національна культурно-господарська автономія – всі люде однієї нації, зєднавшись в один національний союз, сами порядкують всіми своїми національними справами – культурними громадськими, господарськими.

М. Порш, «Про автономію»

Влаштування національно-територіальної автономії, на думку Порша, має передбачати низку заходів, а саме: прийняття закону щодо рівності всіх громадян держави перед владою; надання широких прав органам місцевого самоврядування; формування місцевого самоврядування на національній основі; надання права територіальним громадам на асоціації з певних проблемних питань; чиновники мають володіти мовою народу, який представляють; запровадження «вселюдного, рівного, простого й тайного виборчого права».

Саме такі умови необхідні, на думку Порша, для припинення національного гніту імперських держав над народами, що проживають у складі цих держав. У своєму загальному вимірі концепція кращої автономії мислителя досить суперечлива й неоднозначна, проте політик уже намагався з наукової точки зору визначити, який же тип автономії найкраще обрати українському народу в умовах переформатування імперської влади. У цілому ідеї політика повністю продовжують європейські настрої щодо формування демократичного суспільства, в основі якого – право народів на самовизначення, дотримання прав людини та громадянина, верховенство права, виборність органів влади тощо.

Реалізувати свою концепцію автономії Порш намагався для українського народу. Свої ідеї виклав у праці «Про автономію України», де зазначав, що протягом довгого історичного періоду імперська влада позбавляла український народ своєї мови, культури та освіти, проте «впорядкувати всю просвітну справу у нас на Україні зможе тільки сам народ, коли він матиме автономію». За допомогою статистичних даних щодо економічного прибутку, що надає українське господарство до російської казни, Порш дійшов висновків, що за таких умов поглинання всіх коштів центром держави господарство українського народу знаходитиметься в збитковому стані, що врешті-решт має призвести до економічної кризи в державі. Апелюючи саме до економічної сфери діяльності держави, політик доводив необхідність автономії для українського народу. Так, Порш пропонував надати Україні автономію в таких сферах:

– *культура* – «кожен народ... повинен мати право сам задовольняти всі свої культурні потреби». До культурних справ належать: народна освіта (відкриття українських навчальних закладів), професійна освіта (відкриття навчальних закладів професійного спрямування), культурні установи (розвиток національної культури);

– *господарство* – «ще більш важно для нашого народу мати змогу і право самому дбати про своє хазяйство, сільське й фабричне, та про торгівлю». До найголовніших господарських справ мають належати: сільське господарство (український народ, маючи родючі землі, повинен розвивати сільське господарство), «справи дорожні» (для торговельної сфери необхідна вчасна доставка товарів на ринки, а для цього потрібні якісні дороги, залізничні шляхи), кредитні справи (право на створення кредитних установ), громадське господарство (право територіальної громади вільно розпоряджатися своїм «краєвим добром та багатством»), справи фінансові («право вільно і самостійно складати розпис доходів і розходів»), переселенські справи (підкування громадою про переселенців, які приїхали на українську територію);

Адміністрація, чиновники – то слуги народні. Не народ для чиновників, а чиновники для народу. Через те вони повинні знати мову того народу, якому вони служать, на гроші якого вони живуть.

М. Порш, «Про автономію»

Розділ 3. Еволюція вітчизняної політичної думки у першій половині ХХ століття

– *громадські справи* – справи політичні. Мають охоплювати такі сфери: місцеве самоврядування (проблеми регіону краще вирішувати самостійно громаді, ніж сподіватися на державу), догляд за чиновниками та адміністрацією нашого краю (дотримання чиновниками закону), фабричні закони («боронять сільських і городських робітників від капіталістів, поміщиків і фабрикантів»), медичні й санітарні справи «нашого краю», «статистика життя нашого краю», добродійні справи.

До повноважень Російської держави Порш відносив:

- видання законів, що стосуються прав людини та громадянина: «про свободу писаного і устного слова, зборів, товариств, про свободу віри, про рівноправність всіх громадян в державі, про право робітників бастувати, боротися бойкотом чи іншими способами і всякі інші подібні закони»;
- закони про «розпис державних розходів і приходів» (чітка система оподаткування);
- державна влада мала керувати військом і флотом;
- видання цивільних, торгових та кримінальних законів;
- державне регулювання митних податків і доходів;
- створення законодавчої бази для діяльності інститутів зв'язку;
- держава має відповідати за залізничні, ґрунтові та водні шляхи, а також установлювати на них тарифи;
- установлювати єдину грошову одиницю;
- створення законодавчої бази для банківської системи, систем страхування та патентування винаходів;
- державна влада має видавати «фабрично-робітничі закони в оборону робітників всіх країв і всіх народів держави»;
- забезпечує дотримання законів усіма територіями держави.

Держава повинна завідувати тільки справами всіх країв, всіх народів держави, повинна задовольняти тільки їхні спільні потреби й інтереси.

М. Порш, «Про автономію України»

Для облаштування «української автономії» Порш пропонував низку заходів:

- найвищою владою в Україні має стати виборний орган – сейм;
- кожен громадянин України не залежно від статі, віри чи етнічної приналежності повинен мати право обирати (активне виборче право) і бути обраним (пасивне виборче право з 20 років);
- виборче право має бути рівним, простим і таємним;
- необхідний новий поділ української території на виборчі округи (100 тис. осіб у кожному, які мають обрати одного представника до сейму від свого округу);
- на виборах до сейму необхідно встановити пропорційне представництво: «щоб кожна нація та кожна партія мала змогу вибрати з поміж себе стільки послів, скільки приходиться на неї по числу її членів»;
- послів до сейму необхідно обирати кожні два роки, щоб була можливість відкликання послів, які не представляють волю свого округу, а задовольняють лише власні інтереси;

- сейм має збиратися щороку для вирішення справ, які належать до його повноважень;
- сейм має сформувати найвищий виконавчий орган влади, який Порш пропонував назвати «Краєва Україна чи Краєвий Комітет, що складається з декількох чоловік, теж на два роки»;
- важливі питання місцевого значення народ може вирішувати шляхом референдуму;
- український народ повинен мати право на законодавчу ініціативу;
- для того, щоб усі регіони України якнайкраще розвивалися, на думку Порша, доречно сформувати дієве «самопорядкування»;
- до повноважень сейму належать ті справи, які «спільні всім повітам, всім оклицям України та які вони не зможуть порішити самі, своїми невеликими силами»;
- сейм має виконувати наглядову функцію щодо місцевого самоврядування, щоб «місцеве самопорядкування задовольняло громадські потреби»;
- систему місцевого самоврядування політик пропонував організувати на національній основі – «так помежувати волості та повіти, щоб людність кожної околиці складалася по змозі з одного народу»;
- органи місцевого самоврядування мають бути виборними на основі рівного, прямого, таємного виборчого права.

Ростуть окремі частини, розвивається й ціле; зростають духовні та матеріальні багатства окремих країв держави, зростає матеріальна і духовна сила і всієї держави.

М. Порш, «Про автономію України»

Отже, концепт автономії Порша передбачав об'єднання українського народу в межах автономної одиниці в складі Російської держави. Хоча ідеї політика й мали досить суперечливий та утопічний характер (наприклад, розселяти людей одного етносу в межах однієї території), у цілому саме бачення організації української державності ґрунтувалося на основних демократичних принципах: захисту прав людини та громадянина, свободі слова, зібрання, віросповідання, рівності всіх перед законом, дієвій системі місцевого самоврядування тощо.

12.5. «Український П'ємонт» М. Грушевського

Постать видатного українського мислителя та політичного діяча *Михайла Грушевського* почала вивчатися нами у попередній темі (див. *пнт. 11.3*, де мова велася про доробок мислителя періоду 1890–1905 років). У межах цієї теми ми зосередимося виключно на працях, датованих 1905–1907 роками, поява яких зумовлена революційними подіями.

Грушевський розглядав російське домінування не з точки зору економіки, а в політичній площині, зазначаючи, що російське панування призвело до порушення історичних зв'язків України із Західною Європою. Він пропонував своє бачення політичної автономії українського народу. Свої ідеї політик виклав у низці статей,

Розділ 3. Еволюція вітчизняної політичної думки у першій половині ХХ століття

зокрема «Український П'ємонт» (1906), «Національне питання і автономія» (1906), «Про зрілість і незрілість» (1906), «Наші вимоги» (1906), «Визволення Росії і українське питання» (1906).

Під час перших революційних подій у підросійській Україні Грушевський видав одну з найвідоміших своїх праць – «Український П'ємонт», у якій центром розвитку української політичної думки назвав Галичину: «Галичина, попри власні вельми тяжкі умови національного й економічного буття, стає центром українського руху, і щодо українських земель Росії відіграє роль культурного арсеналу, де створювались і вдосконалювались засоби національного культурного й політико-суспільного відродження українського народу». Одним із чинників виникнення революційних подій у Російській імперії Грушевський назвав український рух Галичини. А своє бачення майбутнього Української держави після революційних подій політики виклав у статті «Національне питання і автономія».

Не можна зберегти повну свободу для себе, обмежуючи чужу свободу, і тюремник – такий же невільник своєї тюрми, як і ув'язнений у ній арештант.

М. Грушевський, «Національне питання і автономія»

Грушевський був прихильником національно-територіальної автономії України, яка мала б стати основним із пріоритетних напрямів демократичних процесів у постімперській Росії: «як єдиним засобом імунізації релігійних розмежувань, усунення релігійних чвар та їхнього шкідливого впливу на громадські й політичні взаємини є визнання повної релігійної свободи й рівноправності, так і вирішення «національних питань», визволення культурно-економічного розвитку громадських і політичних відносин від національних утисків можна досягнути лише через надання окремим народностям можливості цілком вільного розвитку». Політик наголошував на конституційному закріпленні прав народів на самовизначення, що є інтегральною складовою частиною прав особистості. Але конституційне закріплення має не означати формального визнання права народу на самовизначення, а стати алгоритмом до реального впровадження цього права. Грушевський в основу своєї концепції автономної України поставив питання про політичну свободу пригнічених народів: «Політичну свободу нерідко пробують поєднати з посиленою опікою для панівної нації, що межує з придушенням усіх інших народів; конституційний лад, радикальний республіканізм і соціальний радикалізм можуть на практиці поєднуватися з невизнанням чи ігноруванням потреби вільного національного розвитку для певних народів, що входять до складу держави».

Політична свобода має бути реалізована в праві національної адміністративно-територіальної одиниці на широку автономію. Тому

Не можна виховати в суспільстві й уряді відчуття справедливості й законності, якщо ця справедливість і законність сягають лише певної межі, за якою починається гніт і безправність.

М. Грушевський, «Національне питання і автономія»

Грушевський був прихильником національно-територіальної автономії України, яка мала б стати основним із пріоритетних напрямів демократичних процесів у постімперській Росії: «як єдиним засобом імунізації релігійних розмежувань, усунення релігійних чвар та їхнього шкідливого впливу на громадські й політичні взаємини є визнання повної релігійної свободи й рівноправності, так і вирішення «національних питань», визволення культурно-

Національна рівноправність і автономність – це не нагорода за старанність та успіхи, а засіб культурного й суспільного розвитку, запорука подальших успіхів.

М. Грушевський, «Про зрілість і незрілість»

Грушевський пропонував кілька кроків до встановлення такої політичної свободи:

- *по-перше*, прийняття закону про місцеве та обласне самоврядування: «один з перших основних законів нового ладу повинен встановити як загальну норму національного самоврядування скрізь, де певний народ переважає на одній суцільній території, визначеній національними кордонами і є достатньою для організації на ній обласного самоврядування»;
- *по-друге*, прийняття закону про національні меншини й особливо щодо багатонаціональних регіонів: «такий основний закон повинен визначити права національних елементів, що становлять меншість населення або заселяють території зі змішаною людністю, яку неможливо розмежувати».

При цьому політик наголошував, що говорячи про економічну, культурну, релігійну рівність, зовсім випускається питання національної рівності. І дуже часто в державах зазначена проблема актуалізується, коли «незадоволеність національних вимог і роздратування, відчутне в народі на цьому ґрунті, виводить із природних меж національні почуття, створює гіпертрофію націоналізму й змушує суспільство розвивати свою енергію в національній ділянці коштом інших, позитивніших напрямів суспільного розвитку».

Грушевський у своїй концепції автономії України виступав за широку децентралізацію, що має супроводжуватися створенням дієвих органів місцевого самоврядування на всіх рівнях територіальної організації: «починаючи з сільської общини, й далі – в основу дрібної земської одиниці, всіляких виборчих округів і провінційних одиниць».

За основу адміністративно-територіального поділу політик пропонував узяти національний показник. Такі територіальні громади мали враховувати не лише економічні, політичні чи соціальні особливості регіону, а й сприяти міжетнічній толерантності та культурному розвитку. Такі національні громади мали співпрацювати між собою для загального розвитку краю й держави в цілому. При цьому питання сепаратизму навіть не мало виникати, оскільки в інтересах самих же національних громад була співпраця та шанобливе ставлення одна до одної. Держава в такому випадку мала регулювати відносини між громадами. Регулювання діяльності громад, взаємовідносин між самими громадами та громадою й державою мало здійснюватися на основі закону. При цьому в статті «Про зрілість і незрілість» Грушевський зазначав, що на територіальну автономію повинні мати право всі національні громади, і треба уникати їх поділу на зрілі та незрілі. Адже тоді виникає питання критерію такого поділу. Крім того, представники «незрілих недержавних народностей», на думку політика, ніколи не будуть підтримувати «зрілих недержавних народностей», адже «заперечуючи зрілість одних, можна завжди почути таке ж заперечення і на свою власну адресу».

Свої конкретні пропозиції щодо автономії Української держави в рамках федералістських концепцій Грушевський виклав у статті «Наші вимоги». Перебуваючи під впливом Драгоманова, Грушевський запропонував концепцію національної децентралізації, яка передбачала виділення всіх населених українцями земель в окрему

Національність, як і здоров'я, змушує стежити за собою тоді, коли відчуваються утиски й недоліки, коли народ не має свободи існування й розвитку.

М. Грушевський, «Національне питання і автономія»

Розділ 3. Еволюція вітчизняної політичної думки у першій половині ХХ століття

державно-територіальну одиницю зі власним парламентом. Автономія Української держави, за пропозиціями вченого, мала ґрунтуватися на широкому самоврядуванні, адже «... [цей народ] повинен знайти сприятливі умови для свого культурного та суспільного розвитку й національного самовизначення, широке самоуправління його

Старий режим намагався забезпечити єдність держави силою примусу; новий повинен скористатися силою внутрішнього зчеплення й дати можливий простір розвиткові народів і областей у державній єдності; в цьому полягає єдина запорука міцного збереження цієї єдності.

М. Грушевський, «Національне питання і автономія»

етнографічної території має забезпечити успішний розвиток економічних сил населення й обернути їх йому на користь, на задоволення культурних та економічних потреб, усунувши експлуатацію для цілей, чужих його культурному й економічному життю». Фактично у федерації, яку пропонував Грушевський, центральні органи повинні були формувати загальні основи державного й суспільного ладу, розпоряджатися ресурсами, необхідними для утримання органів центрального й загальнодержавного управління, відати питаннями війни й миру, міжнародними відносинами, збройними

силами, установлювати митні правила, нагляд за поштою, телеграфом і залізницями. Інші ж питання мали належати до повноважень самоврядування.

Органи місцевого самоврядування, за проектом Грушевського, мали формуватися на широких демократичних засадах, обиратися «загальним, рівним, прямим і таємним голосуванням». На місцевому рівні планувалося мати три різновиди органів самоуправління: самоуправління громад; виборні управи волостей та управи повітів; обласні сейми й центральний парламент, утворюваний ними. Політик наголошував, що окрім політичної автономії, національному регіону необхідна й економічна автономія – право самостійно витратити кошти на місцеві потреби: «має бути забезпечений такий порядок, при якому економічні засоби краю, за винятком справедливої участі в загальнодержавних витратах, спрямовувались би на задоволення потреб місцевого культурного й економічного життя, аби звільнити перебіг і розвиток місцевого життя від тиску централізму». Також важливим кроком на шляху до такої федерації Грушевський вважав ухвалення закону про мови, який регламентував би статус національних мов і гарантував їхній вільний розвиток. Реалізуючи свою автономію, Україна мала бути вільною у вирішенні політичних, економічних, культурних питань, самостійно розпоряджатися своїми багатствами й ресурсами.

До економічної автономії має належати й право національної громади розпоряджатися земельними ресурсами. Питання аграрної реформи як одного з етапів набуття автономії Грушевський розглядав у статті «Визволення Росії і українське питання». Політик наголошував, що процес децентралізації має передбачати й аграрну реформу у федеративній Росії, а саме надання національним адміністративно-територіальним одиницям права самостійно розподіляти земельні ресурси: «розроблення принципів національно-територіальної автономії... має привести нас до питань про поєднання аграрної реформи з децентралізацією державного ладу на принципах обласної й національно-територіальної автономії, про організацію зрівняльного міжобласного

землекористування, про участь держави в земельній ренті областей у зв'язку з їхніми бюджетними умовами й відношенням до загальнодержавного бюджету».

Отже, концепція автономії Грушевського ґрунтувалася на ідеях: адміністративно-територіального поділу за національним показником, децентралізації, надання органам місцевого самоврядування широких політичних, економічних, культурних прав. Діяльність національних адміністративно-територіальних одиниць мала регулюватися на законодавчому рівні. Політичний діяч виступав за процес децентралізації та демократизації, а тому був упевнений, що нова Україна має постати демократичною республікою, у якій були б гарантовано всі права та свободи, забезпечено «рівність усіх людей». Однак вирішити цю проблему діячам Центральної Ради не вдалося. Водночас уроки поразки не перекреслюють позитивів у політичній програмі Грушевського, його підходів до завдання створення громадянського суспільства й правової демократичної та соціальної держави, пріоритету основних прав людини, національної рівноправності. Дію принципу «дозволено все, що не заборонено законом» мислитель вважав ознакою демократичного суспільства.

У цілому революція 1905–1907 років сприяла короткочасному розквіту українського національного життя. Так, було скасовано Ємський указ. Відкрито нові кафедри українознавства в Одеському та Харківському університетах. Почала створюватися мережа «Просвіт». 1907 року Грушевський у Києві заснував Українське наукове товариство. Провідники української політичної думки, керуючись актуальними соціалістичними та націоналістичними ідеями, пропонували свої концепти майбутнього українського державотворення. Частина українських політиків відстоювала ідею автономії, інші – повної незалежності, проте спільною ідеєю провідників української політичної думки став заклик українського народу до єдності та національної самосвідомості. Проте ідеї політичних діячів 1905–1907 років так і не було почуто та втілено через неготовність суспільства до такого роду реформ. Фактично представники української політичної думки вказаного періоду випередили свій час на кілька десятків років.

Питання для самоконтролю

1. Назвіть зовнішньополітичні передумови революційних процесів у Російській імперії.
2. У чому особливість внутрішньополітичних причин антиімперських суспільних рухів?
3. Чому саме на українській території найбільш популярними стали національні та соціалістичні політичні ідеї?
4. Як вплинула європейська політична думка на світогляд провідників української державності?
5. Обґрунтуйте позицію І. Франка щодо доктринерів, які «все і всюди бували найгіршими і найшкідливішими політиками».
6. Хто й чому, на думку І. Франка, має стати рушійною силою в національному самоствердженні та створенні нової модерної нації?
7. Назвіть основні характеристики «політичної свободи» за І. Франком.

8. Охарактеризуйте ідею децентралізації управління І. Франка.
9. Яку форму правління М. Міхновський вважав ідеальною для Української держави?
10. Назвіть основні рівні адміністративно-територіального поділу за М. Міхновським.
11. Розкрийте сутність політики М. Міхновського щодо національних меншин.
12. Охарактеризуйте ідею розподілу влад за М. Міхновським.
13. У чому полягає сутність ідеї політичної децентралізації М. Порша?
14. Які причини кризового становища українського народу визначав М. Порш?
15. Охарактеризуйте «найкращий вид автономії» для українського народу за М. Поршем.
16. Розкрийте суть концепції місцевого самоврядування М. Порша.
17. Охарактеризуйте ідею національних громад М. Грушевського.
18. У чому полягала ідея національної децентралізації М. Грушевського?
19. Поясніть, чому концепти автономії або самостійності України 1905–1907 років так і не було втілено в життя.

Література

Бевз Т. Політичні ідеї українських інтелектуалів середини ХІХ – початку ХХ століть / Т. Бевз // У кн.: Політична наука в Україні. 1991–2016 : у 2 т. Т.1. Політична наука: західні тренди розвитку й українська специфіка / НАН України, Ін-т політ. і етнонац. досліджень ім. І. Ф. Кураса ; редкол.: О. Рафальський (гол.), М. Кармазіна, О. Майборода. – К. : Парлам. вид-во, 2016. – 656 с. – С. 171–199.

Бутенко А. Еволюція поглядів М. Міхновського на українську державність та шляхи їх практичної реалізації : автореф. дис. канд. іст. наук : 07.00.01 «Історія України» / А. П. Бутенко. – Черкаси, 2006. – 20 с.

Бутенко А. Проблема міжнаціональних відносин у теоретичному доробку М. Міхновського / А. Бутенко // Вчені записки ХГУ «НУА». – 2005. – Т. ХІ. – С. 350–358.

Виздрик В. Роль Миколи Міхновського у формуванні ідеології українського організованого націоналізму / В. Виздрик // Держава та армія. – Львів : Вид-во Нац. ун-ту «Львів. політехніка», 2008. – С. 31–36.

Грицак Я. Пророк у своїй вітчизні. Франко та його спільнота. / Я. Грицак. – К. : Критика, 2006. – 631 с.

Грушевський М. С. Визволення Росії і українське питання / М. С. Грушевський // Твори : у 50 т. – Львів : Світ, 2002. – Т. 1. – С. 448–452.

Грушевський М. С. Національне питання і автономія / М. С. Грушевський // Твори : у 50 т. – Львів : Світ, 2002. – Т. 1. – С. 413–420.

Грушевський М. С. Наші вимоги / М. С. Грушевський // Твори : у 50 т. – Львів : Світ, 2002. – Т. 1. – С. 425–428.

Грушевський М. С. Про зрілість і незрілість / М. С. Грушевський // Твори : у 50 т. – Львів : Світ, 2002. – Т. 1. – С. 421–424.

Грушевський М. С. Український П'ємонт / М. С. Грушевський // Твори : у 50 т. – Львів : Світ, 2002. – Т. 1. – С. 444–447.

Комзюк Л. Драгоманов і Міхновський: діалог конституційно-правових концепцій само-

Тема 12. Українська політична думка часів революції 1905–1907 років

стійної України / Л. Комзюк // Вісн. Харк. нац. ун-ту внутр. справ. – 2009. – № 4. URL: http://www.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/vkhnuvs/2009_47/47/6.pdf.

Лушагіна Т. Теорія громади в політичній концепції І. Франка / Т. В. Лушагіна // Наукові праці [Чорномор. держ. ун-ту імені Петра Могили]. – Миколаїв, 2009. – Вип. 109. – Т. 122. – С. 5–9.

Малиновський В. Міхновський Микола / В. Малиновський // Історія політичної думки : навч. енцикл. слов.-довід. / за наук. ред. д-ра політ. н. Н. М. Хоми ; [В. М. Денисенко, Л. Я. Угрин, В. Г. Шипунов та ін.]. – Львів : Новий Світ-2000, 2014. – С. 443–444.

Міхновський М. Основний закон «Самостійної України» спілки народу українського / М. Міхновський // Конституційна асамблея. URL: http://constituanta.blogspot.com/2011/08/1905_05.html.

Міщук М. Франко Іван / М. Міщук // Історія політичної думки : навч. енцикл. слов.-довід. / за наук. ред. д-ра політ. н. Н. М. Хоми ; [В. М. Денисенко, Л. Я. Угрин, В. Г. Шипунов та ін.]. – Львів : Новий Світ-2000, 2014. – С. 663–664.

Порш М. Автономія України у світлі соціал-демократичної критики / М. Порш // Вільна Україна (Санкт-Петербург). – 1906. – № 4. – С. 23–45.

Порш М. Про автономію / М. Порш. – К. : Тов. «Просвіта», 1907. – С. 2–64.

Порш М. Про автономію України / М. Порш. – К. : Тов. «Просвіта», 1907. – С. 65–124.

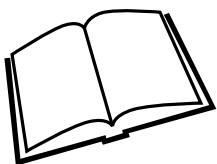
Салтовський О. Політичні ідеї українського руху в Галичині в другій половині XIX сторіччя / О. Салтовський // Салтовський О. Концепції української державності в історії вітчизняної політичної думки (від витоків до початку XX сторіччя) / О. Салтовський. – К. : Вид. ПАРАПАН, 2002. – 396 с. URL: <http://litopys.org.ua/salto/salt09.htm>.

Франко І. Одвертий лист до галицької української молоді / І. Франко // Зібр. творів : у 50 т. – К. : Наукова думка, 1986. – Т. 45. Філософські праці. – С. 401–409.

Франко І. Свобода і автономія / І. Франко // Зібрання творів : у 50 т. – К. : Наукова думка, 1986. – Т. 45. Філософські праці. – С. 439–447.

Шипілов Л. Право української нації на самовизначення в ідейній спадщині М. І. Міхновського / Л. Шипілов // Форум права. – 2010. – № 1. – С. 422–427. URL: <http://www.nbu.gov.ua/e-journals/FP/2010-1/10slmicm.pdf>.

ТЕМА 13

ПОЛІТИЧНА ДУМКА ДОБИ НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНИХ ЗМАГАНЬ І РЕВОЛЮЦІЇ 1917–1921 РОКІВ

13.1. Загальна характеристика ідейно-політичного середовища 1917–1921 рр.

13.2. Універсали та інші нормативно-правові акти як джерела політичної думки доби національно-визвольних змагань і революції 1917–1921 рр.

13.3. Відображення ідей української революції в суспільно-політичній діяльності М. Грушевського

13.4. Еволюція державно-політичних поглядів В. Винниченка

13.5. Державотворчі та військово-політичні погляди С. Петлюри

13.6. Наукова та громадсько-політична діяльність представників Української партії соціалістів-революціонерів (Ю. Охримович, П. Христюк, Н. Григоріїв)

13.7. С. Мазлах і В. Шахрай – фундатори націонал-комуністичної течії в Україні

13.1. Загальна характеристика ідейно-політичного середовища 1917–1921 рр.

Політична думка в Україні 1917–1921 років розвивалася паралельно зі широкими хаотичними, але доленосними й трагічними подіями. Упродовж порівняно невеликого проміжку в Україні та в окремих її регіонах кілька разів змінювалася влада. Нагоду утвердити свою владу в Україні отримала ціла низка інституцій, кожна з яких певний час уособлювала вищу інстанцію. Відбулася низка значних для історії української державності подій: утворення Української Центральної Ради (4 березня 1917 р.); переговори в Петрограді між українською делегацією та представниками Тимчасового уряду, які негативно поставилися до вимог автономії України (16–21 травня 1917 р.); оголошення I Універсалу Центральної Ради, що містив вимогу до Тимчасового уряду про надання Україні національно-територіальної автономії (23 червня 1917 р.); оголошення II Універсалу Центральної Ради, що затвердив Генеральний Секретаріат вищим виконавчим органом в Україні (16 липня 1917 р.); оголошення III Універсалу Центральної Ради, який регламентував створення Української Народної Республіки (20 листопада 1917 р.); проголошення I Всеукраїнським з'їздом рад у Харкові Української радянської республіки і створення вищого органу радянської влади в Україні – Всеукраїнського центрального виконавчого комітету (24 грудня 1917 р.); початок за-

гального наступу радянських військ проти військ Центральної ради (7 січня 1918 р.); ухвалення IV Універсалу, який проголосив, що віднині УНР стає самостійною, ні від кого не залежною, суверенною державою українського народу (24 січня 1918 р.); бій під Крутами між частинами Центральної Ради та більшовицькими військами (29 січня 1918 р.); збройне повстання робітників у Києві проти Центральної Ради, що було придушене після вступу до міста українських військових частин на чолі з С. Петлюрою (26 січня – 4 лютого 1918 р.); зайняття радянськими військами Києва (8 лютого 1918 р.); підписання в Брест-Литовську делегацією УНР мирного договору з Німеччиною, Австро-Угорщиною, Туреччиною та Болгарією, за яким вони визнали УНР як самостійну державу (9 лютого 1918 р.); зайняття Києва німецькими військами (1 березня 1918 р.), підписання Німеччиною й Австро-Угорщиною Конвенції про поділ території України на дві зони впливу – австрійську та німецьку (25 березня 1918 р.); схвалення Центральною Радою проекту Конституції УНР (Статут про державний устрій, права і вольності УНР), гетьманський переворот (29 квітня 1918 р.); проголошення Української гетьманської держави (29 квітня – 14 грудня 1918 р.); створення в Західній Україні Української національної Ради на чолі з Є. Петрушевичем (18 жовтня 1918 р.); проголошення ЗУНР (13 листопада 1918 р.); початок агресії радянських військ проти УНР (20 листопада 1918 р.); створення більшовиками Тимчасового робітничо-селянського уряду (28 листопада 1918 р.); проголошення влади Директорії (14 грудня 1918 р.); оголошення Директорією війни РСФРР (16 січня 1919 р.); проголошення Акту злуки – возз'єднання двох українських держав – УНР і ЗУНР у єдиній Соборній Україні (22 січня 1919 р.); захоплення Києва радянськими військами (5 лютого 1919 р.); схвалення III Всеукраїнським з'їздом у Харкові Конституції УСРР (6–10 березня 1919 р.); проведення антибільшовицьких повстань під проводом М. Григор'єва, Ю. Тютинника, Зеленого (Д. Терпила) (травень 1919 р.); захоплення польськими військами Східної Галичини (липень 1919 р.); захоплення денікінськими військами Києва (31 серпня 1919 р.); укладення договору між Директорією та урядом Польщі про спільний виступ проти Радянської Росії, відмова УНР від західних областей на користь Польщі (22 квітня 1920 р.); проведення запеклих боїв на території Східної України між військами УНР та Червоною армією (листопад 1920 р.); залишення армією УНР України, перехід до території Польщі (21 листопада 1920 р.) та ін.

Політична думка України в революційну добу формувалася під впливом ідеологічних уподобань впливових представників українського проводу – М. Грушевського, В. Винниченка, С. Петлюри тощо.

Перша світова війна закінчилася для царської Росії глибокою суспільно-політичною кризою, кульмінацією якої стала Лютнева революція 1917 року, унаслідок якої в Російській імперії було ліквідоване самодержав'я. Лютнева революція максимально актуалізувала й загострила питання про національну ідею, розгорнувши в Україні потужний політичний рух. За багато століть український народ отримав змогу самовизначення, аж до затвердження самостійності. Розгортання національної ідеї та пов'язані з цим надії здобути незалежні уряд, церкву, освіту, правосуддя підтримало багато прошарків українського суспільства, зокрема найчисленніший – селянство (на той час понад 75 %), нагальним питанням для якого було задоволення потреби в землі.

Першою владною інституцією, що отримала величезний кредит довіри від українського суспільства, стала Українська Центральна Рада (УЦР). За членським складом УЦР мала переважно ліву орієнтацію, яку репрезентували насамперед Українська партія соціалістів-революціонерів, Українська соціал-демократична робітничка партія, Українська партія соціалістів-федералістів. Таку перевагу соціалістичної ідеї в тодішньому українському політикумі не можна вважати випадковою, оскільки ще з часів М. Драгоманова, Л. Українки, І. Франка вона поступово зміцнювала свої позиції. Соціалісти сподівалися, що після ліквідації поліції та армії як стовпів класового деспотизму, уможливиться добробут трудящих через перерозподіл суспільних благ й усуспільнення засобів виробництва.

Показово, що прихильники соціалізму в Україні неодмінно поєднували його з боротьбою за національну свободу. Першорядного значення українські соціалісти надавали саме реалізації національної ідеї, лише потім – утвердженню соціалізму як форми розподілу суспільних благ. Однак до боротьби за повну незалежність України національні еліти не тільки виявилися не готовими, а й активно доводили її недоцільність, надаючи перевагу національно-територіальній автономії Української республіки в складі федеративної Російської республіки. Адепти автономістської стратегії пояснювали свою вірність їй відсутністю запиту на абсолютну незалежність в українському суспільстві, надією в незворотність демократичних перетворень у постреволюційній Росії, у перспективність і непорушність федеративних та економічних зв'язків із Російською державою. Крім того, національним лідерам досягнення мети у вигляді перебування Росії на федеративну Російську республіку здавалося втіленням федералістичних традицій Кирило-Мефодіївського братства. Отже, бачення національною елітою української державності на момент утворення УЦР та в перші часи її існування обмежувалося претензіями на національну автономію в складі Російської держави.

Обстоюючи право на широку автономію, *М. Грушевський* і його соратники порушували перед загальноросійською владою питання про окреслення українського кордону, який би охоплював усі території, де превалювали етнічні українці. Попри поодинокі винятки, позицію широкої автономії поділяла більшість української еліти. Наприклад, один із найпослідовніших adeptів ідеї повної самостійності України та «батько» українського націоналізму *М. Міхновський* лишився фактично не почутим. Лише усвідомивши незмінність імперських настроїв і шовінізму в діях Тимчасового уряду й більшовиків, УЦР порушила питання про повну незалежність України.

Переконаність соціалістичних сил у безальтернативності подальшого розвитку через автономізацію й загальна віра в оптимальність соціалізму як економічної формації дали соціалістам змогу виступити фактично єдиним фронтом, навіть заручитися підтримкою нечисленних консерваторів у стінах УЦР.

Розуміючи найгострішу проблему українського селянства – нестачу землі, соціалістичні сили майже одногосно виступали за необхідність перерозподілу цього ресурсу. Втім, провести таку реорганізацію земельної справи, водночас задовольнивши інтереси збіднілих селян і великих землевласників, було складно. Дилема, що постала, передбачала два шляхи: радикальний перерозподіл на користь безземельного або малоземельного селянства чи поміркована реформа, яка б зважала на інтереси великих землевласників. У цьому випадку УЦР схилилася до першого шляху.

У політичному дискурсі доби діяльності УЦР зверталася увага на статус національних менших, серед яких у найбільшій кількості в Україні були представлені росіяни, євреї та поляки. Українські соціалісти були готові забезпечити дотримання прав національних меншин, використовуючи ідею національно-персональної автономії. Концепція мала на меті задоволення інтересів національних менших зі збереження територіальної цілісності держави. Такого результату планували досягти через реалізацію низки умов: представник національної меншини добровільно входить до певної спільноти; автономія є екстериторіальною, тобто не пов'язаною з поділом території держави; можливості для самореалізації національної меншини зосереджені здебільшого в духовно-культурній сфері.

Незважаючи на очевидність нагальних для українського суспільства питань, УЦР усе ж не змогла надовго зберегти народну підтримку. Захопившись реалізацією автономістської стратегії, УЦР не розв'язала актуальних для українців питань в економічній і соціальній сферах, як-от: формування національного законодавства, створення потужної армії, продовольче забезпечення міст, проведення земельної реформи тощо. Згодом виявили свою помилковість і недалекоглядність «автономістські» плани щодо «демократичної» Росії.

**Павло
Скоропадський**
(1873–1945)

Позиції сильної одноосібної влади обстоював *П. Скоропадський*. Унаслідок державного перевороту та скасування УЦР він очолив Гетьманат, вважаючи його найбільш ефективною для України формою врядування (офіційна назва під час Гетьманату – Українська Держава). У Гетьманаті Скоропадський убачав реалізацію ідеї незалежної України в традиційній національно-державній формі. Із цих міркувань Скоропадський прийняв титул «Гетьмана всієї України». За переконанням Скоропадського, уряд країни мав бути лівоцентристським і складатися з фахівців. На відміну від урядів УЦР, за членським складом можна вважати Раду міністрів

Гетьманату більш фаховою. Варто зазначити, що в уряді Скоропадського не було жодного соціаліста за партійною належністю. Закони про тимчасовий державний устрій України, ухвалені 29 квітня 1918 року, які за Скоропадського набули статусу Основного закону, підтверджували, що він перебрав на себе всі владні функції. Зокрема, Гетьман України ухвалював закони, призначав Отамана Ради Міністрів, затверджував і скасовував Уряд у повному його складі, був Верховним воєводою української армії та флоту.

На противагу УЦР, Скоропадський як фаховий військовий усвідомлював потребу в сильній армії, без якої не може існувати самостійна держава. У цьому напрямі гетьман зробив певні кроки. Однак, як і УЦР, Скоропадському не вдалося розв'язати нагальне для селянства аграрне питання, що негативно вплинуло на ставлення до гетьмана цього прошарку населення. Водночас необхідно брати до уваги той факт, що всі більш-менш суттєві політичні кроки Скоропадський був змушений узгоджувати з німецькою адміністрацією, за підтримки якої гетьман, власне, й отримав владу та через яку фактично не був незалежною політичною фігурою.

Порівняно зі Скоропадським, реалізувати власні політичні стратегії було ще складніше Директорії, утвореній у статусі тимчасового верховного органу відновленої Української Народної Республіки (УНР). Декларативно надаючи перевагу демократичному ладу над пролетарською диктатурою, Директорія фактично обрала диктаторські функції, оскільки була вимушена діяти в умовах воєнного часу. Серед основних складників внутрішньої політики Директорії, соціалістичної за своїм змістом, варто назвати: відновлення УНР, проте без влади УЦР; ліквідацію приватної власності на землю; контроль держави над промисловістю й розподілом продукції. У сфері зовнішньої політики Директорія орієнтувалася на країни Антанти.

Як і УЦР та П. Скоропадському, Директорії не вдалося реалізувати задекларовані політичні цілі. Директорія не утвердилася як дієвий інститут влади з огляду на низку чинників: негативний дисбаланс у військовому та ідеологічному потенціалі з більшовиками; популізм у внутрішній політиці; внутрішні чвари; несприятлива зовнішньополітична ситуація.

Отже, ватажки національно-визвольних змагань в Україні не втілили свої ідейні задуми. З одного боку, власне українському проводу бракувало наполегливості й послідовності, з іншого – було відсутнє міцне підґрунтя у вигляді зрілого суспільства для революційних перетворень і впровадження необхідних реформ. Як влучно зазначив про це український політичний і державний діяч, Голова Ради Народних Міністрів і Народний міністр внутрішніх справ (від серпня 1919 до травня 1920 року) періоду Директорії І. Мазепа, «...революція 1917 року застала українців скаліченими національно, соціально і культурно. Після довгої московської неволі перед вибухом революції лише селянство залишилось українським щодо мови та національних тенденцій. Всі інші верстви українського суспільства були денационалізовані. Відсіль недостача української інтелігенції – мозку нації – і взагалі мала національна свідомість в народних масах. ...Український рух після вибуху революції відразу наразився на великі труднощі через загальну слабкість та невідготовленість українських сил...».

13.2. Універсали та інші нормативно-правові акти як джерела політичної думки доби національно-визвольних змагань і революції 1917–1921 рр.

Найважливішими пам'ятками політичної думки часів УЦР стали проголошені нею універсали.

Відповідно до *I Універсалу*:

- передбачена автономія України у складі Росії;
- УЦР одержувала право проголошувати універсали, що набували сили актів конституційного значення;
- передбачалися загальнонародні, рівні, прямі вибори Всенародних українських зборів (Сейм) через таємне голосування;
- національні меншини України отримували широкі національно-культурні права.

II Універсал проголошено після переговорів керівництва УЦР із міністрами Тимчасового уряду О. Керенським, М. Терещенком і Г. Церетелі, за результатами яких

український провід поступився певною мірою у вимогах щодо автономії. У документі зазначено:

- Петроград подає руку представникам української демократії;
- закликає в згоді з ними творити нове життя;
- визнає Генеральний Секретаріат носієм найвищої крайової влади в Україні, склад якого затверджує Тимчасовий уряд за погодженням із УЦР;
- допускає представників УЦР до кабінету військового міністра, до Генерального штабу верховного головнокомандувача з тим, що вони братимуть участь у справі українізації війська без порушення боездатності армії.

За *III Універсалом* Україна ставала частиною федеративної Російської республіки, офіційно проголошеної ще 1 вересня 1917 року, й одержувала найменування Української Народної Республіки. Цей Універсал містив такі положення:

- верховний законодавчий орган УНР – УЦР;
- входження до складу УЦР представників національних меншин України;
- вищий законодавчий орган – Генеральний Секретаріат;
- затвердження державних кордонів УНР, що охоплювали Київську, Подільську, Волинську, Чернігівську, Полтавську, Харківську, Катеринославську, Херсонську та Таврійську (без Криму) губернії; доля Курщини, Холмщини, Воронежчини й деяких інших суміжних губерній та областей, населених українцями, залежала від майбутніх домовленостей;
- утвердження демократичних принципів (свободи слова, віросповідань, друку, зборів, страйків, спілок, недоторканність особи та житла);
- скасування смертної кари;
- проголошення права національних меншин на національно-персональну автономію;
- проголошення реформи місцевого самоврядування;
- скасування в галузі земельних відносин приватної власності на поміщицькі, удільні, монастирські, кабінетні, церковні й інші землі нетрудових господарств і передача їх «земельним комітетам, обраним народом».

У *IV Універсалі* УЦР:

- проголосила УНР самостійною, ні від кого не залежною, вільною, суверенною державою українського народу, яка хоче жити в згоді й приязні з усіма сусідами;
- уповноважувала вищий виконавчий орган, який відтоді почали називати Радою Народних Міністрів (РНМ), цілком самостійно вести мирні переговори в Брест-Литовську й укласти мир, щоб УНР розпочала своє господарське життя в спокої та згоді, розпустила армію й на її місці створила народну міліцію;
- задекларувала тверду й рішучу боротьбу з більшовиками;
- узяла зобов'язання після повернення солдатів із фронтів переобрати волосні й повітові народні ради, міські думи, до того часу встановивши на місцях таку владу, до якої мали б довіру всі революційно-демократичні верстви народу, органи місцевого самоврядування співпрацювали б із радами селянських, робітничих і солдатських депутатів;

Розділ 3. Еволюція вітчизняної політичної думки у першій половині ХХ століття

- проголосила, що закон про соціалізацію й передання землі трудовому народові без викупу вже розроблений та буде розглянутий на ІХ сесії УЦР через кілька днів, а передання землі відбудеться ще до початку весняних польових робіт; ліси, води, надра мали перейти до порядкування уряду УНР;
- наказувала РНМ негайно розпочати переведення всіх фабрик і заводів із воєнного в мирний стан, виготовляти продукти, потрібні насамперед трудящим масам, до привласнення найважливіших галузей торгівлі, монополізації залізної, вугільної, тютюнової промисловості, затвердження державно-народного контролю над усіма банками, їхньою позичковою діяльністю;
- проголосила боротьбу з безробіттям і курс на забезпечення скалічених, потерпілих від війни;
- закликала народ якнайпильніше провести вибори до Українських установчих зборів, які мали зібратися за кілька тижнів, узяти на себе функції найвищого господаря й упорядника української землі, закріпити свободу, лад і добробут народу, розв'язати питання про федеративний зв'язок із республіками колишньої Російської держави в конституції незалежної УНР.

29 квітня 1918 року УЦР був схвалений *проект Конституції УНР* (Статут про державний устрій, права і вольності УНР). Хоча Конституція УНР і не набрала чинності, оскільки через кілька годин після її ухвалення внаслідок гетьманського перевороту УЦР розігнали, цей документ варто зарахувати до визначних пам'яток політико-правової думки. «Відновивши своє державне право як Українська Народна Республіка, – зазначено в статті 1 Основного закону, – Україна для кращої оборони свого краю, для повнішого забезпечення права й охорони вольностей, культури та добробуту своїх громадян, проголосила себе і нині є державою суверенною, самостійною і ні від кого не залежною». Суверенне право, на думку законодавця, належало народові, тобто всім разом громадянам УНР, і мало бути реалізоване через Усенародні Збори України. Територія УНР була оголошена неподільною. Принцип децентралізації виявлявся в наданні всім землям, волостям і громадам прав широкого самоврядування. Нації України мали право об'єднуватися в національні союзи й упорядковувати свої культурні права. Конституція проголошувала рівність громадян УНР незалежно від статі, віри, національності, освіти, майнового й податкового становища. Проголошено недоторканність особи, її житла та листування. Смертна кара, катування та всі інші дії, що принижують людську гідність, скасовували. Проголошували свободи слова, друку, сумління, права на об'єднання в організації, на страйки, на зміну місця перебування, на участь у державному й місцевому управлінні через активне та пасивне виборче право, починаючи з 30 років, за винятком божевільних.

Конституція УНР наголошувала, що вся влада в УНР виходить від народу, а верховним її органом мали стати Всенародні Збори (*законодавча влада*), які обирали загальним, рівним, безпосереднім, таємним і пропорційним голосуванням на 3 роки з розрахунку 1 депутат від 100 тис. осіб. Вищою *виконавчою владою* УНР проголошували Раду Народних Міністрів, що мала порядкувати всіма справами, які залишалися поза межами діяльності установ місцевого самоврядування або стосували-

ся всієї України, координувати й контролювати діяльність місцевих установ, але не втручатися при цьому до їхньої компетенції. Уряд мав отримувати свої повноваження від Усенародних Зборів і звітувати лише перед ними. Третя влада – *судова* – мала бути реалізована іменем УНР лише судовими установами, рішення яких не могли змінювати ні законодавчі, ні адміністративні органи влади. Найвищим судовим органом УНР повинен був стати Генеральний суд, який обирали б Усенародні Збори на 5 років.

Конституція УНР, ґрунтована на численних демократичних принципах, якісно відрізнялася від *Конституції УСРР*, ухваленої III Всеукраїнським з'їздом рад у Харкові 10 березня 1919 року. Так, перша Конституція УСРР була розроблена на основі конституційної моделі РСФРР. Цей документ утвердив радянський лад в Україні, перемогу «диктатури пролетаріату». Центральним завданням цієї диктатури Основний закон УСРР визнав перехід від буржуазного ладу до соціалізму, після чого диктатура, а разом за нею держава мали зійти з історичної арени, поступитися місцем вільним формам співжиття. Було закріплене скасування приватної власності, владу робітничого класу, свободу слова, зібрань і союзів тільки для трудового народу. Влада трудящих мала бути реалізована через систему рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів. Центральними органами були Всеукраїнський з'їзд Рад, Всеукраїнський центральний виконавчий комітет та Рада народних комісарів, до компетенцій яких належали всі загальнодержавні питання.

13.3. Відображення ідей української революції в суспільно-політичній діяльності М. Грушевського

Найвпливовішим громадським і політичним діячем доби УЦР був видатний учений, академік, фундатор української історичної науки та публіцист *Михайло Грушевський*. «Батько Грушевський» – так за часів УЦР називали цього лідера національного руху. Його постать почала вивчатися нами у двох попередніх темах (*див. тит. 11.3*, де мова велася про доробок мислителя періоду 1890–1905 років, а також *тит. 12.5*, вивчаються ідеї, задекларовані у працях, датованих 1905–1907 роками, поява яких зумовлена революційними подіями). У межах цієї теми ми зосередимося виключно на працях, датованих 1917–1921 роками, які стали реакцією на події цих буремних для історії українських земель років.

Основні праці періоду: «Звідкіля пішло українство та до чого воно йде» (1917), «Наші вимоги» (1917), «Новий поділ України» (1917), «Якої ми хочемо автономії і федерації» (1917), «Хто такі українці і чого вони хочуть» (1917), «Вільна Україна» (1918), «На порозі Нової України. Гадки та мрії» (1918), «Осмислюючи уроки «української революції» (1920). Основні політичні постулати Грушевського такі: республіканізм, федералізм, автономізація, парламентаризм, децентралізація, широке місцеве самоврядування, соціальна рівність, забезпечення прав національних меншин, пацифізм. Переконаний у дієвості соціалістичної доктрини, Грушевський закликав до захисту прав та інтересів соціально незахищених прошарків населення, регулювання економічних і політичних прав на їхню користь, створення гідних умов для праці.

На момент Лютневої революції, коли в українського народу з'явився шанс реалізувати історичні перетворення, Грушевський уже відбувся як відомий історик і суспільно-політичний діяч, який добре розумівся на потребах та запитах українців. Із утворенням УЦР Грушевського безальтернативно обрали її головою, тому роботу центру української революції практично недоцільно аналізувати окремо від діяльності її очільника. Саме Грушевський розробив політичну програму революції.

Основним політичним лозунгом голови УЦР і стратегічною метою українського проводу було затвердження національно-територіальної автономії України в складі демократичної, федеративної Республіки Росії. Для обґрунтування необхідності такої автономії 1917 року Грушевський підготував низку брошур, а саме: «Вільна Україна», «Хто такі українці і чого вони хочуть», «Звідкіля пішло українство та до чого воно йде», «Якої ми хочемо автономії і федерації». В останній праці він витлумачує автономію як об'єднання всіх українських земель, зазначаючи: «Сія українська територія повинна бути зорганізована на основах широкого демократичного суспільного самоуправління, від самого низу до самого верху – до українського Союму. Вона повинна вершити в себе вдома усілякі свої діла – економічні, культурні, політичні, утримувати свою армію, розпоряджатися своїми дорогами, своїми доходами, землями і усякими натуральними багатствами, мати свої законодавство, адміністрацію, суд». Отже, наділена названими державними атрибутами, національно-територіальна автономія Грушевського поставала повноважним національним формуванням. Саме таку автономію, яка б давала українцям змогу самостійно розв'язувати питання власного існування, учений уважав альтернативою централізму дореволюційної Росії, стверджуючи: «Українці хочуть, щоб у тій республіці, хоч би як добре урядженій, не порядкували всім на місцях люди з столиці, з парламенту тої республіки чи міністерства її, вибрані всіми людьми з Російської республіки. Кожний народ і кожний край має свої потреби, свої справи на місці, до котрих трудно приладиться уряду чи думі цілої республіки» («Хто такі українці і чого вони хочуть»).

Побудову Росії вчений убачав у вигляді демократичної федерації, до складу якої б, окрім українців, на федеративних засадах входили білоруси, грузини, латиші, литовці, естонці та ін. До повноважень центральної влади Грушевський зараховував «справи війни і миру, міжнародні трактати, завідування військовими силами республіки, утримання загальної грошової одиниці, мір ваги, митних тарифів, нагляд над поштами, телеграфом, надання певної єдності кримінальному та цивільному правам окремих країв, нагляд над дотриманням певних принципів охорони прав національних меншостей в крайовому законодавстві» («Хто такі українці і чого вони хочуть»).

Голова УЦР рішуче виступав за реалізацію прав національних меншин, категорично заперечуючи націоналізм і гасло «Україна для українців», послідовниками якого були Міхновський та його прихильники. Із цього приводу Грушевський міркував: «Ми думаємо якраз, що Україна не тільки для українців, а й для всіх, хто живе на Україні, а живучи, любить її, а люблячи, хоче працювати для добра краю і його людності, служити їй, а не обирати, не експлуатувати для себе». Прагнення Грушевського забезпечити права національних менших відображено в законі УНР «Про національно-персональну автономію» від 09.01.1918 р., що надавав змогу представникам не-

українського населення створювати власні національні союзи, які репрезентували б націю перед державними та громадськими організаціями.

У своїх працях Грушевський обстоював децентралізовану форму організації публічної влади, що могла забезпечити дієве місцеве самоврядування, «коли громадянство через вибраних людей (депутатів, гласних, совітників), організованих у радах й виконавчих комітетах з певними виборними виконавцями, комісарами і суддями порядкує свої економічні, культурні, адміністративні, чи судові справи» («Якої ми хочемо автономії і федерації»).

Грушевський розмежовував самоврядування на недемократичне (цензове) і широке. Як приклад недемократичного самоврядування він наводив Російську імперію, де земства й міські самоуправи були обмежені державним контролем. Зразком же широкого самоврядування, на думку діяча, слугувала Англія, у якій владу на місцях мали місцеві ради, що, зокрема, обирали суддів, комісарів та інші виконавчі органи, натомість центральна адміністрація на цьому рівні була відсутня. Для України Грушевський пропонував місцеве самоврядування зі широкими повноваженнями щодо самостійного розв'язання економічних, освітніх, культурних й інших питань, а також засноване на невтручанні центральної влади в справи на місцях. Виконавчі органи такого самоврядування мали бути обрані на засадах загального, рівного, безпосереднього й таємного голосування громадян. Концепція децентралізації, запропонована Грушевським, була практично втілена в Конституції УНР, що передбачала надання всім землям, волостям і громадам прав широкого самоврядування.

Учений зробив вагомий внесок у формування понятійно-категоріального апарату державотворення. У праці «Наші вимоги» Грушевський обґрунтував класифікацію, що поєднала форми державного устрою й форми держав: «повний централізм; децентралізація адміністративна (бюрократична); самоуправа (самоврядування) вужча або ширша; автономія вужча (обмежена) або широка; державність неповна (несуверенна); держава самостійна, незалежна».

У праці «Новий поділ України» учений запропонував проект адміністративно-територіального устрою України, що заснований на ідеї відмови від старого територіального поділу на губернії й повіти. Замість цього Грушевський обґрунтував доцільність запровадження земельного поділу, відповідно до чого територія України мала складатися з двадцяти семи земель із історичними назвами та трьох міст, які утворювали б окремі округи.

За переконанням ученого, основним прошарком українського суспільства є селянство, тому він пророкував успіх тим політичним силам, що віднайдуть спільну мову зі селянською спільнотою. Закликаючи до підвищення добробуту селянських мас, Грушевський зазначав: «Селянське господарство повинно високо піднятися над прожитковим мінімумом, а також дати змогу задовольнити певні вимоги достатку і комфорту» («На порозі Нової України. Гадки та мрії»).

На думку Грушевського, церква має бути незалежною й відділеною від держави, що не повинна втручатися в церковні справи, а представники духовенства не можуть входити до складу державних владних інституцій. Варто зауважити, що разом із такою ліберальною державотворчою позицією Грушевському закидали відмову в

Розділ 3. Еволюція вітчизняної політичної думки у першій половині ХХ століття

підтримці політичних сил, які прагнули відтворити Українську автокефальну православу церкву.

Під час невдалого діалогу УЦР із російським Тимчасовим урядом, а потім і з більшовицькими ватажками, усе глибшим для вченого ставало розуміння неможливості реалізації ідеї автономізації, що призвело до певного переосмислення думок. Зменшення довіри до Росії виявилось в проголошенні УЦР IV Універсалу, відповідно до якого УНР стала самостійною, незалежною, вільною, суверенною державою.

Перше, що я вважаю пережитим і віджитим, таким, «що згоріло в моїм кабінеті», – це наша орієнтація на Московщину, на Росію, накидувана нам довго й уперто силоміць...

М. Грушевський, «Хто такі українці і чого вони хочуть»

Така стрімка переорієнтація курсу державного розвитку була спричинена непорозумінням між Грушевським і російською владою, що, зрештою, закінчилося війною між більшовиками та УНР. Із огляду на це вчений уважав проголошення самостійного курсу необхідною вимогою, історичною необхідністю. Водночас Грушевський не полишив ідеї федералізації як такої, наголосивши: «Рішучо відтяти всякі двозначности й неясности та відложивши федерування до того часу,

коли буде ясно, коли і з ким федеруватись, зараз стати твердо на принципі повної самостійності Української республіки» («Ілюстрована історія України» (1921)). Учений був переконаний і в практичній вишості «федералістичної традиції як провідної ідеї нашого національно-політичного життя». За висловом діяча, автономно-федеративний устрій як оптимальна форма внутрішнього правління унеможливить появу «нових усобиць», забезпечивши мир і злагоду в державі, на відміну від «унітарності», яка може, навпаки, спричинити такі «усобиці».

Критикуючи раніше пропонований російський напрям федерування, Грушевський обґрунтовує можливість альтернативних шляхів розвитку України. Так, учений окреслює перспективи західноєвропейського цивілізаційного вибору, ідеться, зокрема, про історичну спорідненість України з Німеччиною та загальну близькість для українців західних ідей і цінностей. Щодо німецького напрямку федерування, то Грушевський зазначає: «Відчужена від сеї культури, від західного світу взагалі штучними, насильними заходами московськими, Україна зможе тепер вернутись з новою, навіть – по реакції – з дещо перебільшеною силою до сього близького їй духом і вдачею світу. В першу чергу – до світу германського, німецького, з котрим і в минувшині у неї було найбільше зв'язків, найбільше перейнять і запозичень» («На порозі Нової України. Гадки та мрії»). Крім того, у політичній думці Грушевського артикульована ідея внутрішньої федералізації України, у межах територій із титульним українським населенням.

Після політичної та військової поразки УЦР, Грушевський-політик перестав бути духовним очільником національно-визвольного руху. Йому не дозволили повернутися як лідерові ватажки Директорії. Водночас, як засвідчує загальний аналіз публіцистичної й суспільно-політичної діяльності Грушевського в еміграції, він залишався переконаним федералістом і прихильником соціалізму європейського зразка.

13.4. Еволюція державно-політичних поглядів В. Винниченка

У добу національно-визвольних змагань образ істинного революціонера соціалістичного зразка зі властивими йому рисами ідеаліста й романтика уособлював відомий письменник, драматург, поет, філософ, публіцист, громадсько-політичний діяч, державотворець, лідер Української соціал-демократичної робітничої партії, заступник голови УЦР, перший голова і секретар внутрішніх справ уряду УЦР (Генерального Секретаріату), перший голова Директорії *Володимир Винниченко*.

**Володимир
Винниченко**
(1880–1951)

Основними працями періоду, якому присвячена тема, є «Між двох сил» (1918) та «Відродження нації» (1920). У наступні роки його перу належать такі відомі праці, як «Сонячна машина» (1930), «Заповіт борцям за визволення» (1949).

Соціаліст за покликанням, Винниченко, керуючись принципом соціальної справедливості, одразу став на захист селян, робітників, а також трудової інтелігенції. Саме їхню працю він уважав суспільно корисною й господарсько-продуктивною. У цьому полягала суттєва відмінність поглядів на суспільно-економічну модель українського суспільства Винниченка та Грушевського. Вище вже зазначалося, що Грушевський акцентував увагу на селянстві як найбільш широкій і впливовій спільноті. Натомість Винниченко називав рушієм українського народу всіх людей фізичної праці.

Водночас Винниченко заперечував капіталізм як форму організації господарських відносин, що породжує суспільне розшарування на користь «панів» і «буржуїв». Український діяч абсолютно негативно ставився як до капіталістичної організації суспільства прогресивного західного зразка, так і до менш розвиненого, обтяженого державним впливом російського варіанта. З огляду на це Винниченка можна вважати соціальним утопістом, який не збагнув усієї ролі утримувачів великого капіталу в економіці держави та не уявляв усіх наслідків усунення цього порівняно невеликого, але впливового прошарку населення від участі в суспільно-політичному житті. Варто зауважити, що такий погляд на суспільство негативно позначився на політичних перспективах Винниченка, оскільки це розуміння відвернуло від нього заможні верстви населення.

Протягом національно-демократичної революції 1917–1921 років громадсько-політичні ідеї Винниченка розвивалися в напрямі вдосконалення федеративних зв'язків України з постреволюційною Росією та розв'язання національного питання.

Повністю поділяючи й підтримуючи політичний курс голови УЦР Грушевського, Винниченко тривалий час був активним прибічником права нації на самовизначення та провідником автономно-федеративної концепції втілення державності України в складі демократичної, федеративної Республіки Росії. Федерацію, у складі якої мала б розвиватись Україна, державний діяч бачив вільною, рівноправною, справедливою, такою, що відповідає меті соціального прогресу, водночас не обмежується «єдиноне-

ділимим мисленням». У такій федерації за Україною має бути збережена самостійна державність, цілковита незалежність, українська мова для всіх владних установ і шкіл, умови для розвитку національної самосвідомості й культури.

Важливим аспектом революційного світогляду Винниченка було розмежування питань відродження нації й реконструкції державності як мети та засобу. Відродження нації як мету діяч асоціював із пробудженням національної гідності, відчуттям потреби в рідних формах власного розвитку, віднаходженням таких форм і розвитком за ними. Державність для Винниченка слугувала лише засобом досягнення цієї мети.

Як і Грушевський, до усвідомлення більшовицької загрози Винниченко категорично заперечував самостійний розвиток України, висловлюючи переконання в тому, що український народ також має зробити свій внесок у продовження демократичних перетворень у Російській державі, розпочатих Лютневою революцією.

Від багатьох політичних соратників, зокрема від Грушевського, які вважали першорядними питання національного визволення України, Винниченка відрізняло розуміння одночасного й нагального соціального розкріпачення українського народу.

Історія показала українству всю безплідність, усю шкідливість і навіть злочинність намагання убити відродження української нації в неприродні для неї, огидні її соціальним прагненням форми.

В. Винниченко, «Відродження нації»

Причому в стратегії політика соціальне вивільнення не поступалося за пріоритетністю національному. Отже, діяч усвідомлював значущість інтересів народу для легітимації та успіху політики влади.

Унаслідок агресії більшовиків, Винниченко відмовився від намірів федерування з більшовицькою Росією, почав висловлювати нищівну критику стосовно ідеї диктатури пролетаріату, оскільки це неприйнятно для України. За висловом політика, місь-

кий пролетаріат не міг панувати над численною сільською спільнотою. Результатом радикальної зміни державотворчої парадигми в бік повної самостійності Винниченка, як і Грушевського, стало проголошення ІV Універсалу УЦР. У праці «Заповіт борцям за визволення» Винниченко зазначає: «Ніякі переговори, ніякі хитрощі і натиски керівників КП(б)У не відштовхнули мене від позиції повної самостійності і незалежності Української держави і її Уряду».

Осмислюючи роки революції у своєму основному політичному дослідженні «Відродження нації», Винниченко називає провідну причину поразки національно-визвольних змагань в Україні: «Українська влада і вся керуюча партійна українська демократія розійшлися зі своїми масами, що вона була соціально непослідовна, нерішуча, невиразна і несоціальна».

Крім того, у праці «Заповіт борцям за визволення» політичний діяч дорікає УЦР за відсутність серед її кіл єдності та за брак віри у свій народ: «Одна частина Центральної ради стояла за те, щоб піти назустріч соціально-економічного прагнення його, щоб з гасла «Вільна Україна» зробити гасло «Вільна Україна без хлопа і пана», щоб з'єднати всі прагнення в одне, щоб однобічне визволення розвинути у всебічне. Але друга частина Центральної ради не знайшла в собі ні сили, ні мужності, ні бажання прийняти це гасло...».

Діяльність і творчість Винниченка засвідчують надзвичайно складний і супереч-

ливий світогляд ученого. Наслідки такої особистісної організації ще більше посилювалися тим, що Винниченко не був професійним політиком, звідси впливають його не завжди послідовні дії й рішення. Починаючи зі соціаліста-революціонера, борця за розширення української державності, а згодом й ініціатора повної самостійності України та критика диктатури пролетаріату, згодом Винниченко обстоював користь заснування СРСР, намагався знайти спільну мову з радянською владою.

Перебуваючи на посаді голови Директорії, Винниченко змінював свої міркування в бік ідеї диктатури пролетаріату. Він став підтримувати ідею затвердження в Україні радянської системи влади. За задумом Винниченка, у такий спосіб Директорія могла позбавити більшовиків ідейного підґрунтя для агітації. Крім того, ради, за переконанням Винниченка, вирізнялися певним рівнем представництва, слугували ефективним інструментом для соціалістичних перетворень (згодом він усвідомив штучну природу радянських рад).

Після еміграції 1919 року до Австрії зміни в ідейних пріоритетах Винниченка стали очевидними. Заснувавши осередок Комуністичної партії у Відні й засудивши антирадянську діяльність С. Петлюри, який очолив Директорію, Винниченко також публічно заявив про свій перехід на комуністичну платформу. Політик, який нещодавно перебував на вищих щаблях української влади, закликав до утвердження незалежної держави, де не було б місця більшовизму, пропагував рішучу боротьбу проти політичних супротивників незалежної України, радикально еволюціонував у комуністичному напрямі.

При цьому Винниченко засуджував національну політику радянської влади. Державний діяч критикував дискримінаційний підхід більшовиків та їхніх наступників щодо національних прав й інтересів республік. Під час підготовки більшовиками на чолі з В. Леніним підґрунтя для революційних перетворень, їхнього «загравання» із національними меншинами щодо прав націй на самовизначення Винниченко чітко усвідомлював усю кон'юнктурність цієї підступної тактики. «У всій більшовицькій літературі, як до революції, так і під час неї, національне питання трактувалось або з нехиттю, з деякою зневажливою вибачливістю, а то й гидливістю, або ж немов і прихильно й справедливо, але сухо, холодно, казенне. Під час революції з'явилась ніби деяка гарячість тактичного характеру, гарячість полеміки. Більшовикам треба було схилити до себе симпатії національних груп. Отже, як тактичний хід проти своїх ворогів, меншовиків, есерів, Тимчасового Правительства, вони вживали гострої критики позицій цих течій у національному питанні й тим самим підпихали дуже вліво „вплоть до отделения“» («Відродження нації»).

Винниченко вважав домінантним принцип національного самовизначення як засадничу ідею федеративного устрою суспільства, що бажає побудувати соціалізм. Усебічний аналіз політичної діяльності та творчого доробку Винниченка засвідчує, що спроби політика налагодити співпрацю з російською владою, які, утім, не дали результатів і призвели до еміграції, були продиктовані прагненням забезпечити Україну від більшовицького централізму, створити умови для національного розвитку.

Стверджуючи, що «нація без державності є покалічений організм», Винниченко крізь призму років революції знову повертається до боротьби за відновлення само-

стійності й незалежності України. У праці «Заповіт борцям за визволення» зауважено, що самостійність і незалежність України повинні бути відновлені на ґрунті елементів її радянської державності. За переконанням Винниченка, із таким відновленням Українська держава мала увібрати все позитивне, що було створене до цього. Діяч чітко описує організацію політичної влади в такій новопосталій Україні: «Цілковите радикальне знищення всякого національного і політичного поневолення, самостійність України і Демократія».

Винниченко обстоював заборону найманої праці, допускаючи приватну власність і пропонуючи розглядати колективну власність, що стала основним складником обґрунтованої ним концепції – *колектократії*.

13.5. Державотворчі та військово-політичні погляди С. Петлюри

Найбільш послідовною й непримиренною постаттю в боротьбі з більшовицькою владою доби національно-визвольних змагань 1917–1921 років був державний, політичний і військовий діяч, літератор, публіцист, організатор українських збройних сил, генеральний секретар військових справ УЦР, другий голова Директорії *Симон Петлюра*. Основні праці: «До населення всієї соборної України» (1919), «Проти погромів» (1919), «Сучасна українська еміграція та її завдання» (1923), «Табір» (1923).

Симон Петлюра
(1879–1926)

Для усвідомлення ідейних переконань одного з лідерів національно-визвольних змагань Петлюри варто зважати на їхню еволюцію від захоплення марксистським ученням із його класовою теорією до переходу на національно-державне підґрунтя. Ще 1907 року соціал-демократичний світогляд Петлюри – члена редколегії щотижневої газети Української соціал-демократичної робітничої партії «Слово» – не підлягав сумніву, але вже на початку Першої світової війни був помітний істотний нахил діяча до національно-державної ідеї.

Створена Петлюрою концепція презентувала становище України як політичної одиниці в межах не тільки Російської імперії, а й міжнародного загальноєвропейського простору. У статті «Війна і українці» (1914), що опублікована Петлюрою на сторінках «Украинской жизни», сформульовано тезу про лояльність українців до російського уряду напередодні війни. Значущість цього маніфесту-декларації Петлюра пояснив неможливістю мовчання українського народу в той історичний момент, коли відбувається «примирення» російського громадянства з урядом. Інакше таке мовчання може «служити скріпленням того погляду, ніби вони (українці – *прим. авт. теми*) або не існують, або що для них не може бути місця в межах російської держави».

У публікаціях Петлюри виразною постає боротьба автора за національне піднесення. Діяча турбував факт порушення державою прав пригноблених націй на віль-

ний розвиток, національні школи й культуру, що, зрештою, мало призвести до духовного занепаду та загибелі таких спільнот. Пронизані демократією, принциповістю, патріотизмом і вірою у власну державність, статті Петлюри спрямовані на згуртування всіх верств українського народу в боротьбі за національне відродження.

Тільки міць, єдність та тверде непохитне стремління до повної незалежності й свободи може бути нашим побратимом.

С. Петлюра, «До населення всієї соборної України»

Розмірковуючи над майбутнім устроєм Російської держави, Петлюра вважав, що Україні потрібні такі державний устрій і форма державного правління, які забезпечать економічний, національний та культурний поступ. Напередодні революції діяч поділяв думку більшості української інтелігенції про оптимальність статусу національної автономії.

Обстоюючи в статті «Війна і українці» думку про лояльне виконання українцями обов'язку перед Російською державою, Петлюра висловлював сподівання стосовного того, що в майбутньому ставлення російського уряду до українського питання зміниться.

Отже, до початку Української революції Петлюра підійшов як особистість, яка постійно еволюціонувала від соціаліста до політика національно-визвольного змісту¹. Під політичної активності Петлюри датованій 1918–1919 роками, коли внутрішньо- й зовнішньополітичні обставини, що загрожували новопосталій українській державності, вимагали вже не стільки духовного піднесення, мітингів, декларацій, резолюцій, скільки сильного та відповідального керівництва в умовах воєнного часу.

Як запеклий ворог більшовиків, Петлюра обстоював позицію виразного державника та послідовника самостійності, заперечуючи диктатуру пролетаріату, будь-яку залежність від російського імперіалізму. В істинності своєї лінії Петлюра намагався переконувати багатьох сучасників, утім, часто не знаходив спільної мови з оточенням, зокрема, через усе ще популярну автономно-федеративну ідею.

Усвідомлюючи сутність імперського гноблення українського народу та передбачаючи чергову загрозу від більшовиків, Петлюра, на відміну від багатьох лідерів національного руху, зокрема від Грушевського, Винниченка, наголошував на потребі у власній сильній армії. Петлюра вбачав в існуванні національних збройних сил дієвий засіб для забезпечення державної незалежності, протидії зовнішнім загрозам. Для створення такої сили Петлюра очолив національний військовий рух, розпочав розбудову української армії. З огляду на об'єктивні обставини (недостатня боєздатність, неорганізованість, недисциплінованість збройних сил), у процесі розбудови армії, що не можна вважати бездоганним, було досягнуто чималих успіхів. Наприклад, Гайдамацький Кіш Слобідської України, організований Петлюрою, відіграв вирішальну роль у придушенні більшовицького повстання в Києві.

Утворена Директорія, що зовні нагадувала демократичний інститут, а реально відповідно до внутрішньо- й зовнішньополітичних обставин була наділена диктаторськими повноваженнями, практично з перших часів почала себе дискредитувати як

¹ Формально остаточний перехід Петлюри до національно-державних позицій відбувся 1919 року, після його виходу з Української соціал-демократичної робітничої партії.

Розділ 3. Еволюція вітчизняної політичної думки у першій половині ХХ століття

колегіальний орган, причини чого були очевидні. У керівництві Директорії зібралися люди з різними політичними поглядами та особистими амбіціями. Від початку діяльності Директорії ініціативу почав перебирати саме Петлюра, позиціонуючи себе як головнокомандувач українських збройних сил.

Провадячи державотворчу політику, Петлюра спрямовував свої зусилля на зміцнення й захист української державності. Як активний прибічник самостійності України, діяч був переконаний, що досягнення мети вимагає консолідації всіх політичних сил. Визнаючи найбільшим ворогом України російський більшовизм, Петлюра вважав його загрозою на шляху до існування української нації. Звертаючись до українського народу, він зазначав: «Твердо пам'ятай і віруй, що Верховний Уряд твій – та міністри, ним призначені, розпочавши боротьбу за інтереси народу України проти клятої гетьманщини й подолавши непридатний та ворожий нам большевизм, не припинили й не припинять боротьби проти всіх насильників, були б то большевицькі чи добровольчі банди грабіжників, доки не забезпечать повної свободи, незалежності та добробуту народові України» («До населення всієї соборної України»).

Суспільно-політична та просвітницька діяльність Петлюри репрезентувала основну ідентифікаційну модель українства, побудовану на утвердженні національної самосвідомості й захисті національних інтересів. За переконанням державного діяча, провідна мета національного розвитку повинна бути ґрунтована на інтересах нації та країни, а не на інтересах окремих кланів чи партій. Петлюра дійшов висновку, що здобуття української держави є справою всієї нації, а не окремого класу або партії. Така справа вимагає єдності волі нації, вищості державних інтересів і завдань над партійними.

Петлюрі як видатному політичному діячеві належить концепція державної структури України, що постає як самостійна, соборна, демократична правова республіка. Послідовно обстоюючи принципи республіканської демократії, Петлюра підтримував ідею широкої реалізації самоуправління, поділу влади на три гілки, автономії національних меншин. Державотворчий світогляд Петлюри сприяв утвердженню в Україні легітимної влади, компетенція якої поширювалася на регулювання й координування всіх сфер суспільного життя.

З огляду на складне зовнішньополітичне становище, у якому опинилась Українська держава, основними засадами міжнародної політики Петлюри були: боротьба за самостійність України; відсутність тенденцій до федералізму; заперечення домовленостей із росіянами, якщо вони не визнають самостійності України; намагання знайти політичну, дипломатичну, господарську, санітарну та військову підтримку держав Антанти. Як прихильник «політичного реалізму», Петлюра прагнув реалізувати зовнішню політику, що забезпечила б самостійність України, зважаючи на реальні сили й відносини всередині нації та міжнародну ситуацію.

На державотворчих підвалинах Петлюра зробив наголос у відозві «До населення всієї соборної України», де зазначено: «Уряд Української Народної Республіки знає, що все, що здобуто українським народом у революційній боротьбі, повинно належати народові, й тому, щоб збудувати міцну та вільну Українську Республіку, в про-

граму своєї діяльності покладає такі підвалини: Перша підвалина: самостійність і незалежність Української Народної Республіки, – щоб ніхто з близьких та далеких сусідів не замахувався на наше самостійне державне життя та добробут українського народу. Друга підвалина: передача земель казенних і всіх великих власників без викупу до рук селянства. Третя підвалина: цілковите забезпечення робітничого класу, як того вимагають інтереси самих робітників та інтереси республіки – 8-годинний робочий день і страхування робітників. Четверта підвалина: загальне, рівне, таємне, безпосереднє, пропорціональне право обирати своїх представників до всіх установ народної влади. П'ята підвалина: мир, добре співжиття зі всіма народами світу та встановлення з ними торговельних зносин, щоб забезпечити українське населення всім необхідним: крамом, сіллю, нафтою, шкірою, залізом, матерією і т. ін.».

Петлюрі, як і Грушевському та Винниченку, не вдалося широко реалізувати свої державотворчі задуми. Цьому завадило складне військово-політичне становище, у якому опинилася Директорія. Боротьба з більшовиками природно звужувала голові Директорії простір для зовнішньополітичних стратегій. Заручившись підтримкою Польщі, Петлюра змушений був поступитися західноукраїнськими землями, у зв'язку з чим зазнав нищівної критики сучасників. Навіть такий вимушений хід не приніс УНР тривалих дивідендів.

Не пробачивши Петлюрі його категоричної щодо української державності самостійницької позиції, радянська влада для дискредитації імені українського ватажка звинуватила його в єврейських погромах. Цей пропагандистський хід спростовував єврейський публіцист В. Жаботинський. Заперечуючи антисемітські погляди українського політичного діяча, він зазначив, що негативний вплив на відносини українського та єврейського населення тоді мав брутальний перебіг подій, що став трагедією для обох народів. Намагаючись запобігати таким погромам, Петлюра звертався до населення, готував декрети УНР і накази до старшин та армії, де йшлося, зокрема, про створення надзвичайних комісій для дослідження погромів, застосування смертної кари за їх вчинення.

Розмірковуючи про причини поразки національно-визвольних змагань в Україні, Петлюра апелював до браку кваліфікованих державних діячів, замість яких державотворчу справу провадили, на його думку, переважно фанати, демагоги або ж наївні люди, які вірили в силу резолюцій. Наслідки непрофесіоналізму посилювалися відсутністю єдності, міжелітною боротьбою, у якій партійні інтереси переважали державні. Причини роз'єднаності національних еліт полягали у відсутності окресленої державної ідеології та неоформленості волі народу.

Переконаний і непримиренний опонент більшовизму, Петлюра залишався аж до своєї трагічної загибелі¹ борцем за відновлення суверенності та незалежності України.

¹ Анархіст Ш. Шварцбард убив Петлюру 25.05.1926 р. у Парижі. Так він нібито помстився за членів сім'ї, убитих у період єврейських погромів (більшість дослідників вважає, що власне він був агентом НКВС, а помста – тільки привід).

13.6. Наукова та громадсько-політична діяльність представників Української партії соціалістів-революціонерів (Ю. Охримович, П. Христюк, Н. Григорієв)

Громадсько-політична діяльність і творча спадщина відомих членів Української партії соціалістів-революціонерів Ю. Охримовича, П. Христюка та Н. Григорієва у вітчизняній політичній науці проаналізована українською дослідницею Т. Бевз, до доробку якої ми звернемося при вивченні їх поглядів.

Юліан Охримович був переконаним самостійником і соціаліст-гуманістом. Основна праця – «Нарис розвитку української національно-політичної думки в ХІХ ст.» (1918). Після Лютневої революції Охримович долучився до активної революційної й політичної діяльності. Зі створенням УЦР студентські громади Мелітополя направили його до Києва. Із приводу участі в Раді «австрійця» «Києвлянин» на своїх сторінках влаштував Охримовичу «гоніння». Зважаючи на цей факт, він змушений був залишити УЦР. Утім, Охримович не відмовився від участі в загальному національно-визвольному русі й продовжив свою діяльність як секретар Центрального Комітету УПСР, членом якої він був уже тривалий час. Упродовж 1917–1918 років Охримович обіймав цю посаду. До секретарства в УПСР додалося ще й секретарство в Селянській Спілці. Одночасно Охримович був співробітником «Народньої Волі» та видавництва «Серп і Молот».

Й до того високий авторитет Охримовича серед однопартійців зміцнив вихід наукового твору «Нарис розвитку української національно-політичної думки в ХІХ ст.». Особливу увагу автор акцентував на національному моменті в українській політичній думці. Він прагнув повернути молоду українську інтелігенцію до ядра нації, до національної традиції.

Говорячи про настрої серед української молоді на початку 1860-х років, Охримович зауважував, що «молоде покоління 60-х років виховувалося під впливом двох ідейних течій: з одного боку, були це ідеї Кирило-мефодіївців і поезія Шевченка, з

... велика ідейна будова, створена геніальним духом Шевченка, захиталася, національний і політичний радикалізм, що творив гармонійну цілість в його світогляді, розділилася. Над українською інтелігенцією зависла вдруге проклята мара безполітичного націоналізму і безнаціонального аполітизму.

Ю. Охримович, «Нарис розвитку української національно-політичної думки в ХІХ ст.»

другого – народницько-соціалістичні ідеї Герцена, Чернишевського і Добролюбова. Синтеза цих двох течій давала головний напрям громадській думці молодих Українців, що найбільш захоплювалися двома словами – «Україна» та «народ». Українство та народництво, любов до українських звичаїв, історії та мови, з другого боку, до українського простолюду, були тими гаслами, що об'єднували всю молоду інтелігенцію, родом з України, бодай в першій половині 60-их років» («Нарис розвитку української національно-політичної думки в ХІХ ст.»).

Після виходу згаданої праці Охримовича в 1918 році видатний український історик В. Дорошенко писав: «І хоч авторові в розпалі революції й недостачі потрібних матеріалів та книжок не було і як переглянути й справити свої наспіх писані відчити,

все ж таки книжка його справила свою службу, заспокоюючи інтерес широких кругів інтелігенції, яка щойно усвідомилась національно, до недавнього минулого українського руху, до його первочинів». В. Дорошенко зауважував, що в період революції «і фаховий історик мусів би поборювати чимало трудностей, що ж говорити вже про молодого студента, який ще крім того не міг користуватися з більшої бібліотеки, не кажучи вже про те, що був цілком позбавлений книг і часописів, що появилися за границею Росії. Очевидно устерегти промахів йому було неможливо. Мусів не одно цитувати з пам'яті, брати з других або третіх рук, не маючи змоги перевірити. Але не зважаючи на це, реферат... вирізняється дуже корисно з поміж подібних студентських робіт, опрацьований совісно, зі знанням річі. Тому зовсім була оправдована поява його в друку в 1918 р.».

Павло Христюк
(1890–1941)

Відомим публіцистом і кооператором був один із засновників УПСР, член УЦР, Генеральний писар у першому уряді України, заступник міністра внутрішніх справ в уряді Директорії *Павло Христюк*. Основна праця – «Замітки і матеріали до історії української революції 1917–1920 рр.» (1921).

Як зазначає Т. Бевз, Христюк вирізнявся тверезістю оцінювання ситуації, стисло аналізував різні почини й акції українського революційного руху та вмів логічно обґрунтувати свої висновки. Завдяки йому есерівська організація відкидала різні політичні плани й революційні акції, що походили від певного романтично налаштованого діяча, які не мали жодних шансів на успіх. Здібності Христюка високо оцінив партійний колега М. Ковалевський: «Талановитий публіцист і критик, він міг би за нормальних обставин українського

життя зайняти передове становище в культурному і громадському житті України».

Христюку належить ініціатива скликання, а також організація й керівництво першим вільним кооперативним з'їздом Київщини (березень 1917 р.). Він зазначав, що кооперація – це класовий рух і для демократичних верств є однією з форм боротьби з панівною буржуазною верствою. Крім того, це рух економічний, а тому кооперація повинна йти власною дорогою, не приймаючи партійного напряду.

На думку Христюка, у перші дні революції українські політичні групи й течії повинні були, цілком природно, використати для самоорганізації й вироблення своїх сталих партійних програм. Він зауважував, що Україна не наслідуватиме зразки західноєвропейських республік, навіть найбільш демократичних, а створить свою народну республіку, яка обстоюватиме інтереси трудового українського народу.

Привертаючи увагу до важливості вивчення української революції в передньому слові до «Заміток і матеріалів до історії української революції 1917–1920 рр.», Христюк зазначав, що «усвідомлення досвіду її має ... першорядне значення для працюючих класів не тільки України, але й інших народів – так пануючих, так і поневолених...». Особливістю цього дослідження є те, що автор, по суті, висвітлює есерівський погляд на історію української революції.

Христюк скрупульозно, залучаючи великий арсенал партійних документів, широ-

ку джерельну базу, проаналізував діяльність УПСР періоду національно-визвольних змагань. Водночас інформація про УПСР у різні періоди подана дещо нерівномірно. Зокрема, у той час як доба УЦР і Директорії відтворена повно, діяльність партії в період Гетьманату розкрита недостатньо. Цінним є те, що автор, намагаючись бути об'єктивним, подав інформацію про діячів українського визвольного руху, про їхній персональний внесок у справу революції. Христюку вдалося висвітлити не лише діяльність УПСР, а й певною мірою УСДРП, також уперше в історіографії порівняти ці партії.

Відомою постаттю доби УЦР, Ради Міністрів та Директорії був громадський і політичний діяч, соціолог, політолог *Никифір Григорійв*.

Никифір Григорійв
(1883–1953)

Основні праці (написані в еміграції): «Фатальна помилка революції» (1921), «Народна влада на Україні» (1922), «Соціалізм, націоналізм та інтернаціоналізм» (1923), «Підстави української національно-державної політики» (1923).

Досліджуючи постать і діяльність Григорієва, українська дослідниця Т. Бевз зазначає, що в центрі його досліджень була нація й держава. Діяч підготував власні концепції держави та нації. Полемізуючи з П. Сорокіним, він наголошував: «...наведене проф. Сорокіним означення держави не виявляє ества держави, не вказує тих властивостей, якими вона вирізняється від інших суспільних організацій. Мало вказати певні властивості держави, необхідно вказати саме ті, якими вона відрізняється від інших суспільних скупчень. Тоді уява про державу буде ясною».

На переконання Григорієва, держава – соціальна організація, що виконує вище (домініальне) право володіння на певну територію, організовує в її межах порядок серед населення, захищає й використовує цю територію за своєю волею. Держава як соціальне організоване скупчення відрізняється від усіх скупчень, власне, однією рисою: вона самостійно розпоряджається певною частиною поверхні землі без згоди інших народів та оселеного на цій території населення.

Розуміння держави розвивалося впродовж історії, на думку Григорієва, певними наростаючими хвилями, що, заламуючись і розсипаючись у часи великих соціальних потрясінь та в умовах переворотів, уклалися в чотири характерні доби: 1) старосвітську – усесвітніх держав до занепаду Риму; 2) середньовічну – феодальних держав, до революції англійської і французької, американської боротьби за незалежність; 3) новітню – народних (парламентарних, національних) держав, до світової війни; 4) сучасну – групових (монолітних і коаліційних) держав нашого часу. За висловом Григорієва, розуміння держави в кожен добу проходило три етапи: теократичний, раціоналістичний і дослідний. «Кожна доба розпочиналася теократичними теоріями (оригінальними або відродженими), на зміну яким приходили раціоналістичні, а з останніх розвивалися дослідно-наукові. Теорії пізніших діб відрізнялися від своїх аналогічних попередниць ширшим розмахом та глибиною, але й то не завжди. Не раз теорії нащадків значно убогіші за теорії предків».

Ідеальною формою влади для України Григоріїв уважав народовладдя. Через усі його наукові праці червоною ниткою проходить ідея влади трудового народу – влади рад, народної влади. Єдиною історично-традиційною формою влади українського народу, за переконанням ученого, є ради. У своїх працях він зауважує, що українська нація – нація трудова.

Григоріїв не погоджувався з думкою про те, що нація виникла в ХІХ столітті, і заперечував те, що народження нації тісно пов'язане з народженням політичної ново-чинної демократії. На його думку, нація не тільки як біологічне явище (розширений рід), але і як культурне (культурний тип) існувала з давніх-давен та відіграла певну роль у людському житті.

Нація не існувала як усвідомлене явище (Григоріїв стверджував, що і в час, коли він писав свою «Націографію», не існувало чіткого загальноновизнаного визначення нації). Нація існувала як біологічно-культурний факт, як розрослий рід, як скупчення споріднених елементів, «що, позбавлені права володіння землею, завжди захищали інтереси своїх членів різними способами, переважно розвитком культури». Багато людей цього факту не помічало, а часто не хотіло помічати, однак він від цього не переставав існувати, був завжди, навіть у часи найбільшого розквіту великих держав. Біблійні оповідання засвідчують, що євреї розрізняли своїх сусідів не тільки за релігією, за державами, а й виокремлювали національні біологічно-культурні типи.

Націю вчений характеризував як явище біологічне (спільне родове походження і спільна територія), економічне (господарський зв'язок), культурне (спільна мова й культура). Для свого існування вона потребує міцного біологічного зв'язку та задоволення всіх господарських (житла, їжі, одяжі) і духовних (розвитку розуму, почуття, мови, науки, письменства) потреб власними засобами, на власний смак, відповідно до індивідуальних здібностей і потреб.

У роботі «Соціалізм, націоналізм та інтернаціоналізм» Григоріїв порушує аспекти, пов'язані з культурою нації. За його словами, громадяни великих держав, запозичуючи за власною волею культурні здобутки інших народів і приєднуючи їх до своєї культури, щиро вірили, що їхня збагачена культура найкраще може задовольнити все людство, і вважали, що окремі народи у власних інтересах повинні переймати їхню збагачену культуру собі. Щодо власної культури завойованих народів, то від неї потрібно відректися в ім'я чужої великої. Територія та господарство для вченого – основа суверенності нації. Нація, яка не має своєї території та свого господарства, завжди залежатиме від тих, на чий території вона перебуває й чийм господарством користується.

Для захисту своєї території та господарства, на думку Григорієва, нація повинна бути політично свідома. Він стверджував, що прагнення біологічної групи перетворитися в політичну є вищим законом її існування. Перетворення біологічної групи в політичну робить тільки розвиток її культури. Григоріїв зауважував, що нація, яка не має власної культури, засуджена на занепад, підлеглисть іншим, знищення. Передумовою культурного

Кожна нація, як і окрема особа, може зберегти свою суверенність тільки маючи власну територію, господарство, культуру.

Н. Григоріїв, «Підстави української національно-державної політики»

розвитку нації є її державна самостійність. Боротьба за культуру в кінцевому висліді – боротьба за державу, за політичну самостійність. Культура нації залежить від її господарського стану. Що кращий господарський стан, то вища культура.

У праці пізнішого періоду, «Спогади Руїнника, про те, як ми руйнували тюрму народів, а будували свою хату» (1937), Григоріїв докладно проаналізував передумови революції, стратегію й тактику, основні напрями революції, перебіг суспільних рухів і пов'язаних із ними війн, причини поразки. На його думку, революція – протилежність реформі. Реформи – це повільна, планова зміна суспільного ладу, поступовий перехід від однієї зміни до іншої. Революція – це раптовий, стихійний, безплановий або малоплановий перехід від однієї системи суспільного політичного ладу до іншої; це раптове переведення багатьох змін; головна ж – це зміна панівної в суспільстві верстви. Григоріїв уважав, що будь-яка революція має два завдання: зруйнувати старе та збудувати нове.

13.7. С. Мазлах і В. Шахрай – фундатори націонал-комуністичної течії в Україні

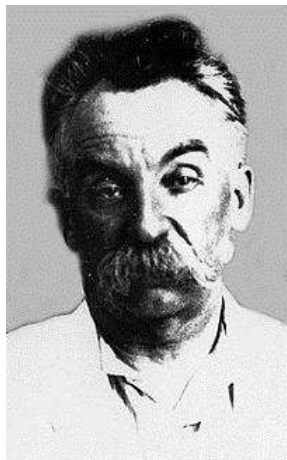
Чільне місце в політичній думці України доби національно-визвольних змагань і революції 1917–1921 років посіла концепція *націонал-комунізму*. Поява цього напрямку стала наслідком поєднання національного й комуністичного підходів до розуміння процесів державотворення, що мали ґрунтовні відмінності в питаннях історичного розвитку та майбутнього світової спільноти. Із позиції націоналізму, провідна роль в історичному поступі суспільства належить націям, натомість комунізм сповідував протистояння класів.

Націонал-комунізм сформувався як самостійна течія, уособивши ідеї комуністичної перебудови суспільства та не зрушивши з національного підґрунтя. Національно свідомі більшовики, поділяючи комуністичні цінності й обстоюючи при цьому самостійницькі позиції, зокрема вимагаючи державного та партійного суверенітету, становили в Україні суттєву конкуренцію російським більшовикам.

Для українських націонал-комуністів було типовим виводити національне визволення й державну самостійність України з марксистської теорії пролетарської соціалістичної революції, вважаючи їх запорукою перемоги в Україні та світі. Не дивно, що такий погляд не відповідав офіційній позиції російських більшовиків, оскільки не сприяв їхній політиці поневолення України. Допомога українських націонал-комуністів в утвердженні більшовиками радянської влади в Україні була посутньою, проте їхні самостійницькі настрої не узгоджувалися з лінією російського більшовизму про побудову влади на засадах унітарності та однопартійності.

Історично першою течією українського націонал-комунізму була ліва течія в УСДРП, що наприкінці 1917 – на початку 1918 років, після розколу цієї партії, постала окремою політичною групою. Уже влітку 1917 року УСДРП у Полтаві залишила перша група лівих (близько 40 осіб) на чолі з А. Буценком. З осені 1917 року ліві групи в деяких містах перемагали: група Ю. Медведєва в Харкові, група Є. Нероновича в Києві.

На І з'їзді КП(б)У (5–12 липня 1918 р.) у Москві члени лівих соціал-демократичних груп вступили до більшовицької партії. Незважаючи на погодженість основних дій із більшовиками та перебуваючи у складі КП(б)У, вони мали власну програму з національного питання, викладену в декларації їхнього організаційного комітету. Основними її пунктами були рівноправність України з Росією за їхнього федеративного зв'язку, а також вільний розвиток «національних форм пролетарської культури на Україні». Представники цієї течії (наприклад, Є. Касьяненко) не раз обстоювали самостійницькі позиції вже в лавах КП(б)У.

Сергій Мазлах
(1878–1937)

Представниками наступної течії націонал-комунізму в Україні (у хронологічному порядку) можна вважати тих українських комуністів, які під час першої радянської республіки й після її падіння боролися за незалежність Комуністичної партії України від РКП(б) і за самостійність Радянської України. Жовтнева революція 1917 року у Росії гостро поставила перед українськими більшовиками питання про владу й перспективи більшовиків в Україні, де на політичній арені з'явилася УЦР. Для досягнення впливу в Києві, треба було об'єднати всі більшовицькі організації України під спільним проводом.

В Україні робили кроки до утворення окремої комуністичної партії. Група членів Київського комітету РСДРП(б): В. П. Затонський, І. Ю. Кулик та інші – за згодою комітету підготувала і 30 листопада 1917 року видала листівку «Соціал-демократія України (більшовики-українці)». Листівка була випущена від імені Організаційного комітету соціал-демократії України (більшовики-українці). Як видно з цього документа, члени Київського комітету прагнули будувати нову компартію на національно-федералістських принципах стосовно РСДРП(б).

Незважаючи на те, що націонал-комунізм був концептуалізований в Україні з кінця 1917 року, своє теоретичне обґрунтування він отримав на початку 1919 року після виходу праці «До хвили. Що діється на Україні та з Україною» авторства двох українських більшовиків – *Сергія Мазлаха* (справжнє прізвище – Робсман) та *Василя Шахрая*. Ця книга, що фактично містила розгорнуту програму українського націонал-комунізму, послугувала дороговказом усім, хто обстоював такі позиції.

Ще до видання названої праці Мазлах висловлював міркування, які в національному питанні суттєво відрізнялися від поглядів переважної кількості більшовиків. Діяч розумів деклароване більшовицькою владою право на самовизначення як право українського народу на самостійну українську державу. Через домінування класового підходу у світогляді кадрового більшовика й ортодоксального марксиста, Мазлах заперечував створення в Україні Комуністичної партії (біль-

Василь Шахрай
(1888–1919)

шовиків) України як територіально-обласної організації Російської Комуністичної партії (більшовиків), а не як самостійної структури. На противагу цьому, Мазлах та Шахрай 1918 року створили першу націонал-комуністичну опозицію й підготували працю «До хвилі. Що діється на Україні та з Україною».

Проаналізувавши українсько-російські відносини, зокрема економічну компоненту, Мазлах і Шахрай зробили висновок: відносини між двома народами подібні до відносин колонії та метрополії, тому постає питання соціального й національного визволення України.

Із огляду на декларування більшовиками в революційній агітації гасла «самовизначення аж до відокремлення», автори книги звертаються до В. Леніна: «В часи історичного життя людство так багато чуло дуже гарних слів і бачило так багато діла, котре не відповідає словам, що ми маємо право поставити під підозрілу увагу всяке хороше слово, коли воно веде... до якогось іншого діла. Товаришу Леніне! Доведіть ... необхідність об'єднання України й Росії, покажіть, у чому ми помиляємося, чим наша аналіза конкретних умов життя і розвитку українського руху є неправильна, покажіть на цьому конкретному прикладі, як треба прикладати пункти 5 резолюції 1913 року, параграф 9 комуністичної програми взагалі,) – і ми так же одверто й привселюдно зречемося самостійності України... Покажіть на прикладі України, Грузії, Латвії, Литви, Білої Русі, Естляндії проведення принципу пролетарської політики: права націй на самовизначення. Бо ми не розуміємо вашої політики. І дивлячись на неї, ми здатні схопитися за голову і скрикнути: «За що ми голови складали, дурні козачі?» (тут і далі цитати наведені з твору «До хвилі. Що діється на Україні та з Україною»).

Зважаючи на те, що Україна є такою ж країною, як Німеччина, Франція, Італія чи Англія, Мазлах і Шахрай полемізують із усіма, хто проповідував російський великодержавний шовінізм. На їхню думку, об'єднання України та Росії могло б послугувати на користь лише останньої. Натомість що швидше Україна здобуде самостійність, то «краще буде і для України і для сусідніх країн, тим менше буде національної гризні і ворожнечі, тим лігший буде дальший поступ економічного, політичного, соціального, культурного життя України, тим більший вклад у скарбницю світової культури дасть Україна?».

Як політичні реалісти, Мазлах і Шахрай убачали в самостійності України не декларування, а реальне утвердження державності, конституювання її як державно-політичної одиниці. Звертаючись до політичної дійсності, автори зазначають, що стосовно Української держави можливі лише два варіанти: або самостійна Україна, для чого мають бути незалежні уряд і партія, або Україна в образі Півдня Росії, що передбачає приборкання українства. У такий спосіб діячі визнають дієвість української державності лише за наявності незалежного партійно-політичного центру, спроможного забезпечувати самостійність і суверенітет країни, а також декларативність будь-якої суб'єктності, доки Україна матиме керований росіянами уряд.

Усебічно, переважно з марксистських позицій, Мазлах і Шахрай обґрунтували державне усамостійнення України, узалежнивши від нього долю власне соціалістичної революції. Здобуття Україною самостійності витлумачене авторами як шлях подолан-

ня важкої, посіяної царизмом спадщини національного гніту. Автори не демонструють антиросійських настроїв, однак зазначають, що відносини між Україною й Росією мають бути вибудовані на якісно інших засадах, ніж ті, що були до революції: «Нова Росія й нова Україна – дві рівноправні сестри, дві вільні країни, дві незалежні, самостійні й в той же час об'єднані спільними інтересами, пошаною одна до одної – ось до чого ми прагнемо». Отже, окреме існування двох незалежних держав, за задумом авторів праці, мало б стати запорукою дружби двох народів.

Обґрунтовуючи доцільність боротьби українців за національно-державне визволення й відродження, Мазлах і Шахрай стверджують, що «для українського робітника і селянина бути «націоналістом» і «шовіністом» наразі є не тільки історичним правом, а й історичною необхідністю, історичною повинністю». Вихваляючи російських робітників за революцію, автори книги критикують успадкування більшовизмом імперіалістичних практик царської Росії та виправдовують право українського народу вдаватися до таких самих засобів: «Російський пролетаріят утворив соціальну революцію. Хвала йому й пошана від щирого серця. Але це ще не значить, що в спадщину від царської Росії він ні каплі не захопив ні «імперіялізму», ні «історичних» чи «етнографічних» прав... ми на власному досвіді переконаємося, що він не позбувся «слабостей» і «помилочок»... наше діло попередити російський і український («російського походження») пролетаріят від «можливих помилок»... прямо і одверто заявляємо: ми не злякаємося і справжнього шовінізму, якщо іншого шляху не буде. Клини клином вишибай! Наш «націоналізм» і наш «шовінізм» цілком і повністю визначається вашим «інтернаціоналізмом»: як ви, так і ми. Тільки ви ховаєтесь за слова, а ми ховатися не хочемо».

Основним засобом реалізації в Україні націонал-комуністичної ідеї Мазлах і Шахрай уважали організацію самостійної й незалежної УКП(б). Під таким гаслом вийшла їхня праця:

Україна повинна бути і буде (якщо соціалістична революція і соціалізм не фраза і шарлатанство) єдиною і самостійною.

С. Мазлах, В. Шахрай, «До хвили. Що діється на Україні та з Україною»

«Українська комуністична партія (більшовиків) – [...] повинна бути [...], щоб повести боротьбу за дійсно самостійну, дійсно незалежну Україну, в якій українське робітництво і селянство будуть панамі не тільки в прокламаціях Директорії, а й на ділі». Крім того, вони бажали Україні й «свого

Леніна». За задумом авторів ідеї, самостійна УКП(б) мала б об'єднатися з іншими націонал-революційними силами для досягнення самостійності України, що своєю чергою була потрактована як робітничо-селянська республіка.

Реакція більшовицького центру на провокаційну публікацію не змусила довго чекати. Після виходу публікації її авторів виключили з партії, а книгу вилучили з книгарень. Згодом були знищені й усі націонал-комуністичні партії. Утім, після ліквідації організованої течії націонал-комунізму носіями згаданих ідей продовжували бути окремі українські більшовики, у діяльності яких убачали риси національної свідомості та вплив яких був помітним до кінця 1920–1930 років. Не змінюючи сутності націонал-комунізму (трактування Маркса в руслі національного підґрунтя), такі діячі

вели боротьбу за певні демократичні перетворення. Ідея ж про самостійність України була втілена в декларації рівності радянських республік.

У цілому більшовицька влада не змогла повністю придушити ту самостійницьку ідею, яку продовжував плекати український народ. Націонал-комуністи Мазлах і Шахрай переконували: «Український народ, українська нація уже визначилися», і усамостійнення України вже відбувалося за їхнього життя. І такий процес є незворотнім: «Раніше чи пізніше, чи трудним і кривавим шляхом озброєної боротьби, чи згодою, шляхом демократичного вирішення спірних питань з сусідніми країнами, а Україна буде самостійною й незалежною не на словах тільки, а й на ділі».

□□□ □□□ □□□ □□□ □□□

Отже, підґрунтям політичної думки доби 1917–1921 років послугувала ідея національного визволення. На початку революції український провід убачав її досягнення в реалізації концепції національно-територіальної автономії. Лише після невдалих спроб вибудувати відносини з російськими більшовиками на демократичних засадах домінуючим стало гасло про повну незалежність України. Прагнучи покращення життя робітничого класу та селянства, національні лідери закликали до соціалістичних ідей організації суспільства, однак цьому завадили недалекоглядність і непослідовність у внутрішній і зовнішній політиці.

Питання для самоконтролю

1. Розв'язання яких питань в Україні становило порядок денний після Лютневої революції в царській Росії?
2. Яка ідеологія домінувала в Україні за доби національно-визвольних змагань і чому?
3. Чому на початку революції в Україні ідея національно-територіальної автономії країни в складі Росії превалювала над ідеєю повної незалежності держави?
4. У чому полягала ідея національно-персональної автономії українських соціалістів для розв'язання проблеми національних меншин?
5. Чому жодній із патріотичних політичних сил в Україні не вдалося реалізувати власні стратегії?
6. Які були основні політичні постулати М. Грушевського?
7. Як характеризував М. Грушевський національно-територіальну автономію України в складі демократичної, федеративної Республіки Росії?
8. Які повноваження М. Грушевський уважав за потрібне надавати центральній владі демократичної, федеративної Республіки Росії?
9. Як у вченні М. Грушевського представлена ідея децентралізації?
10. Як вплинуло на М. Грушевського протистояння УНР із більшовиками?
11. Який прошарок суспільства В. Винниченко вважав рушієм українського народу?

12. Яким було ставлення В. Винниченка до капіталізму?
13. У чому полягала еволюція поглядів В. Винниченка?
14. Що в діях радянської влади поставало об'єктом гострої критики В. Винниченка? Поясніть відповідь.
15. У чому, на думку В. Винниченка, полягала основна причина поразки національно-визвольних змагань в Україні?
16. Як еволюціонували погляди й переконання С. Петлюри?
17. Чим можна пояснити той факт, що пік політичної активності С. Петлюри датований 1918–1919 роками?
18. Чим відрізнялися погляди С. Петлюри від М. Грушевського та В. Винниченка в питанні формування збройних сил?
19. Який зміст державотворчих поглядів С. Петлюри?
20. У чому полягала зовнішня політика голови Директорії – С. Петлюри?
21. Унаслідок чого виникла ідеологія націонал-комунізму?
22. Чому революційне гасло про «самовизначення аж до відокремлення» стало предметом розбрату між українськими націонал-комуністами й більшовиками?
23. У чому особливість політичної програми українських соціалістів-революціонерів?
24. Що вважали основним засобом реалізації в Україні націонал-комуністичної ідеї її фундатори С. Мазлах і В. Шахрай?

Література

Бевз Т. Григорійв Никифір / Т. Бевз // Історія політичної думки : навч. енцикл. слов.-довід. / за заг. ред. Н. М. Хоми ; [В. М. Денисенко, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін.]. – Львів : Новий Світ-2000, 2014. – С. 173–174.

Бевз Т. Між романтизмом і реалізмом (сторінки історії УПСР) / Т. Бевз ; ІПіЕНД НАН України. – К. : [б.в.], 1999. – 271 с.

Бевз Т. Н. Я. Григорійв – політик і вчений / Т. Бевз. – К. : ІММБ, 2003. – 284 с.

Бевз Т. Охримович Юліан / Т. Бевз // Історія політичної думки : навч. енцикл. слов.-довід. / за заг. ред. Н. М. Хоми ; [В. М. Денисенко, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін.]. – Львів : Новий Світ-2000, 2014. – С. 508–509.

Бевз Т. Політик і вчений (До 120-річчя з дня народження Н. Я. Григорієва) / Т. Бевз // Укр. іст. журн. – 2003. – № 2. – С. 74–88.

Бевз Т. Політичні ідеї українських інтелектуалів середини XIX – початку XX століть / Т. Бевз // У кн.: Політична наука в Україні. 1991–2016 : у 2 т. Т.1. Політична наука: західні тренди розвитку й українська специфіка / НАН України, Ін-т політ. і етнонац. досліджень ім. І. Ф. Кураса ; редкол.: О. Рафальський (гол.), М. Кармазіна, О. Майборода. – К. : Парлам. вид-во, 2016. – 656 с. – С. 171–199.

Бевз Т. Соціологічна концепція виникнення держави Никифора Григорієва / Т. Бевз // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2003. – № 3. – С. 183–194.

Бевз Т. Українська державність: ідеологія, політика, практика (Система народоправства у теоретичних концепціях Н. Григорієва) / Т. Бевз. – К. : ІПіЕНД, 2004. – 248 с.

Розділ 3. Еволюція вітчизняної політичної думки у першій половині ХХ століття

Бевз Т. Христюк Павло / Т. Бевз // Історія політичної думки : навч. енцикл. слов.-довід. / за заг. ред. Н. М. Хоми ; [В. М. Денисенко, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін.]. – Львів : Новий Світ-2000, 2014. – С. 687–688.

Великий Українець : матеріали з життя та діяльності М. С. Грушевського / упоряд. А. Демиденко. – К. : Веселка, 1992. – 551 с.

Верстюк В. Ф. Симон Петлюра: політичний портрет (до 125-річчя від дня народження) / В. Ф. Верстюк // Укр. іст. журн. – 2004. – № 3. – С. 112–126.

Винниченко В. Відродження нації : в 3-х т. / В. Винниченко. – К.; Відень : Дзвін, 1990. – Т. I. – 348 с.; Т. II. – 328 с.; Т. III. – 542 с.

Винниченко В. Заповіт борцям за визволення / В. Винниченко. – К. : Криниця, 1991. – 128 с.

Вівсяна І. Вивчення суспільно-політичних поглядів В. К. Винниченка у курсі «Історія політичної думки в Україні» / І. Вівсяна // Наук. зап. Кіровогр. держ. пед. ун-ту ім. В. Винниченка. – Сер. : «Іст. науки». – 2011. – Вип. 14. – С. 70–77.

Гоцуляк В. М. Політична діяльність Симона Петлюри в українському державотворенні : автореф. дис. ... канд. політ. наук : 23.00.01 / В. М. Гоцуляк ; Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. – К., 2009. – 19 с.

Гоцуляк В. М. Соціально-політичні погляди Симона Петлюри в період революційно-визвольних змагань в Україні / В. М. Гоцуляк // Вісн. СевДТУ. – Сер. : «Політологія». – 2008. – № 91. – С. 74–77.

Громадсько-політична діяльність Володимира Винниченка (до 125-річчя від дня народження) / [редкол. : Курас І. Ф., Солдатенко В. Ф., Любовець О. М., Бевз Т. А. та ін.]. – К. : ІПІЕНД, 2006. – 280 с.

Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть / М. Грушевський. – К. : Т-во «Знання», 1991. – 240 с.

Дідух Л. В. Перші течії українського націонал-комунізму (1917–1918) / Л. В. Дідух // Магістеріум. Історичні студії. – 2001. – Вип. 7. – С. 89–92.

Журавльов С. А. Еволюція поглядів М. С. Грушевського на Українську державу / С. А. Журавльов // Зб. наук. пр. Харк. нац. пед. ун-ту ім. Г. С. Сковороди. – Сер. : «Історія та географія». – 2012. – Вип. 44. – С. 211–216.

Коваль О. Ф. Національна еліта в Українській революції 1917–1921 років: інтерпретації вітчизняних та зарубіжних дослідників / О. Ф. Коваль, В. П. Капелюшний // Етнічна історія народів Європи. – 2009. – Вип. 30. – С. 23–26.

Копиленко О. А. «Українська ідея» М. Грушевського: історія і сучасність / О. А. Копиленко. – К. : Либідь, 1991. – 182 с.

Корольов Г. О. «Відложивши федерованне...»: Михайло Грушевський у контексті державницької політики Центральної Ради / Г. О. Корольов // Гілея. – 2009. – Вип. 20. – С. 43–49.

Кязимова Г. Ф. Соціально-економічні питання у формуванні державності України (порівняльний аналіз поглядів М. С. Грушевського та В. К. Винниченка) / Г. Ф. Кязимова // Інтелекція і влада. – 2003. – Вип. 1. – С. 89–97.

Мазлах С. До хвилі. Що діється на Україні та з Вкраїною / С. Мазлах, В. Шахрай. – Нью-Йорк : Пролог, 1967. – 304 с.

Малиновський В. Грушевський Михайло / В. Малиновський // Історія політичної думки : навч. енцикл. слов.-довід. / за заг. ред. Н. М. Хоми ; [В. М. Денисенко, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін.]. – Львів : Новий Світ-2000, 2014. – С. 179–180.

Марценюк Л. М. Ідея української державності в позиціях націонал-комуністів (1918–1920 рр.) / Л. М. Марценюк // Грані. – 2008. – № 6 (62). – С. 13–18.

Мироненко О. М. Світоч української державності : політико-правовий аналіз діяльності Центральної ради / О. М. Мироненко ; НАН України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. – К. : Знання, 1995. – 328 с.

Мішук М. Винниченко Володимир / М. Мішук // Історія політичної думки : навч. енцикл. слов.-довід. / за заг. ред. Н. М. Хоми ; [В. М. Денисенко, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін.]. – Львів : Новий Світ-2000, 2014. – С. 123–125.

Петлюра С. В. Статті / С. В. Петлюра ; упоряд. та авт. передм. О. Климчук. – К. : Дніпро, 1993. – 341 с.

Погорелова І. С. Державотворчі і націєтворчі процеси доби української Центральної ради / І. С. Погорелова // Українське суспільство на шляху до політичної нації: історія і сучасність / кер. кол. авт. і наук. ред. д. політ. н., проф. І. Д. Дудко ; Ін-т історії укр. сус-ва, ДВНЗ «Київ. нац. екон. ун-т ім. Вадима Гетьмана». – К. : КНЕУ, 2014. – С. 125–151.

Політичні портрети України: дисидентський рух : навч. посіб. / укл. : А. О. Карасевич, К. М. Левківський. – Умань : ФОП Жовтий О. О., 2014. – 708 с.

Рубан А. М. С. Грушевський в роки української революції (1917–1918 рр.) / А. Рубан // Наук. зап. Нац. ун-ту «Острозька академія». – Сер. : «Іст. науки». – 2013. – Вип. 21. – С. 199–203.

Савченко В. Симон Петлюра / В. Савченко. – К. : Нора-Друк, 2016. – 469 с.

Скакун О. Ф. Політичні і правові погляди В. Винниченка / О. Ф. Скакун // Вісн. АПрН України. – 1996. – № 6. – С. 77–88.

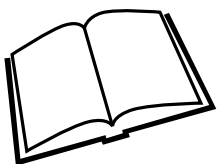
Солдатенко В. Винниченко і Петлюра: політичні портрети революційної доби / В. Солдатенко. – К. : Світогляд, 2007. – 621 с.

Солдатенко В. Суспільно-політичні альтернативи революційної доби / В. Солдатенко, О. Любовець // Вісн. НАН України. – 2011. – № 8. – С. 54–62.

Солдатенко В. У пошуках соціальної й національної гармонії (ескізи до історії українського комунізму) / В. Солдатенко. – К. : Світогляд, 2006. – 479 с.

Ярош Я. Петлюра Симон / Я. Ярош // Історія політичної думки : навч. енцикл. слов.-довід. / за заг. ред. Н. М. Хоми ; [В. М. Денисенко, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін.]. – Львів : Новий Світ-2000, 2014. – С. 526–527.

ТЕМА 14

ПОЛІТИЧНА ДУМКА В РАДЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ В ПЕРІОД НЕПУ (20-ТІ РР. ХХ СТОЛІТТЯ)

14.1. Нова економічна політика в Україні: загальна характеристика та вплив на характер політичної думки

14.2. Сутність «українізації»: політичні підходи Г. Гринька та М. Скрипника

14.3. Д. Лебідь і «теорія боротьби двох культур»

14.4. Політичні ідеї представників «націонал-ухильництва» (О. Шумський, М. Хвильовий, М. Волобуєв, Ю. Лапчинський):

14.4.1. Політичні ідеї «націонал-ухильників»: загальна характеристика

14.4.2. Політична думка Ю. Лапчинського: українська радянська держава та забезпечення її незалежності

14.4.3. Проблема української державності у політичних поглядах М. Хвильового

14.4.4. Політичні ідеї О. Шумського

14.4.5. Обґрунтування українського економічного націоналізму М. Волобуєвим

14.5. Клас і нація у вченні М. Яворського

14.1. Нова економічна політика в Україні: загальна характеристика та вплив на характер політичної думки

Після завершення національно-визвольних змагань українського народу 1917–1921 років і громадянської війни на основній частині території України утвердилася радянська влада й утворилася Українська Соціалістична Радянська Республіка (УСРР), яка на цей час формально вважалася незалежною державою.

На початку 20-х років ХХ століття в УСРР склалося досить напружене внутрішнє становище, яке характеризувалося економічною розрухою, політичною нестабільністю. Політика більшовиків під час громадянської війни значною мірою спричинила занепад економіки. Прагнучи зразу ж установити соціалістичний лад в економіці й водночас забезпечити продуктами Червону армію та голодуючі російські міста, більшовики ввели сувору економічну політику, відому під назвою «*воєнний комунізм*». Ця політика включала націоналізацію всієї землі та промислових підприємств, примусову трудову мобілізацію, раціонування урядом продуктів і товарів, а також експропріацію зерна у селян («*продрозверстка*»).

Тема 14. Політична думка в радянській Україні в період непу (20-ті рр. ХХ століття)

Обсяг сільськогосподарського виробництва скоротився на 40 % у зв'язку зі знеціненням грошей і дефіцитом промислових товарів. Суспільство деградувало, його інтелектуальний потенціал значно ослаб. Велика частина інтелігенції була знищена або залишила країну.

Водночас, із загостренням дефіциту продуктів харчування, великі райони Південної Росії та України охопила посуха, наслідком якої став голод (1921–1922), що забрав життя сотень тисяч людей на Україні й ще більше у Поволжі. Але, на відміну від подальшої політики, радянський уряд не приховував наявності цього голоду й організував у країні та за кордоном масову кампанію допомоги голодуючим.

Отже, більшовицька політика «воєнного комунізму» викликала погіршення соціально-економічного становища селян в Україні. 1920 році продрозкладку в Україні було виконано на 40 %. На Україну було накладено непомірно високий продовольчий податок, третину якого (28,5 млн пудів зерна) вивезли до Росії. До економічних проблем додався голод 1921–1923 років, який охопив майже 15 % населення України (3,8 млн осіб).

Катастрофічне становище в економіці призвело до різкого зростання невдоволення більшовиками, що вилилося у військові заколоти, великі робітничі страйки та селянські повстання; вони у 1921 році охопили Росію та Україну. Хоч Червона армія й Надзвичайний комітет нещадно придушували ці повстання, Ленін був змушений визнати провал політики воєнного комунізму й необхідність піти на поступки особливо селянам.

Одним із суттєвих чинників, що підштовхнув більшовиків до зміни внутрішньої політики, стало Кронштадтське повстання 1 березня 1921 року. Виступ балтійських матросів довів, що політика більшовиків почала втрачати підтримку навіть серед тих верств суспільства, які від самого початку були опорою радянської влади. Цей виступ також виявився потужним стимулом для селянського повстанського руху, який охопив більшу частину України. Політика військового комунізму вичерпала себе, проте Ленін, незважаючи ні на що, продовжував наполягати на її реалізації. Лише навесні 1921 року стало очевидно, що загальне незадоволення низів, їх озброєний тиск може привести до скинення більшовиків. Тому Ленін зважився піти на поступки заради збереження влади.

Головним гаслом повстання матросів і робітників балтійської фортеці Кронштадт було: «За ради без комуністів!»

Зважаючи на скрутне становище, що склалося в УРСР, і розуміючи реальну можливість втратити свою владу, Ленін вирішує внести істотні зміни до свого політичного та економічного курсів. У результаті декретом ВЦВК від 23.03.1921 р., ухваленим на підставі вирішень X з'їзду РКП(б), проголошується «нова економічна політика» (неп). Продрозкладку було скасовано і замінено продподатком, який був приблизно удвічі нижчим.

Ленін наголошував, що поступки селянству були підпорядковані лише одній меті – боротьбі за владу: «Ми відкрито, чесно, без жодного обману, селянам заявляємо: для того, щоб утримати шлях до соціалізму, ми вам, товариші селяни, зробимо цілу низку поступок, але лише в таких-то межах і в такій-то мірі і, звичайно, самі судитимемо – яка це міра й які межі» (Повне зібрання творів, т. 43).

Розділ 3. Еволюція вітчизняної політичної думки у першій половині ХХ століття

Отже, політика непу припускала ринкові відносини та розглядалася як тимчасова політика, спрямована на створення умов для соціалізму. Тимчасова, але не короткочасна. Ленін підкреслював, що «неп – це серйозно і надовго!» (Доповідь ІХ з'їзді Рад, 23.12.1921 р.). Отже, він погоджувався з меншовиками в тому, що Росія на той момент не була готова до соціалізму, але для створення передумов соціалізму зовсім не вважав потрібним віддавати владу буржуазії.

Головна політична мета непу – зняти соціальну напруженість, укріпити соціальну базу радянської влади у вигляді союзу робітників і селян. Економічна мета – запобігти подальшій розрусі, вийти з кризи та відновити господарство. Соціальна мета – забезпечити сприятливі умови для побудови соціалістичного суспільства, не чекаючи світової революції. Крім того, неп був націлений на відновлення нормальних зовнішньополітичних зв'язків, подолання міжнародної ізоляції.

Всеукраїнський центральний виконавчий комітет і Раднарком УРСР ухвалили низку розпоряджень, спрямованих на конкретизацію завдань непу в Україні. Їхня суть полягала в заміні продовольчої розкладки продовольчим податком. Відтепер у селян вилучалися не всі лишки, а заздалегідь установлений податком мінімум. Сплативши продподаток, селяни мали можливість продавати надлишки продукції. Уряд тимчасово відмовився від створення колективних господарств. Швидко відроджувалася кооперація. Вона охопила майже 85 % селян. Неп на селі дав певні результати. У 1927 році оброблялося на 10 % більше українських земель, ніж у 1913-му. Якщо до 1917 року основні земельні угіддя зосереджувалися в руках поміщиків і «куркулів», то за роки непу українське село стало значною мірою середняцьким, виділились і заможні господарі, серед яких було чимало колишніх червоноармійців, червоних партизанів, активних учасників боротьби за радянську владу. Існувала в Україні й система колективних господарств – колгоспів і комун. Створювали їх переважно біднота, сільські комуністи та комсомольці.

Економічні процеси в період непу накладалися на політичний розвиток і значною мірою визначалися останнім. Процеси ці впродовж усього радянського періоду характеризувалися тяжінням до диктатури, авторитаризму. Вже в перші роки після встановлення Радянської влади Ленін, формально – перший серед рівних, виявився фігурою майже культовою. Вже в ті роки можна говорити про формування культу особи верховного правителя. Це було особливо небезпечно в поєднанні з диктатурою комуністичної партії.

Ніяких змін не відбулося в партійному будівництві: Компартія України залишалася одним із загонів РКП(б). Спроби опозиційної Української комуністичної партії (УКП) об'єднатися з КП(б)У і створити самостійну організацію закінчилися розпуском УКП. Неп мав і політичні наслідки. Він означав провал політики воєнного комунізму та необхідність стимулювання «більшовицького натиску».

Поступове пожвавлення господарського життя, розширення товарного виробництва дрібними підприємцями або непманами призвели до деякого примирення українського селянства з більшовицьким режимом, що сприяло його утвердженню в Україні.

Отже, доба непу тривала від 1921 до 1929 року. Завершенням її стали хлібозаготівельна кампанія 1927–1928 років за «воєнно-комуністичними» принципами здійснення, репресії та масова колективізація.

14.2. Сутність «українізації»: політичні підходи Г. Гринька та М. Скрипника

Запровадження непу та політики коренізації стали засобами, за допомогою яких влада намагалася знайти компроміс із селянством і національною інтелігенцією. В Українській РСР важливою складовою частиною політики коренізації стало проведення українізації. *Українізація* – тимчасова політика ВКП(б), що мала загальну назву «коренізація» – здійснювалась у 1920-х і до початку 1930-х років ЦК КП(б)У й урядом УРСР із метою зміцнення радянської влади в Україні засобами поступок: запровадження української мови в школі, пресі й інших ділянках культурного життя, а також у адміністрації – як державної мови республіки, прийняття в члени партії та у виконавчу владу українців.

ХІІ з'їзд РКП(б) (17–25 квітня 1923 р.) поклав початок новій національній політиці, яку було спрямовано на укорінення радянської влади на місцях. У резолюції з'їзду наголошувалося на необхідності залучати до роботи в органах радянської влади місцевих людей, які знають мову, побут і звичаї республіканські органи влади мали видати спеціальні закони, що забезпечать уживання рідної мови в усіх державних органах і громадських установах. Передбачалося організувати мережі шкіл усіх ступенів, налагодити випуск газет і журналів, друкування книг мовами корінних національностей. Згодом ця політика отримала назву *коренізації*. На виконання цього рішення в столиці України місті Харкові 23 липня 1923 року ухвалено відповідні декрети (постанови) Ради народних Комісарів (РНК) України і ВУЦВК «Про заходи в справі українізації шкільно-виховних і культурно-освітніх установ», за яким українська мова запроваджувалася в усіх типах шкіл із визначеними термінами їх українізації.

Другий декрет, ухвалений ВУЦВК і РНК УРСР 1 серпня 1923 року, «Про заходи рівноправності мов і про допомогу розвитку української мови» зобов'язував запроваджувати українську мову на всіх рівнях державного управління. Було утворено комісію з українізації на чолі зі секретарем ЦК КП(б)У В. Затонським, до складу якої увійшли відомі партійні та державні діячі В. Чубар, М. Скрипник, Л. Каганович, О. Шліхтер, М. Попов, О. Шумський та ін.

Більшовицька українізація торкалася різних сторін життя українського суспільства. Саме в період здійснення цієї політики українська мова стала офіційною мовою державного життя, було створено фактично національну школу, розмаїттям форм вражали українська література та театр, розвивається кінематограф, музичне й образотворче мистецтво з яскраво вираженим національним характером. Однак ці досягнення в національно-культурній сфері не мали вирішального значення для більшовиків. Найважливішим критерієм залишався ідеологічний зміст. Більшовики розглядали українську мову, літературу, поезію, систему освіти, театр, кіно, живопис, музичні твори лише як знаряддя для поширення комуністичної ідеології.

Поряд із розв'язанням зазначених тактичних завдань коренізація ставала важливою складовою стратегії більшовиків щодо поширення комуністичної ідеології серед широких народних мас і мала відігравати особливу роль у процесі формування нової

Розділ 3. Еволюція вітчизняної політичної думки у першій половині ХХ століття

радянської людини. У партійному середовищі після завершення громадянської війни популярними були вислови про необхідність подолати ідеологічну спадщину старого ладу, духовно переробити людей, змінити свідомість, завоювати селянина.

Повсякденна «культурна» робота партії розглядалася як особлива форма класової боротьби пролетаріату за соціалізм. Поширення комуністичної ідеології марксизму, пізніше – марксизму-ленінізму, ставало обов'язком для всіх ланок державного та партійного апарату. Кожен, хто проживав у радянській державі, мав усвідомити основні положення комуністичної ідеології: 1) політичний розвиток людства визначає класова боротьба; 2) класова боротьба приводить до революційної зміни етапів розвитку суспільства (суспільно-економічних формацій); 3) комуністична суспільно-економічна формація складається з двох фаз – соціалізму та комунізму; 4) головною умовою перемоги революції та переходу до соціалізму є диктатура пролетаріату; 5) комуністична партія – це авангард робітничого класу; 6) у комуністичному суспільстві не буде приватної власності, експлуатації людини людиною, держава та право поступово відінуть, поступившись громадянському самоуправлінню. Одночасно з поширенням комуністичної ідеології відбувалася боротьба з іншими ідеологіями та їх носіями. Нова політика в національному питанні на деякий час мала стати засобом ідеологічної боротьби.

В ідеологічній боротьбі надзвичайна увага більшовиками приділялася підростаючому поколінню. Для виховання будівників комунізму необхідно було змінити всю систему освіти. Відповідно з настановами вождя партії, визначалася цілком конкретно і мета української радянської школи – виховання нової людини, комуніста, тобто гармонійно розвиненої людської особи, яка відчуває себе всією істотою зв'язаною з трудовим комуністичним суспільством та яка здатна свідомо жити в ньому й працювати задля нього. У «Кодексі законів про народну освіту УРСР» (1922) закріплювалося завдання органів виховання і освіти: «...бути знаряддям диктатури пролетаріату із знищення класового суспільства і створення нового, провідником принципів комунізму та ідейно-організаційного впливу пролетаріату на напівпролетарські та непролетарські верстви трудящих мас із метою виховання покоління будівників, нового комуністичного суспільства». Школа повинна була дати певну суму знань і практичні навички випускникові, але власне освіта стояла на другому місці після виховання «людини нового суспільства».

У лютому 1920 року Президія Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету (ВУЦВК) ухвалила постанову про скасування Всеукраїнського ревкому і створила сім наркоматів, у тому числі і Наркомат освіти, комісаром якого було призначено *Григорія Гринька*. Його основні праці: «Наш шлях на Захід» (1923), «Соціальне виховання дітей» (1923), «Схема Наркомпросу України» (1923).

У полі зору Гринька постійно перебували розроблення основних принципів навчання і виховання, створення ефективної системи народної освіти. Його ідеї втілю-

Григорій Гринько
(1890–1938)

Тема 14. Політична думка в радянській Україні в період непу (20-ті рр. XX століття)

валися у таких документах Наркомосу як «Схема освіти УРСР» (1920), «Декларація Наркомосвіти УРСР про соціальне виховання дітей» (1920), «[...] перед нами зuboжила Європа, яка щойно вступає в смугу пролетарської революції з її неминучим зниженням продуктивності. Розрахунки на технічну допомогу американського дядечка, з нашої точки зору, найшкідливіша дрібно-буржуазна утопія. Трудове піднесення і, перш за все, підйом кваліфікованої праці, єдиний вихід зі ситуації».

З промови Г. Гринька, 20.10.1920 р.

вати нове покоління людей будівників комуністичного суспільства можливо тільки в дитячому будинку. Але надмірна абсолютизація ролі дитбудинку у вихованні дітей виявилася занадто революційною. Теза Гринька про те, що сім'я неспроможна позитивно вплинути на формування особистості дитини, мала певне політико-ідеологічне підґрунтя. Соціалістичний ідеал, засвоєний свого часу боротьбистом Гриньком, прагнув самореалізації, хоча, безумовно, він враховував і сотні тисяч безпритульних дітей, для яких заклади соціального виховання виявилися єдиним порятунком.

Позиція Гринька щодо системи освіти та економіки України була виразною і навіть дуже категоричною. *По-перше*, будучи наркомом освіти (1920–1922), Гринько фактично очолював організаційну роботу з докорінної трансформації всієї системи освіти, тобто виконував колосальний обсяг роботи, стояв у витоків української радянської системи культурно-освітніх закладів, враховуючи також їхню ідеологічну модернізацію; *по-друге*, обстоював «самостійницькі» тенденції, що суперечили «загальносоюзним» принципам розвитку школи. Зокрема, у вересні 1920 року Наркомос РСФРР, заслухавши доповідь українського наркома освіти, ухвалив резолюцію, яка враховувала культурно-освітню специфіку України: турботу про українську мову та надію за турботу про російську мову, дбайливе ставлення до культурних цінностей національних меншин (хоча резолюцією і вимагалось уніфікації системи освіти для всієї федерації).

У травні 1920 року побачила світ брошура Гринька «Чергові завдання радянського будівництва в галузі освіти». Це було на загальноукраїнській нараді з освіти, де він закликав взяти за основу професійно-технічну освіту. Гринько відкидав загальноосвітню спрямованість освіти відстоював суто професійну. Він уважав безплідною і навіть згубною політику перетворення середніх навчальних закладів на загальноосвітній другий ступінь трудової школи. Концептуальні погляди Гринька відносно побудови нової моделі освіти суперечили Програмі Комуністичної партії та прийнятими на її основі державним документам.

Гринько наголошував на поєднанні загальної та професійної освіти у ранньому віці. Виступав проти суто теоретичної підготовки і абстрактних знань. Наполягав на вузькопрофільній підготовці спеціалістів замість політехнічної. Закликав замінити єдину трудову школу як форму організації навчальної, трудової і виховної роботи

Розділ 3. Еволюція вітчизняної політичної думки у першій половині ХХ століття

дитячим будинкам. На думку Гринька, першочерговим завданням для політичного керівництва є «...оволодіти економічно-господарчою розрухою, піднести країну (йдеться про Україну – *авт. теми*) із повного занепаду фабричної продукції, відбудувати сотні розруйнованих заводів і кинути до виконання цього ударного завдання, на цей фронт розрухи і руїни, численні кадри висококваліфікованих робітників» («Ударні питання професійної освіти», 1920).

Оцінюючи реформу освіти в Радянській Росії, Гринько відзначив у 1922 році бездіяльність Наркомосу РСФРР, який «не зробив генерального перегляду всієї принципної постановки питання» («Схема Наркомпросу України», 1923), наполегливо обстоював власний шлях розвитку вищої та середньої школи в Україні.

Відомо, що Гринько належав до керівного складу УКП(б), відтак обстоював її політичну програму: незалежний статус України, самостійну українську армію; протистояв військово-політичному союзу з радянськими республіками.

Чотири роки Української революції сприяли пробудженню національної самосвідомості народних мас. Таке становище змушувало більшовиків вжити практичних заходів для зміцнення свого впливу. Український національний рух, розбуджений революцією, необхідно було опанувати і спрямувати у потрібне для більшовиків русло. У квітні 1923 року, під час виступу на VII Всеукраїнській партійній конференції, Л. Троцький наголошував, що національна психологія – це вибухова сила, яка може стати революційною чи контрреволюційною.

Новий курс щодо розв'язання національного питання був елементом зовнішньо-політичної тактики, й опосередковано мав сприяти розвитку революційних процесів у Європі. Політика коренізації мала продемонструвати докорінну відмінність ставлення держави диктатури пролетаріату до розвитку національних меншин і їхніх культур, порівняно з т. зв. буржуазними демократіями. У квітні 1923 року Х. Раковський відверто говорив про те, що Україна стає центром радянської влади не лише для українського селянства, а на нього звертають свої погляди селяни українці, що живуть за кордоном радянської України. На V конгресі Комінтерну (17 червня – 8

Микола Скрипник
(1872–1933)

липня 1924 р.) українське питання визначалося одним із найважливіших у Центральній Європі, розв'язання якого диктувалося інтересами революції в Польщі, Чехословаччині та Румунії. Населенню західноукраїнських земель потрібно було показати, що в умовах радянської влади українці мають значну політичну і культурну автономію, їхній зв'язок із Росією є добровільний і сприяє розвитку України.

У березні 1927 року народним комісаром освіти України призначають українця *Миколу Скрипника*, який на цій посаді працював до лютого 1933 року. Тож, надалі рушійною силою українізації був саме він – як голова комісаріату освіти (1927–1933; раніше (1922–1927 рр. був народним комісаром юстиції та генеральним прокурором України).

Скрипник, як активний публіцист, залишив велику кількість брошур, статей і промов, друкованих у пресі і згодом

Тема 14. Політична думка в радянській Україні в період непу (20-ті рр. ХХ століття)

зібраних у незакінченому виданні його творів «Статті й промови». Основні праці: «Донбас і Україна (з історії революційної боротьби на Україні 1917–1918 рр.)» (1921), «Історія пролетарської революції на Україні» (1923), «Революційна законність і робота прокуратури» (1926), «Жовтнева революція і революція права» (1927), «Хвильовізм та шумськізм» (1927), «Завдання культурного будівництва на Україні» (1927), «Чергові завдання народної освіти» (1927), «Права та стан національних меншостей на Україні» (1929).

У грудні 1927 року журнал «Радянська освіта» опублікував дещо месіанську за назвою статтю Скрипника «Десять заповідей культурного будівництва», яка виявилася його програмою в ролі урядовця. Йшлося про п'ятирічний план культурного будівництва, про «... піднесення всебічного розвитку української культури й українізації всього нашого культурного життя із забезпеченням культурних і національних потреб усіх національних меншин України». Він залишається відданим ідеї українізації, але дбає і про коренізацію національних меншин.

Водночас, визнаючи «головною небезпекою» великодержавний російський шовінізм, Скрипник боровся й проти нього, постійно підкреслював самостійність української культури, її незалежність від російської. У праці «Донбас і Україна (з історії революційної боротьби на Україні 1917–1918 рр.)» він наголошував, що майбутнє України залежатиме від сприяння партії та панівного класу процесам опанування широкими верствами населення української мови і культури, подолання зверхнього ставлення до них. Скрипник допускав суперечливі оцінки національної сутності культури, не визнавав поняття «інтернаціональна культура», заперечував «розчнення» національної культури в «інтернаціональних фарбах», протистояв інтернаціоналізації та русифікації духовного життя в Україні. Він уважав культуру «національною формою і мовою», але цурався «етнографізму», відтак її народності та самобутності.

Скрипник розумів програму українізації буквально та мав на меті провести дерусифікацію 1,3 млн етнічних українців; навчити українській мові 2,6 млн етнічних росіян України. Саме Скрипник скликав у 1927 році всеукраїнську правописну конференцію, внаслідок якої був опрацьований «скрипниківський» правопис. Цей правопис, затверджений у 1928 році, вважається еталонним, бо він усував із української мови русифікаційні впливи.

Скрипник домігся того, що в кульмінаційному для українізації 1929 році

«Говорите по-русски», – іноді каже робітник на загальних зборах і з'їздах, навіть коли сам він по-українському розуміє. Ось шлях, яким ми не повинні йти, коли хочемо справді здобути вплив на селянство. Українського селянина ми зможемо завоювати, лише підходячи до нього із зрозумілою йому мовою, а коли треба, то й вивчаючи навіть цю саму мову. Ось чому Комуністична партія у своїй резолюції ЦК КП(б) У прямо поставила своїм завданням розвиток української культури, «культивування» української мови, навчання її державних чиновників – радянських службовців. Рівняти місто щодо мови по українському селу, щоб привести українського селянина до рівняння на пролетарське місто. До цього тепер ми прийшли, але тільки після довгої боротьби з міщанськими передсудами, що заражали основну нашу силу, міських робітників.

М. Скрипник, «Донбас і Україна (з історії революційної боротьби на Україні 1917–1918 рр.)»

понад 80 % загальноосвітніх шкіл і 30 % вищих навчальних закладів вели навчання виключно українською мовою. 97 % українських дітей навчалися рідною мовою. До революції, коли українських шкіл практично не існувало, українофіли могли лише мріяти про такі умови, що через десять років їх створив Скрипник. Отже, політику українізації Скрипник трактував як: 1) виховання трудящих України в революційно-класовому дусі, формування свідомості, здатної поєднувати національну гідність і поважне ставлення до інших народів у дусі пролетарського інтернаціоналізму; 2) виховання в середовищі російського населення поваги й дружнього ставлення до України; 3) українізацію всіх сфер партійного, господарського, науково-технічного життя, шкільної і культурно-освітньої справи; 4) забезпечення національно-культурних інтересів українців, які проживали поза межами України.

Скрипник демонстрував послідовність у питаннях державного будівництва. У період творення СРСР виступав проти сталінського плану «автономізації». Як член конституційної комісії (1923–1924), він захищав «внутрішню незалежність» української радянської державності, обстоював конституційні повноваження РНК УСРР і ВУЦВК. У 1927 році він сформулював ідею щодо державного об'єднання українців в рамках УСРР, яка суперечила інтернаціональним тенденціям, і водночас, не ототожнювалась із націонал-комунізмом.

Політична позиція Скрипника в державному будівництві УРСР була суперечлива і неминуче мусила закінчитися його поразкою. Як послідовний більшовик, він догматично захищав ленінське вчення, непримиренно ставився до ворогів радянської влади. Скрипник вів активну боротьбу проти українського націоналізму, сприяв винищенню значної частини старої української інтелігенції, а пізніше й національної опозиції в КП(б)У (шумськізм, хвильовізм). Зокрема, був одним із ініціаторів самоліквідації УКП на з'їзді Комінтерну. З іншого боку, визнаючи, за тією ж ленінською схемою, «головною небезпекою» великодержавний російський шовінізм, Скрипник ще нещадніше боровся й проти нього; постійно підкреслюючи самостійність української культури та її незалежність її від російської.

14.3. Д. Лебідь і «теорія боротьби двох культур»

Неоднорідність національного складу українського суспільства, диспропорції між культурними рівнями сільських і міських жителів, низький рівень грамотності населення, недостатня кількість культурницьких кадрів, слабкість матеріальної бази культури, недостатність її фінансування, конкуренція з боку російської культури, а також необхідність вести боротьбу з проявами великодержавного російського шовінізму – все це створювало значні перешкоди на шляху творення української культури.

У пошуках виходу зі складного становища в партії, серед широких інтелігентських кіл велися дискусії, на яких розглядався широкий спектр питань: від проблем, що обмежувались виключно сферою культури, до політичних питань. Учасники цих дискусій висловлювали різні погляди на розгортання культуротворчих процесів у радянській Україні. Частина з них відстоювала потребу справді вільного розвитку української культури й надання їй владою низки преференцій; інші – прагнули повернути

її в старе русло русифікації, прикриваючи свої дії інтернаціоналістськими гаслами та положеннями із надуманих «теорій» суспільного розвитку. У такий спосіб вирішувалася доля майбутнього української культури.

Однією з найзапекліших дискусій 1920-х років, яка вплинула на весь культуротворчий процес цього періоду, була полеміка навколо «теорії боротьби двох культур», сформульованої російським марксистом П. Струве: 1) Росія повинна бути національно-російською державою; 2) українці та білоруси не є окремі народи, а «російські племена»; 3) в імперії існує лише одна єдина російська культура; постановка «великоруського» в один ряд із «малоруським» і «білоруським» означатиме ніщо інше як «навмисне/штучне створення культур». Добре усвідомлюючи, що мова народу є становим хребтом національної культури, Струве проголошував російську мову мовою «загальноросійською». Звідси виводив твердження, що «великорос» може бути культурним учасником національного життя й освіченою людиною, не розуміючи зовсім малоросійської мови, але «малорос», який не опанував російської мови – анальфабет¹ у національному й державному аспектах.

Згодом, із поширенням в Україні влади більшовиків, її керівництво дотримувалося централізаторської великодержавної лінії, заохочувало русифікаторські тенденції у суспільному житті республіки. Ставлення ж владних структур до проблем розвитку національної культури ставало нігілістичним. У доповіді XII з'їздові РКП(б) Й. Сталін прямо вказував на те, що радянська влада до останнього часу була «владою руською». Імперські тенденції в культурному житті УСРР виявлялися в запровадженні відвертої «диктатури російської культури».

Національні зрушення, що намітилися в політичному та культурному житті України, не могли не викликати спротиву тих, хто намагався проводити на Україні стару імперську політику.

Дмитро Лебедь
(1893–1937)

17 березня 1923 року на шпальтах газети «Коммунист» зі статтею «Деякі питання партійного з'їзду» виступив другий секретар ЦК КП(б)У *Дмитро Лебедь*. Саме завдяки цій публікації українська версія люксембургіянства отримала назву «*теорія боротьби двох культур*». Провідною думкою було те, що «для комуністів-інтернаціоналістів національного питання в принципі не існує». Проте йому варто приділяти увагу, виходячи з того, що в Росії є велика кількість «відсталих націй». Останні потребують допомоги радянської влади «для підвищення їхнього культурності і політичного зростання», перетворення в «передові нації, які будуть позитивно впливати на процес побудови нового суспільства». Серед інших його праць – «Деякі питання партійного з'їзду» (1923).

Лебедь так характеризував становище в культурному житті УСРР: «Ми знаємо теоретично, що неминуха боротьба двох культур. У нас в Україні, через історичні обставини культура міста – це російська культура, а культура села – українська. Жоден

¹ *Анальфабет* – неписьмена, неграмотна, некультурна людина.

Розділ 3. Еволюція вітчизняної політичної думки у першій половині ХХ століття

комуніст і справжній марксист не може сказати, що «я стою на позиції перемоги культури української», якщо тільки ця культура буде затримувати нам поступальний розвиток». Лебідь закликав партію (хоча, як він уважав, вона таки стоїть на боці міської, пролетарської культури) у цій боротьбі тримати нейтралітет, нехай, мовляв, переможе вища культура. Отже, правильна політика партії, на думку Лебеда, існувала. Це була політика українізації, яку головний партійний ідеолог УСРР розглядав як вимушений засіб. Погодитись на неї треба було, тому що «соціалістичне будівництво», «світове об'єднання» мали більшу вагу і значення, ніж тимчасові мовні поступки «відсталим селянам». До того ж здійснювати українізацію, на думку Лебеда, потрібно було так, щоб вона не стала самоціллю, не вплинула на партію, на робітничий клас.

Стаття, один із розділів якої мав заголовок «Національний момент», вийшла з друку за підписом Лебеда. Тож авторство «концепції боротьби двох культур» більшістю дослідників визнається за ним. Водночас у науковій літературі можна знайти твердження, що у Лебеда та його теорії були попередники, наприклад Г. Зінов'єв, Л. Каменєв чи А. Луначарський.

Лебідь писав, що «боротьба двох культур» теоретично неминуча. У полеміці на сторінках газети «Коммунист» секретар ЦК КП(б)У закидав наркомуну освіти республіки О. Шумському, що той не знає, звідки він «її (боротьбу – *авт. теми*) викопав». Вона ж бо «впливає від азбучної марксистської істини, що уся історія боротьби класів, уся історія розвитку продуктивних сил – це історія боротьби двох культур». Лебідь радив опоненту звернутися безпосередньо до праць Маркса, Енгельса та Леніна.

Проголосивши гасло боротьби двох культур, Лебідь цим самим прояснив, що ця боротьба в Україні триває вже давно. Тому виступ Лебеда і підтримка його частиною бюрократичного державного апарату зумовили зовсім інші наслідки, на які й не сподівався автор теорії. Як протизвага активізації русифікаторських елементів (одним із виявів якої став виступ Лебеда) відбулося згуртування певних українських кіл УСРР. Про що дещо пізніше у своїй доповіді констатувала комісія ЦКК ВКП(б), яка займалася вивченням практики проведення національної політики в Україні. У доповіді йшлося, що комуністам і безпартійній інтелігенції упродовж кількох років доводилося вести жорстоку боротьбу проти посягань великодержавного російського шовінізму, за створення української культури. У процесі цієї боротьби між комуністами й безпартійною інтелігенцією відбулося зближення, яке в окремих випадках вилилося в братське єднання й навіть у підкорення комуністів безпартійній інтелігенції.

М. Скрипник назвав «теорію боротьби двох культур» абсолютно помилковою. Він відстоював положення про те, що «змикання» пролетаріату та селянства може бути досягнуто не через культуру, а лише шляхом гегемонії пролетаріату. Партія, радянська влада, державні органи повинні надавати підтримку в розвитку української культури, запровадженні української мови як засобу спілкування серед радянських службовців.

Насправді основна боротьба з «лебедівщиною» розгорнулася не в кремлівських кабінетах, а саме в Україні. Найзапекліші сутички відбувалися на «літературному фронті». Починаючи з 1925 року в Україні тривала т. зв. «літературна дискусія». Спочатку вона набрала суто художніх форм. Але згодом, порушені у її перебігу питання

транспортувалися з літературної в політичну площину і стали зачіпати проблеми та перспективи розвитку української культури в цілому.

Відтак погляди Лебеда та його однодумців як в Україні, так і поза її межами стали закономірним розвитком поглядів П. Струве, ідей люксембургіянства, модернізованими до умов 1920-х років. Відкрито не заперечуючи самого факту існування української радянської держави, прибічники «теорії», висуваючи ідеї про неповноцінність, нижчість української культури порівняно з російською, переваги інтернаціонального над національним, виступаючи проти політики коренізації, не лише пригальмували державотворчий процес у республіці, а й сподівалися повернутися до старої імперської політики в її новітній модифікації.

14.4. Політичні ідеї представників «націонал-ухильництва» (О. Шумський, М. Хвильовий, М. Волобуєв, Ю. Лапчинський)

14.4.1. Політичні ідеї «націонал-ухильників»: загальна характеристика

Українські більшовики надзвичайно активно допомагали встановленню радянської влади у 1917–1920 роках й першими зробили кроки в цьому напрямі, започаткувавши явище *національного комунізму*. Прибічники цього напрямку були відданими комуністами, які щиро вірили в те, що марксизм-ленінізм пропонує єдиний правильний шлях порятунку для людства. Разом із тим вони вважали, що для досягнення оптимальних результатів комунізм має пристосовуватися до специфічних національних умов. Це означало, що російський шлях не був єдиним і що підходить, обрані іншими народами, мають рівне право на існування. Інакше кажучи, варто було залучити до будівництва комунізму національно-визвольні сили, надавши йому певне «національне обличчя». Оскільки на Східній Україні існував тривалий зв'язок між українським національним рухом і соціалізмом, ідеї національного комунізму легко оволоділи багатьма українцями у більшовицькому таборі.

Активні процеси національно-культурного відродження в Україні у 20-х роках призвели до виникнення т. зв. *«націонал-ухильництва»* – форми націонал-комунізму, представники якого намагалися поєднати комунізм із національним рухом. Термін «націонал-ухильництво» («національний ухил») виступав як своєрідний негативний ідеологічний штамп, оцінка, яка вживалася в агітаційно-пропагандистській роботі в СРСР і стосувалася тих членів компартії, які в теорії та практиці національної політики «переоцінювали, перебільшували значення місцевих особливостей». Змістовне наповнення поняття «націонал-ухильництво» не завжди було однаковим і змінювалося залежно від політичної ситуації. Проте націонал-ухильництво завжди пов'язувалося з «дрібнобуржуазним впливом».

До націонал-ухильників традиційно зараховували тих членів національних комуністичних партій, погляди яких не збігалися з лінією московського керівництва.

При цьому суть поглядів «націонал-ухильників» між собою могла істотно відрізнятися. Найбільш відомі «персоніфіковані» вияви націонал-ухильництва в Україні – «шумськізм», «волобуєвщина», «хвильовізм», «скрипниківщина». Оцінки націонал-ухильництва радянськими істориками змінювалися залежно від політичної ситуації в країні. Наприклад, у період лібералізації режиму в 1960-х – на початку 1970-х років ім'я М. Скрипника було вилучене з націонал-ухильників.

В Україні 1920-х роках поняття «націонал-ухильництво» не набуло широкого розповсюдження. Це пояснюється тим, що на проведеному в 1923 році XII з'їзді РКП(б) було проголошено політику «коренізації», важливою складовою частиною якої була боротьба з двома ухилами в національному питанні, або, як їх назвав Сталін у 1930 році, «повзучими ухилами» – місцевим націоналізмом і великодержавним шовінізмом. Отже, термін «націонал-ухильництво» не мав чіткого смислового навантаження, бо офіційно пропагувалася боротьба з двома ухилами, до того ж основною небезпекою до 1933 року офіційно вважався великодержавний шовінізм. Натомість для означення боротьби з націонал-комуністами говорили про ухил до «українського федералізму», «українського націоналізму», «націоналістичний ухил» Ю. Лапчинського, О. Шумського, М. Хвильового та М. Волобуєва.

Ще у 1918 році два комуністи – В. Шахрай (перший комісар закордонних справ в українському радянському уряді) та його колега С. Мазлах – піддали партію більшовиків нещадній критиці за лицемірну політику в національному питанні й зокрема стосовно українців (*див. тут. 13.7.*). Явно натякаючи на російський націоналізм, що пройняв усю партію, вони у своїх памфлетах «Революція на Україні» (1918, автор – В. Шахрай) та «До хвилі. Що діється на Україні та з Україною?» (1919) вони підкреслювали, що «доки лишатиметься нерозв'язаним національне питання, доки один народ правитиме, змушуючи інший народ коритися, ми не матимемо соціалізму».

14.4.2. Політична думка Ю. Лапчинського: українська радянська держава та забезпечення її незалежності

**Юрій (Георгій)
Лапчинський**
(1886–1937)

У 1919 році національний комунізм виринув у КП(б)У в формі т. зв. федералістської опозиції на чолі з Юрієм Лапчинським. Основні твори: «Гомельское совещание (воспоминания)» (1926), «Національна політика КП(б)У та помилки її колишніх противників» (1926), «Національна політика за десять років соціальної революції» (1927). Саме тоді він, за власним визнанням, «солідаризувався» з «групою федералістів» і надалі активно співпрацював з нею. Це угруповання закликало до повної незалежності радянської української держави, яка б мала повну владу, включаючи військову й господарську, а також незалежний центр партії, ніяк не підлеглий Російській Комуністичній партії.

У Москві, куди незабаром переїхали Лапчинський і його однодумці, діяльність «групи федералістів» пожвавилася. Відкритий бій офіційній

Тема 14. Політична думка в радянській Україні в період непу (20-ті рр. ХХ століття)

лінії ЦК РКП(б) і ЦК КП(б)У вони дали в листопаді 1919 року, направивши до ЦК РКП(б) листа з викладом своїх поглядів. Незважаючи на несприйняття цих поглядів Центральним Комітетом РКП(б) і Гомельською нарадою низки відповідальних працівників КП(б)У, «федералісти» продовжували стояти на своєму. У справу втрутився Ленін. Вождь партії рішуче засудив їх діяльність, наголосивши, що «їх пересуди щодо політики ЦК РКП є порушенням дисципліни і перешкодою організованій і дружній роботі» та «[...] ЦК закликає їх припинити пересуди та прожектерство і негайно взятися до роботи, якнайсуворіше проводячи лінію і директиви ЦК РКП» (Повне зібрання творів, т. 51). Оргбюро ЦК РКП(б) 18 грудня 1919 року оголосило «федералістам» догану. Коли Москва відмовилася розглянути висунуті «федералістами» вимоги, Лапчинський із товаришами вийшли з партії, що викликало гучний скандал.

Російський пролетаріат, російський робітничий клас економічно зацікавлений в експлуатації українського.

Ю. Лапчинський, записи з виступів на партійних конференціях

На Гомельській нараді Лапчинський обстоював доцільність:

а) «заміни КП(б)У Українською комуністичною партією (більшовиків), незалежною від РКП і безпосередньо підпорядкованою тільки Комінтерну»;

б) «об'єднання України з іншими соціалістичними республіками ... тільки на істинно федеративних засадах, а саме так, щоб спільні для всіх федерованих держав органи управління склалися з представників усіх членів федерації», причому «при об'єднанні деяких галузей управління і господарства України з Росією та іншими радянськими республіками спільні федеральні органи, що відають цими галузями, ні в якому разі не повинні збігатися з відповідними адміністративними органами власне Великої Росії».

Така позиція Лапчинського прямо суперечила:

а) резолюції VIII з'їзду РКП(б) «З організаційного питання», ухваленій 19.03.1919 р. Там наголошується: «... Необхідне існування єдиної централізованої Комуністичної партії з єдиним ЦК, що керує всією роботою партії... Центральні Комітети українських, латиських, литовських комуністів користуються правами обласних комітетів партії і цілком підпорядковані ЦК РКП»;

б) рішенню Всеросійського ЦВК, ухваленому на його засіданні 01.06.1919 р. за участю повноважних представників України, Білорусії, Латвії і Литви, про військовий і економічний союз радянських республік. Рішення передбачало: створення спільних збройних сил із єдиним командуванням, об'єднання рад народного господарства, залізничного транспорту, фінансів і комісаріатів праці. Управління цими галузями покладалося на відповідні наркомати РСФРР, ніяких «спільних федеральних органів», що не збігалися б з «відповідними органами власне Великої Росії», як пропонував Лапчинський, не створювалося.

Лапчинський, будучи, за його словами, «корінним великоросом за походженням і за партійною своєю дореволюційною роботою», за короткий період життя в Україні дійшов переконання, що одне з важливих завдань комуністичної партії – «рішуче порвати з успадкованими від часів царизму презирством до всього місцевого, національного, з поглядом на Україну не як на самостійну країну, населену одним із най-

значніших за своєю чисельністю європейським народом, а як на придаток до Росії». Однак для реалізації цього справді важливого завдання аж ніяк не обов'язково було дистанціюватися від РКП(б) і РСФРР. Майже одночасно з Гомельською нарадою в Москві під керівництвом Леніна та за участі низки діячів КП(б)У відбулися два засідання Політбюро, Пленум ЦК і, нарешті, VIII Всеросійська конференція РКП(б), на яких було розроблено і ухвалено історичну резолюцію «Про радянську владу на Україні» (1919). Резолюція визначила практичні заходи до виправлення допущених у республіці помилок у національному та селянському питанні, на які звертали увагу Лапчинський та багато інших комуністів. До речі, величезне значення резолюції «Про радянську владу на Україні» визнав і він сам.

Незважаючи на категоричне відхилення «федералістських» поглядів Гомельською нарадою, на винесення Оргбюро ЦК РКП(б) догани «федералістам», Лапчинський не лише не визнав хибності своєї позиції, а, більше того, радикалізував її, і навіть вдався до різких випадів проти Радянської Росії. Так, він твердив: «Російський пролетаріат, російський робітничий клас економічно зацікавлений в експлуатації українського»; «Російська шовіністична дрібнобуржуазна інтелігенція зацікавлена в збереженні свого культурного впливу на український пролетаріат, заінтересована в збереженні гегемонії російської культури над українським народом, чіпляється за цю гегемонію, чіпляється за анексію України Росією» («Гомельська нарада», 1926). За ці погляди, висловлені публічно, ЦК КП(б)У виключив Лапчинського з партії.

14.4.3. Проблема української державності у політичних поглядах М. Хвильового

Найбільш відкрито та пристрасно закликав відкинути «російський шлях» *Микола Хвильовий* (Фітільов) – один із основоположників української радянської літератури, прозаїк, поет, публіцист. Свої погляди на долю української державності він виклав у поезіях, прозаїчних творах і полемічних памфлетах. Основні роботи: памфлети з циклів «Камо грядеши?» (1925), «Думки проти течії» (1925), «Апологети писаризму» (1926), полемічний трактат «Україна чи Малоросія?» (1926, текст опублікований лише в 1990).

Цей видатний діяч виріс на Східній Україні в родині дрібного російського дворянина. Переконаний інтернаціоналіст, він під час громадянської війни приєднується до більшовиків, прагнучи взяти участь у будівництві всезагального й справедливого комуністичного суспільства. Хвильовий – один із засновників літературних організацій «Гарт», ВАПЛІТЕ (Вільної Академії Пролетарської Літератури), «Пролітфронт». У період дискусії про шляхи розвитку української літератури (1925–1928) Хвильовий виступив із власним баченням перспектив національно-культурного відродження України, за що був розкритикований партійними ортодоксами.

Микола Хвильовий
(1893–1933)

Сповнений ідеалістичних сподівань, комуніст Хвильовий переконується у кричущій невідповідності між теорією й практикою більшовиків у національному питанні та в російському шовінізмі партбюрократів, які, за його висловом, ховали свою Європа – це досвід багатьох віків. Це не та Європа, що її Шпенглер оголосив «на закаті», не та, що гниє, до якої вся наша ненависть. Це Європа грандіозної цивілізації, Європа – Гете, Дарвіна, Байрона, Ньютона, Маркса.

М. Хвильовий, «Камо грядеши?»

упередженість «у Марксовій бороді». Щоб урятувати революцію від згубного впливу і російського націоналізму, Хвильовий вирішує викрити його. Він доводить, що «пасивно-песимістична російська література сягнула своєї межі й зупинилася на роздоріжжі», та радить українцям відмежуватися від неї. Пристрасний заклик Хвильового до українців іти влас-

ним шляхом був висловлений у знаменитому його гаслі «Геть від Москви!», за що його гостро критикували. Це гасло він аргументував тим, що «Москва – центр всесоюзного міщанства», а Україні необхідно більше орієнтуватися на Захід, безпосередньо, а не опосередковано збагачуватися західною культурою. Щодо цього Сталін із обуренням писав: «[...] Водночас коли західноєвропейські пролетарі із захопленням дивляться на прапор, який майорить у Москві, український комуніст Хвильовий не має сказати на користь «Москви» нічого іншого, окрім як закликати українських діячів «тікати від Москви якомога скоріше» («Тов. Кагановичу та іншим членам ПБ ЦК КП(б)У», 1926).

Роз'яснюючи свою позицію і відповідаючи критикам, Хвильовий стверджував: «Усі ці фрази, що українська культура мусить розвиватися на базі російської» (як це культура на базі культури, коли культура завжди бере базою свою економіку?), що «язык русский – язык Ленина» (а хіба «язык мордвы» чи то киргизів – не може бути «языком Ленина?»), що на Україні «російська культура є культурою пролетаріату» (а чому в низових професійних рядах свідомого українського пролетаріату, як говорить статистика, вдвічі більше, ніж росіян з євреями вмісті?)... усі ці фрази є все-таки фрази – не більше, і їм місце в архівах керенщини» («Україна чи Малоросія», 1926).

Історіософська концепція Хвильового склалась як результат переосмислення ідеї циклічного розвитку людства і культури (М. Данилевський, О. Шпенглер). Надаючи їй оптимістичного звучання, Хвильовий проголосив початок «четвертого відродження» людства – пролетарського типу культури. Народи Азії, які творили перший, патріархальний культурний цикл, вичерпали свої сили, і наступні два цикли – феодальний і буржуазний – творились енергією народів Європи, що також вичерпалась у процесі культуротворення. На четвертому етапі настала знову черга народів Азії, які нагромадили впродовж попередніх циклів величезний потенціал, що здатен забезпечити всесвітні звершення. Людство стоїть на порозі «азійського ренесансу», «оазою» якого належить стати Україні, що розташована на межі двох цивілізацій і здатна сполучити потенціал обох. Вона ж упродовж «неісторичного» свого існування зберегла пасіонарність і прагнення утвердити власну етнокультурну своєрідність через творчість у духовній сфері. Крім того, Україна виплекала тип революційного конкістадора, готового до смертельної сутички з капіталізмом.

Із цими історіософськими побудовами пов'язана проголошена Хвильовим ідея активного романтизму (вітаїзму), що має стати стилем доби національно-державного відродження. Його ініціює й організовує творча еліта нації – справжній носій культурної традиції. Інтелігенція зможе виконати свою місію, коли позбудеться про-світянського народництва, ототожнюваного Хвильовим із провінціалізмом, «малоросійщиною», «українофільством» і культурним епігонством, переорієнтується на «психологічну Європу», творчо засвоюючи дантівсько-фаустівський дух. Тільки творче поєднання внутрішнього потенціалу української культури з духовним потенціалом культури європейської надасть питомій культурі тієї енергії розвитку, яка дає змогу адекватно реагувати на зміни і сприймати інновації, дозволить сподіватися на самобутній внесок до світової культури.

Хоча Хвильовий звертався насамперед до молодих авторів, які шукали для себе взірці літературної творчості, його позиція, без усякого сумніву, мала політичні мотиви. Однак варто наголосити, що його антиросійськість ґрунтувалася не стільки на українському націоналізмі, скільки на революційному інтернаціоналізмі. Хвильовий був переконаний у тому, що світова революція доти не переможе, доки один народ, у цьому випадку російський, намагатиметься монополізувати її.

Хвильовий виступив на захист теорії боротьби двох культур в Україні (російської та української). У цій боротьбі, зазначив він, треба «негайно встати на сторожі активного молодого українського суспільства», маючи на увазі як безпосередньо конкуренцію на книжковому ринку, так і загальний смисл обох літератур. Слабкість українських позицій на книжковому ринку Хвильовий убачав у рабській природі української інтелігенції, яка «північну культуру завжди обожнювала і тим не давала можливості Україні виявити свій національний геній» («Україна чи Малоросія», 1926). Більшовики вбачали у виступах Хвильового небезпеку порушення єдності пролетаріату, не сприйняття соціалізму, схилення до троцькістської опозиції. Його змусили каятися, що не захистило письменника від таврування та критики. У 1933 році він покінчив життя самогубством, протестуючи проти репресій українських літераторів.

14.4.4. Політичні ідеї О. Шумського

Точку зору Хвильового щодо орієнтації на Європу підтримував й *Олександр Шумський*, не поділяючи лише форми, в якій її висловив письменник. Шумський свої політичні ідеї висловлював у численних промовах і доповідях на партійних з'їздах і конференціях. Особливу увагу Шумський звертав на проведення політики українізації, успіх якої вбачав у належному реформуванні системи освіти України. Погляди Шумського щодо змін у системі освіти містяться насамперед у його статті «На третьому фронті» (1925).

Лідер Комуністичної партії України, колишній боротьбист, комісар освіти Шумський відкинув вимоги московських більшовиків засудити Хвильового й виступив із власною критикою Москви. Колишні боротьбисти мали свої підстави вважати лицемірною політику партії в національному питанні. Щоб надати радянському урядові

Олександр Шумський
(1890–1946)

«українського присмаку», Шумського та його товаришів, які перейшли до більшовиків, було призначено на високі урядові пости. Але одразу ж після перемоги більшовиків майже всіх їх понизили в посаді або виключили з партії. З початком українізації, щоб створити враження, ніби Україною правлять українці, декого з тих, кого залишили в партії, зокрема Шумського, за наказом Москви знову призначили на високі посади. Однак цього разу комісар освіти вирішив викрити махінації Москви.

Як і Хвильовий, Шумський, засуджуючи російський шовінізм, ставить за головну мету виступити проти священного для більшовиків принципу централізму. «[...] ЦК КП(б)У повинен контролювати і керувати національними і культурними процесами [...] на Україні, але з Москви надсилаються на Україну працівники, котрі не розуміють українських національних питань. Українські комуністи вже вирости і можуть самі обирати керівників партії й уряду. Не відряджайте з «центру» діячів, котрі не знають умов роботи в Україні і дозволять українським політикам самостійно визначати собі керівників» (Зі стенограми зустрічі Шумського із Сталіним, 1925 р.).

У написаному на початку 1926 року листі до Сталіна Шумський вказує на поглиблення процесів українського національного відродження. Він переконував Сталіна у тому, що для блага партії цей динамічний і масовий рух варто контролювати українським комуністам, а не представникам неукраїнських народів. Інакше українці, національна свідомість яких невинно зростає і які ніколи не ставилися з особливою симпатією до більшовиків, можуть повстати й скинути владу, на яку вони дивляться як на чужинську. Щоб уникнути цього, Шумський пропонував призначити на керівні посади в українському радянському уряді та Комуністичній партії України таких українських комуністів, як Г. Гринько і В. Чубар, відкликавши таких призначенців, як німець Е. Квірінг і зрусифікований єврей Л. Каганович. Ця пропозиція, що зображалася засобом поширення комунізму, була не чим іншим, як закликком обирати політичних керівників України не в Москві, а в Україні.

Шумський також засуджував українців, які потурали централізові Москви. У травні 1927 року на засіданні керівництва українських комуністів він заявив, що «російський комуніст править у партії з підозрою і недружелюбністю. Він править за підтримки нікчемних малоросів, які в усі епохи за своєю суттю були лицемірними, по-рабськи нечесними та зрадливими. Тепер він співає про свій фальшивий інтернаціоналізм, відкидає з байдужим виглядом усе українське і завжди готовий наплювати на нього (часом по-українськи), якщо це дасть йому можливість зайняти кращу посаду» (Лист О. Шумського до Політбюро ЦК КП(б)У, 1927 р.).

Критика Шумського викликала скандал як у Радянському Союзі, так і за кордоном. Сталін зауважував: «Товариш Шумський не усвідомлює, що на Україні, де місцеві кадри комуністів слабкі, такий рух ... може подекуди набрати характеру бо-

ротьби проти «Москви» взагалі, проти росіян взагалі, проти російської культури та її найбільшого досягнення – ленінізму». У листі «Тов. Кагановичу та іншим членам ПБ ЦК ВКП(б)У» від 26.04.1926 р. Сталін поклав на Шумського відповідальність за поширення антиросійських настроїв в Україні. З іменем Шумського був пов'язаний національний ухил – «шумськізм». Під тиском розгорнутої проти нього політичної кампанії на червневому пленумі ЦК КП(б)У (червень, 1926) Шумський визнав «помилковість» своєї позиції. Результатом було його звільнення (1927) із посади наркома освіти й вислання до Москви на другорядну роботу в профспілці.

Якщо партійні ортодокси в Харкові та Москві суворо засудили ідеї Шумського, то вони знайшли підтримку в Комуністичній партії Західної України, в Галичині. Лідер західноукраїнських комуністів К. Максимович повторив закиди Шумського на форумі Комуністичного Інтернаціоналу й скористався нагодою, щоб виступити проти ставлення Москви до українців. У своїй заяві до Виконкому Комінтерну від 19.03.1928 р. керівне ядро КПЗУ – О. Васильків, О. Туринський, К. Максимович – писали, що керівництво КП(б)У «[...] замість того, щоб ясно поставити національне питання, – приписують Шумському погляди, яких він ніколи не дотримувався [...], таврує погляди Шумського, як націоналістичний ухил, а до всіх, хто обстоює правильність цих виступів, застосовує не методи переконання, а методи, які можна застосовувати тільки до ворогів пролетаріату СРСР [...]». За це Васильків, Туринський та їх прихильники були виключені з партії та Комінтерну. Їх звинуватили «... у розколі на користь фашистської диктатури Пілсудського». Л. Каганович заявив, що не знає, на чиєму боці в разі війни проти Радянського Союзу буде Комуністична партія Західної України. Це спричинило розкол КПЗУ на «шумськістів» і прихильників сталінської позиції, зумовило трагічну долю її керівників.

Від Шумського знову вимагали каяття і «відмежування» від позиції керівництва КПЗУ. Його таврувала партійна преса. Спроба захистити свої погляди щодо національного питання закінчилася для нього політичними, а згодом і карними репресіями з боку більшовицької партії, яка не терпіла інакомислення.

14.4.5. Обґрунтування українського економічного націоналізму М. Волобуєвим

Михайло Волобуєв
(1903–1972)

На початку 1928 року серед українських комуністів з'явився новий ухил, виразником якого став *Михайло Волобуєв* (Волобуєв-Артемов). Як Хвильовий у літературі та Шумський у політиці Волобуєв хотів викрити невідповідність між теорією й практикою більшовиків, але у царині економіки. Основна праця – «До проблем української економіки» (1928).

У дискусійній статті «До проблем української економіки», опублікованій у офіційному теоретичному часописі «Більшовик України», Волобуєв на основі аналізу основних фаз розвитку колоніальної політики царизму в Україні спростував поширену тезу про єдність російської й української

Тема 14. Політична думка в радянській Україні в період непу (20-ті рр. XX століття)

економік. Цим він заперечував ставлення до українського народного господарства як до південного економічного району СРСР, ігнорування необхідності самостійного розвитку економіки України як частини світового економічного господарства. Волобуєв доводив, що Україна за радянської влади, як і за царя, залишається економічною колонією Росії.

У вступі до статті Волобуєв звернув увагу на те, що у своєму науковому аналізі використовуватиме термін «Україна», оскільки він точніший, ніж УСРР. Автор обґрунтував свої пропозиції про надання українським економічним центрам права й можливість управляти народним господарством, необхідність перегляду бюджетного законодавства, зменшення відрахувань із прибутків України до всесоюзного бюджету, формування загальноукраїнської системи регулювання міграції робочої сили з метою пропорційного розподілу місць на українських заводах між Україною і Росією. Всі ці пропозиції були спрямовані на подолання «спроби розірвати єдиний український національно-господарський терен», із економічної точки зору – на обґрунтування прозахідної орієнтації. Волобуєв також наголошував, що економічне питання є стрижнем національної проблеми: «Ліквідація “провінціального становища” нашої мови, нашої культури взагалі буде наслідком забезпечення Україні нестримного розвитку проєкційних сил, забезпечення їй становища оформленого й закінченого національно-господарського організму, остаточної відмови розглядати її як просту силу районів єдиної неподільної економіки» («До проблеми української економіки»).

Волобуєв стверджував, що економіка СРСР становить не єдине й однорідне ціле, а комплекс економічних компонентів, одним із яких є Україна. І кожен із цих компонентів може не тільки самостійно функціонувати, а й безсумнівно бути частиною світового господарства, спираючись на власний потенціал, без посередництва російської економіки.

Втілення у життя ідей Волобуєва забезпечило б значне розширення економічної самостійності України, а разом із тим – політичної та культурної самостійності та самодостатності. Цього більшовицький центр допустити не міг, тому стаття Волобуєва у тому ж номері журналу була розкритикована. І хоча Волобуєв підкреслював, що написав статтю не для поглиблення розходжень між Росією і Україною, саме це йому було інкриміновано, а його погляди було кваліфіковано як економічна платформа «націонал-ухильництва» й піддані публічному остракізму. Відтак Волобуєв вносив конкретні пропозиції з розширення прав України. За ці погляди економіст був підданий репресіям радянського тоталітарного режиму. Попри те, що Волобуєв у 1928 році у журналі «Більшовик України» опублікував листа, в якому оголосив свою позицію помилковою, а в 1930 році вмістив там же «самокритичну» статтю «Проти економічної платформи націоналізму. (До критики волобуївщини)», звинувачення на його адресу не припинялися.

14.5. Клас і нація у вченні М. Яворського

Постать видатного українського вченого історика, політичного діяча *Матвія Яворського* зазвичай асоціюється з тезою про очільника марксистської школи чи кер-

Матвій Яворський
(1885–1937)

манича офіційної історіографії 1920-х років. Постаць Яворського сучасниками оцінена неоднозначно: дехто розглядає як першого українського історика-марксиста, а дехто обстоює думку, що цей учений, навпаки, був «непослідовним марксистом». «Велика радянська енциклопедія» у 1930 році називала Яворського «псевдомарксистом», який «проліз до партії», ідеалізував українських націоналістів і куркульство, не визнавав ролі російського пролетаріату. Відтак Яворський та його науковий доробок досить суперечливо сприймався різними дослідниками. Основні роботи: «Історія революційного руху на Україні» (1922), «Революція на Україні в її головніших етапах» (1923), «Україна в епоху капіталізму» (т. I–III, 1924–1925), «Нариси з історії революційної боротьби на Україні» (у 2-х т., 1927–1928).

До українського історіописання Яворський увійшов на хвилі кампанії партійних висуванців, що значною мірою окреслило коло його дослідницьких інтенцій, зокрема марксистсько-більшовицьку концептуалізацію історії України. Водночас історик прагнув подати не тільки марксистську, а й національну репрезентацію історії України. У своїй двотомній науковій праці «Нарис історії України» (1923–1924) уже на перших її сторінках декларує свої дослідницькі пріоритети. Передусім постулюється представлення історії як безупинного поступового процесу, котрий уявляється у вигляді стадіальної конструкції, тобто переходу «з одного ступеня культури до другого, вищого». Рухомою силою чи «двигуном» такого переходу автор називає «продукційні сили». Далі Яворський вдається до звичного марксистського поділу на продуктивні сили й виробничі відносини, головним підсумком якого є сумнозвісний «закон класової боротьби». На його думку, «класова боротьба завжди була політичною боротьбою, завжди була рухом уперед. Закінчувалася вона звичайно гвалтовним переворотом-революцією, яко єдиним способом здійснення нових суспільних тенденцій». Зрештою, апологія класової боротьби пролягає наскрізним рефреном у текстах Яворського. Не випадково авторський курс лекцій 1921 року іменувався «Історія боротьби класів на Україні».

Призначення історіописання Яворський убачає у вивченні й аналізі «двох родів суперечностей» – класової та невпинних змагань людини з природою. «Виходячи з того, що економіка лежить у основі політики, ми поділяємо історію України на такі періоди: період натурального господарства, період торговельно-кріпацький, період промислового капіталізму й період соціальної революції» («Нарис історії України», ч. 1, 1923). Загалом Яворський прагнув формалізувати і представити майже всю українську минувшину у вигляді неспинного розвою «класової боротьби» та «революційних рухів». Причому історик уважав, що певні стадії («однакові ступені соціально-економічного розвитку») дають вагомі підстави для виявлення схожості революційних змагань в Україні, порівняно з революційним рухом усього людства.

Утім, попри констатацію такої подібності, Яворський уважав, що «елементи певної своєрідності, цебто національності» простежуються в революційному русі на

Тема 14. Політична думка в радянській Україні в період непу (20-ті рр. ХХ століття)

українських теренах. Більше того, він навіть наголошує на «величезній історичній помилці» ототожнювати чи уподібнювати революційний рух в Україні та Росії. Зрештою, роль своєрідних соціокультурних «перемикачів», які освячують та легітимізують перехід від однієї стадії минувшини до іншої, на думку Яворського, як і у більшості марксистських конструкцій минувшини, відіграють – революції. Більше того, він наголошує, що «революція неминуча, коли суспільство переходить від давнього громадського укладу до нового». Яворський фактично вибудовує осібну схему українського революційного руху, який не тільки був відмінний від російського, а мав власні культурні й ідеологічні віхи та спирався на інші класові, точніше соціокультурні передумови. Скажімо історик відзначає, що «федеративно-громадську ідею самовизначення українського села ми зустрічаємо вже в ХІІІ столітті й упродовж української історії вона проходить червоною ниткою в боротьбі селянства, як спроба підпорядкування державних установ місцевим інтересам спільності – громади».

Утім Яворський акцентує увагу не тільки на своєрідних ідеалах революційного руху в Україні, а й прагне продемонструвати його відмінну соціальну підоснову, порівняно з Росією. Зокрема, він відзначає, що на українських землях ці ідеї плекалися на «базі інтересів дрібнобуржуазного підприємця». У іншому місці історик зауважує, що «національна буржуазія» пореформеної доби – це «дрібний промисловець, торговець, сільський промислово-хліборобський підприємець та його речник, інтелігент, сам здебільша виходець з цього дрібного крамового підприємця. Вже у 1840-х роках вона, ця дрібна буржуазія, із своїм речником, інтелігентом, взяла на себе з рук українського феодального панства роль носія української національності, тоді як феодальне українське панство, втягуючи себе в загальну систему російської економіки, поволі відмовлялося від своїх феодально-автономних традицій» («Нариси з історії революційної боротьби», т. 1, 1927). Таким чином, «дрібна буржуазія», на думку Яворського, не тільки перебрала на себе роль колишньої «дворянської опозиції» чи «дворянських самостійників», а й фактично стала загальнонаціональним репрезентантом українського суспільства на зламі дореформеної/пореформеної доби. На його думку, «народницький бо рух на Україні був взагалі, й то, безперечно, тісно зв'язаний із українським носієм буржуазних тенденцій американського типу, з українським селянином» («Емський акт 1876 року», 1927). Ця теза вживається Яворським для того, щоб представити народництво на українських обширах як проміжну ланку в переході до робітничого руху та марксизму.

Загалом Яворський уважав, що в українському селі побутують два різні типи «глитая»¹ – «феодального» за пруським сценарієм і «капіталістичного фермера» за американським взірцем. Власне, історик переінакшив і переніс на український ґрунт відому тезу Леніна про два шляхи розвитку капіталізму в Росії. Відтак «глитай» американського типу, на його думку, виступав як конкурент пролетаріату як у революції 1905–1907 роках, так і буржуазній революції 1917 року.

Звідси походить соціальне чи класове розрізнення революційних і контрреволюційних прагнень Української Центральної Ради та Української Держави гетьмана

¹ *Глитай* – заможний селянин-власник, який використовував найману працю.

Розділ 3. Еволюція вітчизняної політичної думки у першій половині ХХ століття

П. Скоропадського, позаяк вони репрезентували відповідно «глитая американського типу» та «глитая пруського типу». Він навіть уподібнював цю соціальну чи класову диференціацію до «дволикого Януса українського націоналізму».

Проте автономістські, згодом самостійницькі прагнення українських політичних партій 1917 року Яворський однозначно пов'язував із настроями дрібнобуржуазного «глитая», якого охопив «націоналістичний дурман». Приміром, один із розділів «Короткої історії України» має назву «Національна революція». Крім того, він пише про різні течії поміж більшовиків щодо прав націй, зокрема відзначає, що для «правої течії» на чолі з першим секретарем ЦК КП України Е. Квірінгом «українське національне питання губилося ще в старих традиціях російського національного ухилу». Більш докладно позицію Квірінга в національному питанні історик висвітлив у розвідці «До історії КП(б)У».

05.09.1929 р. харківська преса оприлюднила допис Яворського «Про мої помилки в концепції історії України». Після цього «каяття» Яворського обрано дійсним членом ВУАН. Але у цьому ж році його звинуватили в «націоналістичному ухилі» й усунули з історичного відділу Інституту марксизму. Інакше бути не могло, бо «сталінська національна політика», яка ґрунтувалася на пролетарському псевдо-інтернаціоналізмі, що є невід'ємною частиною комуністичної ідеології, була ворожою до почуття національної гідності. Праці Яворського були гостро критиковані в українській національній історіографії за тенденційність і нефаховість, а з 1929 року – і радянською історіографією, яка «яворщиною» назвала «націоналістичний ухил» у історичній науці. Яворського обвинувачено в ідеологічних помилках: «перебільшенні місця національного питання в революційній боротьбі, ідеалізації дрібнобуржуазних націоналістичних партій» і трактуванні української революції не як частини російської, а окремого витвору українського історичного процесу.

Дослідника виключили з комуністичної партії й зі складу ВУАН (лютий, 1930), незабаром заарештовано і заслано на Соловецькі острови (1931) та розстріляно (1937).

□ □ □ □ □ □ □ □ □ □ □ □

Політична думка періоду непу є відображенням певної лібералізації політичного життя в Україні, активного розвитку національно-культурної сфери суспільної життєдіяльності, відносного покращення матеріального добробуту населення. Вітчизняні політичні мислителі, захоплені ідеєю соціалістичного будівництва та сповнені високими сподіваннями на позитивні зміни для української держави та суспільства, спрямували всі свої зусилля на вироблення теоретико-концептуальних підходів до розвитку української культури, освіти, науки, економіки, промислового виробництва, державного управління, зовнішньої та внутрішньої політики. У своїх роздумах українські політичні мислителі принципово відстоювали незалежність української держави у складі СРСР, права українського народу на власну мову, культуру, національну еліту; доводили визначальну роль України в радянському революційному русі та підкреслювали велике значення української держави для діалогу радянської держави зі західноєвропейською спільнотою.

Тема 14. Політична думка в радянській Україні в період непу (20-ті рр. ХХ століття)

Комуністична партія, розуміючи всю потужність національно-культурного чинника та небезпеку його ігнорування, була готова піти на такі поступки, як українізація. Партія навіть визнавала певні свої прорахунки та недоліки, одним із яких було панування в її лавах російського шовінізму. Але партія категорично не могла дозволити поширення поглядів таких мислителів, як Ю. Лапчинський, М. Скрипник, М. Хвильовий, О. Шумський, М. Волобуєв, М. Яворський та ін., позаяк їхні ідеї та діяльність розглядалися як небезпечні для влади більшовиків над Україною. Навіть такий відвертий прихильник політики українізації як Скрипник уважав, що ці «націоналістичні ухили» (під якими мав на увазі шумськізм, хвильовізм, волобуєвщину та яворівщину) є смертельною загрозою для партії та радянської влади. Пізніше, навіть причетність до українізації більшовики стали розглядати як злочинну діяльність проти соціалізму.

Отже, невдовзі після появи кожного з цих т. зв. «ухилів», намагання їхніх засновників хоча б якось захистити українську державність і суспільство від російського більшовицько-комуністичного гніту призвели до гострих нападок на їхню адресу. У результаті значна їх частина була змушена засудити свої ж власні погляди, публічно покаятися й визнати свої помилки. Але все це не врятувало їх від загибелі – вони стали жертвами сталінських репресій. Тож, період лібералізації та відносного покращення життя в Україні раптово обривається сталінським терором і фізичним знищенням майже всієї української інтелектуальної еліти.

Питання до самоконтролю

1. Як можна охарактеризувати внутрішнє становище в Україні на початку 20-х рр. ХХ ст.?
2. Якими були наслідки політики «воєнного комунізму» для України?
3. Якими є політичні та економічні цілі непу?
4. Яким чином введення непу позначилось на внутрішній ситуації України?
5. У чому полягає сутність, завдання та причини впровадження політики «українізації»? Які її хронологічні межі?
6. Чому політика «українізації» мала загальну назву «коренізація»?
7. Яку позицію відстоював нарком освіти УРСР Г. Гринько щодо виховання «нового» покоління людей – будівників комуністичного суспільства? Яку модель освіти він запропонував?
8. Який план культурного будівництва для України ініціював М. Скрипник?
9. Якими були практичні результати реалізації М. Скрипником політики «українізації»?
10. Чому політичну позицію М. Скрипника щодо питання державного будівництва УРСР можна назвати суперечливою?
11. Який зміст «теорії боротьби двох культур»? Що є її джерелом?
12. Якою є роль Д. Лебеда у впровадженні «теорії боротьби двох культур» в УРСР?
13. Яким чином Д. Лебідь характеризував становище в культурному житті УРСР?

14. Як «теорія боротьби двох культур» була сприйнята в середовищі української політичної та культурної еліти тих часів?
15. Що таке «націонал-ухильництво»? Кого з українських діячів зарахували до «націонал-ухильників»?
16. Чому Ю. Лапчинський виступив на боці опозиційної до комуністів «групи федералістів»? Які цілі вони переслідували?
17. У чому полягають особливості політичних поглядів М. Хвильового?
18. Якою є позиція О. Шумського щодо українського національного відродження та українізації?
19. Розкрийте сутність концепції українського економічного націоналізму М. Волобуєва?
20. Чим, на думку М. Яворського, відрізнявся революційний рух України від російського руху? Чому їх не можна ототожнювати?

Література

Виговський М. Державно-політична діяльність наркома освіти Г. Ф. Гринька / М. Виговський // Пам'ять століть. – 2007. – № 4–5. – С. 57–69.

Волобуєв М. До проблеми української економіки. URL: <https://vpered.wordpress.com/2013/02/04/volobuev-ukrainian-economy/>.

Горло Н. Хвильовий Микола / Н. Горло // Історія політичної думки : навч. енцикл. слов.-довід. / за заг. ред. Н. М. Хоми ; [В. М. Денисенко, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін.]. – Львів : Новий Світ-2000, 2014. – С. 680–681.

Гринько Г., Шумський О.: Статті. Промови. Документи / НАПН України, Педагогічний музей України ; [укладачі : В. О. Гайдей, О. П. Міхно ; наук. консультант О. В. Сухомлинська]. – К. : ПМУ, 2015. – 172 с.

Гунчак Т. Україна ХХ століття / Т. Гунчак. – К. : Дніпро, 2005. – 384 с.

Дем'яненко В. Скрипник Микола / В. Дем'яненко // Історія політичної думки : навч. енцикл. слов.-довід. / за заг. ред. Н. М. Хоми ; [В. М. Денисенко, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін.]. – Львів : Новий Світ-2000, 2014. – С. 595–596.

Денисюк С. Шумський Олександр / С. Денисюк // Історія політичної думки : навч. енцикл. слов.-довід. / за заг. ред. Н. М. Хоми ; [В. М. Денисенко, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін.]. – Львів : Новий Світ-2000, 2014. – С. 734–735.

Єфіменко Г. Г. Націонал-ухильництво // Енциклопедія історії України: Т. 7: Мі-О / Редкол.: В. А. Смолій (гол.) та ін. НАН України. Ін-т історії України. – К. : Наукова думка, 2010. – 728 с.

Кошелівець І. Микола Скрипник / І. Кошелівець. – Мюнхен : Вид-во «Сучасність», 1972. – 343 с.

Кравченко В. І. Україна у 20-30-ті роки ХХ ст. мовою документів та очевидців / В. І. Кравченко, Ю. М. Красноносів, П. П. Панченко та ін. – Донецьк, 2002. – 268 с.

Курас І. Шумський у роки Жовтня і громадянської війни : еволюція поглядів і політична діяльність / І. Курас, П. Овдієнко // Укр. іст. журн. – 1990. – № 12. – С. 105–116.

Мацевич А. Микола Скрипник. Біографічна повість / А. Мацевич. – К. : Молодь, 1990. – 216 с.

Мейс Д. Український національний комунізм. Трагічні ілюзії / Д. Мейс, М. Панчук. – 1997. – 82 с.

Тема 14. Політична думка в радянській Україні в період непу (20-ті рр. ХХ століття)

Михальченко М. Політична проблематика у радянському суспільствознавстві (1922–1991) / М. Михальченко // У кн.: Політична наука в Україні. 1991–2016 : у 2 т. Т. 1. Політична наука: західні тренди розвитку й українська специфіка / НАН України, Ін-т політ. і етнонац. досліджень ім. І. Ф. Кураса ; редкол.: О. Рафальський (гол.), М. Кармазіна, О. Майборода. – К. : Парлам. вид-во, 2016. – 656 с. – С. 171–199.

Пижик А. Ідеологічна основа більшовистської політики українізації / А. Пижик // Вісн. Київ. нац. ун-ту ім. Тараса Шевченка. – Сер. : «Історія». – 2011. – Вип. 104. – С. 47–50.

Скрипник М. О. Вибрані твори / М. О. Скрипник. – К. : Україна. – 1991. – 617 с.

Солдатенко В. Україна у революційну добу у 4-х т. Том 4: рік 1920. URL : <http://fb2.booksgid.com/istoriya/169751-valeriy-soldatenko-ukrayina-u-revoljucynu-dobu-rk-1920.html>.

Суспільство і влада в радянській Україні років непу (1921–1928) : у 2х т. : Т. 1 / Відп. ред. С. Кульчицький. – К. : Ін-т історії України НАН України. – 2015. – 656 с.

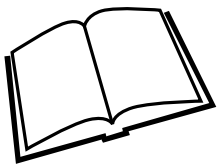
Хвильовий М. Твори: у 2 т. / Упоряд. М. Г. Жулинський, П. І. Майдаченко. – К. : Дніпро, 1990. – Т. 2. Повість. Оповідання. Незакінчені твори. Нариси. Памфлети. Листи. – 925 с.

Хвильовий М. Україна чи Малоросія? : Памфлети / заг. ред. М. Г. Жулинського. – К. : Смолоскип, 1993. – 290 с.

Шаповал Ю. Його таємниці. Виповнюється 120 років з дня народження О. Шумського // День. – 2010. – 19 листоп.

Шевчук В. Драма Миколи Хвильового // Слово і час. – 1994. – № 2. – С. 40–42.

ТЕМА 15

ПОЛІТИЧНА ДУМКА 1920-Х РОКІВ У ГАЛИЧИНІ

15.1. Політична ситуація в Галичині після поразки національно-визвольної революції

15.2. Політична ідея у теорії та практиці західноукраїнських діячів національно-демократичного напрямку (Д. Левицький, М. Галуцинський, В. Мудрий, В. Целевич, М. Рудницька)

15.3. Державно-соборницька концепція націоналістичних ідеологів:

15.3.1. «Чинний націоналізм» Д. Донцова

15.3.2. Д. Андрієвський – ідеолог і практик українського націоналізму

15.3.3. Внесок С. Ленкавського у розвиток ідеології ОУН

15.4. М. Стахів: соціаліст і дослідник інститутів політичної системи

15.1. Політична ситуація в Галичині після поразки національно-визвольної революції

Після розпаду Австро-Угорської імперії (1918) та поразки ЗУНР (після 22.01.1919 – ЗОУНР) у війні з Польщею (1919) Галичина відійшла до II Речі Посполитої. Західну Україну опанував режим, налаштований на здобуття остаточної переваги над українцями та повну асиміляцію бездержавної нації. Незважаючи на величезні фізичні, територіальні, морально-психологічні втрати, галичани та їхня інтелектуальна еліта не полишали думки про відновлення суверенної держави, опрацьовували державно-соборницькі ідеї теоретично і займалися пошуками шляхів практичної їх реалізації.

Українська суспільно-політична думка Західної України міжвоєнного періоду була представлена повним спектром ідеологічних течій: комунізмом, соціалізмом і соціал-демократією, націонал-демократією (лібералізм), консерватизмом, націоналізмом. У Галичині діяли десятки партій і громадських організацій. Під впливом «українізації» в радянській Україні поширювалася і прорадянська орієнтація.

Із організованих ідейно-політичних напрямів найбільш представницьким і впливовим був націонал-демократичний. Результатом консолідуючих зусиль галицьких політичних сил стало утворення (липень, 1925) Українського національно-демократичного об'єднання (УНДО), зорієнтованого на здобуття Україною незалежності ле-

гальним шляхом. Націонал-демократи неодноразово висували ідею політичного порозуміння, яке полягало в тому, щоб польські владні структури, політичні діячі, польська спільнота визнали права українців на самовизначення і, головне, на національно-територіальну автономію згідно з міжнародними угодами та Конституцією Польщі. Однак польські правлячі кола не бажали йти на політичні поступки, посилювали утиски українського населення.

Виникнення радикального руху, яким оголосив себе український націоналізм у 1920-х роках, було зумовлене поширенням на західноукраїнських землях прокомуністичних та радянофільських тенденцій, кризою легального національно-демократичного руху. Його представники, однак, не спромоглися запропонувати новітньої національної ідеології і програми, що враховувала б нову реальну суспільно-політичну ситуацію в Європі і у світі загалом, становищем українського народу, що зазнав національного, політичного і економічного гніту, перебуваючи у складі II Речі Посполитої. Ідеологи нової політичної течії, окрім теоретичного обґрунтування ідеологічних засад, вдалися до практичного втілення у життя своїх теоретичних положень, створивши у 1929 році Організацію українських націоналістів (ОУН). Націоналісти відкидали ідейно-теоретичні і політичні засади, що базувалися на ліберально-демократичних і соціалістичних принципах як неперспективні, віджили, не здатні очолити український народ у боротьбі за власну державу. Ідеологи націоналізму були переконані, що міжнародна політична ситуація пореволюційної доби вимагає нових радикальних, рішучих і безкомпромісних методів, форм і засобів боротьби за українську соборну державність.

У міжвоєнний період у Галичині члени різних політичних організацій, зокрема й УНДО, називали себе націоналістами. Однак поступово націоналізм став асоціюватися з його найвойовничішою формою, найповніше втіленою в ідеології ОУН. Після організаційного оформлення політичного руху, поняття націоналізму набрало партійного забарвлення.

У темі подано інформацію не тільки про відомих націоналістичних теоретиків, а й висвітлено ідеї діячів національно-демократичного та соціалістичного спрямування, щоб якнайповніше передати палітру ідей, настроїв, які панували у Галичині міжвоєнного періоду.

15.2. Політична ідея у теорії та практиці західноукраїнських діячів національно-демократичного напрямку (Д. Левицький, М. Галущинський, В. Мудрий, В. Целевич, М. Рудницька)

Найбільшою політичною партією у Галичині в 1920–30-х роках було УНДО, яке стало рупором української організованої націонал-демократії. Партійна ідеологія базувалася в основному на ліберальних засадах, а в національному питанні пріоритетним був захист інтересів усіх верств українського народу, орієнтація на легальну ненасильницьку боротьбу за соборність і державність України. Боротьба проти більшовизму оголошувалася основною політичною парадигмою націонал-демократії.

Розділ 3. Еволюція вітчизняної політичної думки у першій половині ХХ століття

Згодом, у середині 30-х років, під впливом внутрішніх і зовнішніх обставин, опозиційна політика національних демократів еволюціонувала в напрямі пошуку шляхів польсько-українського компромісу, в його основі – ідея автономії західноукраїнських земель у складі Польщі. Лідерами УНДО були Д. Левицький, М. Галушчинський, В. Мудрий, В. Целевич, М. Рудницька та ін.

Першим головою УНДО був *Дмитро Левицький* – громадсько-політичний діяч, журналіст, правник, редактор часопису «Діло» (1923–1925). Основні праці: «Блок неволених» (1926), «Наші змагання» (1928), «Національна преса – керманіч і виховник народу» (1930), «УНДО і ОУН» (1934), «За консолідацію українських національних сил» (1935) та ін.

Дмитро Левицький
(1877–1942)

Головним напрямом його досліджень стає проблематика, пов'язана з пресою та громадою. Він розробляв естетичні засади роботи журналіста та розвитку української преси. У статті «Національна преса – керманіч і виховник народу» Левицький пише: «маємо на увазі пресу, яка є справді висловом громадської думки, пресу, яка є кров'ю з крові й кістю з кісті свого народу, яка є безпосередньо зв'язана з тими політичними організаціями, які ведуть провід у народному житті. Тому така преса мусить мати таке ніжне відчуття національного живчика, що перестає уже бути посередником між публічною

опінією свого народу та широким світом і стає сама публічною опінією... Ціле громадянство є співвидавцем і співредактором преси!».

09.03.1928 р. Левицький виголосив у Сеймі Польщі програмну декларацію Української парламентської репрезентації (УПР), у якій зазначив, що, незважаючи на поразку боротьби за самостійну Українську державу, «найвищим, святим і непорушним ідеалом нашим є незалежна, соборна Українська національна держава на всіх українських землях. Тому всі міжнародні акти, якими споконвічні українські землі: Східну Галичину разом із Лемківщиною, Холмщину, Волинь, Підляшшя і Полісся передано Польщі, а саме: трактат укладений в Ризі 18 березня 1921 року і рішення Ради послів у Парижі 14 березня 1923 року як акти, які насилують право українського народу на самовизначення, вважаємо де-юре не правосильними. А вступаючи до польських Законодавчих палат, будемо і цим шляхом йти до здійснення найвищого права української нації». Левицький був переконаний у невідворотності проголошення незалежної Української держави: «Чи вигідно це для Польщі, чи не вигідно, незалежна українська держава постане, і розпадеться неподільна російська держава. Сучасний державний устрій Союзу Радянських Республік є останнім етапом до повного відривання України від Росії». Водночас він підкреслив: «Ми є найзапеклішими противниками всякої інтервенційної політики, яка б штучним способом мала прискорити українську незалежність над Дніпром».

Існування незалежної України, і то не якоїсь буферової держави української, залежної економічно й політично від своїх сусідів..., але великої та могутньої держави української може гарантувати постійну рівновагу сил на Сході Європи...

Д. Левицький, «Наші змагання»

Політик вірив у неминучість об'єднання українських земель в одній державі, про це він заявив на пленарному засіданні Сейму 30.05.1928 р.: «Розвиток подій у колишній Російській імперії від весни 1917 року незаперечно свідчить, що мусить прийти до відірвання українських земель від усякої державної спільності з російськими землями і що мусить прийти до виникнення незалежної української держави. А логіка історії каже, що ніколи 30-ти мільйонна материнська держава не зречеться б-ти мільйонів своїх земляків, відділених вузькою річкою від материнського кореня... Партія, яку я репрезентую, веде боротьбу за цю мету легальними засобами». Заява Левицького в польському Сеймі 29.03.1928 р. свідчила, що діяльність УПР має не локальний (галицький), а всеукраїнський характер. Він своєю активною діяльністю у польському парламенті охоплював цілісність української національної проблеми з позиції всеукраїнських державних інтересів, показував, що українське питання є проблемою міжнародного характеру.

Левицький активно використовував зовнішньополітичні методи боротьби з владою. Так, виступаючи на Конгресі національних меншин (1928), наголосив, що український народ не є меншиною в жодній із держав, де він живе, а творить абсолютну більшість на заселеній ним території, що «український народ не погоджується з фактом включення його до чужих державних організацій», а тому українці не можуть бути лояльними до польської держави, оскільки «прагнуть до власної держави». Ця суспільна думка знайшла відображення у виступі політика в польському Сеймі (1935): «український народ є вже народом цілком сформованим у своєму національному розвитку, свідомий свого національного значення, своїх національних і політичних стремлень».

Виступаючи проти радянофілів і більшовицького політичного режиму, політик зазначав, що «будучи партією національною і демократичною, ми є ворогами комуністичного інтернаціоналізму і більшовицької диктатури, проти якої повстає відвічне замилювання українського народу до демократичної волі». Аналізуючи жорстокі методи насильницької колективізації на селі, «розкуркулювання», він прогнозує можливість голодомору в Україні 1932–1933 років, передбачає і фізичне нищення української нації методом репресій.

Левицький засуджував терористичну діяльність ОУН. 06.11.1934 р. політик про-

**Михайло
Галушинський**
(1878–1931)

мовляючи у польському Сеймі, вказав на три групи причин, що штовхали молодь до тероризму: 1) втрата віри у можливість ефективної легальної боротьби в авторитарній польській державі; 2) соціальні негаразди, зокрема безробіття інтелігенції; 3) проникнення провокаторів і конфідентів до лав націоналістичної молоді. Критика націоналістичного підпілля діячами УНДО стосувалася не ідеології ОУН, а методів її діяльності.

До діячів, які перебували у центрі боротьби за національне визволення та культурний розвиток західноукраїнських земель, належав *Михайло Галушинський* – український педагог, публіцист, громадсько-політичний діяч, комендант Легіону УСС, голова товариства «Просвіта» у 1923–1931

Розділ 3. Еволюція вітчизняної політичної думки у першій половині ХХ століття

роках. Основні праці: «Національне виховання» (1920), «Народня освіта й виховання народу. Методи й цілі» (1920), «Михайло Драгоманів – ідеолог нової України» (1921; зберігаємо авторське звучання назви твору), «Одиниця і громада» (1921), «Новими шляхами» (1926), «Освіта дорослих і інтелігенція» (1929), «Політика в освіті, чи освіта в політиці» (1930), «За право до життя» (1930), «В обороні прав народу» (1930), «Політика й мораль» (1931) та ін.

Галущинський послідовно дотримувався легальних демократичних методів боротьби за права українського народу, виступав категоричним противником радикальних дій, відстоював еволюційно-поступове просування до незалежності шляхом розбудови передовсім національних інституцій і піднесення національної свідомості українців. У польському парламенті він активно розвінчував антиукраїнську політику уряду, вимагав створення рівних умов для розвитку української національної культури та шкільництва. Особливого розголосу набула промова Галущинського «За право на життя», виголошена 12.03.1930 р. у Сенаті, у якій він критикував позицію польських послів із національного питання. Програмною була і промова на пленарному засіданні Сейму, опублікована під назвою «В обороні прав народу». Водночас політик займався пошуками мирних шляхів подолання польсько-українських суперечностей, був одним із головних ініціаторів політики «нормалізації»¹ УНДО.

Галущинський був прихильником консервативно-християнських ідей, які гармонійно поєднувалися із націонал-демократичними принципами (толерантності, демократизму, органічного поєднання індивідуального і громадського). Митрополита Андрія Шептицького він називав найвищою цінністю нації, що повернув українському народові віру у власні внутрішні сили та своєю працею прискорив повернення народу до власної великої духовної творчості, культурної традиції. Сутність тодішніх українських суспільних проблем Галущинський убачав у занепаді моральних цінностей, і ці погляди він виклав у статті «Політика й мораль». Він засуджував безвідповідальних «обсерваторів життя», виступав проти духовної розхристаності, демагогії та погоні за легкою популярністю: для чистоти політичного життя необхідна беззастережна взаємодовіра членів партії поміж собою й довіра партійців до проводу. Квалітет політичного життя, – зазначав політик, – походить не від нестачі талантів або сильних особистостей, а від недостатності моралі у політиці.

Галущинський прихильно ставився до діяльності М. Драгоманова, який, на його думку, «поклав тривкі основи під будову нашого життя», витворив план діяльності, намагався імплантувати західні ліберальні ідеї в українське середовище та поєднати їх із соціальною та національною ідеями. Заслуга Драгоманова, вважав Галущинський, полягає у захисті «української справи перед польськими і російськими лібералами», в ознайомленні «Європи і культурного світу про українську справу» («Михайло Драгоманів – ідеолог нової України»).

Щоденною працею, кождим поступком, ділом і словом будемо зазначувати, що «Україна – се я!».

М. Галущинський, «Одиниця і громада»

¹ «Нормалізація» – політика врегулювання українсько-польських відносин, здійснювана шляхом порозуміння між керівництвом УНДО і польським урядом у 1935–1938 роках.

Галущинський розробив фундаментальну програму діяльності «Просвіти», базовану на кращих європейських зразках. Перспективна частина програми, була сформульована досить чітко – освітня праця повинна виконувати насамперед виховне завдання, а саме: 1) за прикладом західноєвропейських товариств відкинути традицію добродійності в освітній праці та заступити її фаховістю; 2) внести в освітню працю новий зміст; 3) змагати до перевиховання українського громадянства в тім напрямі, щоби створити з галицького українця нового «типу громадянина українця, який уміє в усьому орієнтуватися, в усьому означити себе, до всього зайняти становище, маючи на оці такі вічні цінності, як віра, мораль, нація, інтерес колективу»; 4) розбудити серед української суспільності потребу й енергію самоосвіти та самовиховання, себто «причинитися до поглиблення розуму та до виплекання характеру, вироблення гарту духа й сили волі».

Політик виступав за те, щоби народна освіта усіх ступенів і категорій, у тому числі позашкільна освіта дорослих, опиралася на ідеологію християнства: «В освітній роботі не так важне питання знання і подавання науки, як радше виховна течія, котра має пронизувати освітню роботу». Далі про це читаємо: «У виїмкових відносинах, серед яких доводиться жити нашому народові, має освіта дорослих ще особливі завдання. Вона має в'язати всі порозділювані частини народу в одно духове ціле, себто дбати про вироблення сильного почуття національної єдності. Вона має дбати про взаємний обмін культурного доробку та його впливу на душу поодиноких частин... Одним словом: вона має стати охоронним засобом у щоденній розв'язувальній праці й у щоденній боротьбі за існування національного організму». Національному вихованню, особливо перевихованню українського громадянина, насамперед галичанина, перетворення його у свідомого громадянина-українця, що здатний відстояти права нації, за всіх «нести одвіт» Галущинський надавав виняткового значення. «Національне виховання має [охороняти] нас перед всякими некорисними чужими впливами, воно має витворити із всіх членів нації свідомих свого завдання людей, які за кожночасну судьбу народу відповідають», – писав він у праці «Національне виховання».

Галущинський часто повторював слова: «Україна – се ти, чоловіче, кождий зокрема. Але поперед спитай себе щиро, чи ти заслужив собі сеї назви, так довго не буде України для тебе... І коли кожда одиниця те скаже у повній відповідальности, що вона винна сим трьом словам, тоді буде Україна, без огляду на те, чи її схоче хто визнати, чи ні. А чи вона буде вільна, самостійна, незалежна – розсудить вже самі» («Одиниця і громада»). Його кредо було гасло: не руйнувати, а будувати.

Василь Мудрий
(1893–1966)

До впливових західноукраїнських громадсько-політичних діячів того часу належить і *Василь Мудрий*. У середині 1920-х років він був організатором просвітницького руху, очільником найвпливовішого у міжвоєнний період галицького часопису «Діло», одним із засновників УНДО, а у 1935–1939 роках – головою об'єднання та УПР. Основні праці: «Боротьба за огнище української культури на західноукраїнських землях» (1923), «Роля «Просвіти» в українському житті» (1928), «Українське національно-демократичне

Розділ 3. Еволюція вітчизняної політичної думки у першій половині ХХ століття

об'єднання і його національне середовище» (1929), «Україна в СРСР» (1929), «Лихоліття України» (1933), «Від негативізму до реалізму» (1935), «Труднощі нашої політики» (1935), «Вибори до польських законодавчих установ» (1935) та ін.

Мудрий відіграв важливу роль у формуванні ідеології УНДО та був активним провідником основних програмних засад партії: соборності, державності, демократії. Завдяки йому, антирадянський напрям в УНДО отримав повну перемогу. «В радянській Україні всю повноту влади виконує навіть не українське робітництво, – зазначав він на II з'їзді партії у 1926 році, – а філія московської комуністичної партії, тому УНДО не може вважати радянську Україну етапом до соборної національної і незалежної української держави». Мудрий розвинув шкільну програму партії та її церковну політику. «Виховання мусить бути національне і моральне, школа для всіх доступна, а на першому ступені примусова». Церкву він уважав необхідною у житті українського народу, а християнську мораль – основою розвитку нації. «Хто не вірить в ніщо і хто взагалі не вміє вірити, – писав політик, – той не може повірити і в силу нації, в її спасенну місію... Без такої віри... нам не здійснити того, що поставили на чільному місці нашого національного життя» («Народній Зїзд. Пояснення до програми Українського Національно-Демократичного Обєднання», 1926).

Мудрий засуджував радянофільство, був противником більшовицького політичного режиму. Аналізуючи законодавство СРСР, становище в компартії, методи «виборчої демократії», наслідки українізації, поступове «закручування гайок» у ставленні до інтелігенції, нищення церкви, переконувався у віддаленості реалій життя від засад теоретичного соціалізму. «Зрештою, про яку незалежність може бути мова там, де все диктує московський центр, де панує величезна не тільки політична, але й економічна централізація, – писав він у 1929 році, – де московський осередок скреслює мільйони з республіканського бюджетового прелімінара України» («Україна в СРСР»). А оцінюючи ситуацію у радянській Україні в 1933 році Мудрий писав: «Більшовицькі русотяпи тепер тріумфують на Україні...

Об'єктивні умови національно-державної української рації наказували б жити в приязних взаєминах із Польщею з уваги на великого спільного ворога Москву.

В. Мудрий, «Україна і Польща»

Вони кинулись як тічня розюшених собак на всіх українців у партії та поза нею і нищать та заїдають їх на право і на ліво без розбору. Одначе української нації тим вони не зліквідують, так само не зломлять у ній духа до боротьби» («Трагедія українства в УСРР. Галапасництво «русотяпів» і «малоросів» на живому організмі українського народу в межах УСРР»).

На початку 1930-х років Мудрий став патріархом політики «нормалізації» польсько-українських відносин. Ось як він пояснював свої дії: «Коли політика це мистецтво досягати в даному часі і в даних обставинах щось можливе, то здаймо собі справу з того, що є саме тепер можливе до досягнення, скажім, для українців у Польщі. Ми є державники. Але ж ясно, що державності в Польщі не досягнемо. Та може при відповідно уложених обставинах могли б тут бодай дещо під аспектом нашої майбутньої державності творити». Далі політик констатував, що коли ми не виграли війни з Польщею у 1919 році, коли вона була дуже слабка, а ми були тоді сильніші, ніж зараз,

то не виграємо і тепер. Тому війну з Польщею треба залишити і «пробувати налагодити якийсь розумний мир чи перемир'я між українським і польським народом» («Від негативізму до реалізму»). Мудрий виклав причини, які спонукали націонал-демократів розпочати переговори з польським урядом щодо припинення конфронтації. *По-перше*, розшмагованій українській нації не під силу було вести боротьбу на чотири фронти. *По-друге*, гостро стала необхідність порятунку українства від послідовної політики їх нищення Москвою. *По-третє*, створення в Польській державі умов, які б забезпечували українському народові «змогу всебічного розвитку, консолідації сил та всестороннього нагромадження якнайбільше національних цінностей... з метою боротьби за «реставрацію української державності» («Вибори до польських законодавчих установ»). Як переконаний соборник, Мудрий уважав тодішній стан справ перехідним.

У концептуальній програмній статті «Україна і Польща» (1943) Мудрий глибоко проаналізував політику міжвоєнної Польщі щодо Галичини та Західної Волині, з'ясував причини безуспішних спроб налагодити рівноправний союз двох народів та негативні наслідки українсько-польських конфліктів для долі України і Польщі. «На беззастережне признание української державності в українських етнографічних межах, – писав він, – вони не годяться навіть тоді, коли політично лежать напівпритомні, розтриті колесами історії». В одному з виступів на зборах УГВР у 1944 році політик говорить про значення Галичини для України: «Україна ніколи не може піти із Галичини, тому що тут виховання і досвід національної політики, традиції для кадрів будівництва української держави».

Мудрий був противником радикальних дій, не сприймав тактику боротьби УВО–ОУН, засуджуючи деструктивні методи: насильство, терор, саботажі. Він уважав, що націоналістами є всі українці та всі українські політичні сили, які стоять на національному ґрунті. Мудрий негативно ставився до націоналізму Донцова: «Цей теоретик заціплює елементи анархізму в душах його прихильників, особливо у частини молоді. Дмитро Донцов учить наших молодих людей паралізувати та розбивати національне життя, зокрема, навіть фізично ліквідувати ті одиниці, які протиставляються такій «націоналістичній» романтиці... («Ті, що вносять хаос в українське життя (Прилюдна відповідь на прилюдні запити)» (1933)). Із 1941 року Мудрий почав співпрацювати з ОУН (б), тим самим долучився до антифашистського визвольного підпілля.

Володимир Целевич
(1890–1944)

Помітне місце серед націонал-демократів у міжвоєнний період займав *Володимир Целевич* – український політик, громадсько-культурний діяч, політолог-теоретик, публіцист, посол польського сейму. Основні праці: «Чого мають право виселенці домагатися від держави» (1918), «Віднова життя і відбудова життя просвітніх товариств» (1918), «Нові польські шкільні закони» (1925), «Самоврядування» (1929), «Політичні партії і їх значіння в житті народу» (1933), «Нарід, нація, держава» (1934), «На переломі епох» (1934), «Роля політики в житті нації» (1935) та ін.

Праці Целевича присвячені проблемам українського державотворення, захисту

Розділ 3. Еволюція вітчизняної політичної думки у першій половині ХХ століття

прав українського народу в умовах бездержавності. Значним недоліком українців на момент проголошення ЗУНР він називав відсутність дієвих політичних партій, які б «вели невпинну боротьбу за всебічний розвиток своєї нації, шляхом організації народних мас... змагали до того щоби пануюча нація давала недержавній можливість розвитку». Політичні партії Целевич поділяв на класові і національні. Класові – відстоювали інтереси однієї соціальної верстви, натомість національні – «голосили клич єдності й солідарності усіх членів нації». Безпартійність Целевич вважав «шкідливою для національного життя і демагогічною фразою» («Роля політики в житті нації»).

Уважаючи державу тільки формою політичного існування, а народ – «живучою істотою», що послуговується цією формою для досягнення своїх цілей, Целевич передбачав неминучу загибель великих імперій. Він оптимістично дивився на можливість здобуття української державності шляхом розпаду багатонаціональних держав, якими були Польща та СРСР, адже «життя й напрямні розвитку людства йшли у згоді з його [українського народу] змаганнями» («Нарід, нація, держава»). Для реалізації цієї мети, зважаючи на складні суспільно-політичні умови, на думку політика, важливо зберегти моральну силу українського народу та побороти анархістські інстинкти.

Целевич виділив два основні методи здобуття державності: 1) органічний розвиток нації у всіх ланках суспільно-політичного життя; 2) перманентну національну революцію. Він критикував ОУН, яка пропагувала перманентний спосіб боротьби за державність. Прийнятнішим називав метод «духовної революції» – нація зі стану невідомості й пасивності переходить у стан національної свідомості (розпочинає

Деякі пануючі нації змагають до того, щоби фізично винищити поневолені собою народи, такі жорстокі засоби боротьби пануючої нації з поневоленою не є виявом сили, лише кволости й безсилля пануючої нації. Вони лише поглиблюють тугу, та приспішують день визволення поневоленої нації.

В. Целевич, «Нарід, нація, держава»

боротьбу за свою державність). «Вона [українська нація] дозріла до державного життя, – зауважував Целевич, – українська нація по війні не є подібна до передвоєнної» («Нарід, нація, держава»).

Проаналізувавши основні віхи української історії, він стверджував, що український народ є нацією. «В її обороні поклали голови десятки тисяч кращих синів української землі і це є доказом, що український народ є зрілою нацією». Відродження нації, константував Целевич, проходить три головні етапи: 1) національно-культурний; 2) політичний; 3) господарський. На першому надзвичайно важливе значення відводив мові. На другому – національна еліта висуває політичні вимоги. На етапі економічної незалежності, «нація змагає до т. зв. автаркії, себто змагає до того, щоби всі свої господарські потреби заспокоювати своїми власними силами, або коротко – змагає до господарської самовизначеності». Він був переконаний, що відсутність достатньої кількості господарських товариств – одна із причин поразки у визвольних змаганнях. Іншою, не менш важливою причиною, називав моральну слабкість українців, адже вони вміли тільки нарікати на свою долю. «Наша страдальність є виявом рабського духа, що вкорінився в нас століттями неволі, – зауважував

Целевич, – ми мусимо викорінювати в нас цього духа, гартувати наші сили у неспинній боротьбі, виховувати в нашій молоді лицарського духа, який не зневірюється мимо невдач, який вірить, що тільки неспинною, впертою, жертвенною боротьбою можна добути право своє». Целевич виділив дві головні причини «смерті націй»: 1) зменшення народжуваності; 2) «завмирання національної свідомості», зауважуючи, що нація не «завмирає» навіть тоді, коли зникає її еліта. Прикладом такого народу він вважав український, у якого національну свідомість зберегли селяни.

Політик виділив три стадії державного будівництва: підготовчу; збройну боротьбу та проголошення самостійності; міжнародне визнання. Недержавна нація, яка дозріла до державного життя, використовує сприятливі зовнішні умови і проголошує утворення на означеній території самостійної держави. Проголошення самостійності Целевич називав явним бунтом проти тієї держави, яка володіла територією новопосталої. Проаналізувавши утворення низки європейських держав, Целевич прийшов до висновку, що в такій ситуації спірні питання розв'язувалися за допомогою військової сили. «Коли нація, яка утворила нову державу, виказує сильну волю жити у власній державі й має силу та сприятливі зовнішні умовини цю свою волю у збройній боротьбі переперти, то недержавна нація стає державною» («Нарід, нація, держава», 1934).

Мілена Рудницька
(1892–1976)

Однією з найбільш знаних політичних постатей у міжвоєнній Галичині була *Мілена Рудницька* – українська громадсько-політична діячка, журналіст, педагог, доктор філософії, одна з ідеологів українського жіночого руху Західної України та його провідних діячок (1920–1930). Основні праці: «Нова доба культури» (1919), «Чи треба нам окремих жіночих організацій?» (1919), «Чому українські жінки не мають представництва в Національній Раді?» (1919), «Трагічний конфлікт» (1919), «Новий тип жінки» (1924), «Жінка СРСР і жінка Західної України» (1925), «Націоналізм і фемінізм» (1929), «Жіночий рух і молодь» (1930), «Економічна незалежність жінки» (1934), «Українська дійсність і завдання жінки» (1934), «Західна Україна під більшовиками» (1958), «Дон Боско: Людина, педагог, святий» (1963), «Невидимі стигмати» (1971) та ін.

Рудницька розвинула теорію *національно-ліберального фемінізму*, висвітлюючи проблему важкого становище західноукраїнської жінки, особливо в освітній сфері, відстоюючи правомірність руху за емансипацію жінок, їхнє право на політичну діяльність. Із важливих прав жінок, називає охорону жіночої праці, державну охорону материнства, здобуття освіти, однакову з чоловіками оплату праці тощо.

Як досвідчена лідерка жіночого руху (очолювала низку жіночих рухів та об'єднань), вона переймалася питанням ідеології суспільної рівноправності жінок, зокрема відстороненості їх від суспільно-політичного, громадського життя, що було характерним для тогочасних західноукраїнських земель. У 1934 році Рудницька у виступі на Українському жіночому Конгресі у Станіславі пояснювала: «Найбільше поширений у нашому громадянстві погляд, що жіночий рух – це тільки боротьба за

рівноправність жінки. Приклонники цього погляду твердять, що ця рівноправність стала вже фактом і тому, на їх думку, роля жіночого руху буцімто вже скінчена». На її переконання, рівноправність ніколи не була ціллю жіночого руху, а тільки передумовою, яка дозволяла жінці приступити до розв'язання властивих їй завдань: «Рівноправність була тільки засобом, який уможливилював нам вступ у громадське життя в ролі співрішачого і співвідповідального чинника, який дозволяв нам зачати перетворювати і формувати світ, створений і сформований чоловічиною», згідно з нашими бажаннями. Рудницька була переконана, що за одне – два десятиліття розв'язати таку суспільно значиму проблему неможливо, – для цього потрібна якнайширша загальна громадська активність: «Ввести жінку в русло суспільного життя, перевиховати її до нових завдань, до нових поширених відповідальностей, зв'язати жінку, – не одну, зв'язати мільйони жінок – зв'язати їх органічно і нерозривно з потребами, формами, функціями громади, суспільності, народу, держави». На переконання Рудницької, жіночий рух змінить жінку, а також звичаї та погляди щодо її місця, створить нові взаємини між жінкою і суспільством, жінкою й чоловіком.

Рудницька зазначала, що потрібно чітко відмежувати жіночі організації, мета та програма яких підпорядковані розв'язанню жіночого питання, від усіх інших жіночих організацій, що займалися добродійністю, просвітою, економічними проблемами. Вона стверджувала, що жіночі організації є винятково важливим «тереном кристалізації жіночих поглядів», які «протистоять» лише «односторонньому чоловічому суспільному порядку» й покликані забезпечити активну участь жінок в усіх сферах суспільного життя.

У статті «Чи треба нам окремих жіночих організацій?» Рудницька закликала вступати до тогочасних політичних організацій, де жінки нарівні з чоловіками були б активним чинником громадського життя. «Кожна з нас, – підкреслювала, – може і повинна бути членом існуючої загальної політичної партії, яка своєю програмою підходить під наші переконання». Далі Рудницька стверджувала, що сучасні жінки стали раціональнішими, волонтаристськими на відміну від сентиментальності та наївності в минулому. «Інтелектуальні вартості перестали бути для неї розривкою, а стали внутрішньою потребою... Вона хоче перш усього зросту власної індивідуальності». Дослідниця була переконана, що участь жінок у цивілізаційній і культурній праці внесе до культури зовсім нові, свіжі цінності, а це мусить спричинити за собою повну перебудову державного суспільного ладу і перетворення всієї культури світу.

Рудницька підкреслювала, що жінки, об'єднавшись у жіночі організації, чітко і однозначно повинні ідентифікувати себе з нацією. У статті «Націоналізм і фемінізм» авторка наголошує на появі двох суспільних течій. *Націоналізм* для неї є активатором національного патріотизму, що «на своїх прапорах виписав гасла віри в животворчі сили нації і її місця». Іншою суспільною

Відколи жінка покинула вузький круг «домашнього огнища» і вийшла на ширший світ, з цього часу станула перед нею важка дилема, якої вона й досі не змогла як слід розв'язати... А саме: як помирити нам обов'язки матері й хазяйки з одного боку – з обов'язками публічними, з обов'язками свого звання та з своїми особистими аспіраціями до знання, до повного розвитку своїх духових сил і талантів, до повної самостійності – з другого?

М. Рудницька, «Трагічний конфлікт»

течією є *фемінізм*, основу якого творить «віра в творчі можливості і покликання жінок». Рудницька спробувала продемонструвати спільність між цими двома суспільними течіями. *По-перше*, «тут і там, як основна рішача прикмета» – віра у власні сили та призначення. Як націоналізм вірить у націю, її існування й розвиток, так і фемінізм вірить у жінку, її здатність творити свій світ зі самої себе, згідно з власними потребами та мірилами. *По-друге*, організований послідовний націоналізм, відкидаючи зовнішні орієнтації, ставить на перше місце «самодоцільність і органічну цілісність народу», вірить у політичну незалежність своєї Батьківщини; подібно фемінізм, вихідною точкою якого є віра у творчі сили жіночої психіки, яка завдяки питомій, відмінній від чоловіків структурі збагатить «людську» культуру. Рудницька зазначала, що між націоналізмом і фемінізмом повинен існувати тісний союз, оскільки жодній із цих течій самостійно не вдається реалізувати національну ідею.

Будучи упродовж двох каденцій (1928–1930, 1930–1935) послом від УНДО до польського сейму, Рудницька критикувала польську владу за переслідування української культури, руйнування української школи й церкви, засуджувала пацифікацію українців. Під час сталінських репресій та голодомору 1933 року вона протестувала проти цих злочинів, виступала в Лізі Націй та інших міжнародних організаціях, викрикуючи перед цілим світом згубну антиукраїнську політику радянської влади, та закликала здійснювати на неї тиск. Непримириим було ставлення Рудницької до будь-яких авторитарних режимів. Вона наполегливо засуджувала комуністичну та фашистську ідеологію. Так само гостро виступала проти проявів авторитаризму в українській громаді. Після Другої світової війни нею висловлена думка, що ті українські громадські чи політичні діячі, які навіть із оправданих міркувань оборони населення співпрацювали з німцями, не повинні обіймати будь-які чільні посади в діаспорних організаціях.

Таким чином, історичний досвід західноукраїнської націонал-демократії становить значний науковий і громадсько-політичний інтерес, який зумовлений її провідною роллю в боротьбі за національно-політичне визволення українського народу та відродження української державності.

15.3. Державно-соборницька концепція націоналістичних ідеологів

Український націоналізм – політична ідеологія, що має на меті створення і розвиток Української Самостійної Соборної Держави. Завдяки низці чинників (російсько-українського та польсько-українського конфліктів, ідейно-культурного піднесення, формування політичної еліти) український націоналізм у міжвоєнний період отримав великі імпульси ідеологічного, організаційного і духовного змістів. Новий націоналізм, що прийшов на зміну ліберальному націоналізмові XIX століття дослідники називають по-різному: радикальним, крайнім, інтегральним тощо. Творцем українського інтегрального націоналізму, який сформувався у Західній Україні та політичній еміграції у 1920-х років, вважають Д. Донцова. Він охоплює три головні напрями: «чинний націоналізм» (Д. Донцов і його послідовники), «організований націоналізм» (Д. Андрієвський, В. Мартинець, М. Сціборський та ін.), «творчий націоналізм» («Фронт національної єдності» Д. Палієва). Теоретичною розробкою націона-

лістичної ідеології займалися представники молодшої генерації українських ідеологів і теоретиків – Д. Андрієвський, С. Ленкавський, В. Мартинець, Ю. Вассиян, М. Сціборський та ін., погляди яких будуть розглянуті в наступних темах підручника (див. теми 18, 20).

15.3.1. «Чинний націоналізм» Д. Донцова

Дмитро Донцов – видатний ідеолог українського «інтегрального» (чинного) націоналізму, політичний діяч, український літературний критик, філософ, публіцист. Основні праці: «Підстави нашої політики» (1921), «Церква і націоналізм» (1924), «Агонія одної доктрини (Під новий рік)» (1924), «Пансько-мужицький центавр і неомонархізм» (1925), «Націоналізм» (1926), «Що таке інтернаціоналізм?» (1927), «Дурман соціалізму» (1928), «Маса і провід» (1928), «Політика принципіальна і опортуністична» (1928). Також згадаємо і його праці, які написані пізніше і виходять за хронологію нашої теми: «Кількість чи якість? Об'єднання чи роз'єднання?» (1932), «Дух нашої давнини» (1944), «За яку Україну?» (1949), «За який провід?» (1949), «Дух отари і дух провідництва» (1952), «Московська отрута» (1955), «Росія чи Європа» (1955), «Від містики до політики» (1957), «Хрестом і мечем» (1967) та ін.

Дмитро Донцов
(1883–1973)

Постать Донцова стала однією з найбільш суперечливих і ключових в історії України ХХ століття, а погляди еволюціонували від соціал-демократії до націоналізму, від атеїзму до ідей воюючої церкви. Він вважався одним із найбільших ворогів радянського режиму. Формально Донцов ніколи не був членом ОУН, але до 1943 року на його постулатах будувалася вся ідеологічна й організаційна база цієї організації.

Політична й ідеологічна концепція Донцова, найповніше викладена у його праці «Націоналізм», сприяла подальшому відмежуванню інтегрального націоналізму від демократичного напрямку національного руху. Новий світогляд автор назвав «чинним націоналізмом» і протиставив його українському націоналізму ХІХ століття й часів Української революції, назвавши його «націоналізмом упадку або провансальством». До провансальства Донцов відносив майже всі тогочасні ідейно-політичні течії, які призвели до провінціалізму українства. «Провінціями ж є й нації, позбавлені державної самостійності, які не вміють або не хочуть завоювати її, здобутися на шукання власної великої ідеї, власних шляхів». Надалі Донцов вносив лише корективи у свою доктрину не змінюючи основних положень чинного націоналізму.

Нація, за Донцовим, – «одна з найгарніших еманцій волі до боротьби і боротьби за волю». Отже, воля до життя (до боротьби) первинна щодо нації, вона об'єктивується як в окремих особах, так і у збірних одиницях – націях. Воля нації до життя має різні рівні об'єктивації, найнижчим із яких є любов до рідного краю, а найвищим – незалежна держава. У розумінні Донцова нація – це «людська спільнота, що є або хоче бути організованою в окрему політичну одиницю». Народившись

представником певної нації, людина зобов'язана підпорядковувати свою діяльність її інтересам. Нація – природна спільнота, подібна до біологічного виду; марко Донцов уживав щодо неї латинський термін «species» (вид). Не кожен народ є нацією. Донцов розрізняє народи-провінції, позбавлені державницьких амбіцій, і народи-нації, які прагнуть володарювати, як мінімум, на своїй території. У цьому сенсі українці – народ, що долає стан провінції та відроджується як нація, якою остаточно стане лише у власній державі.

Націю Донцов розумів як об'єднання мільйонів воль довкола спільного ідеалу панування певної етнічної групи над територією, яку вона дістала в спадщину від батьків і яку хоче залишити своїм дітям. При цьому Донцов цілком тверезо дивився на реальні можливості української нації, розумів, що для того, аби боротися за геополітичні та цивілізаційні впливи, українцям насамперед треба виробити яскраву й наступальну ідеологію, загартувати характер, навчитися перемагати в історії. Так він вивів, спираючись на націософські ідеї Й. Г. Фіхте («Промови до німецької нації» (1807–1808)), *три вічні принципи надійного націобудування*: 1) примат політичної програми в нації над будь-яким партикуляризмом (ідеологічним, класовим, культурницьким, регіональним, космополітичним); 2) примат програми зовнішньої політики над внутрішньою; 3) плекання усіх видів традиціоналізму у нації. Усе, на чому буде ґрунтуватися внутрішня політика і культура української нації, повинно мати глибоке коріння в історії та духовності нашого народу.

Тільки нація, що свідома великих завдань, які має виконати в інтересах цілої людськості, втягається яко самостійний чинник в історичний хід подій, тільки такій нації приділяється спеціальна клітина на шахівниці світової історії.

Д. Донцов, «Підстави нашої політики»

У праці «Підстави нашої політики» Донцов доводить, що вина за загальну поразку, втрату незалежності лежить на керівниках, до рук яких потрапила вся влада в Україні в часи революції, а не на народі. Не «відсталій», «темний» і «бездіяльний» народ, а безвольні, безпринципні, за духом холуї і малороси, його провідники із соціал-демократичного табору, з їх сліпою вірою в обіцянки соціалізму, з їх атеїзмом, браком національної любові, національної гідності. За Донцовим, нація як політична спільнота витворюється довкола певного етнічного ядра, але ним не вичерпується. Рушійна сила формування й діяльності нації – не етнічне почуття, не мова чи інші об'єктивні характеристики, а стихійна воля до життя, влади й експансії, носієм якої є не народ загалом, а ініціативна меншість, каста «луччих людей», яка, власне, і є нацією у вужчому розумінні. «Там, де є меншість, яка хоче з'єднати або з'єднує людність, що живе на даній території, в окрему соціально-політичну організацію в ім'я загального інтересу – там є нація, якогo б характеру й не були зв'язки, що лучать з сею меншістю підвладну їй більшість: релігійного, династичного, язикового, расового чи характеру спільного політичного ідеалу» («Що таке інтернаціоналізм?»). Як у минулому, так і тепер «активна верства вийде не з вибору, а з добору». Правляча ж верства – це аристократи духу, для яких земля – передусім арена боротьби й захисту інтересів усього суспільства. Роль народних мас зводиться до того, щоб іти за своїм проводом, бо тільки він здатний побачити мету, оформити неясні прагнення юрби у візію нового порядку, що заступить наявну дійсність.

Головним моральним імперативом донцовської *етики* було підпорядкування особистого загальним інтересам та ідеалам нації, зміцненню її сили та волі до життя. Для націоналіста інтереси своєї нації мають бути найвищими, незалежно від того, справедливими, чи ні вважають їх інші нації. Жодної загальнолюдської моралі не існує, існує тільки національна мораль. Ця теза вела до релятивізації добра та зла: те, що вважають злом, може бути добром для нації, і навпаки. Безумовним добром ставало насилля, якщо це було «творче» насилля в інтересах нації. Необхідність насилля, за Донцовим, походить із закону боротьби за існування, який діє в суспільстві як «закон вічного суперництва націй», що панує над світом від часу появи перших народів і держав. У цій боротьбі перемагають сильні нації зі здоровими інстинктами й розвинутою волею до влади. Лише вони мають право на існування, натомість слабші мусять підпорядкуватися та зникнути: «Право нації на самовизначення? Певне, але не кожна, що «має» це право, має його!» («Націоналізм»).

Націоналізм приготує нову епоху, а нову епоху творять ті, що борються з своїм часом.

Д. Донцов, «Проблема поколінь»

Головна мета «чинного націоналізму» – зробити українців сильною нацією, завоювати для неї гідне «місце під сонцем». Для її досягнення Донцов сформулював шість головних вимог *нової національної ідеї*: 1) зміцнювати волю нації до життя, до експансії, жадобу панування і підкорення всього чужого – як мета, боротьба – як засіб; 2) прагнення боротьби й усвідомлення її неминучості; 3) дух романтики, релігійного панування, містичного пориву, ірраціоналізму, яким має бути перейнята національна ідея; 4) непримиренність, фанатизм і аморальність, що беруть до уваги лише інтереси спільності (нації) – саме це дає національній ідеї вибухову силу в історії; 5) право сильних націй організувати й вести інші народи для зміцнення та розвитку людської цивілізації; 6) кожна нова ідея, аби здобути собі право на життя, має спертися на «ініціативну меншість», що вживає «творче насильство» для суспільного поступу.

Донцов поділяв думку романтичного націоналізму ХІХ століття, що кожна нація – це носій певної «національної ідеї» або «колективного ідеалу». У «Підставах нашої політики» він визначив ці терміни як «передавані з покоління в покоління погляди на світове завдання нації та її роль поміж іншими народами, погляди, котрі є загальним добром нації, котрими вона живе і з утратою котрих вона гине». На думку Донцова, зміст української національної ідеї визначало геополітичне розташування України на межі двох світів – Заходу (Європи) і Сходу (Росії), що їх він розглядав несумісними та непримиренними. Саме боротьбу з Росією Донцов проголошує колективним ідеалом українського народу. Географічне положення України «зробило з неї театр невгаваючої боротьби політичної та культурної двох світів: візантійсько-татарсько-московського і римсько-європейського. Від цього останнього відпала вона політично [...], культурно – ніколи». Він убачав цивілізаційну місію України в тому, щоб бути авангардом Європи в її одвічній боротьбі з Азією. Тільки чином, що йде на користь усієї «людськості», здобувають народи собі право на своє незалежне існування.

«Коли українська ідея, – пише Донцов у праці «Націоналізм», – хоче підняти боротьбу з іншими за панування, мусить в першу чергу залишити прокляту спадщи-

ну невірних часів... Мусимо нести свою віру, не схиляючи чола ні перед чужими, ні перед власними «маловірами». Нація, яка хоче панувати, повинна мати й «панську

Мудреці й пророки, післані Богом Україні, знали добре, що провідна верства, коли вона дійсно є такою, – це зовсім інша порода людей. І розумом, і серцем, і волею, високо стоять вони над масою народу, над пересічною людиною.

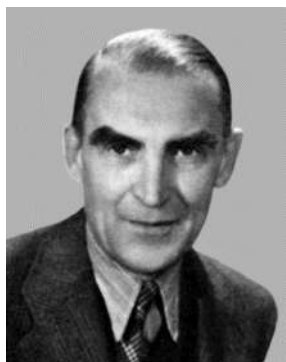
Д. Донцов, «За який провід?»

психіку народу-володаря». І ця ідея – «яскрава, виключна, всеобіймаюча», повинна горіти над поколіннями українців незнищеним ідеалом.

Донцов у 1920–30-х роках не прагнув накреслити власний проєкт майбутнього державного ладу України. Він стверджував, що в ситуації бездержавності добром для націоналіста є все, що веде до здобуття незалежної держави. «Се є річ відносна і мусить бути підпорядкована категоричному імперативові незалежності нації: не та форма ладу добра, яка є добра «принципово», лише та, яка сю незалежність ліпше забезпечує». В Україні, на думку Донцова, потрібна сильна персоніфікована влада. За таких обставин «застосування чистого парламентаризму... є абсурдом, про який можуть мріяти хиба золотонішські Марати» («Пансько-музицький центавр і неомонархізм»). Так само недоречною за відсутності власної легітимної династії була б для України монархічна форма правління. Найвідповіднішою формою державного ладу для України Донцов вважав президентську республіку за зразком США. У післяреволюційну добу незалежність України найкраще забезпечить «цезаризм», або «наполеонізм», – диктатура вождя, який вийде з революційної стихії та зуміє своєчасно її загнудати.

Отже, головними пріоритетами для Донцова були культивування стихійної волі нації до життя, виховання нової, вольової української людини, здатної створити могутню національну державу. Історіографія націоналістичної концепції державотворення досить різнобічна – від критики до апологетики праць Донцова та послідовників «інтегрального націоналізму» загалом. У 2007 році для вивчення спадщини видатного українського мислителя був створений Науково-ідеологічний центр імені Дмитра Донцова (м. Дрогобич, Львівська обл.).

15.3.2. Д. Андрієвський – ідеолог і практик українського націоналізму

Дмитро Андрієвський
(1892–1976)

Дмитро Андрієвський – український політичний діяч, публіцист, один із фундаторів націоналістичного руху, політичний та ідеологічний референт у Проводі ОУН. Основні праці: «Розбудова нації» (1927), «Вічний мир» (1928), «Наша позиція» (1928), «До ідеологічно-статутарної підготовки організації українських націоналістів» (1929), «Шлях розбудови» (1929), «Політика націоналізму» (1930), «Українська справа на міжнародній шахівниці» (1931), «Союз з Польщею» (1931), «Російський колоніалізм і Советська імперія» (1958) та ін.

Андрієвський розробив теоретичні засади націоналізму і окреслив практичні форми майбутньої організації україн-

ських націоналістів. На його думку, «вона має бути такою, щоби відкрила нам шлях до політичної акції, щоби поставила нас окремо від тих численних марудних своєю догматикою і інертніст[ію] груп, що борсаються нині на нашій політичній арені, щоби мала характер і тенденції всенаціональні, щоби була суцільною, міцно збитою і в той же час елястичною». У статті «До ідеологічно-статутарної підготовки організації українських націоналістів» він дав визначення поняття «ідеологія», як його розуміють націоналісти. «Ідеологія – це певна система цінностей, що визначають ставлення культурної людини до зовнішнього світу, який або вже існує в дійсності, або перебуває в ідеалі». В основі світогляду людини-націоналіста, на думку Андрієвського, має бути ідеалізм. Призначення людини на землі – виконати свій обов'язок щодо цього ідеалу. Таким ідеалом є Велика Самостійна Соборна Українська Держава.

У дослідженні «Політика націоналізму» Андрієвський відзначив, що «українська нація не матиме держави, аж доки не виборє її сама, бо ніхто їй тієї держави не дасть і не забезпечить». Єдиною формою боротьби для

Мусить виховатися порода українців, що не зіллється і не розчиниться в юрбі, але триматиме своє місце в національному житті, не підпорядкує себе настроям і відрухам маси, зуміє стати понад нею, накинути їй свою думку і свою волю.

Д. Андрієвський, «До ідеологічно-статутарної підготовки Організації Українських Націоналістів»

українців, на його думку, може бути лише «національна революція, повстання». Андрієвський вказує на помилки, допущені політичними лідерами під час національно-визвольної боротьби, які «не спромоглися, бо й не уміли, опанувати революційну стихію і змарнували широкі можливості. М'якотілі з природи, вони не наважилися вживати сили і взяти в карби анархічні елементи (отаманія), недооцінювали такі важливі чинники, як військо, й намагалися воювати аргументами». Андрієвський зазначає, що демократичні ліберали, воліли лише «знати» і тим сподівалися врятуватись і визволити свій край. Націоналісти висунули на перший план «хотіти». Але для успіху в суспільному житті цих двох прикмет недостатньо – треба ще й «уміти». «Того уміння, – продовжує ідеолог націоналізму, – в нас досі занадто мало і в культурнім, і в політичнім житті, як і в революційній чинності».

У національному житті Андрієвський виокремлює *національну ідею* як факт національного існування. Всі заходи та старання до поширення, поглиблення й підтримки національної ідеї становлять зміст і обсяг національної справи. Організовані ж змагання реалізувати національну ідею і постулат державності в конкретних формах державно-політичної організації становлять предмет і зміст національної політики. Проте українська національна ідея, зазначає Андрієвський, не перекривається українською етнографічною територією і не вичерпується етнічним змістом. Розташована між європейським Заходом і азійським Сходом, Україна має виступити «оборонцем інших народів, загрожених Московщиною», а змістом національної ідеї, мають стати об'єднані політичні угруповання, що «стоять на ґрунті самостійности й соборности української нації». «Засада великодержавности є для націоналізму невіддільною частиною української національної ідеї» і дороговказом здійснити її при умові «об'єднання в одному дієвому змаганні до власної держави цілий український

народ». Далі Андрієвський пише: «Україна – суцільна нація, і кожна її віднога повинна відчувати себе нероздільною її часткою, кожна віднога має право і обов'язок в міру своїх сил і здібностей, і відповідно до свого положення брати участь у державному будівництві» («Політика націоналізму»). У цьому, за Андрієвським, і полягає засада соборності й її практичне застосування в тогочасних обставинах.

Для забезпечення всебічного розвитку нації потрібна, – на думку Андрієвського, – власна держава: «український народ може зорганізуватися політично і забезпечити свою оборонність лише в формі великої сильної національної держави; інакше він не стане нацією, а зостанеться етнографічною масою». Для зміцнення Української держави необхідні авторитет і послух, централізм і тверда влада, яка має спиратися на його провідну верству, в котрій мають бути представлені інтереси і прагнення усіх суспільних верств. Ідеолог націоналістів не бачив Україну парламентською республікою. Законодавчі функції покладалися на «державний орган з місцем у ньому для делегатів усіх суспільних груп». Андрієвський застерігав від насильницького прищеплювання Україні утопічних форм суспільних відносин, таких як соціалізм чи демократизм.

Українська нація не матиме держави, аж доки не вибере її сама, бо ніхто їй тієї держави не дасть і не забезпечить.

Д. Андрієвський, «Політика націоналізму»

Отримуючи інформацію з України, де на той час уже лютував голод і відбувалися масові репресії, він у 1934 році від імені Європейського об'єднання українських націоналістичних організацій написав протест проти вступу СРСР до Ліги Націй. Андрієвський трактував статус союзних республік СРСР як колоній Росії, пролетарський інтернаціоналізм уважав замаскованою формою новітнього російського імперіалізму, що проявлявся у намаганні «перетопити десятки і сотні етнічних груп в одну націю – «советський народ». Андрієвський намагається спрогнозувати розвиток подій на терені СРСР, і, зокрема, в Україні. «Майбутнє советської імперії, – писав він, – є виписане в самій її природі, в її внутрішнім змісті, в її побудові. Від початку свого існування вона є повна суперечностей, які її роздирають і від яких вона колись згине, розложиться, розпадеться!» («Російський колоніалізм і Советська імперія»).

У колі діаспори відомим стає гасло, виголошене Андрієвським: «Петлюра загинув, нехай живе петлюрівщина!». Після розколу ОУН (1940), залишився серед прибічників А. Мельника, який очолив організацію після того, як у 1938 році в Роттердамі було ліквідовано першого Голову ОУН Є. Коновальця.

15.3.3. Внесок С. Ленкавського у розвиток ідеології ОУН

До числа співзасновників і очільників ОУН належав *Степан Ленкавський* – український політичний діяч, публіцист, ідеолог українських націоналістів, учасник визвольних змагань 1940–50-х років. Він поділяв ідеї М. Міхновського та Д. Донцова. Основні праці: «Фільософічні підстави «Націоналізму» Донцова» (1928), «Поглиблення ідеологічного виховання і зміцнення організації» (1931). У подальші роки Ленкавський написав праці «Український націоналізм» (1946), «Культ героїв і святкування річниць на чужині» (1964), «Внутрішньоукраїнська політика Організації» (1965), «Провідні

ідеї сучасних культурних процесів в Україні» (1974) та ін. Ленкавський відомий як укладач для I Конгресу ОУН (1929) тексту «Десяти заповідей українського націоналіста» («Декалогу»). На цьому Конгресі ним була виголошена промова «Суверенна Україна та національна революція». Ленкавський є одним із ініціаторів і співтворців Акту проголошення Української держави (30.06.1941).

За змістом праці Ленкавського поділяються на такі групи: історія та ідеологія українського націоналізму; філософія; радянологія; міжнародна політика. Високо оцінивши доктрину націоналізму Донцова, Ленкавський розглядає її як першу світоглядну стадію розвитку ідеології націоналізму, за якою підуть наступні кроки – розробка політичної програми та її реалізація організованим націоналістичним рухом. Він не тільки систематизував філософські основи «Націоналізму» Донцова, але й пояснив різницю між термінами «ідеалізм», «волютаризм», «енергетизм», «динамізм», які Донцов вживає синонімічно, оскільки, на думку Ленкавського, «від цього залежить стійкість ідеології». Якщо коротко підсумувати наведену в Ленкавського характеристику філософських основ ідеологічної системи Донцова, то весь її зміст він скристалізовує в одному чіткому і влучному реченні праці «Філософічні підстави «Націоналізму» Донцова»: «Ідеологія націоналізму в праці Донцова, як світогляд, приймає чинник нематеріальний – волю – за основу буття, як етика, вважає за добро те, що зміцнює силу нації, як історичний світогляд, признає ідеям вплив на життя, а як наслідок ділання на психіку її визнає, примушує здійснити візію вимріяної майбутності».

Система вартостей, за які борються українські націоналісти, зібрана й сформована в ідеології ОУН.

С. Ленкавський, «Поглиблення ідеологічного виховання і зміцнення організації»

Однак найпоказовішим результатом праці Ленкавського було укладення ним «Десяти заповідей українського націоналіста» (Декалогу) у змісті якого відобразилися національно-визвольні погляди Т. Шевченка та ідеологічні напрацювання М. Міхновського і Д. Донцова. Ось його дослівний виклад: «1. Здобудеш Українську Державу, або згинеш в боротьбі за Неї. 2. Не дозволиш нікому плямити слави, ні чести Твоєї Нації. 3. Пам'ятай про великі дні наших Визвольних Змагань. 4. Будь гордий з того, що Ти є спадкоємцем боротьби за славу Володимирового Тризуба. 5. Пімсти смерть Великих Лицарів. 6. Про справу не говори з тим, з ким можна, а з ким треба. 7. Не завагаєшся виконати найнебезпечнішого чину, якщо цього вимагатиме добро справи. 8. Ненавистю і безоглядною боротьбою прийматимеш ворогів Твоєї Нації. 9. Ні просьби, ні грозьби, ні тортури, ані смерть не приневолять Тебе виявити тайни. 10. Змагатимеш до поширення сили, слави, багатства й простору Української держави».

**Степан
Ленкавський
(1904–1977)**

У своїй пізнішій праці «Провідні ідеї сучасних культурних процесів в Україні» (1974) Ленкавський підкреслив значення віри та церкви для українського народу. На його переконання, той, хто воює проти церкви, веде війну і проти культури. Він розглядав націю як «неповторний і не створений людьми організм, що має повноту духовного життя», доводив, що «нація – це святиня, зневага якої – найбільший злочин». Україна – не тільки територія, а передусім, нація, що «без містичного відчуття, яке вкоренилося в націю міцним корінням, вона не мала б основи для свого існування». Ідеологічні напрацювання Ленкавського були максимально спрямовані на адаптацію ідеологічних засад ОУН до потреб її поточної діяльності і боротьби.

Отже, політико-ідеологічні концепції української державності націоналістичних ідеологів є невичерпним теоретичним досвідом державного будівництва, такого потрібного для розуміння як і куди має рухатися сучасна Українська держава.

15.4. М. Стахів: соціаліст і дослідник інститутів політичної системи

Помітну роль у формуванні ідеології національно-визвольного руху у міжвоєнний період відіграла Українська соціалістично-радикальна партія (УСРП), яка зуміла поєднати у своїй програмі проблеми національного та соціального визволення українців. Її стратегічною метою була боротьба за соборну суверенну Українську державу.

Одним із лідерів УСРП був *Матвій Стахів* – громадсько-політичний діяч, історик, правник, соціолог, політолог, журналіст, теоретик українського організованого соціалізму. Зауважимо, що значна частина його праць написана пізніше хронологічного періоду цієї теми підручника, але саме у 20-х роках закладалося світобачення мислителя та політичного діяча. Основні праці: «Права і обов'язки громадських урядів: пояснення галицьких громадських законів і порад, як боротися перед надужиттям громадських урядів» (1927), «Наше становище» (1930), «Чим є для нас соціалізм і демократія» (1931), «Проти хвиль: історичний розвиток українського соціалістичного руху на західних українських землях» (1934), «Про державу» (1935), «Влада народу: розвиток ідеї демократії в новіших часах» (1935), «Демократія, соціалізм і національна справа» (1936), «Розстріл ідеї тотальності» (1937), «Політика нинішнього і завтрашнього дня» (1938) та ін.

Стахів як соціалістичний ідеолог поборював три напрями суспільно-політичної думки: «буржуазно-фашистський», комуністичний і націоналістичний. Він наголошував, що вони «називаються ріжно, але зміст їх був один і той самий: підданий мав

Матвій Стахів
(1895-1978)

бути фактичним невідомим державної машини» («Розстріл ідеї тотальності»). У розвідці «Політика нинішнього і завтрашнього дня» автор писав, що «офіційний провід Унда (УНДО – *авт. теми*) поставив усю свою політику на інтернаціональний фашизм і з того становища проводить цілу свою акцію. Йому допомагають цілі групи націоналістів». Далі ідеолог УСРП акцентував, що «від світогляду людей у великій мірі залежить, чи якась нація буде поступати вперед і рости в культурну і матеріальну силу, чи вона буде стояти на первісній ступні розвитку».

Стахів досліджував різноманітні політологічні теми: держава та її форми, демократія та диктатура, політичні партії, ідеології, виборчий процес, проблема розподілу влади, прав та свобод особи, взаємовідносин між державою і суспільством, а також історія політичної думки та історія міжнародних відносин. У дослідженні «Про державу» Стахів дав визначення такої держави: «Держава – це правно об'єднаний нарід на якійсь означеній області з постійною незалежною владою». Він визначив такі ознаки держави: населення, територія і суверенна влада. Пріоритет у взаємовідносинах із державою надається громадянам. Ідеолог соціалізму виділив дві класичні форми державного правління: монархію та республіку. Республіки класифікував на президентські, парламентські та змішані. «В деяких державах президент сам є провідником уряду і відповідальним за його політику... В інших лише іменує виконавчу владу, але сам за її політику не відповідає, бо відповідають перед законодавчим збором тільки самі міністри... Вкінці є мішана система, де президент є невідповідальний, але може деякі урядові акти виконувати сам».

Стахів виділив такі форми організації державної влади: демократія, аристократія, теократія, плутократія та диктатура, визначаючи основними демократію та диктатуру. Ознаками демократичного режиму називав: 1) визнання народу єдиним носієм влади; 2) недоторканість прав і свобод людини; 3) рівність всіх перед законом; 4) розподіл влади; 5) вільний розвиток преси; 6) вільні вибори; 7) високий рівень політичної культури. Дослідник наголошував, що «демократичний рух вимагав, щоби виборче право було загальне, рівне, таємне, безпосереднє і пропорційне». Щодо «незалежності» трьох гілок державної влади, то «їх взаємна чинність повинна бути зорганізована так, щоб між тими владами була рівновага, то є, щоб одна влада не мала переваги над другою і не могла поневолити громадян». Науковець стверджував, що показником демократії виступає рівень розвитку місцевого самоврядування, коли «власні справи полагоджують самі зацікавлені громадяни через своїх довірених людей, а не через державних урядовців». Диктатура розглядалася ним як вид влади, перехідний або до демократії, або ж до більш жорсткого політичного режиму. Порівнюючи політичні системи сталінського СРСР і гітлерівської Німеччини, Стахів виділив їх спільні риси, визначивши комунізм і фашизм (нацизм) різновидами одного політичного режиму: диктаторські методи правління, масовий терор і репресії, ліквідація прав і свобод особи, панування однієї ідеології, державний контроль над економікою. Різницю між ними дослідник убачав лише у тому, що «комуністи замість слова «нація», що маскує фашистівську диктатуру, ставлять слово «пролетаріят», що «маскує комісарську диктатуру». Отже, задовго до появи досліджень феномену тоталітаризму, Стахів виокремив його ознаки.

Партійну диференціацію Стахів розглядав наслідком соціально-природного явища демократичного політичного процесу. Основними ознакою *політичних партій* на-

Всяка влада є виключно для добра народу.

В державі ніхто не має права вимагати якоїсь особливої вигоди.

М. Стахів, «Влада народу: розвиток ідеї демократії у новіших часах»

зивав змагання до «осягнення влади в державі або до осягнення впливу на неї». Дослідник зауважив, що «партійні політичні організації – це єдина можлива школа суспільно-політичного життя. Тільки в здорових партіях може виховатися добрий громадянин держави». Стахів висвітлив проблему становлення політичних партій у контексті радянської агресії 1917–1919 років. Він задав низку риторичних запитань: «Котра українська політична партія чи бльок

українських політичних партій організували советську владу в Україні в грудні 1917 року?», «Яка то була українська партія, яка бажала творити цю советську українську державність в той спосіб щоб кликати воєнну силу чужої держави для встановлення в Україні советського ладу?».

Провідне місце серед тогочасних соціалістів Стахів відводив Драгоманову. «Москвофіли й рутенці відразу пізнали в ньому свого невловимого ворога, – писав він. – Йї тому від самого початку виступили проти нього з цілою безоглядністю». У праці «Проти хвиль: історичний розвиток українського соціалістичного руху на західних українських землях» автор зауважив, що «український соціалістичний рух створив з етнографічного українофільства політичну українську націю з визвольним ідеалом... Цей рух до осягнення національної і соціальної волі – це рух моральний, в інтересі цілоти трудового народу».

Таким чином, можемо констатувати, що соціаліст-радикал Стахів зробив науковий вклад у дослідження проблематики держави та її форм, класифікував політичні режими, визначив ознаки тоталітаризму. Українська держава бачилася ним соціалістичною за змістом і національною за формою.

□□□ □□□ □□□ □□□ □□□

Отже, особливий інтерес щодо розгляду ідеї державності в історії вітчизняної суспільно-політичної думки становлять 20-ті роки ХХ століття, які пов'язані із такими іменами, як Д. Андрієвський, М. Галущинський, Д. Донцов, Д. Левицький, С. Ленкавський, В. Мудрий, М. Рудницька, М. Стахів В. Целевич та ін. Західноукраїнські політичні діячі та ідеологи не полишали стратегічних сподівань вибороти самостійну соборну Українську державу: бачили різні шляхи, методи і засоби боротьби за неї – як мирні, так і силові. Але внаслідок ідейної бойовитості та організаційної праці саме український націоналізм у 1920–1930-х років перетворився на реальну історичну силу. Політична спадщина українських інтелектуалів зазначеного періоду не втратила своєї актуальності та значущості й сьогодні.

Питання для самоконтролю

1. Якими течіями була представлена суспільно-політична думка міжвоєнного періоду у Галичині?
2. Чим було зумовлене виникнення радикального руху в 1920-х рр. у Західній Україні? Які ідейно-теоретичні і політичні засади відкидали націоналісти?
3. Яке місце й роль діячів націонал-демократії у розвитку політичної думки України?
4. У яку ідею вірив Д. Левицький та з'ясуйте його внесок у формування національної свідомості галичан.
5. Яке значення надавав М. Галущинський освіті? Яку роль він відводив діяльності «Просвіти»?
6. Які причини, на думку В. Мудрого, спонукали націонал-демократів розпочати політику «нормалізації» польсько-українських відносин?
7. Як В. Мудрий оцінював події у радянській Україні міжвоєнного періоду?
8. Назвіть методи здобуття державності та етапи відродження нації, які визначив В. Целевич.
9. Які стадії державного будівництва виділив В. Целевич і як слід вирішувати спірні питання?
10. Хто розвинув теорію національно-ліберального фемінізму в Галичині? Назвіть основні ідеї.
11. Хто винен у поразці національно-визвольних змаганнях в Україні, на думку Д. Донцова?
12. Назвіть визначальні положення «чинного націоналізму» Д. Донцова.
13. Яке значення, на думку Д. Андрієвського, має українська національна ідея у національному житті?
14. Порівняйте націоналістичні ідеї Д. Донцова і С. Ленкавського, що було спільне та відмінне.
15. Назвіть засадничі ідеї С. Ленкавського.
16. Охарактеризуйте науковий вклад М. Стахів у дослідженні інститутів політичної системи суспільства.
17. Які стратегічні завдання намагалися вирішити західноукраїнські політичні діячі та ідеологи у 1920–30-х рр.?

Література

Андрієвський Д. Політика націоналізму / Д. Андрієвський // Український націоналізм: історія та ідеї : [наук. зб.]. – вип. II / ред.-упоряд. О. Баган, В. Ільницький. – Дрогобич, 2014. – С. 369–388.

Баган О. Націоналізм і націоналістичний рух: історія та ідеї / О. Баган. – Дрогобич : Відродження, 1994. – 192 с.

Баган О. Поміж містикою і політикою: Дмитро Донцов на тлі української політичної історії 1-ої половини ХХ ст. / О. Баган. – К. : УВС ім. Ю. Липи, 2008. – 77 с.

Гаврилів І. Західна Україна у 1921–1941 роках: нарис історії боротьби за державність : монографія / І. Гаврилів. – Львів : Вид-во Львів. політехніки, 2012. – 472 с.

Гринів О. Українська націологія між світовими війнами: історичні нариси / О. Гринів. – Львів : Світ, 2008. – 432 с.

Гулай В. Ленкавський Степан / В. Гулай // Історія політичної думки : навч. енцикл. слов.-довід. / за заг. ред. Н. М. Хоми ; [В. М. Денисенко, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін.]. – Львів : Новий Світ-2000, 2014. – С. 375–376.

Демчишак Р. Проблема держави як політичного інституту в українській політичній думці Західної України соціалістичного спрямування (1920–1930-ті рр.) / Р. Демчишак // Гілея. – 2012. – Вип. 66 (11). – С. 654–658.

Донцов Д. Націоналізм / Д. Донцов. – Львів : Вид-во Тараса Сороки, 2009. – 306 с.

Донцов Д. Вибрані твори / Д. Донцов : у 10 т. ; Т. 1 : Політична аналітика (1912–1918) // Упоряд., передм., комент. О. Багана. – Дрогобич – Львів : ВФ «Відродження», 2011. – 328 с.

Дробот І. Трансформації української державно-соборницької ідеї (1920–1930-ті роки) / І. Дробот. – К. : ФАДА, ЛТД, 2002. – 343 с.

Зайцев О. Український інтегральний націоналізм (1920–1930-ті роки) : нариси інтелектуальної історії / О. Зайцев ; [наук. ред. Я. Грицак]. – К. : Критика, 2013. – 488 с.

Жулканич Н. Мілена Рудницька – ідеолог та провідна діячка українського жіночого руху в Західній Україні / Н. Жулканич, Л. Барбара // Наук. часопис НПУ імені М. П. Драгоманова ; Сер. «Іст. науки». – 2012. – Вип. 9. – С. 52–60.

Качараба С. Василь Мудрий – громадський діяч, політик, публіцист / С. Качараба, Я. Комарницький. – Дрогобич : РВВ ДДПУ ім. Івана Франка, 2009. – 240 с.

Качкан В. Alteri vivas optaret, si tibi vis vivere – кредо науковця-публіциста Володимира Целевича / В. Качкан, О. Качкан // Нев'януча галузка калини : Українські літератори, вчені, громадські діячі в діаспорі. – К., 2011. – С. 138–161.

Квіт С. Дмитро Донцов: ідеологічний портрет / С. Квіт. – К. : РВЦ «Київ. ун-т», 2000. – 260 с.

Книш М. Державницькі погляди Володимира Целевича / М. Книш // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – 2009. – № 18. – С. 508–512.

Ленкавський С. Український націоналізм / С. Ленкавський // Твори : у 2 т. / за ред. О. Сича. – Т. 1. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2002. – 600 с.; Т. 2. – Івано-Франківськ, 2003. – 524 с.

Мандрик М. Український націоналізм: становлення в міжвоєнну добу / М. Мандрик ; [передм. В. Вериги]. – К. : Вид-во ім. О. Теліги, 2006. – 392 с.

Малик Я. Михайло Галушинський у боротьбі за національну ідею / Я. Малик, А. Прокіп. – Львів : ЛРІДУ НАДУ, 2005. – 128 с.

Рудницька М. Статті. Листи. Документи : збірник документів і матеріалів про життя, суспільно-політичну діяльність і публіцистичну творчість Мілени Рудницької / М. Рудницька ; Упор. М. Дядюк ; [відп. ред. М. Богачевська-Хомяк]. – Львів : Місіонер, 1998. – 843 с.

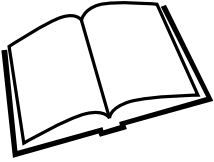
Сич О. Степан Ленкавський: життєвий шлях на тлі історії ОУН / О. Сич. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 1999. – 160 с.

Стахів М. Про державу / М. Стахів. – Львів : Накладом «Самоосвіти», 1935. – 72 с.

Червак Б. Світоглядний урок ОУН / Б. Червак // Українське слово. – 2010. – № 5. – С. 1.

Целевич В. Нарід, нація, держава / В. Целевич. – Львів, 1934. – 111 с.

ТЕМА 16

УКРАЇНЬСЬКА ПОЛІТИЧНА ДУМКА 1920–1930-Х РОКІВ НА ЗАКАРПАТТІ. ПОЛІТИЧНІ ПОГЛЯДИ ДІЯЧІВ КАРПАТСЬКОЇ УКРАЇНИ

16.1. Загальна характеристика політичної думки 1920–1930-х років на Закарпатті: історичні передумови та регіональна особливість

16.2. Питання політичної єдності з українськими землями в програмних ідеях партій Закарпаття міжвоєнного періоду

16.3. Політичні погляди діячів Карпатської України:

16.3.1. Еволюція політичних поглядів А. Волошина

16.3.2. Державницька думка братів М. і Ю. Брацайків

16.3.3. Національне питання у поглядах братів Ф. і Ю. Реваїв

16.3.4. Радикальний націоналізм С. Росохи та І. Рогача

16.1. Загальна характеристика політичної думки 1920–1930-х років на Закарпатті: історичні передумови та регіональна особливість

Політичну думку Закарпаття та її еволюцію слід розглядати крізь призму перипетій суспільно-політичного розвитку кінця ХІХ – початку ХХ століття. Адже лише у цей час розпочався ефективний політичний розвиток регіону. Логічність розуміння

Це прагнення було суттєво підтримане виданнями культурних інституцій Галичини, де в другій половині ХІХ ст. міцно розвивався український національний дух... Саме тоді сильно підупало русофільство між русинами, але посилювався національний напрям...

А. Волошин, «Початки національного пробудження на Підкарпатській Русі»

сказаного слід шукати в можливостях і перспективах закарпатських українців впливати на перебіг політичних подій, вирішувати важливі політичні завдання на власний розсуд. У часи розпаду Австро-Угорської монархії з'являється надія, що складаються сприятливі передумови власними силами розбудувати суспільно-політичне життя. А після завершення Першої світової війни такі сподівання отримали можливість реалізації.

Але у ХІХ столітті система всіх значимих сфер Закарпаття була повністю інкорпорована в суспільні процеси угорського державного організму та відзначалася стабільною відсталістю від інших угорських земель. Політика мадяризації висіла

важким тягарем над спробами позбутися відсталого статусу особливо в культурно-освітньому житті. Відповідно, на низькому рівні залишалася національна самосвідомість не лише простого народу, а й інтелігенція опинилася у скрутному становищі, намагаючись бодай якось зберегти «руський» народний дух. Чи не єдиним культурницьким містком через Карпати залишалися контакти письменників, учителів, духовенства з творчою інтелігенцією Галичини.

Здавалося, що революційні зміни 1848–1849 років сприятимуть поширенню прогресивних суспільно-політичних ідей. І справді, певною мірою пожвавлення суспільно-політичного життя вплинуло на творення культурно-просвітніх товариств, видавничу діяльність, налагодження культурницьких зв'язків із іншими регіонами. Однак, утворення дуалістичної Австро-Угорської монархії (1867) призвело до гальмування процесу культурно-освітнього розвитку та посилення контролю над спробами національних меншин до самореалізації. А відсутність бодай слабко структурованої регіональної політичної еліти позбавляло регіон можливостей не тільки рівноправного представництва в органах влади, а й можливостей відстоювати інтереси регіону на загальнодержавному рівні.

Водночас простір еліти у другій половині XIX століття почала активно займати творча інтелігенція, яка за змістом своєї діяльності взяла на себе роль виразника інтересів місцевого населення. Її творення як соціальної верстви крилося в умовах соціально-економічного розвитку регіону й спонукало до інтеграції творчих зусиль провідних представників регіонального співтовариства. Щоправда, першим відомим представником закарпатської спільноти в австрійському політичному бомонді був москвофіл *Адольф Добрянський*¹. Проте, кращі здобутки у процесі формування нового типу мислення, політичної свідомості та політичної культури місцевого населення припали на наступні покоління закарпатських просвітителів. Світогляд інтелігенції формувався в умовах панівної угорської, а починаючи з 1867 року – австро-угорської політичної системи, а тому шлях, який поповнював їхні ряди для молоді був майже однаковим. Переважно вони вступали на навчання до греко-католицьких семінарій (для місцевих жителів найближчими були в Ужгороді й Пряшеві) та університетів у Будапешті та Відні. Фактично отримана тут освіта давала право на початок трудової діяльності священиком, учителем, правником.

У другій половині XIX – на початку XX століття склалися особливі суспільно-політичні та соціокультурні передумови для формування політичної свідомості закарпатців. І хоча достатньо складними були критерії залежності культурно-національної інтелігенції від владної політики Угорщини (територіально Закарпаття знаходилося в межах цієї частини монархії), що мала згубний вплив на загальний культурно-просвітницький розвиток регіону. Низький освітній рівень місцевого населення та обме-

¹ *Добрянський Адольф* (1817–1901) – громадсько-політичний, культурно-освітній діяч, учений із Закарпаття, слов'янофіл, який тісно контактував із активістами чеського та словацького національного відродження. Після революції 1848–1849 років займав вищі посади в австрійському держaparаті. Автор проекту розподілу Угорщини за національними дистриктами («Пам'ятник русинів угорських») (1849). Після його затвердження з жовтня 1849 року до 1860 року був намісником «Руського дистрикту» в Ужгороді. У 1871 році у Львові опублікував «Проект политической программы для Руси австрийской».

Розділ 3. Еволюція вітчизняної політичної думки у першій половині ХХ століття

ження можливостей культурно-освітньої інтелігенції до національної самоідентифікації впливали на еволюцію освітньо-виховного простору й просвітництва загалом. Політика мадяризації гальмувала процес формування національно свідомого вибору молоді інтелігенції, заганяючи її в угорське мовно-культурне середовище і кардинально звужуючи спроби відстоювання й поширення рідномовного елемента для закарпатців (принаймні неугорського населення). Панівна культура чітко контролювала прояви національної самоідентифікації місцевої інтелігенції.

Щодо національних меншин, то парламент заборонив визнавати їх будь-яку цілісність... Представники національних меншин, маючи право ставати мадярами, не могли пропагувати свою рідну культуру жодним організованим способом.

П. Магочій, «Формування національної самосвідомості: Підкарпатська Русь (1848–1948)»

Незважаючи на це, варто визнати провідну ролі творчої інтелігенції та духовенства у культурно-просвітницькому житті регіону, плоди активності якої визріли вже у 1920–30-х роках. Виховане ними нове освічене покоління політично освідомлювалося та сформувало політично свідому генерацію з державотворчим мисленням. Нове покоління інтелігенції значно еволюціонувало в контексті самозбереження й самозбагачення культурно-національного чинника, що проявило себе у формуванні суспільно-політичної думки.

Із початку ХХ століття розпочинається еволюція політичних інститутів у Закарпатті, формуються нові політичні реалії. Найбільш своєрідними у цьому відношенні були складні трансформаційні зміни, що торкалися політичних систем і режимів, оскільки впродовж ХІХ століття регіон пережив цілу низку політичних катаклізмів. Вони одночасно виступали рушійною силою різнобічних елементів державотворення, становлення та занепаду політичних систем, функціонування різних політичних режимів, їхніх інституційних проявів, формування специфічної політичної думки тощо. Цей процес активізував спроби політизації закарпатського суспільства, вплинув на політичну свідомість і політичну культуру громадян.

У ХХ столітті Закарпаття носило різні офіційні назви власної географічної території, що в тій чи іншій мірі відображало специфіку політичного розвитку регіону: Руська Країна, Підкарпатська Русь, Карпатська Україна, Підкарпатська територія, Закарпатська Україна, Закарпатська область¹. А вже впродовж ХХ століття регіон входив до складу щонайменше восьми різноманітних за своєю суттю державних або напівдержавних утворень (Австро-Угорська монархія, Угорська Республіка, Чехословацька Республіка, Карпатська Україна, Угорщина, Закарпатська Україна, УРСР/СРСР, Україна). А це відображало специфіку політичного розвитку регіону, вказувало на його

¹ Офіційні назви Закарпаття історично формувалися у залежності від географічного розташування регіону по відношенню до центру держави, в якій він у той чи інший час перебував (наприклад, у часи Угорського королівства, Австро-Угорської монархії та Чехословацької Республіки по відношенню до їхніх державних центрів (Будапешт, Прага) регіон перебував під Карпатами, а отже умовно іменувався відповідно Підкарпаттям, Подкарпаттям. На завершальній фазі та після Другої світової війни таким центром став Київ, а отже регіон географічно опинився за Карпатами, звідки й відповідне подальше його іменування.

приналежність або входження до складу певного державного утворення й, відповідно, вимагало адаптації місцевих політичних інститутів до вимог тієї чи іншої політичної системи, яка щоразу поглинала досить слабо розвинуті й відносно стабільні крайові політичні підсистеми. Різним було й географічне межування території, а тому в політичній історіографії дослідниками часто вживалася узагальнена назва щодо визначення регіону – «історичне Закарпаття». Відповідно, й феномен визрівання представників суспільно-політичної думки Закарпаття полягав у політико-ідеологічній невизначеності політичної еліти, яка формувалася у складних умовах розвитку регіону.

Перебуваючи у складі дуалістичної Австро-Угорської монархії (1867–1918) регіон іменувався Підкарпаттям (за географічним розташуванням від центру). В офіційній хроніці частіше регіон називали угорською мовою Фелвідейком (Верхня Угорщина). Суспільно-політичне становище населення Закарпаття у цей час було досить складним, оскільки загальносуспільні зміни майже не торкалися провінції. На такий стан речей впливала і слабка структурованість закарпатського суспільства, і відсутність політико-правових традицій управління. Найбільшою політичною проблемою була відсутність власної політичної еліти. Її провідні функції взяла на себе національно-культурна інтелігенція (активність просвітителів), котра виконувала важливу роль у процесі політичної соціалізації громадян. Лише наприкінці Першої світової війни, внаслідок піднесення національно-визвольного руху, посилення боротьби проти війни почалася змінюватися й політична ситуація в регіоні. Відбувалося поетапне зростання національної самосвідомості українців, чому сприяв пошук шляхів національно-державного самовизначення, що привело до національно-культурного пробудження українців Закарпаття. Участь у пошуку політичної самоідентифікації закарпатської спільноти безпосередньо брала й закарпатська еміграція.

Однак, післявоєнна трансформація політичної системи відбувалася в умовах переважання реінтеграційних процесів. У цьому й полягали основні регіональні особливості трансформації політичних режимів у Закарпатті в першій половині ХХ століття. Вони характеризувалися кількома чинниками:

- *першим* серед них можна назвати суспільну роз'єднаність, котра базувалася на національному та релігійному розмежуванні населення;
- *другим* чинником можна вважати політико-державну невизначеність. У той час, коли всі слов'янські національності чітко визначили курс на незалежність нації, українці-русини Закарпаття вагалися, чим і користалися інші народності. Знач-

У 1918–1919 роках проблема підкарпатських русинів вирішувалася у три етапи: американський, коли долю своєї батьківщини обговорювали руські емігранти в Сполучених Штатах; підкарпатський, коли місцеві лідери скликали народні ради, щоб визначити безпосереднє майбутнє рідного краю; паризький, коли питання поставало і розв'язувалося на мирній конференції. Під час кожного етапу лідери, що брали участь в обговоренні, повинні були не забувати про два аспекти проблеми: національні симпатії місцевого населення і політичні вимоги головних світових держав.

П. Магочій, «Формування національної самосвідомості: Підкарпатська Русь (1848–1948)»

ний негатив у цьому процесі накладала відсутність власної міцної політичної еліти, котра б спрямовувала населення в потрібному руслі. Більше того, серед місцевої еліти переважали ліберальні настрої угодиництва, зокрема у відносинах із угорським політичним бомондом;

- *третім* чинником була економічно-господарська слабкість Закарпаття, регіону, який традиційно вважався аграрним сектором. Тому спроби утримати історичне Закарпаття в межах слабкої в тогочасних умовах угорської політичної системи виглядали мізерними. Натомість ця ситуація впливала на чисельні спроби встановлення власних локально-автономних політичних режимів зі специфічними моделями владного порядку (Руська Крайна, Гуцульська Республіка).

На зростання політизації українців Закарпаття вплинуло й рішення загально-суспільного з'їзду. Хустський форум¹ (21.01.1919) зайвий раз підтвердив орієнтацію місцевих жителів на возз'єднання з Україною. Гуцульська Республіка (1918–1919) і діяльність її лідерів (С. Клочурак² та ін.) підкріплювали значимість ідеї Соборності України для закарпатців. І тільки складні зовнішньополітичні обставини завадили об'єднавчим процесам української нації, що згодом змусило закарпатців розпочати рух за включення регіону до складу новоствореної слов'янської держави – Чехословацької Республіки.

Новий політичний етап покликав мешканців Закарпаття (офіційна тогочасна назва – Підкарпатська Русь) активно включитися в політичне життя, стати політичним суб'єктом післявоєнного світоустрою. Зокрема, новим для населення було те, що політична дійсність 1920–30-х років базувалася на підвалинах демократичного суспільства. А становлення багатопартійної системи дало поштовх різнобічному розвитку політичної думки, ідейної боротьби та політичної культури в цілому. На практиці почалося становлення нової політичної еліти, представники якої (громадсько-політичні лідери Г. Жаткович і А. Бескид (губернатори Підкарпатської Русі), А. Волошин та ін.) висунули пріоритетне питання відстоювання дієвої автономії. Чехословацька політична система мала усі характерні риси демократичного суспільства, що перш за все виражалося в дієвості плюралізму, від-

¹ *Хустський форум* (інші назви – Всенародний конгрес українського населення Закарпаття або Хустський з'їзд представників народних рад Закарпаття), який відбувся 21.01.1919 р. й виголосив звернення до населення із закликом єдності українського народу по обидва боки Карпат. Наступного дня це рішення було виголошено у Києві в День Злуки українських земель. Головою форуму, на якому були присутні 420 делегатів і близько тисячі гостей, був М. Брацайко, погляди якого ми розглянемо далі.

² *Клочурак Степан* – один із активних українських політичних діячів Закарпаття, лідер (голова Народної ради і командувач армії) Гуцульської республіки з центром у с. Ясіня на Рахівщині. Один із засновників та лідерів місцевої соціал-демократичної партії, редактор періодичних видань «Народ», «Вперед», «Земля і Воля». В Карпатській Україні 1938–1939 роках – секретар прем'єра А. Волошина, депутат сейму (парламенту КУ), міністр уряду.

повідальності за реалізацію законодавчих основ, практиці політичного рівноправ'я, формування підвалин дієвого громадянського суспільства. Процес залучення громадян до державно-політичного розвитку проходив крізь призму представницької демократії, посередниками якої виступали політичні партії. Багатопартійна система, яка мала як позитивні, так і негативні ознаки сприяла більш швидкому залученню народу до державної політики.

Варто зазначити, що трансформація політичної системи, а тим більше її стабілізація та поступова адаптація до неї закарпатських регіональних політичних інститутів, стала значним кроком уперед порівняно з попередніми схожими спробами. Навіть незважаючи на певну половинчастість цього процесу прогрес у політичних поглядах, політичній свідомості місцевих громадян був очевидним. Особливості ж національного державотворення Карпатської України кінця 1930-х років змушують зробити висновок про значне зростання державотворчих поглядів закарпатських українців, які в повну силу заявили про себе як про політичну націю.

Унаслідок цих змін особливим чином проявилася у міжвоєнний період і політична думка Закарпаття. Упродовж 1920–30-х років викристалізувалися два ключові політичні блоки, в середовищі яких формувалася політична думка – 1) *українофільської*¹; 2) *русофільської*² орієнтацій. Ці два напрями вели між собою гостру суперечку щодо національної ідентичності жителів регіону та їх політико-державного самовизначення.

Русофільська політична думка не була однорідною. Тут існували специфічні течії, які в цілому, на перший погляд, визнавали спільну ідею – крайовий автономізм і автохтонність місцевого «руського» населення.

Однак, перша течія, яку складали русофіли, відстоювала ідею, що місцеве населення – «карпатороси» – це частина російської нації. Їхня мотиваційна ідея базувалася на тому, що географічна відірваність краю від Росії є тимчасовою, і завдяки їхнім зусиллям необхідно відновити національну єдність: «должны почувствовать свою глубокую внутреннюю связь с руским народом, с Россией». Така думка мала значну кількість прихильників, особливо у другій половині 1930-х років. Не останню роль у цьому русі відігравали білоемігранти³, інші політичні біженці (противники більшовизму), кадети, есери та інші, а також москвофіли з Галичини, Буковини та інших регіонів колишньої царської Росії. Тому, цілком природно її джерела слід шукати в ідейних витоках класичного москвофільства (хоч остання назва в Закарпатті не прижилася).

¹ *Українофіли в Закарпатті* – прихильники єдності українського народу в етнографічних межах його проживання. Політично відстоювали ідею Соборної України, згуртувавшись у громадські організації та політичні партії українського спрямування.

² *Русофіли в Закарпатті* – прихильники єдності місцевих русинів із російським народом. Вважали місцевих жителів його етнографічною гілкою. Політично відстоювали ідею Соборної України, згуртувавшись у громадські організації та політичні партії антиукраїнського спрямування. Напряму мав і менше розгалуження – русинофіли.

³ *Білоемігранти* – російські політичні та військові втікачі, котрі змушені були покинути Росію після завершення громадянської війни (1918–1920) та встановлення комуністичної диктатури.

Русофільські тенденції поширювалися переважно серед старших представників закарпатської інтелігенції, серед яких переважали педагоги та греко-католицьке духовенство. Ідейним натхненником русофільства стала постать будителя-просвітника другої половини ХІХ століття *О. Духновича*¹.

Русофіли гуртувалися навколо надпартійного органу Центральної Руської Народної Ради (ЦРНР), русофільських політичних партій та культурно-освітніх громадських організацій, провідним серед яких було «Общество імені О. Духновича» (створене у 1923 р.), хоча і тут єдності не мало (вживання різних термінів «руський» і «русский» ілюструє і зміст ідеологічних протиріч цієї течії).

Інша група русофільської течії – русинофіли – вважала, що місцеве населення – це виключно корінні русини (або руські люди, але не росіяни!), які століттями проживали в Карпатах і не здійснювали яку-небудь велику міграцію, не асимілювалися з іншими народами і маю власну національно-культурну ідентичність, а відтак і претендують на політичну самостійність. Вони вважали себе автохтонами і єдиними законними господарями цієї землі. Їх ще називали «тутешняки» (існувала Партія незалежних автохтонів (тутешняків)). Пропагуючи історичну спадщину, вони намагалися вкоренити місцевому населенню ідею автохтонності саме русинів, а не рутенів чи карпаторосів. Серед лідерів традиційно знаходилася частина вчителів і духовенство, які намагалися поширити свої ідеї переважно на селянство.

Однак значного впливу як на суспільні процеси, так і на формування політичної думки вони не мали. Щоправда, для чехословацької політичної влади ця «нейтральна» група була вигідна (чим і користалися), оскільки послаблювала силу опозиції як українофілів, так і русофілів. До цього напрямку також входили громадяни «мішаної» угроруської «національності», передусім священники, службовці й учителі, які залишилися на старих посадах уже в новій політичній ситуації, за трансформованої суспільно-політичної системи, однак свідомо дотримувалися ідейних позицій угорського реваншизму, повернення території історичного Закарпаття у лоно Святостефанської коронної імперії (Угорське королівство). Уважаючи угорців спорідненою нацією, вони намагалися реанімувати процес однорідності угорусів і в 1939–1944 роках. Представники цієї групи відіграли у міжвоєнне двадцятиріччя ще одну роль, а саме в тому, що її представники виступили активними посередниками в справі реалізації своїх планів щодо краю між політичними колами Угорщини і політичними діячами, партіями та організаціями русофільського напрямку, які існували на території тодішньої Підкарпатської Русі. В наукових колах такий рух прийнято називати «п'ятою колоною».

Загалом русофільство було значною політичною силою і, незважаючи на деякі відмінності, мало спільні риси. Насамперед, це негативне ставлення до проукраїн-

¹ *Духнович Олександр* – громадсько-культурний діяч Закарпаття та Східної Словаччини, священник, поет, письменник, публіцист. Зачинатель культурно-національного відродження місцевих русинів ХІХ ст. Автор педагогічних та літературних творів, деякі з яких («Я русин бил, есмь і буду...», «Подкарпаськіі Русини...») стали символічними гімнами карпатських русинів. У 1920–30-х роках його постать стає політичним мотиватором русофільського руху в Закарпатті.

ських політичних і культурно-національних змагань місцевого населення, ситуативна опозиційна діяльність щодо чехословацької державної влади та її централізованої політики в регіоні. І якщо в першій половині 1920-х років ці ідеї знаходилися на початковому етапі, тобто в зародковому стані, то з часом русофільські політичні сили дедалі активніше і жорсткіше виступали проти українофілів, опозиція до чехословацької влади набувала гострішого характеру, а їх політична орієнтація все більше схилялася до співпраці з іноземними політичними колами (Угорщина, Польща), що врешті-решт бажаних дивідендів не принесло.

Українська ж політична думка Закарпаття у 1920–30-х років формувалася навколо двох напрямів, які все ж мали однакову ціль – єдність української нації в одній державі:

1) *поміркованої* групи старої інтелігенції, яка очолила державотворчі змагання 1918–1919 років і досягла вершини із здобуттям незалежності Карпатської України в 1939 р. (А. Волошин, брати М. і Ю. Брацайки, брати Ф. і Ю. Реваї та ін.);

2) *радикально-націоналістичної* молоді, яка пройшовши хороший патріотичний вишкіл у міжвоєнний період, захопилася ідеологією українського націоналізму й була готова зі зброєю в руках захищати українську незалежність, а також приклала зусиль до здобуття незалежності Карпатської України (С. Росоха, І. Рогач та ін.).

Як ідеологічно-політична течія, українофіли ідейно спиралися на традиції народовців XIX століття. Соціальною базою течії стала національна творча інтелігенція, частина греко-католицького духовенства, значний педагогічний загал. Центром практичного єднання українофілів Закарпаття стала Перша Руська (Українська) Центральна Народна Рада (ПР(У)ЦНР) – надпартійне об'єднання провідних політиків-українців, а також українські політичні партії, культурно-національні громадські організації, серед яких авторитетом виділялися Товариство «Просвіта»¹ й молодіжний «Пласт»². Наприкінці 1930-х років українська політична течія в Закарпатті перемогла опонентів і стала готовою для реалізації своєї цілі – створення національної держави у формі республіканської Карпатської України. Однак розвинути державотворчий потенціал завадили міжнародні чинники, пов'язані з початком Другої світової війни, яка фактично розпочалася раніше офіційно визнаної дати – не у вересні, а у березні 1939 року окупацією території Закарпаття профашистською Угорщиною.

Виходячи з цього огляду, зауважимо: у Закарпатті уже створилися передумови для формування нового типу мислення місцевого населення та особливих ознак його

¹ Товариство «Просвіта» – українська культурно-освітня громадська організація, створена 09.05.1920 р. в Ужгороді. Лідери: А. Волошин, Ю. Брацайко, І. Панькевич, С. Клочурак та ін. Інтегрувала в своїх лавах весь спектр проукраїнського населення Закарпаття. Діяла на базі філій, клубів-читалень, проводила масштабну просвітницьку роботу серед населення, освітньо-виховну, наукову, видавничу діяльність. Члени «Просвіти» слугували опорою українських політичних партій міжвоєнного Закарпаття.

² Товариство «Пласт» – українська молодіжна патріотична організація, створена у вересні 1921 р. в м. Берегово при місцевій гімназії. Лідери-засновники: А. Дідик, М. Демчук, К. Заклинський, І. Гриць, А. Алиськевич, В. Комаринський та ін. Головна мета – патріотичне, громадянське, християнське виховання молоді.

регіональної політичної свідомості та політичної культури. Складовими такого бачення виступили соціально-політичні обставини, умови загального освітнього рівня місцевого населення, можливостей тогочасної культурно-освітньої інтелігенції впливати на еволюцію освітньо-виховного простору, просвітництва в цілому. Закарпатці регулярно брали участь у державотворчих та інших політичних процесах, специфічно впливаючи на їх динаміку завдяки особливим регіональним і національним традиціям, історичним, культурним, ментальним ознакам, характерним змістом боротьби й відстоювання суспільно-політичних цінностей.

16.2. Питання політичної єдності з українськими землями в програмних ідеях партій Закарпаття міжвоєнного періоду

Ідеї возз'єднання українських земель по обидві сторони Карпат не були новими для українців Карпатського регіону на початку ХХ століття. Тому наприкінці Першої світової війни реально розглядалася ідея створення єдиної національної держави в етнографічних межах проживання українців, яку підтримувала значна частина закарпатців. Проте зовнішньополітичні чинники пов'язані із політикою великих держав цьому завадили. Новоутворена Чехословацька Республіка, до складу якої увійшло Закарпаття під назвою Підкарпатська Русь, відразу розпочала широкомасштабну розбудову демократичних інститутів, що стало наслідком формування громадянського суспільства, становлення багатопартійної системи й можливості вільно відстоювати політичні ідеї різних орієнтацій. Така ситуація надала хороший громадсько-політичний досвід для представників політичної еліти, яка тільки зароджувалася в регіоні. Як показав час, найяскравіше політичний плюралізм періоду проявився в програмових ідеях партій і поглядах їхніх провідників.

Український політичний напрям у Закарпатті представляли Руська хліборобська (земледільська) партія (РХ(З)П) (1920–1924), Християнсько-народна партія (ХНП) (1924–1938) (обидві мали статус автономних

Християнсько-Народна Партія А. Во-лошина була ще найбільше самостійна і чисто українська партія. Цілий її апарат знаходився виключно в руках українців.

С. Росоха, «Сойм Карпатської України», 1949

політичних організацій) та філії загальнодержавних партій – Закарпатський крайовий комітет Комуністичної партії Чехословаччини (крайком КПЧ) (1921–1938) і Соціал-демократична партія Підкарпатської Русі (СДППР) (1920–1938), українська фракція Аграрної партії (1934–1938), Українська селянська партія (УСП) (1935–1938), Українське національне

об'єднання (УНО) (1938–1939).

Хронологічний перелік партій чітко відображає радикалізацію українського політичного руху в Закарпатті. Уже до середини 1930-х років вибір партій українського спрямування був зроблений у бік українського націоналізму в його поміркованій формі й у залежності від політики «центру» час від часу радикалізувався. З одного боку, визнавалася основоположна ідея розвитку демократичного суспільного просто-

ру в Чехословаччині, який лежав у основі формування громадянського суспільства. З іншого боку, визначеність із прихильністю до уряду й своєю політико-національною орієнтацією не мала закінченого вигляду. У програмах політичних партій, які визнавали себе проукраїнськими, лише поступово починали звучати вимоги про приєднання Закарпаття до України як кінцевої мети. Але вони були досить замасковані, оскільки межували із сепаратизмом. Тому питання єдності українських земель еволюціонувало разом із ідеєю радикалізації програмних документів українських партій у міжвоєнний період. Своєрідністю політичної культури було те, що політичні лідери українських партій не намагалися протистояти один одному, а навпаки – співпрацювали між собою. Така ситуація, безперечно, мала позитивний момент у процесі консолідації організацій українського спрямування у питанні об'єднаних процесів української нації.

Першою політичною силою, в назві якої звучало слово «українська», стала Українська селянська партія (УСП). Основне завдання партійні лідери вбачали у створенні на базі УСП об'єднаного ядра всіх українських громадсько-політичних сил. Серед лідерів партії радикальними поглядами виділявся перша жінка-політик в регіоні – І. Невицька. Однак тільки з 1937 року УСП почала відстоювати більш радикально-націоналістичні позиції. Свої цілі УСП намагалася аргументувати в кількох програмних положеннях, які друкувалися у партійному друкованому органі «Народня сила». Пріоритетним завданням партії була боротьба за національну автономію Закарпаття: «Отже, всі українці, під синьо-жовтий прапор, під яким ми стояли в 1918 році! Мусимо боротись за ідею українського автономного Підкарпаття!» («Народня сила», 15.09.1936).

Існування УСП хоч і мало позитивний момент у згуртуванні українських сил Закарпаття, її організаційно-структурний рівень значно поступався іншій проукраїнській політичній організації – Християнсько-народній партії (ХНП). Лідери цієї партії, насамперед А. Волошин, відстоюючи ідеї політичної та економічної автономії Закарпаття, пам'ятали й про споконвічні інтеграційні мотиви української нації. Передову роль вони відігравали і в надпартійному представницькому органі – Першій Руській (Українській) Центральній Народній Раді (ПР(У)ЦНР). Їхньою культурно-національною опорою було товариство «Просвіта», яке в 1937 році об'єднало всі прогресивні національні сили, незалежно від їх партійної приналежності.

До 1938 року ХНП закликала всіх політичних діячів прилучитися до боротьби за автономію регіону, переважно віддаючи перевагу поміркованій політиці щодо «центру» й уникаючи радикальних націоналістичних гасел. Багато в чому це залежало й від поміркованих політичних поглядів партійного лідера А. Волошина.

Серед українських лідерів Аграрної партії Чехословаччини виділялися С. Клочурак (фактичний лідер фракції), В. Курах, А. Штефан та Ю. Перевузнук, котрі вели

Розділ 3. Еволюція вітчизняної політичної думки у першій половині ХХ століття

жорстку дискусію з русофільськими однопартійцями й відстоювали проукраїнські політичні та національно-культурні позиції.

Комуністична ідеологія в Закарпатті, яку представляв крайовий комітет КПЧ та його лідери (І. Мондок, І. Локота, О. Борканюк) користувалася масовою підтримкою

Ще ніколи не було такої пекучої потреби з'єднати наші розбиті сили, як ось тепер. Наступ ворогів з усіх боків із метою завдати смертельний удар українському населенню того класика землі по цей бік Карпат...

Вдарила дванадцята година й для нас... Психічно наш загал до об'єднання вже підготовлений...

Із звернення редакторів «Українсько-го слова» від 09.04.1938 р.

населення, про що свідчать результати парламентських виборів, які проводилися в міжвоєнний період чотири рази. Однак електоральна перевага в регіоні з низькою політичною культурою та політичною свідомістю виборця більше була продиктована популістськими гаслами покращення життя місцевих жителів і жодним чином не впливала на реальну політику. Більше того, замовчування об'єктивних причин соціально-економічного становища в СРСР, Голодомору (1932–1933), політичних і релігійних репресій, які здійснювалися радянською владою

проти українців та спекуляція на ідеї об'єднання всіх українців у складі Радянської України призвела до масових спроб нелегального перетину кордону в Карпатах, що мало трагічні наслідки для закарпатців.

Неоднозначними були погляди комуністів і щодо питання автономії краю. З одного боку, висувалася теза, «що лозунг автономії є тільки знаряддя для обману трудящих, на відрив їх від революційної боротьби за хліб, роботу і свободи». Під час політичної кризи 1938 року крайком КПЧ спершу оголосив, що готовий підтримати висунуті ПР(У)ЦНР вимоги до чехословацького уряду і разом домагатися виборів до регіонального Союму. Але невдовзі вирішив узагалі відмовитися від вимоги негайної автономії Закарпаття.

Незважаючи на це, в окремих національно-культурних і політичних положеннях проукраїнські партії Закарпаття сходилися:

– *по-перше*, як ліві, так і праві партії бажали об'єднати українців Закарпаття з українським народом по той бік Карпат. Єдина відмінність полягала в тому, що одні (крайком КПЧ) вбачали цей союз у складі Радянської України, а інші (ХНП, УСП, СДП, українські аграрники) – в некомуністичній Соборній Українській державі;

– *по-друге*, згадані політичні організації бачили в тогочасній Угорщині та автономних політичних діячах, які потурали її реваншистським ідеям, найнебезпечнішого спільного ворога.

У цілому як комуністи, так і місцеві соціал-демократи виношували ідею об'єднання краю з Україною, проте цілі досягнення цієї мети були в них різними, так само як і змістовне наповнення майбутнього державного організму. А вимоги розширення політичних прав і свобод, виступи проти фашизації,

Шкідливе партійництво через взаємну ворожнечу і заздрість дійшло до того, що то шкодило народові. Влада потребує спокійної атмосфери...

Із матеріалу «Геть з шкідливим партійництвом!» в газ. «Нова свобода» від 30.10.1938 р.

чехізації та усунення із службових посад українців знаходили своє відображення у спільних із комуністами акціях протесту.

Кардинально змінилася ситуація в політичному житті краю з приходом до влади другого автономного уряду на чолі з лідером української орієнтації А. Волошином, що вплинуло на ідеологічну складову суспільної верхівки. 29.10.1938 р. було видано декрет про припинення діяльності всіх політичних партій, що діяли до цього часу на території Закарпаття, і наказано, «щоб органи безпеки негайно постаралися про запертя партійних приміщень та про конфіскацію актів і майна партійних організацій...» («Геть з шкідливим партійництвом!», «Нова свобода», 30.10.1938).

Подальші події показали, що український уряд А. Волошина віддав у жертву демократичність багатопартійної системи, пояснюючи це як вимушений політичний крок у тогочасних умовах. Після заборони діяльності всіх політичних організацій ПР(У)ЦНР монополізувала політичне життя краю, що повинно було пом'якшити становлення стабільної суспільно-політичної ситуації. 12.01.1939 р., коли стало відомо,

Депутати парламенту прийняли Конституційний Закон Ч. 1:

«Сойм Карпатської України ухвалив цей закон:

§1. Карпатська Україна є незалежна Держава.

§2. Назва держави є: КАРПАТСЬКА УКРАЇНА.

§3. Карпатська Україна є республіка з президентом, вибраним Соймом Карпатської України, на чолі.

§4. Державна мова Карпатської України є УКРАЇНСЬКА мова.

§5. Барва державного прапору Карпатської України є синя і жовта, при чому барва синя є горішня, а жовта є долішня.

§6. Державним гербом Карпатської України є дотеперішній краєвий герб: медвідь у лівім червонім півполі, і Тризуб св. Володимира Великого з хрестом на середньому зубі. Переведення цього місця закону полишається окремому законодавцю.

§7. Державний гимн Карпатської України є: «Ще не вмерла Україна...».

§8. Цей закон обов'язує зараз од його прийняття.

В Хусті, дня 15 березня 1939».

«Карпатська Україна (1938–1939): збірник архівних документів і матеріалів», 2009

тичної організації, яка б об'єднала всі національно-свідомі сили і виступила єдиним фронтом на захист своїх прав й свобод.

що вибори до крайового Сойму відбудуться через місяць, було ще раз оголошено про розпуск всіх політичних партій (тепер уже остаточно), в тому числі й українських.

Ліквідація партій ніякою мірою не впливала на доведення ідеї об'єднання українських земель до логічного завершення, а навпаки – це був крок до єдності українських сил навколо української національної ідеї. Цей час було використано для організаційної роботи зі створення нової національної партії серед активних діячів Закарпаття, які входили до керівних органів проукраїнських товариств і партій – ХНП, УСП, філій Аграрної та Соціал-демократичної. Наслідком спільної роботи стало створення єдиної української політичної партії на Закарпатті, яке вже тоді офіційно називали Карпатською Україною – Українське національне об'єднання (УНО).

20.01.1939 р. було видано розпорядження про дозвіл створення партії УНО, що означало право на її легітимну діяльність. Тоді ж оголосили про участь УНО у виборах до Сойму. Так здійснилася мрія багатьох українських громадсько-культурних і політичних діячів краю про заснування та діяльність єдиної національної політичної організації, яка б об'єднала всі національно-свідомі сили і виступила єдиним фронтом на захист своїх прав й свобод.

Одним із результатів виникнення партії УНО стало, без сумніву, порозуміння колишніх керівників і членів різних партій українського спрямування в необхідності виступу спільними силами на виборах і вироблення єдиного кандидатського списку. До керівного проводу партії увійшли досвідчені діячі українського політичного руху Закарпаття Ф. Ревай (голова), М. Тулик, І. Рогач, А. Штефан, М. Бращайко, І. Невицька, С. Росоха, С. Клочурак та ін. Почесним головою УНО був А. Волошин. Програмову ідеологію масово тиражувала газета «Нова свобода». Поява на політичній арені партії УНО викликала швидку реакцію у місцевого населення, переважно схвальну (понад дві сотні осередків).

Ідеологія політичної сили була побудована на засадах українського націоналізму й програмово виражала спільну ідею домінуючої влади у майбутній державі. Положення були викладені як правила життя пересічного громадянина і вірного підданого своєї національної країни. В основі програмних розділів були закладені поняття «нація», «українська національна спільнота», «відповідальність та дієва жертвенність членів». Широко вживане гасло «Україна – понад усе!» пронизане бажанням створити міцне національно-українське суспільство (Росоха С. «Сойм Карпатської України», 1949). Цим самим УНО найближче з усіх до цього часу існуючих партій в Закарпатті підійшло до реалізації української національної ідеї.

УНО стала єдиною продержавною партією, а наявність її членів серед уряду означало і державницьку позицію правління, яка базувалася на авторитаризмі та націоналізмі, навіть незважаючи на демократичний зміст проголошеного документу: «УНО вибере таку форму правління, яка найбільше відповідатиме інтересам української національної спільноти та стремлінням українського народу по всіх виявах свого національного, політичного, культурного і соціального життя» (Росоха С. «Сойм Карпатської України», 1949). У партії проявилися два крила – *поміркване*, яке опиралося на політичні погляди Волошина і його соратників старшого покоління (прихильники конституційних методів), та *радикальне*, яке провадили молоді націоналісти С. Росоха, І. Рогач та ін. (прихильники військової авторитарної диктатури). Протиріччя двох груп виникли через методи реалізації української національної ідеї в Карпатській Україні.

Об'єднавчі національні ідеї українських політичних партій Закарпаття були зреалізовані 14.03.1939 р., коли прем'єр-міністр Волошин проголосив самостійність і суверенність Карпатської України і призначив скликання Сойму (на 15.03.1939 р.), який мав це рішення затвердити, що й відбулося. На шести засіданнях українського парламенту були прийняли історичної ваги рішення, які законодавчо закріплювали становлення молоді Карпато-Української держави.

Документ про прийняття незалежності Карпатської України є вершиною української політичної думки Закарпаття 1930-х років і стало наслідком довготривалої боротьби українофільської течії з внутрішніми й зовнішніми опонентами.

Отже, впродовж двадцятилітньої міжвоєнної історії політичні партії Закарпаття українського спрямування відшліфували свою національно-політичну платформу і на її основі пройшли кілька етапів розвитку. Вони викристалізували ідеологічну спрямованість українських політичних сил і отримали завершений вигляд у обґрунтуванні доцільності декларованих ними об'єднавчих процесів навколо національної

ідеї. Особливо націоналізм в ідеології партій проявив себе у спільній позиції щодо протидії зазіханням на територію краю з боку Угорщини і Польщі, посиленої чехізації та русифікації, відстоюванні автономних політичних, економічних і культурних прав та свобод місцевих громадян. А пріоритетним питанням було доведення до свідомості населення об'єктивної спільності українців по обидва боки Карпат.

Їх варто вважати передвісниками тих об'єднавчих політичних процесів, що відбулися в другій половині 1940-х років. Проте тоді здобутки багатьох українських політичних партій та їх представників на цьому шляху фактично були приватизовані «процедурою возз'єднання» однією комуністичною політичною організацією, яка об'єктивно не претендувала на авангардну роль у тогочасному регіональному соціумі.

16.3. Політичні погляди діячів Карпатської України

Історія політичної думки України була б змістовно неповною без аналізу політичних ідей та ідеологічних напрямів Закарпаття, які творилися й мали значний вплив на суспільно-політичні процеси в регіоні. Як і історія, так і політико-ідеологічна мозаїка мали свої історичні та сутнісні особливості. Принаймні український політичний напрям у міжвоєнний період в Закарпатті викристалізувався в жорсткій багатогранній боротьбі (політико-державній, партійній, культурно-національній, мовній). Однією із головних і промовистих специфічних переваг у політичній еволюції була демократична політична система в Чехословацькій республіці, яка сприяла розвитку демократичних цінностей, свободі слова, друку, зібрань, партійного плюралізму та громадянського суспільства в міжвоєнному Закарпатті. Для регіону це був шанс вирватися зі стану громадсько-політичної та культурно-освітньої відсталості, чим місцеве населення зуміло скористатися. В авангарді еволюції політичного руху в регіоні стали представники місцевої інтелігенції, які й представляють українську політичну думку міжвоєнного Закарпаття.

16.3.1. Еволюція політичних поглядів А. Волошина

Августин Волошин
(1874–1945)

Августин Волошин – громадсько-політичний, культурний, релігійний діяч Закарпаття, депутат чехословацького парламенту (1925–1929), лідер Християнсько-народної партії (1925–1938), прем'єр-міністр Карпатської України (1938–1939), депутат Союму і президент Карпатської України (1939). Основні праці: «Причини упадка народа нашего» (1911), «Ко вопросу політичної консолідації» (1923), «Нинішнє політичне положення Подкарпатської Русі» (1923), «Промова посла Авг. Волошина» (1929), «Наш націоналізм» (1935), «Початки національного пробудження на Підкарпатській Русі» (1936), «Якої автономії домагаємося» (1938), «Маніфест Уряду Карпатської України до всіх громадян Карпатської України» (1938) та ін.

Постать Волошина стала знаковою в міжвоєнному розвитку духовного, культурного, наукового, політичного буття Закарпаття. Його творча, культурно-просвітницька та громадсько-політична діяльність – це приклад людини високого професіоналізму, відданості ідеалам суспільної духовності, патріотизму. Політична діяльність не була основою життя Волошина. Він займався нею в силу вимог часу, як визнаний провідник карпато-українського населення регіону, однак зумів пройти шлях від лідера партії до прем'єра крайового уряду і президента Карпатської України.

Волошин мав риси харизматичного лідера. Про це свідчить і довіра людей, які виховувалися в середовищі мережі культурно-просвітницьких осередків – читалень «Просвіти». Великою повагою він користувався серед як крайових, так і державних чехословацьких політиків. Значну довіру викликали політичні погляди й дії Волошина, його поміркований стиль політичної життєдіяльності.

Політичний портрет Волошина необхідно змальовувати крізь призму історичних подій, які мали безпосередній вплив на долю закарпатського краю у першій половині ХХ століття. Його політичне гартування мало свої особливості, через які відбувалася еволюція поглядів політика, пошук певного політико-державного ідеалу, що символізував би відродження закарпатської спільноти й становлення її як повноправного суб'єкта суспільно-політичного організму Центрально-Східної Європи. Така можливість визрівала лише за умов вишколу політичної свідомості та політичної культури місцевих громадян.

Уперше до політичної діяльності Волошин залучився вже сформованим ученим, духовно-культурним діячем, що входив до елітної групи місцевої інтелігенції. Незважаючи на те, що він був вихованцем угорської освітньої системи, його потяг до збереження і збагачення саме слов'янських культурних багатств був нездоланим.

Наш націоналізм є християнський, який дивиться на рід людський, як на велику родину дітей Божих, як на велику соціальну одиницю, в якій суть менші одиниці, одиниці націй, держав, країв, громад і родин. Наш націоналізм знає ширшу і вужчу координацію, знає дальшу і ближчу солідарність.

А. Волошин, «Наш націоналізм»

Цей перший етап політичного гартування особистості мав характерні особливості. Чи не вперше в історії краю постала проблема відсутності власної політичної еліти, що було наслідком історичних умов, у яких відбувався суспільно-політичний розвиток Закарпаття. Відсутність політичних традицій, а як наслідок цього й низький рівень політичної культури місцевого населення, поставило перед діячами церкви і культури дилему: хто ж візьме на себе роль провідника й суб'єкта політичних відносин, якщо цього будуть вимагати час і обставини? Місце регіональної еліти тоді займали частково представники адміністративних службовців, духовенства й інтелігенції, переважно сформованої у мережі навчальних закладів (педагогічні кадри).

Про становлення державницьких поглядів Волошина свідчить той факт, що він уважно слідкував за подіями, що відбувалися, однак відкрито політичних поглядів ще не проголошував. Це сталося лише тоді, коли в середовищі учительської інтелігенції на рубежі 1917–1918 років сформувався коло однодумців. Саме за його до-

рученням відбулася зустріч у Відні з відомими українськими політичними діячами Є. Петрушевичем, К. Трильовським, Л. Бачинським, С. Смаль-Стоцьким із метою обговорення можливих варіантів злуки закарпатських земель з Україною. У своїх спогадах відомий громадсько-політичний і культурно-освітній діяч Закарпаття, міністр культів, шкільництва і народної освіти в уряді Карпатської України, голова Союму Карпатської України А. Штефан так передав розмову з К. Трильовським від імені Волошина:

«– Ми хочемо обнови́ти Галицько-Волинську державу під назвою Західно-Українська Республіка. До неї мають належати Галичина, Волинь, Буковина та Угорська Україна.

– А що з Києвом?

– Само собою, ми хочемо з'єднання всіх українських земель, до матері, до Київської Русі в одну державу. Але в Київській Україні ситуація є непевна, і тому злуку треба відсунути на пізніше.

– Не думаю, що в Марамороші¹ будуть любити Україну без Києва.

– Соборну Україну проголосимо, коли на те прийде час. А Ви в Угорській Україні говорите про Соборну країну, тобто відразу про Київ...».

Проте складна політична ситуація в Україні не дала можливості позитивно вирішити питання єдності закарпатців з українцями по той бік Карпат. Як наслідок, 08.05.1919 р. в Ужгороді відбулося об'єднання Пряшівської, Ужгородської (голова - А. Волошин) і Хустської Народних Рад, на основі яких виникла Центральна Руська Народна Рада. На її засіданні було прийнято рішення про приєднання Закарпаття до Чехословаччини на правах автономії. Виступаючи на засіданні Ради, М. Брацайко недвозначно заявив, що 420 делегатів із усіх частин Карпатської України вирішили приєднати Угорську Русь до України. Цю злуку неможливо здійснити внаслідок несприятливих воєнних подій. Але це серце і душу народу не змінить. Більшість політичних діячів Закарпаття, як і весь народ, розцінювали включення краю до Чехословаччини, як тимчасове явище. Волошин у низці своїх праць досить детально пояснив зроблений ним і його соратниками політичний вибір щодо подальшої долі Закарпаття.

У «Споминах» (1923) Волошин пише, що політична ситуація восени 1918 року була незрозумілою, і все «залежало від міжнародної обстановки». Він не відкинув і той факт, що члени Ужгородської ради покладали певні надії на демократичний уряд Угорщини. Даючи інтерв'ю американській газеті «*День – Den*»², Волошин говорив: «Чи могла Підкарпатська Русь і Американські русини при даних обставинах зробити кращий вибір, як поєдинитися в образі автономного штата з Чехословацькою Республікою? Мій коротенький відповідь такий: Не могла!». Проаналізувавши всі можливі на той час варіанти вирішення «закарпатської проблеми» й визнавши єдиним правильним

¹ *Мараморош* – історико-географічна територія, адміністративна одиниця (жупа, комітат) в північно-східній частині Угорського королівства. Українська назва – Мараморощина. Нині ця територія розділена між Закарпатською областю України та повітом Марамуреш Румунії.

² «*День – Den*» – незалежна щоденна (згодом тижневик) газета закарпатської еміграції, що виходила в Нью-Йорку (США) упродовж 1921–1927 років.

кроком – входження регіону до складу слов'янської Чехословацької республіки, Волошин, зокрема, писав: «Пристали на се всі Ради прото, ібо тоді вже стало ясным, що соєдиненіє наших земель з западними русинами – невозможно. Географічні, економічні і культурні інтереси наші тягли нас до Чехословакії, де мали надію знайти братської підпори для свободного розвитку наших народних сил. Дотеперішній наш поступ доказує, що мимо всіх перепон, вибір сей був для нас єдиним добрим» («День – Den», 1923 р., № 47).

Про пріоритетність політико-державного вибору закарпатців міркував Волошин і в розмові з відомим громадсько-політичним і національно-культурним діячем краю В. Шандором: «Ми мусіли шукати якусь реальну розв'язку, притому не хотіли бути довше зв'язані з Мадярщиною, а наше з'єднання з Україною не було можливості здійснити, головну ролю тоді повсюди грала військова сила, якої у нас не було. Про чехів як народ ми дуже мало знали, але в той час був це єдиний правильний вихід із положення – зв'язати нашу долю із слов'янським народом» (Див.: Шандор В. Спомини: у 2-х т., Т. 1). Урешті-решт, завдяки представникам місцевої еліти, одну із ключових ролей в якій почав відігравати Волошин, проблема була винесена і на міжнародне обговорення, а Паризька мирна конференція рекомендувала не включати Закарпаття до складу Угорщини, що фактично й визначило його подальшу долю.

Роль і місце Волошина у швидкоплинних подіях свідчить про те, що представники тогочасної інтелігенції за покликом серця відгукнулися на найактуальнішу проблему й взяли на себе неабияку міру відповідальності перед сучасниками. Але важливим є те, що політичний вибір був єдиним вірним виходом із ситуації, а значить здоровий глузд переміг і політичне передбачення окремих представників тогочасної еліти в основному справдилося – громадяни Закарпаття отримали шанс жити повноправним громадсько-політичним життям, відстоювати свої політичні переконання, збагачувати політичну свідомість і політичну культуру. Волошин своєю діяльністю у ті роки також сприяв цьому.

Наш націоналізм знає ступені любови, але не знає ненависти, не знає неґації любови. Наш націоналізм приписує держатися до засад справедливости і милосердя супроти кожного і не свого. Християнський націоналізм є також до якоїсь міри інтернаціональний, але, не знаючи класової ненависти, голосить вищу, теплішу зв'язаність між синами одної нації, як націоналізм класових партій. Християнський націоналізм требує оборони справедливих домагань одної нації проти другої, але не дозволяє насильства, надужиття сили, ненависти одної нації проти другої лиш за те, що і тота, може, слабша нація требує для себе свободи, своєї культури.

А. Волошин, «Наш націоналізм»

Після входження території Закарпаття під назвою Підкарпатська Русь до складу Чехословацької Республіки (1919) на основі адаптації суспільства до демократичних реалій тогочасності розпочався наступний етап політичної діяльності Волошина. У часи функціонування тимчасового уряду Підкарпатської Русі – Директорії – з 12.08.1919 р. до 17.03.1921 р. він був його членом. Авторитетний інтелігент перетворився на авторитетного політика, коли його обрали заступником голови Центральної Руської Народної Ради. Упродовж 1920–30-х років він був одним із найуспішніших партійних діячів, і як показав час найстабільнішим партійним лідером міжвоєнного

Закарпаття. Державна демократична система витворила нове явище суспільно-політичного життя – партійний плюралізм, що виражався в існуванні різних як за культурно-національним складом, так і за структурно-організаційною базою політичних партій. Волошин залишився вірним крайовим українським партіям і як справжній лідер вдосконалював їх можливості в політичних суперечках.

Еволюцію політичних поглядів Волошина можна прослідкувати й на основі еволюції політичних організацій, у керма яких він успішно перебував – Руської хліборобської (земледільської) партії, Християнсько-народної партії, Українського національного об'єднання: «Початок політичної діяльності, – розповідав Волошин, – відноситься до 1919 року, коли я став організатором Християнсько-народної партії в Підкарпатській Русі. Аналогічні за програмою християнсько-соціальні партії вже існували в той час у Чехословацькій республіці, зокрема, в Чехії і Моравії «Лідова партія» (Народна партія), в Словаччині – «Людова партія» (Народна партія). Поряд із Християнсько-народною партією існували й інші: аграрна, соціал-демократична, народно-соціалістична, партія торговців і промисловців, угорська народна партія та ряд інших. Восени 1938 року на базі всіх партій виникло Українське Національне Об'єднання, тобто нова партія, яка проіснувала до 15 березня 1939 р.» («Спомини»).

Політичні погляди Волошина виразно виділялися на тлі тогочасних політичних реалій, зокрема їх конкретністю й красномовністю. У центрі уваги політичних поглядів Волошина стояло питання про коаліцію автономних політичних партій для спільного вирішення регіональних проблем. Будучи членом комісії з питання партійної коаліції в регіоні, Волошин вказував: «Комісія радо вітає кожне намагання, яке має за мету єднання наших народних сил, і рада, що це бажання чимраз сильніше проявляється як із частини народних мас, так із частини інтелігенції». У 1923 році він логічно продовжував тему партійної коаліції: «Ми, об'єктивно дивлячись на політичну ситуацію, так видиме діло, що межі тутешніми слов'янськими партіями можлива є кооперація, і лиш галицькі москвофіли не допущають до порозуміння. Скоро би ся зліквідувала і мадярська орієнтація, або хоч не була би така гостра і сміла, осли би москвофіли не роздували ненависть проти народовців. Є то доказаним фактом» («Ко вопросу політичної консолідації»).

Волошин сміливо виражав незгоду в окремих питаннях і з центральною владою. Особливо це стосувалася думки офіційної Праги, що закарпатці ще не готові до рівноправного політичного життя і їм потрібен час, щоб адаптуватися. Волошин був переконаний, що закарпатців не треба вчити (не треба ізольовувати від політичної участі, виборів тощо), а дати можливість учитися на практиці.

Зміст політичних поглядів розкривався і в парламентській діяльності Волошина. Він робив усе, щоб чехословацька влада почала більш прихильно ставитися до проукраїнського руху в Закарпатті. Але як депутат чехословацького парламенту, Волошин твердо вірив, що проблеми автономії лежать у площині порозуміння внутрішньополітичних сил краю і насамперед партій: «Чи можеся підняти політично, якщо нема у нас об'єднаної політичної ідеї, якщо партійні погляди роздробляють нас на 12–15 партій і ці не хотять між собою витворити якусь кооперацію? Із сих причин першою

Розділ 3. Еволюція вітчизняної політичної думки у першій половині ХХ століття

задачею нашою має бути глядати порозуміння, глядати способи кооперації між руськими партіями» («Промова посла Авг. Волошина»).

Питання нашого громадянства вирішується не в урядах, не в соїмі, але у вашій палаті тихого впливу наших жінок на розвиток думок нашого народного, нашого культурного життя. І я певний, що кожна свідома наша жінка своїм тихим впливом буде обороняти нашу народну правду, не дозволить, щоби чужа політика розбивала нас релігійно, язиково і класово; не дозволить, щоби агенти чужих інтересів ширили тут між нами дух безкультурної дикості більшовизму і зв'язаної з ним безбожності... Не дозволить наша свідома жінка, щоби агенти чужих держав ширили між нами ненависть проти тої держави, яка нам дарувала свободу. Не дозволить, щоби дітей наших в школах мучили чужим словом, але буде требовати повного права для нашої рідної української мови в школах і урядах. Наша свідома жінка буде жадати такі соціальні реформи, які можуть забезпечити мир і благодут між нашим народом.

З промови А. Волошина «Жіноче питання» на I-му жіночому конгресі в Ужгороді, «Свобода», 1934, № 21

ження Подкарпатської Русі»). Згадані принципи Волошин пропонував втілити за допомогою потужної організаційної роботи серед різних груп населення, серед жінок зокрема.

Очолювана Волошином ХНП стала на якісно новий ступінь розвитку політичної організації: «Наша Християнська народна партія найліпша для всіх, бо вона по християнській програмі заступає робітників, селян і інших, словом, наша партія не може не хотіти добра для всіх класів народу й то не лиш матеріального, але й культурного» (Див.: Росоха С. «Сойм Карпатської України», 1949). Крім того, впливовою внутрішньою силою організації була інтелігенція, її більшість складала організатори й активні діячі крайової «Просвіти», а також члени колишньої РХ(З)П. Інтелігенції відводилася одна із провідних ролей у веденні перспективної політичної діяльності християнсько-народної організації. Щодо партійної політики, то вона базувалася на принципах соціальної та християнської справедливості. Ідеологічна направленість ХНП була спрямована в правоцентристський бік.

Її лідери послідовно відстоювали ідеї політичної та економічної самостійності

На партійному форумі РХ(З)П у 1923 році Волошин виступив із промовою «Нинішнє політичне положення Подкарпатської Русі», яка відзначалася аналітичною оцінкою політичного життя Закарпаття. Щодо політичної позиції, то він говорив, що до держави партія і надалі ставиться лояльно, допомагаючи уряду але тільки доти, «доки учинки його не противляться нашим принципам, інтересам народа, свободи». Визначаючи завдання партії на майбутнє Волошин проголосив два основні принципи діяльності. Перший принцип – «Християнська віра, на основі любові, правди і справедливості», чим наголосив на рівноправному співіснуванні із «неруськими народностями», на основі повної свободи совісті й релігії, натомість борючись із тими, «хто з політичних цілей або особистої наживи схоче сіяти релігійний роздор, бунтувати русина проти русина». Другий принцип, проголошений Волошином – «Народний напрям». У його зміст політик вкладав завдання «Освідомити народ і поширити та укріпити серед народу дух і народну свідомість» («Нинішнє політичне положення Подкарпатської Русі»).

Підкарпатської Русі. Керівну роль вони відігравали і в надпартійному представницькому органі – ПР(У)ЦНР, куди входили представники проукраїнських політичних партій і організацій. Реорганізував і очолив Раду Волошин, через що її ще називали «Народовецька Волошинова Рада». У 1936 році її зусиллями підготовлено й випущено (українською і російською мовами) «Проект закону Центральної Руської народної ради про конституцію Автономної Підкарпатської Русі», якому так і не судилось стати законом. Необхідно погодитись із сучасними дослідниками, що «авторитет Волошина у цій Руській Народній Раді був дуже високий, бо він об'єднував навколо себе сили різних орієнтацій, оскільки Рада не мала реальної влади і була дуже неоднорідною, вона не відігравала тієї політичної ролі в житті закарпатців, яка на неї спершу покладалась».

Щодо проблеми єдності крайової політичної еліти, то Волошин вважав реальним об'єднання різноорієнтованих представників лише за умов адекватного розуміння ситуації та пріоритетних аспектів розвитку суспільства. З іншого боку він відкидав можливість співпраці з тими політичними силами, які проводили антидержавну діяльність, або таку, що шкодила інтересам краю.

1938 рік став роком кардинальних суспільно-політичних змін у Закарпатті. Партійний розвиток, у процесі якого викристалізувалися два партійні блоки, що дотримувалися українофільської та русофільської орієнтацій, теж перебував на порозі трансформації. Найбільший вплив на політичне життя краю мали у той час народні ради, зокрема Перша Руська (Українська) Центральна Народна Рада й Центральная Русская Народная Рада (русофільська), в середовищі котрих і координували дії представники регіональної політичної еліти. Проте, опинившись перед загрозою політичної анархії, зумовленої як кризою внутріполітичного життя в Чехословацькій Республіці, представники політичних сил регіону зуміли порозумітися в основних важелях тогочасної політики і знайшли компроміс щодо становлення автономних урядів А. Бродія, а згодом – А. Волошина.

Із цього часу в діяльності та поглядах карпато-українських лідерів головною стає ідея соборності всіх українських земель. Про це йшлося у меморандумі уряду Карпатської України (24.10.1938 р.), співавтором якого є Волошин: «Карпатська Україна, – говориться в ньому, – складова частина території українського народу. Тому її населення усвідомлює свої обов'язки, що постають перед ним у даний момент не лише стосовно своєї країни, але також стосовно всього українства».

27.10.1938 р. Волошин опублікував у газеті «Нова свобода» звернення «До всіх українців по цілому світі! До всіх українських партій, організацій, груп, товариств в Галичині, Буковині, Бессарабії, Наддніпрянській Україні, Канаді, Сполучених Державах Америки і взагалі до українців, де б вони не проживали». Це звернення підтвердило чітку українську орієнтацію його уряду: «Ми віримо, що великий 50 мільйоновий український народ підійме й надалі своє велике слово і не допустить, щоб наші віковічні вороги накладали на нас пута, знов садили нас в тюрми». Це звернення було розцінено українцями як заклик до допомоги, що й викликало народні демонстрації в Галичині на підтримку закарпатців і збільшило кількість нелегальних переходів через Карпати.

Розуміючи важливість стабілізації суспільно-політичного життя в краї, Волошин разом із своїми соратниками адекватно реагував на позицію різних політелітних груп. Так, на одному із перших засідань було прийнято рішення звернутися до населення краю з вимогою «найбільшої терпеливості в мовних і партійних боротьбах». Для запобігання вибуху політичної анархії Волошин уважав за доцільне на певний час припинити діяльність політичних партій, що й було зроблено. На перший погляд, ідея Волошина щодо закриття політичних партій була не популярним кроком і йшла в розріз із загальноприйнятими в тогочасному демократичному суспільстві нормами. Однак з іншого боку, ліквідація політичних партій здійснювалася, у той момент, коли партійність втратила своє суспільно-організаційне значення і перетворилася на анархічний чинник. Загальнодержавні партії через свої егоїстичні інтереси не зуміли виробити здорові організаційні основи. Їхні партійні апарати довели неспроможність, а, можливо, й небажання принципово ставитися до вирішення суспільних проблем окремого регіону зокрема.

Перед владою важне і відповідальне завдання, закласти тривку основу під будову нашої держави і подбати, щоб кожний син нашого народу мав працю. Ми віримо, що при переорганізованому політично-економічному житті, наша країна виживить нас, бо є ще більше гористі краї, але за те економічно дуже добре прооперують...

Із промови А. Волошина на маніфестації в Ужгороді 27.10.1938 р.

03.11.1938 р. Волошин звернувся до населення з «Маніфестом уряду Карпатської України до всіх громадян Карпатської України з приводу рішення Віденського арбітражу...», за яким частина Закарпаття відходила Угорщині: «Відірвання споконвічних наших городів Ужгороду й Мукачева від Карпатської України – це зранення нашої Батьківщини. Але в цій важкій хвилині пам'ятаймо те, що коштом тієї нашої ради здобуто українську державну самостійність. Це важкий удар, що стрівує нас, не захитає нашої волі сповнити те велике завдання,

яке оце поставила перед нами історія». Волошин закликав своїх громадян: «Хай пропадуть всякі релігійні й класові спори, що їх до сьогодні викликували між нами вороги нашого народу. Єдність нашого народу, спокій і порядок стануть найпевнішою запорукою скорого розвитку народу. Історія признає правду тим, що вміють за неї постояти, тому постіймо й ми за свою правду. Для всіх наших дальних дій, які ми підприйемо у виконанні наших обов'язків, очікуємо твердого морального опертя населення Карпатської України і всього українського народу. Боже, нам допоможи сповнити наш відповідальний труд!» («Маніфест автономного уряду Карпатської України з приводу рішення Віденського арбітражу про перерозподіл території краю»).

Політичні погляди Волошина проявилися і в інших документах, зокрема про офіційну назву території «Карпатська Україна», офіційну мову – українську та ін. Найвищу відповідальність за карпатський народ відчуваємо і в тексті «Маніфесту до українського народу Підкарпаття» (10.11.1938 р.).

Незважаючи на складності політичної діяльності, Волошин підготував «Проект організації Українського Університету в Карпатській Україні». Він є автором і таких творів як «Закон про заснування Українського Державного Університету в Хусті»,

«Меморандум в справі утворення на Підкарпатській Русі університету, а в першу чергу перенесення Українського Вільного Університету з Праги до Ужгороду» та ін.

Після створення єдиної продержавної партії УНО в Карпатській Україні серед лідерів та їх оточення особливої популярності набуває ідеологія українського націоналізму. Проте Волошин та його прихильники залишалися на більш поміркованих, а не радикальних позиціях. Український націоналізм УНО у 1939 року символізував авторитарний тип правління. Монополізація політичної влади здавалася найдосконалішим виходом із тієї ситуації, що склалася, хоча розбудова однопартійної проурядової організації сприймалася як ідеологія фюрерства (принаймні у партії). Така позиція носила відносно виправданий характер, а схилення урядовців перед Німеччиною не було яскраво вираженим і випливало із зовнішньополітичної ситуації на європейському континенті. Деякі лідери партії (наприклад, Ф. Ревай) пішли найрадикальнішим шляхом унаслідок внутрішніх і зовнішніх кризових обставин. Так вони намагалися призупинити політичний хаос у краї, а Волошин особливо не протривав цьому. Тому цей шлях був обраний як прийнятний у тогочасних умовах і мав вирішити два основні завдання:

- згуртувати і об'єднати всі національно-українські політичні й культурні сили та єдиним фронтом виступити на захист своїх завоювань;
- не давати можливості організувати потужну опозицію, яка б звела нанівець всі намагання українського об'єднання створити передумови побудови повної автономії Закарпаття.

08.02.1939 р. Волошин звернувся до всіх громадян Карпатської України щодо проведення виборів до Союму (парламенту): «Тепер, коли мільйони й мільйони на-

Хто хоче, щоб чим скоріше воскресла свобода і на широких степах України, передовсім має стреміти до того, щоб воскресла сила тої ідеї та традиції, як й перед московським пануванням підносила моральну та національну культуру народу! Прискорити прихід тої духовної обнови народу маємо й ми поширювання наших культурних здобутків. Долею народів керує Провидіння Боже; чим скорше прихилимо молитвами нашими до нас ласку Божу, тим скорше воскресне Україна! Лиш тоді й обновиться Мир Божий на степах нещасної України, яка колись була коморою Європи.

А. Волошин, «Мир людям доброї волі!»

ших братів та інших народів примушені жити під чужим пануванням, Боже провидіння дозволило нам, щоб ми, найменша частинка великого українського народу, на своїй прадідній землі самі собою управляли». Одночасно, будучи політиком-реалістом, він притримувався ідеї мирного співжиття закарпатських українців з чехами і словаками: «Ми є федеративною частиною Чехословацької республіки, – говорив він, – і тим самим інтереси нашої держави є тісно зв'язані з інтересами нашої сфедеризованої цілоти. Найбільшим бажанням нашої Карпатської України з черги є, щоби така сама згода, взаємне зрозуміння та співпраця, до якої ми сьогодні в нашому краю між собою

добилися, запанувала також між всіма сфедерованими державами республіки. Тільки тоді ми в такій атмосфері зрозуміння та взаємної допомоги будемо спільні, буде розвиватися і рости наша Карпатська Україна, а бажаємо, щоб розвивалися також і останні краї Чехо-Словацької республіки. Божа поміч та спільна любов всіх гро-

Розділ 3. Еволюція вітчизняної політичної думки у першій половині ХХ століття

мадян допоможе нам і нашій республіці вийти напевно на твердий шлях щасливої будуччини» (звернення «До всіх громадян Карпатської України», 1939).

Після повного успіху на виборах до Союму Карпатської України¹ 12.02.1939 р. Волошин виголосив звернення «Солодкий мій народ!»: «Твоя щира поведінка при виборах до першого Твого союму доказує Твою політичну зрілість, доказує, що Ти зумів у собі витворити не лиш велику національну свідомість, але й солідарність щирої любови один до одного, брата до брата, порозумів наші спільні інтереси... Особливо тішить мене те, що наша дорога була правильна і ми тою дорогою ідемо далі, щоб вибудувати культурну, господарську і політичну самостійність для блага нашого народу, у згоді з нашими слов'янськими братами чехами і словаками у спільній федерації». У зверненні «Громадяни Карпатської України», опублікованому 02.03.1939 р. в газеті «Нова свобода», Волошин закликав: «Довіряйте своїй владі та її представникам в державних та самоуправних урядах. Поможіть їм, щоби могли працювати добре та для Вас».

Але вершиною політичних поглядів і політичної кар'єри Волошина все ж стали дні проголошення незалежності Карпатської України та його робота над законодавчими документами, які й стали виразниками його політичної позиції. Це підтверджується і «Проголошенням Всеукраїнської Народної Ради до всього українського народу», прийнятим 10.02.1939 р.: «Народі Український... Кріпко віримо, що у новім великім бою нація Українська героїчно переможе і стане твердою стопою на тисячолітніх горах Золотоверхого, сонцем свободи осяяного, святого Києва».

Засідання Союму проходили у той час, коли угорська армія вже вторглася на територію Карпатської України. Молода незалежна держава так і не розпочавши свою діяльність, припинила своє існування внаслідок окупації сусідньої держави. Однак, незважаючи на короткочасність свого існування, саме виникнення Карпатської України як держави ще раз продемонструвало перед усім світом, що на Закарпатті живуть українці, які бажають мати свою державність разом зі своїми братами з Великої України. Документи, які прийняв Союм яскраво ілюструють державницьку позицію лідерів Карпатської України і, зокрема Волошина.

У час творення Карпатської України Волошин і його оточення підтримували контакти з проводом ОУН, однак попри часткове ігнорування й недовіру тим процесам, які відбувалися в регіоні, зв'язок не був тісним. Сам Волошин більше був прихильним до політики мельниківського проводу.

Із погляду сьогодення можна аналізувати політичну життєдіяльність та суспільно-політичні погляди Волошина по-різному. Можна прослідкувати й певну трансформацію його прихильності до політичних режимів (від демократії до вимушеної, але тимчасової авторитарності). Однак спроба змалювання політичного портрету дає підстави говорити, що його постать є непересічною. Факти, які висвітлюють його

¹ *Союм Карпатської України* – регіональний парламент, сформований на основі результатів виборів 12 лютого 1939 року. 15 березня того ж року проголосив незалежність Карпатської України, обрав президента і прийняв перші державотворчі закони.

політичні інтереси, погляди, дії вказують на характерні ознаки політичного лідера: політична толерантність, принциповість у пріоритетних питаннях, дипломатичність відносин, відвертість із політичними опонентами, політичне передбачення, послідовність і виваженість у прийнятті політичних рішень, патріотичне почуття, віра в людські цінності, відданість національним ідеалам та ін. Для Волошина, який пройшов важкий політичний вишкіл від початку до кінця, згадані ознаки не були формальним обладунком, а реальною необхідністю, без якої неможливо досягнути великої політичної мети.

16.3.2. Державницька думка братів М. і Ю. Брацайків

Брати *Михайло* і *Юлій Брацайки* – громадсько-політичні та культурно-освітні діячі Закарпаття яскраво вираженої української орієнтації. Вони стали свідками складних суспільно-політичних подій у регіоні в першій половині ХХ століття, які залишили значний відбиток на їхній долі. Тоді процес національного самоусвідомлення місцевого населення Закарпаття вже набував високого рівня; воно пробудилося до державно-політичного життя і почало утверджувати, зважаючи на можливості, проукраїнську орієнтацію. Брацайки, які походили з родини греко-католицького церковного учителя, отримали хорошу освіту Клузьському, Віденському, Будапештському університетах, ставши фахівцями-правниками, й активно залучилися до політичного розвитку Закарпаття у міжвоєнний період.

Михайло Брацайко
(1883–1963)

Михайло Брацайко – громадсько-політичний, культурно-освітній діяч, директор Руського театру, один із засновників «Просвіти» в Ужгороді (1920), заступник голови (1920–1923), голова (1923–1924) Руської хліборобської (земледільської) партії, заступник голови (1925–1938) Християнсько-народної партії, співредактор газет «Руська нива» (1920–1924), «Українське слово» (1932–1938), член Першої Руської (Української) Центральної Народної Ради та партії Українське національне об'єднання (1938–1939), депутат Союму Карпатської України (1939). Один із авторів конституційного закону про незалежність, державний устрій, назву, мову, символіку Карпато-Української держави. 15.03.1939 р. на засіданні Союму він зачитав Маніфест, який проголосив незалежність Карпатської України.

Основні праці: «Чесько-руські взаємини» (1923), «Політична ситуація Підкарпатської Русі 25 років тому назад і тепер» (1928), «Мадярсько-руський словарь» (1928), «Тарас Шевченко» (1931), «Громадяни і громадянки!» (виступ д-ра М. Брацайка на Сеймі Карпатської України)» (1939).

Уже у 1918–1919 роках М. Брацайко стає одним із найвпливовіших закарпатських політиків. Його обирали головою народних рад у Сигеті (грудень 1918 р.) і Хусті (січень 1919 р.). А невдовзі він очолював закарпатську делегацію під час переговорів із урядом ЗУНР в Станіславові про створення соборної Української держави.

Розділ 3. Еволюція вітчизняної політичної думки у першій половині ХХ століття

21.01.1919 р. як був обраний головою Всеукраїнського конгресу в Хусті, на якому було прийнято рішення про возз'єднання краю з Україною.

До доброго ведення корабля потрібен не лише добрий керманіч, але також добра залага. Ми на цім кораблі не лише найняті матроси і службовці, але є також і його власниками. Він є нам цінною і дорогою власністю, і саме тому хочемо й обіцяємо, що будемо служити так, як служить кожний господар сам собі, не обмежуючи себе лише на найконечніші приписані обов'язки. Лиш чесною, солідною працею можемо врятувати свій народ, а тим і самі себе.

Із виступу М. Брацайка в Хусті з нагоди іменування нового українського уряду на чолі з А. Волошином

Після поразки національно-визвольних змагань українців у 1918–1919 роках Брацайко притримувався прочехословацької державницької орієнтації, але залишився на проукраїнських національних позиціях. Багато в чому це вплинуло на те, що 08.05.1919 р. він був обраний пожиттєвим членом Центральної Руської Народної Ради – надпартійного дорадчого органу всіх українських патріотичних сил в Закарпатті. У 1921 році Брацайко виконував обов'язки члена чехословацько-румунської демілітаризаційної комісії, яка вирішувала долю кордонів між двома державами.

Упродовж міжвоєнного періоду Брацайко стояв на позиціях збереження державної і територіальної цілісності Чехословаччини, відстоюючи автономні права закарпатських українців.

Як активний політик, Брацайко брав участь у заснуванні Руської хліборобської (земледільської) партії (1920) – першої проукраїнської політичної сили в регіоні, редагував (1920–1924) її партійну газету «Руська нива», виступив активним співорганізатором Християнсько-народної партії, виконуючи обов'язки заступника голови політорганізації (1923–1938).

У 1920 році, на зібранні інтелігенції в Ужгороді, М. Брацайко виступив із такими словами: «Дорогі браття! Думаю, що ви знаєте, що значило бути русином за мадярських часів. Нічо! Були лише Верховинці, Гуцули, Земплинчани, Шаришчани...

А тепер такий порядок: перші – чехи, другі – мадяри, треті – жида, потім слідуєть малі народи – румуни, німці, словаки. За ними йдуть цигани. А на кінець русини. Дивно? Але це є так. Може й тому, що ми смиренні русини.

Панове! Ви кров з нашої крові. Робіть так, щоб на нашій прадідній землі ми забрали те місце, що по Божому Закону нам належить!» (Див.: Штефан А. «За правду і волю: Спомини і дещо з історії Карпатської України». Кн. 1, 1973).

27.02.1923 р. в Ужгороді на звітно-виборчому конгресі РХ(З)П М. Брацайко став головою політичної організації, а в 1925 році – заступником голови правонаступної партії ХНП, яку очолював А. Волошин. Упродовж 1932–1938 років він редагував газету «Українське слово», активно залучаючись до захисту української мови в регіоні, був умілим журналістом, публіцистом, політичним оглядачем.

У добу існування автономної, а згодом самостійної Карпатської України М. Брацайко був призначений членом виконавчого комітету (проводу) політичної партії УНО (1939), обирався послом Сойму (депутатом парламенту) Карпатської України (12.02.1939). Політичні переконання й діяльність Брацайка можна резюмувати його словами з виступу на другому засіданні Сойму: «По тисячолітній неволі наша Земля

стала вільною, незалежною та проголосує перед цілим світом, що вона була, є й хоче бути Українською. І коли б нашій молодій Державі не суджено було довго жити, то наш Край залишиться вже назавжди Український, бо нема такої сили, яка могла б знищити душу, сильну волю нашого народу...» (Див.: Стерчо П. Карпато-Українська держава: до історії визвольної боротьби карпатських українців у 1919–1939 роках).

Його політичні погляди лягли в основу перших державних законів Карпатської України, оскільки як знаному правнику йому довірили написати проект закону (частина I) про державний устрій (республіка), назву (Карпатська Україна), державну мову (українська), прапор (синьо-жовтий), герб (тризуб) і гімн («Ще не вмерла Україна...») Карпатської України, який був одногolosно прийнятий першим українським парламентом у Закарпатті 15.03.1939 р., а також є автором аналітичної доповіді про стан судочинства в Закарпатській Україні.

Юлій Брацайко
(1875–1955)

Юлій Брацайко – громадсько-політичний, культурно-освітній діяч, голова делегації від Закарпаття на Паризьку мирну конференцію (1918), редактор газети «Руська нива» (1920) та співредактор газети «Українське слово» (1932–1938), голова (1921–1923) Руської хліборобської (земледільської) партії, член управи Християнсько-народної партії, один із засновників і голова «Просвіти» в Ужгороді (1920–1939), міністр фінансів і комунікацій (1939), депутат Союму Карпатської України (1939). Основні праці: «Меморандум тов. “Просвіта” в Ужгороді о языковом спорі» (1931, співавт. Ю. Ревай), «Хто розбиває народ?» (1938), «Просвітяни, прихильники та весь український-руський добрий народє Підкарпатської Русі!» (1938), «Що видів я на Закарпаттю від року 1918 до року 1946» (1946).

У листопаді 1918 року Ю. Брацайко засудив діяльність Ужгородської народної ради за її проугорську позицію, виступив проти угорського закону № 10 «Руська Крайна» (грудень 1918 р.), який обмежував автономні права закарпатських українців. Із того часу беззмінно стояв на проукраїнських позиціях. Одночасно він став ініціатором створення Хустської народної ради (17.11.1918 р.), яка виступала за возз’єднання з Україною, і членом Центральної Руської Народної Ради.

Ю. Брацайко був одним із ініціаторів проведення Всекарпатського конгресу, на якому 21.01.1919 р. була схвалена резолюція про возз’єднання краю з УНР. Згодом його обрали головою делегації від Закарпаття на Паризьку мирну конференцію. Брацайко входив до складу п’ятичленної «Тимчасової автономної директорії» (1919–1920), де відповідав за розвиток торгівлі. У міжвоєнний період він працював адвокатом в Ужгороді, відкривши власну канцелярію (1920–1938). У 1920 році був

Я говорю не лиш в своїм імені, але говорю і із повірення хустської руської-української Народної Ради. Заявив я також, що не приймаю 1000-члїтню традицію, бо вона нас денаціоналізувала... Наш нарід вже займаєвся цим питанням і вирішив, що хоче прилучитися до своїх братів за Карпатами, до Великої України, і хоче відірватися від Мадярщини на віки.

Ю. Брацайко, «Що видів я на Закарпаттю...»

Розділ 3. Еволюція вітчизняної політичної думки у першій половині ХХ століття

одним із засновників, а згодом – секретарем Руської хліборобської (земледільської) партії; два роки виконував обов'язки голови, а потім ці функції передав брату – М. Бращайку.

Ю. Бращайко був першим редактором партійної періодичної новинки «Руська нива». Згодом ці функції виконував і його брат. На шпальтах цієї новинки друкувалися заклики до місцевого населення організовуватися в спільні осередки, проводилася роз'яснювальна робота перед виборами різних рівнів, вказувалися завдання та цілі політичної організації тощо. В одному з номерів «Руської Ниви» від 20 серпня 1945 року був розміщений «Заклик», який належить перу Ю. Бращайка: «Народе руській! Не забудь, что великі часи переживаємо, что теперь кладеме основу (фундамент) нашой будучности. Не вибери до сей важной и тяжкой роботи, безсовістних фушеров, але честних, совістних, перворядних майстров. Ми живеме у свободной, демократичной республиці, де вся воля и сила находится в руках народа. Не лишим сесю волю и силу пусто лежати, уживайме их, возьмим з них хосен для свого власного добра. Організуємся, ступайме до своей хліборобської партії, постойме коло свого діла, боріться сміло за свою правду, и тогда скоро настане інший, ліпший і счастливійший світ!».

Тоді ж проявилася його просвітницька потуга. 09.05.1920 р. на установчих зборах товариства «Просвіта» його обрали головою. На цій посаді беззмінно перебував до середини березня 1939 року. І хоча головна мета діяльності товариства полягала в культурно-економічному «піднесенні підкарпатсько-руського народу, передусім виховання його в моральнім і патріотичнім дусі», воно зуміло залучити до своїх лав найкращих представників інтелігенції краю, у тому числі й духовної, й надалі більш згуртовано брати участь у політичному житті регіону.

Французька революція принесла ідеї: свободу, рівність і братерство для одиниці, світова війна всю ідею розширила на народи і с'як розцвіла ся одна із найкращих ідей: ідея само означення народів, а то – і для найменших народів...

Ю. Бращайко, «Що видів я на Закарпаттю...»

Бращайко хоч і не написав багато праць, однак його промови, меморандуми й сумлінне відстоювання чіткої проукраїнської позиції залишили добрий слід у суспільно-політичній думці Закарпаття міжвоєнного періоду. Лише за період кінця 1938 – першої половини 1939 років ним було підготовлено близько сотні документів та меморандумів, хоча нова окупаційна угорська влада їх проігнорувала («Проект закона про територію Підкарпаття», «Проект закона про автономію», «законопроект про адміністрацію Підкарпаття», «Меморандум про українську мову» та ін.).

У своїй праці-спогадах «Що видів я на Закарпаттю...» Ю. Бращайко писав, що «на Закарпаттю перед приходом мадярів жили українці, котрі мали своє князівство...», а після Першої світової війни була можливість відбудувати Українську державу. Свої політичні погляди формував на доленосному державотворчому призначенні русинів-українців господарювати на своїй землі. Будучи прихильником поміркованої політики й толерантного співжиття представників різних національностей в регіоні, Юлій Бращайко (як і його брат Михайло) входили до близького оточення А. Волошина.

Від імені Християнсько-народної партії Ю. Брацайко висловлював і позицію щодо захисту карпато-українських інтересів та демократичних цінностей перед амбіційними політичними елітами європейських держав: «Наші чехословацькі закони дозволили нам повним правом організуватися політично як народу, ніхто того нам нині не забороняє, у час, коли перед тим – за мадярського режиму – про то не могло бути ані бесіди, так що взагалі наш руський нарід за цілих 1000 літ не мав ніякого і найменшого політичного життя... Ми Вашого опікунства та Вашої курателії¹ (кураторства) не потребуємо...» («Що видів я на Закарпаттю...»).

У суспільно-політичних поглядах закарпатських громадсько-політичних лідерів досить часто актуалізувалися ідеї самовизначення та самоідентифікації місцевого населення крізь призму дотримання норм міжнародного права та пропаганди демократичних міждержавних відносин. Коли у першій половині 1930-х років почали проявлятися імперські амбіції Німеччини, Італії, інших сателітних держав, за повного потурання останнім з боку держав-гарантодавців територіальної цілісності Чехословаччини, Ю. Брацайко різко реагував: «Як то собі представляли пани Макдональд, Муссоліні і Гітлер, що ми то спокійно будемо терпіти, щоб з нашого живого тіла викроювали частини і давали презенти другим державам?! Що думали тоті пани, що ми Русини-Українці Подкарпатської Русі будемо терпіти, щоби нас з одного дня на другий передали ту або там, як фігурки в шахах. Вже сама думка на таке поступування противиться праву самоозначення всіх народів, і найменших... Прото протестуємо против всяких проб ревізій мирів і зовнішніх границь саме в інтересі миру і демократії...» («Що видів я на Закарпаттю...»).

У час найбільшого піднесення боротьби за автономію регіону (1938) Брацайко закликав громадян до відповідальної і жертвовної праці на державотворчій ниві: «Пам'ятайте, що наша самостійна Карпатська Русь потребує для свого перебудування великих засобів. Ці засоби лиш ви можете дати. Тому виконуйте всі приписи своєї народної влади.

Всі жертви матеріальні та духовні, які від вас буде жадати наша народна влада, всі мусять бути принесені. Ті ваші жертви потрібні для нашої влади тому, щоб вона могла здійснити всі ваші права і задовольнити всі вимоги вашого розвитку» («Просвітяни, прихильники та весь український-руський добрий народе Підкарпатської Русі!»).

Після Віденського арбітражу (02.11.1938 р.) в ході якого південна частина Закарпаття відійшла до Угорщини, Ю. Брацайко та всі урядовці переїхали до Хуста – нової столиці Карпатської України (вибір урядового центру був запропонований А. Волошину особисто Бра-

Велика наша радість, що від тепер всі діла нашої української Карпатської Русі перебрали ми всі до своїх рук. Тішимося! Маємо всі права тішитися! Але в цю саму хвилину і зараз же розпочинаймо нашу народну, національну, будівничу працю. Ця праця мусять бути тисячі разів більша, як наша законна радість... Будемо лиш те мати, що самі запрацюємо...

Ю. Брацайко, «Просвітяни, прихильники та весь український-руський добрий народе Підкарпатської Русі!»

¹ Курателія – кураторство.

щайком). За розпорядженням Міністерства закордонних справ Чехословацької республіки він був призначений членом чехословацько-угорської комісії, яка займалася питанням уточнення кордонів між двома державами. У часи існування Карпатської України увійшов до складу УНО, обирався депутатом Союму Карпатської України, у 1939 році був міністром фінансів і комунікації в уряді. На початку угорської окупації очолив делегацію до Будапешта, намагаючись добитися поступок для українців Закарпаття. Перебував у угорській і радянській в'язницях.

Брати Брацайки – це яскравий приклад сповідання професійності, морально-етичних принципів, політичної вірності й громадянської відповідальності. Як соратники президента Карпатської України А. Волошина, вони залишили по собі добру згадку поміркованих і виважених представників політичної думки Закарпаття.

16.3.3. Національне питання у поглядах братів Ф. і Ю. Реваїв

Серед активних будівничих Карпатської України були і брати *Федір* та *Юліан Реваї*, які проявили себе успішними громадськими лідерами та політиками, а також стали виразниками чіткої української національно-культурної позиції.

Федір Ревай – громадсько-політичний і культурно-освітній діяч, журналіст, активіст Чехословацької соціал-демократичної партії (1919–1936), редактор газети «Нова свобода» (1938–1939), голова Українського національного об'єднання (1939), міністр торгівлі та громадських робіт (1939), депутат Союму Карпатської України (1939), заступник голови Союму (1939). Основні праці: «Між українською і чеською народними радами нав'язується контакт» (1938), «Внутрішньо-політичний лад у потрійнім державнім союзі» (1938).

Ще в юнацькому віці Ф. Ревай долучився до політичного життя регіону – через залучення до соціал-демократичного руху Австро-Угорщини. Так, у 1907–1911 роках перебував у лавах угорської Соціал-демократичної робітничої партії, згодом вступив у Чехословацьку соціал-демократичну партію; у 1929–1930 роках – член президії крайової організації цієї партії і одночасно обирався депутатом земського представництва від неї. Пройшов хороший вишкіл партійного політика, що викристалізувало його безкомпромісність у політичних поглядах. У партії він перебував до 1936 року, до виключення з її рядів через радикальні національні погляди та конфлікт із чеськими колегами (офіційно – порушення партійної дисципліни). Реально, під час виборчої кампанії-1936, усупереч більшості членів виконкому, він вимагав, щоб у земське представництво Підкарпатської Русі був рекомендований і обраний не чех, а українець. Саме цю позицію Ревая кваліфікували як національний ухил і виключили його зі своїх лав. До речі, у крайовому заступництві він був чи не єдиним представником від національних сил українства Закарпаття.

Його політична думка, на відміну від більшості проукраїнських політиків стар-

Федір Ревай
(1890–1945)

шого покоління, вирізнялася радикалізмом, що втім не вплинуло на високий авторитет серед однодумців поміркованого Волошина.

Чехи мусять собі усвідомити, що тут живе український народ, та мусять інформувати Прагу правдиво...

Із інтерв'ю Ф. Ревая «Новій свободі» від 29.12.1938 р.

Ревай редагував найпопулярнішу україномовну газету «Нова свобода», яка стала проурядовою і партійною УНО. Там було надруковано чимало його статей про політичне життя в регіоні та особисті політичні погляди (редактор подавав деякі матеріали анонімно через переслідування).

Коли після арешту А. Бродія¹ новим прем'єр-міністром Підкарпатської Русі призначили Волошина, Ревай привітав останнього такими словами: «Наше громадянство доказало, що воно дисципліноване, стоїть і стоятиме завжди при Вас, пане прем'єр. Ми присягаємо на вірність своїй українській владі. Ми маємо довір'я до своїх провідників, бо знаємо, що вони підуть завжди з народом... Нам з мадярами не по дорозі, ми хочемо жити у своїй вільній, самостійній карпато-українській державі!». Це був його виступ із балкону Народного Дому товариства «Просвіта» в Ужгороді перед великою маніфестацією молоді на підтримку А. Волошина.

24.01.1939 р. було сформовано центральний провід партії УНО на чолі з Ф. Реваєм. На цій посаді він проявив себе як палкий український націоналіст і прихильник державницької ідеології. Його політичні погляди відрізнялися від представників оточення Волошина радикалізмом і жорсткою критикою опонентів українства. Фактично, політичні дії Реває повністю вписувалися в засади партійної ідеології, а той факт, що він був вихідцем із Закарпаття, вплинув позитивно на поширення авторитету й національної складової політичної програми партії УНО. Якщо Волошин вимагав поміркованості від усіх політичних інститутів Карпато-Української влади, то Ревай уважав, що національна ідея має бути рушієм державотворчих потуг, а партія – авангардом побудови національної держави. Членство в політичній організації має визначатися глибокими політичними переконаннями й відданістю ідеям українського націоналізму.

Політична система Карпатської України не знає партій. Всі політичні партії були розпущені й зліквідовані. Політичне керівництво й провід Карпатської України належить Українській Народній Раді. Це є орган політичної консолідації й концентрації національних сил Карпатської України. Це не є політична партія, хоч і складається з активних людей всіх бувших національно-українських партій. В цьому органі не панує жадна доктрина, тут панує лише українська державно-творча ідея, так як вона в протязі двох десятків літ еволюційно на Карпатській Україні розвивалася і в рішачючій моменті реалізувалася в своїм політичній і суспільно-національній змісті. Авторитету цієї ідеї буде підпорядкована вся внутрішньо-політична система та все життя Карпатської України.

Ф. Ревай, «Внутрішньо-політичний лад у потрійнім державнім союзі»

¹ Бродій Андрій – громадсько-політичний діяч русофільської та проугорської орієнтації, перший прем'єр-міністр автономного уряду Підкарпатської Русі (1938). Звільнений із посади чехословацькою владою і заарештований за звинуваченням у державній зраді.

Однією із найпоширеніших форм вираження власних політичних думок, на переконання Ревая, були публічні виступи на зібраннях, мітингах, маніфестаціях. Будучи чудовим і палким оратором, він вміло використовував свої здібності на заходах у підтримку розбудови Карпатської України, Українського національного об'єднання, інших урядових органів. В. Гренджа-Донський, літописець Карпато-Українського державотворення, говорив про нього: «Мало політичних зборів, де б він не виступав. Знаменитий промовець, його слова молотом ударяють, сиплються громами і з ним не можна і не виплатиться конкурувати – всіх переліциує і хоч би скільки промовців виступало, найбільші успіхи завжди він несе».

У час становлення українського автономного уряду на чолі з Волошином Ф. Ревай гостро висловлювався про неминучість державотворчого розвитку закарпатських українців: «Давня наша мрія: створення своєї держави, де панами були б ми самі на своїй землі, здійснюється. Старі часи гніту і неправди минули і не сміють повернути!» («Нова свобода», 1938).

Як політичний публіцист, редактор і автор чисельних газетних матеріалів (переважно анонімних) Ревай особливо проявив себе під час виборчої кампанії 1939 року до Сойму Карпатської України, активно займаючись їх підготовкою та проведенням. Саме у цей час його особу як активного розбудовника Карпато-Української держави називали «народним трибуном», «найталановітнішим політиком», «палким націоналістом», «добродієм українських установ» та ін. Недарма Ревай був обраний депутатом Сойму, а на першому його засіданні йому довірили посаду заступника голови парламенту. На цьому його політична кар'єра завершилася, оскільки політик був заарештований угорськими, а згодом радянськими силовими структурами, після чого загинув у засланні.

Брат Ф. Ревая – *Юліан Ревай* – громадсько-політичний і культурно-освітній діяч, педагог, редактор журналу «Учитель» (1924–1935), «Пластун» (1928–1938), видавець суспільно-господарського журналу «До перемоги» (1935–1938), депутат чехословацького парламенту (1935–1938), голова «Учительської Громади», міністр пошт і залізниць у першому автономному уряді (1938), міністр комунікацій (залізниць) (1938–1939), прем'єр-міністр Карпатської України (1939), депутат Сойму Карпатської України (1939).

Він прожив яскраве політичне життя, був одним із найпопулярніших політичних діячів Карпатської України і його цілком справедливо вважають одним із творців Карпато-Української держави. Основні праці: «Меморандум тов. «Просвіта» в Ужгороді о язиковом спорі» (1931, співавт. Ю. Брацайко), «Довкола автономії Підкарпатської Русі» (1936), «Інтерпеляції і запити: Учебниковий плебісцит» (1938), «В боротьбі за правду» (1938), «The March to Liberation of Carpatho-Ukraine» (1954).

Як і брат Федір, у юному віці він залучився до громадсько-політичної діяльності, зокрема до соціал-демократичного руху, став співзасновником у Мукачеві Соціал-де-

Юліан Ревай
(1899–1979)

мократичної партії. Упродовж усього міжвоєнного періоду (до кінця 1938 року) він залишався вірним партійній ідеології, був редактором, членом президії, депутатом Чехословацького парламенту від партії (1935–1938), головою ПР(У)ЦНР, а згодом урядовим міністром і депутатом Союму Карпатської України. Ю. Ревай був носієм поміркованих політичних поглядів, що дало змогу стати соратником Волошина.

Ревай відомий як захисник української мови в регіоні, пропагував і відстоював її використання у навчальних закладах й урядових установах. Про одну із таких акцій повідомляла «Нова свобода» у статті «Міністр Ю. Ревай на Академії «Просвіти» в Празі (10.12.1938): «На зборах міністр Ю. Ревай виголосив велику промову, в якій підчеркнув, що існування нашої держави є під кожним оглядом забезпечено. Опісля описав всю історію боротьби представників українського народу по цей бік Карпат за врятування нашої державності».

Період активізації політичного життя Ревая-молодшого й одночасно формування його чіткої політичної позиції припав на середину 1930-х років. У липні – жовтні 1938 року Ревай неодноразово зустрічався з прем'єр-міністром Чехословаччини для обговорення автономних перспектив регіону. Він знаходився в курсі всіх політичних подій, мав свіжу думку на різні тогочасні проблеми: «Уповноваження влади Підкарпаття є однакове з уповноваженням влади Словаччини. Найголовнішим нашим завданням є впорядкування границі з Мадярщиною, яке тепер проводиться. Вірю, що знайдемо розв'язку, яка буде відповідати інтересам Підкарпаття й Мадярщини. Мадярщина стоїть на принципі самовизнання й влада Підкарпаття в границях можливості хоче це задоволити. Але мадярська влада мусить взяти під увагу географічні відносини й комунікаційну сітку» (Див.: «Міністр Юліан Ревай вернувся з Праги», «Нова свобода», 20.10.1938). Ревно він засуджував і антиукраїнські виступи угорської влади.

01.12.1938 р. Ревая призначили прем'єром третього автономного уряду Підкарпатської Русі. У попередніх кабінетах міністрів він посідав посаду міністра торгівлі та громадських робіт. Ревай став автором законопроекту про автономію регіону, представляв автономний край на переговорах про економічне співробітництво з Німеччиною, а в останньому уряді був призначений міністром закордонних справ Карпатської України.

Свою активну українську політичну позицію Ревай-молодший продовжував відстоювати і в еміграції, куди відправився після поразки державності. Через Словаччину, Чехію, Німеччину він потрапив до США, де був одним із яскравих дослідників і пропагандистів Української держави в Карпатах, очолюючи Товариство допомоги «Самопоміч» (1949–1979), канцелярію Українського конгресового комітету (1949–1957), Український інститут Америки (1958–1979), Карпатський дослідний центр в Нью-Йорку (1964–1979).

Ворожа пропаганда поширює сплетні, що в Карпатській Україні є переслідування на політичному чи релігійному тлі, зокрема переслідування православного населення.

Ці чутки – видумані. В Карпатській Україні немає ніяких переслідувань. Всі громадяни, без різниці політичної переконаності чи релігійної приналежності – є рівні перед законом.

З інтерв'ю Ю. Ревая Німецькому інформаційному бюро, 1938 р.

Про його політичний хист пише українська преса Східної Галичини («Новий час», «Діло»): «Приявність у складі цього уряду загальновідомих постатей – активних українських діячів-політиків: о. Августина Волошина й посла до пражського сойму Юлія Ревая – для нас найкраща запорука, що керма подій і життя буде в надійних і досвідчених руках». Про Ревая говорили, що це український діяч, який не потребує «національної легітимації», тобто якої-небудь додаткової перевірки в своїх професійних та ідеологічних поглядах. Дослідники Карпатської України вказували, що Ю. Ревай був глибоко переконаний в реальності створення Української держави в Карпатах «де-юре і де-факто хоча б на деякий час...».

Після поразки національно-визвольних змагань Ревай, разом із деякими членами уряду Карпатської України, емігрував за кордон. Деякий час проживав у Словаччині. В липні 1939 року брав участь у переговорах із Проводом Українських Націоналістів (Венеція), на яких було прийнято документ про співпрацю. В 1945 році емігрував до Німеччини, а в 1948 – до США, де став директором кредитного товариства, начальником канцелярії Українського конгресового комітету, директором Українського інституту і Карпатського дослідного центру, який сьогодні носить його ім'я.

Вищеназвані представники Карпато-Українського політикуму зробили значний внесок у національно-державницький напрям української зарубіжної політичної думки міжвоєнного періоду. Разом із А. Волошином вони склали поміркувану і більш досвідчену групу політиків, які намагалися будь-що зберегти автономні права регіону й пропагували здобуття самостійності легальним конституційним шляхом.

16.3.4. Радикальний націоналізм С. Росохи та І. Рогача

Політичні погляди провідних діячів Карпатської України представляла й група молодих радикалів-націоналістів (С. Росоха, І. Рогач та ін.), які виховувалися на традиціях українського націоналізму й виступали опонентами поміркуваних представників Карпато-Українського політикуму.

Серед них одне із провідних місць належить *Степану Рососі* – громадсько-політичному та культурно-освітньому діячеві, одному із лідерів студентського та націоналістичного руху закарпатців, голові пропагандистського сектору езекутиви ОУН на Закарпатті (1932–1939), культурно-освітньому референту «Карпатської Січі» (1938–1939), депутату і заступнику голови Сойму Карпатської України (1939), журналістові, видавцю і редакторові журналів «Відродження» (1926–1930) та «Пробосм» (1934–1940). Його перу належать найвідоміші публікації про національну боротьбу молоді держави. Основні праці: «Народження держави» (1939), збірник «Карпатська Україна в боротьбі» (1939), «The First Diet of Carpatho-Ukraine» (1939), «Августин Волошин і Карпатська Україна» (1940), «Сойм Карпатської України» (1949), «Карпатська Січ» (1953) та ін.

Степан Росоха
(1908–1986)

Гасло: чия молодь – того майбутнє, найкраще потвердилося тут в українськiм русi, де вона була головним чинником i рушiєм. Це було нове поколiння, що вже в 1929 році на I з'їзді української народовецької молоді в Ужгороді проломило лід закостенілого «русинства» й одверто стало на платформу українства. Але молодь цим не задовольняється, вона приймає в основу свого життя i чинності принципи новітнього Українського Націоналізму.

С. Росоха, «Народження держави»

української держави. Сам Росоха щодо непорозумiнь iз помiркованими місцевими політиками згодом говорив, що «не раз дуже критично висловлювався на їх адресу та інших провідників... бо ж в наших «революційних» поняттях вони були «опортуністами», а тільки ми «правдивими» націоналістами. Без сумніву, що такі поняття в нас родились під впливом ОУН, до якої належали провідні одиниці закарпатської молоді» («Сойм Карпатської України»).

Ще будучи студентом, Росоха виділявся серед ровесників громадською й політичною активністю, організаторськими здібностями, власною оцінкою подій, що відбувалися в світі, гострою національною позицією. Він став ініціатором створення таких громадських об'єднань української молоді, як «Союз підкарпатських студентів» (1933–1937), «Союз греко-католицької молоді в Празі» (1931–1934); член «Просвіти» ініціював діяльність філії товариства у Празі. У 1931–1938 роках керував редакцією студентського громадсько-політичного журналу «Пробоем», яке в 1939–1940 роках виходило як орган ОУН. У цей час він захопився теорією українського націоналізму й розпочав активну пропаганду ідеології серед молоді. У 1932 році Росоха став головою легальної Екзекутиви ОУН в Закарпатті.

Хороші організаційні здібності висунули Росоху на провідні ролі в молодіжному русі закарпатських українців. Особливу активність він проявив під час підготовки та проведення з'їздів молоді, маніфестацій тощо. У 1934 році Росоха був головою Другого з'їзду української молоді Закарпаття в Мукачеві, а в 1936 головував на Першому з'їзді українських студентів в Ужгороді. На просвітянському з'їзді в Рахові (13.08.1938 р.) з його ініціативи вперше за часи чехословацького режиму делегати співали пісню «Ще не вмерла Україна...» як національний гімн.

Виходець із Закарпаття, Росоха був випускником Берегівської гімназії, яка упродовж 1920–1930-х років виховала нове покоління українських патріотів, виплекала в них любов до рідної землі та ненависть до її ворогів. Подальше навчання в Карловому та Українському вільному університетах, де сформувалося національно свідоме товариство серед закарпатської молоді, поглибило націоналістичні погляди, які невдовзі прийшлося на практиці відстоювати під час творення незалежної Карпатської України не тільки у боротьбі зі зовнішніми та внутрішніми ворогами українства, а й у полеміці з поміркованою групою карпато-українських творців щодо шляхів розбудови

УНО прийняло в основу свого буття тільки ті найсвятіші засади та ідеї українського націоналізму, які нуртують в Українській Нації вже від самих початків її існування і які єдині зберігають її від морально-духовного й фізичного знищення, займанщини і які єдині ставлять та гартують її в дальшій боротьбі проти відвічних її зовнішніх ворогів-окупантів за свою свободу і за свій всебічний розвиток і розрiст у духовій і біологічній площинах.

С. Росоха, «Сойм Карпатської України»

У часи становлення автономії краю Росоха повністю віддався політичній діяльності, яку спрямовував на утвердження українських національних ідей. У 1938 році він став членом Першої Руської (Української) Центральної Народної Ради. Упродовж 1938–1944 років працював головним редактором часопису «Наступ». Із метою створення дієздатних органів автономної влади та захисту державотворчих здобутків Росоха став одним із ініціаторів заснування у 1938 році напіввійськової організації «Українська національна оборона», в якій виконував обов'язки секретаря. Він був культурно-освітнім референтом пропаганди при Головній Команді Організації Народної Оборони «Карпатська Січ». На з'їзді Карпатської Січі в Хусті виступив із роз'ясненням ідеології та головних завдань організації («Січ іде. День народної оборони», «Нова свобода», 06.12.1938).

Під час проведення підготовчої роботи щодо створення партії Українське національне об'єднання (УНО) Росоха активно залучав молодь до співпраці, виступав за жорсткішу позицію в національному питанні тощо. Своє улюблене політичне кредо – «Україна для українців!» пояснював патріотизмом, прихильністю до націоналістичної ідеології та відданістю в боротьбі за Батьківщину. Його дещо жорстка позиція щодо політики чеської влади й угорського уряду по різному сприймалася місцевими політичними діячами: особливо на межі конфлікту Росоха та молоді радикали були з поміркованими прибічниками Волошина. Незважаючи на це, становлення української влади в Закарпатті Росоха називав історичною подією: «сьогоднішній день є справді історичним, бо він дав нам свою українську владу. Це є вже сповнення першого кроку до наших далекосяглих мрій. Нехай собі мадяри не думають, що тут своїми терористичними бандами зроблять заворушення, бо на сторожі наших границь стоїть наше військо... На нашу етнічну Землю ступлять мадяри лише через наші трупи...» (Гренджа-Донський В. «Народня українська влада Підкарпаття...», «Нова свобода», 28.10.1938).

С. Росоха, «Народження держави»

Проте така позиція не завадила його авторитетові й поміж політиків старшого покоління. Росоха був членом виконавчого комітету партії УНО, а в лютому 1939 року був обраний депутатом Сойму Карпатської України й виконував обов'язки зв'язкового Карпатської Січі з урядом Карпато-Української держави. У день проведення Сойму Карпатської України (15.03.1939) Росоха був обраний членом Президії і заступником голови вищого законодавчого органу держави.

Свої погляди Росоха акумулював у збірці, яку редагував уже в еміграції. Це збірник спогадів учасників оборони молоді української держави «Карпатська Україна в боротьбі», виданий у Відні. Пізніше у Празі він був заарештований фашистським

гестапо й ув'язнений. Згодом Росоха виїхав до Канади, де розгорнув широку кампанію збереження славних традицій Карпатської України і Карпатської Січі. Він стояв біля колиски різних українсько-національних організацій, які були покликані згуртувати карпато-українську еміграцію. Росоха був членом еміграційного відділу Українського національного об'єднання, головою Провінційної Екзекутиви УНО на Східну Європу, одним із засновників і керівників Братства Карпатських Січовиків, директором видавництва «Новий шлях». Упродовж 1960–1986 років видавав газету «Вільне слово».

До останнього дня свого життя Росоха залишився вірним ідеалам національної державності, які він виборював у часи Карпатської України.

Іван Рогач
(1913–1942)

Соратником С. Росохи був *Іван Рогач* – громадсько-політичний діяч, заступник голови Організації Народної Оборони «Карпатська Січ», член Головної Команди і військовий писар «Карпатської Січі» (1938–1939), секретар президента Карпатської України А. Волошина (1939), член проводу ОУН, журналіст, редактор. Основні праці: «Хочемо з'єднання сили народу» (1938), «Під прапором незалежності» (1939).

Ще навчаючись у Львові, він вступив до лав ОУН. Націоналістичні ідеї сприймалися молоддю як заклик до негайної боротьби й досить складно сприймалися більшістю поміркованих політиків Закарпаття. Рогач був переконаний, що тільки обраний ними шлях боротьби приведе до перемоги й захистить самостійницькі здобутки Карпатської України. Ідеї українського націоналізму в діях групи радикалів і без-

посередньо Рогача були просякнуті романтизмом.

Після окупації території Закарпаття угорцями та репресій, які влада проводила проти січовиків, елітних груп Карпатської України, Рогач входив до делегації, яка на чолі з керівником екзекутиви ОУН на Закарпатті (1932–1938) Ю. Химинцем намагалася у Відні за допомогою українських організацій у діаспорі створити сприятливі умови для мігрантів із Карпатської України. Рогач вірив у ідею становлення незалежності навіть тоді, коли 20.02.1942 р. українських патріотів розстрілювали у Бабиному Яру. Саме через це Ю. Химинець іменував Рогача «символом великої відваги, самопосягати і героїства».

Його політичні погляди виражалися у важливості проведення широкомасштабної націоналістичної пропаганди серед місцевого населення. Будучи твердо переконаним у правильності засад націоналізму, Рогач був противником інших ідеологічних напрямів і критикуючи особливо комунізм з його інтернаціональною основою. Він був співзасновником «Товариства боротьби з комунізмом» (1939) і співавтором статутних і програмових положень організації. Як секретар партії УНО, Рогач прилучився до того, щоб за основу програмових цілей були взяті ідеї українського націоналізму. Його переконання стали в нагоді під час виборчої кампанії до Союму Карпатської України, коли він із соратниками присвятив себе пропагандистській діяльності «Летючої Естради» – подорожуючій групі активістів, яка їздила територією регіону з

роз'яснювальною громадсько-політичною роботою серед місцевого населення.

Націоналістичні погляди й радикалізм Рогача сприяли його активності під час створення восени 1938 року військово-патріотичної Організації народної самооборони «Карпатська Січ» (ОНОКС). На з'їзді Карпатської Січі в Хусті він проголосив декларацію й закликав до присяги на вірність ідеалам Карпатської України («Січ іде. День народної оборони», «Нова свобода», 06.12.1938).

Попри те, що Рогач був особистим секретарем політичного лідера українців Закарпаття А. Волошина, націоналістичні погляди на перебіг подій не покидали радикального нашарування. Конфлікти та непорозуміння, що існували в українському таборі між молодими радикалами-націоналістами, які вимагали кардинальних змін щодо чехів, із метою прискорити проголошення самостійності, і старшим поколінням більш поміркованими і досвідченими Волошином, Реваєм, братами Бращайками, які намагалися будь-що зберегти автономні права досягли апогею перед загрозою окупаційного вторгнення угорських військ на територію Закарпаття.

Молоді радикали вбачали надію у сильних збройних силах, а зброї не було. Цей факт і змусив їх взяти її силою, що призвело до кровопролиття напередодні проголошення незалежності Карпатської України.

Так чи інакше, але саме групу молодих радикалів-націоналістів звинувачували у спробі збройного заколоту в Хусті, а противники українського руху називали їх навіть «античехословацькими екстремістами». Як зауважує П. Магочій, «по суті, дедалі посилювався внутрішній конфлікт між, з одного боку, старими українофілами – Волошин і брати Бращайки, – а з другого боку молодими античехословацькими екстремістами – державні секретарі С. Росоха та І. Рогач. Останніх підтримувала Січ, у якій на той час заправляли непримиренні українські націоналісти...».

Попри суперечності молоді зі старшим поколінням регіональної еліти, у статті «Під прапором незалежності», опублікованій у книзі «Карпатська Україна в боротьбі», Рогач визнавав, що досягнення головної цілі – це становлення української незалежності. Він писав, що «дійшла Карпатська Україна в своєму історично-політичному розвитку до кульмінаційної точки – до проголошення державної незалежності. Перший законодавчий вибраний народом сойм проголосив незалежність Карпатської України, а рівночасно пролита кров українських січовиків освятила державну самостійність Карпатської України» («Під прапором незалежності»).

Рогач не припускав думки, що в Закарпатті проживає якийсь «окремішній» народ, що немає нічого спільного з українцями по той бік Карпат. Його слова адресувалися противникам українства в регіоні, а значення українського державотворення слугувало безапеляційним доказом: «Цим прислужилася Карпатська Україна багато до за Aktualізування всеукраїнської проблеми, бо показала наявно, що українці хоч

Закарпаття гідно сповнило свою місію на шляху визвольних змагань цілої української нації, і за це йому належить почесне місце в майбутній Соборній Українській Державі. Карпатська Україна, проголошуючи незалежність, увійшла в цілість всеукраїнських визвольних змагань. Мадярьська окупація ніколи не зможе затерти цих фактів і прав українського народу до цієї землі.

І. Рогач, «Під прапором незалежності»

би їх було навіть і півміліона, не шукають іншої розв'язки для себе, а волять єдино достойну для культурного народу: жити власним державним життям. Карпатська Україна цим актом, кривавою боротьбою проголосила свою державність і засвідчила, що й найменша частина українців знає, до чого стремить, й готова боротися за свою державність» («Під прапором незалежності»).

Рогач не локалізував значення незалежності виключно для закарпатців, а вважав це кроком до реалізації політико-державних амбіцій усієї української нації. З глибоким сумом він сприймав трагічні події останніх днів життя Карпато-Української держави: «Була це найтрагічніша хвилина в історії Карпатської України, але разом і найбільш достойна... Маленька Карпатська Україна порішила не здаватись добровільно двадцять разів більшій Мадярщині» («Під прапором незалежності»).

Ця праця Рогача стала його писемним внеском у правдиве висвітлення історії Карпатської України та й політичної думки національно-визвольних змагань закарпатців загалом.

І хоча націоналістичні ідеї патріотичної молоді Закарпаття не знайшли сталої підтримки серед закарпатців, на що були об'єктивні причини, пов'язані з окупацією регіону угорськими військами, українська національна ідея отримала поживну площу для реалізації державницького проекту – Карпатська Україна.

□□□ □□□ □□□ □□□ □□□

Отже, українська політична думка міжвоєнного Закарпаття формувалася і розвивалася в гострій боротьбі за національне виживання українців регіону. Попри те, що з початку ХХ століття закарпатці знаходилися в пригніченому політичному, соціально-економічному та культурно-освітньому становищі, інтеграція до демократичної системи Чехословаччини після Першої світової війни сприяла плюралізму суспільно-політичних думок, політико-ідеологічних суперечок і заклала основи громадянського суспільства в закарпатському регіональному соціумі.

Упродовж 1920–30-х років суспільно-політична думка складалася в двох ідеологічно протилежних таборах – українофільському та русофільському. Однак лише перший із них здійснив еволюцію в напрямку чіткого обґрунтування національної ідентичності місцевих жителів регіону й врешті зумів, хоч і на короткий час, втілити в практичній площині свої політико-державницькі та культурно-національні ідеї. І незважаючи на суперечки двох політичних груп в українському таборі на Закарпатті, наприкінці 1930-х років щодо шляхів і методів боротьби за політичну самостійність – поміркованого та радикального – проголошення незалежності Карпатської України було їх спільною метою, що врешті й сталося. Ця подія дала можливість вписати героїзм карпато-українців у періодизацію історії української державності в ХХ столітті, а носіїв національно-державницької позиції – у історію політичної думки України. Їх політичні погляди остаточно вплинули на подальшу еволюцію соборної політичної думки українців по обидва боки Карпат.

Питання для самоконтролю

1. Вкажіть історичні передумови політизації українського населення Закарпаття та формування української політичної думки в регіоні наприкінці XIX – початку XX ст.
2. Назвіть регіональні особливості становлення української політичної думки Закарпаття.
3. Назвіть характерні особливості політичних поглядів діячів Карпатської України.
4. Унаслідок яких суспільно-політичних змін розпочався активний розвиток політичної думки Закарпаття в першій половині XX ст.?
5. Вкажіть причини, які гальмували розвиток політичної думки Закарпаття на межі XIX – XX ст.
6. Які течії політичної думки сформувалися на початку XX ст. на Закарпатті?
7. Якою була об'єднувача політична ідея програм українських політичних партій міжвоєнного Закарпаття?
8. Назвіть українські політичні партії Закарпаття у міжвоєнний період із чіткою національною ідеологією.
9. Яка політична партія завершила державотворчі потуги закарпатських українців?
10. У чому полягала принципова відмінність у поглядах політико-ідеологічних течій на Закарпатті?
11. Які ідеологічні групи склалися в українському політичному русі Закарпаття в міжвоєнний період?
12. Прослідкуйте еволюцію політичних поглядів А. Волошина.
13. У якій праці А. Волошин розкрив свої помірковані політичні погляди й бачення побудови Карпато-Української держави?
14. Назвіть представників поміркованої політичної думки міжвоєнного Закарпаття.
15. Назвіть представників радикально-націоналістичної політичної думки міжвоєнного Закарпаття.
16. У чому полягала суть суперечок між поміркованими та радикальними представниками української політичної течії Закарпаття наприкінці 1930-х рр.?
17. Який внесок у політичну думку часів Карпатської України зробив М. Брацайка?
18. Вкажіть твір Ю. Брацайка, в якому проявилася його проукраїнська політична орієнтація?
19. У чому полягали ключові позиції державницької думки Ю. Брацайка?
20. У чому полягала відмінність політичних поглядів братів Ф. та Ю. Реваїв?
21. Кого вважають лідером українського політичного руху в міжвоєнному Закарпатті?
22. Які націоналістичні ідеї лягли в основу програми партії УНО?
23. Які положення містив Закон №1, прийнятий Союзом Карпатської України 15.03.1939 р.?

24. Під впливом якої політичної ідеології формувалися погляди представників політичної думки Закарпаття С. Росохи та І. Рогача?
25. Як називався, де і коли був виданий перший збірник матеріалів про події в Карпатській Україні після її окупації угорськими військами?
26. Назвіть твори С. Росохи, в яких розкриваються погляди на події в Карпатській Україні.
27. В якій праці І. Рогач писав про державотворчу місію Карпатської України та історичне значення проголошення її незалежності для всього українського народу?
28. Охарактеризуйте узагальнену особливість української політичної думки Закарпаття міжвоєнного періоду.
29. Назвіть найвідоміші джерела політичної думки Закарпаття першої половини ХХ століття.

Література

Августин Волошин. Життя і помисли президента Карпатської України / М. Вегеш, М. Кляп, В. Тарасюк, М. Токар. – Ужгород : Карпати, 2005. – 464 с.

Браццайко Ю. «Що видів я на Закарпаттю...» : Спогади ; передм. та упоряд. І. Ліхтей, Ю. Сідей. – Ужгород : Ліра, 2009. – 64 с.

Вегеш М. Карпатська Україна на шляху державотворення. До 70-річчя проголошення державної незалежності Карпатської України / М. Вегеш, М. Токар. – Ужгород : Карпати, 2009. – 448 с.

Воднік В. Волошин Августин / В. Воднік // Історія політичної думки : навч. енцикл. слов.-довід. / за наук. ред. д-ра політ. н. Н. М. Хоми ; [В. М. Денисенко, Л. Я. Угрин, В. Г. Шипунов та ін.]. – Львів : Новий Світ-2000, 2014. – С. 134–135.

Волошин А. Твори / А. Волошин. – Ужгород : Гражда, 1995. – 452 с.

Волошин А. Вибрані твори / А. Волошин. – Ужгород : Закарпаття, 2002. – 528 с.

Вони боронили Карпатську Україну : Нариси історії національно-визвольної боротьби закарпатських українців / за ред. М. М. Вегеша ; НДІ карпатознавства УжНУ. – Ужгород : Карпати, 2002. – 680 с.

Карпатська Україна (1938–1939) : Зб. архівних документів і матеріалів. – Ужгород : Карпати, 2009. – 288 с.

Карпатська Україна в боротьбі : Зб. ст. – Відень : Видання Української пресової служби, 1939. – 234 с.

Магочій П. Р. Формування національної самосвідомості : Підкарпатська Русь (1848–1948) / П. Р. Магочій. – Ужгород : Патент, 1994. – 296 с.

Росоха С. Події та люди на моєму життєвому шляху : спомини / С. Росоха. – Торонто – Ужгород : Мистецька лінія, 2001. – 92 с.

Росоха С. Сойм Карпатської України / С. Росоха. – Вінніпег : Культура і освіта, 1949. – 98 с.

Стерчо П. Карпато-Українська держава: до історії визвольної боротьби карпатських українців у 1919–1939 роках / П. Стерчо. – Львів : За вільну Україну, 1994. – 288 с.

Токар М. Перші партійні кроки закарпатців у світлі мемуаристики / М. Токар. URL: <http://www.zakarpatia.com/?p=1260>

Розділ 3. Еволюція вітчизняної політичної думки у першій половині ХХ століття

Токар М. Умови політизації закарпатців на фоні змінності політичних режимів ХХ століття / М. Токар. URL: <http://www.zakarpatia.com/?p=956>

Токар М. Питання возз'єднання Закарпаття з Україною в програмних ідеях регіональних політичних партій / М. Токар. URL: <http://www.zakarpatia.com/?p=952>

Токар М. Політичні партії Закарпаття в умовах багатопартійності (1919–1939) / М. Токар. – Ужгород : ПП Басараб М. М. «Наш рідний край», 2006. – 380 с.

Токар М. Проукраїнські політичні партії Закарпаття в 1919–1939 роках / М. Токар. – Ужгород : УжНУ, 2001. – 176 с.

Химинець Ю. Закарпаття – земля Української держави / Ю. Химинець. – Ужгород : Карпати, 1992. – 144 с.

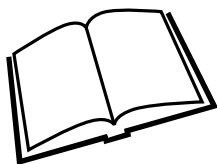
Химинець Ю. Тернистий шлях до України / Ю. Химинець. – Ужгород : Гражда, 1996. – 396 с.

Шандор В. Спомини. Том I. Карпатська Україна 1938–1939 / В. Шандор. – Ужгород : Гражда, 1995. – 390 с.

Шандор В. Спомини. Том II. Карпатська Україна 1939–1945 / В. Шандор. – Ужгород : Гражда, 2000. – 246 с.

Штефан А. За правду і волю : Спомини і дещо з історії Карпатської України / А. Штефан. – Торонто, 1973. – Кн. 1. – 352 с. ; Торонто, 1981. – Кн. 2. – 384 с.

ТЕМА 17

ПОЛІТИЧНА ДУМКА В РАДЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ В 1930-Х РОКАХ

17.1. Особливості суспільно-політичної ситуації в радянській Україні в 1930-х рр.

17.2. Специфіка політичного мислення в радянській Україні в контексті політичного терору проти науки та науковців:

17.2.1. «Більшовизація науки» як передумова унеможливлення розвитку політичної думки

17.2.2. Радянська розправа над гуманітарною інтелігенцією. Справа «Спілки визволення України» (СВУ)

17.2.3. Справа «контрреволюціоністів» – «Український національний центр» (УНЦ)

17.3. Конституція УРСР (1937): принципи формування державної влади та політичні права громадян

17.1. Особливості суспільно-політичної ситуації в радянській Україні в 1930-х рр.

Стрижнем тогочасного політичного ладу залишалася Комуністична партія СРСР, представлена в Україні Комуністичною партією (більшовиків) України (КП(б)У). Від її імені здійснювалося керівництво всіма аспектами економічного, політичного й духовного життя. Це була єдина масова в країні політична партія, що зберігала за собою політичну, партійну монополію на державну владу. В партію йшли не лише переконані прихильники соціалізму, а й ті, хто вбачав у членстві в КП(б)У гарантію швидкого просування службовою драбиною. За цих обставин лави більшовицької партії, незважаючи на масові чистки, швидко поповнювалися. На 01.01.1928 р. КП(б)У налічувала 137,7 тис. членів, на 01.01.1933 р. – 330,9 тис., а на 01.01.1941 р. – уже близько 380 тис. членів.

Монопольне становище КП(б)У в суспільстві, жорстоке переслідування всіх, хто наважувався на будь-яку критику її політики, зумовлювали негативні хворобливі тенденції у діяльності партії. З організації односторонніх, об'єднаних спільністю політичних цілей, вона трансформувалася в ієрархічне, надцентралізоване політичне «закрите акціонерне об'єднання», функції якого зводилися до виконання розпоряджень партійних вождів. Швидко модифікуючись під впливом політичного егоїзму

Розділ 3. Еволюція вітчизняної політичної думки у першій половині ХХ століття

та популізму, партійний апарат перебирав на себе повноваження державних органів, диктуючи свою волю суспільству.

Різноманітні громадські організації й добровільні товариства працювали під усебічним контролем партійних органів та органів безпеки. Функції профспілок звелися до фіктивного посередництва між партапаратом і робітничими колективами. Комсомол розглядався як резерв та інструмент партії, який не мав ніякої автономії. Інші громадські організації також були позбавлені самостійності, частину з них взагалі ліквідували. Так, перестали існувати товариства старих більшовиків, колишніх політкаторжан і засланців, інженерно-технічні товариства та деякі інші добровільні об'єднання. В їхньому складі було багато незалежно мислячих, а тому небезпечних для сталінського режиму осіб. У ситуації згорання творчої діяльності громадських організацій насаджувалися різноманітні форми радянської роботи, яка не підтримувалася громадськістю і виконувалася в «добровільно-примусовому» порядку.

Рішення більшовицької партії суперечили положенням Конституції УРСР. Не ставши виразником інтересів більшості народу, компартія керувала суспільством і державою. Один із секретарів ЦК КП(б)У Д. Лебідь свого часу писав: «...поставити собі завдання активно українізувати партію, а відповідно і робітничий клас [...] зараз буде для інтересів культурного руху заходом реакційним, бо націоналізація, тобто штучне насадження української мови в партії і робітничому класі за нинішнього економічного, політичного і культурного співвідношення між містом і селом [...] означає стати на точку зору нижчої культури села порівняно з вищою культурою міста».

Не варто забувати, що всі вищі органи влади в СРСР і в Україні в 30-х роках були органами диктатури пролетаріату на чолі з Політбюро ЦК ВКП(б) і Й. Сталіним. Гасло диктатури пролетаріату в сталінських руках стало кривавим мечем, засобом терору проти народів союзних республік. Унаслідок репресій загинули мільйони, але для радянського політичного режиму головним політико-ідеологічним завданням було досягнення перемоги соціалізму й комунізму в одній взятій країні. Можливість кривавих наслідків допускав і Сталін, говорячи, що «репресії в галузі соціалістичного будівництва є необхідним елементом наступу».

Із кінця 20-х років правлячі кола СРСР відмовляються навіть від видимості законності здійснюваних репресій. Звинувачення проти віднесених до класово ворожих елементів із 1929 року почали розглядати т. зв. «трійки» у складі першого секретаря райкому партії, голови райвиконкому та очільника місцевого відділення Державного політичного управління (ДПУ), що значно спростило процес. Засуджених масово відправляли на примусові роботи до віддалених районів СРСР із надзвичайно важкими, фактично каторжними, умовами праці. Загалом трагедія селянства кінця 20-х – першої половини 30-х років, гоніння на інтелігенцію, сфабриковані органами ДПУ політичні процеси цього періоду стали прелюдією до нової хвилі репресій сталінського режиму проти свого народу.

Масова кампанія «викриття» ворогів і їх репресій розгорнулася після вбивства в грудні 1934 року більшовицького партійного діяча С. Кірова, який був потенційним кандидатом на пост генерального секретаря. Цим убивством, обставини якого залишаються нез'ясованими до сьогодні, сталінське керівництво скористалося для подальшого нагнітання істерії в країні, розправи над реальними й потенційними противниками режиму. Так, було прийнято постанову про порядок розгляду звинувачень у підготовці

чи здійсненні терористичних актів, яка відводила на слідство в таких справах не більше 10 днів. Справи розглядалися без прокурора й адвоката, оскарження вироку чи прохання про помилування було не можливе. Слідчі надзвичайно широко трактували поняття «тероризм». Фактично «терористом» міг бути визнаний кожен, хто потрапив до органів Народного комісаріату внутрішніх справ (НКВС). У 1937 році такий порядок розгляду судових справ був поширений на звинувачених у шкідництві та диверсіях. «Шкідників» і «диверсантів» у роки перших п'ятирічок, коли в промисловість влилися мільйони малокваліфікованих робітників і широко впроваджувалася нова складна техніка, було дуже багато. Справи осіб, притягнених до відповідальності за політичними звинуваченнями, з ініціативи секретаря ЦК ВКП(б) Л. Кагановича стали розглядати в позасудовому порядку із застосуванням вищої міри покарання. Слідство велося зі застосуванням до арештованих жорстоких тортур. Ця практика була узаконена в 1937 році, коли Й. Сталін від імені ЦК ВКП(б) особисто дав вказівку органам НКВС застосовувати до заарештованих фізичні методи тиску. В 1939 році ця вказівка була підтверджена. В'язні не витримували тортур, підписували протоколи з абсурдними звинуваченнями, зводили наклепи на своїх колег, рідних.

Тоталітарний радянський політичний режим прагнув ідеологічно виправдати масовий терор проти громадян союзних республік, зокрема й УРСР. Цьому слугувала теза про загострення класової боротьби в СРСР під час будівництва соціалістичного суспільства. Це положення органічно доповнювалось іншим – про наявність у радянських республіках «повзучих» націоналістичних ухилів. Партійний апарат України, прагнучи вислужитися перед центром, підкреслював свою особливу роль у розпалюванні Сталіним боротьби з «ворогами народу». У звітній доповіді на XII з'їзду КП(б)У 1934 року ЦК Компартії України С. Косіор так інтерпретував сталінську тезу щодо України: «На Україні класова боротьба більш напружена, ніж в інших місцях, і ворог – куркуль, націоналіст – у нас більш досвідчений, лютіший, ніж де б то не було в інших республіках і областях Союзу».

Ця теорія стала директивною, відповідно до якої діяла ідеологічна машина тоталітарної держави. Преса, радіо, кінохроніка були переповнені сфабрикованими слідчими матеріалами про «злочинні дії ворогів народу», їхнє шпигунство на користь іноземних держав, шкідництво на виробництві, в армії, наукових закладах, державних установах. Проводилися масові мітинги, організатори яких вимагали від виступаючих засудження виявлених «ворогів народу», схвалення смертних вироків тощо.

Фактично концептуальною тезою обумовлення розгортання боротьби з будь-якими проявами інакомислення в суспільстві й партії, обґрунтування масових репресій у країні, нагнітання істерії страху, аби паралізувати волю народу до опору, була ідея загострення класової боротьби в радянському суспільстві.

Розгорнуті в 1930-ті роки в Україні масові репресії охопили всі категорії населення: представників партійного й державного апарату, військових, науковців, робітників, селянство. Після процесу над «Спілкою визволення України» в республіці «викрили» багато «контрреволюційних організацій». У радянській Україні не уникли політичних репресій більшість керівників КП(б)У і РНК (Х. Раковський, Ю. Коцюбинський, С. Косіор та ін.). Майже повністю був знищений обраний на XIII з'їзді КП(б)У Центральний Комітет. Із 62 членів звинувачено у ворожій діяльності та виключено з партії 55-ть.

Сталінське керівництво безжально віддавало на розправу НКВС не лише сотні

тисяч безпартійних, не згодних із його політикою, не тільки всіх тих представників партійно-державного апарату, які могли скласти йому опозицію, а й багатьох «сліпих» виконавців репресивного курсу режиму. Тисячі керівників, слідчих і оперуповноважених НКВС, які сфабрикували численні справи «ворогів народу», з часом самі ставали об'єктами репресій і так зберігалася таємниця розправ над своїми жертвами.

Говорячи про радянську специфіку розгортання політичних репресій, необхідно зосередити увагу на механіці її прояву, зокрема проти науковців. Головним акцентом політики дискредитації неугодних учених-суспільствознавців стало те, що виконавцями «політичної розправи» радянської держави стали безпосередні лояльні до керівництва комуністичної партії вчені та більшовицькі діячі. Одним із них був *Олександр Шліхтер* – активний більшовицький діяч України з 1919 року, народний комісар продовольства України (1919), народний комісар землеробства (1927–1929), член Політбюро ЦК КП(б) У, віце-президент Всеукраїнської академії наук (з 1933 р.). Одним із найпоказовіших прикладів участі Шліхтера в політичних процесах є його приналежність до кампанії, спрямованої проти М. Скрипника. У червні 1933 року в журналі «Більшовик України» (№ 5-6) з'явилася його стаття «За більшовицьку непримиренність в теорії». Шліхтер, як віце-президент Всеукраїнської академії наук, наголошує, що Скрипник недостатньо розібрався в теорії марксизму-ленізму. За його словами, «...за тов. Скрипником Маркс і Енгельс до розробки національного питання зовсім непричетні, тоді як тов. Сталін учить нас, що вже Маркс і Енгельс ... дали основні вихідні ідеї з національно-колоніального питання. Обійшов тов. Скрипник і тов. Сталіна, а між тим уся партія знає, що тов. Сталіну належить величезна роль в дальшій розробці й конкретизації марксо-ленінського вчення в національному питанні». Сам же Скрипник наголошував, що «...лише тоді, лише з тою умовою стане можливе здійснення зближення й злиття націй у наступному комуністичному суспільстві, коли тепер, за сучасної стадії соціалістичного суспільства, буде забезпечено дійсно повну рівноправність, повну волю, повне знищення всіх залишків культурної і економічної нерівноправностей...».

Шліхтер критикував тих науковців, які, по-перше, наважилися заперечувати проти партійної схеми розвитку економіки в Україні, що посилювала залежність економіки республіки від загальносоюзної та, по-друге, були проти колоніального становища України в складі СРСР. Найбільше критики адресувалося вченому-економісту М. Волобуєву, якого звинуватили в «українському буржуазному націоналізмі» (його погляди ми уже детально аналізували, *див. нут. 14.4.*). У своїй науковій роботі «Про проблеми української економіки» Волобуєв писав, що Україна економічно експлуатується Росією і має всі ознаки російської колонії. У свою чергу, Шліхтер, викриваючи «волобуєвщину», називає її «економічною платформою шумськізму», що нібито стала прикриттям організації збройної антирадянської інтервенції польського, французького, німецького й інших імперіалізмів.

Не сприймав Шліхтер і наукового доробку представників історичної науки М. Яворського, М. Свідзінського та А. Річицького, які нібито були «широкою агенту-

Олександр Шліхтер
(1868–1940)

рою українського буржуазного націоналізму». За твердженням Шліхтера, сам Яворський обґрунтував із марксистських позицій особну від російської історію України і, як і його учень Свідзінський, розглядав історію України не як історію класової боротьби, а як боротьбу за створення української держави. Найбільше Шліхтера обурювало те, що названі історики всупереч офіційній ідеології намагалися довести факт відсутності соціальних передумов пролетарської революції в Україні, що диктатура пролетаріату й радянська влада в республіку були занесені більшовиками з Росії. Отже, критикуючи погляди тих, хто виступав проти офіційної ідеології й не погоджувався з генеральною лінією партії, Шліхтер поширював у науковому середовищі ненаукові методи дискусії.

Предметним результатом розгортання масових репресій стало завершення дійсно ефективного в економічному, соціальному й гуманітарному аспектах «проекту» – політики «українізації», яка полягала в забезпеченні національно-культурного будівництва в Україні. Відмова від неї згубно позначилася на становищі національних меншин. У квітні 1938 року, коли першим секретарем ЦК КП(б)У був уже М. Хрущов, постановою ЦК створення навчальних закладів для національних груп оголошувалося насадженням вогнищ буржуазно-націоналістичного впливу на дітей, а тому подальше їхнє існування було визнане «недоцільним і шкідливим». Ці заклади закрили, а в 1939 році були ліквідовані національні райони, а також сільські та містечкові ради. Сталінізм, нівелюючи національні особливості, укорінюючи в свідомість людей національний нігілізм, продовжував великодержавну русифікаторську політику царату. Як і в дореволюційні роки, національні меншини, поділяючи долю українського народу, опинилися перед реальною загрозою зникнення. Так, у 1935–1939 роках було ліквідовано або реорганізовано різні національні округи та сільські ради, відтак вони втратили свій національний характер. Особливо відчутного удару було завдано інституціям і культурним діячам (комуністичним і некомуністичним) єврейської, польської, німецької, грецької, болгарської та кримськотатарської громад.

На нашу думку, центральним мотивом політичних репресій 30-х років було політичне самозбереження верхівки комуністичної партії, їх монопольного впливу на політичне управління союзних республік, забезпечення системної люстрації в комуністичній партії та громадському, науковому середовищі з фіктивних причин тероризму в союзних республіках, а також унеможливлення політичної еволюції партійних лідерів у союзних республіках в контреліти, які були опонентами Сталіна та його оточення.

Органи ДПУ–НКВС сфабрикували десятки гучних політичних процесів («ухил Шумського – Хвильового», «Шахтинська справа», справи «Спілки визволення України», «Українського національного центру» та ін.), інспірували репресії, жертвами яких стали сотні тисяч невинних людей. «Чистки» були спрямовані насамперед проти інтелектуальної та політичної еліти України. На початку 30-х років із 240 українських письменників зникло 200, із 85 вчених-мовознавців – 62. Репресій зазнали близько 37% членів КП(б)У (а це близько 170 тис. осіб). У другій половині 30-х років органи НКВС фактично вийшли з-під контролю уряду й вищих партійних органів, підпорядковуючись особисто Сталіну.

Із політологічної точки зору масові репресії 1930-х років на теренах УРСР можна пояснити в кількох дискусійних тезах про їх мотивацію: 1) вони були спрямовані на

убезпечення особистої політичної влади; 2) пролонгація консервування політичної монополії в політичному та суспільному житті комуністичної партії; 3) унеможливлення як системної, латентної позаполітичної опозиції та політичного дискурсу щодо більшої автономізації України навіть у складі СРСР, так і поза ним.

У вітчизняному академічному історико-політологічному дискурсі щодо причин масових політичних репресій вказується насамперед, що цей терор є свідомою, системною політикою КПРС, а також КП(б)У щодо інтелігенції, партійного активу. Важливо зрозуміти гіпертрофовані політичні страхи радянської політичної еліти. Головна особливість політичної перестороги радянських комуністів у Москві полягала в тому, що навіть після подавлення кількох державотворчих спроб українців (УНР, Українська держава, Директорія, отаманські квазідержавні утворення) серед українського населення могли зберегтись автономні орієнтації, наукове та політичне обґрунтування цього вектору руху.

17.2. Специфіка політичного мислення в радянській Україні в контексті політичного терору проти науки та науковців

17.2.1. «Більшовизація науки» як передумова унеможливлення розвитку політичної думки

Ще в 1920-х роках намітилася тенденція до повної політизації громадського наукового життя. Хвилю українізації, яка сприяла розвитку політичної думки, на початку 1930-х років було припинено сталінським керівництвом. Унаслідок «чистки» у партійному і державному апаратах політичну еліту України поставили на коліна. Це негативно позначилося на стані суспільствознавства. Упередженість щодо гуманітарних цінностей, гуманітарної культури взагалі (закриття гуманітарних факультетів університетів є показовим фактом) – типова риса російського (ленінсько-сталінського) «марксистського» світогляду, успадкована ним від російського «нігілізму» ХІХ століття.

У 1930-х роках, а особливо піс-

Історія ВКП (б) є історією трьох революцій: буржуазно-демократичної революції 1905 року, буржуазно-демократичної революції в лютому 1917 року і соціалістичної революції в жовтні 1917 року. Історія ВКП (б) є історією повалення царату, повалення влади поміщиків і капіталістів, історією розгрому іноземної збройної інтервенції під час громадянської війни, історією побудови Радянської держави та соціалістичного суспільства в нашій країні.

Вивчення історії ВКП (б) збагачує досвідом боротьби робітників і селян нашої країни за соціалізм. Вивчення історії ВКП (б), вивчення історії боротьби нашої партії з усіма ворогами марксизму-ленінізму, з усіма ворогами трудящих допомагає опанувувати більшовизмом, підвищує політичну пильність. Вивчення героїчної історії більшовицької партії озброює знанням законів суспільного розвитку та політичної боротьби, знанням рушійних сил революції. Вивчення історії ВКП (б) зміцнює впевненість в остаточній перемозі великої справи партії Леніна – Сталіна, перемозі комунізму в усьому світі.

Із «Короткого курсу історії ВКП(б)» (1938)

ля публікації «Короткого курсу історії ВКП(б)» (1938), політична думка характеризувалась ідейними акцентами до апологетики командно-адміністративної системи, авторитаризму сталінського політичного режиму.

У результаті суспільствознавча наука та суспільствознавча освіта населення втрачали свою актуальність для підтримки державою. Відбувся ідеологічний зсув ролі наук для радянської держави. Так, якщо в прогресі технічних і природничих наук радянський політичний режим убачав чинник свого зміцнення, то суспільствознавчі науки були перетворені в засіб апологетики радянської суспільної системи, виправдання постфактум рішень, прийнятих партійно-державною номенклатурою. Саме тому в СРСР аж до другої половини 1980-х років політична наука оцінювалася як антимарксистська, буржуазна псевдонаука. Спроби створення марксистсько-ленінської політичної науки проблеми не вирішували.

Окремі політичні дослідження здійснювалися в рамках філософії, наукового комунізму, теорії держави та права. Однак, наукові можливості дослідників були вкрай обмежені догмами офіційного марксизму та положенням суспільних наук як служниць влади. Радянський режим навіть не забарився із офіційним визнанням марксистсько-ленінського вчення як ідеологічно визначальної, пріоритетної науково-дослідної галузі філософської думки. Визначалося її базування на адміністративному затвердженні провідної ролі тематики діалектичного й історичного матеріалізму в науково-дослідних планах радянських філософських наукових установ, у центрі уваги яких була творча спадщина засновників марксизму-ленінізму.

У 20–30-ті роки більшовики зрозуміли, що без суспільної науки, або хоча б її імітації їхній режим існувати не може. Тому почали створювати суспільні науково-дослідні інститути, академії, створили систему захисту дисертацій. Безумовно, головна мета була – «творчо розвивати марксизм-ленінізм-сталінізм», а не досліджувати реальні процеси. Якщо вважати наукою дисертації про вплив марксистської ідеології на продуктивність шахтарів «Кочегарка» або на розвиток сільського господарства Київської області, то «наукові результати» були дуже значними? Причому суспільні інститути і кафедри регулярно «звільнялися» від арештованих «ворогів народу», отже, стає зрозумілим рівень наукових досліджень – суцільний цитатник «класиків марксизму-ленінізму-сталінізму». Крок вліво або вправо – розстріл. Про реальну наукову творчість мови не йшло. Епігонство, пропаганда, запевнення, що тільки це вчення істинне, потрібно вірити йому. Віра повинна була замінити пошук істини.

М. Михальченко, «Політична проблематика у радянському суспільствознавстві (1922–1991)»

Надзвичайно важливе місце в розвитку українського суспільствознавства двох перших післяреволюційних десятиліть займала історико-філософська галузь. Позбавлені реального права на непідзвітну повноцінну наукову та викладацьку діяльність, змушені тенденційно наповнювати дослідження й лекційні курси популярістською політичною риторикою, інсценувати замовні та упереджені звинувачення, славослів'я із арсеналу радянської загальнонавчаної лексичної атрибутики 20–30-х років, представники філософської думки в УСРР спромоглися актуалізувати рідною мовою, опрацювати засобами української філософської термінології та ввести в науковий обіг широке коло тем, питань і проблем. У цьому контексті заслуговують на увагу дослідження В. Юринця і П. Демчука.

Філософ-марксист і літератор *Володимир Юринець* активно співпрацював із талановитою літературною інтелігенцією України 20-х років. Його перу належить низка літературознавчих праць про творчість В. Винниченка, П. Тичини, М. Бажана, молоду українську літературу в цілому. Основні праці: «Едмунд Гуссерль» (1922), «Демокрит у світлі новітніх наукових досліджень» (1922), «Фрейдизм і марксизм» (1924), «"Німецька ідеологія" Маркса та Енгельса у зв'язку з деякими питаннями діалектичного та історичного матеріалізму» (1927), «Хвильовий як прозаїк» (1927), «Наука в СРСР у перше десятиріччя Жовтня» (1927), «Павло Тичина» (1928), «Механістичний та діалектичний матеріалізм» (1929), «Г. Е. Лессінг» (1929), «Філософський фронт на Україні» (1930), «Філософська генеза Маркса. Значення німецької ідеології Маркса-Енгельса для філософської генези марксизму» (1933) та ін.

Заперечуючи жорстку розмежованість наукового та художнього творчих процесів, Юринець указував на принципову нерозривність логічного й образно-інтуїтивного моментів як у науці, так і в мистецтві. Мислитель наголосив на очікуванні нового типу вітчизняного діяча культури – «пролетарського Лессінга», вільного, за його словами, працівника безкласового суспільства з глибоким знанням ленінізму не в догматичних схемах, а в діалектичній гнучкості зі широкою філософською культурою.

Зважаючи на значний філософський спадок ученого, доцільно акцентувати увагу саме на актуальній для суспільнознавчого контексту діалектиці та політичних ідеологіях із їх інтерпретаціями станом на першу половину ХХ століття. Так, Юринець писав, що «діалектика повинна бути трагічною, повинна санкціонувати навіки це внутрішнє суспільне роздертя, бо воно є корисно матеріально для панівних класів, а трагічне роздертя в ідеології може стати за приємне лоскотання нервів на тлі ілюзорної капіталістичної стабілізації».

Щодо міркувань Юринця про політичні ідеології, знаковими, на нашу думку, є його тлумачення марксистсько-ленінського вчення та розвитку західноєвропейського соціал-демократичного руху. Юринець, промовисто оцінюючи марксистсько-ленінське вчення, стверджував: «Марксизм, ленінізм – непопулярні. Це складна наукова структура, що має свої кам'яні башти, які можна здобути тільки великим трудом; це відбиття найскладнішого процесу, що охоплює найширші маси з мільйонами ниток взаємин. Я мрію про час, коли марксизм, ленінізм, як теорія в її чудовому мереживі думки, зробиться справжньою зброєю, власністю наших письменників, потрібним повітрям, де переломлюватимуться всі історичні перспективи, тим великим посудом, де кипітиме їхня емоційна, революційна пристрасть». Щодо оцінки розвитку західноєвропейського соціал-демократичного руху, то Юринець наголошував: «організуючи верхи робітництва, робітничу аристократію, протиставляючи цю робітничу олігархію широким робітничим масам, соціально-демократія глядить назад, шукає історичної епохи, яка дала б уґрунтування й виправдання цим класово-становим тенденціям».

Філософська критика Юринця була спрямовано не лише назовні; учений не раз гостро критикував ідеї Д. Донцова. Так, описуючи джерела, складові частини та даючи загальну характеристику «чинного націоналізму» Донцова, Юринець писав: «Донцов у багатьох своїх творах дає філософсько-соціологічне уґрунтування українського фашизму, куди складовими частинами входять: 1) філософія містичної інтуїції

Бергсона, 2) вчення про вибрані меншості, як рушійні сили історії, 3) плекання національних легенд, “митів”, як засобу підняття національної енергії, 4) зоологічний націоналізм, 5) апологетика куркульської приватної власності, 6) апофеоз мілітаризму, 7) теорія про західноєвропейський характер української нації і української історії, 8) теорія “азіатчини” більшовизму, як продукту чисто російського, і доконечність збройного його знищення для врятування європейської “конструктивної” культури». Критикує Юринець і захоплення Донцовим ідеєю держави: «Донцов у своїй теорії націоналізму з’являється найкрайнішим фетишистом держави. Держава для нього самоціль, якийсь абсолют, якого критикувати не можна, табу, до якого можна ставитись тільки з почуття сліпої пошани». Окремо Юринець осуджує Донцова за суперечність щодо неіснування вічних законів «суспільної еволюції», зате у наявності вічності боротьби. Марксистки, на думку Юринця, теж визнають волю, вони «[...] є ворогами принципового інтелектуалізму й раціоналізму, знаменного для XVIII століття, а в початках XIX століття породив численні утопії».

У 1930 році в 5-му числі журналу «Под знаменем марксизма» Юринець публікує статтю «Філософський фронт на Україні», у якій йдеться про стан української марксистської філософії та подальші перспективи її розвитку. Лейтмотивом статті є заклик Юринця зібрати усі розпорошені Україною кадри марксизму й утворити монолітну, цілеспрямовану силу (філософський фронт) із метою подальшого розвитку марксистської філософії. Початком цього процесу науковець називає осінь 1921 року (час створення першої в Україні науково-дослідної кафедри марксизму і марксознавства у Харкові). Основними питаннями, які досліджували на кафедрі, були саме філософські проблеми. У 1924 році на базі кафедри утворено Український інститут марксизму з трьома відділеннями: філософії, економіки, історії. Пізніше (1926) відкрилося четверте відділення – кафедра національного питання (на правах відділення).

Як апологет марксистської ідеології (філософії), учений на сторінках згаданої статті критикує головних «віровідступників». М. Хвильовий і хвильовізм, Д. Донцов (український фашизм), Є. Маланюк, більшість представників діаспорної філософії, М. Грушевський – це не повний список немилих марксизмові персоналій і течій. Далі Юринець вказує на актуальні його часові завдання, як-от: 1) популяризувати філософію діалектичного матеріалізму, перетворивши її в цілісну систему. В цьому контексті філософія повинна розвинути у цілісне утворення марксистсько-ленінське вчення та методологію, протиставивши їх світогляду та методології буржуазного світу; 2) актуальною частиною цього масштабного завдання є розробка систем і категорій матеріалістичної діалектики. Мова йде не про механічне калькування логіки Г. Гегеля, а про її трансформацію з точки зору матеріалістичного розуміння діалектичного методу в руслі вчень К. Маркса, Ф. Енгельса та В. Леніна; 3) адаптувати метод діалектичного матеріалізму до низки суспільних наук; 4) збільшити години викладання діалектичного матеріалізму у вищих навчальних закладах.

На думку українського філософа І. Козія, цей та інші факти ще раз ілюструють ситуацію в радянській Україні на початку XX століття. Прихід в Україну радянської влади призвів до абсолютної політизації філософії, яку проголосили класовою наукою, а також методологічною основою марксизму. У результаті кризь призму марксист-

Розділ 3. Еволюція вітчизняної політичної думки у першій половині ХХ століття

сько-ленінської ідеології аналізувалася уся попередня світова історія філософської думки (в тому числі й українська). «По-новому» переосмислювалися філософсько-світоглядні погляди Т. Шевченка, І. Франка, Лесі Українки та інших представників української культури.

На «прохання» УДБ НКВС УРСР 26 січня 1935 року підготовлена рецензія на підручник «Діалектичний матеріалізм» за редакцією О. Бервицького-Варфоломеєва, Р. Левіка, Д. Степового та В. Юринця. Тенденційність рецензії відчувалася у її назві – «Контрреволюційна робота блоку націоналістів і троцькістів на філософському фронті». Підсумовувалася рецензія словами: «Підручник шкідливий від початку і до кінця. Написаний за шкідливим планом – відвернути викладачів і студентів від вивчення класиків марксизму». Рецензію підготували колеги-учені А. Сараджаєв, М. Орлов, М. Шовкопляс та О. Васильєва.

У 1936 році за звинуваченням у філософському ревізіонізмі, ухилах у кантіанство, гегельянство і нарешті у «буржуазному націоналізмі» Юринець був заарештований і засланий; на засланні він і помер. Зауважимо, що невдовзі після появи згаданої вище рецензії, її автори за схожими звинуваченнями рецензенти теж потрапили у табори чи були розстріляні.

Серед членів філософсько-соціологічного відділу УІМД високим професіоналізмом володів *Петро Демчук*. Необхідно виділити основні його праці: «В боротьбі за ленінську філософію (з приводу ленінського конспекту гегелівської „Науки логіки“)» (1930), «На боротьбу проти меншовикуючого ідеалізму (з приводу моїх власних помилок)» (1931).

Відповідно до тематики наукових зацікавлень Демчука варто зазначити його окремі позиції щодо філософії як науки. Так, характеризуючи філософів-«білоемігрантів», дослідник пише про них як таких, що, власне, назавжди загубили свою «українськість»: «Україна, українське життя, те оригінальне, те нове, те цінне, те творчо-багате, що маємо нині в українському житті – для них це *tabula rasa*». Що ж до української філософії, як стверджує українська дослідниця Н. Галань, її розвиток Демчук розглядає лише як закономірне продовження і складову частину розвитку та становлення філософії марксизму-ленінізму. У багатьох роботах він ототожнював розвиток філософської думки з розвитком політичної думки, аналізував принцип партійності в проекції співвідношення філософії та політики (що врешті спричинило до звинувачення самого автора в «меншовикуючому ідеалізмі», некритичному підході до розуміння співвідношення теорії й практики в філософській науці та не завжди послідовному висвітленні суті діалектики).

Як стверджує вітчизняний дослідник Г. Вдовиченко, репресований на початку 30-х років сталінським режимом Демчук, який був арештований НКВС УСРР і безпідставно засуджений за сфальсифікованою замовною політичною справою «УВО» («Української військової організації»), як і чимало його колег, став жертвою проведеної в СРСР Й. Сталіним та Політбюро ЦК ВКП(б) політики масового антинародного

Петро Демчук
(1900–1937)

терору. Активно працюючи у 1925–1933 роках у філософсько-соціологічному відділі УІМЛІ, а потім Інституті філософії і природознавства ВУАМЛІН та кількох вишах Харкова, Демчук встиг видати за цей головний і, фактично, єдиний – харківський – період його науково-педагогічної діяльності майже тридцять публікацій, переважно з історії новітньої західноєвропейської філософії та суспільно-політичної думки.

Суспільствознавча думка 30-х років в УСРР, як і вся тогочасна українська наука та все радянське суспільство загалом, стала заручницею сталінської диктатури, її дієвим інструментальним засобом ідейно-теоретичного обґрунтування та проведення державної політики т. зв. соціалістичного будівництва, зокрема пропагандистського обслуговування завдань «класової боротьби» із «ворогами народу» й боротьби проти «світового імперіалізму». З цього часу і до середини 40-х років об'єктом суспільствознавчих досліджень були проблеми розвитку матеріалістичної діалектики, особливості формування та розвитку соціалістичного базису, його вплив на надбудову, діалектика змін у соціально-класовій структурі суспільства, роль соціалістичного змагання і його вплив на формування комуністичної людини. Втім, як переконує українська учена Н. Галань, аналізуючи погляди українських філософів в еміграції, мислителі Радянської України демонстрували не лише глибокі історико-філософські знання, але й власні можливості аналізу маловідомих сторінок історії філософської думки в Україні.

На превеликий жаль, безцінний науковий внесок репресованих мислителів радянської України не було належно визнано. Політичні переслідування науковців-суспільствознавців відобразилися в різкому повороті до ідеологізації науки, її крайньої політизації. У сталінському трактуванні доля всіх суспільних наук вирішувалася шляхом їх підпорядкування політиці. Це виглядало практично так, що в Україну на початку 1935 року приїхало 30 учених, які провели «більшовизацію науки»; останнє відобразилося зокрема й в утвердженні вульгаризації класового підходу до дійсності.

Що ж до репресій української інтелігенції, то вони продовжили традицію 20-х років. У березні 1930 року відбувся процес над Спілкою визволення України (СВУ) та ін. У грудні 1930 року на зустрічі з партосередком Московського інституту «червоної професури» Й. Сталін вказав на наявність серед філософів двох ухилів – механіцизму та «меншовиствуючого ідеалізму». В січні 1931 року такі «ухили» знайшлися і в Україні. У «механістичній» ревізії марксизму-ленінізму було звинувачено С. Семковського, в «ідеалістичній» – В. Юринця.

Семен Семковський
(1883–1937)

Так, *Семен Семковський* запропонував своєрідне продовження проблеми інтернаціоналізму, в якій розкриває своє бачення поняття «імперіалізм». Імперіалізм, на думку Семковського, передбачав перетворення «національних держав» у «держави національностей», адже «імперіалізм сам по собі призводить до універсалізації національної проблеми, до надання їй характеру повсюдного, усезагального явища». Надаючи Радянській Федерації та її частинам статусу «держав національностей», мислитель цим демонструє відсутність ліквідації національного питання в СРСР. На переконання

Семковського, історичний розвиток інтернаціоналізму розуміється марксизмом саме як боротьба за прискорення історичного процесу, враховуючи при цьому всі особливості справжніх національних взаємин, що існують реально.

У 1936 році на сторінках всесоюзного журналу «Под знаменем марксизма» зі статтею «К итогам борьбы на философском фронте Украины» виступив заступник директора Інституту філософії ВУАМЛІНу М. Шовкопляс. У своєму виступі він класифікував українських мислителів традиційно – як «ворогів держави». Так, до «націоналістів-фашистів» він зараховував П. Демчука, Є. Гірчака, Д. Степового; до «меншовицько-троцькістсько-зінов'ївців» – О. Бервицького, Р. Левика, О. Андріанова; до «Київської групи націоналістів і троцькістів» – Я. Розанова, М. Нирчука, М. Мухіна; існувало й т. зв. «болото», до якого зараховували С. Семковського, Г. Єфименка, Ф. Гофмана.

Підсумовуючи, зауважимо: радянський тоталітарний режим аж ніяк не був зацікавлений у розвитку суспільних наук, зокрема політичної. Об'єктивне знання про суспільство ставило б перед владою низку небажаних питань: поділ влади, багатопартійність, громадянське суспільство, альтернативні вибори і, нарешті, легітимність самого режиму. Воно стимулювало б роздуми про явища та процеси, які неможливо пояснити кризь призму робіт класиків марксизму. На той час уже були не потрібні творчі розробки навіть теорії марксизму-ленінізму, а вимагалось лише пояснювати цитати класиків.

17.2.2. Справа «Спілки визволення України». Політичні погляди С. Єфремова

Із офіційних історичних документів відомо, що справа «Спілки визволення України» (далі – СВУ) тривала з 9 березня по 19 квітня 1930 року, тобто після «шахтинської справи» (1928), але до «справи» ще однієї міфічної організації – «Промпартії» (1930).

«Шахтинська справа» – відкритий процес на Донбасі: 53 інженери, керівники були звинувачені у навмисному шкідництві та створенні підпільної шкідницької організації, з них 11 осіб було засуджено до розстрілу. Об'єднане державне політичне управління (ОДПУ) пред'явило звинувачення підсудним у намаганні зруйнувати вугільну промисловість Донбасу – найважливішої паливної бази СРСР і так зірвати індустріалізацію СРСР. Їм було пред'явлено звинувачення у шкідництві та саботажі (висаджували у повітря, затоплювали шахти, підпалювали електростанції, псували устаткування тощо).

Радянський політичний режим використав цей процес для розгортання масової кампанії переслідування «буржуазних» фахівців за «шкідництво» та придушення будь-якого опору авантюристичним темпам індустріалізації країни. Зокрема, під час проведення слідства та суду над шахтинцями співробітники Артемівського та Сталінського окружних відділів ДПУ розпочали кримінальні справи щодо кількох десятків спеціалістів вугільної промисловості (т. зв. «шахтинські справи») і спрямували їх на закритий розгляд Особливих нарад при колегіях ОДПУ СРСР та ДПУ УРСР.

Головна ж специфіка «справи Промпартії» полягала в тому, що звинувачуваними в основному були представники т. зв. «буржуазної інтелігенції», яким приписувався саботаж індустріалізації СРСР, співробітництво з іноземними розвідками, підготовку іноземної військової інтервенції в СРСР. Іноземним технічним фахівцям приписувалося ведення в СРСР шпигунської діяльності.

Процес «СВУ» – один із перших великих інспірованих процесів, який мав надзвичайно великий резонанс (перебіг судового процесу, який відбувся у приміщенні

Сергій Єфремов
(1876–1939)

ні Харківського оперного театру, транслювався по радіо, а одним із найбільш активних громадських обвинувачів на процесі виступав секретар ЦК КП(б)У П. Любченко). Перше повідомлення про викриття СВУ (яка нібито виникла ще в 1926 році) в пресі з'явилося в листопаді 1929 року. По цьому процесі проходив *Сергій Єфремов* – український літературознавець, академік, віце-президент Всеукраїнської Академії наук (ВУАН), колишній впливовий діяч партії українських соціалістів-федералістів, один із керівників Української Центральної Ради. Основні праці: «Волосне земство» (1917), «Оновлення органів місцевого самоврядування» (1917), «На вістрях штиків» (1918), «Навіщо поспішатись?» (1918), «Шляхом демократичних реформ» (1918), «Старим

шляхом» (1919).

Єфремов був людиною, яка не приховувала свого гостро критичного ставлення до радянської влади. Ці настрої повною мірою відобразилися у щоденнику, який він вів виключно для себе і який згодом був доказом «лідерства» Єфремова у СВУ.

Для радянської влади Єфремов був незручним зі всіх точок зору, адже мав свою принципову позицію щодо посилення ролі комуністичної партії в суспільно-політичному та науковому житті. Так, 30 вересня 1926 року відбулася його зустріч із П. Любченком, під час якої Єфремов зазначив, що він є людиною старих поглядів, зі старими забобонами; уважає, що ніяка робота не можлива без волі слова – ні державна, ні політична, ні культурна. І доки комуністи стоятимуть на своїй позиції – не давати інакомислячим говорити, доти він в пресі не виступатиме, бо вважає, що і «преси немає, а самі каззонні видання».

Для радянського режиму та ідеологічних супротивників, на нашу думку, Єфремов, як політик був достойним опонентом, бо дотримувався принциповості в громадсько-політичному поступі. Так, ще у січні 1917 року Рада політичної організації Товариства Українських Поступовців (ТУП) за ініціативою Єфремова направляє лист президентові США В. Вільсону, в якому рішуче підтримує його звернення від 18 грудня 1916 року про принципи завершення війни і, зокрема, про реалізацію права націй на самовизначення та висловлює надію, що майбутній мир принесе справедливість усім великим і малим націям.

Свого часу, спостерігаючи за революційними перетвореннями в Російській імперії, Єфремов уважав, що з поваленням самодержав'я відкриваються нові можливості втілення в життя найважливіших вимог українського народу. Це гасло широкою на-

ціонально-територіальної автономії України та перетворення Росії у федеративну демократичну республіку спонукало до популяризації та піднесення ідеї федералізму серед українського населення. З огляду на ці теорії гасло повноцінної національно-територіальної автономії України у складі демократичної Російської республіки було визнано першочерговим, бо підтримувалося широкими верствами українців.

Єфремов схвалював думку М. Драгоманова про те, що ніколи і ніде корінна перебудова суспільних відносин не була результатом виключно мирного процесу. Тому, безсумнівно, відбуватиметься вперта боротьба, можливо навіть збройні повстання трудящих за здійснення своїх вимог, однак перевага віддаватиметься мирній діяльності в ім'я суспільного прогресу. Єфремов уважав за необхідне послідовно відстоювати національні права народу, всебічно сприяти їх повному впровадженню, задоволенню всіх культурних потреб українців. Він бажав перетворити народ в націю в повному значенні цього слова, з міцною самосвідомістю і власним шляхом до тієї цілі, яка стоїть і перед іншими народами Російської імперії – свободи, прогресу. Метою українського руху мислитель оголошував формування сучасної української нації як повноцінного громадянського та національного організму. Відомо, що Єфремов писав про українську національну ідею, яка внаслідок свого розвитку повинна міцніше та рішучіше пов'язуватися з народними інтересами, повинна слугувати їм і тільки їм, ніколи не залишати без уваги потреби українців. Єфремов уважав, що це є найбільш потрібним завданням часу, заради якого українці повинні напружити всі свої зусилля.

Відомими для нашої тематики є оцінки Єфремова більшовицького режиму ще з часу вторгнення Муравйова до Києва в статті «Під обухом. Большевики в Києві»: «Безглузді заходи безтямних людей із величезними претензіями; з хлестаковською психікою, з одвагою безнадійних неуків, з розпачливою сміливістю, з нестриманою, хоч і вбогою, фантазією – ці заходи вже даються взнаки. Нема жодного сумніву, ще трохи – небагато мине часу, як ці люди зруйнують усе, що тільки підлягає руйнації». Свідком цієї руйнації й був сам Єфремов. До честі йому належить віддати те, що він не йшов на жодні компроміси з цим режимом. Ставлення Єфремова до більшовицької влади та ідеології було різко негативним, саркастичним. Представники більшовицької верхівки, заклопотані пошуками авторитетів, які потрібні були їм для вихваляння радянського стилю життя, з непідробною ворожістю ставилися до тих, чия думка не збігалася з офіційною позицією. Саме через свою відвертість і відкритість учений і постраждав. А в ув'язненні в Єфремова відбувається докорінний світоглядний перелом: він висловлює думку про необхідність побудови незалежної Української держави, «і вже досить плакати, сльози лити, а пора вже здобути волю».

«Справу СВУ» було використано для продовження розпочатої в середині 20-х роках кампанії боротьби проти «націонал-ухильництва» в КП(б)У та його носіїв, у першу чергу О. Шумського і М. Хвильового. У зв'язку з цим, виступаючи на XVI з'їзді ВКП(б) у червні 1930 року, М. Скрипник, зокрема, говорив: «Протиставлення культур української і російської є справою наших ворогів. Саме по цій лінії вели свою роботу члени контрреволюційної організації СВУ, у цьому напрямку працювали члени їхніх літературних секцій, наукові працівники і т. д. І коли ми бачимо окремі прояви

подібних тенденцій серед членів нашої партії, ми безпощадно б'ємо їх і вважаємо, що тут ніякої примиренності не може бути».

Після процесу СВУ С. Косіор пов'язав цю справу зі «шумськізмом». Виступаючи на XI з'їзді КП(б)У, він стверджував, що «справа СВУ є жорстоким вироком шумськізму. Вона показала, що шумськізм був не чимось іншим, як підголоском, агентурою українського буржуазного націоналізму». Ось так комуніст Шумський і безпартійні українські інтелігенти, яких оголосили фундаторами СВУ, опинились у одній «націоналістичній» когорті.

Усього 19.04.1930 р. Верховним Судом Української РСР за контрреволюційну діяльність і участь у СВУ були засуджені до різних строків покарання 45 осіб, серед яких колишній прем'єр-міністр УНР В. Чехівський, колишній міністр закордонних справ УНР, науковий співробітник ВУАН А. Ніковський, колишній діяч УСДРП, професор Київського інституту народної освіти Й. Гермайзе та ін. Понад 400 осіб значилися у філіалах СВУ в різних містах республіки.

«Справу СВУ» можна кваліфікувати як класичне політичне замовлення для дискредитації свого опонента, нехай навіть не з політичної сфери. Стратегічною ціллю такого «політичного замовлення» могла бути зацікавленість верхівки компартії в тоталітарній корекції напрямків і контексту освітніх досліджень, наукових розвідок, особливо тих, які торкалися питання поглиблення політичної, громадянської, взагалі державної автономізації України від прямого політичного підпорядкування Російській Радянській Федеративній Соціалістичній Республіці (РРФСР).

17.2.3. Справа «контрреволюціоністів» – «Український національний центр»

В історичній публіцистиці, офіційних джерелах та архівах до 1990 року свідчень про справу «Українського національного центру» (УНЦ) та його складову частину – «Українську військову організацію» (УВО) – було вкрай недостатньо для критичного аналізу, хоча серед інших злочинів сталінської доби вона посідає помітне місце.

В обвинувальному висновку в справі УНЦ стверджувалося, що Державним політичним управлінням (ДПУ) УСРР у першій половині 1931 року розкрито та ліквідовано всеукраїнську контрреволюційну організацію, яка іменувалася «Національний Центр» і ставила за мету шляхом підготовки збройного повстання куркульства, приуроченого до моменту інтервенції капіталістичних країн у СРСР, скинути радянську владу на Україні, відторгнути УСРР від СРСР і встановити на Україні капіталістичний лад у формі буржуазно-демократичної «Української народної республіки...». Радянська влада апелювала, що УНЦ, який виник у 1922–1923 роках за кордоном у результаті об'єднання різних груп української еміграції, переніс згодом свою діяльність на територію УСРР, створивши тут на початку 1924 року загальноукраїнський центр і приступивши до об'єднання окремих груп української контрреволюції на території УСРР. Цей блок ніби-то на кінець 1926 року був остаточно оформлений, створивши єдиний фронт української і галицької контрреволюції і включивши до свого складу українські дрібнобуржуазні «соціалістичні» партії (УПСР, УСДРП), елементи га-

Розділ 3. Еволюція вітчизняної політичної думки у першій половині ХХ століття

лицької еміграції в УСРР і блок буржуазних і дрібнобуржуазних партій Галичини, які стали на шлях співробітництва з польським фашизмом.

Фундаторами «контрреволюційної» організації оголосили групу колишніх членів ЦК Української партії соціалістів-революціонерів (УПСР, популярна назва – есери) (Ю. Гаврилей, В. Голубович, І. Лізанівський, В. Мазуренко, П. Петренко, А. Степаненко, П. Христюк, Ф. Черкаський, М. Чечель, М. Шраг, Ю. Ярослав та ін.). На допиті (27.07.1931) В. Голубович власноручно записав у протоколі: «Організацію було закладено на ґрунті решток розкладу українських соціалістичних партій, що хоч і мали соціалістичну ідеологію, проте в практичній роботі стояли фактично на засадах буржуазного демократизму як у соціальному, так і в національному питаннях». Ці свідчення Голубовича були сприйняті як «докази» існування «контрреволюційної організації» «Український національний центр».

Сьогодні на основі багатофакторного документального матеріалу доведено, що справу УНЦ було інспіровано. Доведено й те, що засуджені за цією справою 50 осіб (строки ув'язнення 3–6 років) стали жертвами наклепів. У 1934–1941 роках 33 із них знову перебували в різний час за судом за «антирадянську діяльність» і «шпигунство». 21 особа була розстріляна, 12 – отримали новий строк. Більшість померли у таборах.

Зі самого початку слідства справі УНЦ було надано виключного політичного значення. 22 березня 1931 р. Політбюро ЦК КП(б)У на своєму засіданні спеціально розглянуло питання про УНЦ. Одна із причин цього полягала в тому, що близько тридцяти звинувачених у причетності до міфічного «центру» були колишніми членами УПСР і УСДРП, тобто тих політичних сил на Україні, що реально протистояли свого часу партії більшовиків на початковому етапі їх інкорпорації до українського політичного життя.

17.3. Конституція УРСР 1937 року: принципи формування державної влади та політичні права громадян

Українська радянська держава за всю свою політичну життєдіяльність мала досвід розробки та «політичного впровадження» чотирьох конституцій. Конституцію УРСР 1937 року можна вважати одним із конституційних довгожителів, адже найперші конституції ще тоді УСРСР (1919, 1929) мали коротке «політичне життя». Надзвичайний XIV з'їзд Рад УСРР 30.01.1937 р. постановив: «Проект Конституції (Основного Закону) Української Радянської Соціалістичної Республіки затвердити». На цьому ж з'їзді замість назви «Українська Соціалістична Радянська Республіка» (УСРР) було встановлено іншу – «Українська Радянська Соціалістична Республіка» (УРСР). Текст Основного Закону розроблений відповідно до Конституції СРСР (1936).

Політичну основу республіки становили Ради депутатів трудящих, економічну – соціалістична система господарства та соціалістична власність на знаряддя й засоби виробництва, що має форму державної та кооперативно-колгоспної власності. Проте законом допускалося й дрібне приватне господарство одноосібних селян і кустарів, яке мало ґрунтуватися на особистій праці й відсутності експлуатації чужої праці. Це

були принципи, які фактично мали маніпулятивний характер, а саме: «хто не працює, той не їсть», «від кожного за здібностями, кожному за працею».

Конституція хоча і перетворила Ради на представницькі органи на всіх рівнях, проте Ради народних депутатів та їхні органи не могли ухвалювати самостійних рішень. Навіть справи, що за Конституцією УРСР належали до компетенції Рад народних депутатів, не могли вирішуватися ними без погодження з відповідними партійними комітетами. Саме тому рівень роботи Рад у цілому не відповідав ні їх конституційній природі, ні інтересам народу. Ради всіх рівнів стали постійними органами, але позбавленими конституційних повноважень. Так, роботу Рад, які отримали повноваження на два-три роки, контролювали більше не виборці, а партійні комітети.

У Конституції зроблено спробу відокремити законодавчу владу від виконавчої. Алгоритм стримування та противаг у радянському виконанні виглядав так: за ст. 27 Конституції керівництво засіданнями Верховної Ради покладалося на голову Верховної Ради, а не на голову її Президії. Фактично ж Президія Верховної Ради продовжувала здійснювати законодавчі функції – її укази були основними нормотворчими актами. Затвердження Указів Президії на сесіях Верховної Ради мало суто формальний характер. Так чи інакше, вищим органом державної влади, єдиним законодавчим органом республіки (замість чотирьох законодавчих органів за Конституцією 1929 року – Всеукраїнського з'їзду Рад, ВУЦВК, Президії ВУЦВК, РНК) стала Верховна Рада УРСР. До функціональної компетентності Верховної Ради УРСР належало: приймати Конституцію УРСР, видавати закони, встановлювати адміністративно-територіальний поділ республіки, затверджувати народногосподарський план, державний бюджет, керувати галузями народного господарства, відповідно до законодавства СРСР встановлювати місцеві податки, збори й неподаткові доходи, організовувати діяльність судових органів, здійснювати охорону державного порядку та прав громадян тощо.

У новій радянській Конституції УРСР зазначалося, що вищим органом державної влади є Верховна Рада Української РСР. Принципово новим положенням був перехід до загальних і прямих виборів. Депутатом Верховної Ради Української УРСР міг бути обраний кожний громадянин УРСР від 21 року, незалежно від раси й національності, статі, віросповідання, освіти, осілости, соціального походження, майнового стану та минулої діяльності. Строк повноважень Верховної Ради – чотири роки. До її складу входили Рада Старійшин ВР УРСР, Президія ВР УРСР, Партійна група ВР УРСР, слідчі та ревізійні комісії, постійні комісії ВР УРСР. За багатьма ознаками (функції, структура) Верховна Рада УРСР може вважатися прикладом парламент, але на той час реальним суб'єктом політичної влади була комуністична партія, яка довгий час здійснювала контроль і мала вплив на все суспільство і на Верховну Раду, зокрема. При цьому свій вплив партія здійснювала, як правило, не за конституційними нормами.

Таким чином, принципово відмовившись від ідей класичного парламентаризму, радянська система все ж рухалась у напрямі до його принципів. Про це можна говорити, опираючись на приклад зміни виборчого права на пряме, загальне, таємне та рівне. Але при цьому заперечувалося право електорального вибору як таке, оскільки

вибір міг бути зроблений лише на користь правлячої партії, тобто вибору як такого не було, тотальний контроль держави (комуністичної партії) нанівець зводив усі свідомі чи несвідомі кроки до демократичного способу правління. Крім того, Верховна Рада УРСР виконувала свої функції не на постійній основі, а її депутати працювали тут за сумісництвом.

Автори Конституції, виходячи з прийнятого в теорії й на практиці радянського будівництва принципу поєднання в організації та діяльності органів державної влади й управління, не проводили чіткої межі між їх компетенцією. Зокрема, ст. 19 констатувала перелік повноважень у цілому, що належить до відання УРСР в особі її найвищих органів влади й органів державного управління. Частина цих функцій належала до сфери законодавчої влади, а частина – до виконавчої.

Зокрема, Верховна Рада утворювала Раду Народних Комісарів – найвищий виконавчий і розпорядчий орган республіки, який видавав постанови й розпорядження на основі й на виконання законів СРСР і УРСР, постанов і розпоряджень РНК СРСР. Проте уряд УРСР був підконтрольний і підзвітний загальносоюзному центрові, хоча і мав конституційний припис керувати народними комісаріатами та підпорядкованими йому установами, опікуватися реалізацією народногосподарського плану, державного і місцевого бюджету, вживати заходів зі забезпечення громадського ладу, оборони інтересів держави та охорони прав громадян, керувати роботою виконкомів обласних рад.

Конституція УРСР (1937) передбачала гарантування низки політичних прав і демократичних свобод. Так, було декларовано свободу друку, зборів, мітингів, демонстрацій, недоторканність особи, житла та листування, свободу здійснення релігійних культів і свободу антирелігійної пропаганди та інші права особи й громадянські свободи (ст. 123). Реально ж ці норми не діяли (напевно, окрім антирелігійної пропаганди); вони були потрібні, аби перед світовою спільнотою і власним народом маскувати злочинну сутність тоталітарного режиму. Права та свободи людини були несумісні з масовими репресіями. Держава лише частково забезпечувала такі «соціалістичні завоювання» трудящих, як право на працю, відпочинок, освіту, на матеріальне забезпечення в старості, а також на випадки хвороби та втрати працездатності. Так, найчисленніша верства населення – колгоспники – фактично не користувалася правом на відпочинок і матеріальне забезпечення в старості, на випадок хвороби і втрати працездатності. Проголошене Конституцією право на працю фактично було обов'язком працювати. Хоч Конституцією і було гарантовано свободу зборів та мітингів (ст. 124), але на практиці в умовах, коли свідомість більшості громадян УРСР переповнював страх перед владою та її каральним апаратом, спричинений насильницькою колективізацією, жахливими картинами пережитого в 1932–1933 роках голоду та масовими репресіями, масові публічні заходи проводилися зазвичай лише до знаменних дат і лише за ініціативою владних інституцій і, як наслідок, перетворювалися на демонстрацію лояльності режиму.

Що стосується такої форми безпосередньої демократії різновиду народовладдя як референдум, то формально він закріплювався в Конституції. Практично жодного разу він не проводився і не міг бути проведений за «народною» чи будь-якою іншою ініціативою, крім партійної.

Радянський період розвитку інституту виборів демонстрував подвійні стандарти: у виборчому законодавстві декларувалися наміри проведення демократичних виборів, а на практиці вони часто порушувалися для забезпечення провідної ролі партії. Проте в Конституції принципово проголошувався перехід до прямих, рівних і таємних виборів. Право висувати кандидатів у депутати належало лише органам комуністичної партії або іншим нею фактично керованим громадським організаціям (профспілкам, кооперативним організаціям, об'єднанням молоді, культурним товариствам) (ст. 141). На практиці ж майже всіх висували комуністичні партійні осередки. За Конституцією 1937 року зберігалася можливість позбавлення виборчих прав за вироком суду. «Демократичний» Основний Закон позбавляв громадян права створювати вільні політичні об'єднання, законодавчо легалізував монопартійну систему. Відповідно до ст. 125 «найбільш активні і свідомі громадяни з лав робочого класу й інших верств населення об'єднуються у Комуністичну партію (більшовиків) України, яка є керівним ядром всіх організацій трудящих, як громадських, так і державних».

Були й інші інституційні нововведення. Так, розгляд справ у всіх судах був відкритий, крім випадків, спеціально передбачених законом, здійснювався за участю народних засідателів. Верховний Суд УРСР обирався Верховною Радою терміном на 5 років, обласні суди – обласними Радами також на 5 років, народні суди – громадянами на основі загального прямого й рівного виборчого права при таємному голосуванні терміном на 3 роки. Фактично вперше на конституційному рівні визначався порядок створення судових і прокурорських органів, проголошувалися незалежність суддів, відкритий характер розгляду справ із забезпеченням обвинуваченому права на захист. Але на тлі масових репресій це було тільки ширмою. Така ж історія спіткала і вибори до Верховної Ради УРСР (червень, 1938 р.), під час їх проведення відбувається вибух політичних репресій, який англійський історик Р. Конквест назвав «Великим терором».

Конституція хоч декларативно, але проголошувала перемогу соціалізму в усіх сферах суспільного життя, морально-політичну єдність українського народу. Як продемонстрували наслідки та кількісні показники масового комуністичного червоного терору 30-х років, «єдність українського народу» досягалася радянським політичним режимом недемократичними процедурами.

Загалом усі радянські конституції діяли лише формально. Найважливіші питання регулювалися підзаконними актами й партійними рішеннями, які не лише звужували застосування чинного законодавства, а й часто суперечили йому. Бракувало механізмів реалізації основних конституційних принципів.

Демократичні положення Основного Закону УРСР в умовах однопартійної тоталітарної диктатури не були й з точки зору радянської політичної доцільності не могли бути наповнені реальним змістом. Конституція УРСР 1937 року, як і Конституція СРСР 1936 року, залишалася непідтвердженою практикою життя політичною декларацією намірів радянського політичного режиму та УРСР як колонії СРСР. Сам же СРСР був жорстко централізованою, унітарною державою, а союзні республіки в ньому не мали ніякої автономії. Зі союзного центру – Москви – тягнулися нитки управління практично всіма сферами політичного, економічного й соціального життя

Розділ 3. Еволюція вітчизняної політичної думки у першій половині ХХ століття

України. Тоталітарний режим виключав будь-які прояви незалежного від держави громадсько-політичного життя, виховуючи в широких масах подвійну мораль, формуючи байдужість і соціальну пасивність.

Із політологічної точки зору, навіть після прийняття «демократичної» конституції Українська РСР продовжувала існувати і розвивалась як обмежена в правах суверенності складова гіперцентралізованої держави – СРСР, що маскувала свою унітарність політико-правовою фразеологією про федеративний союз рівноправних республік. У комплексі засобів легітимзації режиму важлива роль відводилася законотворчій діяльності та важелям примусу. Проголошені в Конституції права людини слугували лише ширмою для недемократичного режиму та процесу розбудови комуністичної монопартійної влади.

□□□ □□□ □□□ □□□ □□□

Отже, елементами політичних прецедентів в 30-ті роки на теренах УРСР стали:
по-перше, системна партійна «клюстрація» комуністичної партії. Її очільники та рядові партійці періодично звинувачувалися в управлінському непрофесіоналізмі, «наклепі» на чесних «рядових комуністів», співпраці з незаконними для СРСР неформальними націоналістичними та троцькістськими об'єднаннями;

по-друге, ескалація «більшовізації» гуманітарних і природничих наук, важливими атрибутами яких ставали інсинуації проти видатних новаторів, учених у «націоналістичних змовах», тим самим створюючи штучні перешкоди в розвитку науки;

по-третьє, політизація та нівеляція політичних знань. Одним із фактажних передумов цих процесів стало згортання в кінці 20-х років ХХ століття політики непу, за якої уможлиблювався вихід наукових розвідок у питаннях розбудови держави, партії та суспільства за ідеологічні горизонти політичної програми радянської держави та комуністичної партії;

по-четверте, гібридизація конституційного процесу, де поєднувалися водночас і демократичні атрибути та акценти про демократичні права та свободи, але водночас легалізувалося монопольне становище комуністичної партії.

Радянська політична модель продемонструвала виразний тоталітарний характер. Для радянської політичної практики був характерний політичний централізм, монополія на політичному ринку однієї партії влади та конвеєрне продукування появи «ворогів держави». Як результат, масовий політичний терор як серед партійців, так і загалом у різних суспільних верствах суспільства, які потенційно за оцінками радянської влади могли становити «загрозу» і політичну конкуренцію. Це не могло не вплинути на розвиток політичної думки.

Питання до самоконтролю

1. Назвіть політичні та інституційні аспекти монопольного становище КП(б)У в 1930-х роках.
2. Вкажіть, що передбачала масова кампанія «викриття» ворогів і їх репресій,

що була розгорнута після вбивства (1934) більшовицького партійного діяча С. Кірова.

3. У роботі «Про проблеми української економіки» М. Волобуєв, заявляв, що Україна економічно експлуатується Росією і має всі ознаки російської колонії. Чи відповідало припущення Волобуєва реальності? Чого вартувала автору ця теза?
4. Назвіть основні «результати» сталінських репресій у другій половині 1930-х років. Перелічіть основні вектори масових репресій із зазначенням специфіки звинувачень із боку радянської влади.
5. Назвіть головні ідейні акценти політичної думки 1930-х років в Україні, ґрунтуючись на публікації «Короткий курс історії ВКП(б)» (1938).
6. Вкажіть і проаналізуйте наочні приклади політизації суспільствознавчої науки в 30-ті роки в Радянській Україні.
7. На чому ґрунтувалася «наукова» критика В. Юринця філософських ідей Д. Донцова?
8. Як, на думку С. Семковського, марксизм розуміє історичний розвиток інтернаціоналізму?
9. Розкрийте основні політичні причини та суть судових процесів «Спілки визволення України», «Шахтинської справи», справи «Промпартії». Які політичні мотиви переслідувало радянське керівництво?
10. Якою, на думку С. Єфремова, є українська національна ідея?
11. Що, за матеріалами звинувачення Державного політичного управління (ДПУ) УСРР, було метою організації «Український національний центр»?
12. Визначіть головні засади формування державної влади та політичні права громадян за Конституції УРСР (1937).
13. Чи могла б КПРС і КП(б)У в 30-ті роки забезпечити власне монопольне становище в політичному житті суспільства без системних внутрішньопартійних чисток?
14. Оцініть специфіку та наслідки заміщення реального політичного управління радянської держави партійними рішеннями (директивами)?
15. Якими були б межі співіснування радянської держави та політичної науки, якби радянський політичний режим забезпечив їх автономне функціонування?
16. Вкажіть аргументи («за», «проти») переоцінки «націоналістичної» та «троцькістської» загрози для політичної безпеки радянського політичного режиму.
17. Які квазідемократичні елементи були використані при впровадженні Конституції УРСР (1937)? На кого був розрахований демократичний симулякр цього Основного Закону?
18. Якщо взяти до уваги історичні, економічні, політичні передумови політичного терору 30-х років в УРСР та його безпосередні наслідки, то чи сприяла ця політична практика нівелюванню політично критичного політичного мислення та переходу в опозиційне підпілля радянських науковців, місцевий політикум, інтелігенцію?

Література

- Бевз Т.* Фракція українських есерів у центральній раді і генеральному секретаріаті: між конструктивністю й опозиційністю / Т. Бевз // Укр. іст. журн. – 2009. – № 2. – С. 110–123.
- Білодід В.* Демчук Петро Іванович // Філософська думка в Україні. – К. : Пульсари, 2002. – С. 58.
- Бойко В.* Місцеве самоврядування: погляд Сергія Єфремова / В. Бойко // Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 рр. – 2012. – Вип. 7. – С. 113–125.
- Брицький П.* Західноукраїнські землі в роки Першої світової війни / П. Брицький // Історична панорама. – 2004. – Вип. II. – С. 96–107.
- Вдовиченко Г.* Місце і роль П. Демчука в історії філософської думки УРСР 20–30-х рр. ХХ ст. / Г. Вдовиченко // Гуманітарні студії. – 2014. – № 21. – С. 14–22.
- Вдовиченко Г.* Філософія культури В. Юринця: «діалектичне» тлумачення історичного матеріалізму / Г. Вдовиченко // Мультиверсум: філос. альманах. – 2012. – Вип. 4 (112). – С. 98–109.
- Вінцовський Т.* Всеволод Голубович: від інженера до прем'єр-міністра // Чорноморська хвиля Української революції: провідники національного руху в Одесі у 1917–1920 рр. / Т. Вінцовський, О. Музичко, В. Хмарський та ін. – О. : ТЕС, 2011. – 586 с.
- Гунчак Т.* Україна: перша половина ХХ ст.: нариси політичної історії / Т. Гунчак. – К. : Либідь, 1993. – 288 с.
- Демчук П.* Розклад сучасної буржуазної філософії / П. Демчук. – Х. : ДВУ, 1931. – 446 с.
- Єфремов С.* Вибране: статті, наукові розвідки, монографії / упоряд., передм. та прим. Е. Соловей / С. Єфремов. – К. : Наук. думка, 2002. – 756 с.
- Єфремов С.* За рік 1912-й; Під обухом. Більшовики в Києві / С. Єфремов. – К. : Орій, 1993. – 133 с.
- Єфремов С.* Літературно-критичні статті / С. Єфремов. – К. : Дніпро, 1993. – 349 с.
- Єфремов С.* Щоденник: про дні минулі (спогади) / С. Єфремов; упор., вступ. ст. І. Гирича. – К. : Темпора, 2011. – 792 с.
- Іванова Т.* Організація та діяльність місцевих органів влади Української РСР // Вісн. Дніпропетр. ун-ту ім. А. Нобеля. – Сер. «Юрид. науки». – 2011. – № 1. – С. 61–66.
- Касьянов Г.* Доля академіка С. О. Єфремова / Г. Касьянов // Під прапором ленінізму. – 1989. – № 19. – С. 75–78.
- Козій І.* Володимир Юринець як історик філософії / І. Козій // Вісн. Львів. ун-ту. – Сер. «Філол. науки». – 2007. – Вип. 10. – С. 171–179.
- Максимець Б.* Історія становлення інституту парламентаризму в Україні / Б. Максимець // Вісн. Нац. акад. держ. упр. при Президенті України. – 2009. – Вип. 3. – С. 202–208.
- Михальченко М.* Політична проблематика у радянському суспільствознавстві (1922–1991) / М. Михальченко // У кн.: Політична наука в Україні. 1991–2016 : у 2 т. Т. 1. Політична наука: західні тренди розвитку й українська специфіка / НАН України, Ін-т політ. і етнонац. досліджень ім. І. Ф. Кураса ; редкол.: О. Рафальський (гол.), М. Кармазіна, О. Майборода. – К. : Парлам. вид-во, 2016. – 656 с. – С. 171–199.
- Осташко Т.* Вирок Українській революції: «Справа ЦК УПСР» / Т. Осташко, С. Кокін. – К. : Темпора, 2013. – 688 с.
- Осташко Т.* Голубович Всеволод Олександрович // Енциклопедія історії України / редкол. : В. А. Смолій та ін.; Ін-т історії України НАН України. – К. : Наук. думка, 2004. – Т. 2: Г–Д. – 518 с.

Тема 17. Політична думка в радянській Україні в 1930-х роках

Пащенко В. Політична діяльність Олександра Шліхтера в 30-х роках ХХ століття / В. Пащенко // Етнічна історія народів Європи. – 2010. – Вип. 32. – С. 85–89.

Пристайко В. Справа «Спілки визволення України»: невідомі документи і факти / В. Пристайко, Ю. Шаповал. – К. : Интел, 1995. – 448 с.

Роженко М. Трагедія академіка Володимира Юринця. (Штрихи до історії української філософії радянської доби) / М. Роженко. – К. : Укр. центр духовної культури, 1996. – 192 с.

Семковський С. Национальная апперцепція / С. Семковський // Наука на Украине. – 1922. – № 3. – С. 114–124.

Скрипник М. Зближення і злиття націй за доби соціалізму / М. Скрипник. – Х. : Пролетар, 1931. – 48 с.

Шаповал Ю. Повернення в історію. Сергій Єфремов / Ю. Шаповал, Ю. Левенець // Українська ідея. Постаті на тлі революції. – К. : Т-во «Знання» України», 1994. – С. 73–92.

Шаповал Ю. Справа «Спілки визволення України»: погляд із відстані 75 років / Ю. Шаповал // Укр. іст. журн. – 2005. – № 3. – С. 132–143.

Шаповал Ю. Сталінізм і Україна / Ю. Шаповал // Укр. іст. журн. – 1992. – № 5. – С. 28–38.

Шаповал Ю. У ті трагічні роки. Сталінізм на Україні / Ю. Шаповал. – К. : Політвидав України, 1990. – 143 с.

Шемшученко Ю. Жертвы репрессий / Ю. Шемшученко. – К. : Юринформ, 1993. – 280 с.

Шліхтер О. За більшовицьку непримиренність в теорії / О. Шліхтер // Більшовик України. – 1933. – № 5–6. – С. 69–85.

Шмельов В. Лицар духу / В. Шмельов // Київська старовина. – 1992. – № 1. – С. 38–40.

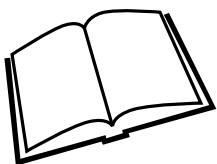
Щербань Т. Уроки пам'яті. Штрихи до портрета акад. С. О. Єфремова / Т. Щербань // Вісн. АН України. – 1991. – № 11. – С. 100–101.

Юринець В. Український філософський фронт / В. Юринець // Прапор марксизму-ленінізму. – 1923. – № 5–6. – С. 181–194.

Юринець В. Фалшування діалектики в сучасній філософській буржуазній літературі / В. Юринець // Прапор марксизму. – 1929. – № 6. – С. 5–26.

Юринець В. Філософсько-соціологічні нариси / В. Юринець. – Х. : ДВУ, 1930. – 236 с.

ТЕМА 18

УКРАЇНСЬКА ПОЛІТИЧНА ДУМКА 1930-Х РОКІВ У ГАЛИЧИНІ

18.1. Загальна характеристика політичної думки 1930-х рр. у Галичині: історична та регіональна особливість

18.2. Державницький націоналізм В. Старосольського

18.3. Доктрина «організованого націоналізму»:

18.3.1. Зміст доктрини «організованого націоналізму»

18.3.2. Державотворчі ідеали В. Мартинця

18.3.3. Є. Онацький про роль національного проводу

18.4. «Творчий націоналізм» Д. Паліїва та М. Шлемкевича

18.5. Ідея християнського патріотизму в поглядах А. Шептицького

18.6. Клерикально-консервативні ідеї Г. Хомішина та О. Назарука

18.7. Теорія держави Т. Коструби

18.8. Політичні погляди радянофілів:

18.8.1. Зміст політичних поглядів галицьких радянофілів

18.8.2. Ідея культурно-національної автономії В. Левинського

18.8.3. Національне питання у поглядах А. Крушельницького

18.1. Загальна характеристика політичної думки 1930-х рр. у Галичині: історична та регіональна особливість

Специфіка політичної думки в Галичині міжвоєнного періоду визначалася її суспільно-політичним життям, вплив на яке мали політичні процеси як у Польщі, так і у радянській Україні. Вочевидь, після рішення Ради послів країн Антанти 1923 року про приєднання Галичини до Польщі, у краї посилилася суспільна криза. Натомість польська влада, виношуючи плани відновлення держави «від моря до моря», провадила політику поступової асиміляції та дискримінації українців. Колонізаційні амбіції польських можновладців, викликали невдоволення як серед селян, так і серед української інтелігенції, бо нечисленні урядові вакансії віддавалися полякам. Підвищувала суспільну напругу й урядова політика в церковних справах, яка полягала у використанні релігії для формування прозахідної орієнтації українського населення Східної Галичини шляхом ізоляції його від православ'я.

Під час світової економічної кризи 1929–1933 років, що особливо позначилася на заселених українцями сільськогосподарських районах, взаємини між українцями та поляками погіршилися. Селяни терпіли від катастрофічного падіння прибутків, спричиненого зменшенням попиту на їхню продукцію. За цих обставин ненависть українських селян до колоністів і польських землевласників набула особливої гостроти, яка згодом вилася в масові виступи. У відповідь на це польський уряд удався до жорстоких силових дій. Із вересня 1930 року було проведено кампанію пацифікації (умиротворення): закриття українських громад, переслідування та арешти лідерів українського руху, арешти українських депутатів польського Сейму.

У свою чергу політичні процеси в радянській Україні теж накладали значний відбиток на розвиток української політичної думки в Західній Україні. Спочатку, приклад політики українізації сприяв формуванню в Галичині досить значного табору радянофілів (Р. Роздольський, Й. Крілик (партійне псевдо Васильків), О. Турянський). Поступово комуністичний тоталітаризм, терор і придушення національної культури в радянській Україні зумовили спад популярності лівої ідеології та сприяв розвитку право-радикальних ідей (Д. Донцов, Д. Андрієвський, В. Мартинець, Є. Онацький та ін.).

Таким чином, ситуація, яка складалася в Галичині і навколо неї, неоднозначно впливала на суспільно-політичний рух і світоглядні уподобання українців, що проживали на західноукраїнських землях. Посилювався пошук нових шляхів і засобів визвольної боротьби. З одного боку, шовіністична політика польських властей із мізерними елементами лібералізму, з іншого – відчуття реальної загрози фізичного знищення радянською владою, створювали умови для стрімкого розвитку націоналістичних концепцій. Дедалі зростав вплив націоналістичного підпілля, що оформилося у 1929 році в Організацію Українських Націоналістів (ОУН). У 30-х роках суть українського націоналізму вже проявлялася не лише як своєрідна суміш фанатичності та ідеалізму «чинного націоналізму» Д. Донцова (*див. тут. 15.3.1.*). Доктрина нового українського націоналізму доповнилася ще двома різновидами інтегрального націоналізму: «організованим націоналізмом» ОУН і «творчим націоналізмом» Фронту національної єдності Д. Палієва.

Паралельно зі зростанням націоналістичної ідеології в суспільно-політичній думці утримували позиції державницькі концепції, що репрезентували націонал-демократичний напрям, який після революційних подій і боротьби за українську державність 1917–1920 років, відстоюючи в основному соціалістичні позиції, поступово еволюціонували від ідеї федералізму до ідеї національно-державної незалежності.

У 1930-х роках як ідейно-політична доктрина викристалізувався український консерватизм із виразним клерикальним забарвленням. У найбільш завершеному варіанті державотворча концепція була представлена окциденталістами¹ С. Томашівським,

¹ На релігійному та церковно-обрядовому ґрунті дискусії й протиборство викристалізували дві консервативно-клерикальні течії: 1) окцидентальну (латинську); 2) орієнтальну (візантійську). Перші – відстоювали ідею польсько-українського порозуміння та вимагали автономії українських земель у складі Польщі; другі, як і переважна більшість українського суспільства, – підтримували платформу українських націонал-демократів, які виступали за продовження боротьби проти польського окупаційного режиму легально-демократичними методами, за здобуття державної незалежності України.

Г. Хомишиним і О. Назаруком. У стратегічному плані концепція передбачала здобуття правовим шляхом незалежної української держави з монархічно-гетьманським устроєм. Тривалим етапом на шляху до відбудови власної державності мала стати національно-територіальна автономія західноукраїнських земель у складі Польщі. Ключова роль у національному державотворенні відводилася Галичині й Українській греко-католицькій церкві.

Ідеї культурно-національної автономії та зміст національного питання обґрунтували галицькі комуністи (В. Левинський, А. Крушельницький). Хоча, з початком 30-х років значно зменшується політико-пропагандистська діяльність КПЗУ, через репресії у середині партії відбувся розкол, проте, публіцистично-політична діяльність радянофілів ще продовжується за інерцією кілька років.

18.2. Державницький націоналізм В. Старосольського

Представником українського націонал-демократичного напрямку був *Володимир Старосольський* – правник, соціолог, громадський і політичний діяч. Свою державницьку концепцію, засновану на поєднанні національного й соціально-класового чинників, він сформулював ще у 20-х роках. Відомим для львівської громадськості він став у 30-х роках, завдяки гучним справам польської влади проти націоналістів, інтереси яких він захищав у суді. Основні праці: «Теорія нації» (1921), двотомник «Держава і політичне право» (1923), «До питання про форми держави» (1925), «Методологічна проблема в науці про державу» (1925).

Як політолог, Старосольський здебільшого сформувався під впливом фундатора соціологічної теорії держави, професора Л. Гумпловича, в якого стажувався в Граці. Його концепція обґрунтовувала націю як «уявлену спільноту», і на півстоліття випередила наукові досягнення класиків цього жанру 1970–80 років – М. Гроха, Е. Гельнера, Б. Андерсона та ін.

Роздуми вченого про націю базувалися на двох основних підходах: 1) атомістичному; 2) психологічному. Перший визначав націю як суму певної кількості людських одиниць, що відрізняються від інших спільними ознаками, серед яких мова, культура, територія тощо. За таким означенням нація є недостатньо щільною спільнотою, яка може існувати як окремий правовий суб'єкт. Натомість, другий підхід трактував націю як окрему спільноту і суб'єкт із власним життям, волеватністю, долею. Отож, Старосольський стверджував, що нації є витвором «ірраціональної стихійної волі», яка базується на інстинктах «другого ступеня», зокрема, ідеї.

Джерелом існування національної спільноти та її життєдайною енергією є прагнення до політичної самостійності, яке історія називає боротьбою за власну державу. Рушійними силами такого процесу є національні й соціальні інтереси, які лише у поєднанні забезпечують суспільно-історичний поступ. Тому неврахування або ігнорування хоча б одного з них веде до небезпеки повторювати помилки минулого.

**Володимир
Старосольський**
(1878–1942)

Детально аналізуючи джерела формування української національної ідеї в її етнічному, соціальному та геополітичному вимірах, Старосольський робить висновок про те, що вона завжди була пов'язана зі синтезом національного та соціального визволення. На відміну від марксистів, політик не абсолютизував значення класового чинника в суспільному розвитку. Він виокремив три шляхи побудови держави: на основі економічних, політичних інтересів і національної єдності. У першому випадку держава формується у результаті відокремлення економіки від її метрополії (США). Модель на основі політичних інтересів передбачає захоплення політичної влади партією, яка відображає інтереси одного суспільного класу (СРСР). Найкращим і прийнятним для України шляхом Старосольський розглядав утворення держави на основі національної єдності (тут можемо навести сучасний приклад – Чехія на початку ХХ століття).

На думку Старосольського, зі сутності обох феноменів – нації та держави – випливає тенденція до їх злиття. Вона особливо посилюється у сучасний період історії. «З істоти нації як спільноти випливає не тільки домагання: «кожна нація є державою», а й друга частина цього домагання: «кожна нація є тільки одною державою». Тенденція до злиття нації і держави дістала втілення у принципі самовизначення націй. Він вже увійшов у стадію реалізації, став нормою людських стосунків, міждержавного права. Останнє стане реальним, міжнародним правом, коли нація як природний центр інтересів дістане правну охорону, буде визнана його правним суб'єктом. Ця ж тенденція має своїм результатом у внутрішньому житті націоналізацію держави, а у міжнародному – новий рівень відносин між націями.

Обґрунтовуючи питання організації державної влади, Старосольський акцентував увагу на принципі її поділу. Він спростовує вчення Ш.-Л. Монтеск'є про абсолютну незалежність трьох гілок влади та вважає, що влада у державі одна-єдина та всеохопна, а її функції різні. Мислитель доводить помилковість твердження Монтеск'є про відповідність кожній із державних функцій окремої влади чи органу, так як законодавча влада не є лише законотворчою, виконавча – лише виконавчою, а судова – лише органом правосуддя. Насправді «усі три функції, усі три завдання держава виконує через усі три влади», кожна з яких, окрім властивої собі, виконує й обидві інші функції. Фактично Старосольський пропонує систему стримувань і противаг окремих гілок влади, ґрунтовану на їхній взаємодії, взаємопов'язаності, взаємозумовленості та взаємозалежності.

Мислитель вивчав питання устрою законодавчої влади. Розмірковуючи про одно- і двопалатний парламент, він симпатизував першому варіантові. Двопалатна система, на думку вченого, здебільшого базується на компромісах, продиктованих політичним співвідношенням сил і тактикою, але вища палата, яка не обирається, а призначається «згори» і, як правило, є виразником консервативних інтересів, гальмує небажані для себе законопроекти нижчої палати. Єдиним можливим аргументом на захист двопалатної парламентської системи Старосольський визнає її існування у федеративних і конфедеративних державах.

18.3. Доктрина «організованого націоналізму»

18.3.1. Зміст доктрини «організованого націоналізму»

Якщо ідейні засади українського націоналізму, так званий «чинний націоналізм», були обґрунтовані Д. Донцовим ще у 1920-х роках, то у 1930-х роках сформульована політична доктрина «організованого націоналізму», була тісно пов'язана із організацією націоналістичного руху. Було створено низку націоналістичних часописів («Національна думка», «Державна нація», «Розбудова нації»), на сторінках яких власне й викристалізувалися основні ідеологічні постулати руху. Згодом, саме довкола часопису «Розбудова нації» сформувалася група діячів, які власне і стали постачальниками та артикуляторами ідей, покладених в основу політичної програми майбутньої організації – М. Сціборський, Д. Андрієвський, Ю. Вассиян, В. Мартинець, С. Ленкавський, Є. Онацький та ін.

Для Української нації в стані її політичного поневолення начальним постулатом є створення політично-правової організації, означеної: Українська Самостійна Соборна Держава.

Із постанови Великого Збору ОУН

Ідеологічні, програмові та тактичні тези українського націоналізму були визначені лише після тривалої погоджувальної роботи десятків членів націоналістичних організацій (Легія Українських Націоналістів, Союз Української Націоналістичної Молоді, Група Української Національної Молоді). У 1929 році Конгрес Українських Націоналістів (КУН) видав із цього приводу спільну відозву. Згодом, національно-визвольний рух очолила ОУН, оскільки, саме вона мала найчисельнішу мережу як на українських землях, так і на еміграції.

Політична доктрина ОУН була сформульована в її програмних документах 1929 року, а в остаточному вигляді – у програмі, прийнятій її Великим збором у 1939 році. Вона ґрунтувалася на пріоритеті інтересів української нації, яка проголошувалась абсолютною цінністю, «найвищим типом людської спільноти». Метою організації було створення Української самостійної соборної держави. Форми державної влади мали відповідати наступним послідовним етапам державного будівництва: національне визволення, державне закріплення новоствореного режиму політичної влади, розвиток цього типу політичної влади. Під час національної революції передбачалося встановлення національної диктатури, яка мала стати гарантом збереження нового політичного режиму. Далі зазначалося, що лише «після відновлення державності національна диктатура, через участь у владі провідної верстви, перейде до створення законодавчого тіла». Голова держави мав би формувати виконавчу владу, яка відповідатиме перед ним, а також законо-

ОУН ставить собі за завдання уздоровити відносини внутрі нації, викликати в українському народі державно-творчі зусилля, розгорнути українську національну силу на всю її ширину, і таким чином забезпечити великій Українській Нації відповідне місце серед інших державних народів світу.

Із постанови Великого Збору ОУН

давчим органом. Основу адміністративної системи складало б місцеве самоуправління, з власними законодавчими й виконавчими органи для кожного краю.

Практична зорієнтованість «організованого націоналізму», усвідомлення потреби досягнути певний результат спонукали його представників раціональніше підходити до багатьох світоглядних питань, не вступаючи у пряму полеміку з Д. Донцовим. Серед політичних мислителів і публіцистів кінця 1920-х – початку 1930-х років, які долучилися до розробки світоглядних засад українських націоналістів можна віднести Д. Андрієвського, Ю. Вассіяна, В. Мартинця, С. Ленкавського, Є. Онацького. Однак, треба підкреслити, що «чинний» та «організований» націоналізми не мали принципових розбіжностей, різнилися лише їх пріоритети: якщо для Донцова ними були культивування стихійної волі нації до життя, виховування нової вольової української людини, то для ОУН – ієрархічна дисциплінована організація, здатна здійснити національну революцію та встановити національну диктатуру.

18.3.2. Державотворчі ідеали В. Мартинця

**Володимир
Мартинець**
(1899–1960)

Одним із ідеологів «організованого націоналізму» був *Володимир Мартинець* – політичний діяч і публіцист, член Проводу ОУН. Основні праці: «Чи дбати нам про чистоту раси?» (1933), «Ідеологія організованого націоналізму» (1954).

Появу концепції «організованого націоналізму» Мартинець пояснює тим, що «нові люди» – вольові, зі життєвим запалом, жадобою влади, певні своєї правоти, здатні захистити свої права, романтики, ексклюзивні, безкомпромісні, – не знайшли у Донцова конкретної стратегії й тактики дій для досягнення результату». Націоналістичні ідеї разом із національно-визвольним рухом, на його переконання, необхідно було далі розвивати. Ведучи полеміку з Донцовим в 1930 році, Мартинець підкреслював, що ключову роль у боротьбі має відігравати не партійний провід, а народні маси, якими повинна керувати окрема організація (очевидно, він мав на увазі ОУН – *авт. теми*). Важливим доповненням у концепції Мартинця стала розробка ідеї національної революції, результат якої – створення самостійної соборної української держави. Це цілком співпадало із такими характеристиками націоналізму як непримиренність і винятковість.

Мартинець не погоджується з поглядами Донцова, у яких головне значення в процесі творення держави відводилося «сліпому» інстинкту без розуму. Політик пояснював, що прагнення українців здобути незалежність в історичній перспективі, не можуть опиратися виключно на містику. Мартинець зауважує, що форма влади та державного устрою майбутньої української держави буде залежати від соціально-політичного укладу сил української нації в конкретний момент. Тому не варто планувати невідоме майбутнє, бо його можна взагалі не побачити. Це аж ніяк не означало пасивне вичікування. Мартинець визначає такі першочергові завдання майбутньої

націоналістичної організації: бути школою для майбутніх провідників і пропагувати самовиховання; засвідчувати свою суть через повагу до людини, визнання її основним чинником суспільно-політичних процесів, її здатності та права на самостійне життя, без внутрішнього та зовнішнього впливів. Особа, яка самореалізує власну свободу, не може діяти у будь-який спосіб, вважати себе вільною від зобов'язань і обмежень. Тобто вона має бути високоморальною.

Мартинець пропагує без перебільшення індивідуалістичну, ліберальну модель поведінки особи. На його думку, не так колективна сутність організації, як індивідуальна творчість окремого члена має бути засадничою для націоналістичної організації. Основний сенс світоглядної позиції українського націоналізму – максимальний прояв творчості кожного на протидію тотальному контролю організації. Таку ідею Мартинець запозичив із теорії класичного лібералізму, а саме: створити сприятливі умови для того, щоб окремий індивід у невідомих обставинах міг зробити крок уперед, чого не може забезпечити вища влада. Як і Донцов, мислитель застерігав від пасивності, котра, на його думку, є небезпечною для свободи, а згодом набуває ознак мучеництва. Саме останнє пов'язане з пасивністю, натомість героїзм – із активними намаганнями.

Заслугують на увагу міркування Мартинця про українську політичну націю. Він зауважує, що через географічне розташування українських земель на перехресті між Європою й Азією, Північчю й Півднем, «на терені постійних мандрівок народів і постійних змагань різних рас», українці є «продуктом змішання різних кровних первнів». Але це, на думку мислителя, не стало на заваді появи «вже усталеного расового типу українця».

18.3.3. Є. Онацький про роль національного проводу

Окремі доповнення до політичної ідеології та доктрини націоналізму у 30-ті роки були зроблені *Євгеном Онацьким*. Це активний діяч ОУН, журналіст і науковець, член Української Центральної Ради, учасник української революції 1917–1921 років. Він є автором численних статей, низки наукових праць, найвідоміша з яких – восьмитомна «Українська мала енциклопедія». Його ідеологічні переконання розкрито у праці «Імперіалізм духа» (1932), статті «Ідеологічні й тактичні розходження між фашизмом і націонал-соціалізмом» (1934).

Знайомство Онацького з Є. Коновальцем у 1929 році вилилося у плідну співпрацю, а незабаром він став представником ОУН в Італії. В 30-х роках Онацький був одним із найбільших прихильників і найактивніших популяризаторо-

Нація має бути для нас приматом усіх приматів, а не раса. Коли б зникла наша нація з лиця землі, наша раса стане погноєм чужих націй, себто як історичний феномен перестане існувати; це можливо тоді, коли б українська нація полягла від націй-хижаків.

В. Мартинець, «Чи дбати нам про чистоту раси?»

Євген Онацький
(1894–1979)

рів італійського фашизму серед діячів ОУН. Можливо, мислитель занадто ідеалізував керований Б. Муссоліні рух. Онацький захоплювався тим, «що фашистський рух протистояв ідеям матеріалістичного марксизму, який опанував робітничими масами;

Справжнє завдання тих, хто провадить народами, полягає власне в тому, щоби вживати народну силу так, ніби вона мала служити лише головним лініям розвитку цілої людськості. Але для цього треба знати ті «головні лінії»...

Є. Онацький, «Імперіалізм духа»

демолібералізму, що запанував державними установами; парламентаризму, що поставив законодавчу владу над виконавчою, паралізуючи її діяльність; інтернаціоналізму, що приносив життєві інтереси нації на вівтар сумнівних абстрактних ідеологій; пацифізму, що ослаблював енергію і моральну опірність націй; надмірному індивідуалізму, що приносив інтереси всіх в жертву інтересам окремих осіб або груп; надмірному колективізму (комунізму), що забивав приватну ініціативу та не давав можливості

розвивати особисті здібності...» («Ідеологічні й тактичні розходження між фашизмом і націонал-соціалізмом»).

Наявність окремих елементів консервативної революції у фашизмі та його національний характер найбільше приваблювали Онацького. Саме тому він у певному сенсі «популяризував» фашизм на українському ґрунті, розуміючи, що італійський та український народи все ж знаходяться у дуже відмінних умовах. Якщо італійський фашизм виник і розвивався в межах власної держави, як опозиція до уряду, і мав на увазі не створення якоїсь нової держави, а лише переродження старої, то український національний рух розвивався в основному на еміграції, без наявності національної держави й мав справу зі «займанськими урядами».

Позитивно ставлячись до італійського фашизму, Онацький не сприймав німецького націонал-соціалізму, попри те, що ці рухи мали такі спільні ознаки. Проте в німецькому націонал-соціалізмі мислитель убачав дуже багато негативу, який можна було критикувати як із позицій італійського фашизму, так і з позицій українського націоналізму. Онацький критикує нацизм передовсім через його антихристиянство, расизм та імперіалістичний шовінізм.

Опираючись на європейську політологічну теорію, він виділив три *типи імперіалізму*: військовий, економічний і духовний. Перший – експансіонізм монголів, другий – імперії Англії, третій – римської церкви. Найменш тривалими, на його думку, є імперії, які утворилися військовим шляхом, і, навпаки, довгочасними – «імперії духу». Онацький писав, що єдиний період, коли Україна була «імперією духу» – часи Київської Русі, потім частково Галицько-Волинська

Хуторянство й провінціалізм – ось наші два головні вороги, що ми їх мусимо перемогти, ось на який фронт ми мусимо скерувати цілу силу свого характеру, щоб збудити в нашому народі приспаний творчий дух, – піднести його... до усвідомлення дійсної необхідності справжнього духовного імперіалізму.

Є. Онацький, «Імперіалізм духа»

та литовсько-польська держави. Ситуація, яка склалася в Україні в ХХ столітті зовсім інша, бо український народ «продовжує служити родючим погноєм... для чужої творчості і чужих імперіалізмів». Це сталося тому, що український визвольний рух хоча імперіалістичний, але слабкий. Український провід не зумів представити українську

справу як таку, що відповідає тенденціям світового розвитку (як, наприклад, поляки). Отже, на думку Онацького, «...хуторянство й провінціалізм» – головні вороги українців.

Також мислитель виступав за переформатування старої буржуазно-демократичної, ліберальної Європи у «нову, перейняту революційним духом», для боротьби проти «нового ладу» псевдокомуністичної Євразії. Відродити український імперіалізм духу зможе лише нова революція під національним проводом, який зумів би мобілізувати народні маси.

18.4. «Творчий націоналізм» Д. Паліїва та М. Шлемкевича

У 1930-х роках поряд із «чинним націоналізмом» Донцова й «організованим націоналізмом» ОУН виокремився третій український різновид інтегрального націоналізму – «творчий націоналізм». Офіційно він став ідеологією політичної групи на чолі з Д. Палієвим, яка на початку 30-х років виокремилася в УНДО, а у 1933 році оформилася як окрема партія «Фронт національної єдності» (ФНЄ). Очевидно, партійні ідеологи прагнули продемонструвати оригінальність теорії «творчого націоналізму», вказуючи на синтез революційного націоналізму й ідеології органічної праці, а також підкреслити відмінність націоналізму ФНЄ від демократичного лібералізму УНДО й войовничого націоналізму Донцова й ОУН.

Дмитро Паліїв – український політичний і військовий діяч, публіцист. Основні праці: «Листопадова революція: 3 моїх споминів» (1929), «Добро нації – найвищий наказ» (1931), «Кінець нормалізації і два гасла» (1937), «Переможемо!» (1937), «Герої часу» (1938), «Здоровля нації» (1938), «Хто наші противники» (1938), «Вовчі доли й сіти» (1938), «За солідарність українців» (1939), «У Новий рік» (1939).

Формування політичного світогляду Паліїва відбувалося на тлі активізації українського національного руху ще на початку ХХ століття. Чітка громадянська позиція дозволила йому побудувати військову кар'єру: служба у Легіоні Українських січових стрільців; один із організаторів збройного виступу (01.11.1918), що привів до проголошення Західно-Української Народної Республіки (ЗУНР); ад'ютант військового міністра ЗУНР полковника Д. Вітовського (1918–1919), згодом – начального вождя Української галицької армії (УГА) генерала М. Тарнавського.

Поразка українських національно-визвольних змагань 1918–1920 років вплинула на трансформацію політичних поглядів Паліїва. Спочатку він став одним із засновників Української військової організації (УВО) на чолі з Є. Коновальцем і політичним референтом її Начальної команди, а потім – одним із ініціаторів утворення Українського національно-демократичного об'єднання (УНДО). Як представник останньої, він був обраний послом до Польського сейму в 1928 році. Політик розробив та активно пропагував план взаємодії УНДО та УВО – т. зв. «дворейкову» по-

Дмитро Паліїв
(1896–1944)

літику. Вона передбачала зосередження зусиль послів від УНДО в Польському сеймі на отримання поступок від польського уряду в українських питаннях, а УВО мала б терористичними засобами змушувати польську владу виконувати ці вимоги. За таку позицію, під час реалізації польської політики пацифікації (умиротворення) Східної Галичини та Західної Волині, Паліїв був заарештований і засуджений.

Ідеологічні та тактичні розбіжності між Центральним комітетом УНДО та Паліївим привели до виключення останнього з організації. Не поділяючи нормалізаційного курсу колишніх політичних партнерів, і прагнучи зайняти нішу в націоналістичному русі, Паліїв оголосив про утворення ФНС. Ідеологія партії отримала назву *«творчий націоналізм»*. «Фронтвики» пов'язували можливості трансформації української нації в активного суб'єкта історії з двома чинниками: зовнішніми – майбутніми міжнародними катаклізмами і внутрішніми – дозріванням нації, її консолідацією. При цьому, Паліїв наголошував, що «нема в нас приятелів між народами так само, як ми не є якимись заприсяженими приятелями котрого-небудь народу». Він наполягав на потребі впорядкувати життя українського народу так, «щоби ні вороги, ні «приятелі» не мали до нас доступу». Саме тому окрему роль у «творчому націоналізмі» Паліїва відігравала проблема національної солідарності. Політик переконував, що на важких етапах розвитку українського народу слід не на словах, а на ділі реалізовувати гасло «За солідарність всіх українців», бо тільки так можуть взаємно рятуватися члени однієї національної спільноти. Її життя повинно бути зорганізованим під керівництвом одного Проводу.

Для Паліїва взірцем оптимального поєднання ідеалізму та реалізму в політиці був італійський фашизм і його дуче Б. Муссоліні.

Микола Шлемкевич
(1894–1966)

Якщо Паліїв виступив організаційним лідером ФНС, то теоретиком «творчого націоналізму» був *Микола Шлемкевич* – науковець, філософ, публіцист, редактор, видавець, громадський і політичний діяч. Свої політичні погляди обґрунтував у статтях «Творчий націоналізм як філософія мілітанс» (1935), «Проблема української інтелігенції (Інтелігенція і політика)» (1936). Серед наукових праць виокремимо такі (окремі виходять за межі нашого тематичного хронологічного періоду): «Філософія» (1934), «Українська синтеза чи українська громадянська війна» (1946), «Загублена українська людина» (1954), «Галичанство» (1956).

Концепція Шлемкевича не була новаторською та всеохоплюючою, проте учений зробив вагомий внесок у теоретичну розробку власне націоналістичної проблематики – питань сутності нації, її співвідношення з особою, національної еліти, національної ідеї тощо.

Ідеологічна основа «творчого націоналізму» вибудовувалася на національній ідеї, суть якої – глибоке прагнення до самореалізації та самовираження. За Шлемкевичем, українська ідея володіє незгасною силою, але над нею тяжіє фатум. Це явище породжують самі українці, бо підмінюють ідею національного самовизначення соці-

альними питаннями та чужими ідеями. Вочевидь, на думку мислителя, лише молода нація може стати лицарем модерної свідомості. Духовну основу останньої складає не лише повага до чужої правди, націй, але й любов і відданість своїй правді. Шлемкевич розмірковував, що українська національна ідея полягає не в національному визволенні (це лише перший етап) і не у вічній боротьбі з Росією та «окциденталізації» української культури (як вважав Донцов), а в найповнішому здійсненні слов'янської культури, яке покликана довершити українська нація. Підвалинами нового націоналізму повинні стати відновлені традиції української родини, християнські цінності й етичні норми.

Розвиваючи думку Донцова про ініціативну меншість, Шлемкевич визнавав необхідність формування провідної верстви з усіх станів і суспільних сил української нації. Головне завдання національної еліти – організувати маси на основі спільних переконань, а не критики інших політичних думок.

Неоднозначним був підхід Шлемкевича до розв'язання проблеми свободи особи в контексті самоздійснення нації. З одного боку, його міркування мали антитоталітарний характер через критику утопічних доктрин, які вели до «соціалістичного раю змашинізованих людей». Водночас, він заперечує політичний плюралізм, наполягаючи на об'єднанні українців у єдиній націоналістичній організації з єдиною ідеологією, що неминуче веде до того ж таки тоталітаризму, лише з іншим ідейним підґрунтям. Із огляду на тогочасну суспільно-політичну ситуацію, виглядає цілком природно, що пріоритетний шлях практичної реалізації власних поглядів Шлемкевич убачав у сфері політики.

Вочевидь, ідеологія «творчого націоналізму» спиралася на той самий комплекс ідей, що й «чинний націоналізм» Донцова та «організований націоналізм» ОУН, але відрізнялася від них меншим радикалізмом і меншою схильністю до насилля, натомість більший акцент робив на конструктивній роботі, був схильний до спілки з церквою та традиційною релігією. Тому «творчий націоналізм» Паліїва та Шлемкевича слід розглядати як частину загальноєвропейського феномену інтегрального націоналізму.

18.5. Ідея християнського патріотизму в поглядах А. Шептицького

Особливе місце у політичній думці Галичини 30-х років ХХ століття займала консервативна концепція українського державотворення. Найвпливовішою релігійно-суспільною інституцією в Галичині цього періоду була Українська греко-католицька церква. Такий статус вона здобула завдяки авторитету свого духовного лідера Андрея Шептицького.

Андрей Шептицький – глава Української греко-католицької церкви, митрополит Галицький та архієпископ Львівський, меценат, громадсько-політичний діяч. Сам митрополит ніколи себе політиком не вважав, але його внесок в український суспільно-політичний рух вимірюється вчинками мудрого політика.

Зміст його суспільно-політичних поглядів щодо ідеалу держави, суспільного

устрою, особливостей відносин державної влади і церкви знаходимо у таких працях: «Про переслідування християнської віри в Радянській Україні, Білорусії й Росії» (1930), «Слово до української молоді» (1932), «Осторога перед грозою комунізму» (1936), «Як будувати Рідну Хату» (1941).

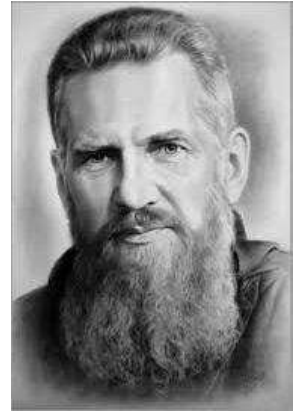
Свій суспільний авторитет Шептицький здобув ще за часів Австро-Угорської імперії, коли український визвольний рух в Галичині лише набирив потенціалу, залишаючись при цьому лояльним до влади Габсбургів. На той час Шептицький не бачив доцільності революційної боротьби, натомість наголошував на емансипації українців як нації, розуміючи, що перед тим, як стати до бою за державну незалежність; потрібно, за його словами, «підкачати м'язи та набратись розуму». Відтак, Шептицький розробив цілісну націологічну систему.

Уже в першому пастирському (тоді ще єпископському) листі Шептицький виклав свої державницькі міркування. Фундаментальною основою політичної влади, за словами митрополита, повинна бути християнська чеснота – любов до ближнього, яка, за словами самого Христа, є першою християнською заповіддю після любові до самого Бога, на якій вона ґрунтується і з якої випливає. Далі він підкреслює необхідність розвитку всіх сфер національного життя, зокрема: культурної, освітньої, економічної. Саме вони мають забезпечити передумови для самостійного буття українського народу як фізично сильної та інтелектуально розвинутої спільноти. Єпископ Андрей наголошує на важливості виховання молоді, яка незабаром мала очолити процеси національного відродження й будівництва.

В основі суспільно-політичних поглядів Шептицького лежав патріотизм як глибоке християнське почуття. Християнський патріотизм як «концепція служіння, помочі, пошани, любові», мав стати альтернативою антигуманним ідеологіям фашизму, комунізму та екстремального націоналізму. Відтак, він застерігав, що патріотизм у жодному разі не має переростати в шовінізм і національну ненависть. Вивчаючи питання українсько-польського непорозуміння, митрополит пояснював, що «ненависть руського народу відноситься до тих неморальних діл, які приходить руському народові зазнавати від поляків на своїй власній землі; до того неморального ладу, яким хочуть руський народ силоміць ушасливити».

Лише та влада сильна і цупка, яка тримається на любові. Тільки таку владу визнають люди, яка, за прикладом Христа, є водночас службою і підчиненням, а не пануванням.

А. Шептицький, «Перше слово Пастиря (Пастирський лист до вірних Станіславівської єпархії, даний у дні св. пророка Іллі, 1899 р.»

Андрей Шептицький
(1865–1944)

В умовах зростання українсько-польської конфронтації в міжвоєнний період, Шептицький зайняв однозначну проукраїнську позицію. Зокрема, він виступив із ідеєю створення Українського католицького союзу (УКС), метою якого мала стати консолідація широких верств українського суспільства на засадах християнської ідеології. У статуті УКС проголошувалася «ле-

гальність по відношенню до Другої Речі Посполитої, що давала можливість в суспільно-політичному житті законним шляхом покращувати освіту, культуру, добробут та права українського народу». Вочевидь, митрополит бачив Україну християнською національною державою, в якій існує соціальний мир і плекаються традиційні цінності.

В умовах поширення комуністичної ідеології в 30-х роках у Галичині, Шептицький дбаючи про збереження християнської віри, моралі та духовності, звертається до вірних із пастирським листом, у якому зазначає, що боротьба більшовицької влади проти Бога, релігії та християнства доходить до «шаленого нехтування всяких Божих правд і людських приписів етики». У посланні «Український Католицький Єпископат Галицької Церковної провінції в справі подій на Великій Україні до всіх людей доброї волі» (1933), відомої як відозва до вірних «Україна у передсмертних судорогах», у якій митрополит висловив свій гнівний осуд і різкий спротив діям більшовицької влади в Україні. Шептицький, рішуче протестуючи проти «переслідувань малих, убогих, слабих і невинних», звертається до світової спільноти, незалежних вільних радіостанцій із проханням донести вістку про голодомор в Україні до всіх країн світу.

У посланні «Осторога перед загрозою комунізму» Шептицький наголошує, що кожен, хто допомагає комуністам у їх політичній роботі, здійсненні їх політичних планів, проведенні політичних акцій, особливо, щодо організації т. зв. народного чи людового фронту, той зраджує свій народ. «Коли большевики говорили про свободу, розуміли неволю, коли говорили про добробут, тим словом називали голод, коли говорили про ради, совети, тим словом називали систему, в якій нікому не вільно висказувати свої думки, коли говорили про владу селян, розуміли систему, в якій селянин змушений до безплатної роботи, за яку не дістає навіть достаточного кусника сухого хліба. А коли говорили про владу пролетарську, то пролетаріатом називали касту, що кров із народу витискає» («Осторога перед загрозою комунізму»).

Консервативні переконання Шептицького не заважали йому підтримувати ідею національно-визвольної боротьби. Проте, митрополит Андрей не підтримував радикальних засобів, які зводились до терору не лише щодо зовнішніх ворогів, а й поміркованих українців. Отже, можна стверджувати, що Шептицький оцінював будь-яку ідеологію з позиції її відповідності морально-етичним засадам християнського вчення, цінності людського життя та свободи. Позиція митрополита могла змінюватись, але завжди в її основу покладено прагнення зберегти церкву та зміцнити духовність українського народу в умовах будь-якого політичного режиму.

18.6. Клерикально-консервативні ідеї Г. Хомишина та О. Назарука

Отож, у консервативному середовищі відбувалася ідейна та суспільна активізація клерикальних кіл, які виступали за створення нової консервативної громадсько-політичної організації з метою боротьби проти комунізму й атеїзму. Серед ініціативної групи слід виокремити Г. Хомишина та О. Назарука. Кожен із них мав свій шлях, але в певний час близькі ідеологічні переконання звели їх у спільних намаганнях працю-

вати для розбудови української справи в особливий для клерикальних консерваторів спосіб.

Григорій Хомишин – єпископ Української греко-католицької церкви, громадсько-політичний і культурний діяч. Загострення українсько-польських взаємин в 1930-х роках спонукало єпископа Хомишина виступити творцем і реалізатором програми порозуміння між двома народами. Її можна характеризувати як помірковано-прагматичну. Ідейні засади програми відобразилися у таких працях: «Духовенство і світська влада. Письмо Григорія Хомишина» (1930), «Пастирський лист Григорія Хомишина до Всечесного клира і вірних Станиславівської єпархії про політичне положення українського народу в польській державі» (1931), «Українська проблема. Написав для духовної і світської інтелігенції українського народу Григорій Хомишин Станиславівський єпископ» (1932), «Мій погляд на Українську Народну Обнову» (1937) та ін.

Григорій Хомишин
(1867–1945)

Очевидно на формування світогляду Хомишина найбільше вплинуло навчання у Відні, де на той час були антиросійські настрої. Вище духовенство Австро-Угорщини виховувало молодих священників у дусі відданості Апостольському престолу, консолідації католицького світу проти впливів Росії. Саме релігійні «прозахідні» погляди Хомишина стали визначальними в його подальшій суспільно-політичній і культурно-просвітницькій діяльності. Оскільки згодом, єпископ репрезентував окцидентальну течію, яка, як відомо, мала свою візію вирішення державно-правових питань та оцінки правового статусу Галичини.

Ми не зайди, ми від віків тут зросли, маємо право користуватися всіма добрами землі, на якій живемо, ми маємо природне право життя і не можна від нас вимагати, щоб ми цілували ту руку, котра нас б'є.

Г. Хомишин, «Пастирський лист до Всечесного клира і вірних Станиславівської єпархії про політичне положення українського народу в польській державі»

Власне бачення реалізації ідеї польсько-українського порозуміння й автономії українських земель у складі Польщі єпископ Хомишин виклав у «Пастирському листі Григорія Хомишина до Всечесного клира і вірних Станиславівської єпархії про політичне положення українського народу в польській державі» та «Українській проблемі». Вони були своєрідною інтерпретацією політичної платформи Української католицької народної партії, до створення якої

він і Назарук мали безпосередній стосунок.

Аналізуючи причини падіння української держави, єпископ звернув увагу на слабкий державотворчий потенціал українського народу. У зв'язку з поразкою національно-визвольних змагань і втратою власної державності, Хомишин закликав західноукраїнське суспільство до визнання польської держави й лояльного, але не угодного, до неї ставлення. На його думку, це в інтересах самих українців, які повинні докласти всіх зусиль для власного культурного, економічного й політичного розвитку, щоб у слушний час приступити безпосередньо до відбудови своєї держави.

Розділ 3. Еволюція вітчизняної політичної думки у першій половині ХХ століття

Єпископ вважав, що із цим завданням, за певних історичних обставин, здатна впоратися лише Галичина, духовною основою якої є Українська греко-католицька церква.

Хомишин переконував, що національно-територіальна автономія західноукраїнських земель у складі Польщі покликана створити правові умови для всестороннього розвитку й консолідації українства, а ідею соборності розглядав як віддалену перспективу, яка зможе реалізуватися згодом під час національного державотворення.

У свою чергу, єпископ критикував польську політику в українському питанні, виступав на захист господарських, культурних і політичних прав українців. Засуджуючи пацифікаційну й колонізаційну політику властей, він зазначав, що її наслідком є саботажні виступи ОУН, при цьому закликав до їх запобігання.

Квінтесенція реальної української політики в Польщі, на думку Хомишина, полягала в тому, що українці мають бути цілком лояльними громадянами польської держави; натомість польська влада зобов'язана уповні задовольнити всі законні національні, культурні й політичні права українців.

Осип Назарук
(1883–1940)

Ідейним співником і партнером у реалізації програми українсько-польського порозуміння Хомишина був *Осип Назарук* – громадсько-політичний діяч, журналіст, юрист, публіцист, письменник. Постать неоднозначна, але водночас багатогранна і талановита, відома для широкого загалу своїми історичними творами «Роксолана, жінка халіфа і падишаха», «Осмомисл». Для політичної теорії цікавими є його праці: «Греко-католицька церква й українська ліберальна інтелігенція» (1929), «Галицька делегація в Ризі» (1930), «Ідеологічні основи Української католицької народної партії» (1931), «Рік на Великій Україні» (1936), «Ерема кай аноніми: політична брошура, призначена для гартування будучих українських провідників» (1936), «Пресове порозуміння: як ми на нього дивимося передовсім зі становища католицького світогляду» (1938) та ін.

Назарук пережив складну світоглядну еволюцію від радикалізму до монархізму та клерикалізму. Є низка причин, які зумовили трансформацію його поглядів. Незаперечним є факт, що на цей процес вплинув В. Липинський. Тому за основу нової державницької концепції Назарук бере політичні ідеї саме цього мислителя-консерватора. Схема спадкового монархічного правління, розроблена Назаруком, виглядала так: на чолі держави стояв монарх-гетьман, який уособлював найвищу владу; українська монархія мала спиратися на представництва станів і класів, а не на парламентарно-демократичні засади; головним суб'єктом політичного життя в державі виступав український народ; монархія забезпечувала існування ідейного та політичного плюралізму: свобода совісті, віри, преси, наявність різних політичних ідей та організацій. Проте Назарук пропонував ввести певні обмеження для надмірної демократичності, з метою забезпечення цілісності нації, яку репрезентував «правоправний Рід».

Мотивація політика у виборі спадкової монархії полягала у тому, що досвід виборності гетьманів українці вже мали і розплатилися за це втратою державності. У

такому випадку, переконував теоретик, монархічне право мусить базуватися на за-садах «правдивої справедливості», яка надає рівні права як чоловікові, так і жінці в управлінні державою. Гетьман є гарантом порядку, дисципліни, справедливого суду. Обумовлюючи владні повноваження Гетьмана як монарха, Назарук звертається до змісту самого слова «монарх», яке має дві складові: «сам» і «керувати», «правити» – на відміну від загальнопоширеного розуміння «панувати».

Поступово монархічну модель Назарук доповнив клерикальними ідеями, виокре-мивши особливу роль церкви у державі. Він стає співорганізатором релігійно-полі-тичних організацій. Наприклад, ще у 1925 році разом із істориком і публіцистом С. Томашівським він ініціював створення Української християнської організації (УХО), у проект програми якої було включено ідею автономії Галичини в складі Польщі.

Невдалі намагання консолідувати консервативно-клерикальні сили під егідою УХО, звели Назарука із єпископом Хомишиним, який уже давно виношував поді-бну ідею. У 1930 році спільними зусиллями вони заснували Українську католицьку народну партію (УКНП), (перейменована в 1932 році на Українську народну обнову (УНО)). Теоретичну основу програми склали погляди Назарука. Загалом програмо-ва заява УКНП стосувалася проблеми облаштування автономії західноукраїнських земель. Обґрунтовувалась ідея повного територіального самоврядування як гарантії належного захисту інтересів місцевого населення. Обстоюючи права та свободи га-лицьких українців, автор програми вимагав призначення на адміністративні посади, в першу чергу, місцевих людей і вільного доступу молоді до навчання у школі.

Задля господарської рівноваги й суспільної злагоди у соціально-економічній сфері

Гряде грізний час, який вимагає від нас консолідації, а де вона неможлива, то бодай поважного взаємного відно-шення до себе без огляду на різницю політичних поглядів.

О. Назарук, «Пресове порозуміння: як ми на нього дивимося передовсім зі становища католицького світогляду»

відкидалася будь-яка ідея класової боротьби. Головне місце в соціальній структурі належа-ло хліборобам, оскільки саме сільськогоспо-дарська галузь є провідною в Україні. Попри економічну значимість і культурну роль міст у національному організмі, Назарук виступав за розвиток сіл і містечок.

На міжнародній арені Україні відводилося особливе місце. На думку політика, відповід-но до своєї історичної місії та національної традиції, Українська держава мала ви-ступати посередником між Заходом і Сходом, переймаючи від першого й передаючи другому культурні цінності католицького світу.

Редагуючи католицьку газету «Нова Зоря», Назарук докладав найбільше зусиль у справу інформування галицької громади та популяризацію клерикально-консерва-тивних ідей. У суто церковних питаннях вона віддзеркалювала «інтегральну» като-лицьку концепцію єпископа Хомишина, яка, зрештою, відповідала переконанням і самого Назарука. У загальних питаннях національної політики та у внутрішньо-ре-дакційних справах редактор дотримувався власної думки.

До останнього Назарук залишався прихильником політики врегулювання україн-сько-польських взаємин. Водночас, у безперервній політичній боротьбі він не поли-шав спроб консолідувати західноукраїнське суспільств. Зокрема, у 1937–1939 роках

був представником від УНО, працював над створенням Контактного комітету. Останній мав сприяти налагодженню міжпартійних зв'язків, виробленню спільної позиції щодо оцінки політичних процесів у краї, але Друга світова війна перекреслила всі намагання західних українців.

18.7. Теорія держави Т. Коструби

Теофіл Коструба – історик, літературознавець, перекладач, член НТШ, чернець-василіянин, громадський діяч. Основні праці: «Нарис історії України» (з 1937 року автор розпочинав роботу чотири рази, продовжуючи її до самої смерті, видана 1961), «Нариси церковної історії України Х–ХІІІ століть» (1939). Для української політичної теорії змістовними є такі розвідки Коструби: «Гетьман Іван Скоропадський» (1932), «Ідеологічні основи українського консерватизму на Західно-Українських землях» (1933) і «До завдань українського консерватизму на Західно-Українських землях» (1933). Також Коструба переклав сучасною українською мовою «Галицько-Волинський літопис» у 2-ох томах (1936).

Теофіл Коструба
(1907–1943)

Великий вплив на визначення державницької концепції Коструби мали ідеї Липинського. Він поділяв позицію останнього щодо українського монархізму та вважав себе прихильником гетьманського руху. Загалом, Кострубу можна зарахувати до представників державницького напрямку, який розглядав історію в контексті державотворчого процесу на українських землях протягом століть.

Тематика його наукових пошуків здебільшого стосувалася середньовічної історії України. У вступі до «Нарису історії України» він розглядає аспект, що мав методологічне значення – пов'язаний із питанням визначення мети самої історії. Коструба вважав, що такою метою є опис історичного процесу. Історичний процес – це «діяння людини як історичної істоти в межах часу і простору». Для нього історія – це передусім діяльність людей у різних сферах життя. Звідси він відповідно ділив історію на економічну чи господарську, воєнну, соціальну й історію права. Оскільки найвищою формою організації суспільства є держава, то «перше місце в науці історії займає історія держави», стаючи у такому випадку аполітичною історією».

На відміну від Грушевського, Коструба не вважав народ за «єдину рушійну силу в історії» та основний предмет, гідний уваги історика. На думку Коструби, історію розвиває не лише сам народ, а взаємозв'язок між територією (стоїть на першому місці), населенням і владою. Окремо історик виділяє ще один чинник історичного прогресу – позитивний вплив чужих культур, який асимілював на українському ґрунті, і через українську ментальність отримав відображення у національній культурі.

Влада має бути конституційною з відношенням володаря до населення як свободних людей, які добровільно, а не під терором співпрацюють із владою на чолі з володарем.

Т. Коструба, «Нариси історії України»

При цьому Коструба робить наголос на збереженні історичної традиції та національного характеру, без переоформлення влади за чужими взірцями.

Нація, за Кострубою, – це група людей, які мають свою індивідуальність, національну територію, є спільнотою та прагнуть державного об'єднання. Вона є синтезом перш за все Божого витвору, а далі – біологічного-соціологічного феномену, який повинен розвиватися не на національному егоїзмі, а виключно на моральних засадах.

Дослідник підкреслював, що характерною рисою українців є осілість. У цьому, на думку дослідника, полягає основна відмінність ментальності українців від сусідів – росіян, які «в своїй психіці досі залишилися кочовиками, спраглими простору, територіальної експансії та завойовницького творення імперії». Оригінальність ідеї Коструби щодо походження давньоруської державності, полягала в тому, що, будучи прихильником «норманської теорії», він вважав, що державність творилася способом завоювання корінного слов'янського населення варягами, але не шляхом із півночі на південь, а зі сходу на захід.

Аналізуючи суспільно-політичне життя Галичини та Волині, історик робить такий висновок: у IX і X століттях ці землі були незалежним політичним організмом, який не підпорядковувався ні Київській Русі, ні Польщі.

Саме поняття «державна» Коструба розглядав у двох ракурсах – широкому та вузькому. Перший – трактує державу як територію, населення і владу. Другий – це система взаємовідносин між державою і суспільством, між державами та іншими суб'єктами політичних відносин. Таким чином, Коструба застосовував характерний для сучасної політичної науки системний підхід у визначенні категорії «державна».

18.8. Політичні погляди радянофілів

18.8.1. Зміст політичних поглядів галицьких радянофілів

У 30-х роках на західноукраїнських землях пропагувалась марксистська доктрина, а серед українців поширювалися прорадянські погляди. Навколо таких галицьких видань, як «Сельроб», «Освіта», «Нові шляхи» та ін. сформувався численна група *радянофілів*. В основному до неї входили представники творчої та наукової інтелігенції, які стояли на соціалістичних позиціях, симпатизували політиці українізації в УСРР, часто її популяризували. Зокрема, її прихильниками були В. Левинський, А. Крушельницький та інші ідеологи комуністичної партії Західної України.

Із початком репресій і після голоду 1932–1933 років у УРСР ідея об'єднання з радянською Україною не знаходить підтримки в середовищі західних українців, а Комуністична партія Західної України (далі – КПЗУ) поступово втрачає авторитет. Хоча, навіть після розколу (1927) в партії, частина комуністів не позбавилася радянофільських ілюзій. Показово, що в Галичині щодо радянофілів постійно мала місце польська поліційна практика, яку гостро засуджували й чекали допомоги, насамперед з боку правлячого радянського режиму. Очевидно, зростаючі переслідування в УСРР наприкінці 20-х років багато хто з радянофілів розглядали як чергові анти-

Розділ 3. Еволюція вітчизняної політичної думки у першій половині ХХ століття

радянські провокації польських правлячих кіл, і, навіть, української еміграції. Тому початок 30-х років застав їх ще повними радянофільських оман.

Але історичні обставини змушували галицьких комуністів змінювати підхід до вирішення національного питання. Якщо у 20-х роках їхнім основним лозунгом було возз'єднання з радянською Україною, то під тиском польської влади на початку 30-х років вони змінили його на боротьбу «за самовизначення», а згодом – підтримали вимогу автономії Західної України в рамках буржуазної Польщі. Це означало велику й суттєву зміну в політичній тактиці партії. Однак у цілому варто визнати, що в підпільній комуністичній пресі на той час вже практично не з'являється серйозних теоретичних статей, а незабаром (1938) партія рішенням Комінтерну була розпущена.

18.8.2. Ідея культурно-національної автономії В. Левинського

Володимир Левинський – публіцист, політичний діяч, теоретик українського соціалістичного руху. Сам Левинський вважав себе «переконаним самостійником», поборником ідеї незалежної України, послідовником М. Драгоманова й однодумцем В. Винниченка. Основні праці: «Нарис розвитку українського робітничого руху в Галичині» (1914), «Що таке політика» (1923), «Нарід, нація і народність» (1930), «Національна ідея. Звідки вона взялася і до чого змагає» (1936), «Ілюзії і дійсність» (1930-і роки). Мислитель вивчав питання зародження, становлення та розвитку українського соціалізму, питання національного відродження та самовизначення українського народу.

**Володимир
Левинський**
(1880–1953)

У 20-ті роки Левинський захоплювався соціалізмом і значну увагу приділив популяризації марксистської теорії. Політику він розглядав передусім як пануючі відносини між класами; саме в ній найповніше відображаються корінні інтереси класів, вона відбиває безпосередньо виробничі відносини. Левинський вважав, що політика – це такі відносини, які синтезуються, проходячи через свідомість людей. Марксизм як синтетичний світогляд, який відображає інтереси певного класу і проходить через його свідомість – виступає насамперед як «практично прикладною Марксовою соціологією і є ...соціалістичною політикою». Питання ролі особистості в історії людства Левинський аналізував у великій статті «Матеріалістичне розуміння історії». Тут він теж поділяє марксистську позицію, вважаючи, що «воля... історичної людини не вільна, а детермінована суспільними відносинами».

У статті «Нарід, нація і народність» мислитель досліджує національне питання. Заперечуючи загальноприйняту думку щодо ототожнення понять «раса» й «нація», Левинський писав, що в наші часи не існує «чистих рас», тому сумнівними є твердження про голос крові. На його думку, політики активно використовують твердження про расові відмінності як ознаки національних різновидів, а вони мають соціальний або економічний підтекст. Левинський підтримував ідею австро-

марксиста О. Бауера про культурно-національну автономію та визначав поняття «нація» як соціологічне утворення. На його погляд, конституювання нації збігається з державотворенням, тоді поняття «націоналізм» слід розглядати як прагнення поневоленого «народу до здобуття власної державності».

Левинський відстоював суверенні права націй, але він завжди жахався теоретичних постулатів, які пропагували людиноненависництво, міжнаціональну ворожнечу. У своїх роздумах над такими поняттями як «народ», «нація» і «народність» дослідник чітко розмежує шовінізм і націоналізм. Він пише, що під націоналізмом слід розуміти змагання поневоленого народу до здобуття власної державності, себто до здобуття такого політичного стану на своїй землі, коли народ самостійно вершить свою долю. «Об'єктивним критерієм національної неволи (різні ступені й форми її), – пише він у журналі «Нові шляхи», – є саме той факт, що не народ рішає про свої справи на своїй власній землі, а за нього рішають, що він не суб'єкт політичного права, а об'єкт... змагання до власної державності (політика) не є і не може бути ніяким злочином». Інший вигляд, за Левинським, має шовінізм. «Під цим виразом розуміємо звичайно пересадний і брязкітний патріотизм. Шовінізм може бути активний і пасивний, в обох випадках – це психологічна, недуга, що може іноді бути дуже шкідлива. Ця недуга охоплює – як членів пануючого, так і поневоленого народу».

Припинення українізації, а головне голодомор та масові чистки в УСРР, примусили Левинського кардинально змінити позиції. У другій половині 30-х років він виступив із низкою статей, де критикував сталінські репресії та підтримував концепції національно-державницького напрямку.

18.8.3. Національне питання у поглядах А. Крушельницького

Антін
Крушельницький
(1878–1937)

Український письменник, літературознавець, педагог, міністр освіти УНР (1919) і редактор *Антін Крушельницький* теж поділяв радянофільські ідеї. Основні праці: «Два націоналізми» (1930); автор численних статей, які публікував у журналі «Нові шляхи», «Прапор».

На формування його суспільно-політичних поглядів вплинули ідеї М. Драгоманова, О. Кониського та інших відомих представників Наддніпрянщини. Поступово Крушельницький відходить від самостійництва й популяризує автономізм. У 20–30-х роках відбувається певна переорієнтація поглядів Крушельницького, він наголошує на так званому «радянському націоналізмі». Радянофільська позиція дозволила йому стати не лише агітатором, а й ідеологом радянізації у Східній Галичині.

«Більшовицька риторика», радянські ідеологічні та ідейні штампи, вчення про класи та класову боротьбу знайшла місце у статті Крушельницького «Два націоналізми». Визначаючи передумови формування націоналізму в Галичині, він вказує на поняття «*національне*», яке є об'єднавчим для мовно-літературної традиції, по-

Розділ 3. Еволюція вітчизняної політичної думки у першій половині ХХ століття

ступу культури, культу української історії. Автор глибоко переконаний у тому, що український націоналізм, сформувався, пройшовши за останнє десятиліття процес становлення з літературно-етнографічного і романтичного, перетворився на всіх українських землях у справжній націоналізм. Основна відмінність націоналізму в радянській Україні від націоналізму, поширеного у Східній Галичині, полягала у тому, що націоналізм в УСРР сприяв перетворенню українців в державну націю, а у Східній Галичині – українці й надалі належали до недержавної нації.

Крушельницький займав альтернативну позицію щодо нового українського націоналізму та називав його калькою західноєвропейського взірця. Відмінність полягала лише в тому, що останній – це «націоналізм державний, витвір буржуазних держав, в яких влада спочиває в руках панівного класу...». Натомість, західноукраїнський націоналізм не мав державності. Крім цього, на думку Крушельницького, український націоналізм не може опертися на велику буржуазію, і це змушує його орієнтуватися на допомогу іноземних чинників, робить його несамостійним і слабким. Крушельницький гостро виступив проти захоплення певними націоналістичними колами ідеологічними концепціями німецького фашизму. У зв'язку з цим він виступав неодноразово з критикою статей Донцова.

Цікавими були також його розвідки, присвячені аналізу причин падіння УНР і ЗУНР, тим паче, що це писав автор, який знав достатньо про ці процеси. Однією з головних причин такого повороту подій, вважав він, було те, що українська буржуазія виявилася заслабкою, а отже, і небажаною політичною силою, яка не могла надати відчутну допомогу українському селянству в національно-визвольній боротьбі.

За Крушельницьким, «рецепт» вирішення національного питання написаний у кращих традиціях марксистсько-ленінської ідеології: повинно відбутися абсолютне знищення експлуаторського типу управління державою, а натомість утвердитися основні ідеї соціалістичного державоустрою. Будь-яка нація, на його думку, повинна мати рівні можливості в процесі реалізації головних потреб кожного свого члена. Але досить актуальним на сьогодні є наповнення Крушельницьким самого поняття «національне питання», яке на думку мислителя, – це не лише мова, історія, література, пошана культурних традицій і цінностей, а головне – налаштування суспільних форм життя, з метою соціального визволення кожної активної одиниці в нації, розбудова модерної економіки і технологій, що уможливить нове та краще суспільне буття. Крушельницький занадто захоплено й безкритично ставився до всього, що відбувається в Україні. Після закриття польською владою «Нових шляхів» він деякий час редагував часопис «Критика», а потім мав необережність виїхати в УСРР, де став жертвою сталінських репресій.

ooo ooo ooo ooo ooo

Полемічність суспільно-політичних ідей Галичини у 30-х роках представлена різними напрямками: *націонал-демократичний* (В. Старосольський); *націоналістичний* із його концептуальними різновидами: «організований націоналізм» (В. Мартинець, Є. Онацький) і «творчий націоналізм» (Д. Паліїв, М. Шлемкевич); *консервативний*

(А. Шептицький, Г. Хомишин, О. Назарук, Т. Коструба); *радянськостроїський* (В. Левинський, А. Крушельницький).

Очевидним є той факт, що після поразки Української революції 1917–1921 років, ліквідації реальної української державності та поділу етнічних українських земель між різними державами, відбулася ідеологічна еволюція суспільної свідомості від соціально-демократичних і народницьких ідей до власної традиції радикально-націоналістичного мислення. У 30-х роках значного впливу в середовищі галичан набуває націоналістична ідеологія представлена не лише концепцією інтегрального націоналізму Д. Донцова, а й «організованим націоналізмом» (В. Мартинець, Є. Онацький та ін.), пов'язаним із виникненням та діяльністю ОУН. Згодом неоднорідність і конкуренція у націоналістичному середовищі сформувала ще один різновид українського націоналізму – «творчий націоналізм» (М. Шлемкевич, Д. Паліїв).

Через вагомий вплив у Галичині греко-католицької церкви, зокрема її глави А. Шептицького, були поширеними і консервативні ідеї. Державницький ідеал митрополита був дуже близьким до націоналістичного, але тактика терору унеможливила вибудову їх спільної платформи. Альтернативою національній державі була українська автономія у складі польської держави, яку обґрунтували клерикальні консерватори (Г. Хомишин, О. Назарук).

Частина галицького суспільства продовжувала ідеалізувати радянськостроїські ідеали, які базувалися на соціалістичних, марксистських і комуністичних ідеях (В. Левинський А. Крушельницький та ін.).

Питання для самоконтролю

1. Які суспільно-політичні умови визначали розвиток політичної думки 1930-х років у Галичині?
2. Назвіть державницькі ідеали В. Старосольського.
3. Проаналізуйте міркування В. Старосольського щодо розподілу державної влади.
4. Що обумовило радикалізацію у поглядах галицьких мислителів у 1920–30-х роках?
5. Які етапи державного будівництва передбачала національна революція?
6. Охарактеризуйте владну вертикаль у концепції «організованого націоналізму».
7. Яка відмінність між поняттями «нація» та «раса» у поглядах В. Мартинця?
8. Що, на думку Є. Онацького, могло відродити український державницький потенціал?
9. Розкрийте зміст теорії «творчого націоналізму»?
10. Чим ідеологія «організованого націоналізму» відрізнялася від ідеології «творчого націоналізму»?
11. Охарактеризуйте суспільно-політичні погляди Андрея Шептицького.
12. Розкрийте зміст політичного бачення Г. Хомишина щодо розв'язання українського питання в Польщі.

13. Опишіть модель монархічної держави О. Назарука.
14. Як еволюціонували державотворчі погляди О. Назарука?
15. Проаналізуйте історико-політологічні роздуми Т. Коструби.
16. У чому суть ідеї національно-культурної автономії В. Левинського?
17. Який підхід розробив А. Крушельницький щодо розв'язання національного питання?

Література

Бурачок Л. Католицько-консервативні погляди Осипа Назарука / Л. Бурачок // Карпати: людина, етнос, цивілізація. – 2014. – Вип. 5. – С. 294–300.

Бурачок Н. Наукова спадщина Миколи Шлемкевича / Н. Бурачок. URL: http://www.nbu.gov.ua/old_jrn/Soc_Gum/Nikr/2012_20-21/51.pdf

Вакулова Т. Левинський Володимир / Т. Вакулова // Історія політичної думки : навч. енцикл. слов.-довід. / за наук. ред. д-ра політ. н. Н. М. Хоми ; [В. М. Денисенко, Л. Я. Угрин, В. Г. Шипунов та ін.]. – Львів : Новий Світ-2000, 2014. – С. 369–371.

Волинець О. Митрополит Андрей Шептицький про ідеології комунізму, фашизму та екстремального націоналізму / О. Волинець // Humanitarian vision. – 2015. – Vol. 1. – С. 7–12.

Гаврилів І. Західна Україна у 1921–1941 роках: нарис історії боротьби а державність / І. Гаврилів. – Львів : Вид-во Львів. політехніки, 2012. – 472 с.

Гулай В. Паліїв Дмитро / В. Гулай // Історія політичної думки : навч. енцикл. слов.-довід. / за наук. ред. д-ра політ. н. Н. М. Хоми ; [В. М. Денисенко, Л. Я. Угрин, В. Г. Шипунов та ін.]. – Львів : Новий Світ-2000, 2014. – С. 514–515.

Демчишак Р. Політико-правова сутність, повноваження та розподіл державної влади у політологічній спадщині Володимира Старосольського / Р. Демчишак // Science and Education a New Dimension. Humanities and Social Sciences, II (4). – 2014. – Issue 23. – С. 66–69.

Дерешук Т. Консервативно-клерикальні моделі державотворення українських християнських суспільників Галичини / Т. Дерешук // Галичина : всеукр. наук. і культ.-просв. краєзн. часоп. – 2014. – № 25–26. – С. 164–171.

Дмитро Паліїв. Життя і діяльність. 1896–1944. Збірник праць і матеріалів / Відп. ред. О. Купчинський. – Львів : НТШ, 2007. – 862 с.

Документи і матеріали з історії Організації Українських Націоналістів : у 2-х т. – Т. 1: 1927–1930. – К. : Вид-во ім. О. Теліги, 2005. – 480 с.

Єгрешій О. Єпископ Григорій Хомишин: портрет релігійно-церковного і громадсько-політичного діяча / О. Єгрешій. – Івано-Франківськ : Нова Зоря, 2006. – 168 с.

Зайцев О. Український інтегральний націоналізм (1920–1930-ті роки): нариси інтелектуальної історії / О. Зайцев. – К. : Критика, 2013. – 488 с.

Зелена О. Суспільно-політичні погляди Осипа Назарука / О. Зелена. – Дрогобич : Дрогобицький держ. ун-т імені Івана Франка, 2010. – 174 с.

Зуляк М. Антін Крушельницький про політичну лінію західноукраїнської національної демократії кінця XIX – початку ХХ ст. / М. Зуляк. URL: http://journal.mandrivets.com/images/file/Zuli13_2.pdf

Зуляк М. Націоналізм і його бачення Антоном Крушельницьким / М. Зуляк // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – 2013. – Вип. 23. – С. 453–465.

Качмар В. Теофіл Коструба: життєвий шлях і наукові пошуки історика та богослова / В. Качмар // Вісн. Львів. ун-ту. – Сер. : «Історична». – 2014. – Вип. 50. – С. 256–268.

Кобута Л. Володимир Левинський: віхи громадсько-політичної біографії / Л. Кобута // Українська біографістика. – 2011. – Вип. 8. – С. 208–221. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ubi_2011_8_9

Козій І. Проблема нації у філософії А. Крушельницького. URL: http://www.nbuv.gov.ua/old_jrn/Soc_Gum/intelekt/2008_6/31.pdf

Комариця М. Коструба Теофіл Петрович // Енциклопедія сучасної України : у 30 т. / ред. кол. І. М. Дзюба [та ін.]; НАН України, Наук. тов-во ім. Т. Шевченка, Координаційне бюро енциклопедії сучасної України НАН України. – К., 2014. – Т. 14: Кол – Кос. – С. 736–737.

Кресіна І. Старосольський Володимир / І. Кресіна // Історія політичної думки : навч. енцикл. слов.-довід. / за наук. ред. д-ра політ. н. Н. М. Хоми ; [В. М. Денисенко, Л. Я. Угрин, В. Г. Шипунов та ін.]. – Львів : Новий Світ-2000, 2014. – С. 608–610.

Кухта Б. З історії української політичної думки. – К. : Генеза, 1994. – 368 с.

Мартинець В. Чи дбати нам про чистоту раси? / За зуби й пазурі нації. – Париж: Видання Українського слова, 1937. – С. 94–171. URL: <http://www.vatra.cc/rasa/volodymyr-martynets-chy-dbaty-nam-pro-chystotu-rasy.html>

Москалюк М. Крушельницький Антін / М. Москалюк // Історія політичної думки : навч. енцикл. слов.-довід. / за наук. ред. д-ра політ. н. Н. М. Хоми ; [В. М. Денисенко, Л. Я. Угрин, В. Г. Шипунов та ін.]. – Львів : Новий Світ-2000, 2014. – С. 353–354.

Назарук О. В Будапешті: враження і думки з 34 Євхаристійного Конгресу в травні 1938 р. – Львів : Наклад УНО, 1938. – 160 с.

Назарук О. Ерема кай аноніми: Політична брошура, призначена для гартування будучих українських провідників / О. Назарук. – Львів, 1936. – 126 с.

Назарук О. Ідеологічні основи Української католицької народної партії. – Львів, 1931. – 64 с.

Онацький Є. Ідеологічні й тактичні розходження між фашизмом і націонал-соціалізмом / Є. Онацький. URL: <http://www.vatra.cc/evropa/onatskyu.html>

Онацький Є. Імперіалізм духа / Є. Онацький. URL: <http://klich.at.ua/publ/1-1-0-958>

Програмова заява Української Народної Обнови // Тисяча років української суспільно-політичної думки. – К. : Дніпро, 2001. – Т.7. – С. 330.

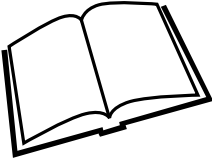
Резолюції Конгресу Українських Націоналістів: проект 1929 р. (2 лютого) // Конгрес Українських Націоналістів 1929 р.: Документи й матеріали. – Львів, 2006. – С. 297–304.

Рубльов О. С. Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції (20–50-ті роки ХХ ст.) / О. С. Рубльов, Ю. А. Черченко. – К. : Наук. думка, 1994. – 350 с.

Старосольський В. Й. Теорія нації / передм. І. О. Кресіної. – Нью-Йорк; Київ : Наук. Т-во ім. Т. Шевченка: Вища шк., 1998. – XL, 157 с.

Суспільно-політичні погляди Андрея Шептицького // Оранта, 29 липня 2014. URL: http://oranta.org/index.php?option=com_content&view=article&id=2347:suspilno-politychni-pogljady-andreja-sheptyckogo&catid=28:tema-nomera-cat&Itemid=2

ТЕМА 19

УКРАЇНЬСЬКА ПОЛІТИЧНА ДУМКА МІЖВОЄННОГО ПЕРІОДУ В СЕРЕДОВИЩІ ЕМІГРАЦІЇ

19.1. Загальний огляд політичної думки в середовищі української еміграції

19.2. Українська політична думка націоналістичного спрямування (М. Сціборський, Ю. Липа, Ю. Вассиян):

19.2.1. Політологічна спадщина М. Сціборського

19.2.2. Внесок у політичну науку Ю. Липи та Ю. Вассияна

19.3. Українська політична думка націонал-демократичного спрямування (С. Дністрянський, О. Ейхельман, О.-І. Бочковський):

19.3.1. Наукова спадщина С. Дністрянського

19.3.2. Політологічний аспект праць О. Ейхельмана

19.3.3. Політичні погляди О.-І. Бочковського

19.4. Українська політична думка консервативного спрямування (В. Липинський, С. Томашівський, В. Кучабський):

19.4.1. Внесок у політичну науку В. Липинського

19.4.2. Політологічна спадщина С. Томашівського та В. Кучабського

19.5. Українська політична думка соціал-демократичного (народницького) спрямування (Р. Лащенко, С. Шелухін):

19.5.1. Політичні погляди Р. Лащенка

19.5.2. Науковий доробок С. Шелухіна

19.1. Загальний огляд політичної думки в середовищі української еміграції

Українська політична думка міжвоєнного періоду ХХ століття в середовищі еміграції була представлена строкатим ідейно-політичним спектром, що охоплював більшість світових політичних доктрин. Були представлені такі ідеологічні напрями – націоналізм; націонал-демократія або націонал-державництво (у варіанті світових ідеологій – лібералізм); консерватизм; народництво (у варіанті світових ідеологій – народництво, найбільш наближений до соціал-демократії). Українські мислителі, представники усіх перелічених напрямів, стояли на позиціях незалежності України. Роз-

робляючи різні складові політологічної проблематики, вчені української еміграції залишили низку цікавих ідей і думок, актуальність яких не втрачена і сьогодні.

Представники української політичної думки, науковий доробок яких став предметом дослідження у цій темі, за місцем народження охоплювали географію всієї України. Згодом частина із них була дотичною до епохи національно-визвольних змагань українського народу 1917–1921 років (працювали в структурах УНР або ж ЗУНР) як науковці або ж практичні політики. У міжвоєнний період ХХ століття їхня професійна, наукова чи політична діяльність у певний спосіб була пов'язана зі середовищем української еміграції (окремих фрагментарно також із Західною Україною).

Так, навчання чи професійна діяльність пов'язували М. Сціборського, С. Дністрянського, О. Ейхельмана, О. Бочковського, Р. Лашенка, С. Шелухіна з Українським вільним університетом у Празі чи Українською господарською академією у Подєбрадах, а Ю. Липу, Ю. Вассіяна, В. Липинського, В. Кучабського, С. Томашівського – з різними науковими закладами Німеччини, Польщі чи Чехословаччини.

19.2. Українська політична думка націоналістичного спрямування (М. Сціборський, Ю. Липа, Ю. Вассіян)

19.2.1. Політологічна спадщина М. Сціборського

**Микола
Сціборський**
(1897–1941)

Визначним представником української політичної думки, відомим теоретиком (а також і практиком) українського націоналізму був *Микола Сціборський*. Основні праці: «Націократія» (1935), «Нарис проекту основних законів (Конституції) Української Держави» (1939), «Україна в цифрах» (1940), «Демократія» (1941), «Сталінізм» (1947) та ін.

У головній праці «Націократія» дослідник на базі ідеологій лібералізму, соціалізму, комунізму та фашизму фактично класифікує політичні режими (не вживаючи терміну «політичний режим») на демократичні (ліберальну демократію та соціал-демократію) і диктаторські, або ж тоталітарні (комунізм і фашизм). Мислитель виділяє ознаки політичних режимів, які сучасна політична наука вважає класичними.

Варто зазначити, що концепція Сціборського виникає у міжвоєнний період ХХ століття, характерною тенденцією якого стали критика хиб тодішнього парламентаризму та утвердження тоталітарних режимів. Визнаючи історичні заслуги демократії як певного, безумовно прогресивного порівняно з попередніми шаблями політичної еволюції, мислитель, водночас, акцентує увагу на її недоліках. Їх прояв, на думку мислителя, засвідчив кризу цього політичного ладу. Розвиток капіталізму в його класично-ліберальних формах призвів до небувалої соціальної диференціації та економічного визиску більшості громадян, позбавлених елементарного соціального захисту. «Формально вільний громадянин

перетворився на раба нової соціально-економічної системи» («Демократія»). Політичні партії, як незмінний атрибут демократії, використовуючи інструменти загального виборчого права, заявляє Сціборський, відображають «не загальнонаціональні інтереси, а виключно егоїстичні інтереси різних, іноді виразно антисоціальних груп» («Демократія»). У стремлінні здобути «виборчі голоси партійні чинники послуговуються різного роду груповими блокуваннями, закулісними інтригами, підкупством і корупцією» («Націократія»).

Аналізуючи соціалізм як політичну теорію та практику, Сціборський стверджує, що його поява стала наслідком розчарування у ліберальній демократії (не так у її принципах, як у практиці їх реалізації) та реакцією суспільства на вади цього політичного режиму.

Сціборський однаково негативно оцінює комунізм і як світогляд, і як політичну практику. Аналізуючи реалії суспільного життя в СРСР, мислитель акцентує увагу на різьчому контрасті між політичними деклараціями та дійсністю. Попри гасла «народного суверенітету», комуністична партія фактично захопила «всі ділянки державного, господарського і суспільного керування, тримаючи під червоним терором всі вияви життя» («Сталінізм»).

Ідеологія та політична практика фашизму, на думку Сціборського, стали реакцією «на стан сучасности, що його витворили демократія, соціалізм і комунізм». Актуальним для сучасної політичної науки залишається здійснений Сціборським порівняльний аналіз демократії з фашизмом у розрізі пріоритетності понять «людина – держава». «Демократія, визначаючи людину, з її вродженими правами і вартостями, за самоціль, послідовно дійшла до парламентаризму. Не те фашизм. Уважаючи наріжним каменем своєї ідеології націю-державу, він підпорядковує їй у цілості й суспільство, і окремих людей. Людині фашизм не відмовляє в її вартостях, одначе відношення громадянина до держави будує не на її «вроджених людських правах» (як це робить демократія), лише, насамперед, на її обов'язку перед нацією-державою. Демократія видвинула гасла: «свобода, рівність, братерство» («Націократія»). Їм фашизм протиставить свої гасла: «обов'язок, гієрархія, дисципліна» («Націократія»). Науковець, очевидно, закцентував увагу на принципах «держава для людини» і «людина для держави» як засадничих відмінностей між ідеологіями лібералізму та фашизму, режимами демократії і тоталітаризму.

Можемо однозначно стверджувати, що Сціборський, аналізуючи характер фашизму (як і раніше комунізму), виділив ознаки тоталітарного режиму, які сучасна політична

наука вважає класичними. Мислитель і комуністичні, і фашистські режими безсумнівно трактує як диктаторські (тоталітарні). Якщо до комуністичної диктатури ставлення теоретика українського націоналізму однозначно негативне, то до фашистської – двозначне. Мислитель сприймає фашизм за новітній націоналістичний рух, виступаючи

Лише державний устрій, де побіч принципів авторитарности правління [...] збережені також елементи суспільної контролі та самодіяльности [...] в стані своєчасно стримати переродження диктатури в антисуспільний чинник і забезпечити нації корисне сполучення авторитарности проводу зо збірною, діючою волею народних мас.

М. Сціборський, «Націократія»

адептом низки його засадничих принципів: 1) ролі «духа волі та ідей (спірітуалізм, волонтаризм, ідеалізм), як рішучих чинників історичного розвитку»; 2) «нація й держава понад класи і партії»; 3) корпоративного устрою держави; 4) творчої ролі провідної верстви («аристократії духу»), вождя нації.

Водночас викликають заперечення у мислителя виключність авторитарно-диктаторських методів правління та безконтрольність діяльності влади, властиві фашизмові. Сціборський виступає незаперечним прихильником активного залучення широкої громадськості до участі у здійсненні влади, налагодження зворотного зв'язку між суспільством і органами влади, функціонування механізмів ефективного громадського контролю. Гостру критику у Сціборського викликає фашистська ідеологема диктатури як постійного політичного режиму. Для теоретика українського організованого націоналізму диктатура була допустимою лише як «переходовий етап», тимчасове явище.

Не будучи прихильником жодного із типологізованих ним політичних режимів у повній мірі, мислитель запропонував модель оптимального, на його думку, режиму для політичної системи української нації на відповідному етапі розвитку – *націократії*.

Сціборський заперечує соціально-класову диференціацію суспільства та багатопартійність як її відображення. Натомість він пропонує виробничо-фахову диференціацію. Місце партій у політичній системі в умовах націократії займуть синдикати. Фахові синдикати (професійні спілки, що об'єднують групи людей за профілем виробництва) як форма суспільної організації націократії стають елементом державного організму, перетворюючи державу у спілку працюючих. Для вирішення соціально-економічних проблем із представників різних синдикатів формувались Господарські Ради на місцях і Всеукраїнська Господарська Рада в центрі.

Тільки через власну державу нація стає творчим чинником історії і повноправним господарем своєї власної долі.

М. Сціборський, «Націократія»

«Націократія» та «Нарис проекту основних законів (Конституції) Української Держави» проливають світло на погляди Сціборського щодо форми держави. Українська держава має бути республіканською за формою правління. Загальнодержавною законодавчою установою пропонувалася Державна Рада (Сойм), послі до якої обиратимуться на основі усіх

демократичних принципів виборчого законодавства. Кандидатів у послі по мажоритарних округах висуватимуть місцеві синдикати та Господарські Ради. Голова Держави, або Вождь Нації (водночас Голова Уряду) обиратиметься спеціальним органом – Національним Збором, що складатиметься з Державної Ради, Всеукраїнської Господарської Ради та представників синдикатів. Передбачалося створення Найвищого Суду з функціями конституційної юрисдикції.

Таким чином, передбачено чітку схему розподілу влади та систему стримувань і противаг між її гілками. За державним устроєм Українська Держава мала бути унітарною. Чітко визначалися права та обов'язки громадян.

Очевидно, що спектр наукових досліджень Сціборського далеко виходив за межі традиційного для націоналізму предмета досліджень «нація-держава».

19.2.2. Внесок у політичну науку Ю. Липи та Ю. Вассяна

Традиційно до представників української політичної думки націоналістичного спрямування зараховують творця української геополітики *Юрія Липу*. Основні праці: «Призначення України» (1938), «Чорноморська доктрина» (1940), «Розподіл Росії» (1941).

Мислитель визначив оптимальні, на його думку, геополітичні орієнтації України, окреслив її міжнародне призначення. Учений вважав, що ще з античних, київських і козацьких часів лише «вісь Південь – Північ є віссю українських земель» (а не вісь Схід – Захід) («Призначення України»). Південно-північна вісь зумовлює геополітичне значення для української державності Чорного моря і верхів'їв Дніпра.

У праці «Чорноморська доктрина» мислитель переконливо доводить, що геополітичний простір України – це басейн Чорного моря. Україна – це «склепіння довкола Чорного моря, склепіння, що має свій ключ, і свої пункти опертя, і свій геополітичний зміст» («Чорноморська доктрина»). Ключами української геополітики Липа вважав Білорусь (північний ключ) і Тавриду (Крим) (південний ключ). Державну спільноту з Білоруссю вчений вважав питанням життя для майбутньої Української держави, а володіння Тавридою – запорукою морської незалежності України.

У контексті своєї геополітичної доктрини Липа конструював конфігурацію можливих міжнародних союзів Української держави, стверджуючи, що «для зміцнення незалежності України, для повернення її в число світових потуг, тобто для повернення на вісь Північ – Південь, Закавказзя і Кавказ мають стати її союзниками проти експансії Москви».

Крим, Кубань, Донщина, Південна Україна – це місця, біля яких гуртується українська важка промисловість. Туди ж пливе хвиля українського активу. Найправдоподібніше, що і політичний центр нової України буде знаходитися в осередку цих теренів.

Ю. Липа, «Розподіл Росії»

Політику СРСР щодо українців учений вважав продовженням політики царської Росії. Заміна слова «російський» на термін «совєтський» не змінило суті російської імперської політики («Розподіл Росії»). Проявом останньої у геополітичній сфері стало визначення кордонів УРСР, у процесі якого російські більшовики «обтяли доступ України до Криму і до Дону. Бажання відтяти також і Донецький басейн зустріло серед українських комуністів такий опір, що Ленін не посмів виділити Донбас з території України» («Розподіл Росії»). Липа прогнозував, що об'єктом претензій Росії і у перспективі будуть саме південно-східні регіони України (актуальність думок мислителя очевидна у контексті сучасної російської агресії на сході України), у яких значною мірою зосереджуватиметься потенціал майбутньої Української держави.

Юрій Липа
(1900–1944)

Демократичне майбутнє Росії, вважав Липа, можливе лише за умови, коли вона не буде витратити усі життєві зусилля нації на утримання в покорі інших народів. За умов демократичного політичного ладу та вільного розвитку виробництва й економічних зв'язків від Росії почнуть відходити території, у першу чергу поза її європейською частиною. Пересічних росіян мислитель вважав заручниками російської імперської ідеї.

Події сьогодення є переконливим свідченням реалізації наукових передбачень Липи.

Одним із теоретиків і практиків українського націоналізму був *Юліан Вассиян*. У статті «До головних засад українського націоналізму» (1928) мислитель, обґрунтовуючи філософські підвалини українського націоналізму, розглядає останній як природну реакцію нації на суспільні виклики. Вассиян усвідомлює, що історична місія націоналізму не може бути зведена лише до боротьби за незалежність. На кожному етапі свого розвитку, в тому числі державного існування, українська нація потребуватиме націоналізму задля забезпечення «міцних форм державного життя».

Юліан Вассиян
(1894–1953)

Стверджуючи, що «ні політична партія, ні суспільна кляса, ні стан» не можуть представляти націю загалом, Вассиян тим самим заявляв, що жодна із форм державного правління та партійних систем не придатна для цілей націоналізму. Конкретних думок щодо прийнятних форм існування інституту держави мислитель не залишив.

У праці «Одиниця і суспільність» (1934) Вассиян досліджує діалектику зв'язку особи і суспільства (нації). Мислитель не применшує значення жодної із двох суспільних вартостей. По суті Вассиян в традиційному для націоналізму дусі стверджує, що повноцінне самовираження індивіда можливе тільки за умови сприйняття себе як частинки національного організму. При чому успіх національного саморозвитку, на думку мислителя, лежав у площині досягнення органічної єдності «еліти» і «мас».

Отже, українська політична думка націоналістичного спрямування міжвоєнного періоду ХХ століття у середовищі української еміграції залишила низку цікавих ідей і думок, актуальність яких не втрачена і сьогодні. Найбільш комплексно різні складові політологічної проблематики представлені у працях Сціборського.

19.3. Українська політична думка націонал-демократичного спрямування (С. Дністрянський, О. Ейхельман, О.-І. Бочковський)

19.3.1. Наукова спадщина С. Дністрянського

Визначним ученим, представником української політичної думки націонал-демократичного (націонал-державницького) спрямування був *Станіслав Дністрянський*.

Найбільш фундаментальні праці мислителя: «Загальна наука права і політики» (1923), «Погляди на теорії права та держави» (1925), «Нова держава» (1923). Дністрянський – творець проектів «Устрою Галицької держави» (1921) та «Конституції Західно-української народньої республіки» (1920).

Визнаючи невід’ємною ознакою держави наявність суверенної політичної влади, Дністрянський детально досліджує поняття суверенітету. Мислитель по суті виокремлює зовнішню і внутрішню складову (хоча в працях такі терміни не вживаються) цієї категорії. Перша пов’язана з визнанням правомірності влади даної держави зовнішнім світом, друга – власними громадянами. Перша утвердилася у міжнародному праві із становленням Вестфальської системи міжнародних відносин, друга – в епоху Великої французької революції. У сучасній, конституційній державі, «провідним шляхом якої є право», джерелом влади та носієм суверенітету виступає народ («Нова держава»).

Головною функцією держави Дністрянський називає «оборону на зверх і внутрішній суспільний лад», тобто захист територіальної цілісності на «міжнародній арені та охорону життя громадян всередині держави» («Загальна наука права і політики»).

Держава є самостійна, правова. Правний лад ґрунтується на людях і народах, тому людина як така і народи як такі мусять мати свої, державою заборонені права – затим іде поділ на людські і громадянські права, з одного боку, і народні права, з другого боку.

С. Дністрянський, «Загальна наука права і політики»

та ефективного функціонування органів державної влади виступає принцип її поділу на окремі гілки. «Запустити» конституційну модель республіки, за Дністрянським, повинні Установчі збори. Після їх закриття законодавча влада переходить до однопалатного парламенту – Народної Палати, яка обирається на основі демократичних принципів виборчого законодавства терміном на чотири роки. Причому парламент проголошується загальнонаціональним вищим органом законодавчої влади, залишаючи право обмеженої законотворчості місцевій владі.

Намагаючись розширити участь народу у здійсненні влади та реалізації свого суверенітету, Дністрянський пропонує, окрім Народної Палати, інші конституційні форми здійснення народовладдя в державі – Загальну народну раду (скликається для ревізії конституції), Народні збори (референдум) та Народні комори (організації, вибрані за професійно-фаховою ознакою з визначеною сферою діяльності).

**Станіслав
Дністрянський
(1870–1936)**

На чолі виконавчої влади республіки стоїть усенародно обраний Президент (обирається на термін чотири роки), який, відповідно до описаної Дністрянським форми правління, є главою держави та главою виконавчої влади водночас. При цьому вищим органом виконавчої влади науковець називає Раду Держави (кабінет міністрів).

Судова влада у народній республіці Дністрянського має реалізовуватися відповідно до демократичних принципів здійснення правосуддя. Окрім судів загальної юрисдикції, покликаних розглядати кримінальні та цивільні справи, мислитель пропонує спеціалізовані суди – торгівельні, промислові, військові, а також спеціальний судовий орган – Державний судовий трибунал, покликаний поєднувати функції верховного правосуддя та конституційної юрисдикції.

У концепції «народної республіки» Дністрянського чітко простежується механізм «стримувань і противаг» між гілками влади. Зокрема, парламент – Народна Палата може в такий спосіб впливати на виконавчу та судову владу: виходити з ініціативою до Загальної народної ради щодо відставки Президента; давати згоду на притягнення Президента до відповідальності; приймати закони, що регулюють порядок функціонування органів виконавчої влади; вимагати присутності на своїх засіданнях членів уряду; пропонувати до обрання половину членів Державного судового трибуналу; приймати закони, що регулюють порядок функціонування органів судової влади; висувати політичні звинувачення проти суддів.

Виконавча влада – Президент (глава держави) і Рада Держави (уряд) можуть впливати на законодавчу та судову гілки влади: реалізовувати право розпуску парламенту; здійснювати законодавчі повноваження у період виборів парламенту; застосовувати своєрідне право вето на закони; призначати половину членів Державного судового трибуналу; призначати та звільняти голову державної юстиції; призначати суддів.

Нарешті судова гілка влади в особі Державного судового трибуналу теж впливає на законодавчу та виконавчу владу: перевіряє закони на предмет конституційності; підтверджує або заперечує невиконання обов'язків депутатами парламенту; перевіряє нормативні акти органів виконавчої влади; бере участь у процедурі відсторонення від влади Президента.

19.3.2. Політологічний аспект праць О. Ейхельмана

Отто Ейхельман
(1854–1943)

Ще одним відомим ученим, представником української політичної думки націонал-демократичного (націонал-державницького) спрямування в середовищі еміграції був автор «Проекту Конституції (Основних державних законів) Української народної республіки» (1921) *Отто Ейхельман*. До важливих праць його авторства також відносимо «До питання історії міжнародного права» (1886), «Нарис лекції із міжнародного права» (1909).

В основі державно-територіального устрою незалежної України вчений ставив принцип федерації. УНР мала складатися з окремих федеральних одиниць – Земель – із власним управлінням і законодавством. Передбачалося чітке розмеж-

Розділ 3. Еволюція вітчизняної політичної думки у першій половині ХХ століття

ування владних функцій окремих Земель і центральної влади. Державно-територіальний устрій мав забезпечувати поєднання загальнонаціональних, регіональних і місцевих інтересів, гарантуючи водночас єдність та цілісність державної території.

Ейхельман, будучи прихильником республіканської форми правління, надавав важливого значення проблемі встановлення та розвитку парламентаризму. На думку мислителя, лише верхній Установчій владі, здійснюваній народом через референдум, належить виключне право змінювати конституцію держави («Проект Конституції (Основних державних законів) Української народньої республіки»). Вищим органом законодавчої влади проголошувався Федерально-державний парламент, що мав складатися з двох палат: Земсько-державної палати і Федерально-державної ради. Перша повинна складатися із представників окремих земель, друга – обиратися всенародно на основі демократичних принципів виборчого права терміном на чотири роки.

За Проектом, главою держави та главою виконавчої влади водночас, відповідно до концепції республіки Ейхельмана, визначається Федерально-державний голова. Він обирається терміном на шість років Об'єднаним зібранням обох палат парламенту і членів Федерально-державного суду. Однак у випадку вимоги громадян протягом трьох місяців із часу обрання кандидатура глави держави може бути винесена також на всенародний референдум. Безпосередньо виконавчу владу повинен був здійснювати уряд (Рада Міністрів), склад якого призначався Федерально-державним парламентом за пропозицією Федерально-державного голови.

Вищим органом судової влади в концепції республіки Ейхельмана проголошувався Федерально-державний суд. Його склад обирався спільним зібранням обох палат Федерально-державного парламенту.

У концепції федеративної республіки Ейхельмана виразно простежується баланс між гілками влади. Так, законодавча гілка, представлена інститутом Федерально-державного парламенту, має такі важелі впливу на виконавчу та судову: обирає (на об'єднаному зібранні обох палат парламенту) главу держави; затверджує міністрів та інших урядовців, запропонованих на посади главою держави; наглядає за виконавчою владою; виступає учасником процедури дострокового звільнення глави держави із займаної посади; вибирає половину зі загальної кількості вищого федерального суду.

Виконавча гілка влади – Федерально-державний голова (глава держави) та Рада міністрів (уряд) – у такий спосіб впливає на законодавчу та судову: бере участь у процедурі розпуску однієї чи обох палат парламенту; пропонує на затвердження парламенту та звільняє членів уряду; призначає частину складу вищого федерального суду.

Судова влада в особі найвищого її органу Федерально-державного суду: бере участь у процедурі обрання, а також дострокового звільнення зі займаної посади глави держави; тлумачить конституційні норми за зверненням вищих державних інституцій.

Ейхельман, віддаючи перевагу європейській спрямованості зовнішньої політики України, водночас не заперечував можливості у далекій перспективі утворення союзів із Росією на рівноправній основі. Оцінюючи перспективи України у європейському просторі, учений застерігав від завишених очікувань щодо допомоги країн

Держава існує і функціонує для людей, що в ній живуть.

О. Ейхельман, «Проект Конституції (Основних державних законів) Української народньої республіки»

Західної Європи. Ейхельман позитивно ставився до світової практики утворення міждержавних союзів у формі конфедерацій при повному збереженні принципу суверенітету держави.

Отже, основними представниками української політичної думки націонал-демократичного (націонал-державницького) спрямування у зазначений період були С. Дністрянський та О. Ейхельман. Обидва вчені створили концепції демократичних республік із чітким балансом повноважень між державно-політичними інститутами. Виходячи зі сучасних характеристик різновидів республік, модель Дністрянського можна віднести до президентської (частково змішаної у президентсько-парламентському варіанті), а модель Ейхельмана – до парламентської (частково змішаної у парламентсько-президентському варіанті) республік. У концепціях республіканських форм правління обох учених детально розписано механізм «стримувань і противаг» між гілками влади.

19.3.3. Політичні погляди О.-І. Бочковського

Політична думка націонал-демократичного спрямування у міжвоєнний період була представлена також *Ольгердом-Іпполитом Бочковським*. На відміну від своїх колег, що досліджували в основному проблеми державно-конституційного устрою,

**Ольгерд-Іпполит
Бочковський**
(1885–1939)

Бочковський є фахівцем із проблем націєтворення. Основні праці: «Націологія і націографія» (1923), «Боротьба народів за національне визволення» (1932), «Вступ до націології» (1934), «Наука про націю та її життя» (1939).

Мислитель виділяв націю як окремий суб'єкт суспільного життя. Головною ознакою нації вважав духовну спільність, що ґрунтується на національній свідомості. В українській політичній думці Бочковський започаткував напрям наукових досліджень – *націологію*, ввів у науковий обіг поняття «*етнополітика*». Остання покликана вивчати політичні аспекти життя нації, зокрема питання політичного самовизначення.

Етнополітика, на думку ученого, має окреслити тенденції та перспективи націо-державних взаємин. До предметного поля етнополітології Бочковський зараховував також питання соборності як у національних, так і у державних аспектах. Значну увагу мислитель приділяв проблемам асиміляції як із точки зору соціології, так і націології, звертаючи особливу увагу на неспроможність примусової асиміляції, яку політичними й адміністративними засобами здійснює держава. Примусова асиміляція – політичний анахронізм, вона руйнує підвалини держави, що до неї вдається, та гартує сили переслідуваного народу.

Окрему увагу Бочковський приділяв співвідношенню політичних інститутів держави та партії. Він гостро критикував тенденції щодо ототожнення понять нації та політичної партії, зазначаючи, що диктатура комуністичної партії в СРСР призвела до трактування національного питання у класовому, а не національному аспекті.

Тенденція опанування всією нацією однією партією була притаманна і гітлерівській Німеччині, де була проголошена «тотальність» нації. Бочковський вважав, що національна ідея може народитися лише під знаком демократії, саме під її захистом повстали й розвинулися національні рухи в Європі.

Учений виділяв дві фази в розвитку народо- та націєтворення: 1) старшу (довшу), коли народ постає і твориться (*етногенез*); 2) новітню (значно коротшу), коли він шляхом масового усвідомлення перетворюється у новітню націю (*націогенез*) («Наука про націю та її життя»).

Досліджуючи історію українського націоналізму, Бочковський виділяв демократичний або гуманістичний націоналізм, який вважав історичним покликанням української нації, а також т. зв. ірраціональний паннаціоналізм Донцова, який характеризував негативно. Паннаціоналізм є антитезою націократії, яка має можливість вирішити національну проблему, створивши умови для співжиття та співпраці всіх народів.

19.4. Українська політична думка консервативного спрямування (В. Липинський, С. Томашівський, В. Кучабський)

19.4.1. Внесок у політичну науку В. Липинського

Визначним мислителем, ідеологом українського консерватизму й одним із основоположників вітчизняної політичної науки був *В'ячеслав Липинський*. Серед численних праць варто виділити: «Україна на переломі. 1657–1659» (1920), «Релігія і церква в історії України» (1925), «Листи до братів хліборобів. Про ідею і організацію українського монархізму» (1926). У працях мислителя наявна широка політологічна проблематика: держава та її форма, політичний режим, легітимність влади, політична еліта, формування нації.

Розчарування у неефективності демократичних методів організації влади в епоху національно-визвольних змагань Українського народу 1917–1921 роках підштовхнуло Липинського до пошуку більш адекватних форм державної організації. Мислитель визначає три форми державно-політичного ладу: 1) демократія з республікою; 2) охлократія з диктатурою; 3) класократія із правовою монархією.

Однозначно засуджуючи диктатуру, мислитель водночас доводив переваги монархії перед республікою: «Авторитет, влада й відповідальність у народа внизу, а свобода й безвідповідальність зверху – це державний принцип Народньої Республіки. Свобода внизу, а авторитет, влада й відповідальність зверху – це державний принцип Трудової Монархії» («Листи до братів хліборобів»). Саме третю форму державного будівництва Липинський вважав оптимальною для українців на даному етапі політичної зрілості та національної самоідентифікації. Учений позиці-

**В'ячеслав
Липинський**
(1882–1931)

онував себе як принциповий прихильник монархії у традиційній для українців формі гетьманату. Саме спадщиною козацької держави Липинський обґрунтовував «історичний легітимізм» українців на власну державу.

Майбутня незалежна держава видавалася Липинському спадковою монархією на чолі з Гетьманом як символом нації та представником всього суспільства. При цьому мислитель не був адептом абсолютних монархій російського зразка, називаючи їх «спадковими диктатурами». Українська «правова монархія» будувалася на принципах конституціоналізму та розподілу влад на три гілки. Функції влади у майбутній монархії розподілялися так: Гетьман, який персоніфікує та репрезентує державу, є представником аристократичної династії, що уособлює вищість і авторитет; Гетьманська Управа – виконавчий орган, який очолює й організовує внутрішню та зовнішню політику (члени управи призначаються гетьманом за погодженням із Радою Присяжних); Законодавчий Орган – класократичне представництво, куди обираються кращі представники від селянських, робітничих, купецьких та інших станів (партійне представництво заперечувалося); Рада Присяжних – вищий судовий орган, на який покладалися в тому числі наглядові функції за Гетьманом.

Липинський, відповідно до сучасних класифікацій форм правління, був прихильником дуалістичної конституційної монархії. Гетьман як «суверен незалежності української нації» та верховний головнокомандувач формував і очолював виконавчу владу. Орган законодавчої влади мав складатися з двох палат, територіальної та трудової, або нижчої та вищої. Перша мала представляти інтереси окремих земель України, друга – організацій працівників і професійних спілок. До нижчої палати (з'їзду Рад окремих земель) входили представники окремих земельних Рад (по 3–4 представники від кожної землі), вибрані у кожній землі відповідно до усіх демократичних принципів виборчого права. Вища палата представляла класократичні трудові організації та професійні спілки – селянсько-хліборобські, робітничі, наукові, релігійні, освітні, промислові, фінансові тощо («Листи до братів хліборобів»).

Попри заперечення політичних партій та властивого ліберальній демократії парламентаризму, Липинський виступає прихильником політичного плюралізму, стверджуючи, що «для опозиції Його Величності завжди буде місце поруч уряду Його Величності в нашій Гетьманській Україні» («Листи до братів хліборобів»). У політичній програмі мислителя також проголошувалися гарантії недоторканості особи та приватної власності. Замість партійного представництва проголошувалися принципи класократії.

Класократія, за Липинським, – це суспільно-політичний лад, що передбачав соціальну диференціацію на класи та стани. Класи – хліборобський (поміщики, селяни); промисловий (власники підприємств, інженери, робітники); фінансовий і купецький; комунікаційний (залізничники, шофери, поштарі); інтелігенція (духовенство, учителі, журналісти, адвокати, лікарі). Стани (існують в межах класів) – організатори й організовані; перші – активна меншість, другі – пасивна більшість. У хліборобів це – поміщики і селяни, у промисловців – власники і робітники тощо. Активна меншість обмежує свою владу послухом монархові. Монарх, у свою чергу, обмежується законами, прийнятими у законодавчих установах представниками класів.

Активна меншість – кращі представники класів і станів – складає національну аристократію, що виступає політичною елітою. Саме останній Липинський відводив винятково важливу роль у процесі українського державотворення. Особливо підкреслювалося значення основного для українського народу класу хліборобів.

Тільки коли існує об'єднуюча спільна ідея української національної незалежності, можемо говорити про існування української нації.

В. Липинський, «Листи до братів хліборобів»

Важливе місце у науковій спадщині Липинського займає співвідношення понять «нація» – «держави». У мислителя ці поняття по суті отождожуються. Принцип формування нації за Липинським – «територіальний патріотизм» – почуття солідарності між усіма мешканцями України незалежно від їхнього етнічного походження. Територіальний патріотизм Липинський протиставляє етнічному націоналізму та шовінізму. Погляди мислителя відповідають концепціям політичної та громадянської нації.

За przekonаннями Липинського, без власної держави Україна ніколи не зможе мати перспективи державотворчої нації. Через «державу» до «нації» – варіант націєтворення за Липинським. Причому формою держави повинна бути пропонується мислителем спадкова монархія. Липинський писав: «Без української Монархії – в формі діничного, а не виборного Гетьманства – не може повернути до Української Нації політично-чесна, державно-творча частина помосковлених і спольщених дворянських верхів хліборобського класу: не може бути сформована... селянсько-хліборобська аристократія», покликана об'єднати українське суспільство і повести його до державо- та націєтворення («Листи до братів хліборобів»).

Липинський стверджує, що в епоху національно-визвольних змагань українського народу 1917–1921 років у середовищі інтелігенції існували три зовнішньополітичні напрями: проросійський, пропольський та орієнтація на власні сили. Будучи прихильником побудови незалежної Української держави як повноправного суб'єкта міжнародних відносин, мислитель не заперечував можливості укладення в перспективі міждержавних союзів із Росією на рівноправних засадах: «Союз трьох Русей – Московської, Української і Білоруської – можливий лише тоді, коли кожна Русь створить на своїй землі власну національну державу» («Листи до братів хліборобів») та побудує об'єднуючу все суспільство власну політичну націю.

Коли відродження націй відбувається без національного ідеалізму, без любові до цілої нації в усіх її класах і групах, без того ідейного національного пафосу, того романтичного захоплення [...], то остається тільки форма – мертва шкарлупина без зерна.

В. Липинський, «Листи до братів хліборобів»

19.4.2. Політологічна спадщина С. Томашівського та В. Кучабського

Відомим представником українського консерватизму був *Василь Кучабський*.

Основні праці: «Більшовизм і сучасне завдання українського народу» (1925), «Україна і Польща» (1933), «Українська державна путь» (1934).

В основу політичних тверджень мислителя було покладено детальний аналіз розвитку української державності в епоху національно-визвольних змагань 1917–1921 років. Кучабський доходить висновку про неможливість створення концепції універсального, придатного для різних епох і культурних традицій державно-політичного ладу. Наслідком процесів демократизації та супроводжуючої її анархізації суспільно-політичного життя, вважає учений, часто виступає перехід до диктатури, вади якої Кучабський нещадно викриває на прикладі більшовизму. Засуджуючи республіканську форму правління як демократичного, так і диктаторського зразка, мислитель позиціонує себе адептом монархії («Більшовизм і сучасне завдання українського народу»).

Василь Кучабський
(1895–1971)

На чолі процесу державотворення Кучабський бачив «людей військового духу і організації» з огляду на втрату іншими суспільними верствами можливостей очолити дані процеси. Водночас мислитель не заперечував ролі у державному будівництві великих землевласників, селянства та інтелігенції за умови відродження їхніх державницьких інстинктів.

Нацією Кучабський вважав своєрідний психічний стан національного комплексу відчуттів. Кожна нація, на думку мислителя, виростає з певного етнічного центру, однак може виходити за його межі.

Осмислюючи вагу державної ідеології, а це в його розумінні був консерватизм, мислитель писав, що вона – успадкована від сусідніх національно-державницьких доктрин і є «річчю моди», яким донедавна був всесвітній федералізм М. Драгоманова. Можна стверджувати, що розпад імперій після Першої світової війни та активізація визвольної боротьби «неісторичних» націй переконували вченого в появі нових ідеологій, які найбільш повно відповідають особливостям історичного процесу всієї Європи. Фактично Кучабський розглядав консервативну і націоналістичну ідеї як головні чинники, що «підважили» домінування державних народів над іншими.

Кучабський стояв на позиціях самостійності України, засуджуючи як промосковські, так і пропольські орієнтації. Так звану «державність Радянської України» вважав абсолютно фіктивною. У Галичині, яку мислитель вважав «українським П'ємонтом», умови для національного життя були дещо кращими.

Свою консервативну ідеологію Кучабський конструював як аристократичну доктрину.

До визначних представників українського консерватизму традиційно відносимо також *Степана Томашівського*. Основні праці мислителя: «Галичина» (1915), «Під колесами історії» (1922).

Томашівський, на відміну від Липинського, не проводить чіткого розмежування між монархією та республікою, не ототожнює останню із демократією водночас. Мислитель дотримується вірного з позицій сучасної політичної науки постулату, що

**Степан
Томашівський**
(1875–1930)

як демократичні, так і недемократичні режими можуть бути властиві як республіканським, так і монархічним формам правління. При цьому Томашівський однозначно засуджує абсолютну форму монархії, передусім у її східнодеспотичному (московському) варіанті.

Аналізуючи політичний лад держав епохи античності, вчений робить висновок про можливість самозаміни форм правління шляхом переходу у свою протилежність унаслідок мирної еволюції. Томашівський не відкидає прийнятності для України республіканської форми державного правління за умови, що вона еволюціонує з традиційної для українців монархічної форми правління. Лише остання, на думку мислителя, допоможе консолідувати суспільство, подолати протиріччя між соціальними угрупованнями та чвари між політичними лідерами, тому починати традицію українського

державотворення однозначно потрібно з монархії.

Традиції українського державотворення Томашівський виводив із історії Галицько-Волинського князівства. Учений виступав адептом ідеї окремого процесу державотворення для Галичини та Наддніпрянської України. За зразок політичної організації автономії західноукраїнських земель (Галичини) у міжвоєнний період ХХ століття мислитель узяв англійську парламентську монархію з широкими повноваженнями органів місцевого самоврядування. Передбачався поділ влад на законодавчу палату та виконавчий орган – державну раду, члени якої обирали монарха. Мислитель водночас підкреслював особливу роль Галичини та греко-католицької церкви у процесі українського державотворення та європеїзації українців. На думку мислителя, лише Галичина зберегла український дух завдяки близькості до Заходу та підтримці церкви. Томашівський розглядав Галичину, а не всю Україну, як спадкоємницю держави короля Данила, а Галицько-Волинське князівство – першою українською державою.

Аналізуючи національно-визвольні змагання на Наддніпрянській Україні, Томашівський високо цінував надбання держави гетьмана П. Скоропадського, при цьому різко критикуючи у праці «Під колесами історії» анархію та міжусобиці періоду Центральної Ради та Директорії.

Томашівський дотримувався ідеї мирної еволюції існуючих форм правління, вважаючи, що республіканська форма правління може бути найгіршою деспотією, а монархія – демократичною, якщо вона не абсолютна.

Отже, представники української політичної думки консервативного спрямування В. Липинський, В. Кучабський і С. Томашівський у своїх теоріях державного будівництва спиралися на ідеї відповідно «легітимної трудової монархії», «міліарної монархії» та «клерикальної монархії».

19.5. Українська політична думка соціал-демократичного (народницького) спрямування (Р. Лащенко, С. Шелухін)

19.5.1. Політичні погляди Р. Лащенка

До представників української політичної думки соціал-демократичного (народницького) спрямування, що діяли в середовищі української еміграції, відносимо *Ростислава Лащенка*. Основні праці: «Лекції по історії українського права. Т.1: Княжа доба» (1923), «Лекції по історії українського права. Т.2: Литовсько-польська доба» (1924), «Вогнище української культури» (1921).

Ростислав Лащенко
(1878–1929)

Лащенко чітко позиціонував себе як прихильник розбудови незалежної Української держави з республіканською формою правління, демократичним режимом і федералістичним устроєм. Мислитель підкреслював тяглість традицій українського державотворення, розцінюючи національно-визвольні змагання 1917–1921 років як продовження державницьких традицій княжої та козацької доби.

Витоки традицій народоправ'я учений виводив із характеру державного життя Київської Русі, що базувалося на таких принципах: «ідея народоправства, проявом якої було віче; ідея децентралізації влади з автономією громад і місцевою самоуправою; виборні органи влади паралельно з князівськими; договірний характер норм (договори між князями, між князями і землями); безпосередня участь громадян у державному житті» («Лекції по історії українського права. Т.1: Княжа доба»).

При виборі форм правління, вважав мислитель, потрібно враховувати традиції державотворення у минулому та менталітет українського народу. Велику увагу Лащенко приділяв принципам народоправ'я, захисту прав і свобод людини, політичного плюралізму, відповідальності та підконтрольності влади.

Утвердження демократії та становлення незалежності, на думку мислителя, це паралельні процеси. Концептуальними засадами розбудови держави виступають народоправ'я, безкласовість, демократизм. Ідею демократії учений ототожнював із народоправ'ям як характеристикою історичного розвитку українського народу.

Легітимною Лащенко вважав таку владу, яка опиралась насамперед на представництво інтересів, забезпечуючи невід'ємне право народу брати безпосередню участь у процесі становлення української держави, ухваленні та впровадженні владних рішень. Основою української державності визначив парламентський устрій.

Українські землі вже за своєї протойсторії мають власний громадський лад та зародки національно-державної свідомості.

Р. Лащенко, «Вогнище української культури»

Під поняттям «народ» Лащенко розумів об'єднання усіх громадян країни незалежно від етнічної, релігійної чи соціальної приналежності. Учений, по суті, стояв на наукових позиціях «політичної нації».

Лащенко є автором оригінальної концепції національної ідеї, засадничими принципами якої є право, мова, освіта, культура, проте структуроутворюючим елементом цієї системи принципів є мовна політика. Вчений відстоював ідею про статус укра-

їнської мови як державної. Українську мову, як і право, він трактував як складову частину національної ідеї, важливий чинник національної ідентичності українського народу.

Майбутнє української держави учений спроектував у формі федеративної демократичної республіки парламентського типу. У віддаленій перспективі Україна мала увійти до складу світового федеративного союзу на засадах політичної незалежності суб'єктів федерації для реалізації реальної форми демократії й ідеї народоправ'я.

Політична концепція Лашенка містить стратегічні напрями зовнішньополітичної співпраці в системі міждержавних відносин: 1) Україна – балканські країни; 2) Україна – Росія; 3) Україна – Польща; 4) Україна – Німеччина, які мали особливе значення в період національно-визвольних змагань українського народу 1917–1920 років. Позиція вченого полягала у тому, що у процесі державного будівництва Українська держава повинна покладатись здебільшого на власні національні сили.

19.5.2. Науковий доробок С. Шелухіна

Представником української політичної думки соціал-демократичного (народницького) спрямування був *Сергій Шелухін*. Основні праці: «Історикоправні підстави нашої державності» (1929), «Україна – назва нашої землі з найдавніших часів» (1936).

До ознак держави Шелухін відносив верховну владу, народ і територію. Учений виділяв три способи організації верховної влади (форми держави): демократичну республіку, монархію та диктатуру. У демократичній республіці, до адептів якої зараховував себе Шелухін, народ, як носій суверенітету, делегує повноваження органам влади. При монархії верховна влада належить фізичній особі (монархові), а при диктатурі більшість народу позбавлена влади.

На відміну від представників української політичної думки консервативного спрямування, Шелухін стверджував, що українська державницька традиція залишила традиції не монархії, а народоправ'я. Монархія, носієм якої виступає аристократія, є чужою українському народові й антинаціональною, оскільки український аристократ швидше знайде мову із аристократом польським чи російським, ніж із селянином чи робітником – представником власного народу.

Учений підкреслював, що кожна нація має право на свій вільний розвиток, який може забезпечити тільки власна держава. Виходячи з принципів державного права, Шелухін акцентував увагу на трьох аспектах – верховній владі, народові та території. Важливим за Шелухіним є організація правової держави, в якій питання про людську особу, її статус в державі та в суспільстві, людські взаємини та ступінь свободи громадян та їх відносин із державою повинні регулюватися законом про «народність» у державі, про права громадян. Щодо території, то головним для ученого

Сергій Шелухін
(1864–1938)

були питання організаційно-територіального будівництва України, де важливе місце відводилося визначенню статусу етнічних та історичних регіонів, зокрема, Кубані, Галичини, Дону та Криму, які могли б стати окремими автономними одиницями майбутньої Української держави. Шелухін вважав, що умовою здобуття державності виступає соборність нації.

Патріот любить Батьківщину, свій нарід і рідну культуру – свободу, право, мову й інші блага своєї народності, віддається службі їй усією душею, дбає про вищий розвиток і процвітання її [...] захищає та обороняє її від ворогів та напасників усіма силами, жертвуючи їй своїм життям.

С. Шелухін, «Україна – назва нашої землі з найдавніших часів»

що складається з різних народностей і вміщує в собі всі народності, – вважав учений.

Будучи прихильником теорії кельтського походження Русі, Шелухін майбутнє України бачив у складі Чорноморської адриатичної федерації. Висував мислитель також ідею слов'янської федерації колишніх поневолених народів (тих, що перебували у складі Австро-Угорської та Російської імперій). В Українській державі федеративний устрій, за Шелухіним, може запроваджуватися лише тоді, коли витвориться традиція незалежного існування.

Таким чином, концепції Р. Лещенка та С. Шелухіна базувалися на принципах демократії, республіки та федерації.

□□□ □□□ □□□ □□□ □□□

Таким чином, українська політична думка міжвоєнного періоду ХХ століття в середовищі еміграції представляла головні світові ідейно-політичні напрями: націоналізм; націонал-демократію або націонал-державництво (у варіанті світових ідеологій – лібералізм); консерватизм; народництво (у варіанті світових ідеологій напрямом, найбільш наближений до соціал-демократії). Спільним моментом наукової спадщини українських політичних мислителів – представників усіх вищезгаданих напрямів і течій – була підтримка української державницької позиції.

Так, представники українського націоналізму піднімали проблематику політичного режиму, ідеології, форми правління (М. Сціборський), геополітики (Ю. Липа), діалектики зв'язку особи та суспільства-нації (Ю. Вассиян). Націонал-демократичний напрямок представляли визначні учені-конституціоналісти С. Дністрянський та О. Ейхельман, що детально розробляли проблематику форм державного правління та державно-територіального устрою, розподілу влади, системи «стримувань і противаг» між її гілками, а також дослідник питань націєтворення та етнополі-

тики О. Бочковський. Представники української політичної думки консервативного спрямування В. Липинський, В. Кучабський і С. Томашівський у своїх теоріях державного будівництва спиралися на ідеї відповідно «легітимної трудової монархії», «міліарної монархії» та «клерикальної монархії», досліджуючи також проблематику націотворення, співвідношення «еліти» та «мас», міжнародних відносин і геополітики. Концепції народників Р. Лашенка та С. Шелухіна базувалися на принципах демократії, республіки та федерації, стосувалися також проблематики прав і свобод людини, політичного плюралізму, відповідальності та підконтрольності державної влади, міжнаціональних і міжнародних відносин.

Результати досліджень учених української еміграції, що становлять одну із найвагоміших складових української політичної науки загалом, мали відчутний вплив на подальший розвиток політичної думки; водночас вони можуть і повинні використовуватися у теорії та практиці сучасного українського політико-державного будівництва.

Питання для самоконтролю

1. Які складові політологічної проблематики піднімалися у наукових дослідженнях М. Сціборського?
2. У який спосіб М. Сціборський класифікував ідеології та політичні режими?
3. Розкрийте сутність поглядів М. Сціборського на форми держави, викладені у праці «Націократія».
4. Охарактеризуйте зміст геополітичної концепції Ю. Липи.
5. Визначте діалектику взаємовідносин у площині «особа – нація» у поглядах Ю. Вассіяна.
6. Оцініть внесок С. Дністрянського та О. Ейхельмана в політико-правову теорію.
7. Опишіть принцип «розподілу влади» у концепції «народної республіки» С. Дністрянського.
8. Розкрийте дію механізму «стримувань і противаг» між гілками влади у моделі республіки О. Ейхельмана.
9. Порівняйте моделі республік С. Дністрянського та О. Ейхельмана.
10. У чому сутність концепції націотворення О. Бочковського?
11. Які складові політологічної проблематики піднімалися у наукових дослідженнях В. Липинського?
12. Розкрийте зміст концепції «Трудової Монархії» В. Липинського.
13. Що таке «класократія»?
14. Розкрийте зміст концепції «міліарної монархії» В. Кучабського.
15. Охарактеризуйте сутність теорії «клерикальної монархії» С. Томашівського.
16. Опишіть основні ідеї української політичної думки народницького спрямування.
17. Розкрийте погляди Р. Лашенка та С. Шелухіна на ідею «народоправ'я».
18. В чому сутність ідей федералізму в наукових концепціях Р. Лашенка та С.

Шелухіна?

Література

Бочковський О. І. Вступ до націології / О. І. Бочковський. – Мюнхен, 1992. – 338 с. URL: <http://diasporiana.org.ua/ideologiya/1068-bochkovskiy-o-i-vstup-do-natsiologiyi/>

Вассиян Ю. Одиниця і суспільність / Ю. Вассиян. – Торонто, 1957. – 90 с. URL: <http://diasporiana.org.ua/ideologiya/226-vassiyanyu-odinitya-y-suspilnist/>

Вассиян Ю. Твори: суспільно-філософські нариси / Ю. Вассиян. – Торонто : Євшан-Зілля, 1972. – 287 с.

Вдовичин І. Я. Свобода особи в правій українській політичній думці (20–30 рр. ХХ ст.) / І. Я. Вдовичин. – Івано-Франківськ : Місто НВ, 2010. – 512 с.

Гелей С. Д. Василь Кучабський: від національної ідеї до державності / С. Д. Гелей. – Львів : Вид-во «Коопосвіта», 1998. – 532 с.

Гетьманчук М. П. Сергій Шелухін: суспільно-політичні погляди та державотворчі ідеали / М. П. Гетьманчук, Я. Б. Турчин. – Львів : Досл.-видавн. центр НТШ, 2006. – 214 с.

Гонюкова Л. Сціборський Микола / Л. Гонюкова // Історія політичної думки : навч. енцикл. слов.-довід. / за наук. ред. д-ра політ. н. Н. М. Хоми ; [В. М. Денисенко, Л. Я. Угрин, В. Г. Шипунов та ін.]. – Львів : Новий Світ-2000, 2014. – С. 620–621.

Гринів О. І. Українська націологія між світовими війнами: історичні нариси / О. Гринів. – Львів : Світ, 2008. – 430 с.

Демиденко Н. М. «Речник суспільної злагоди»: В'ячеслав Липинський та його ідеологічна доктрина державотворення в Україні у 20-х роках ХХ століття / Н. М. Демиденко // Сумська старовина. – 2014. – № 43–44. – С. 100–106.

Демчишак Р. Б. Зовнішня політика держави в українській політичній думці Західної України націоналістичного спрямування міжвоєнного періоду ХХ ст. / Р. Б. Демчишак // Українська національна ідея: реалії і перспективи розвитку. – 2014. – Вип. 26. – С. 15–21.

Демчишак Р. Б. Ідеологічні засади типологізації політичних режимів у політологічній спадщині Миколи Сціборського / Р. Б. Демчишак // Гілея. – 2014. – Вип. 83 (4). – С. 408–412.

Демчишак Р. Б. Держава у політологічній спадщині Станіслава Дністрянського / Р. Б. Демчишак // Вісн. Дніпропетр. ун-ту. – Сер. : «Філософія. Соціологія. Політологія». – 2015. – № 1 (23). – С. 47–54.

Демчишак Р. Б. Розподіл влади як центральний принцип функціонування системи державного правління в українській політичній думці націонал-демократичного спрямування (Західна Україна та середовище еміграції у міжвоєнний період ХХ ст.) / Р. Б. Демчишак // Гілея. – 2015. – Вип. 103 (12). – С. 339–344.

Денисюк С. Томашівський Степан / С. Денисюк // Історія політичної думки : навч. енцикл. слов.-довід. / за наук. ред. д-ра політ. н. Н. М. Хоми ; [В. М. Денисенко, Л. Я. Угрин, В. Г. Шипунов та ін.]. – Львів : Новий Світ-2000, 2014. – С. 637–639.

Дністрянський С. Загальна наука права і політики / С. Дністрянський. – Прага : Наклад Укр. ун-ту в Празі, 1923. – 393 с.

Дністрянський С. Нова держава / С. Дністрянський. – Відень, Прага, Львів : Український скиталець, 1923. – 29 с.

Ейхельман О. Проект Конституції (Основних державних законів) Української народної республіки / Турчин Я. Б. Отто Ейхельман: постать на зламі століть. Політологічний дискурс. – Львів : Вид-во Львівської політехніки, 2010. – С. 439–519.

Ейхельман О. Проект Конституції (Основних державних законів) Української народної

Розділ 3. Еволюція вітчизняної політичної думки у першій половині ХХ століття

республіки / Конституційні акти України. Невідомі Конституції України. – К. : Філософська і соціальна думка, 1992. – С. 149–219.

Івасечко О. Державницька концепція Р. Лашенка в контексті розвитку політичної науки міжвоєнного періоду (1918–1939) / О. Івасечко // Гілея. – 2011. – Вип. 49 (7). – С. 666–670.

Івасечко О. Лашенко Ростислав / В. Малиновський // Історія політичної думки : навч. енцикл. слов.-довід. / за наук. ред. д-ра політ. н. Н. М. Хоми ; [В. М. Денисенко, Л. Я. Угрин, В. Г. Шипунов та ін.]. – Львів : Новий Світ-2000, 2014. – С. 366–368.

Івасечко О. Я. Р. Лашенко: теоретичне осмислення ідеї народоправства / О. Я. Івасечко // Українська національна ідея: реалії і перспективи розвитку. – 2010. – Вип. 22. – С. 18–25.

Каневська І. О. Громадсько-політична та наукова діяльність Ольгерда Бочковського в еміграції (1905-1939) : автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.02 / І. О. Каневська ; НАН України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. – К., 2009. – 19 с.

Кіндратець О. Липа Юрій / О. Кіндратець // Історія політичної думки : навч. енцикл. слов.-довід. / за наук. ред. д-ра політ. н. Н. М. Хоми ; [В. М. Денисенко, Л. Я. Угрин, В. Г. Шипунов та ін.]. – Львів : Новий Світ-2000, 2014. – С. 380–381.

Конституція Західно-української народної республіки / П. Стецюк. Станіслав Дністрянський як конституціоналіст. – Львів : [б. в.], 1999. – С. 161–186.

Кучабський В. Большевизм і сучасне завдання українського заходу / В. Кучабський. – Львів, 1925. – 126 с.

Лашенко Р. Лекції по історії українського права : у 2 т. Т.1: Княжа доба / Р. Лашенко. – Прага, 1923. – 150 с. URL: <http://diasporiana.org.ua/istoriya/3471-lashhenko-r-lektsiyi-po-istoriyi-ukrayinskogo-prava-t-1-knyazha-doba/>

Лашенко Р. Лекції по історії українського права : у 2 т. Т. 2: Литовсько-польська доба / Р. Лашенко. – Прага, 1924. – 78 с. URL: <http://diasporiana.org.ua/istoriya/3465-lashhenko-r-lektsiyi-po-istoriyi-ukrayinskogo-prava-t-2-litovsko-polska-doba/>

Липа Ю. Призначення України / Ю. Липа. – Львів : Просвіта, 1992. – 270 с.

Липа Ю. Розподіл Росії / Ю. Липа. – Львів : Ін-т народознавства НАН України, 1995. – 147 с.

Липа Ю. Чорноморська доктрина / Ю. Липа. – Одеса, 1942. – 166 с.

Липинський В. Листи до братів хліборобів. Про ідею і організацію українського монархізму / В. Липинський. – К. : Київ – Філадельфія, 1995. – 470 с.

Липинський В. Україна на переломі. 1657–1659 / В. Липинський. – Відень, 1920. – 304 с. URL: <http://diasporiana.org.ua/politologiya/6515-lipinskiy-v-ukrayina-na-perelomi-1657-1659-zamitki-do-istoriyi-ukrayinskogo-derzhavnogo-budivnitstva-v-xvii-im-stolitti/>

Лушагіна Т. Кучабський Василь-Дмитро / Т. Лушагіна // Історія політичної думки : навч. енцикл. слов.-довід. / за наук. ред. д-ра політ. н. Н. М. Хоми ; [В. М. Денисенко, Л. Я. Угрин, В. Г. Шипунов та ін.]. – Львів : Новий Світ-2000, 2014. – С. 360–361.

Малиновський В. Липинський В'ячеслав / В. Малиновський // Історія політичної думки : навч. енцикл. слов.-довід. / за наук. ред. д-ра політ. н. Н. М. Хоми ; [В. М. Денисенко, Л. Я. Угрин, В. Г. Шипунов та ін.]. – Львів : Новий Світ-2000, 2014. – С. 381–382.

Мірчук П. Нарис історії Організації Українських Націоналістів: перший том (1920-1939) / П. Мірчук. – Мюнхен – Лондон – Нью-Йорк, 1968. – 639 с.

Оніщенко І. Бочковський Ольгерд-Іпполіт / І. Оніщенко // Історія політичної думки : навч. енцикл. слов.-довід. / за наук. ред. д-ра політ. н. Н. М. Хоми ; [В. М. Денисенко, Л. Я. Угрин, В. Г. Шипунов та ін.]. – Львів : Новий Світ-2000, 2014. – С. 360–361.

Оніщенко І. Етно- та націогенез в Україні (етнополітологічний аналіз) / І. Оніщенко. – К. : Четверга хвиля, 1997. – 240 с.

Передерій І. Г. В'ячеслав Липинський: етнічний поляк, політичний українець / І. Г. Пере-

Тема 19. Українська політична думка міжвоєнного періоду в середовищі еміграції

дерій. – Полтава : ПолтНТУ, 2012. – 621 с.

Потульницький В. А. Історія української політології (Концепції державності в українській зарубіжній історико-політичній думці) / В. А. Потульницький. – К. : Либідь, 1992. – 232 с.

Ситник О. В'ячеслав Липинський і Дмитро Донцов: дві концепції української державності / О. Ситник // Українознавчий альманах. – 2011. – Вип. 5. – С. 108–111.

Стецюк П. Станіслав Дністрянський як конституціоналіст / П. Стецюк. – Львів, 1999. – 232 с.

Сціборський М. Демократія / М. Сціборський. – Прага, 1941. – 46 с.

Сціборський М. Нарис проекту основних законів (Конституції) Української Держави / М. Сціборський // Конституганта. URL: <http://constituanta.blogspot.com/2012/04/1939.html>

Сціборський М. Націократія / М. Сціборський. – Париж, 1935. – 117 с.

Сціборський М. Сталінізм / М. Сціборський. – [Б. м.] : В-во ім. М. Хвильового, 1947. – 48 с.

Сціборський М. Україна в цифрах / М. Сціборський. URL: <http://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/1554/file.pdf>

Тишкун Ю. Я. Термінологічний аналіз поняття «державний апарат» у «Листах до братів-хліборобів» В. Липинського / Ю. Я. Тишкун // Наук. праці [Чорномор. держ. ун-ту імені П. Могили]. – 2012. – Т. 197. – Вип. 185. Політ. науки. – С. 16–20.

Томашівський С. Під колесами історії / С. Томашівський. – Нью-Йорк, 1962. – 111 с. URL: <http://diasporiana.org.ua/politologiya/151-tomashivskiy-s-pid-kolesami-istoriyi/>

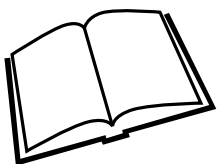
Турчин Я. Б. Отто Ейхельман: постать на зламі століть. Політологічний дискурс / Я. Б. Турчин. – Львів : Вид-во Львівської політехніки, 2010. – 520 с.

Устрій Галицької держави / У кн.: Стецюк П. Станіслав Дністрянський як конституціоналіст. – Львів, 1999. – Додатки. – С. 155–161.

Шелухін С. Україна – назва нашої землі з найдавніших часів / С. Шелухін. – Дрогобич : Бескид, 1992. – 249 с.

Юрій Луна: голос доби і приклад чину: зб. наук. праць / [відп. ред. Т. Салига]. – Львів: ЛНУ ім. Івана Франка, 2001. – 408 с.

ТЕМА 20

ПОЛІТИЧНА ДУМКА У РАДЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ 1940–1950-Х РОКІВ

20.1. Суспільно-політичний розвиток України періодів зміцнення сталінського тоталітаризму та «відлиги»

20.2. Комуністична партійна домінанта політичної думки в творах радянських письменників із номенклатурного оточення керівництва УРСР:

20.2.1. О. Корнійчук: «завжди на вістрі ідеологічної боротьби»

20.2.2. Ідеологічні пріоритети партійної номенклатури в творчості М. Бажана

20.2.3. П. Тичина: талант поета на службі партії та її вождя

20.2.4. М. Рильський: між поетичною лірикою та партійним офіціозом

20.2.5. А. Малишко: конфлікт молодого таланту та партійних догм

20.2.6. Ю. Яновський романтизм під пресом соцреалізму та партійності

20.3. Націо-орієнтований контекст політичної проблематики в творах українських письменників і поетів (О. Довженко, О. Гончар, В. Сосюра):

20.3.1. О. Довженко: політична проблематика у творах і кінематографі

20.3.2. Формування політичного світогляду у ранній творчості О. Гончара

20.3.3. Історико-політична проблематика в творчості В. Сосюри

20.4. Політичний дискурс західноукраїнських радянських письменників і публіцистів:

20.4.1. Радянофільський політичний дискурс О. Гаврилюка

20.4.2. Радянський патріотизм С. Тудора

20.4.3. Я. Галан – авангард компартійного ідеологічного наступу

20.5. Ідеологеми дискурсу радянського патріотизму в науковому та публіцистичному наративі як інструмент політичної боротьби

20.6. Політична думка України періоду десталінізації

20.1. Суспільно-політичний розвиток України періодів зміцнення сталінського тоталітаризму та «відлиги»

Сталінізм розглядається вітчизняними політологами як різновид лівоекстремістського тоталітарного політичного режиму, що характеризується всевладдям бюрократичного партійного апарату, його зрощенням із репресивною системою, еконо-

мічним і духовним відчуженням людини, люмпенізацією особистості, пануванням міфологічної державної ідеології.

У цей час небувалої величини набуває популяризація основних положень «Короткого курсу історії ВКП(б)» (1938). Постанова ЦК ВКП(б) від 14.11.1938 р. «Про постановку партійної пропаганди у зв'язку з випуском “Короткого курсу історії ВКП(б)”» офіційно поклала «Короткий курс» в основу пропаганди марксизму-ленінізму і встановила його обов'язкове вивчення студентством.

Початок агресії Німеччини проти Польщі 01.09.1939 р. поклав початок Другій світовій війні, до якої вже 17.09.1939 р. долучився Радянський Союз. Підготовку СРСР до нападу на Польщу супроводжувала потужна пропагандистська кампанія. На початку вересня 1939 року у медіа подавалася інформація про перебіг німецько-польської війни, соціальний і національний гніт мешканців т. зв. східних кресів Другої Речі Посполитої, передовсім українців і поляків. Радянська партійна пропаганда прагнула переконати громадян СРСР, що «червоні війська» при виконанні визвольної місії продемонстрували чудову згуртованість, дисциплінованість, високу свідомість, викликаючи захоплення всіх трудящих звільнених земель.

Навіть жодного яблука не зірвали, – говорили мешканці Західної Білорусі та Західної України, захоплено зустрічаючи своїх визволителів.

П. Алексєєв, «Партійно-політична робота на фронті»

Мотивуючи своє прагнення включення Західної України до складу УРСР, у Декларації Народних Зборів Західної України (26–28.10.1939 р.) наголошувалося: «Український народ в колишній польській державі був приречений на вимирання. Його долею було пригнічення, знищення і грабунок. Польські пани робили все, щоб сплячити українське населення, заборонити навіть саме слово Українець, замінивши його на слова „бидло“ та „хлоп“. Через рік партійна пропаганда все ще патетично проголошувала: «Як казковий богатир, трудовий народ, скинувши ланцюги рабства, піднімався на ноги, ставав на повний зріст, розпрямляв віками згорблену спину. Це були світанки нового життя і це були вечірні присмерки старого світу». У міру набрання обертів процесом форсованої радянської новоутворених західних областей радянської України, для її мешканців мало стати зрозумілим, що «найважливішою ланкою морально-політичної єдності радянського народу й однією з головних рушійних сил нашого соціалістичного суспільства є дружба народів в СРСР».

Не зупиняючи в реалізації свої експансіоністських планів, під виглядом чергового «визвольного походу» наприкінці червня 1940 року СРСР від Румунії «повертає Бессарабію та включає Північну Буковину». Це на деякий час стає провідною темою медіа та радянської пропаганди: «Це нова блискуча перемога сталінської політики миру, як одна з найяскравіших сторінок славної боротьби і перемог трудового народу під мудрим проводом партії більшовиків і її вождя й натхненника – великого Сталіна».

Початок німецько-радянської війни (22.06.1941 р.) вивів на перше місце патріотичну проблематику в тогочасному суспільно-політичному дискурсі, яку докладно репрезентують мислителі, політичні погляди яких представлені у цій темі.

Після перемоги над нацистською Німеччиною населення сподівалось на певні поступки з боку командно-адміністративної системи у всіх сферах економічного, політичного та культурного життя країни. Стурбоване прагненням інтелігенції до лібералізації існуючого ладу, сталінське керівництво спрямувало зусилля на консервацію тоталітарного режиму в СРСР. Для відновлення старих радянських порядків і збереження особистої влади Сталін вдається до потужної пропаганди та застосування терору. Посилення культу Сталіна, нагнітання атмосфери нетерпимості до всього, що не вписувалось у рамки офіційної доктрини, спостерігається в кожній союзній республіці. Основний ідеологічний контрудар сталінізм спрямовує на Україну, оскільки в період гітлерівської окупації республіка найбільше зазнала впливу західного «способу життя».

Нам, більшовикам сталінської епохи, випало щастя втілювати в життя великі накреслення геніїв людства – Леніна і Сталіна.

М. Хрущов, із звітної доповіді ЦК КП(б)У XVI з'їздові КП(б)У (25.01.1949 р.)

літератури й мистецтва», де має місце «ворожа буржуазно-націоналістична ідеологія».

У березні 1947 року секретарем ЦК КП(б)У був призначений Л. Каганович. Під його пильним наглядом відбувся (1947, вересень) пленум правління Спілки письменників України, основним мотивом якого була нищівна критика «буржуазних перекручень у творах окремих письменників». Відвертого публічного цькування та ганьби зазнали М. Рильський (за твори «Мандрівка в молодість», «Київські октави»), Ю. Яновський (роман «Жива вода»), І. Сенченко (повість «Його покоління»), О. Довженко (кіносценарій «Україна в огні») та ін.

Із кінця 1948 року в Україні розгортається кампанія боротьби з «низькопоклонством перед Заходом», а згодом – із «космополітизмом». На думку кремлівських очільників, заплановані акції повинні були посилити культурну ізоляцію країни, розколоти інтелігенцію, протиставити її іншим соціальним групам суспільства, розпалити шовіністичні та антисемітські настрої, активізувати процеси русифікації.

Антисемітська політика в УРСР активізувалася після того, як влада в республіці в грудні 1949 року перейшла до першого секретаря ЦК КП(б)У Л. Мельникова. Культивуючи в українському суспільстві антиєврейський психоз, він

У перші післявоєнні роки ключову роль у політичному житті радянської України відіграв М. Хрущов. Йому не завжди вдавалося виявляти потрібну Сталіну «рішучість». Початок сталінського наступу в Україні припав на липень 1946 року, коли ЦК ВКП(б) ухвалив резолюцію про серйозні недоліки та помилки українських комуністів, звинувативши їх у недостатній увазі «до підбору й ідеологічно-політичного виховання кадрів у галузі науки,

Запевняємо Вас, тов. Сталіне, що ми будемо і надалі виховувати у наших людей животворний радянський патріотизм, ще сильніше зміцнювати ленінсько-сталінську дружбу народів, розвивати українську культуру, національну за формою, соціалістичну – за змістом, будемо викривати та вести непримиренну боротьбу проти усіх і всіляких проявів буржуазної ідеології – низькопоклонства, націоналізму, космополітизму.

Із виступів на республіканській нараді пропагандистських працівників України (липень, 1949 р.)

розпочав нову ідеологічну атаку на євреїв, які таврувалися республіканською пресою не тільки як «безродні космополіти», «єврейські буржуазні націоналісти», а ще як спекулянти та махінатори в економічній сфері. Масового характеру на початку 1950-х років набуло вигнання євреїв із центральних культурно-ідеологічних установ, редакцій газет, журналів, академічних інститутів, театрів.

Останні роки правління Сталіна відзначалися не меншим драматизмом і напруженою політичними пристрастями, аніж сумнозвісний період «великих чисток». Сталін готував чергову «чистку», зокрема серед номенклатурної верхівки, найближчого оточення, спираючись виключно на свій секретаріат у КПРС та органи правопорядку, державної безпеки. Для цього було інспіровано «Ленінградську справу» (серію процесів), змінено московське партійне керівництво, знято з посад провідних воєначальників. Усіх членів найвищого органу партійно-політичного керівництва – Політбюро ЦК КПРС – змусили залишити міністерські посади. В останні роки життя Сталін ставився з великою підозрою до людей, соратників, і ніхто не був забезпечений від імовірного падіння, раптового краху кар'єри або й трагічного кінця як «ворога народу».

Фізична смерть Сталіна (05.03.1953 р.) не означала смерті ані «сталінщини», ані тоталітаризму. Вони пустили глибоке коріння, корчуння якого потребувало тривалого часу й велетенських зусиль. Навесні 1953 року перед партійно-державною верхівкою СРСР постав виклик, що полягав у першу чергу у тиску такого чинника, як спадщина сталінської епохи, однією з основних складових якої було погіршення економічного становища країни, особливо умов життя селянства. Відгуком радянського керівництва була нестійка

[...] Сталін, користуючись необмеженою владою, допустив чимало зловживань, діючи від імені членів ЦК, не питаючи думки членів ЦК і навіть членів Політбюро ЦК, нерідко не ставлячи до відома про одноосібно прийняті ним рішення з дуже важливих партійних і державних питань... Сталін орієнтував партію, орієнтував органи НКВС на масовий терор... Масові арешти партійних, радянських, господарських, військових працівників нанесли величезну шкоду нашій країні, справі соціалістичного будівництва... Не Сталін, а партія загалом, Радянський уряд, наша героїчна армія, її талановиті полководці і відважні воїни, весь радянський народ забезпечили перемогу у Великій Вітчизняній війні...

Із доповіді М. Хрущова «Про культ особи та його наслідки»

Микита Хрущов
(1894–1971)

«відлига», що встановилася в умовах доволі гострої внутрішньополітичної боротьби в країні.

Утверджуючи свою одноосібну владу та новий політичний курс, наступний після Сталіна очільник ЦК КПРС М. Хрущов уміло використовував суперечності та відмінності у поглядах, діях своїх соратників. Він активно мобілізував їх на позбавлення реальної влади того чи іншого провідника, застосувавши звичний для апарату метод критики та самокритики. Уже через три місяці після обрання першим секретарем ЦК КПРС Хрущов проголосив курс на боротьбу

з бюрократизмом, розвиток критики та самокритики в роботі державних радянських органів. Найвагоміші новації Хрущова пов'язані з ХХ з'їздом КПРС (14–25.02.1956 р.), у останній день якого на закритому засіданні було зроблено доповідь «Про культ особи і його наслідки». Зауважимо, що повний текст цієї доповіді Хрущова був оприлюднений лише в 1989 році, через 33 роки після з'їзду.

Після з'їзду розпочався глибокий і болісний переворот у суспільній свідомості, перегляд усталених цінностей, критичний аналіз минулого. Недаремно цей час одержав назву «хрущовської відлиги». В липні 1956 року опубліковано постанову ЦК КПРС «Про подолання культу особи та його наслідків», яка викликала в країні великий резонанс.

Отже, впродовж 40–50-х років спостерігалось еволюція політичної думки від апологетизації культу особи Сталіна, що досягнула свого апогею наприкінці 40-х років (святкування його 70-річчя) до послаблення партійного ідеологічного контролю після ХХ з'їзду КПРС. Попри очевидну трансформацію фокусу офіційної політичної думки, в досліджуваній період вона не виходила за межі дозволеного партійними ідеологами, органами цензури, репресивно-каральними структурами. Докладніше зрозуміти причини, характер і наслідки зміни тематики тогочасного політичного дискурсу дозволять наступні питання цієї теми.

[...] ХХ з'їзд партії з ініціативи ЦК визнав за необхідне сміливо та відкрито сказати про тяжкі наслідки культу особи, про серйозні помилки, які були допущені в останній період життя Сталіна, і закликати всю партію спільними зусиллями покінчити з усім тим, що спричинив собою культ особи...

ЦК КПРС констатує, що обговорення в партійних організаціях і на загальних зборах трудящих питання про культ особи і його наслідки, пройшло за великої активності членів партії і безпартійних, і що лінія ЦК КПРС знайшла в партії та народу повне схвалення й підтримку...

Із постанови ЦК КПРС «Про подолання культу особи і його наслідків»

20.2. Комуністична партійна домінанта політичної думки в творах радянських письменників із номенклатурного оточення керівництва УРСР

20.2.1. О. Корнійчук: «завжди на вістрі ідеологічної боротьби»

Олександр Корнійчук – український письменник-драматург, публіцист, державний і громадський діяч. Голова Спілки радянських письменників України (СРПУ) в 1938–1941 і 1946–1953 роках. У 1943–1945 – заступник наркома закордонних справ СРСР, нарком закордонних справ УРСР; у 1953–1954 – перший заступник голови Ради Міністрів УРСР. Основні твори: «Богдан Хмельницький» (1938), «Гітлер – лютий ворог українського народу» (1941), «Дружба народів – велика сила у Вітчизняній війні» (1941), «Наша сила» (1943), «Встає над українською землею зоря Перемоги» (1943), «Возз'єднання українського народу в надрах своєї держави», «Приїздить у

Дзвінкове» (1947), «Макар Діброва» (1948), «Калиновий гай» (1950), «Крила» (1954), «Чому посміхалися зорі» (1958) та ін.

Каноном історичної драматургії періоду кінця 1930–50-х років було визнано п'єсу Корнійчука «Богдан Хмельницький». Перед Корнійчуком постало завдання відтворити діяльність гетьмана у цілковитій відповідності радянській історіографії (в дусі «Короткого курсу історії ВКП(б)»), показати його як носія ідеї приєднання України до Росії. Автор цілком свідомо вдавався до міфотворення; з-поміж міфологем, ретрансльованих «придворним драматургом», виділяємо: 1) міф про вічну дружбу російського та українського народів, споконвічне прагнення до возз'єднання в межах єдиної держави; 2) міфологему смерті, жертвопринесення; 3) міфологему вождя; 4) міфологему ворога (породжену шпигуноманією, яка охопила радянське суспільство у 1930-х роках) тощо.

Провідним, наскрізним у драмі є конфлікт між українським народом і його іноземними поневоловачами – польськими магнатами. Розгортається він своєрідно: в

Відчувши величезну силу і безмежну ненависть українського народу до себе, гітлерівська кліка взяла в обох петлюрівську та націоналістичну погань...

О. Корнійчук, «Дружба народів – велика сила у Вітчизняній війні»

образах і картинах подається лише одна конфліктуюча сторона – Хмельницький і його однодумці; протидіючі сили – польська шляхта – на сцені безпосередньо не виступають, про їх характер довідуємося з реплік інших персонажів. Натомість серед ворогів гетьмана найнебезпечнішим є Лизогуб – типовий «чорний герой» мелодрами (українець! а не поляк – так драматург дотримався принципу пролетарського інтернаціоналізму). Цей образ змодельований у

дусі масової літератури – прихований підступний ворог прагне захопити гетьманську булаву та використовує для цього будь-які засоби.

Тема боротьби з історичними ворогами пронизує й публіцистичні твори Корнійчука воєнного періоду. Наприклад, у статті «Гітлер – лютий ворог українського народу» автор беззапеляційно твердить: «Український народ – слов'янський народ. Гітлер найлютіший ворог слов'янських народів, а значить українського народу».

Підступний зовнішній ворог не може обійтися без допомоги ворогів внутрішніх. Оскільки образ ворога чітко окреслено, то неминучою є боротьба з ним: «Ми знаємо, що боротьба проти гітлерівської навали буде тяжкою, вона вимагатиме від нас жертв, вимагатиме від кожного громадянина Радянської країни величезного напруження, тривалості, стійкості».

На початку 1943 року українців було підключено до політичної боротьби, що її розпочала

**Олександр
Корнійчук
(1905–1972)**

[...] великий Ленін вивів наш народ на світлу путь і заклав фундамент нашої великої Соціалістичної держави. Це здійснилося тому, що партія будувала нашу могутню державу й учила нас бути мудрими, безстрашними, як Ленін, бути відданими своєму народові, як Ленін.

О. Корнійчук, «Наша сила»

Москва з польським емігрантським урядом за західноукраїнські землі. Це мало надати імперським зазіханням Кремля характеру «законних» національних вимог. Із цією метою Корнійчук підготував на замовлення центру

Народи Радянського Союзу, об'єднані непорушною дружбою, під керівництвом великої нашої партії підуть на які завгодно жертви, щоб відстояти свою улюблену Батьківщину від гітлерівської навали, щоб закінчити нав'язану нам війну цілковитим розгромом і знищенням фашизму.

О. Корнійчук, «Дружба народів – велика сила у Вітчизняній війні»

статтю «Возз'єднання українського народу в надрах своєї держави». Спочатку, в щойно відбитому у німців Харкові, її надрукувала «Радянська Україна», а наступного дня статтю передрукували «Правда» та «Известия». Невдовзі, і це було доволі символічно, Корнійчука призначили заступником народного комісара закордонних справ у справах слов'янських країн.

Біографія Корнійчука цілком відповідала політичній спрямованості його творів, де канонізується комуністична мораль, возвеличуються звершення

країни Рад і замовчується ціна цих «звершень».

15.09.1947 р. у Києві за вказівкою ЦК КП(б)У було скликано пленум СПРУ, на якому було заслухано доповідь Корнійчука «Українська радянська література після постанови ЦК ВКП(б) про журнали “Звезда” та “Ленінград”». У своєму виступі очільник українських письменників розкритикував поему М. Рильського «Слово про рідну матір» та романи І. Сенченка «Його покоління» та Ю. Яновського «Жива вода», які побачили світ у кількох числах журналу «Дніпро» за 1947 рік: «Як сталося, що в журналі, який розрахований на нашу молодь, на наше юнацтво, де б мусили бути бойові твори, де мусив би бути найсуворіший добір, де повинно було б друкуватись усе краще, що дають наші письменники – друкувалися твори, що мають найбільше помилок?». Виправлення т. зв. помилок в політико-ідеологічній сфері жваво підтримувалося Корнійчуком аж до смерті Сталіна.

20.2.2. Ідеологічні пріоритети партійної номенклатури в творчості М. Бажана

Микола Бажан
(1904–1983)

Прикладом особливого ставлення сталінського тоталітарного режиму до залучення провідних представників української інтелігенції до ідеологічної роботи є й постать *Миколи Бажана*. Основні праці: «Клич вождя» (1942), «Клятва» (1942), «Данило Галицький» (1942), «Вітер зі Сходу» (1943), «До кінця розгромити і викоринити рештки буржуазно-націоналістичної ідеології» (1947), «Англійські враження» (1948), «Балада про подвиг» (1949), «Біля Спаської вежі» (1951), «Дружба народів – дружба літератур» (1954) та ін.

У роки Другої світової війни відбулося становлення Бажана як громадсько-політичного та партійного діяча. Як відповідальний ідеологічний працівник, він був приналежним до партійної номенклатури – секретар партійної організації

СРПУ. З початком війни він розпочав активну участь у формуванні та роботі партійного пропагандистського сектора. Разом із українським радянським драматургом О. Корнійчуком та його дружиною В. Василевською Бажан створює пропагандистську газету «За Радянську Україну!», яка видавалася при штабі Південно-Західного фронту. На сторінках цієї газети звучали заклики до боротьби та непокори жителів окупованих територій; автори статей намагалися вселити віру в перемогу над нацистською Німеччиною. Щомісяця радянські літаки перетинали лінію фронту та розповсюджували поблизу населених пунктів 1,5–2 млн примірників газет, агіток. Бажан зробив свій внесок у діяльність підпілля на території окупованої України. Указом Верховної Ради УРСР від 05.03.1943 р. його було призначено заступником Голови Ради Народних комісарів України (РНК) із питань культури. Державна діяльність Бажана тривала до кінця 1949 року.

Творам Бажана воєнних років («Клич вождя», «Клятва», «Вітер зі Сходу» та ін.) передусім характерний радянський патріотизм. Але війна відкрила й шляхи для українського патріотизму – в критичних обставинах Сталін використав і цей ресурс героїзму. Так, у вірші Бажана «Клятва», що поширювався як листівка, також ішлося про Україну.

*В нас клятва єдина і воля єдина,
Єдиний в нас клич і порив:
Ніколи, ніколи не буде Вкраїна
Рабою фашистських катів!
М. Бажан, «Клятва»*

У пропагандистській брошурі «Сини України в боях за Вітчизну» (1943) за аналогією зі «сталінськими соколами» поет називає льотчиків-українців «соколами України», стверджував, що Україна «дуже своїм волелюбним духом», «войовничий дух прадідів-запорожців живе в правнуках і правнучках», тобто в українських війнах.

Найбільший інтерес серед тогочасних творів Бажана викликає історико-патріотична поема «Данило Галицький». Автор описує події 1238 року, коли військо князя Данила Галицького розбило на Волині під Дорогочином тевтонських хрестоносців. Звернення до цієї теми за існуючих обставин цілком зрозуміле: нагадати сучасникам, що слов'яни вже перемагали в минулому німецьких загарбників. Між тим характерно, що в своїй поемі Бажан уважав за доцільне висвітлювати Галицько-Волинське князівство, хоча й опосередковано, як українську державу, а князя Данила називав «державцем галицьких земель».

Правлячий режим цілком усвідомлював роль слова й тому вшановував певну частину творчої інтелігенції, натомість вимагаючи від неї фанатичної відданості. Тому реакція Бажана на партійні постанови була досить оперативною. Журнал «Вітчизна» опублікував (1946, вересень) його статтю «До кінця розгромити і викоринити рештки буржуазно-націоналістичної ідеології», яка наступного року (1947) вийшла окремим виданням. Автор виходив із того, що «марксо-ленінський світогляд, світогляд партії більшовиків, світогляд великих геніїв людства – Леніна та Сталіна – на ділі довів свою непереможність, ствердив свою силу як єдино науковий світогляд людства, а на противагу цьому українські націоналісти, ці огидні прислужники імперіалізму, готові віддати український народ на визиск і поталу будь-якій буржуазії, аби тільки не дати українському народові йти з іншими радянськими народами світлим і сонячним шляхом щастя, шляхом соціалізму».

Нарис засуджував історичні концепції та державотворчу діяльність М. Грушевського. Гостро критикуючи ідеї М. Грушевського та В. Винниченка, автор звинувачував їх у «буржуазному націоналізмі». Бажан критикував «реакційні» антропологічні розвідки етнографів Ф. Вовка та І. Гашпара, бо до цих теорій зводився зміст наукових досліджень визначних українських істориків В. Антоновича та М. Грушевського. Внаслідок цього радянські ідеологи розглядали всю українську історичну науку як складову українського «буржуазного націоналізму». Усе відносилось до однієї націоналістичної тенденції: від Антоновича – до Грушевського, від Грушевського – до його наступників, до яких автор зарахував не тільки Д. Донцова, а й «ворогів народу» – М. Скрипника та «скрипниківців». Звинувачення висувалося також проти тодішньої художньої літератури. Нарис завершувався відвертою похвалою репресивній доповіді А. Жданова про журнали «Звезда» і «Ленинград».

За умов, коли сталінський режим досяг свого апогею, Бажан прагнув, щоб його поетичні твори також відповідали партійно-державній ідеології, що й продемонстрував у збірці «Біля Спаської вежі». Як того й вимагала політико-ідеологічна ситуація, Бажан оспівував лише радянську форму державності. 01.01.1950 р. Верховна Рада УРСР схвалила текст державного гімну УРСР, авторами якого були М. Бажан і П. Тичина. Гімн пропагував радянську державність України, пов'язуючи її нинішнє «щастя», «розквіт», «свободу», а також майбутні «світлі висоти» з «вітчизною народів-братів» – СРСР і Сталіним.

Дотримуватись «вірної» партійної лінії Бажан продовжував й після смерті Сталіна, що зокрема ілюструє стаття «Дружба народів – дружба літератур», зачитана на ювілейній сесії Академії наук УРСР, присвяченій 300-літтю т. зв. возз'єднання України з Росією: «Український народ знає, як повно здійснилися пророчі слова Леніна про те, що вільна Україна можлива лише за умови єдності й взаємодії російських та українських робітників».

20.2.3. П. Тичина: талант поета на службі партії та її вождя

Прикладом інкорпорації талановитого літератора в партійно-державну номенклатуру сталінізму може слугувати український поет, перекладач, публіцист, громадський діяч *Павло Тичина*.

Сходження Тичини номенклатурними щаблями яскраво ілюструє його біографія. Директор Інституту літератури АН УРСР (1936–1939, 1941–1943), Голова Верховної Ради УРСР двох скликань (1953–1959), депутат Верховної Ради УРСР 1–7-го скликань, міністр освіти УРСР (1943–1948). Основні праці: збірки «Ми йдемо на бій» (1941), «Тебе ми знищимо – чорт з тобою» (1942), «День настане» (1943), «І рости, і діяти» (1949), «Могутність нам дана» (1953), «На Переяславській Раді» (1954), «Ми – свідомість людства» (1957), «Дружбою ми здружені» (1958), «До молоді мій чистий голос» (1959) та ін.

Павло Тичина
(1891–1967)

Хай же знають фашистські людожери, що українська радянська культура була, є і буде. Україна встане, переможе! Встане, бо є Москва, є Кремль.

П. Тичина, «Література великої битви» (1942)

стали символом упокорення української літератури сталінізму.

Пропагуючи радянський патріотичний дискурс у розпал німецько-радянської війни, Тичина вірно дотримується своєрідного партійного «канону»: «Незламна дружба народів – одна з могутніх фортець наших, об яку вщент розіб'ються гітлерівські орди. Незламна дружба наша – в ряді інших підвалин її, тримається на взаємному обміні радянських народів культурними цінностями» («Гнів Тараса», 1942).

Оспівування Комуністичної партії та її вождів продовжується Тичиною й у післявоєнний період. Одночасно із посиленням ідеологічного тиску та політичних репресій у країні Тичина спостерігаємо неприховане літературне вихваляння Сталіна: «Бути, як Ленін, бути,

Пліч-о-пліч із російським братом, з іншими братніми радянськими народами, осяюваний переможним прапором більшовиків, під проводом великого Сталіна іде український народ до тієї обітованої землі людства, ім'я якої – Комунізм.

П. Тичина, «Навіки з великим російським народом!» (1948)

як Сталін! – прагне кожен чесний, полум'яний патріот нашої Вітчизни, і в цьому великому благодатному пориві – велика сила наша, секрет багатьох успіхів наших, перемог» («Бути, як Ленін, бути, як Сталін!», 1947) чи інший приклад: «У нас, радянських людей, немає і не може бути вищої честі, ніж творити і працювати під геніальним проводом партії. З настановами партії, з ім'ям Сталіна в серці наш радянський народ вступає в комунізм» («Слава партії! Слава Сталіну!», 1951).

Твір Тичини зі символічною назвою «Миру не ждуть – мир завойовують» (1951) відображає ідеологічно правильну оцінку автором розгортання «холодної війни» із чіткою вказівкою на зовнішніх ворогів: «Американсько-англійські імперіалісти ніяк не втихомирюються у своїх підступах людства, вони й надалі роздмухують ворожнечу між народами...».

Смерть Сталіна та початок десталінізації не вплинули на вірність Тичини партії: «Комуністична партія й народ радянський – творять собою в нас єдине ціле. А через це те ж саме діло наше – тільки єдине в нас, ціле».

У 1930-х роках поширюється офіційне визнання Тичини як поета-співця «комуністичної партії» та «єдиної родини». В умовах тотального сталінського терору кінця 30-х років, розстрілу одних і самогубства інших письменників, Тичина в низці «партійно витриманих» книжок поезій капітулює перед насильством. Поезія «Партія веде» (1933), надрукована в газеті «Правда», та однойменна збірка (1934)

Ленін і Україна – всього два слова, а як багато змісту в них закладено! Скільки любові й піклування проявив Ілліч до українського народу, скільки уваги він віддав справі визволення України від внутрішніх і зовнішніх ворогів.

П. Тичина, Із промови на відкритті пам'ятника В. Леніну (Київ, 05.12.1946 р.)

Як рівний із рівним, як брат між братами, іде український народ під проводом Комуністичної партії до вершин комунізму.

П. Тичина, «Безсмертне слово Каменяра»

20.2.4. М. Рильський: між поетичною лірикою та партійним офіціозом

Максим Рильський
(1895–1964)

Творчість українського радянського поета, перекладача, публіциста, громадського діяча, мовознавця, літературознавця *Максима Рильського* поділилась на два річища – офіційне та ліричне. В 1944–1964 роках Рильський був директором академічного Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії. Поетові двічі присуджували Сталінську премію в галузі літератури й мистецтва, а також Ленінську премію в галузі літератури, журналістики, публіцистики й мистецтва. Основні твори: «Неопалима купина» (1942), «Світове значення радянської літератури» (1946), «Триста літ» (1948), «Слово про партію» (1952), «Героїчний епос українського народу» (1955) та ін.

У роки війни Рильський пише низку творів («Неопалима купина», «Братам по союзу», «Ленін», «Україна визволяється», «Про нашу національну гордість»), які витримані у відповідному ідеологічному контексті: «В ім'я щастя і свободи нашої Вітчизни – СРСР, в ім'я дальшого розквіту України, в ім'я створення нових національних культурних цінностей ми повинні та будемо боротися з націоналізмом».

Зазнавши ідеологічного пресингу в період «жданівщини», Рильський продовжує вдаватися до апологетики партії й сталінізму: «Ми всі, партійні і непартійні більшовики, безмежно віддані партії Леніна-Сталіна, бо вона привела нас до нечуваних перемог на бойовому полі і веде до нечуваних перемог на полі трудовому».

*Нас тепер нікому не скорити
Розцвіли, як збіжжя на ланах
Леніна священні заповіді
В Сталіна великого ділах.
М. Рильський, «Триста літ»*

Оспівування керівної ролі Комуністичної партії в Рильського на початку 1950-х років тісно переплітається із виконання зовнішньополітичного ідеологічного замовлення з виявлення ворогів:

«Хай тінь потворну відкидає
Сутана папська по землі,
Хай Уолл-стріт війни жадає,
Хай прагнуть крові гади злі, –
Народ радянський все здолає
Із Партією на чолі».

Псевдоантимілітаристського, з огляду на роль СРСР в розгортанні наприкінці 1940-х – на початку 1950-х років гонки озброєнь, забарвлення набувають слова Рильського:

«Підносимо ж, друзі, одностайний клич,
Єднаймо, браття, нездоланні сили,

Щоб згинула навіки чорна ніч,
Щоб переміг всесвітній голуб миру!»

Прикладом використання ліричного таланту на службі «радянській дружбі народів» є й вірш «Над Дніпром»:

«Сади прекрасні світові
Радянські насадили люди,—
І наш Дніпро ріці Москві
Був братом, є – і вічно буде».

Рильський активно долучився до кампанії з нагоди 300-річчя т. зв. возз'єднання України з Росією, «не забуваючи» також про «космополітів» й «буржуазних націоналістів», серед іншого доводячи, що «ленінсько-сталінська дружба народів – це дружба трудящих, це дружба робітників, селян і трудової інтелігенції, об'єднаних спільною великою справою, справою створення нового справедливого суспільного ладу, будівництва комунізму... Вона ґрунтується на високих засадах інтернаціоналізму, перед яким никнуть і зникають мерзенні вороги народу – буржуазні націоналісти, никнуть і зникають гідні презирства безрідні космополіти».

*Возз'єднана Радянська Україна,
як червона калина, красується у
великій, могутній і непереможній
братерській сім'ї народів Радянського Союзу.*

М. Рильський, «Слово про возз'єднання»

20.2.5. А. Малишко: в конфлікті молодого таланту та партійних догм

Андрій Малишко
(1912–1970)

Із плеяди молодих літераторів, які в роки Другої світової війни впевнено здобували номенклатурні вершини, назвемо й українського радянського поета *Андрія Малишка*. Після звільнення України (1944) Малишку було довірено посаду відповідального редактора журналу «Дніпро». У листопаді 1946 року 34-річного поета обирають першим заступником голови СПРУ, а у 1947-му за поему «Прометей» і збірку віршів «Лірика» Малишко відзначений Сталінською премією. Основні твори: збірки «Березень» (1940), «Жайворонки» (1940), «До бою вставайте!» (1941), «Понад пожари» (1942), «Україно моя» (1942), «Слово о полку» (1943), «Битва» (1943), «Полонянка» (1944), «Ярославна» (1946), «За синім морем» (1950), «Дарунки вождю» (1952) та ін. На початку 1940-х підготовлені збірки «Листи червоноармійця Опанаса Біди» (1940), «Березень» (1940), «Жайворонки» (1940) та ін., в яких попри заідеологізованість наскрізно звучать синівські почуття до своєї Батьківщини, щире захоплення земляками-трудоарями.

Поезії часів війни, що увійшли до названих збірок 1940-х років, різні як за своїм звучанням, так і за художнім рівнем. Вони розмаїті за змістом: тут звучать і безпосередні заклики до боротьби з ворогом, і розповіді про будні та трагедії війни, а

Розділ 3. Еволюція вітчизняної політичної думки у першій половині ХХ століття

об'єднує їх пристрасне почуття любові до України. Утім, балади воєнного періоду свідчать, що поетові так й не вдалося подолати заідеологізованість. На першому плані в багатьох віршах знаходиться колективне «Ми», партія, держава.

Малишко виразно відчув на собі конфлікт політики та творчості. Перші критичні зауваження на його адресу прозвучали у серпні 1946 року, коли в резолюції загальних зборів письменників міста Києва прямо вказувалося, що «редакція журналу «Дніпро» (редактори А. Малишко та С. Крижанівський) припустилися низки серйозних помилок, що виявилися у друці у журналі хибних і шкідливих творів, а також у недостатньому ідейному вихованні згуртованих навколо журналу молодих літературних кадрів». Паплюження Малишка посилювалися у 1947 році, ймовірно, після його приватної розмови з першим секретарем ЦК КП(б) У Л. Кагановичем, під час якої Малишко відмовився від пропозиції керівництва компартії приєднатися до «хрестового походу» проти «петлюрівців» М. Рильського та Ю. Яновського. Сумніви в благонадійності Малишка підсилював лист літературних критиків Є. Адельгейма та І. Стебуна, надісланий Л. Кагановичу 22.08.1947 р., які звинувачували керівництво СПРУ в антисемітизмі та націоналізмі.

*По сотнях доріг, через горе і втому,
Крізь сполохи в полі, вогні рясні,
Йди, моя рідна, з неволі додому,
На ту Україну, що снилась вві сні!*
А. Малишко, «Катря»

15.09.1947 р. у Києві за вказівкою ЦК КП(б)У було скликано пленум СПРУ, на якому було заслухано доповідь голови Спілки О. Корнійчука «Українська радянська література після постанови ЦК ВКП(б) про журнали “Звезда” та “Ленінград”». Промовець розкритикував поему М. Рильського «Слово про рідну матір» та став паплюжити романи І. Сенченка «Його покоління» та Ю. Яновського «Жива вода». Виявлені «колегами по цеху» вади та хиби у діяльності Малишка, стали підставою до усунення поета з посади заступника голови СПРУ та звільнення його від обов'язків редактора журналу «Дніпро».

*За рікою за Самаркою,
Де за полем крутий байрак,
Там лежав козак,
Умирав козак.*

А. Малишко, «За рікою за Самаркою»

Відчуваючи нагнітання чергового витка репресій, перебуваючи під жорстким ідеологічним пресингом, Малишко змушений був публічно проявляти свою лояльність пануючому режиму. У дусі офіційної радянської ідеології було написано книгу «За синім морем», поему «Дарунки вождю». На догоду партійному керівництву Малишко в 1951 році приєднався до критики вірша В. Сосюри «Любіть Україну».

Ідеологічно витриманою була збірка «Книга братів» (1954). Це був рік помпезного святкування ювілею Переяславської ради, яка «ощасливила» українців возз'єднанням-приєднанням до Московського царства. Про це Малишко намагається емоційно форсовано розповісти в «Книзі братів». Гадаємо, що заради того, аби далі у пісенно-баладних мотивах і образах натхненно відтворити лицарську звиятку запорозького козацтва, благородство, побратимство, патріотизм, працелюбство українського народу. Коли вчитуєшся в жанрово оригінальні та водночас виплекані на уснонародній образній системі балади циклу «Запорожці», а також у вірші «Побу-

жанська», «Бий, дзвоне, бий!», «Балада про Небабу», «Сагайдак», «Про Оксаночку», «Пісня», то переконуєшся, що поет із потужною творчою енергією «занурився» у світ національної історії, культури, народних переказів, легенд, балад, пісень, до якого в нього було якесь особливе загострено-тонке чуття.

Хрущовську «відлигу» Малишко сприйняв як можливість позбутися радянському суспільству пут тоталітарного режиму. На зборах СПРУ (березень, 1956 р.), присвячених підсумкам XX з'їзду КПРС, Малишко, говорячи про необхідність подолання трагічних наслідків культу особи, висловився за повернення літературної спадщини репресованих у сталінський період О. Олесья, М. Ірчана, В. Блакитного, Г. Косинки, М. Куліша, порушив заборонену тему Голодомору 1932–1933 років в Україні.

20.2.6. Ю. Яновський: романтизм під пресом соцреалізму та партійності

Юрій Яновський
(1902–1954)

Багатовимірний процес відмови від романтичних літературних переконань під тиском ідеології та політичної практики тоталітарного режиму можна простежити на прикладі українського поета й романіста *Юрія Яновського*. Основні твори: «Син династії» (1942), «Україна» (1942), «Заповіт» (1943), «Земля батьків» (1944), «Сонце над Україною» (1944), «Жива вода» (1947) та ін.

Масові репресії 1937–1938 років оминули Яновського. Проте за виживання доводилося розплачуватися складними внутрішніми саморевізіями, психологічною «ломкою», втратою індивідуального голосу. До 20-річчя революції Яновський написав драму «Дума про Британку». Наступні ж твори – п'єса «Потомки» (1938) та новелістична збірка «Короткі історії» (1940) – засвідчили, що історія Яновського-романтика фактично закінчилася. Він став соцреалістом.

Як й переважна більшість сучасників, Яновський у своїх ранніх творах не оминув оспівування образів Леніна та Сталіна, однак робив це в оригінальній символічній мові: «Лежить Ілліч у труні. Заплющені його добрі очі. І багато навкруги людей. І Сталін над труною присягу дає. Пролетіла птиця на Іллічем, війнула крилом – ні, не розплющуються очі. Підлетіла до Сталіна і сіла йому на плече. І повів Сталін людей» («Легенда про птицю»).

Збірка «Короткі історії» засвідчила тиск на письменника партійних настанов. Відчувається тут, зокрема, орієнтація на «встановлений» комуністичним режимом «єдиний» творчий метод – соціалістичний реалізм. Та романтичний стильовий устрій новел збірки все ж проступає, хоч і через помітну ідеологічну заангажованість. Аналогічними настроями пройнята й новелістична збірка Яновського «Земля батьків», окремі твори якої проаналізуємо докладніше.

*Вільна наша пісня ще голосніше,
ще краще, ще патріотичніше
лунатиме над новим життям,
навіки здобутим у боях з кривавим
фашизмом. Це все буде, це
все так! Ми йдемо, брати!*

Ю. Яновський, «Коваль»

Розділ 3. Еволюція вітчизняної політичної думки у першій половині ХХ століття

Один із перших воєнних творів – новела «Генерал Макодзьоба» (1941) виділяється виразним патріотичним спрямуванням у руслі офіційного партійного курсу: «Я – українець, вставайте, вільні люди, їнський народ, генерал фон Лесер. Твій Гітлер мріє знищити мене, зітерти з лиця землі, щоб мою країну посіла фашистська наволоч, чума ХХ століття. Ніколи цього не буде! Ніяка сила не відірве мене од моєї землі. Роздуши мене геть танком, втокмач на ступінь в землю, кожную кісточку розчави, кожную жилку розірви, я все одно встану і піду по моїй землі, і житиму, і буду сіяти, і сіятиму, ще й співатиму».

Ю. Яновський, «Україна»

У квітні 1942 року Яновський завершив драму «Син династії» словами: «За радянську Україну, товариші!», «За рідний Донбас! За Сталіна! Смерть німецьким окупантам!». Радянський патріотичний дискурс знаходить своє продовження й в оповіданні «Україна». А в сюжеті «Заповіту» (за аналогією зі Шевченковим) радянські партизани викрали тіло старого робітника, повішеного нацистами; перед смертю робітник «пророчо» передбачав: «Прощайте, діти. Я бачу нашу перемогу і Сталіна-батька перемоги, – на лівому крилі Ленінського мавзолею серед червоних маршалів. Живіть щасливо в нашій радянській владі, в дружбі народів навіки вічні».

Своєрідною квінтесенцією політичного контексту творчості Яновського періоду Другої світової війни може слугувати оповідання «Сонце над Україною»: «Свята кров радянських народів, пролита за волю України, пролита на її землі – хай буде вічним і нетлінним символом братерства, нерозривної дружби, непохитної єдності. Слава перемозі! Слава батькові перемоги – великому Сталіну!».

Яновський не міг залишитись осторонь оцінки нових політичних реалій, що принесла війна, зокрема, появи Закарпатської України, де «Народна рада Закарпатської України керує краєм. Обранці народу ще не мають досвіду державної роботи», але «перше, що сприймаєш серцем у нашій любій Закарпатській Україні, – це культ Червоної Армії. В її особі закарпатський український народ уперше зустрів рідних, кровних братів, побачив і пригорнув до серця воїнів-визволителів, запорошених, змужнілих у походах і боях».

Радісно бачити, відчувати, спостерігати перші паростки нового життя, життя разом із своїм рідним народом, у возз'єднаній генієм Сталіна Українській радянській державі, в єдиному, могутньому Радянському Союзі.

Ю. Яновський, «Карпати»

Про велич народного подвигу, злочини фашизму перед людством і суд над ними йдеться в «Листах з Нюрнберга». Автор «Листів» був кореспондентом від України на Нюрнберзькому процесі (1945–1946), де судили військових злочинців. У нарисах і памфлетах, об'єднаних цією назвою, виражений гнів Яновського до нечуваних звірств фашистів. «Разом зі мною в зал увійшли мільйони українських людей. Сплондрована німецько-фашистськими загарбниками українська земля підносить свій голос, вимагаючи відплат...!», – писав Яновський в одному з нарисів. Закликаючи до помсти, письменник одночасно виступає палким гуманістом і не ототожнює фашистських злочинців із німецьким народом.

Навесні 1947 року журнал «Дніпро» опублікував його новий роман – «Жива вода». Звісно, це теж соцреалізм: виклад того, як під проводом Комуністичної партії

оживає зруйнована окупацією Україна. Проте, як не парадоксально, саме за цей свій соцреалістичний роман Яновський зазнав чи не найжорстокішої партійної критики. Річ у тім, що на місце М. Хрущова (котрий до Яновського ставився прихильно) у 1947 році Москва прислала Л. Кагановича, який розпочав чергову кампанію проти «українського буржуазного націоналізму». Гостро критикований за націоналізм, Яновський змушений був переробити «Живу воду» згідно з принципами соцреалізму й перевидати його в варіанті під іншою назвою – «Мир» (1956).

До морального терору в другій половині 1947 – першій половині 1948 років, що пережив Яновський, додавалася матеріальна скрута. Але незабаром сталося «диво»: цикл «Київських оповідань», опублікованих у журналі «Знамя», удостоївся уваги самого «вождя народів» – і Яновський у 1949 році став лауреатом Сталінської премії. Це була несподіванка і для ворогів письменника, і для нього самого. Проте повернути втрачений голос Яновському вже було не дано. Режим розчавив його таланти, змусивши цього самотнього неоромантика зректися власного «Я».

20.3. Націо-орієнтований контекст політичної проблематики в творах українських письменників і поетів (О. Довженко, О. Гончар, В. Сосюра)

20.3.1. О. Довженко: політична проблематика у творах і кінематографі

**Олександр
Довженко**
(1894–1956)

Яскравим прикладом тотального тиску політичної ідеології на особистість є складний життєвий і творчий шлях *Олександра Довженка*. Основні праці: «Воля до життя» (1942), «Незабутнє» (1942), «Ніч перед боєм» (1942), «Україна в огні» (1943), «Битва за нашу Радянську Україну» (1944), «Мічурін» (1946), «Поема про море» (1956), «Прощавай, Америцо!» (1949), «Зачарована Десна» (1956) та ін.

22.06.1941 р. розпочалась німецько-радянська війна, а вже 23 червня у Києві Довженко виступає на Українському радіо, закликаючи співвітчизників до зброї, боротьби з гітлерівським фашизмом. Лейтмотивом написаних весною 1942 року фронтових оповідань Довженка «Воля до життя», «Незабутнє», «Ніч перед боєм» слугують слова: «... треба забути про все на світі в ім'я життя і битися з ворогом смертним боєм...» («Незабутнє»).

У військових поразках перших років Другої світової війни Довженко звинувачував передусім тоталітарну політичну систему, яка збіднила, духовно покалічила народ, доклала рук до масового знищення «цвіту нації», простих українських людей. Результатами політики уряду письменник бачить безбатьківщину, байдужість до своєї старовини й історії. Такі висновки були зумовлені світоглядними переконаннями письменника, які «просвічуються» крізь призму його щоденних записів воєнного

Розділ 3. Еволюція вітчизняної політичної думки у першій половині ХХ століття

періоду. 05.04.1942 р. Довженко пророчо занотовував у своєму «Щоденнику»: «На українських ланах і селах в огні і полум'ї вирішується доля людства, вирішується доля людства на нашій недолі. Така нещаслива земля наша. Така наша доля нещаслива».

Тема війни, масового героїзму визначила ідейно-естетичну доміную в творчості письменника, яка постає як масштабна панорама подвигу, осмисленого з різних морально-етичних і філософських точок зору, окремі новели «Воля до життя», «Бронза», «Перемога», «Незабутнє» органічно вплелись у кіноповість «Україна в огні».

Зображуючи антагоністичний конфлікт і породжуючі ним трагічні колізії, Довженко розкриває народні характери в плані діалектичного співвіднесення свободи й необхідності, вибору і дії, ідеалу та дійсності. Новелістичні, специфічні засоби використовуються ним для утвердження величчя історичного подвигу українського народу.

Постать Довженка на тлі палаючої України – це заперечення «теорії гвинтиків», безособистісного «Ми» в жертву якому приноситься «Я» мільйонів. В інтерпретації письменника вони здатні «внутрішньо зрілішати і прозрівати, втративши моральні цінності й орієнтири, терплячи поразку за поразкою від фашистських загарбників, вони прозрівали, загартувувались духовно до героїчного самоствердження навіть смертю. Їх прозріння, як історичну пам'ять, національну гідність митців стверджував усім змістом своїх творів і своїм власним життям, підносячись до справжнього антропоцентризму. Антропоцентризм і синкретизм, синтез реалістичних і романтичних начал в їх органічному сплаві, полемічність і симфонічність, філософічність і пафосна публіцистичність виявились провідними домінантами онтологічної проблематики в новелах «Україна в огні».

Період поразок СРСР на першому етапі війни зменшив політичний і цензурний контроль над мистецькою творчістю. Проте, коли радянське керівництво трохи оговталось від ударів німців, знову почала набирати обертів кампанія з пошуку «шкідливих творів». Улітку 1943 року до таких потрапили й твори Довженка. Так, начальник Управління пропаганди й агітації ЦК ВКП(б) Г. Александров представив розгорнуту доповідну записку зі звинуваченнями повісті Довженка «Україна в огні» в «українському націоналізмі». Невдоволення викликав факт комплектування військової частини у тексті повісті тільки українцями. З цього виводився висновок: автор надає особливого значення українцям як головним борцям із німецько-фашистськими військами.

Роботу над кіноповістю «Україна в огні» було завершено у серпні 1943 року, у листопаді було підготовано до друку в журналі «Знамя». Однак далі відбулися непередбачувані події. Секретар журналу перестрахувалася і скерувала типографський текст кіноповісті в ЦК ВКП(б). Завідувач відділом міжнародної інформації ЦК ВКП(б) та за сумісництвом начальник Радянського інформаційного бюро та Головного політичного управління Червоної армії О. Щербаков за вказівкою Сталіна ужив низку заходів проти повісті. Довженка позбавили можливості опублікувати кіноповість. Були дані секретні вказівки секретарю ЦК КП(б)У з пропаганди К. Литвіну, цензорам усіх центральних, обласних видавництв, попереджені редактори центральних газет, літературно-художніх журналів і видавництв про неприпустимість публікації «України в огні». На цей час Довженко вже розіслав текст до багатьох редакцій, однак над-

рукувати встигли лише невелику частину кіноповісті у журналі «Смена» за місяць до кампанії зі заборони друку. Тим часом кіногрупа під керівництвом Довженка готувала другу серію документального фільму «Битва за нашу Радянську Україну» (1944).

31.01.1944 р. відбулося засідання Політбюро ЦК ВКП(б), де з доповіддю «Про антиленінські помилки й націоналістичні збочення в кіноповісті Довженка “Україна в огні”» виступив сам Сталін: «Якби Довженко хотів сказати правду, він мав би сказати: куди не пошле нас Радянський уряд – на північ, на південь, на захід, на схід, – пам’ятайте, що б’єтесь і відстоюєте разом із усіма братніми радянськими народами, в співдружності з ними наш Радянський Союз, нашу спільну Батьківщину, бо відстояти Союз Радянських Соціалістичних Республік, значить відстояти й захисти й Радянську Україну. Україна як самостійна держава збережеться, зміцніє й буде розцвітати тільки за наявності Радянського Союзу в цілому». Як підсумок, Політбюро ЦК ВКП(б) робить висновок, що «“Україна в огні” є платформою вузького, обмеженого українського націоналізму, ворожого ленінізму, ворожого політиці нашої партії та інтересам українського й всього радянського народу».

О час! Великий, мудрий художник! Ти несеш на своїй палітрі не тільки сивизну нашу, чи задерті кирпичи, чи короткозорість нашу, чи випадкові часом ознаки наших геройств, а щось незмірно більше, глибше і велике, що складає в блакиті майбутнього блискучої краси трагедійний портрет безсмертного нашого народу.

О. Довженко, «Україна в огні»

На початку лютого 1944 року на адресу українських обласних партійних комітетів, усіх відповідальних секретарів великих газет і журналів, редакторів видавництв розіслано лист про те, що у творах українського письменника та кінорежисера Довженка («Перемога», «Україна в огні») є грубі політичні помилки антиленінського характеру», через що ЦК зобов’язує усіх не друкувати його творів без особливого дозволу відділу агітації та пропаганди ЦК ВКП(б). 12.02.1944 р. вийшла постанова ЦК КП(б) У за підписом Хрущова: заслуженого режисера було звільнено з усіх займаних посад, позбавлено права повертатися з Москви в Україну, знято з посади художнього керівника Київської кіностудії. І це все при тому, що Довженкова Україна бореться проти німців, а не протистоїть радянській владі. Довженко відстоює переконання радянського патріотизму й не сумнівається в потребі виконання патріотичного обов’язку українців як громадян СРСР.

Водночас у його «Щоденнику» (1939–1956) лояльність радянського громадянина входить у драматичну суперечливість із патріотизмом українським, що спирається на конкретно-чуттєвий досвід пережитих страждань. Українці, що опинилися поміж різними силами (тоталітарними державами – сталінський СРСР і гітлерівська Німеччина), однаково відчували смертельну загрозу з обох боків. Тому радянський патріотизм за таких обставин не відображає усієї трагічності історичної ситуації українського народу.

Інтернаціоналістські лейтмотиви т. зв. дружби радянських народів вимушено зустрічаються в Довженковій «Україні в огні», коли навколо одного із головних героїв Лавріна стояли партизани «[...] українські, російські, казахські, татарські, киргизькі його сподвижники й брати».

Довженко вийшов далеко за межі теоретичного обґрунтування суспільно-політичної катастрофи у країні, трансформувавши її у сферу людських відносин, психології героїв, істотно поглибивши художнє осмислення психологічних аспектів української душі, національного характеру зі властивими йому негативними рисами.

Єдина країна в світі, де не викладалася в університетах історія цієї країни, де історія вважалася чимось забороненим, ворожим і контрреволюційним, – це Україна [...] Де ж рождається, де плодиться дезертирам, як не у нас? Де рости слабкодушум і запродацям, як не у нас?

О. Довженко, «Зачарована Десна»

Розкриваючи суперечливість конфлікту між бажаннями людини та вимогами доби, Довженко підкреслював, що «соціалістичне будівництво» мало не тільки позитивні сторони, але й зумовлювало духовне, моральне падіння людини, соціальне й політичне закріпачення народу. Піднявшись на висоту громадського звинувачення радянського тоталітаризму, Довженко утверджував думку про цінність особистості, конкретного людського життя, свободи та моралі, добра й блага як основу національного життя, піднісши її до ідеї історичності цінностей нації, вільного вибору нею власної життєвої долі.

Еволюція творчості та ціннісних орієнтирів Довженка воєнної доби і післявоєнних років свідчить про перебування письменника у лещатах тоталітаризму. Його творчим задумам не було місця в радянському мистецтві. Його цінності відображалися в записних книжках, щоденнику, сценаріях, однак до глядача і читача не доходили. Митець жив у системі та мусив творити за вимогами офіційної ідеології. Його післявоєнні сценарії («Мічурін» (1946), «Поема про море» (1956), «Прощавай, Америко!» (1949)) прославляють окремі аспекти комуністичного будівництва, та одночасно Довженко писав й повісті, наповнені національною духовністю, загальнолюдським гуманізмом, історичним контекстом, любов'ю до українського народу, як-от «Зачарована Десна» (1956).

20.3.2. Формування політичного світогляду у ранній творчості О. Гончара

Трагізм долі письменника-патріота, громадського лідера й культурного діяча в умовах тоталітарного режиму також яскраво простежується на прикладі *Олеся Гончара*. У межах цієї теми ми охопимо лише початок його творчого життя (ранні твори), а політична компонента наступних періодів його творчості аналізуватиметься ширше у межах однієї з наступних тем (див. *тут*. 23.5). До цього (раннього) періоду відносимо найперше «Демон з педінституту» (1938), «Стокозове поле» (1941), «Прапорonosці» (1948), Таврія» (1952), «Перекоп» (1957) та ін.

Офіційна радянська ідеологія доклала чимало зусиль до того, щоб у свідомості кількох поколінь його образ асоціювався виключно з «ідеями радянського патріотизму», а

Оесь Гончар
(1918–1995)

сам письменник сприймався як «співець визвольної місії Радянської Армії в країнах Європи». Розуміючи силу його таланту й авторитет у суспільстві, влада намагалася використати й поставити митця на службу радянській системі. Саме тому він мав найвищі офіційні премії та нагороди, ордени, був народним депутатом УРСР і СРСР, членом ЦК КПУ.

Важливий політичний підтекст має фейлетон раннього Гончара «Демон з педінституту». Він відображає атмосферу 1937–1938 років у СРСР, що характеризувалася загальною підозрілістю, заохоченням доносів. Автор висвітлює типові ситуації пошуків ворогів, гнітючу атмосферу наклепництва, коли внаслідок підозрілості, культивованої в роки сталінщини, постраждали мільйони невинних людей.

Під час навчання на філологічному факультеті Харківського державного університету (1938–1941) Гончар пише свою першу повість – «Стокозове поле»; у ній відображено негативне ставлення до процесів колективізації українського села, усунування засобів виробництва, а в окремих місцях простежується засудження Голодомору.

Величезна більшість солдатів сучасних армій знає, що війна їм не потрібна, що це злочини, жиру затіяні вождями-кретинами... Народе загнуданий... Він не в змозі чинити опір своїм катам, що послають його на братовбивство.

О. Гончар, «Щоденник»

Рання публіцистика Гончара чітко відображає дух епохи й тих процесів, що відбувалися в СРСР, а також розкриває ставлення до них самого автора. Незважаючи на те, що юнак виховувався в радянських умовах, на засадах комуністичної ідеології, щиро вірив у можливість побудови справедливого комуністичного суспільства, це не

завадило бачити ті небезпечні суспільні явища, які молодий письменник відтворив у ранніх творах.

Значний вплив на формування політичного світогляду Гончара мали роки та події Другої світової війни. Щоденникові записи письменника дають можливість прослідкувати еволюцію його поглядів на перебіг війни усвідомлення своєї ролі в ній. На війні в Гончара утвердилася ненависть до мілітаризму, насилля й руйнації, і водночас він почувався захисником великих уселюдських цінностей та ідеалів, у які щиро вірив. Як і переважна більшість бійців, він захищав не чийсь інтереси, не ідеологію чи владу, а свою рідну землю: «Я не шкодую, якщо загину в бою, все таки це краща зі смертей – загинути за Україну» («Щоденник»).

На сторінках фронтових записів саме Україну, а не Радянський Союз, Гончар називає своєю Батьківщиною. На той час це був сміливий прояв національної самосвідомості й патріотизму («Україна», 1941):

І лицемір'я упаде,
І славословіє погине.
Розправить крила молоде
Безсмертне плем'я України!

Робота над одною зі знакових праць раннього Гончара «Прапорноносці» тривала три повоєнних роки. В цей час Гончар публікує ще кілька новел і повість «Земля гуде», завершує навчання в вузі (Дніпропетровський університет, 1946), але головним

Розділ 3. Еволюція вітчизняної політичної думки у першій половині ХХ століття

підсумком цих років стає трилогія «Прапороносці», яка в 1948 році була надрукована окремою книгою, і з якою до Гончара прийшло визнання. А йому виповнилося лише 30-ть років. Трилогію було нагороджено двома Державними преміями (1948, 1949).

Об'єктом патетики трилогії «Прапороносці» були Батьківщина, народ, гуманність радянського воїна, але не партія. Один із головних героїв (Ю. Брянський) піднімає бійців у останню свою атаку вигуком «За Батьківщину! Вперед!» без традиційного для того часу доповнення «За Сталіна!». Гончар у цьому творі зобразив представників різних регіонів України й різних соціальних верств суспільства. Серед них – подоляки, донбасівці, наддністрянці; селяни, робітники, студенти, інтелігенція. Але для найвищих керівників партії вони були просто «чорношвицями», які не змогли відстояти національну гідність, дозволили нацистам порядкувати на рідній землі. Завдяки національному колориту, створеному в тому числі й за допомогою мови героїв, авторові вдалось створити «збірний» характер воїнів-українців, донести до читача правду про внесок наших співвітчизників у перемогу над нацизмом. Характери бійців творять цілісний образ української нації.

Любов рухає армії вперед...

О. Гончар, «Прапороносці»

Одночасно роман «Прапороносці» – це мілітаристський твір, який возвеличує визвольну місію Червоної Армії на Заході. Письменник опоетизував постать воїна-визволителя: «Так ось який він, боєць армії-визволительки... Десятиліттями його оббрихували. Десятиліттями народам світу говорили про нього неправду. Тепер він, почувши заклик знемагаючої Праги, прийшов сюди залізним маршем, високо випростався на своїй уквітчаній машині, народи можуть нарешті подивитись на нього зблизька. Оповитий сьайвом Сталінграда, озброєний посланець молодого стомовного світу, він став для них надійним взірцем, показавши, як треба захищати свою волю і честь, як треба карати ворогів людства. Великий справедливець, він власним грудьми захистив народи світу, по яких могутні розбійники мали пройтись потоптом». У такий спосіб автор прославляв визвольну місію Червоної Армії та підтверджував поширення більшовицьких ідей на Заході. Ідеологічну лінію соціалістичного реалізму Гончар чітко витримав, і це помітно в багатьох епізодах трилогії.

Так, один із головних героїв головний герой Х. Хаєцький задумав перебудувати Європу на свій лад. Звичайно, за бажаннями Хаєцького виразно проглядалася ідеологічна складова – прагнення більшовиків утвердитися в Європі і нав'язати європейцям свою систему цінностей. «Отож, громадяни європейці, – раптом звертається подоляк до уявної громади європейців, – отож! Не для того ми вас визволяли, щоб ви замість старих фашистів та понаставляли нових, у демократичних штанах!». Хаєцький турбувався європейцями, наче сам готувався завтра-позавтра стати їхнім дипломатом.

Загалом, «Прапороносці» – це епохальний твір, який позначився не тільки на подальшому розвитку української літератури, а й став своєрідним інструментом ідеологічного впливу на широкі маси, бо, прославляючи визвольну місію Червоної Армії та утверджуючи перемогу більшовицьких ідеалів на Заході, письменник до певної міри реабілітував бездарну політику сталінського режиму. І в цьому плані роман цілком відповідає соцреалістичному канону. З іншого боку, на творчій концепції митця

виразно позначився його український світогляд, зумовлений традиціями, звичаями, ментальністю, генетичною складовою, родинним вихованням. І завдяки цьому письменник створив художнє полотно, в якому зумів яскраво, колоритно відобразити унікальний український світ, на якому виразно позначилося його світовідчуття.

Окремо згадаємо збірку подорожніх нарисів «Зустрічі з друзями. Нариси про Чехословаччину» (1950), оскільки ця книжка належить до якісно нового етапу як в історії країни/країн, так і в біографії самого автора. Ці нариси стосуються періоду відбудови теренів, понівечених Другою світовою війною, і створення нового політичного простору країн соціалістичної «співдружності». Автор тут також виступає у якісно новій ролі – він приїхав із радянською делегацією «перевірити» успіхи розбудови соціалізму у дружній Чехословацькій республіці.

Незважаючи на ідеологічну заангажованість, Гончареві вдалося створити текст глибоко гуманістичний і спрямований на подолання внутрішньої кризи у складний переломний час. Тогочасна творчість письменника є цікавим поєднанням європейських морально-етичних цінностей із новими соціально-політичними умовами. Спостерігаючи за Європою, він не відмежує себе від неї на дискурсивному рівні, а засвідчує як власну, так і українську приналежність до європейської культури.

У гостро соціальному романі «Таврія» письменник не міг вийти за межі лєнінсько-сталінської теорії класової боротьби, тому змушений був провести чіткий вододіл між позитивними й негативними персонажами.

У романі «Перекоп» Гончару було важливо донести до читачів своє власне бачення, а також бачення українським загалом історичних подій не тільки 1918–1920 років, але й усієї першої половини ХХ століття. У цьому творі Гончар пробує повернути національні «ноти» у відтворенні подій 1918–1920 років, поєднуючи їх зі соціальними мотивами і загальнолюдським розумінням добра, справедливості на противагу «пролетарській справедливості». У творі співіснують, взаємодіють і вступають у відверте протистояння кілька «правд»: правда пролетаря (у т. ч. безземельного чи малоземельного сільського пролетаря), правда селянина, правда ортодоксального більшовика, правда великодержавних білогвардійців, правда селянських ватажків-повстанців, правда української нації, правда тоталітарної всесоюзної машини та ін.

Видані у 50-х роках книги новел Гончара («Південь» (1951), «Дорога за хмари» (1953), «Чари-комиші» (1958), повісті «Микита Братусь» (1951) і «Щоб світився вогник» (1955)) присвячені мирному життю людей, важливим моральним аспектам їхніх взаємовідносин, не позбавлені впливу тогочасної компартійної ідеології.

20.3.3. Історико-політична проблематика в творчості В. Сосюри

Володимир Сосюра – український радянський письменник, поет-лірик. Основні праці: «Ми переможемо» (1942), «На Берлін» (1942), «Ми умієм боротись як треба» (1942), «Олег Кошовий» (1943), «Любіть Україну» (1944), «Мазепа» (1929–1960) та ін. Творча спадщина Сосюри воєнного періоду представлена найперше збіркою «Під гул кривавий» (1942), де вміщені глибоко патріотичні поезії «Ми переможемо»,

«На Берлін», «Ми умієм боротись як треба», а також збіркою «В годину гніву» (1942), поемою «Олег Кошовий» (1943) та інші.

У 1948 році Сосюру відзначено найвищою державною нагородою – Сталінською премією, але в 1951 році він був гостро критикований: у статті в газеті «Правда» Сосюру обвинувачували в «буржуазному націоналізмі» за патріотичну поезію «Любіть Україну».

Виняткове значення для розуміння історико-політичних поглядів Сосюри має поема «Мазепа», над якою він працював понад 30 років (1929–1960 роки, вперше опублікована в 1988 році), які склали цілу епоху «випаленої» живої думки в добу тоталітаризму, коли й за менш ризиковані теми письменники потрапляли в жорна репресивної системи. Поет пішов далі за своїх багатьох побратимів по перу у показі болючих сторінок історії, у зображенні «заборонених тем», у показі ролі Мазепи в національному історичному процесі. Уже саме звернення Сосюри до неоднозначного історичного діяча (надто з погляду сучасної йому ідеології та світоглядних пріоритетів радянського суспільства) є особливим викликом тоталітаризмові з його всеохоплюючим ідеологічним контролем. Водночас це і своєрідна спроба ідеалізації державницької традиції в українській історії (недаремно ж автор кілька разів порівнює цей образ із образом Мойсея І. Франка), а тим самим намагання протиставити свій художній твір усе тіснішій петлі вимог ідеології та соціалістичного канону.

Основну думку поеми «Мазепа» Сосюра висловив так:

«Хай про Мазепу спів мій лине,
Хоч він був пан, серце мав.
За суверенність України
Боровся він і в цім був прав».

Неопублікованими за життя залишилися і його поеми релігійної тематики «Кайн» (1948), «Мойсей» (1948), «Христос» (1949) та ін.), до яких він звернувся, бо не прагнув повністю віддатися писанню виключно про «щасливу мирну працю радянських людей».

Згадаємо й автобіографічний роман «Третя рота» (трилогія завершена у 1960 р.). Газетна публікація твору, яка була обірвана на самому початку заборонаю «згори». В ті часи жанр мемуарів був рідкісним явищем у нашій літературі – треба було мати мужність, щоб сміливо й відкрито писати про недавнє минуле, не тільки добрим, а й гострим словом згадувати своїх сучасників.

Підсумовуючи питання зазначимо, що прикладі літературної творчості відомих представників української інтелігенції можна простежити болісний процес збереження національної основи буття під тотальним політичним та ідеологічним тиском партійно-державної машини сталінізму.

Володимир Сосюра
(1898–1956)

20.4. Політичний дискурс західноукраїнських радянських письменників і публіцистів

20.4.1. Радянофільський політичний дискурс О. Гаврилюка

Серед діячів комуністичного руху в Другій Речі Посполитій (існувала у 1918–1939 роках), які особливо жваво долучилися до розбудови радянської політичної системи із її ідеологічними пріоритетами в новоутворених західних областях УРСР окремо стоїть ім'я *Олександра Гаврилюка* – українського письменника, публіциста, діяча комуністичного руху. Основні твори: «Львів» (1939), «Пісня» (1939), «Береза» (1939–1941) та ін.

Як активний діяч комуністичного підпілля в Західній Україні та Західній Білорусі, Гаврилюк неодноразово перебував під арештом та судом, а т. зв. «Золотий вересень» 1939 року зустрів у польському концентраційному таборі Береза Картузька. Загинув під час німецького бомбардування Львова 22.06.1941 р.

**Олександр
Гаврилюк**
(1911–1941)

Лейтмотивом радянського періоду творчості Гаврилюка можуть слугувати рядки із поеми «Львів»:

«На Схід дивились наші лица,
зі Сходу струї наших сил,
там нашої снаги столиця,
душа від предківських могил.

Дарма панки з Варшави хочуть
на себе звести наші очі:
чужий і злобний є їх світ,
ми зачаровані на Схід!»

У цій та інших роботах Гаврилюк виступає яскравим представником радянофільської орієнтації західноукраїнського політикуму міжвоєнного періоду, який активно включився у пропаганду комуністичної ідеології. Одночасно в нього знаходимо різкий осуд українського національно-державницького політичного дискурсу, що розглядав Галичину як «український П'ємонт»:

«... без реготу не може
дивитися на – зжалься, боже, –
«національний П'ємонт»...
пливла з усіх газетних труб
реакція чорніш чорнил...».

Розділ 3. Еволюція вітчизняної політичної думки у першій половині ХХ століття

Серед нечисленних творів Гаврилюка радянського періоду виділяється вірш «Пісня»:

«Стяги у сяйві днів
соціалізм підняв,
але ми не покинемо рідні,
а трудящі усі – рідня».

Крок на зустріч цій «рідні трудящих» стало включення Західної України до складу УРСР:

«І в той час, коли Львів завітчали плакати,
І портрети вождів, мов свободи печать,
просить Львів у Кремля, що великеє свято
нашим Жовтнем тепер на Кремлі завітчать».

Апологетикою комуністичної ідеології, що набуває вже рис сакралізації, просякнуті слова вірша «Мавзолей»:

«І стоїть Мавзолей мовчазливий
На кордоні двох людських епох...
Спить гігант у незрівняній славі.
Похід світу прямує вперед».

Рукопис єдиного великого роману, написаного Гаврилюком у 1941 році, безслідно зник після смерті автора.

20.4.2. Радянський патріотизм С. Тудора

Степан Тудор
(1892–1941)

Ім'я *Степана Олексюка* здебільшого асоціюється з по-статтю західноукраїнського пролетарського письменника, який підписував свої твори псевдонімом «Тудор»¹. Саме цей образ Олексюка-письменника після Другої світової війни цілеспрямовано витворювала радянська пропаганда, яка використала образ «Степана Тудора» у своїх ідеологічних цілях. «Передовий західноукраїнський письменник-революціонер», «полум'яний борець за комунізм», «відважний глашатай ідей марксизму-ленінізму» тощо – такий образ Олексюка залишила нам у спадок радянська ідеологічна машина. Основні праці: «Пісня Катерини» (1939), «Спасибі, дівчино» (1939), «Двом бійцям» (1940), «Єдине слово» (1940), «На-

род-господар» (1940) та ін.

18.09.1939 р. він очолив Тимчасовий революційний комітет у м. Золочеві, який «вітав» Червону армію. В жовтні того ж року обраний делегатом Українських Народ-

¹ Псевдонім «Тудор» походить від назви гори, що знаходиться неподалік с. Пониква на Бродівщині, в якому народився С. Олексюк.

них Зборів, які «легітимізували» т. зв. «возз'єднання поневоленої панською Польщею Західної України з Радянською Україною». Від 1940 року працює на кафедрі теорії літератури Львівського університету. З червня 1941 року – відповідальний секретар Львівської організації Спілки радянських письменників України, заступник редактора журналу «Література і мистецтво». Загинув у перший ж день бомбардування Львова німецькою авіацією (22.06.1941 р.).

Один зі своїх віршів – «Пісня Катерини» – Тудор назвав за аналогією з «Катериною» Шевченка. За панського періоду земля викликала в уяві Катерини гріб, могилу; за радянської влади – земля в її свідомості пов'язується з щасливою працею і хлібом, із червоними квітами та красою.

Постать вродливої усміхненої юнки з вірша «Спасибі, дівчино», поступово набираючи конкретних привабливих рис і символічних прикмет, під кінець виростає в алегоричний образ квітучої радянської Західної України:

«Що сіє ясні радощі
В цей юний день,
Коли нам чола зрошують
Дощі пісень.
Коли нам крила прапорів
Ростуть з грудей
І з Кремля зірки сяють нам
І ніч, і день».

Тема радянського патріотизму розкривається й у літературній мініатюрі Тудора «Єдине слово»:

«Підійму серце вгору
І кину в бій,
Останню краплю крові –
Батьківщині моїй».

Серед творів Тудора, які мали б обґрунтувати історичну обумовленість включення Західної України до УРСР, жертвність бійців Червоної армії у звільненні краю «панської» Польщі, є вірш «Двом бійцям». Окрему увагу в радянський період звертали на вірш поета «Всюди», щоб розкрити інтернаціоналістський зміст його поглядів у розпал Другої світової війни, яка мала перерости у світову революцію й перемогу комунізму:

«... горить земля,
Ламається кордон, –
Одна, одна сім'я:
Йоганн, Жан, Джон».

Своїм головним ідейно-тематичним змістом художня публіцистика Тудора перегукується з його поезією. Проблематиці вдячності Комуністичній партії й особисто Й. Сталіну за возз'єднання Західної України з Радянською Україною присвячені на-

риси «Крок у Жовтень», «Батьківщина», «Імені Леніна», кореспонденції «Перший Жовтень», «Народ-господар» та ін.

Так, у статті «Визволене слово», яка була опублікована в московській «Літературній газеті» 01.12.1939 р. Тудор наголошує: «...Літературна боротьба – та ж класова боротьба, зі всією її нещадністю та жорстокістю... По-більшовицьки відточене літературне слово – той же гострий кинджал у серце ворога».

Основну ідею з твору «Народ-господар», написаного фактично за партійним замовленням для активізації участі мешканців новоутворених західних областей України у виборах депутатів Верховних Рад СРСР та УРСР 1940 року, ілюструють слова: «Де сягне своїм промінням сонце Радянської Конституції, там народ вирівняє хребет, зігнутий віковою неволею, там він молодіє, підіймається молодим велетнем... Слово поета – це промінь радості в очах велетня-народу, світлий відгук його росту».

20.4.3. Я. Галан – авангард компартійного ідеологічного наступу

Ярослав Галан
(1902–1949)

Найвідомішою постаттю західноукраїнського радянського політико-ідеологічного дискурсу 40–50-х років був *Ярослав Галан* (псевдонім В. Росович) – український радянський письменник, журналіст, публіцист. Основні твори: «Хто такий Бандера» (1943), «За вільну, возз'єднану Радянську Україну» (1943), «Напередодні» (1944), «З хрестом чи з ножем» (1945), «Що таке унія» (1945), «Галерея» (1945), «На дні» (1945), «Розпач приречених» (1945), «Кар'єра на екрані» (1945), «Павуки в банці» (1946), «Світло зі Сходу» (1948), «На захист миру» (1949), «Плюю на папу» (1949) та ін.

Народжений в родині службовця в м. Динув (нині Польща), в 1923–1928 роках навчався у Віденському і Краківському університетах. У 1924 році вступив у Комуністичну партію Західної України, з 1949 – член ВКП(б), учасник революційного підпілля, співробітничав у журналі «Вікна», один із організаторів групи пролетарських письменників «Горно». Після приєднання Західної України до СРСР працював кореспондентом львівської обласної газети «Вільна Україна» (1939–1941), республіканських газет «Правда України» та «Радянська Україна» (1942–1948). Під час війни був коментатором на радіостанції ім. Т. Шевченка (Саратов, 1942), «Радянська Україна» (Москва, 1943) та пересувної прифронтової радіостанції «Дніпро» (1943), працював у групі журналістів при ЦК КП(б)У. Смерть Галана була використана радянськими спецслужбами для посилення боротьби з ОУН–УПА, а партійна пропаганда створила з нього образ «мученика», який загинув від рук «українсько-німецьких буржуазних націоналістів».

Із початком німецько-радянської війни, коли активізувалася діяльність українського національно-визвольного руху різних ідеологічних відламів, основне вістря критики Галана було спрямоване проти українських націоналістів, передовсім при-

хильників С. Бандери. Замість аналізу політичної платформи ОУН в Галана знаходимо набір пропагандистських кліше, як-от: «Однією з найбільш реакційних і найбільш відданих імперіалізові контрреволюційних партій, що звили собі кубельце під крилом польської шляхти, була й є т. зв. ОУН».

Неприхованими спекуляціями на патріотичних почуттях мільйонів українців проїняте звернення Галана до героїчних історичних постатей Б. Хмельницького, І. Богуна, С. Наливайка: «[...] поклянімося священною клятвою: не складемо зброї, доки не виженемо з України останнього гітлерівського окупанта! Будемо битись доки всі українські землі не будуть знову возз'єднані у вільній українській державі – Українській Радянській Соціалістичній Республіці!» («За вільну, возз'єднану Радянську Україну»).

Близькі мотиви можемо також побачити в повідомленні «До українців Галицької землі» (1943), де у звичному для себе брутально-звинувачувальному стилі засуджується створення дивізії 14-ої гренадерської дивізії військ СС «Галичина» («Галицької стрілецької дивізії СС») із закличками: «Вбивайте без милосердя яничарів із Галицької дивізії СС, як вбивають скажених собак» і «Хай прославиться вашими подвигами земля Ярослава Осьмомисла, хай вас провадять у бій тінь великого Данила Галицького, першого в історії переможця німецьких загарбників».

Не менш оперативно Галан відгукувався на зовнішньополітичні запити сталінського тоталітарного режиму. Наприклад, у радіокоментарі «Поляки! Українці» (1943) він різко розкритикував польський еміграційний уряд В. Сікорського після того, як СРСР розірвав відносини, бо «політика польського уряду Сікорського ворожа інтересам польського народу», а «польський уряд у Лондоні – це не польський народ».

У статті «Напередодні» (1944) Галан прагнув обґрунтувати історичні передумови німецько-польського вікового протистояння, вказати на тих, «хто братньою допомогою підтримував його (польський народ – *авт. теми*) у великому горі» – це «були український та російський народи, це були їх сини Шевченко і Герцен, Потебня і Чернишевський», а тепер «наші бійці, які визволяють із німецьких лабет землі Західної України, бачать сльози радості і на очах поляків».

Услід за ініційованою Сталіним після завершення Другої світової війни ідеологічної кампанії возвеличення ролі російського народу, в статті Галана «Те, чого не забувають» (1945, грудень) читаємо: «Вітчизняна війна наклала на російський народ найбільший тягарі найбільшу відповідальність. Він сумлінно виконав свою історичну місію, місію, яка, здавалось, була понад людські сили. Боротьба пліч-о-пліч із ним проти фашистських орд підтримувала в нас віру в перемогу. Йти поряд із ним сьогодні в майбутнє – найбільша честь».

Галан відігравав чи не найактивнішу роль серед представників місцевої західноукраїнської інтелігенції, які долучилися до боротьби на ідеологічному фронті, зокрема, із школою М. Грушевського. У вересні 1946 року на обласній нараді інтелігенції Галан заявив: «ця боротьба має принциповий характер, це боротьба насамперед за наше існування як народів, як держави [...]. Ми знаємо, що рішуча, послідовна і не вгаваюча боротьба з «теорією» Грушевського, як і з практикою [українського] буржуазного націоналізму, врятувала нашу державу, наш народ від погибелі».

Чи не найвідоміший памфлет Галана (підписаний псевдонімом В. Росович) «З хрестом чи з ножем», заклав ідеолого-пропагандистську основу під реалізацію планів керівництва СРСР щодо ліквідації греко-католицької церкви. «Ці вороги українського народу вдягнені в ряси уніатських священників, є організаторами банд українсько-німецьких націоналістів, є агентами німецьких загарбників. Крива діяльність цих злочинців мусить бути рішуче припинена».

Памфлет «Що таке унія» Галан пафосно розпочинає словами, що «боротьба українського народу проти католицизму була боротьбою за його елементарні права, за право на життя, на хліб і на волю». Автор вдається до звинувачень католицької церкви та її ієрархів – «Історія католицької церкви – це історія кривавих завойовницьких походів, насильства і грабунку» із відповідними «висновками». У памфлеті «Плюю на папу» Галан намагається показати глибоке коріння конфлікту між ним та Папою Римським Пієм XII, вдаючись до звичного безапеляційного тону звинувачень останнього, який «був одним із хресних батьків Третього рейху, він штовхав Гітлера на війну проти СРСР, на його вимогу Пілсудський ішов вогнем і мечем проти моїх неуніатських земляків Холмщини та Волині».

Під враженням від перебування як кореспондента на Нюрнберзькому процесі над лідерами нацистської Німеччини, Галан готує твори «Галерея» (1945), «На дні» (1945), «Розпач приречених» (1945), «Кар'єра на екрані» (1945), «Павуки в банці» (1946).

Зміна геополітичної ситуації після Другої світової війни на користь протистояння двох військово-політичних блоків у розпал «холодної» війни не могла залишитися поза увагою такого уважного до пропаганди зовнішньополітичних пріоритетів керівництва СРСР замаскованих під боротьбу за мир та роззброєння у всьому світі, Галана. Він так презентує ідеологічне кредо: «Гарячковими озброєннями імперіалістам не уникнути кризи, не залякати їм атомною бомбою народи, які розуміли озброєний фашизм, і сьогодні готові завдати нищівного удару паліям нової війни».

Уважаємо, що аналіз політичної думки радянської України 40–50-х років був би неповним без викладу політичної проблематики в творах згаданих західноукраїнських письменників, поетів, публіцистів радянської орієнтації й комуністичних поглядів у час перебування краю в складі Другої Речі Посполитої, які активно використовувалися партійною пропагандою для популяризації радянського суспільного устрою після т. зв. «золотого вересня» 1939 року. Тому ми звернули таку значну вагу на їх політичні погляди.

20.5. Ідеологеми дискурсу радянського патріотизму в науковому та публіцистичному наративі як інструмент політичної боротьби

Створена з метою мобілізації розрізненого населення країни, метафора «дружби народів» уперше була проголошена Сталініним в грудні 1935 року та окреслена в межах міжетнічного співробітництва та національної гармонії, що стало можливим лише завдяки соціалізму. Взимку 1936 року газета «Правда» визначає місце російського

народу в радянському суспільстві та вперше проголошує формулу «першого серед рівних», заклавши основи для виникнення подальшої етнічної ієрархії. Від тоді дедалі частіше підкреслюється «виключна роль» російського народу в боротьбі за пролетарську державу та величезне значення російської культури для розвитку інших народів СРСР.

Відтоді дедалі чіткіше оформлюється ієрархічна схема радянських націй і народностей. «Великий російський народ», який вінчав цю піраміду радянських націй, розглядався сталінським керівництвом як своєрідний цемент, державна нація, чий інтереси збігаються з інтересами сталінської імперії. А відтак, залучаючи сюжети з російського минулого, сталінська ідеологія поставила міфологему про «великий російський народ» на центральне місце в радянському проекті всіх соціалістичних націй.

Отже, передумови утвердження «радянського патріотизму» були закладені ще до початку німецько-радянської війни, коли на сторінках партійної преси утверджувалася думка, що «найважливішою ланкою морально-політичної єдності радянського народу і однією з головних рушійних сил нашого соціалістичного суспільства є дружба народів у СРСР». Тому, що «...товариш Сталін говорив про необхідність «зміцнювати морально-політичну єдність радянського суспільства та дружнє співробітництво

Український народ завдяки допомозі ЦК ВКП(б), Союзного уряду, завдяки допомозі великого російського народу і всіх народів Радянського Союзу, добився у післявоєнні роки великих успіхів у відбудові й розвитку народного господарства і культури, впевнено йде вперед шляхом до комунізму.

Із резолюції XVI з'їзду КП(б)У на звітну доповідь про роботу ЦК КП(б)У (25–28.01.1949 р.)

робітників, селян, інтелігенції, зміцнювати всемірно дружбу народів СРСР, розвивати й культивувати радянський патріотизм». Уже на самому початку радянсько-німецької війни з огляду на необхідність підвищення морально-патріотичного духу населення на відбувається широка кампанія з популяризації ідей радянського патріотизму та пробудження етнічної свідомості народів для боротьби.

Сталінський поворот від пролетарського інтернаціоналізму досяг свого апогею в грудні 1943 року, коли «Інтернаціонал» перестав бути гімном СРСР. Відповідно до нової офіційної ідеологічної лінії радянського патріотизму новий гімн починався із того, що «союз непорушних вільних республік поєднала навіки велика Русь». Основними подіями, які варті згадки, в цей час стало творення українського республіканського гімну (1943–1948), надання УРСР права запроваджувати свою власну армію та встановлювати дипломатичні відносини з іноземними державами, членство УРСР як країни-засновниці в ООН (з 1945 р.).

Перемога СРСР у війні призвела до створення фундаментального міфу про «Велику вітчизняну війну», а разом із тим і до уніфікації української історичної пам'яті в рамках єдиної концепції «великого російського народу». Логічним завершенням

Я п'ю, перш за все, за здоров'я російського народу, бо він є найвидатнішим із усіх націй, які входять до складу Радянського Союзу.

Із виступу Й. Сталіна 24.05.1945 р. на прийомі з нагоди закінчення війни

Розділ 3. Еволюція вітчизняної політичної думки у першій половині ХХ століття

цього процесу вважають проголошення Сталіним в 1945 році відомого тосту «За російський народ!». А відтак, концепція «вищості» російського народу закріпилася як основна складова ідеологічної конструкції під назвою «радянський патріотизм».

Ідеологічний терор супроводжувався потужною кампанією пропагандистської обробки з метою утвердження в масовій політичній свідомості партійних ідеологем: «Під прапором великих ідей марксизму-ленінізму, під керівництвом більшовицької партії та її вождя товариша Сталіна радянський народ твердо й упевнено йде до сяючих вершин комунізму». Насправді ж, під прикриттям псевдо-патріотичної риторики продовжувалось утвердження провідної ролі російського народу, його культури і мови.

Сигналом для чергової активізації політики русифікації на початку 1950-х років у західних областях України стала редакційна стаття «За нове піднесення шкіл західних областей України» (1953) в газеті «Радянська освіта»: «У багатьох випадках на уроках мови й літератури недостатньо з'ясовується близькість і спорідненість словникового запасу української та російської мов, благотворний вплив російської мови й літератури на розвиток і збагачення української мови й літератури. Неглибоко з'ясовується історична дружба українського народу з великим російським народом, постійна підтримка і допомога українському народові на всіх етапах історичного розвитку з боку братнього російського народу, слабо викриваються американські імперіалісти – палії нової війни та їх агентура всіх мастей, насамперед українські буржуазні націоналісти – люті вороги українського народу».

Радянську публіцистику представляли журналісти, публіцисти, партійні ідеологи (І. Богодіст, Я. Галан, Д. Мануїльський, Б. Дудикевич та ін.), які активно публікували ідеї космополітизму спрямовані на те, щоб знищити все, що створено кожним народом, поневолити народи світу, перетворити їх на рабів американо-англійських імперіалістів.

П. Загорський, «Про комуністичне виховання трудящих і боротьбу проти пережитків капіталізму в свідомості людей» (1951)

ідеологічні концепції ВКП(б) і КППС щодо переваг радянського способу життя над капіталістичним.

На рубежі 40–50-х років розгорнулася кампанія боротьби з «низькопоклонством перед Заходом», «безродним космополітизмом». Започаткувала її редакційна стаття «Правди» «Про одну антипатріотичну групу» (1949). Тоді ж з'явилися схожі матеріали в газетах «Культура и жизнь», «Комсомольская правда» та іншій періодиці. Пер-

Український хліб, сало, руда, вугілля не давали спокою претендентам на світове панування. На американські долари та англійські фунти, заплямовані кров'ю свободолюбивих народів, в Західній Німеччині і Австрії створюються банди Мельника і Бандери, видаються фашистські газети, створюються школи шпигунів і диверсантів.

А. Литвиненко, М. Кравчук, «До 30-річчя радянської влади на Україні» (1948)

шого удару було завдано по групі «ворогів соціалістичного мистецтва» (О. Гурвич, Ю. Юзовський, І. Альтман та ін.).

У березні 1949 року відбувся пленум правління Спілки радянських письменників України, на якому пролунали різкі політичні звинувачення на адресу групи літературних критиків. У доповіді Л. Дмитерка говорилося, що в республіці «тривалий час вели свою шкідницьку роботу критики-космополіти Стебун (Кацнельсон), Санов (Смульсон), Адельгейм, Гордон...». Доповідач акцентував увагу на тому, що мова йде «не про якісь окремі недоліки.., а про серйозну диверсію космополітів та їх прихвостнів», які «об'єдналися на основі підривної роботи».

Характерною особливістю нового етапу ідеологічної кампанії стало те, що вона супроводжувалася відвертим антисемітизмом, негативний заряд якого накопичувався ще з часів війни. Ця кампанія мала на меті посилити культурно-ідеологічну ізоляцію країни; не тільки розколоти інтелігенцію, а протиставити її іншим соціальним групам суспільства; посилити процес русифікації; відновити важливий чинник функціонування тоталітарного режиму – образ внутрішнього ворога, що в роки війни дещо відійшов у тінь. Розправа з «безродними космополітами» спочатку в театральній критиці, а згодом і в інших сферах культури припала на пік боротьби з т. зв. «єврейськими буржуазними націоналістами» і проходила на тлі арештів діячів єврейської культури. Їх переслідували за те, що вони начебто своїми проповідями «національного нігілізму», перш за все щодо російського народу, і «низькопоклонством перед Заходом» допомагали імперіалістам нав'язувати всьому світу «англосаксонську культуру».

Ми уже згадували про погляди Сосюри та його переслідування. У межах цього питання лишень акцентуємо на критиці його вірша «Любіть Україну» (1944) як «націоналістичного». Публікація вірша викликала миттєву реакцію й породила справжній шквал викривальних промов і статей на кшталт: «У вірші В. Сосюри немає образу, безмірно дорогого для кожного справжнього патріота – образу нашої соціалістичної Батьківщини, Радянської України» (стаття у газеті «Правда» «Проти ідеологічних перекручень у літературі», липень 1951 р.).

У листопаді 1951 року відбувся пленум ЦК КП(б)У, на якому гостро засуджено «помилки» в творчості окремих українських письменників. Критикувалася повість О. Довженка «Україна в огні» та І. Санченка «Його покоління». Розкритиковано роман Ю. Яновського «Жива вода», в якому змальовано тяжку повоєнну дійсність України – «неймовірну руїну», а його автора звинувачено у «націоналізмі». М. Рильського назвали «петлюрівцем» за те, що у вірші «Я – син Країни Рад» оспівав Центральну Раду. Про ці процеси ми вже детальніше згадували вище.

*Любіть Україну, як сонце, любіть,
як вітер, і трави, і води...*

*В годину щасливу і в радості мить,
любіть у годину негоди.*

*Любіть Україну у сні й наяву,
вишневу свою Україну,
красу її, вічно живу і нову,
і мову її солов'їну.*

*Між братніх народів, мов садом рясним,
сіяє вона над віками...*

*Любіть Україну всім серцем своїм
і всіми своїми ділами.*

*В. Сосюра, уривок із вірша «Любіть
Україну»*

Радянська публіцистика гостро пропагувала ідеологічні концепції ВКП(б) і КПРС щодо переваг радянського способу життя над капіталістичним. Апогей ідеологічного наступу сталінізму ілюструють за кілька місяців до смерті Сталіна такі слова: «Комуністична партія вимагає покінчити з недооцінкою ідеологічної роботи, піднести її рівень, спрямувати всі засоби ідеологічного впливу на поліпшення комуністичного виховання мас у дусі безмежної відданості партії Леніна – Сталіна, ленінсько-сталінської дружби народів і радянського патріотизму».

В ідеологічній роботі другої половини 1940-х – початку 1950-х років помітне місце посідають постанови партії, їх роз'яснення у пресі, на відповідних зборах. Ці постанови в основному тлумачились однотипно: підкреслювалась їх роль і значення для виховання радянських людей, особливо молоді, в складні післявоєнні роки, підвищення ідейного рівня і подальшого розвитку радянської літератури і мистецтва, піднесення ролі всієї ідеологічної роботи. Стверджувалось, що вони (постанови) сприяють зміцненню марксистсько-ленінських принципів у всіх сферах суспільного, культурного та наукового життя країни.

20.6. Політична думка України періоду десталінізації

Після смерті Сталіна в масовій свідомості продовжував превалювати вплив його особи, адже впродовж багатьох років ідеологічним апаратом партії створювався своєрідний міфологічний тип «вождя народів». Почуття української громадськості в той час були складними й драматичними. Усім було зрозуміло, що замінити диктатора можна лише з допомогою колективного правління, а не окремого діяча. Попри всі намагання нової влади, в громадській думці зникає ореол безгрішності партійного керівництва.

Зіткнувшись із новими реаліями життя, пов'язаними зі смертю Сталіна і загрозою втратити контроль над друкованим словом та іншими формами творчості, ідеологи постали перед необхідністю внести певні зміни, оновити зміст поняття соціалістичного реалізму. Беззаперечним є факт, що в інтересах самозбереження тоталітарної системи мало відбутися реформування певних її структур, звільнення від надцентралізму, але в той же час не торкаючись її базових структур.

Першим кроком у реалізації цього етапу було проведення 15.12.1954 р. II з'їзду письменників СРСР (це аж через 20 років після I Всесоюзного з'їзду радянських письменників 1934 року!), під час якого письменникам було дозволено висловити думку щодо «потреби створення такої атмосфери літературного життя, яка виключає «проробляння», але передбачає принципіву й вдумливу критику», розглянути питання оновлення творчого клімату, «різноманітності художніх індивідуальностей, стилів і жанрів багатонаціональної радянської літератури», а також «зміцнення творчих зв'язків із зарубіжною прогресивною літературою».

Наприкінці 1956 року серед партійних функціонерів поширилися панічні настрої, ходили чутки про те, що вже таємно складаються списки для майбутньої розправи з комуністами. Тоді М. Хрущов без коливань вирішує призупинити десталінізацію. Як приклад можна навести закритий лист у ЦК КПРС від 19.12.1956 р. «Про посилення політичної роботи партійних організацій в масах і припинення вилазок антирадянських ворожих елементів».

Цікаво, що підготовка листа ЦК КПРС відбувалась за схемою, так голосно засудженої з трибуни ХХ з'їзду КПРС. Чого, наприклад, варті додатки, зроблені до нього першим секретарем ЦК КП України О. Кириченком, який декларував, що «...кожний комуніст повинен вести боротьбу за втілення в життя рішень партії та уряду проти всіх відступів від генеральної політики партії, марксизму-ленінізму, проти демагогів, розповсюджувачів ворожих провокаційних чуток». Іншого разу він пропонував «...підняти робітників на боротьбу проти ворожих елементів, всяких підбурювачів, провокаторів, демагогів, проти носіїв чужих нам поглядів і настроїв».

Обговорення згаданого вище листа ЦК КПРС вилилось у гучну політичну кампанію, під час якої були зведені нанівець позитивні здобутки, досягнуті в процесі деєсталінізації в країні, робились реальні спроби реорганізації теорії та практики сталінізму. Замість культу особи Сталіна виникають ознаки культу особи Хрущова. Конкретніше уявлення про зростаючий рівень славослів'я на адресу «дорогого Микити Сергійовича» дають такі кількісні характеристики: якщо на ХХІ з'їзді (1959) це ім'я згадувалося у виступах делегатів близько 500 разів, то на ХХІІ (1961) – майже 800. Проте культ особи Хрущова та його авторитаризм не переродилися в режим його особистої диктатури.

Але як тільки головне завдання – усунення від влади прихильників Сталіна – було виконане і влада правлячої партії на чолі з Хрущовим зміцнилась, починається поступовий відхід від політики лібералізації до централізації влади в особі нового вождя із «переконливим» поясненням, що його сам Хрущов зробив у статті у журналі «Вітчизна» (жовтень, 1957 р.): «Як сталося, що Сталін, займаючи правильну позицію в боротьбі з противниками ленінізму, зробив такі грубі і тяжкі помилки? ... Це трагедія Сталіна, багато в чому зумовлена великими вадами його особи, його характеру [...]. Становище ускладнилося і тим, що особисті вади Сталіна були використані на шкоду нашій справі запеклим ворогом партії і народу провокатором Берією. Велика вина в цій справі лежить і на т. Маленкові, який підпав під цілковитий вплив Берії, був його тінню, був знаряддям в руках Берії. Займаючи високе становище в партії і державі т. Маленков не тільки не стримував Й. В. Сталіна, але дуже спритно користувався слабкостями і звичками Сталіна в останні роки його життя. В багатьох випадках він штовхав його на такі дії, які заслуговують на найсуворіший осуд».

За підсумками Пленуму ЦК КПРС, що відбувся в червні 1957 року, учасники т. зв. антипартійної групи Г. Маленков, Л. Каганович, В. Молотов були виведені зі складу Президії ЦК і ЦК КПРС, зняті з керівних державних посад.

Посилення ідеологічного диктату, пропагування ідеї підведення соціалістичного реалізму під ідеологію комунізму набирало дедалі зростаючих обертів і засвідчувало остаточне згортання процесів лібералізації до централізації влади, а отже, й повернення до сталінських методів управління. Ілюзії щодо примирення тоталітаризму і соціалістичного реалізму з демократизацією, яка виступала в обмежених шатах лібералізації, поступово зникали.

□□□ □□□ □□□ □□□ □□□

Таким чином, у розвитку політичної думки 1940–1950-х років можна простежити чотири умовних етапи: *перший* охоплює початковий період Другої світової війни

(вересень 1939 – червень 1941 років), поєднавши в політичному наративі ідеологеми періоду утвердження сталінізму й великих; *другий* – період німецько-радянської війни (1941–1945 роки); *третій* – етап зміцнення сталінського тоталітарного режиму в ідеологічній боротьбі за звеличення ролі російського народу, проти «українських буржуазних націоналістів» і «космополітів» із їхнім «ідолопоклонством перед Заходом»; *четвертий* – від смерті Й. Сталіна (1953) до зміцнення особистої влади нового радянського лідера М. Хрущова після перемоги над т. зв. антипартиійною групою.

Питання для самоконтролю

1. Якими особливостями вирізнявся процес утвердження сталінського тоталітарного режиму в радянській Україні?
2. Домінуванням яких ідеологічних постулатів характеризувався «культ особи» Й. Сталіна після завершення Другої світової війни?
3. У чому полягала криза номенклатурної партійної еліти СРСР після смерті Й. Сталіна?
4. Яку роль відігравав О. Корнійчук в ідеологічному зміцненні сталінізму?
5. Якими ідеологічними концептами характеризується літературна та публіцистична творчість М. Бажана?
6. Назвіть основні твори П. Тичини, де можна простежити пропаганду «культу особи» Сталіна.
7. Якими мотивами пройнятий політичний наратив М. Рильського?
8. Як у творчості А. Малишка спостерігається вплив партійних догм?
9. Назвіть основні твори Ю. Яновського, де можемо побачити пропаганду домінуючих політико-ідеологічних концептів.
10. Як у життєвому шляху та творчості О. Довженка відображено політичний розвиток України 40–50-х років ХХ ст.?
11. Яким був політичний світогляд О. Гончара на початку його творчого шляху?
12. Яке місце в творчості В. Сосюри відіграє історико-політична проблематика?
13. Назвіть характерні риси політичного дискурсу західноукраїнських письменників і публіцистів західних областей УРСР?
14. Як можна охарактеризувати вплив партійної ідеології на публіцистику Я. Галана?
15. Охарактеризуйте ідеологічні витоки концепції «радянського патріотизму».
16. Яких модифікацій радянська теорія дружби народів зазнала на завершальному етапі Другої світової війни та перші післявоєнні роки?
17. Якими були наслідки ідеологічних кампаній кінця 40-х – початку 50-х років для України?
18. Якими тенденціями характеризувався політичний наратив періоду «десталінізації»?
19. Який вплив політичної думки радянської України 40–50-х років на становлення українського національно-визвольного руху?

Література

Бажан М. П. До кінця розгромити і викоринити рештки буржуазно-націоналістичної ідеології. – К. : Укрполітвидав, 1947 – 18 с.

Бажан О. Андрій Малишко та суспільно-політичні процеси в Україні (друга половина 1940-х – 1960-ті роки): оцінки, судження, дії / О. Бажан. URL: http://history.org.ua/JournALL/kraj/kraj_2012_4/12.pdf

Бажан О. Г. Індустрія знищення інакодумства в Україні (кін. 1950-х – 80-ті рр.) / О. Г. Бажан. URL: <http://history.ukma.edu.ua/docs/journals/naukovi-zapysky/18/bazhan.pdf>

Бажан О. Г. Особливості національно-культурного життя в Українській РСР в останній період «сталінщини» (1946–1953 рр.) / О. Г. Бажан. URL: [http:// www.nbu.gov.ua/old.../07_bazhan_og_abstract ukr.pdf](http://www.nbu.gov.ua/old.../07_bazhan_og_abstract ukr.pdf)

Безручко О. Олександр Довженко: розсекречені документи спецслужб / О. Безручко. – К. : Сучасний письменник, 2008. – 232 с.

Брегед М. В. Процес десталінізації і суспільні настрої українського населення у 1953–1964 рр. / М. В. Брегеда. – Миколаїв : ТОВ «Фірма «Гліон»», 2010. – 187 с.

Васьків М. С. Перші романи О. Гончара як результат творчого пошуку й еволюції / М. С. Васьків. URL: <http://web.znu.edu.ua/herald/issues/archive/articles/1933.pdf>

Галан Я. Твори: у 4-х т. / Я. Галан ; [ред. кол.: Б.С. Буряк [та ін.] ; Акад. наук УРСР]. – К. : Наук. думка, 1977–1980.

Гальченко С. Історія тексту: джерелознавчі і текстологічні аспекти творчості П. Г. Тичини, В. М. Сосюри та Остапа Вишні / С. Гальченко. – К. : Наук. думка, 2014. – 686 с.

Голик Р. Радянська влада та український визвольний рух у Галичині в контексті ідеологічних стереотипів / Р. Голик // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – 2012. – Вип. 22. – С. 191–208.

Гончар О. 1918–1995. Щоденники : у 3-х т. Т. 1. 1943–1967 / О. Гончар ; упоряд., підг. текст., ілюстр. матер. і передм. В. Гончар. – К. : Веселка, 2002. – 455 с.

Гриневич В. З історії формування українського радянського патріотизму у роки радянсько-німецької війни 1941–1945 рр. / В. Гриневич. URL: <http://history.org.ua/JournALL/pro/13/20.pdf>

Даниленко В. Політичні зміни в СРСР і Україні в роки хрущовської «відлиги» / В. Даниленко // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. – 2008. – Вип. 14. – С. 3–17.

Данилюк Ю. З. Опозиція в Україні (друга половина 50-х – 80-ті рр.) / Ю. З. Данилюк, О. Г. Бажан. – К. : Рідний край, 2000. – 616 с.

Дзядевич Т. М. Представлення Європи у повоєнній прозі Олесея Гончара (1946–1948 роки) / Т. М. Дзядевич // МАГІСТЕРІУМ. – 2007. – Вип. 29. – С. 7–12.

Довженко О. В. Проблема національного характеру у творах Олесея Гончара : автореф. дис... канд. філол. н.; спец. : 10.01.01 «Укр. літ-ра» / О. В. Довженко; Харк. нац. ун-т імені В. Н. Каразіна. – Харків, 2007. – 19 с.

Докаш О. Ю. Політико-культурна трансформація західних областей України під впливом радянської ідеології (1930 – 1950-ті роки): монографія / О. Ю. Докаш. – Чернівці : Місто, 2016. – 384 с.

Іваник С. Степан Олексюк – учень Казимежа Твардовського / С. Іваник. – Львів, 2012. – 188 с.

Іщенко А. М. Західна Україна у документах з'їздів та пленумів ЦК КП(б)У: 1944–1953 рр. / А. М. Іщенко. URL: http://www.archives.gov.ua/Publicat/AU/AU_2_3_2011/10.pdf

Корнійчук О. Твори : у 5 т. / О. Корнійчук. – К. : Наук. думка, 1988.

Магузка Г. Еволюція ціннісних орієнтирів творчості О. Довженка часів сталінізму (воєнний

Розділ 3. Еволюція вітчизняної політичної думки у першій половині ХХ століття

та післявоєнний період) / Г. Магузка // Вісн. Київ. нац. ун-ту . – Сер. : «Історія». – 2007. – Вип. 89–90. – С. 88–91.

Малишко А. С. Поезії та поеми / А. С. Малишко. – К. : Україна, 2012. – 720 с.

Мозговський М. В. Боротьба сталінської тоталітарної системи проти діячів української науки та культури в повоєнний період (1946–1953 рр.) : автореф. дис... канд. іст. н.; спец.: 07.00.01 «Історія України» / М. В. Мозговський; Харк. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. – Харків, 2006. – 19 с.

Монастирецький Л. С. Ю. Яновський «Листи з Нюрнберга». Образ війни в людських документах. URL: http://eprints.zu.edu.ua/19763/1/Ю.%20Яновський_.pdf

Муратова О. В. Історична трансформація методу соцреалізму в період «відлиги» / О. В. Муратова // Наукові праці [Чорноморського держ. ун-ту імені Петра Могили]. – Сер. : «Історія». – 2010. – Т. 129, Вип. 116. – С. 42–48.

Ніколаєць Ю. О. Ідеологізація радянської культури повоєнних років у висвітленні українських вчених / Ю. О. Ніколаєць // Вісн. Черкас. ун-ту. – Сер. : «Іст. науки». – 2010. – № 192. – С. 18–26.

Пивовар С. Ф. Погляди М. Бажана на історію української державності в контексті партійно-державної ідеології в УРСР (1940-і роки) / С. Ф. Пивовар // Вісн. Київ. нац. ун-ту ім. Т. Шевченка. – Сер. «Історія». – 2003. – Вип. 65. – С. 26–30.

Працьовитий В. Творча концепція Олесь Гончара в романі «Прапороносці» / В. Працьовитий // Українське літературознавство. – 2013. – Вип. 77. – С. 85–101.

Рильський М. Вірші / М. Рильський. – К. : Радянська школа, 1954. – 88 с.

Росович В. З хрестом чи з ножем // Вільна Україна. – 1945. – № 70 (8 квітня). – С. 5–6.

Сироїд І. Формування світогляду Олесь Гончара / І. Сироїд // Вісн. Київ. нац. ун-ту ім. Тараса Шевченка. – Сер. : «Історія». – 2007. – Вип. 89–90. – С. 101–104.

Сірук Н. М. Ідеологічний нагляд за культурною сферою України (друга половина 40-х – початок 50-х років ХХ ст.) / Н. М. Сірук // Українська культура: минуле, сучасне шляхи розвитку : в 2 т. – 2014. – Вип. 20. – Т 2. – С. 117–121.

Сірук Н. М. Політичний контроль тоталітарної держави за культурно-науковою сферою України (друга половина 40-х – початок 50-х років ХХ ст.) : автореф. дис... канд. іст. наук : спец. : 07.00.01 «Історія України» / Н. М. Сірук ; НАН України. Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича, Ін-т народознавства. – Львів, 1998. – 20 с.

Скорина Л. Олександр Корнійчук: кітчмейкер у добу сталінського тоталітаризму (інтерпретація драми «Богдан Хмельницький») / Л. Скорина. URL: http://www.nbuv.gov.ua/old_jrn/Soc_Gum/Vchu/N168/N168p098–108.pdf

Сосюра В. Вибране / В. Сосюра. – К. : Держ. вид-во худ. літ-ри, 1948. – 363 с.

Теличко А. Державна діяльність М. Бажана в 1943–1949 роки / І. А. Теличко // Вісн. Київ. нац. ун-ту . – Сер. : «Історія». – 2007. – Вип. 89–90. – С. 112–114.

Теличко А. М. Громадсько-політична та науково-організаційна діяльність Миколи Бажана : автореф. дис... канд. іст. н.; спец. : 07.00.01 «Історія України» / А. М. Теличко; Київ. нац. ун-т імені Тараса Шевченка. – К., 2009. – 16 с.

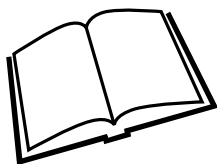
Томахів В. Я. Сталінізм як різновид тоталітаризму (історико-політологічний аспект) : автореф. дис... канд. політ. наук : спец. : 23.00.02 «Політ. інститути та процеси» / В. Я. Томахів; Львів. нац. ун-т імені Івана Франка. – Львів, 2001. – 18 с.

Тудор С. Твори / С. Тудор. – К. : Держ. вид-во худ. літ-ри, 1959. – 579 с.

Цегельник Я. Степан Тудор. Життя і творчість / Я. Цегельник. – К. : Дніпро, 1968. – 198 с.

Штейнле О. Ф. Номенклатурна еліта Української РСР у 1945–1953 рр. : особливості формування та функціонування: автореф. дис... канд. іст. н.; спец. : 07.00.01 «Історія України» / О. Ф. Штейнле; Запоріж. нац. ун-т. – Запоріжжя, 2010. – 20 с.

ТЕМА 21

ПОЛІТИЧНА ІДЕОЛОГІЯ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОГО РУХУ 1940–1950-Х РОКІВ ТА ЇЇ ЗАКРІПЛЕННЯ У ПАМ'ЯТКАХ ПОЛІТИЧНОЇ ДУМКИ

21.1. Історичні передумови, суть та особливості трансформаційних процесів у політичній ідеології українського національно-визвольного руху 1940–1950-х років

21.2. Політична концепція П. Федуна («Петра Полтави»)

21.3. Політична та соціально-економічна програма українського національно-визвольного руху у творчій спадщині О. Дяківа («Горнового»)

21.4. Державницькі погляди Я. Богдана («Всеволода Рамзенка»)

21.5. Проблематика московського імперіалізму та ставлення до російського народу в публіцистиці теоретиків націоналістичного підпілля (Я. Бусел, К. Зарицька, Д. Маївський, Й. Позичанюк, Я. Прокоп, Я. Старух та ін.)

21.1. Історичні передумови, суть та особливості трансформаційних процесів у політичній ідеології українського національно-визвольного руху 1940–1950-х років

Національно-визвольний рух 1940–1950-х років на українських землях був представлений насамперед Організацією українських націоналістів (ОУН), яка була заснована ще 03.02.1929 р. у Відні з метою боротьби за становлення соборної, незалежної держави на всіх українських етнічних землях. Головою ОУН було обрано Є. Коновальця (очолював до 1938 року). Після загибелі останнього на чолі організації став А. Мельник.

У 1930-х роках ОУН була автократичною організацією, яка на той час сповідувала такі політико-ідеологічні засади, закріплені в її програмних та організаційних документах: вождизм, диктатура, монопартійність в управлінні державою, відсутність будь-якої опозиції, тоталітаризм і монополізм влади. Щоправда, вже тоді в середовищі українських націоналістів, на сторінках їхньої преси розгорнулася серйозна дискусія про можливі межі ідеологічних, політичних і тактичних змін, зокрема про потребу відкинути сліпу орієнтацію в ідеологічній сфері на фашизм і нацизм. Зокрема, до цього закликала група ідеологів на чолі з І. Мітрингою. Зрештою, в націоналістичному русі відбувся розкол, у результаті якого до активного політичного життя було покликано молоде, динамічне покоління українських націоналістів, організоване у

Розділ 3. Еволюція вітчизняної політичної думки у першій половині ХХ століття

відлам ОУН під назвою ОУН (р) – Організація українських націоналістів революційна, або бандерівська (ОУН (б)), або самостійників-державників (ОУН (сд)). Це була політична організація, яка остаточно оформилася в лютому 1940 року внаслідок відходу від ОУН середовища С. Бандери. Саме це уможливило пізніше зміни в політичній програмі ОУН на українських землях.

Із початком Другої світової війни і, особливо, німецько-радянської війни у червні 1941 року, стратегія національно-визвольної боротьби ОУН (б) передбачала здобуття соборної української самостійної держави за допомогою зовнішньої сили, конкретно завдяки співпраці з гітлерівською Німеччиною. Для цього використовувалися такі тактичні прийоми, як створення військових формувань із націоналістів у складі вермахту, націоналістичних похідних груп, допомога нацистам у розгромі Червоної армії та ліквідації радянської влади на українських землях. Однак після того як уряд Третього райху негативно сприйняв Акт відновлення української держави від 30.06.1941 р. і наказав заарештувати С. Бандеру, Я. Стецька, ОУН (б) усвідомлює, що нацисти не є союзниками, а новими загарбниками українських земель, такими як і більшовики. А для того, щоб здобути українську державу треба шляхом революційної боротьби, спираючись, насамперед, на власні сили, активізувати при цьому національно-визвольні рухи інших поневолених радянською владою народів. Це стало згодом новою стратегією визвольної боротьби націоналістів-бандерівців. Тактичними прийомами стали: формування Української повстанської армії, збройного підпілля ОУН, створення Антибільшовицького блоку народів (АБН) та Української головної визвольної ради (УГВР). Усі ці структури чітко заявили про своє антинімецьке та антирадянське спрямування. Зміна стратегії й тактики була зумовлена також усвідомленням, що в найближчій перспективі повернуться більшовики, з якими потрібно буде проводити запеклу національно-визвольну боротьбу, що вимагає формування широкої соціальної бази, яку можна забезпечити, запропонувавши привабливу політичну та соціально-економічну програму.

Вище означені трансформації, зокрема, у стратегії й тактиці національно-визвольної боротьби, вже простежуються у рішеннях Другого великого збору, а також Першої, Другої і Третьої конференцій ОУН (б). Так, у квітні 1940 року бандерівці провели Другий надзвичайний великий збір, який ніби підсумував остаточне розділення двох відламів ОУН. В ухвалених на ньому програмних постановках, було проголошено гасло, яке стало базою для подальшої ідеологічної еволюції ОУН, – «Воля народам і людині!». Перша конференція ОУН, яка відбулася у вересні 1941 року, наголошувала на потребі перекинути провідні сили на східні землі України. У постановках Другої конференції ОУН (квітень, 1942) було чітко заявлено про антинімецьку позицію, наголошено на меті визвольної боротьби – здобутті самостійної соборної держави, та потребі поширення цієї ідеї на землі Центральної та Східної України. У постановках Третьої конференції ОУН (лютий, 1943) було оголошено, що український народ повинен боротися проти обох імперіалізмів – більшовицького та націонал-соціалістичного.

Еволюція відбувалася у напрямі до лібералізації: дедалі більший наголос на правах особи, відкидання етно- і расової винятковості, толерантність до політичного плюралізму, а також спроба сформувавши привабливу, подекуди популістську, соціально-еко-

номічну програму.

На Третньому надзвичайному великому зборі (III НВЗ) ОУН (21–25.08.1943 р.) були підведені підсумки діяльності ОУН (б) за 1941–1943 роки, схвалено перехід до нової тактики, дано високу оцінку діям УПА. Великий збір ухвалив нові програмні та політичні постанови, в основу яких були покладені гасла «Свобода народам і людині!», «За Українську Самостійну Соборну Державу!», «За вільні національні держави поневолених народів!», «Поневолені народи єднайтеся в боротьбі проти імперіалістів!».

Рішення III НВЗ ОУН були спрямовані на ліквідацію тоталітарного характеру організації. Так, за рішеннями Збору ОУН відмовилася від провідної ролі в українському визвольному русі, було створене верховне командування УПА, що мало засвідчувати незалежність цього військового формування від бандерівського угруповання, було скасоване фашистське привітання та замінено тризуб із мечем на тризуб без меча як всеукраїнський символ. Окрім того, III НВЗ ОУН остаточно затвердив на чолі ОУН Бюро проводу у складі трьох осіб, головою якого офіційно став Р. Шухевич. Також Збір не прийняв встановленої на Третій конференції ОУН назви «Організація українських націоналістів самостійників-державників» та повернувся до оригінальної назви «Організація українських націоналістів».

Постанови III НВЗ ОУН склалися зі вступної статті, програмних і політичних постанов. У вступній статті підкреслено, що ОУН в основу політичного ладу бере національний принцип, обстоює право всіх народів на самостійне життя у власних державах, відкидає різні доктрини, заперечує імперіалізм. Проголошено ідею вільного розвитку людини. Зазначено, що ОУН не бореться за Україну для себе.

У програмних постановках сформульована мета ОУН – Українська Самостійна Соборна Держава без поміщиків і капіталістів, у системі національних держав інших народів, поборювання усіляких імперіалізмів, за справедливе розв'язання національного та соціального питань. Наголошено, що в українській державі влада своїм найвищим обов'язком буде вважати інтереси народу, не буде ставити перед собою загарбницьких цілей. Далі викладається широка соціально-економічна програма ОУН: знищення колгоспної системи; передача землі народові; запровадження національно-державної і громадської власності на надра, фабрики і заводи, національно-державної – на організації банківської системи й великої торгівлі, громадсько-кооперативної – на приватну дрібну торгівлю; встановлення восьмигодинного робочого дня, справедливої оплати праці, свободи профспілок; введення безплатної освіти та охорони здоров'я, вільного доступу до вищих навчальних закладів; проголошення рівності чоловіка і жінки, свободи друку, слова, думки, переконань, віри і світогляду, політичних та громадських організацій, права національних меншин плекати свою культуру, рівність всіх громадян незалежно від їх національностей. У програмних постановках також зазначалося, що політичною силою українського народу є ОУН, а військовою – УПА, перемогти український народ зможе тільки шляхом Української національної революції, тобто всенародного збройного повстання.

Політичні постанови III НВЗ ОУН склалися з кількох частин. У першій частині («До міжнародної ситуації») охарактеризовано Другу світову війну як імперіа-

Розділ 3. Еволюція вітчизняної політичної думки у першій половині ХХ століття

лістичну, засуджено фашистсько-націонал-соціалістичний і більшовицький режими, закликано всі поневолені народи разом боротися проти загарбників. У другій частині («До внутрішньої ситуації на українських землях») зазначено, що український народ мусить боротися проти більшовицького, білого, польського імперіалізмів, засуджено будь-які спроби співпраці з окупантами. Наголошено, що ОУН є єдиним керівником революційно-визвольної боротьби за Українську Самостійну Соборну Державу. У третій частині («Наші цілі») підкреслено, що єдиним шляхом побороли імперіалістів є революційна збройна боротьба українського та інших поневолених народів.

На ІІІ НВЗ була також ухвалена нова програма ОУН (б), зміст якої був витриманий у дусі його програмних і політичних постанов. У ній було підкреслено, що ОУН бореться за демократичний державний порядок і справедливий соціальний лад, а також викладені ті самі соціально-економічні гасла, що й у програмних постановках Збору.

Можна припустити, що спочатку ревізія ідеології була тактичним кроком ОУН, однак пізніше вона справді перейшла у світоглядну площину. У цілому ІІІ НВЗ ОУН мав виняткове історичне значення, оскільки він вніс глибокі зміни у програмні засади національно-визвольної боротьби ОУН за Українську Самостійну Соборну Державу, а також у структурну побудову самої організації. Програма ОУН (б), стиль її керівництва зазнали серйозної демократизації, що було зумовлене як внутрішньо-українськими, так і зовнішньополітичними потребами.

Рішення ІІІ НВЗ ОУН були програмою українського національно-визвольного руху, планом політики ОУН (р) в усіх питаннях державного, суспільного життя. Як підкреслював «Полтава», «програмні постанови, прийняті ІІІ НВЗ ОУН, розв'язують питання програми і є органічним великим кроком вперед в розвитку визвольної революційної боротьби». Зрештою вони лягли в основу платформи УПА, основних напрямів діяльності оунівського збройного підпілля, програм Антибільшовицького блоку народів, закладеного у 1943 році, та Української головної визвольної ради, створеної у 1944 році.

Рішення ІІІ НВЗ ОУН фактично призвели до оформлення нових політико-ідеологічних засад українського націоналістичного руху, які були відмінними від ідеологічних засад ОУН 1930-х років. Серед нових засад: заперечення монопартійної системи; антиімперіалізм; незв'язування членів ОУН жодними філософськими теоріями (ідеалістичними чи матеріалістичними) та релігіями; забезпечення широких громадянських прав і свобод, дотримання прав національних меншин у майбутній українській державі, побудова в ній безкласового суспільства з народною власністю на засоби виробництва; визнання демократії як основи внутрішньополітичного ладу в українській державі. Останнє було закріплене рішеннями Конференції ОУН 1950 року, які уточнювали й доповнювали програмні постанови ІІІ НВЗ ОУН. Тобто, відкидалися попередні засади ОУН, такі як протипартійність, монархізм, інтегралізм, провідництво, ідеалізм, націократія, імперіалізм (трактувався як прагнення нації панувати над іншими народами з метою служіння «інтересам поступу»).

Найбільшими популяризаторами нових політико-ідеологічних засад ОУН стали її талановиті публіцисти *П. Федун, О. Дяків, Я. Богдан* та ін. На їх політичних ідеях ми і зупинемося далі.

21.2. Політична концепція П. Федун («Петра Полтави»)

Петро Федун (псевдоніми «Петро Полтава», «Волянський», «Север», «Зенон», «П. Савчук») – військово-політичний діяч, публіцист, начальник політвиховного відділу Крайового військового штабу Української повстанської армії (1946–1949), керівник Головного осередку пропаганди (1946–1951), член Проводу ОУН(б). Основні праці: «Колоніальна господарська політика большевицьких імперіалістів в Україні» (1945), «Елементи революційності українського націоналізму» (1946), «Концепція Самостійної України і основна тенденція політичного розвитку сучасного світу» (1947), «Хто такі бандерівці та за що вони борються» (1948), «За тип організованої демократії в майбутній незалежній українській державі» (1949), «Друзям за кордоном. Про правильність дотримання постанов III НВЗ ОУН» (1950), «Чому СРСР повинен бути перебудований на принципі незалежних національних держав» (1950), «Принцип приватної трудової власності на землю в програмі ОУН» (1951), «Підготовка Третьої світової війни та завдання українського народу» (1951), «Принцип приватної трудової власності на землю в програмі ОУН» (1951) та ін.

Петро Федун
(1919–1951)

У своїх напрацюваннях Федун розробив низку політичних концепцій, де увиразнилася трансформація ідеології українського націоналізму. Одна з них – концепція революційності українського націоналізму. Як зазначає теоретик, український націоналістичний рух є революційним передусім із огляду на свої цілі. Український націоналістичний рух виник і діє як: а) суспільно-політичний рух; б) духовно-світоглядний рух. У зв'язку з цим український націоналізм має і подвійну мету:

– як *суспільно-політичний рух* український націоналізм бореться за: повне політичне, культурне й економічне визволення українського народу з-під чужоземного панування; побудову на етнографічних землях української самостійної соборної держави (теоретик використовує абревіатуру УССД); такий внутрішній політичний і суспільно-економічний лад у майбутній українській державі, який забезпечить українському народові найкращі умови розвитку всіх його духових і матеріальних сил;

– як *духово-світоглядний рух* український націоналізм бореться за духове відродження українського народу, тобто за ліквідацію тих негативних наслідків, що їх у духовності українського народу залишила багатовікова неволя.

Федун наводить низку аргументів, які, на його погляд, підтверджують революційність першої мети українського націоналізму – побудови УССД. Насамперед здійснення ідеї УССД означає цілковиту перебудову політичного укладу на Сході Європи. Також ідея УССД є революційна тому, твердить мислитель, «що її висунув український народ по кількох сторіччях свого політичного небуття» («Елементи революційності українського націоналізму»). Федун акцентує, що, окрім того, ідею УССД український націоналізм розуміє не лише як ідею політичного визволення

Розділ 3. Еволюція вітчизняної політичної думки у першій половині ХХ століття

українського народу, а також як ідею його соціального визволення, ідею такого суспільно-економічного ладу в Україні, при якому не існуватиме експлуатації людини людиною та буде побудоване безкласове суспільство.

Із вище викладеного Федун виводить перший елемент революційності українського націоналізму, суть якого полягає в тому, що ідея соборної української державності є революційною, бо український націоналістичний рух визнає її активною й у боротьбі за її здійснення проявляє сувору принциповість.

Революційною є друга мета українського націоналізму – духовне переродження українського народу. Її реалізація породжує, за задумом Федуна, другий важливий елемент революційності українського націоналізму. Адже боротьба за відродження духовності українського народу – це «боротьба за викорчування рабської психіки і культивування в українському народі психіки вільного господаря на своїй землі, психіки фанатичного борця за справу Самостійної України» («Елементи революційності українського націоналізму»).

Серед інших аргументів, на користь доведення революційності українського націоналізму, Федун називає:

- радикальні насильницькі методи боротьби проти окупантів, визнання того, що «найважливішим завданням українського народу під сучасну пору є організація масової безпосередньої нещадної боротьби за національне визволення, боротьби всіма засобами, які є в нашому розпорядженні»;
- розрахунок на народ як на основну силу у виборюванні самостійності Україні;
- організація протиокупантської боротьби на українських землях за всяких умов;
- орієнтація на найпередовіші досягнення людства як в галузі політичної та суспільно-економічної практики, так і в галузі відповідних наук;
- високі моральні вимоги до членів ОУН.

Вагоме місце у теоретичній спадщині Федуна («Полтави») посідає концепція самостійної України викладена у праці «Концепція Самостійної України і основна тенденція політичного розвитку сучасного світу».

Концепція самостійної України – це, передусім, концепція самостійної української держави, побудованої українським народом на його етнографічних землях. Це також концепція такого суспільного ладу в майбутній українській державі,

за якого не існуватиме експлуатації людини людиною. Цей лад, уважає Федун, буде спиратися на національно-державну й кооперативну власність у промисловості, банківській сфері, торгівлі, на національно-державну власність на землю при індивідуальному чи колективному (залежно від волі населення) землекористуванні.

Концепцію самостійної України Федун пов'язує із національним питанням, яке виникло в результаті народження ідеї нації. Остання, на думку мислителя, зродилася під час Великої французької революції. Її невід'ємними елементами мислитель називає національну свідомість, демократизм. Саму ж ідею нації він розуміє як ідею

Ідею УССД ми сьогодні конкретизуємо так: Українська Самостійна і Соборна демократична республіка.

П. Федун, «Друзям за кордоном. Про правильність дотримання постанов III НВЗ ОУН»

національної незалежності народу в його власній самостійній державній організації. Публіцист наголошує, що «ідея нації може існувати лише разом з ідеєю політичної демократії. Боротьба за демократію лише скріплює ідею нації та її органічно доповнює» («Концепція Самостійної України і основна тенденція політичного розвитку сучасного світу»). Федун відкидає теорію про т. зв. історичні та етнічні нації як псевдонаукову. Він розглядає національний принцип як основний щодо політичної організації світу.

Вагомий внесок Федун зробив у розробку міжнародно-політичної концепції ОУН, сформульованої у 1942 році. Вона передбачала кардинальну перебудову європейського регіону та світу загалом на засадах утворення незалежних національних держав в етнічних межах. Основним інструментом втілення концепції було оголошено антитоталітарні революції народів Центрально-Східної Європи та Азії. На його думку, український визвольний рух, як найпотужніший та наймасовіший, узяв на себе роль координатора збройного протибільшовицького спротиву в Європі, одним із виявів якого було проведення пропагандистських рейдів на терени сусідніх держав. Обґрунтовуючи думку, що майбутнє Європи – саме за реалізацією ідеї антитоталітарних революцій, Федун зауважує: «Боротьба народів за національне визволення є загальносвітовою тенденцією і світ розвивається у напрямі творення самостійних національних держав усіх народів», оскільки «нація, національна незалежність – це безумовно найкращі сьогодні вартості усього людства» («Концепція Самостійної України і основна тенденція політичного розвитку сучасного світу»).

У ХХ столітті, твердить теоретик, національно-визвольні рухи поневолених народів стали визначальним чинником і, поряд із військово-економічними потугами найбільших держав світу, творять «самостійно діючу третю силу», що прискіпує доконечні кардинальні зміни і є запорукою їхньої реалізації. Федун обґрунтував необхідність перебудувати Радянський Союз на засадах національних держав і вказав на об'єктивні чинники, котрі сприятимуть розвалові імперії: надмірна централізація влади, загальне зубожіння населення, міжнаціональні суперечності тощо.

Розробляючи концепцію самостійної України, Федун охопив проблему нового ставлення до російського народу і московського імперіалізму, що впливало з рішень ІІІ НВЗ ОУН. У статті «Елементи революційності українського націоналізму» він висунув єдиний критерій, за яким визначається ставлення українського націоналізму до інших народів, у тому числі й до російського: «визнають вони право українського народу на самостійне державне існування, ставляться позитивно до визвольних змагань українського народу, чи ні. Лише за умови позитивного ставлення чужих народів чи чужонаціональних політичних рухів до справи самостійності України, український націоналізм входить з ними (в разі потреби) в які-небудь стосунки. У випадку, коли ці народи чи політичні партії займають негативне становище до справи самостійності українського народу, український націоналізм трактує їх як ворогів».

У праці «Концепція Самостійної України і основна тенденція політичного розвитку сучасного світу» Федун зауважує, що поділ Росії на окремі національні держави назавжди унеможливить відродження найреакційнішого російського імперіалізму, який упродовж багатьох сторіч був найбільшою загрозою та ганьбою для світу. На-

решті, у брошурі «Хто такі бандерівці та за що вони борються» Федун наголошує, що «з усіма народами світу, в тому числі і з російським народом, який побудує свою національну державу на своїх етнографічних землях, ми хочемо жити в дружбі і співпраці. Ми не боремося проти сусідніх нам народів в цілому, а тільки проти тих імперіалістичних сил, які нас поневолюють. Усі народи, в тому числі російський та польський народи, ми цінімо, шануємо та прагнемо до дійсної дружби та співпраці з ними». Ідеолог також уточнив, що бандерівці виступають проти більшовицьких імперіалістів, тобто проти партійної верхівки та всіх тих елементів, які їй вірно служать, та закликають російський народ до боротьби проти кремлівських поневолювачів. Федун підкреслював, що в майбутній українській державі національним меншинам будуть забезпечені всі національні та громадянські права.

У своїй публіцистиці Федун неодноразово звертався до питання демократії в майбутній українській державі («Концепція Самостійної України і основна тенденція політичного розвитку сучасного світу», «Хто такі бандерівці та за що вони борються», «За тип організованої демократії в майбутній незалежній українській державі», «Друзям за кордоном. Про правильність дотримання постанов III НВЗ ОУН»). Тип демократії, який мав бути встановлений в майбутній українській державі, він назвав «*організованою*». Деякі дослідники схильні характеризувати організовану демократію як авторитарну. Адже «Полтава» пропонував обмежувати свободу людини, вільну діяльність політичних партій, якщо будуть загрози «здоровому розвитку народу і державі». Сама ж демократія для мислителя – це «народоправство», організація політичного життя в державі на основі забезпечення народів свобод, свободи політичних партій, забезпечення їх участі «як експонентів політичних поглядів народу» в найвищих державних органах, ухвалення законів і рішень більшістю голосів. Теоретик наголошував, що до 1939 року ОУН була проти демократії, гостро критикувала її, користуючись для цього ще поняттям «демолібералізм», у якому поєднувались демократія та лібералізм. Останнє Федун уважав некоректним, оскільки демократія – це спосіб управління державою, а лібералізм – ідейна течія, погляд, що людина має право на абсолютну політичну, економічну, моральну свободу. Чітке розмежування демократії (як політичного режиму) та лібералізму (як політичної ідеології) було беззаперечним досягненням суспільно-політичної думки ОУН.

«Полтава» послідовно підтримував постанови III НВЗ ОУН (1943), які були згодом (1950) уточнені й доповнені в питанні визначення демократичного внутрішньо-політичного ладу в майбутній українській державі. Він навіть пропонував так конкретизувати ідею УССД: «Українська Самостійна і Соборна демократична республіка» («Друзям за кордоном. Про правильність дотримання постанов III НВЗ ОУН»).

Федун критикує аргументи ОУН 1930-х років, висунуті проти демократії, які він уважав тенденційними, агітаційними, демагогічними. Так, оунівцями міжвоєнного періоду негативно оцінювалася «механічна більшість», яку застосовувала демократія в політичній практиці. «Полтава» ж уважав, що «механічною більшістю» в політичному житті не можна легковажити, до того ж завжди вона складається з тих людей, які мають право бути зарахованими до національної еліти.

Також Федун закликав до ревізії ще одного аргумента ОУН проти демократії, що

стосувався демократизму Центральної Ради, який нібито був причиною програшу визвольних змагань 1917–1918 років. Він твердив, що «з перспективи сьогоднішнього дня і нашого революційного досвіду нам повинно бути неважко бачити, що найгеніальніший навіть вождь з найширшими диктаторськими повноваженнями при тодішньому стані відносин в Україні, мабуть, небагато більше вдіяв би, як це зробила Центральна Рада» («За тип організованої демократії в майбутній незалежній українській державі»). Отже, робить висновок «Полтава», нестача національної свідомості, відсутність активної політичної боротьби за самостійну Україну в попередні роки і, внаслідок цього, нестача досвідченого провідного національного активу призвели до невдачі 1917–1918 років. «Головною причиною наших невдач в 1917–[19]20 рр. була цілковита слабкість, щойно тільки ембріональна стадія українського визвольного самостійницького руху. ... Причина цього, одначе не в демократії», – твердить «Полтава» («За тип організованої демократії в майбутній незалежній українській державі»).

У 1930-х роках наводилися ОУН ще такі аргументи проти демократії, як-от: вона не дає висловитися правдивій волі народу, не сприяє селекції проводу, розвиткові великих індивідуальностей й державницької думки. Натомість Федун стверджував, що після запровадження загального виборчого права саме демократія уможливило найповніше виявлення справжньої волі народу, розвитку індивідуальностей і державницької думки. Здорова демократія також сприяє добрій селекції проводу. «Полтава» підкреслює, що саме тоталітарний устрій, до якого прагнула до 1939 року також ОУН, як це показала, зокрема, практика СРСР, призводить до повної нівеляції особистості, знищення тих, хто підозрілий у пануючій групі.

Із попередніх тем нам уже відома концепція націократії М. Сціборського (*див. нит. 19.2.1.*). Федун також звертається до її аналізу («За тип організованої демократії в майбутній незалежній українській державі»). Мислитель вважає, що у кращому випадку при націократії не буде умов для творчого вільного духовного розвитку народу, не буде розвиватися самостійна державно-політична думка, духовна культура в цілому, оскільки існуватиме одна ідеологічно-політична організація. Тобто, встановиться такий стан, як в гітлерівській Німеччині чи в СРСР. Ця організація має опосередковано керувати усією національно-державною політикою, що призведе, на думку Федун, до посередньої диктатури. За відсутності демократичних свобод, продовжує теоретик, український народ опиниться, фактично, в умовах тоталітарної монопартійної системи з усіма негативними її наслідками. У гіршому випадку, стверджує Федун, націократія може призвести до встановлення політичного режиму, дуже близького до самодержав'я у царській Росії. «Полтава» висловлює думку, що ідея націократії як влади нації може бути найкраще реалізована тільки шляхом демократії, тобто реального впливу народу на національну політику. Останнє можуть забезпечити демократичні свободи із свободою політичних партій включно.

Федун зробив низку висновків, проаналізувавши італійський фашизм, німецький націонал-соціалізм і радянський більшовизм («За тип організованої демократії в майбутній незалежній українській державі»). *По-перше*, монопартійна система фашистського типу – більш небезпечна та загрозна для народу, ніж демократія. *По-друге*, більшовицька диктатура як диктатура пролетаріату, що на практиці перетворилася

у диктатуру однієї комуністичної партії, – це антинародна система. *По-третє*, досвід людства з монопартійною концепцією фашизму та монопартійною концепцією більшовизму доводить переваги демократії як форми внутрішньодержавного ладу. Враховуючи історичний досвід розвитку форм правління і, особливо, досвід монопартійних систем фашистського та більшовицького типів, «Полтава» твердив, що людство не створило нічого кращого, ніж парламентська демократія. Тому українська незалежна держава повинна бути демократичною парламентською республікою. Це Федун пропонував зафіксувати у програмі ОУН, а також в майбутній конституції української держави.

На думку публіциста, демократія виступає найкращим засобом для реалізації ідейних постулатів українського націоналізму, серед яких найголовнішими є максимальний усебічний розвиток усіх духовних і матеріальних сил українського народу та України, їх щастя, сила, могутність і слава. Щоправда, аби правильно розвивалася демократія як вища форма політичного ладу, вона потребує «високого типу громадян» – національно свідомих, освічених загально і політично, дисциплінованих, із високо розвинутим почуттям національного обов'язку.

Серед усіх політичних прав і свобод Федун особливого значення надавав свободі політичних партій. Він відкинув систему монопартійного керівництва державою як таку, що дуже може нашкодити самій ОУН. «Полтава» правильно зауважував, що якщо в майбутній українській державі буде зафіксована система монопартії та саме ОУН опиниться при владі, важко гарантувати, що всі її члени далі будуть ідейні, жертвовні, безкорисливі та не підмінять ідею служіння народові ідеєю панування над народом («За тип організованої демократії в майбутній незалежній українській державі»).

Необхідність демократичного устрою в майбутній українській державі впливає, на думку Федуну, з деяких ідеологічних засад українського націоналізму: 1) з гасла «Воля людині, воля народам», яким недвозначно підкреслено, що йдеться про права людини; 2) з ідеї безкласового суспільства. Таким чином, Федун однозначно висловився за встановлення демократичної форми правління парламентського типу, пропагуючи відхід від однопартійної системи та створення багатопартійності.

Федун звертається до порівняльної характеристики різних типів демократії, щоб з'ясувати, який із них можна «пересадити» на український ґрунт («За тип організованої демократії в майбутній незалежній українській державі»). Так, «найздоровішими» типами демократії він вважав британський і американський, оскільки у Великій Британії та США немає «політичного розбиття, партійництва», тобто великої кількості політичних партій, які борються за владу. У США провідними партіями є дві, а у Великій Британії – формально три. Політичну систему США мислитель називає двопартійною, а Великої Британії – малопартійною. При цьому «Полтава» вважав, що українці мають прагнути до одного з цих типів демократії, але треба пам'ятати, що вони склалися на основі та в результаті здорового економічного та суспільно-політичного розвитку згаданих демократичних держав. Натомість негативно характеризував теоретик французьку демократію, бо у ній спостерігається «партійне розбиття», яке зумовлене нездоровими суспільними та економічними відносинами.

Тема 21. Політична ідеологія українського національно-визвольного руху 1940–1950-х років та її закріплення у пам'ятках політичної думки

До тогочасних українських реалій найбільше підходить, за твердженням Федуна («За тип організованої демократії в майбутній незалежній українській державі»), організований тип демократії, який характеризують такі ознаки:

- конституційна заборона всіх політичних партій, які у своїх ідеології та політичній практиці кермуються не загальнонаціональними, а класовими чи груповими цілями;

- допущення конституцією до участі в парламентських виборах тільки тих партій, які репрезентують певний, окреслений законом, доволі високий мінімум виборців, наприклад, 1/10;

- формування у стислі терміни парламентської більшості, яка публікує і пред'являє главі державі (президентові) «Декларацію єдиної національної політики», яку зобов'язується неухильно виконувати;

- закріплення за главою держави права розпустити парламент, коли не сформована більшість, не підписана «Декларація єдиної національної політики», не утворений уряд;

- надання уряду права ініціювати перед главою держави розпуск парламенту, коли не виконується «Декларація єдиної національної політики»;

- обов'язок партій більшості формувати уряд;

- незалежність уряду, сформованого партіями більшості, від т. зв. вотуму довіри парламенту;

- закріплення за партією, яка здобула абсолютну більшість депутатських мандатів, права формувати однопартійний уряд.

Отже, Федун заперечив аргументи, які висувала ОУН в 1930-х роках проти демократії. Серед них найголовнішими були негативне ставлення до «механічної більшості», яку застосовує демократія в політичній практиці, та вбачання в демократизмі Української Центральної Ради основної причини програшу визвольних змагань 1917–1921 років. «Полтава» охарактеризував націократію, фашизм, націонал-соціалізм, більшовизм як тоталітарні політичні системи. Порівнявши американський, британський і французький типи демократії, що існували у другій половині 1940-х років, теоретик чітко вказав на їх позитивні й негативні риси. Встановлення в майбутній українській державі організованої демократії, закріпленої конституцією, мало забезпечити її від стихійної демократії, а отже, тоталітарної диктатури. Останню він не схвалював, навіть якщо носієм диктатури була б ОУН.

21.3. Політична та соціально-економічна програма українського національно-визвольного руху у творчій спадщині О. Дяківа («Горнового»)

Осип Дяків (псевдоніми – «Горновий», «Осипенко», «Артем», «Гончарук», «Наум») – публіцист, член Проводу ОУН (б), провідник Львівського краю (1948–1950), член Української головної визвольної ради (УГВР). Основні праці: «З міжнародного життя» (1946), «Як розуміти концепцію власних сил у нашій національно-визвольній боротьбі» (1946), «Про наш демократизм» (1948), «Чи на розпутті» (1948),

«Кінець другого етапу большевизації країн Центральної та Південно-Східної Європи» (1948), «Яка філософія – ідеалістична чи матеріалістична – зобов'язує членів ОУН?» (1949), «Підсумки успіхів нашої національно-визвольної боротьби» (1949), «СРСР – країна найжорстокішого гноблення народів і визиску» (1949), «Про свободу преси в СРСР» (1949), «Наш клич «Воля народам і людині» – найбільш прогресивний клич у світі» (1949), «Наше становище до російського народу» (1950).

Саме Дяків був одним із найбільших прихильників і популяризаторів програмних постанов III НВЗ ОУН (1943), на основі яких окреслилися нові засади ідеології українського націоналізму, зокрема в напрямі до їх лібералізації: наголошення на правах особи, відкидання етно- і расової винятковості, схилення до толерантності та політичного плюралізму, формування привабливої, в дечому популістської, соціально-економічної програми.

У своїх працях «Горновий» торкається, зокрема, низки проблем: що мали стати основою ідеології українського націоналізму: ідеалізм чи матеріалізм; ставлення до демократії, релігії; бачення соціально-економічного ладу в майбутній українській державі; як необхідно ставитися до росіян; яким має бути внутрішній устрій ОУН на українських землях тощо.

У статті «Яка філософія – ідеалістична чи матеріалістична – зобов'язує членів

Борючись за справді народний лад, за забезпечення народові всіх демократичних прав і свобод, ОУН не накидуватиме народові в українській державі своєї ідеології як панівної.

О. Дяків, «Яка філософія – ідеалістична чи матеріалістична – зобов'язує членів ОУН?»

ОУН?» Дяків наголошував на тому, що III НВЗ ОУН прийняв виразну постанову, що організація не зв'язується з жодною філософією, і що її члени можуть визнавати як філософський ідеалізм, так і матеріалізм. Набагато важливішими є такі положення програми ОУН, як повний і всебічний розвиток української нації, що його забезпечить українська самостійна соборна держава шляхом побудови справді народного ладу

та безкласового суспільства, знищення імперіалізму, побудови міжнародного ладу, опертого на систему вільних рівноправних національних держав усіх народів. Дяків зазначав: якщо визнати за обов'язковий в ОУН філософський ідеалізм, то це не дасть змоги боротися в організації людям, які є прихильниками філософського матеріалізму. ОУН на українських землях стоїть на тому, що за повне визволення українського народу можуть однаково боротися як прихильники філософського ідеалізму, так і матеріалізму. «Горновий» підкреслював, що «борючись за справді народний лад, за забезпечення народові всіх демократичних прав і свобод, ОУН не накидуватиме народові в українській державі своєї ідеології як панівної».

У питанні демократії Дяків наголошував, що демократія повинна бути визначена як основа внутрішньополітичного ладу в українській державі. Підлягає дискусії лише конкретна форма демократичного ладу, щоб побудувати в українській держа-

Осип Дяків
(1921–1950)

ві здорову демократичну систему, а не таку, що призводить до її розкладу. У листі (1950) до Я. Стецька теоретик зауважував, що демократія «повинна бути в основі нашого політичного руху, але потрібно думати тільки над конкретною формою. Бо сама по собі демократія не є ані найбільшим злом, ані найбільшим добром. Творить зле чи добре кожна конкретна демократична форма». Отже, державний лад, за Дяківим, повинен бути в майбутній українській державі демократичним, але демократія має відповідати умовам дійсності, вимогам часу.

Щодо ставлення до релігії, то Дяків наголошував на постановках ІІІ НВЗ ОУН, в яких чітко зазначалося, що членів організації не зобов'язують жодні філософські теорії й релігії. Тому в ОУН можуть працювати і працюють люди релігійні, невизначені та атеїсти. Як приклад він наводить глибоко релігійного Р. Шухевича та переконливого атеїста М. Арсенича, що не перешкоджало ні їх організаційній співпраці, ні особистій дружбі.

Торкаючись питання соціально-економічного ладу, зокрема власності на землю, Дяків намагався переконливо донести позицію Проводу Земель, що ОУН на українських землях рішуче виступає проти колгоспів і за власність селян на землю в одноосібних трудових господарствах. При цьому найвищим власником землі, як і всіх знарядь та засобів виробництва, має бути цілий народ. Допускається громадська, колективна, кооперативна власність на землю.

Дяків у праці «Наше становище до російського народу» активно популяризував положення нового ставлення до росіян, яке випливало з гасла «Свобода народам, свобода людині!». Він висунув такі твердження: «ОУН бореться не проти російського народу, а за визволення України від гніту російсько-більшовицьких загарбників. ОУН стоїть на становищі, що російська держава повинна покриватися з етнографічними кордонами російського народу та в ніякому випадку не виходити поза ці межі. З російським народом, який матиме свою національну державу на своїй етнографічній території, який не виступатиме проти національно-визвольних прагнень українського народу, з російським народом, який не стоїть на становищі імперіалізму, а бореться за знищення своїх імперіалістичних клік, – з таким російським народом ми прагнемо до найтіснішої співпраці сьогодні і в майбутньому». Також теоретик у цьому контексті висунув низку важливих тез:

- відокремлення України від Росії не є жодним ворожим виступом проти російського народу. Це є реалізація права на національне самовизначення;
- російському народові не потрібна Україна. Вона потрібна тільки російським імперіалістам. Російські землі настільки багаті, а російський народ настільки працьовитий, що може сам себе забезпечити;
- український народ виступає за співпрацю з російським народом, але проти приписування йому «керівної ролі», обов'язків «старшого брата». Немає повноцінних і неповноцінних народів, а тільки розвинуті та відсталі. Але ці останні,

З російським народом, який не стоїть на становищі імперіалізму, [...] ми прагнемо до найтіснішої співпраці сьогодні і в майбутньому.

О. Дяків, «Наше становище до російського народу»

вийшовши зі стану своєї відсталості, не тільки нічим не поступаються розвинутих, а часто перевищують їх.

Носієм російського імперіалізму, проти якого бореться ОУН, є «большевицька партія» – ВКП (б), – стверджує Дяків. Вона фактично оформилася в окремий експлуататорський клас, «большевицьких вельмож». При цьому цей більшовицький клас визискує російський народ, як і інші народи СРСР. Отже, росіяни є також поневоле-ним народом.

У центрі уваги «Горнового» було питання внутрішнього устрою ОУН (р). Дяків наголошував на демократизмі організації, який, на його думку, впливає з постанов III НВЗ ОУН та підтверджується принципом «Воля народам, воля людині!». Він висловлював своє здивування, що існують непорозуміння у внутрішньо-устроєвих питаннях, оскільки ОУН чітко відмовилася від вождизму та запровадила принцип ухвалення рішень Проводом звичайною більшістю, причому голос Голови Проводу рівний голосові окремого його члена.

Питанню внутрішнього устрою ОУН «Горновий» присвятив окрему працю «Про наш демократизм». У ній було наголошено, що ОУН виступає проти монопартійної системи, бо вона зводить нанівець демократію; допускає існування інших партій, які стоять на національних позиціях; прагне посісти те становище, що відповідало б її силі, її участі в українському політичному житті. Також Дяківим розкрита суть основних принципів демократизму ОУН, ухвалених на III НВЗ ОУН:

– *антиімперіалізм* – заперечення національного гніту та поневолення, без чого не може бути демократії. Український народ не буде поневолювати інші народи, забезпечить національним меншинам громадянські й національно-культурні права;

– *безкласове суспільство* – суспільство, в якому не буде визиску людей, експлуатації незначною меншістю більшості. В українській державі не буде ні приватної, ні партійної власності, лише народна. Це буде, за Дяківим, Україна «без холопа і без пана»;

– *народна влада* – належність влади народові, а не якомусь класові чи партії. В українській державі будуть проводитися вільні вибори, забезпечуватимуться свободи слова й друку, існуватиме багатопартійність.

– *воля людини* – воля, оперта, з одного боку, на глибокій пошані людини до праці, на високому її розумінні загального добра та підпорядкованості всенародним обов'язкам, а, з іншого – на забезпечення державою людині всіх демократичних прав і свобод. Ніхто не може накидувати людині офіційного світогляду, світогляду якоїсь партії, силою примушувати її такий світогляд визнавати.

Торкався Дяків й питання необхідності зміни назви організації в порозумінні з еміграцією, «щоб остаточно відв'язатися від мельниківців і всяких фальшивих інтерпретацій» («Лист О. Дяківа до Я. Стецька»). Пропонувалися такі проекти нової назви: «Українська національно-визвольна організація», «Українська національно-визвольна революційна організація», «Українська всенародна самостійницько-трудова організація».

Таким чином, Дяків («Горновий») став активним популяризатором нових засад ідеології українського націоналізму, які оформилися у 1940-х роках: заперечення мо-

нопартійної системи; антиімперіалізм; незв'язування членів ОУН жодними філософськими теоріями (ідеалістичними чи матеріалістичними) та релігіями; забезпечення широких громадянських прав і свобод; дотримання прав національних меншин у майбутній українській державі; побудова безкласового суспільства з народною власністю на засоби виробництва; визнання демократії як основи внутрішньополітичного ладу української держави.

21.4. Державницькі погляди Я. Богдана («Всеволода Рамзенка»)

Ярослав Богдан (псевдоніми – «Всеволод Рамзенко», «Всеволод», «Рамзес») – підпільний публіцист, член референтури пропаганди Карпатського крайового проводу ОУН, згодом – керівник референтури пропаганди Дрогобицького окружного проводу ОУН. Основні праці: «Міжнародний огляд» (1945), «Світ проти більшовизму» (1947), «Чому ми за Українську Самостійну Соборну Українську Державу?» (1949), «Вказівки в справі ідейно-політичної праці з наддніпрянцями» (1950), «Вільний громадянин чи безправний раб» (1950), «Що таке нинішній більшовицький сталінський соціалізм?» (1950), «Як розуміти нинішнє міжнародне становище?» (1951).

Ярослав Богдан
(1915–1953)

Першою та найважливішою ціллю українського національно-визвольного руху Богдан визначає «здобути Українську Самостійну Соборну Державу (УССД)», що виступає його найреволюційнішим і найжиттєвішим закликком. Ця держава має бути створена тільки українським народом. Адже український національно-визвольний рух «бореться за те, щоб на світі були лише національні держави, як держави найсправедливіші. Національна держава як організація обіймає один, звичайно цілий, народ. Український визвольний рух рішуче проти всяких форм багатонаціональних держав-імперій, бо в них один народ політично поневолює, економічно визискує, фізично знищує і культурно гнобить інші народи, що входять до складу цієї держави» («Чому ми за Українську Самостійну Соборну Українську Державу?»). Це має бути держава, «що дбає про спільне добро цілого народу, що уможливує свободний і найкращий розвиток цілого народу і кожної людини в ньому, ... в якій буде знищена всяка експлуатація людини» («Чому ми за Українську Самостійну Соборну Українську Державу?»). В українській національній державі парламент, уряд, армія, суди мають складатися з українців. Школи мають бути українськими. Всі державні службовці повинні бути українцями. Всі установи мають дбати «про добро цілого українського народу і кожної української людини».

Богдан твердить, що «лише в державі дійсно народній, національній – в державі одного народу і державі для народу – можливий справжній суспільний і політичний поступ. Лише така держава дозволяє здійснити, перевести в дію і в життя справжню суспільну справедливість і справжню демократію. Лише така держава не може стати

на перешкоді здійсненню і дальшому розвитку суспільної справедливості і демократії» («Чому ми за Українську Самостійну Соборну Українську Державу?»).

Як зауважує «Рамзенко», в українській державі, напевно, будуть національні меншості, які матимуть «забезпечені нею ті самі права, що й українці, бо обов'язки на них лежатимуть ті самі. Але ті права забезпечить їм українська держава тільки під умовою, що вони не будуть діяти на шкоду українському народові і його державі» («Чому ми за Українську Самостійну Соборну Українську Державу?»). Водночас публіцист закликає всі волелюбні народи знищити, насамперед, російсько-більшовицький імперіалізм, який є найстрашнішим ворогом їх самостійності. Уособлює його «жменька партійних верховодів і чекістів». Богдан визначає дві причини, через які український народ не повинен мати ніякої спільної держави з російським народом: 1) усі провідники російського народу від Івана III до Сталіна були ненажерливими, жорстокими імперіалістами; 2) російський народ дозволяє своїм володарям поводитися з собою як із худобою, робити зі себе знаряддя для загарбання й поневолення інших народів та їх земель.

Під державною самостійністю Богдан розумів те, що українська держава повинна бути повністю незалежною у своїх рішеннях від інших держав, «що перше і останнє слово, найвищу силу і владу матиме в українській державі лише український народ, його вільно вибрані представники, його власна, ним установа державна влада – український парламент і уряд» («Чому ми за Українську Самостійну Соборну Державу?»). Він відзначив, що навіть більшовики не могли заперечити українському народові право на власну державу, й таки дали йому псевдодержаву, яку назвали УРСР. Мислитель уважав, що УРСР не мала реальної незалежності, а перебувала під повним контролем Москви. На його думку, українському народові не можна входити в жодні союзи-федерації, адже історичний досвід показав їх недоцільність. Інші народи завжди старалися використати такий союз на те, аби поневолити український народ.

Щодо соборності держави, то у праці «Чому ми за Українську Самостійну Соборну Державу?» Богдан пояснював, що держава мала би охоплювати всі споконвічні українські етнографічні землі. Він констатував, що незважаючи на більшовицьку пропаганду про возз'єднання всіх українців в одній державі, значна частина етнічних земель не увійшла до складу УРСР, а залишилась у складі Білорусі, Польщі, Росії. Він вважав таку радянську політику злочином проти українського народу. «Соборна» для Богдана означає також, що українська самостійна держава має бути одна-єдина для цілого українського народу, для всіх українських земель.

Пояснюючи природне право та прагнення народу до незалежності, Богдан зазначив, що воно притаманне всім народам, які мали або мають свою державність. Богдан зауважував, що українці вже відновлювали власну незалежність, наприклад, під час правління гетьмана Б. Хмельницького у 1648–1657 роках, а також під час подій 1917–1920 років. Однак тоді українцям забракло організованості та єдності, а сусіди

Українська держава має розтягатися на всі українські етнографічні землі, що на них від віків суцільною масою живе український народ.

Я. Богдан, «Чому ми за Українську Самостійну Соборну Державу?»

зробили все можливе, щоб українська держава не змогла існувати. Найбільшим ворогом української державності Богдан уважав Росію та її наступника – СРСР, проти якого й вела боротьбу ОУН. «УССД – заповіт предків і обов'язок супроти минулих поколінь народу. ... УССД – природне прагнення і природне право», – твердить «Рамзенко» у своїй праці «Чому ми за Українську Самостійну Соборну Державу?».

Богдан уважав, що повністю винищити український народ нікому у світі не вдасться, в тому числі й московським керманічам. Він гадав, що інші народи світу не хотіли б, щоб з ними вчинили так, як із поневоленими народами у складі СРСР, і саме тому рано чи пізно панування Росії (СРСР) у Східній Європі та Україні повинно завершитися. На думку Богдана, без існування власної незалежної держави український народ не зможе жити повноцінним життям. У СРСР немає свободи слова та думки, керівні посади обіймають лише комуністи, найталановитіших українців нищать, засилають у концтабори, не дозволяють обіймати достойних посад, навіть примушують працювати не на користь України.

Мислитель підсумовує, що єдиним порятунком для українців має стати власна держава. У ній не має бути колгоспного та промислового рабства, голоду, депортацій і русифікації, безмежної влади політичної поліції. У власній державі українці самі розподіляли б національні багатства, а не підпорядковувались вказівкам із Москви. В УССД, можна було б реалізувати програму українського національно-визвольного руху, важливими складовими якої, за «Рамзенком», є встановлення державної власності на велику промисловість і кооперативно-громадської на дрібну, допущення робітників до керівництва підприємствами, повне знищення колгоспного ладу та безоплатна передача землі у власність селянам, здійснення широкої, справжньої демократії та суспільної справедливості, проведення вільних виборів, забезпечення свободи преси, слова, зборів, громадських і політичних організацій, прав національних меншин.

Щодо загальнополітичного значення виникнення української держави, то Богдан вважав, що вона стала б запорукою миру та процвітання на Сході Європи. Він писав у праці «Чому ми за Українську Самостійну Соборну Державу?», що в перспективі є неминучим зіткнення (можливо, навіть Третя світова війна) між СРСР та капіталістичними країнами, у результаті чого Радянський Союз розвалиться на незалежні національні держави, однією з яких буде Україна. Отже, Богдан-«Рамзенко» на якихось 40 років уперед прогнозував неминучий розпад СРСР. Єдине, в чому він помилився – Радянський Союз розпався на окремі держави не внаслідок збройного зіткнення з країнами Заходу, а внаслідок загальної зміни ситуації у світі, неминучих внутрішніх відцентрових процесів, відставання в економічному розвитку тощо.

Значну увагу приділяв Богдан у своїх працях соціально-економічним питанням, зокрема проблемі колгоспів. У брошурі «Геть московсько-большевицьке колгоспне рабство з України» він порівнює колгоспну систему, яка діяла в СРСР, із кріпацтвом в царській Росії. «Рамзенко» констатував, що для більшовиків колгоспна система була дуже вигідною, адже без прив'язання селян як дешевої робочої сили до постійного місця праці, їм було б набагато важче контролювати ситуацію в селах, де вони ніколи не мали серйозної підтримки. Публіцист безпідставно вважав, що колгоспи, які

Розділ 3. Еволюція вітчизняної політичної думки у першій половині ХХ століття

насилено створені в Україні радянською владою, не могли привести до процвітання українського селянства. Він відстоював думку, що селянин повинен працювати на власній землі, тоді його праця принесе найкращі результати.

Богдан зазначив, що від колективізації більшовики мали вигоди як в цілому СРСР, так і в окремо взятій Україні. В усьому СРСР радянська влада мала можливість забрати від колективізованих селян стільки врожаю, скільки їм хотілося. Адже селянин не міг вільно працювати у своєму господарстві та вимушений був за безцінь працювати на державу. В Україні за допомогою колгоспів більшовики вирішили питання придушення прагнення українців до державної незалежності, носієм якого були, в першу чергу, селяни (на той час вони склали більшість населення України).

У кінці брошури «Рамзенко» зробив цілком логічний висновок, що добробут селян можливий лише тоді, коли не буде ні більшовиків, ні їхніх колгоспів. Тому він пропонував українцям зібрати всі свої сили і якнайшвидше відірватись від СРСР. Адже лише у власній державі селяни могли отримати волю та можливість для повноцінної праці та забезпечення достойного рівня життя.

Цікаві міркування Богдан висловив в іншій своїй брошурі – «Вільний громадянин чи безправний раб». Він твердив, що вся державна система в СРСР була наскрізь брехливою. На папері за Конституцією громадяни мали ледь чи не всі права: і вільно висловлювати думки, і критикувати владу, і право на відпочинок та достойну працю тощо. Але в реальному житті всіх, хто йшов проти рішень радянської влади, переслідували каральні органи НКВС-НКДБ-МДБ. Радянські тюрми та концтабори були переповнені тими, хто мав сміливість критикувати владу, або кого лише запідозрили в подібних намірах. Кожна республіка, в тому числі УРСР, мала формальне право на вихід із СРСР, але на практиці це було неможливо. Рівень життя був низьким, констатує Богдан, хоча влада підкреслювала, що він весь час зростає. Публіцист уважав, що не всі громадяни СРСР були рабами, а лише ті, що не противилися і не намагалися бодай усвідомити суті більшовицької політики. У той час, коли інші держави світу рухались до справедливіших порядків, в СРСР навпаки влада намагалась за будь-яку ціну не допустити проявів інакодумства громадян. У цілому Богдан висновує, що в СРСР більшість працюючих людей є безправними, вони не можуть себе почувати ні вільними громадянами, ні повноцінними людьми, постійно живучи в остраху перед владою та в малозабезпеченості.

Окремі соціально-економічні та політичні питання порушує «Рамзенко» в інших своїх працях. У брошурі «Що таке нинішній большевицький сталінський соціалізм?» теоретик доводив, що побудований більшовиками соціалізм органічно походить із характеру російської нації, що він є прирівняним до рабовласницької системи, особливо в сільському господарстві. Він уважав, що між большевицьким соціалізмом ХХ століття та російським кріпацтвом ХІХ століття немає суттєвої різниці. Окремо зазначав, що в СРСР немає свободи думки та демократії, а в концтаборах та виселенні знаходиться 15–20 млн громадян. У брошурі «Як розуміти нинішнє міжнародне становище» Богдан обґрунтовував думку, що Москва пригноблює та експлуатує інші народи СРСР. Автор доводив, що в Радянському Союзі відсутня демократія, що всі

державні питання вирішує політбюро ЦК ВКП(б), а не народи СРСР. Також він вважав, що СРСР проводить агресивну зовнішню політику на світовій арені.

Підсумовуючи, зазначимо, що Богдан-«Рамзенко» був досить різнобічним публіцистом, але ключовим питанням, що порушувалося в його працях, завжди було відновлення незалежної української держави.

21.5. Проблематика московського імперіалізму та ставлення до російського народу в публіцистиці теоретиків націоналістичного підпілля (Я. Бусел, К. Зарицька, Д. Маївський, Й. Позичанюк, Я. Прокоп, Я. Старух та ін.)

У 1930-х – на початку 1940-х років українські націоналісти схилилися до гасла «Україна – для українців». Однак із початком німецько-радянської війни та поширення своєї діяльності на всі українські землі вони починають усвідомлювати безперспективність і непопулярність цього гасла та еволюціонувати до «спільної боротьби всіх уярмлених більшовицькою імперією народів» проти «сталінської тиранії», серед яких знаходиться місце й російському народові. Остаточно ця еволюція, як уже зазначалось, була закріплена у Постановах III НВЗ ОУН (1943). Плеяда талановитих теоретиків і пропагандистів (Я. Бусел, К. Зарицька, Д. Маївський, Й. Позичанюк, Я. Прокоп, Я. Старух та ін.), які стояли на демократичних позиціях, теоретично обґрунтовувала нові програмні підходи націоналістів у своїх працях, особливо щодо ставлення до російського народу.

Мирослав Прокоп
(1913–2003)

Однією з перших публіцистичних праць, в якій окреслено нове бачення проблеми ставлення до російського народу, була стаття члена Проводу ОУН *Мирослава Прокопа* (псевдонім – «Вировий М. В.») «Україна і Росія» (1943).

Російський аспект у практичній діяльності ОУН Прокоп розглядає у трьох площинах: 1) ставлення до московського імперіалізму; 2) політика щодо російського народу на його етнографічній території; 3) політика до росіян як національної меншини на українських землях. Щодо ставлення до московського імперіалізму, то воно є категорично негативним, оскільки він не тільки заперечує

Ідея вільних національних держав сходу Європи є найбільш прогресивною ідеєю сучасної доби. Вона [...] забезпечує право одиниці вільно розвиватися.

М. Прокоп, «Україна і Росія»

право українського народу на власне державне життя, але й «від віків несе Україні тільки неволю, розклад, економічну експлуатацію, декадентську культуру». Для того, щоб побороти московський, як і німецький, імперіалізм, Прокоп пропонує об'єднатися проти нього всім поневоленим ним народам СРСР, в тому числі й російському, та створити національні держави, що

Розділ 3. Еволюція вітчизняної політичної думки у першій половині ХХ століття

відповідало гаслові свободи народам і людині. На думку Прокопа, «ідея вільних національних держав сходу Європи є найбільш прогресивною ідеєю сучасної доби. Вона гарантує всім народам Сходу повну свободу їх національно-політичного, соціально-економічного та культурного розвитку, [...] забезпечує право одиниці свobodно розвиватися».

Коли йде мова про ставлення до російського народу на його етнографічній території, то воно не визначається ставленням до московського імперіалізму. Український народ не має бажання воювати з російським народом, якщо він буде поважати його право на власну державу. Українські націоналісти визнають право росіян на національну державу на його етнографічній території.

Як національній меншині український народ у своїй державі надасть росіянам повну рівноправність за умови, що вони не стануть агентами московського імперіалізму, – стверджує Прокоп. Окрім того, він закликає всі національні меншини в Україні до спільної боротьби за УССД, «що забезпечить повноту розвитку, соціальну справедливість та культурне життя всім жителям України».

Великий інтерес для історії політичної думки представляє й праця *Йосипа Позичанюка* (псевдонім – «Д. Шахай») «Тактика щодо російського народу» (1943). Засадою, на якій має базуватися правильна політика щодо росіян, дослідником визначено боротьбу не проти російського народу, а проти більшовицької московської імперії. У цій боротьбі саме російський народ мусить відіграти свою історичну роль. Необхідність боротьби з більшовицьким імперіалізмом впливала, передусім, із поданої Позичанюком характеристики радянської системи як державного капіталізму із модерним кріпацтвом, із тоталітарним апаратом визиску, де панує клас експлуататорів (партія) над безкласовим народом.

Позичанюк, як один із провідних пропагандистів ОУН та УПА, окреслив низку складових тактики українських націоналістів щодо російського народу:

- боротьба ведеться не з російським народом, а з більшовизмом;
- метою боротьби є незалежні демократичні держави українського, російського та інших народів старого й нового СРСР шляхом соціальної, політичної й національної революції;
- боротьба з більшовицьким імперіалізмом за українську соборну державність унезалежнюється від зовнішнього втручання. СРСР має дуже багато протиріч, тому рано чи пізно розвалиться. Виключну роль у цьому має відіграти саме російський народ, а не зовнішній чинник. Але українці мають дати росіянам поштовх соціально-політичної революції;
- український народ повинен боротися пліч-о-пліч із російським народом проти більшовизму, оскільки від цього залежить бути чи не бути українській державі.

Ретроспективний огляд історії російського імперіалізму від Івана III до Сталіна

Йосип Позичанюк
(1913–1944)

подається у статті «Шляхи російського імперіалізму» (1946) пропагандистки ОУН Катерини Зарицької (псевдонім – «У. Кужіль»). У роботі зазначено, що основними напрямками московського імперіалізму були підкорення України та доступ до відкритого моря. Також підкреслено, що більшовицькі вельможі, як колись царі, заставляють російський народ поневолювати інші народи та зростати їхнім коштом у світову потугу.

Зарицька дає оцінку Переяславській раді (1654): «Користуючись з послаблення свого союзника – України, Москва знехтувала властивий зміст угод, що говорив про обопільну поміч і співробітництво двох рівнорядних суверенних держав, і ступнево обернула Україну у свою колонію». Вона зазначає, що імперіалізм є елементом психіки й державної думки кожної російської правлячої верхівки. Публіцистка твердила, що Росія «свідомо не хоче позбутися шляхів і методів російського імперіалізму, шляхів, що їх визначили географічне положення та вікові традиції російської імперії».

Катерина Зарицька
(1914–1986)

Ярослав Старух
(1910–1947)

Гостро критикував московський імперіалізм *Ярослав Старух* (псевдонім – «Стяг») у своїй праці «Опір фашизму» (1947). Публіцист розглядає його через призму фашистських рухів. Він визначає основні принципи фашизму: тоталітарна диктатура, монополістичні партії, поворот до Середньовіччя, мілітаризм, імперіалізм, расизм, перекреслення моральних засад. «Фашизм є там, де є диктатура, тоталітарний устрій, шантаж над правами одиниці, державний централізм, поліцейський терор, концентраційні табори, де є монопартійна система й урядова пропаганда, де панує урядове насильне винищування та звеличування пануючого диктатора, де панує мілітаризм і загарбницький імперіалізм, де немає особистої ні національної свободи, де нема свободи сумління,

думки, слова, друку і товариств чи партій, де нема правдивих зовсім вільних виборів і парламентарної влади, де нема людяності, гуманізму, а де панує ненависть, терор і розбій».

Як зауважує Старух, московський більшовизм своїми прикметами відповідає поняттю чистого, класичного майже фашизму. Російський імперіалізм, підкреслює дослідник, є найнебезпечнішим у світі, з яким міг рівнятися щодо своїх апетитів і потуги тільки імперіалізм гітлерівської Німеччини. Імперіалізм більшовицької Росії в багато разів сильніший від імперіалізму царської Росії. У цілому, за твердженням «Стяга», італійський фашизм, німецький гітлеризм і російський більшовизм – це однотипні тоталітарні рухи та системи, що виникли і розвинулися після Першої

Італійський фашизм, німецький гітлеризм і російський більшовизм – це однотипні тоталітарні рухи і системи, що виникли і розвинулися після Першої світової війни в різних європейських країнах.

Я. Старух, «Опір фашизму»

Розділ 3. Еволюція вітчизняної політичної думки у першій половині ХХ століття

світової війни в різних європейських країнах. Їх можна назвати відповідно чорним, бронзовим і червоним фашизмами. Старух акцентував на необхідності солідарного виступу усього людства проти червоного фашизму. «Тільки ліквідація большевизму і розбиття тої велетенської тюрми народів на окремі складові частини, побудовані на засадах самостійності народів, на засадах волі, рівності і справедливості, може зліквідувати тривале джерело тієї небезпеки», – наголошує Старух.

Проблемі московського імперіалізму присвятив свою працю «Шляхи і перспективи боротьби поневолених народів проти імперіалізму в СРСР» (1945) публіцист ОУН *Яків Бусел* (псевдонім – «К. Дніпровий»). Теоретик твердить, що імперіалізм основує свої сили на добре зорганізованому апараті насилля – політичній групі, на яку він опирається, та на армії – військовій машині, в яку він моральним і фізичним терором заганяє народні маси та змушує їх боротися за імперіалістичні цілі. Проаналізувавши орієнтацію українців на більшовиків, Бусел зауважує, що «шлях орієнтації на большевицький імперіалізм не розв'язав проблеми самостійного існування українського народу, проблеми української держави, не дав перспектив розвитку української культури, не розв'язав ані соціальних, ані економічних проблем українського народу». Підсумовуючи явище російського імперіалізму, теоретик робить такі висновки: 1) більшовицькі імперіалісти не несуть світові ніякої позитивної розв'язки наболілих проблем; 2) більшовицькі імперіалісти несуть народам ще більше поневолення, ніж те, яке було до сучасної імперіалістичної війни (Другої світової війни); 3) плановий мир – це тимчасовий перепочинок; 4) визвольна боротьба народів повалить імперіалістичне панування над народами. Щоправда, як зауважує Бусел, цього буде складно досягнути, адже більшовицькі імперіалісти «кожен їх самостійний спротив хрестять ім'ям зненавидженого фашизму та під цим прикриттям ліквідують. Урешті фашистами стали всі, що не пішли на службу більшовиків».

Яків Бусел
(1912–1945)

Дмитро Маївський
(1912–1945)

Публіцист, заступник голови Бюро Проводу ОУН (б), політичний референт *Дмитро Маївський* (псевдоніми – «Тарас», «П. Дума» та ін.) розглядає проблему московського імперіалізму в працях «Ідейно-політичне обличчя большевизму» (1945), «Більшовицька демократизація Європи» (1945). Характеризуючи політичну систему СРСР, Маївський визначає її як яскраво скристалізовану російську імперію з усіма елементами імперіалістичної великодержави. «Це суміш всяких суперечностей, де штучно та насильно пов'язані ідеї інтернаціоналізму з московським імперіалізмом месіанства, ідеї демократії з диктатурою, ідеї рівності народів з першентством Росії і російського народу, протифашистські кличі з творення по суті власного фашизму». На погляд Маївського, СРСР – не «бастион світової пролетарської революції», а ро-

Тема 21. Політична ідеологія українського національно-визвольного руху 1940–1950-х років та її закріплення у пам'ятках політичної думки

сійська імперіалістична держава, що під гаслами соціалізму здійснює великодержавну концепцію. Такий висновок публіциста впливає з цілої низки тверджень:

- «першість у керівництві державою віддано імперіалістичним елементам російського народу»;
- у межах СРСР відбувається цементування усього населення СРСР на базі російської мови та культури;
- СРСР практикує старі царські імперіалістичні ідеї, які ґрунтуються на слов'янофільстві та православ'ї;
- економічне життя в СРСР організоване за імперіалістичним колоніальним зразком, коли в союзних республіках розвивається передусім добувно-сировинна промисловість, а «всі виробничі заводи і фабрики переміщено в саму метрополію»;
- більшовики розбудовують СРСР шляхом анексії низки держав і країн;
- більшовики організують буржуазно-демократичні революції у країнах Центрально-Східної Європи, аби взяти їх під свій контроль, що створить підвалини для встановлення гегемонії Росії в Європі;
- більшовики за допомогою комінтерну формують свою п'яту колону по всій Європі, що в майбутньому сприятиме створенню «Союзу Советських Соціалістичних Республік Світу»;
- «СРСР приступив до поділу світу з іншими великодержавами і цей поділ закріплює міжнародна організація».

Отже, Я. Бусел, К. Зарицька, Д. Маївський, Й. Позичанюк, Я. Прокоп, Я. Старух, як і Я. Богдан, О. Дяків, П. Федун виклали у своїх напрацюваннях міркування щодо московського імперіалізму та ставлення до російського народу з огляду на те, що Росія й досі підтримує свій імідж імперії та прагне будь-якими методами утримати у сфері свого впливу Україну.

□□□ □□□ □□□ □□□ □□□

Отже, на основі рішень Третього надзвичайного великого збору ОУН фактично відбулася трансформація радикального інтегрального націоналізму тоталітарного типу ОУН 1930-х років (сформованого під впливом ідей Д. Донцова), у радикальний соціал-націоналізм демократичного типу (його засади були викладені ще М. Міхновським). ОУН (р) позбулася свого тоталітарного характеру і схилилася до демократичного світогляду. У роботах теоретиків ідеології українського національно-визвольного руху 1940–50-х років окреслена політична і соціально-економічна програма українського національно-визвольного руху, сформована платформа боротьби УПА, демократизована система управління ОУН. Найактивнішими популяризаторами нових політико-ідеологічних засад українського національно-визвольного руху стали насамперед П. Федун, О. Дяків, Я. Богдан та інші публіцисти ОУН.

Погляди теоретиків українського національно-визвольного руху 1940–50-х років уплинули на подальшу еволюцію вітчизняної політичної думки. Насамперед, у само-

Розділ 3. Еволюція вітчизняної політичної думки у першій половині ХХ століття

му націоналістичному русі не було одностайного ставлення до політико-ідеологічних змін, породжених рішеннями ІІІ НВЗ ОУН, їх не було однозначно сприйнято середовищем С. Бандери за кордоном, яке в лютому 1946 року оформилося в Закордонні частини ОУН (ЗЧ ОУН). У підсумку ЗЧ ОУН піддали ці положення значній ревізії. В 1968 році на Четвертому великому зборі ЗЧ ОУН була ухвалена нова програма. У ній відмовилися від вільного трактування матеріалізму та ідеалізму; акцентовано на християнському ідеалізмі; не висловлено чіткого ставлення до демократії; російський народ був проголошений ворогом українського народу як народ поневолювачів; наголошено на необхідності приватної власності на засоби виробництва, в тому числі й на землю, та ринкової економіки. З іншого боку, політико-ідеологічні засади українського національно-визвольного руху, які активно пропагували П. Федун, О. Дяків, Я. Богдан та інші публіцисти ОУН, увиразнилися у програмних документах таких українських дисидентських організацій 1950–70-х років, як Український революційний центр, група «Об'єднання», Українська національна партія, Об'єднана партія визволення України, Українська робітничо-селянська спілка, Український національний комітет, Український національний фронт, Спілка української молоді Галичини.

Питання для самоконтролю

1. Назвіть нові політико-ідеологічні засади українського націоналістичного руху, які оформилися на основі рішень Третього надзвичайного великого збору ОУН.
2. Проаналізуйте елементи революційності українського націоналізму у концепції П. Федуна.
3. Окресліть суть концепції Самостійної України у тлумаченні П. Федуна.
4. Визначте внесок П. Федуна у розробку міжнародно-політичної концепції ОУН.
5. З'ясуйте, який зміст укладав П. Федун у поняття «демократія».
6. Розкрийте ставлення П. Федуна до концепції націократії М. Сціборського.
7. Наведіть аргументи П. Федуна на користь демократичного устрою в майбутній українській державі.
8. Вкажіть ознаки організованого типу демократії, який, за твердженням П. Федуна, найбільше підходить до українських реалій.
9. Вкажіть, за яким критерієм, за П. Федуном, визначалося ставлення українського націоналізму до інших народів, в тому числі й до російського.
10. Простежте ставлення О. Дяківа до ідеалізму та матеріалізму як основи українського націоналізму.
11. Встановіть місце демократії, за О. Дяківим, в українській державі.
12. З'ясуйте бачення О. Дяківим соціально-економічного ладу в майбутній українській державі.
13. Розкрийте основні принципи демократизму ОУН, визначені О. Дяківим.
14. Проаналізуйте бачення взаємин російського та українського народів О. Дяківим.

Тема 21. Політична ідеологія українського національно-визвольного руху 1940–1950-х років та її закріплення у пам'ятках політичної думки

15. Окресліть бачення Я. Богданом внутрішньополітичного ладу в українській державі.
16. Подайте тлумачення Я. Богданом понять «національна держава», «державна самостійність», «соборність».
17. Як Я. Богдан пояснював необхідність створення української держави?
18. Визначте причини, через які, за Я. Богданом, український народ не повинен мати спільної держави з російським народом.
19. Охарактеризуйте площини, в яких М. Прокоп розглядав російський аспект у практичній діяльності ОУН.
20. Визначіть складові тактики українських націоналістів щодо російського народу, окреслені Й. Позичанюком.
21. Вкажіть особливості ставлення до російського імперіалізму К. Зарицької.
22. Охарактеризуйте погляди Я. Старуха на московський більшовизм як на один із типів фашизму.
23. Визначте особливості більшовицького імперіалізму, виведені Я. Буселом.
24. Розкрийте суть московської великодержавної концепції за концепцією Д. Маївського.

Література

Армстронг Дж. Украинский национализм: факты и исследования / Дж Армстронг. – М. : Центрполиграф, 2008. – 368 с.

Виноградов С. Формування антинімецької позиції ОУН і тактика її інформаційно-пропагандивних дій / С. Виноградов. URL: http://is.kubg.edu.ua/history_journal/stat/.

Вировий М. В. Україна і Росія (Сучасний стан, ставлення проблеми і перспективи) / М. В. Вировий // Літопис Української Повстанської Армії : в 49 т. – Торонто : Вид-во Літопис УПА, 1995. – Т. 24 : Ідея і Чин : орган Проводу ОУН, 1942–1946 : передрук підпільного журналу / ред. : Д. Маївський і Є. Штендера. – С. 142–151.

Дніпровий К. Шляхи й перспективи / К. Дніпровий. URL: <http://avr.org.ua/index.php/viewDoc/1733/>.

Дума П. Большевицька демократизація Європи / П. Дума. URL: <http://avr.org.ua/index.php/viewDoc/10497/>.

Дума П. Ідейно-політичне обличчя більшовизму / П. Дума. URL: <http://avr.org.ua/index.php/viewDoc/6370/>.

Іщук О. Ярослав Богдан – «Всеволод Рамзенко» / О. Іщук, Н. Ніколаєва. – Львів : Літопис УПА, 2011. – 127 с.

Касьянов Г. До питання про ідеологію Організації Українських Націоналістів / Г. Касьянов. URL: <http://litopys.org.ua/kasian/kas2.htm>.

Кентій А. Збройний чин українських націоналістів 1920–1956 рр.: Історико-архівні нариси : у 2 т. / А. Кентій. – Т. 1 : Від Української Військової Організації до Організації Українських Націоналістів. 1920–1942. – К. : Держ. комітет архівів України, 2005. – 332 с.

Кентій А. Збройний чин українських націоналістів. 1920–1956. Історико-архівні нариси : у 2 т. / А. Кентій. – Т. 2 : Українська повстанська армія та збройне підпілля Організації українських націоналістів. 1942–1956. – К. : Держ. комітет архівів України, 2008. – 415 с.

Ковальчук В. ОУН в Центральній, Південній та Східній Україні 1941–1950-ті рр. / В. Ковальчук. – К. : [б. в.], 2011. – 80 с.

Розділ 3. Еволюція вітчизняної політичної думки у першій половині ХХ століття

Косик В. Розкол ОУН у світлі документів / В. Косик. – К. : Українська видавнича спілка, 2002. – 32 с.

Кужіль У. Шляхи російського імперіалізму / У. Кужіль // Літопис Української Повстанської Армії : у 49 т. – Торонто : Вид-во Літопис УПА, 1982. – Т. 9 : Українська Головна Визвольна Рада : документи, офіційні публікації, матеріали. Кн. 2, 1946–1948 / [відп. ред. С. Штендера]. – С. 95–122.

Лист-відповідь з приводу листа «Друзям за кордоном» URL: <http://avt.org.ua/index.php/viewDoc/3293/>.

Літопис Української Повстанської Армії : Нова серія. – Т. 17 : Осип Дяків – «Горновий» : Документи і матеріали. – Київ ; Торонто : Вид-во «Літопис УПА», 2011. – 1015 с.

Максимець Б. В. Концепція організованої демократії Петра Федуна («Полтави») / Б. В. Максимець // Прикарпатський вісник НТШ. Думка. – Івано-Франківськ : Вид-во «Плай», 2013. – № 3. – С. 280–286.

Максимець Б. В. Проблема політико-ідеологічних розходжень між ЗП УГВР та ЗЧ ОУН у творчій спадщині Осипа Дяківа – «Горнового» / Б. В. Максимець // Панорама політологічних студій. – 2013. – Вип. 10. – С. 208–214.

Максимець Б. В. Ставлення до російського народу в публіцистичних працях теоретиків ОУН (р) 1940–1950-х років / Б. В. Максимець // Етнонаціональна політика в теорії та практиці українського націоналізму: історія і сьогодення : матеріали V всеукр. наук. конф. (Івано-Франківськ, 14–15 червня 2013 р.) / наук. ред. О. М. Сич. – Івано-Франківськ : Місто НВ, 2013. – С. 210–2017.

Максимець Б. В. Трансформація ідеології українського націоналізму у світлі рішень Третього надзвичайного великого збору ОУН / Б. В. Максимець // Прикарпатський вісник НТШ. Думка. – Івано-Франківськ, 2014. – № 3. – С. 62–74.

ОУН в світлі постанов Великих Зборів, Конференцій та інших документів з боротьби 1929–1953 рр. – [б. м.] : Видання закордонних частин ОУН, 1955. – 372 с.

Патриляк І. «Встань і борись! Слухай і вір...»: українське націоналістичне підпілля та повстанський рух (1939–1960 рр.) / І. К. Патриляк ; Центр дослідження визвольного руху. – Львів : Часопис, 2012. – 592 с.

Петриченко К. Еволюція ідеології ОУН у 1941–1944 роках / К. Петриченко // Наук. вісн. Укр. ун-ту в Москві. – 2006. – Т. X. – С. 251–264.

Програма Організації українських націоналістів (доповнена і уточнена у червні 1950 р.). URL: http://oa.elibukr.org/bitstream/1984/854/1/-programdoc_011.pdf

Програма Організації українських націоналістів. URL: <http://oa.elibukr.org/handle/1984/849>

Прокоп М. Організація Українських Націоналістів / М. Прокоп // Енциклопедія українознавства : в 10 т. / гол. ред. В. Кубійович ; Наук. тов-во імені Т. Шевченка у Львові. – Львів : Вид-во «Молоде життя», 1996. – Т. 5. – С. 1863–1867.

Рамзенко В. Чому ми за Українську Самостійну Соборну Українську Державу? / В. Рамзенко. URL: <http://oa.elibukr.org/handle/1984/1685>.

Рибак А. І. Концепція української держави в ідеології ОУН (1939-й – 1950-ті роки) : автореф. дис. ... канд. політ. наук / А. І. Рибак ; Ін-т політ. і етнонац. дослідж. ім. І. Ф. Кураса НАН України. – К., 2011. – 20 с.

Рибак А. Ставлення до російського народу у працях оунівських публіцистів 1940–1950-х років / А. Рибак // Наук. записки Нац. ун-ту «Острозька академія». – Сер. «Іст. науки». – 2006. – Вип. 6. – С. 303–319.

Старух Я. Опір фашизму / Я. Старух. URL: <http://avt.org.ua/index.php/viewDoc/1332/>

Тема 21. Політична ідеологія українського національно-визвольного руху 1940–1950-х років та її закріплення у пам'ятках політичної думки

Стасюк О. Видавничо-пропагандистська діяльність ОУН (1941–1953 рр.) / О. Стасюк. – Львів : Центр досліджень визвольного руху Ін-ту українознавства ім. І. Крип'якевича, 2006. – 384 с.

Тисяча років української суспільно-політичної думки : у 9 т. / ред. кол. : Т. Гунчак (гол., наук. ред.), О. Сліпушко, В. Литвинов та ін. – К. : Дніпро, 2001. – Т. 8І (40–80-ті рр. ХХ ст.). – 400 с.

Українська державність у ХХ столітті : Історико-політологічний аналіз / кер. авт. кол. О. Дергачов; Є. Бистрицький, О. Білий [та ін.]. – К. : Політична думка, 1996. – 434 с.

Український націоналізм : Антологія : у 2 т. ; Т. 1 / Упор. В. Рог. – К. : ФОП Стебеляк О. М., 2010. – 384 с.

Федун П.—«Петро Полтава». Друзям за кордоном. Про правильність дотримання Постанов III НВЗ / П. Федун. URL: <http://avt.org.ua/index.php/viewDoc/3281/>.

Федун П.—«Полтава». Концепція Самостійної України / упоряд. і відп. ред. М. В. Романюк : у 2 т. – Львів : Ін-ту українознавства ім. Крип'якевича НАН України, 2008. – Т. I : Твори. – 716 с.

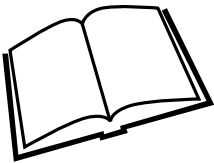
Ходанович О. До питання еволюції ідейно-політичних засад ОУН у роки німецької окупації України (1941–1944 рр.) / О. Ходанович // Зб. наук. пр. Наук.-досл. ін-ту українознавства. – 2005. – Т. IV. – С. 92–100.

Шахай Д. Тактика щодо російського народу / Д. Шахай // Літопис Української Повстанської Армії : в 49 т. – Торонто : Вид-во Літопис УПА, 1980. – Т. 8 : Українська Головна Визвольна Рада : документи, офіційні публікації, матеріяли. Кн. 1, 1944–1945 / [відп. ред. Є. Штендера]. – С. 203–252.

Яценко О. ОУН (б) в Центральній та Східній Україні в період нацистської окупації (1941–1943) / О. Яценко. URL: <http://oun-upa.org.ua/articles/jacenko.html>

РОЗДІЛ 4. РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКОЇ ПОЛІТИЧНОЇ ДУМКИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХХ – НА ПОЧАТКУ ХХІ СТОЛІТЬ

ТЕМА 22

УКРАЇНСЬКА ПОЛІТИЧНА ДУМКА НА ЕМІГРАЦІЇ У ПЕРІОД ПІСЛЯ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

- 22.1. *Третя хвиля повоєнного переселенського руху з України як основа формування нової політичної думки на еміграції*
- 22.2. *Загальна характеристика засад розвитку та структура політологічних досліджень еміграції у повоєнний період*
- 22.3. *Трансформація народницьких ідей І. Багряного*
- 22.4. *Ліберальна політична філософія І. Лисяк-Рудницького*
- 22.5. *Український неомарксизм у повоєнний період (В. Винниченко, Р. Роздольський, І. Майстренко, В. Голубничий)*
- 22.6. *Розвиток націоналістичних ідей у діаспорі (Д. Донцов, Л. Ребет, «двійкарі»)*

22.1. Третя хвиля повоєнного переселенського руху з України як основа формування нової політичної думки на еміграції

Вимушений процес повоєнного масового переселення української спільноти поза межі своєї Вітчизни називають «третьою хвилею» в історії формування української діаспори або ж «другою політичною хвилею». Цю хвилю зумовили події та наслідки Другої світової війни, а класифікують її насамперед як політичну.

У сучасній політологічній та історичній літературі найчастіше називають три причини третьої хвилі української еміграції. *Перша* пов'язана з подіями довоєнного періоду. У міжвоєнний період громадяни СРСР пережили складні часи – голодомори, колективізація, масові політичні репресії, релігійні та національні утиски тощо. Усе це викликало негативну реакцію серед українського населення, і особливо – на нещодавно (1939) приєднаних територіях Західної України. Відтак значна частка населення була налаштована антикомуністично та намагалася в майбутньому за всяку ціну уникати повторення подібного.

Друга причина безпосередньо пов'язана з Другою світовою війною. Під час війни

Тема 22. Українська політична думка на еміграції у період після Другої світової війни

внаслідок реалізації нацистської окупаційної політики значну кількість українського населення примусово вивозили на роботу до Німеччини. Це були військовополонені, оstarбайтери та біженці й евакуйовані німецькою владою. Крім того, під впливом військових подій збройні колабораціоністські формування відступили разом із німецькими військами й опинилися на території Німеччини й Австрії. Так само міжвоєнні українські емігранти, побоюючись репресій радянських органів державної безпеки і комуністичних режимів Східної Європи, відступили разом із гітлерівцями до Німеччини. Всі ці групи склали спільноту людей, які з огляду на потенційну небезпеку не захотіли повертатися в Україну.

Третя група причин виникла після закінчення війни. Поразка у Другій світовій війні Німеччини та її союзників докорінно змінила міжнародну ситуацію в світі. Світ розколовся на дві ворогуючі політичні системи, у країнах Центрально-Східної Європи було встановлено тоталітарні режими, винайдено ядерну зброю, почалася «холодна війна». Це істотно вплинуло на український національно-визвольний рух. Після відновлення сталінського режиму на звільнених Радянською армією територіях діяльність ОУН-УПА продовжувалася аж до середини 50-х років ХХ століття. Після численних поразок частина учасників ОУН-УПА змушена була емігрувати, аби уникнути репресій.

На чужині опинилися сотні тисяч переважно національно свідомих українців, які не могли миритися зі сталінізмом і повернутися на батьківщину. Вагомий вплив на характер еміграції цієї хвилі мало політичне життя у таборах переміщених осіб і країнах нового перебування після переселення з таборів. Концентрація у таборах найбільш активних і політично заангажованих емігрантів, гостра боротьба під час недавніх подій війни між політичними угрупованнями, небезпека примусової репатріації та намагання продовжити антикомуністичну боротьбу сприяли активній політичній діяльності у таборах переміщених осіб.

Отже, українська діаспора після 1945 року значно розширилася й кількісно зростала. Хоча частина українців повернулася з Німеччини на Батьківщину, однак чимало емігрувало до Північної та Південної Америки, Англії, Австралії. Загальну кількість українських емігрантів воєнних і повоєнних років оцінюють у 260–300 тис. осіб: у країнах Північної Америки оселилося 150–175 тис., Південної Америки – 35–40 тис., Західної Європи – 65–75 тис., Австралії – 25–30 тис. осіб. У Європі українці утворили нову сильну українську громаду у Великій Британії, зміцнили міжвоєнні громади Франції, Бельгії та Нідерландів.

Реально українська еміграція на місцях представляла собою поєднання трьох груп вихідців із України:

– колишня еміграція першої хвилі, сформована з російських і австро-угорських переселенців, які покинули свої країни до і в часи революції 1917 року, і переважно сконцентрована у США та Канаді, меншою мірою – у Франції; як правило, це трудова еміграція, національно ідентифікована, але політично пасивна;

– представники другої хвилі еміграції з Росії у результаті революції 1917 року й війни за українську незалежність, а також утікачі з колишнього СРСР, які покинули його в 1921–1939 роках, і відносно незначна кількість емігрантів із Польщі, які ви-

Розділ 4. Розвиток української політичної думки у другій половині ХХ – на початку ХХІ століть

їхали в 1920–1939 роках; у складі цієї частини переважали емігранти національно свідомі та політично активні;

– цивільна та військова еміграція з СРСР часів війни, а також після 1945 року, й еміграція та перебіжчики із «західних українських територій» (Польщі, Чехословаччини і Румунії), які втекли звідти з 1939 до 1952 років, і особливо 1944 року; ця частина еміграції з огляду на причини еміграції поєднувала, з одного боку, національно свідому і політично активну українську еліту та, з іншого боку, пасивну (інтегровану в чужоземне середовище з ознаками часткової або повної асиміляції) еміграцію.

Третя хвиля емігрантів, як і попередні, мала перед собою два завдання: пристосуватися до життя в іншому етнічному середовищі та зберегти свою мову, культуру і національні традиції. Цьому сприяла не стільки генетична живучість нашого народу, скільки три простих і надзвичайно важливих чинники:

- віра в національну ідею, що допомогла українцям самоорганізуватися в громади, зберегти українську мову та культуру;
- церква, яка живила віру та мову, концентрувала національний дух;
- українська преса, що також зберігала та розвивала мову, національну ідею й ідею державності.

Реально вільна українська думка, не обмежувана комуністичною ідеологією, існувала на той час тільки в діаспорі. Ускладнювали політичне життя української діаспори відірваність від Батьківщини, а також існування та політичне функціонування в умовах бездержавності. За цих умов перед діаспорою стояло щонайменше два рівновеликих завдання: з одного боку, формувати передумови для незалежності та утвердження державності України, з іншого – творити інтелектуальний і духовно-культурний продукт як внесок українців у світову цивілізацію. Фактично своїм буттям українська діаспора урізноманітнювала та збагачувала українську присутність у світі.

У повоєнний період в українській діаспорі також відбулася ідеологічна кристалізація, пошук концепцій взаємин між діаспорою й Україною. Загалом переважала думка, що українська діаспора повинна підтримувати моральну, національну та культурну єдність із Україною. Стала зрозумілою і головна мета політичної еміграції – антирадянське й антиросійське (в антиімперіалістичному розумінні) ставлення до СРСР.

Для кращого розуміння обставин, які творили українську політичну думку, доречно звернутися до одного з документів того часу, який був відомий у колах американських експертів із зовнішньої політики і характеризував тогочасну українську політичну еміграцію. Цей документ – спеціальна записка «Український народ як чинник у боротьбі проти радянського режиму», підготовлена влітку 1952 року першим секретарем посольства США в Парижі Л. М. Гаррісоном. За тезами автора, історична доля України, розділеної між кількома політичними силами та змушеної через це чинити опір усім цим силам (на відміну від російської, «кавказької», татарської і «туркестанської» еміграції, які мали єдиного ворога – більшовизм), проявилася на організаційній структурі української політичної еміграції та процесі її формування. У документі вказувалося, що ця структура є відображенням нинішнього та минулого української проблеми, її міжнародного характеру. У такому хаосі впливів і реакцій

Тема 22. Українська політична думка на еміграції у період після Другої світової війни

автор зауважив «два комплекси, виражених із особливою живописністю: антирадянський і антипольський».

На думку вказаного американського дослідника, сама заплутаність формування української еміграції представляє «важливий позитивний аспект для українців, навіть на сьогодні, коли вся українська етнографічна маса зайнята єдиною державою – Радянським Союзом». Комплексність проблеми уможливила українській еміграції підкреслювати в її політичних маніфестаціях міжнародну сутність української проблеми. Однак ця комплексність мала і несприятливі наслідки. Серед них: відмінності в інтерпретації окремими емігрантськими групами української національної проблеми як такої; розмаїття суджень щодо сутності більшовицького уряду і радянської системи; відсутність спільної політичної мети та постійна плутанина в оцінках ворога (відсутність розуміння відмінностей між радянською системою і російським імперіалізмом, між більшовиками та поляками); нездатність визначити кінцеву мету політичної діяльності та сконцентруватися на ній; відсутність організаційної єдності, непослідовна та суперечлива тактика, що відволікала увагу окремих груп від безпосередньої антирадянської боротьби на внутрішні, суто емігрантські конфлікти і справи; нездатність скорелювати свої програми та тактику з програмами і тактикою інших поневолених більшовиками народів.

Гаррісон зробив особливий акцент на розгляді еміграції зі Західної України (особливо з тих українських земель, які до 1939 року були у складі Польщі) як еміграції, яка була найбільш чисельною і впливовою й домінувала над частиною еміграції, що мала своє коріння в Дніпровській Україні. На думку автора документа, політичне змушення більшої частини української еміграції відбулося за польського режиму, який, на відміну від радянського та гітлерівського режимів, проявив великий лібералізм щодо національних меншин. Після приєднання українських територій міжвоєнної Польщі до СРСР українські емігранти намагалися використати в боротьбі з більшовицьким режимом попередні методи, які вони застосовували для протидії польській владі. Однак усі спроби завершилися невдачею, оскільки ці методи були мало придатні в радянських умовах.

Гаррісон звертав увагу, що на початку 1950-х років українська еміграція західних областей, як найбільш активна частина української політичної еміграції, традиційно сконцентрувала свою увагу на залишених нею територіях. Це свідчило про дещо абстрактний характер її діяльності, демонструвало незнання радянських реалій. Автор документа акцентував увагу також на «високорозвиненому дусі шовінізму, націоналізму та перебільшених державних амбіціях, які є спільними для всієї української еміграції незалежно від її політичних симпатій і переконань». Цей шовінізм він пропонував розглядати як негативний чинник у житті української еміграції, що стояв на заваді отримання українцями такої бажаної ними підтримки в демократичних країнах і утруднював вироблення згоди з іншими антирадянськими політичними еміграціями. Водночас український шовінізм був і позитивним через вплив, який він мав на антирадянський опір українського народу в Радянському Союзі. Шовінізм слугував міцною основою для посилення віри українського народу (позбавленого можливості сформулювати національну програму) в успіх боротьби проти тоталітарної держави.

Також автор документа акцентував на тому, що радянська пропаганда, намагаючись не рекламувати жодної політичної еміграції, так і не змогла витравити імена С. Петлюри та С. Бандери зі свідомості українського народу, в якій вони представляли не лише ідею незалежної держави й українського націоналізму, але й символ самовідданої боротьби проти більшовизму.

22.2. Загальна характеристика засад розвитку та структура політологічних досліджень еміграції у повоєнний період

Період після Другої світової війни – це унікальний і винятково важливий етап історії української культури й науки, і політичної науки зокрема. Можна навіть говорити про героїчну роль, яку відіграла в цей час українська діаспора. Мова йде про розбудову так званої інфраструктури наукових досліджень української діаспори, а відтак – самі дослідження.

Першорядним завданням, яке почало успішно здійснюватися, стала структурна розбудова еміграції. Від самого початку українські біженці, щойно знайшовши притулок у таборах переміщених осіб, одразу почали створювати школи та організації, видавати літературу та пресу. Тільки в Німеччині й Австрії було 29 українських гімназій, 87 народних шкіл, 8 фахових шкіл, кілька закладів університетського типу.

У різні часи виникають українські еміграційні центри, які концентрують незалежну наукову, політичну та публіцистичну думку і проводять не лише суто українознавчі, але й інші, зокрема історико-політологічні дослідження.

У перші роки основні осередки знаходилися в Європі, передусім у ФРН. У 1945 році у Мюнхені почався третій період роботи Українського вільного університету, який перебрався туди з Праги. В університеті працювали відомі на той час учені й громадсько-політичні діячі, які так чи інакше пов'язані з історичною та політичною наукою: Ю. Бойко-Блохін, М. Васильїв, В. Доманицький, Б. Крупницький, В. Кубійович, З. Кузеля, О. Кульчицький, П. Курінний, І. Мірчук, О. Оглобин, Л. Окіншевич, Я. Падох, Ю. Панейко, Н. Полонська-Василенко, Ю. Старосольський, В. Щербаківський, О. Юрченко, В. Янів. Приблизно в той же час в Аусбурзі створено Українську вільну академію наук. У Мюнхені з 1946 року почало діяти Наукове товариство імені Т. Шевченка (НТШ), а через три роки воно перемістилося до Сарселя, поблизу Парижа.

Наприкінці 1940-х – на початку 1950-х років більшість українських учених і наукових осередків переїхали за океан – у США, Канаду та інші країни. У 1947 році у Нью-Йорку відкрито відділення НТШ. У 1950 році у США, в Нью-Йорк, і до Канади, у Вінніпег (провінція Манітоба), з Аусбурга переїхала Українська вільна академія наук (УВАН). НТШ видавало «Записки НТШ», УВАН – журнал «Аннали», наукові збірники, бюлетені, монографії та інші праці. Українознавчі дослідження велися в університетах США, Канади, Англії та інших країн. Інтенсивно працював Український науковий інститут при Гарвардському університеті у США.

У 1948 році постав Координаційний Осередок Українських Громадських Орга-

Тема 22. Українська політична думка на еміграції у період після Другої світової війни

нізацій в Європі. Паралельно діяла Панамериканська Українська Конференція, що об'єднувала громади централі (централь – центральний орган) Північної та Південної Америки. У листопаді 1967 році на з'їзді в Нью-Йорку створено Світовий Конгрес Вільних Українців (СКВУ), який об'єднував усі крайові та міжкrajові українські централі. До того ж постало багато інших організацій: молодіжних, жіночих, кооперативних, освітніх тощо. Вони також оформили свої централі в масштабі усієї української діаспори, що сприяло координації дій і спрямуванню громадського життя українців поза комуністичною сферою впливу. Проте політичні умови не сприяли налагодженню співпраці з організованим життям українських меншостей у Східній Європі. У західному світі між окремими країнами української діаспори існували культурні співпраця й обмін, незважаючи на чималі віддалі й кошти. Такий обмін відбувався насамперед між Західною Європою й Північною Америкою.

Зрозуміло, що настільки сильно розгалужена структурна самоорганізація української діаспори послужила хорошою основою для розвитку науки в рамках діаспори, насамперед українознавчої, а також пов'язаними з нею культурологією, історією України, політичною наукою, насамперед на державотворчу тематику.

Українська діаспора почала організовувати свої видавництва, випускати газети та часописи, наукові видання. Саме історики та політологи української діаспори відкрили всьому світу трагічні сторінки історії та політики України: голодомори 20-х, 30-х, 40-х років ХХ століття, масові репресії проти українського селянства та інтелігенції, боротьбу ОУН-УПА, сутність тоталітарного режиму загалом тощо. Було підготовлено й видано низку узагальнюючих праць, монографій і статей. Винятково важливе значення мали енциклопедичні видання. У 1949–1952 роках у Мюнхені та Нью-Йорку вийшла тритомна «Енциклопедія українознавства». Упродовж 1955–1984 років у Парижі та Нью-Йорку видано десяти томну словникову «Енциклопедію українознавства».

Головною потугою вивчення політичної науки діаспори стали дослідники всіх трьох хвиль еміграції. Щоправда, як зауважують сучасні політологи, на межі 1940–1950-х років відбувається зміна покоління зарубіжних дослідників українського походження. Йдуть із життя або перестають активно працювати науковці, які діяли ще під час революційного піднесення 1917–1920 років і були виразниками відповідних наукових, громадських традицій, політичних ідей своїх учителів покоління М. Драгоманова й І. Франка. Натомість приходять, із одного боку, нові дослідники, які мали за плечима досвід навчання у провідних західних вузах і які були виховані в західноєвропейських і північноамериканських академічних традиціях, але в українських сім'ях, на національних цінностях інтелігенції початку ХХ століття; з іншого боку – ті, чия наукова кар'єра до Другої світової війни розпочиналася в радянських університетах та академічних центрах. Окрім того, до наукової діяльності долучаються політичні діячі та люди, для яких наукова діяльність ніколи не була пріоритетом, розглядалася скоріше у пропагандистському плані.

Як відзначає відомий український дослідник І. Лисяк-Рудницький, особливий характер нової української політичної та соціальної думки значною мірою визначався умовами життя народу під чужоземним пануванням і боротьбою за своє самостанов-

Розділ 4. Розвиток української політичної думки у другій половині ХХ – на початку ХХІ століть

лення як нації. Україна одержувала ідеологічне натхнення не тільки з Росії чи через неї. Важливим також були польський і австро-угорський впливи, канали прямих інтелектуальних контактів із Заходом, а також певний суто місцевий феномен. На нашу думку, в умовах діаспори ця множинність впливів виявилася особливо виразною.

Варто також додати, що тогочасна політична думка українства постійно спрямовувалася не стільки на прогрес нації, скільки на боротьбу за існування, і це позначилося на її конструктивності. На думку нинішніх дослідників, історіографія української діаспори характеризується такими рисами, як:

- надмірна глорифікація (тут – «прославляння», «вшанування», «віддання данини», «героїзація») українського національно-визвольного руху;
- відсутність критичного підходу у вивченні основних аспектів його діяльності;
- пропагандистське спрямування більшості праць;
- породження історичних міфів про діяльність національно-визвольного руху.

Варто мати на увазі, що дослідження не завжди мали повноцінну джерельну базу й аргументацію, різну спрямованість і науковий рівень. Низка праць хибувала на недостатність джерел, зокрема з радянських архівів. В оцінках подій і фактів іноді відчувалася упередженість авторів дослідження та більше того – безпосередній тиск структур, які фінансували їхні дослідження.

Однак поєднання та діалог різних життєвих позицій, досвіду, академічних традицій повинні були істотно збагатити еміграційну науку. З часом мінімізувався безпосередній вплив на зміст і результати досліджень еміграційними політичними та політизованими організаціями. Усе це сприяло оздоровленню дослідницької атмосфери в повоєнні десятиліття, надавало працям необхідного рівня науковості.

Крім того, на повоєнній літературі української діаспори починає відчуватися вплив західноєвропейських і північноамериканських методологічних шкіл і напрямів розвитку історико-політичної думки. Відбуваються парадигмальні зміни в методології історико-політологічного аналізу. На зміну моделі бінарності, яка була характерною для першої половини ХХ століття, й оцінювала політичну реальність за бінарною ознакою («чорне – біле», «добро – зло»), поступово приходить плюралістична модель, яка відштовхується від того, що цивілізаційний процес розвитку відбувається на основі багатоманіття, що зумовлює можливість досягнення національного консенсусу між різними течіями та напрямками суспільно-політичної думки. Відтак збільшується зацікавленість у комплексних дослідженнях, далеких від ідейної одновимірності та максимально об'єктивних.

Сказане налаштовує на те, що розвиток суспільно-політичної думки у другій половині ХХ століття став багатовимірним. І. Лисяк-Рудницький в українській соціально-політичній думці того періоду виділяє не єдиний потік, а процес, який охоплює кілька паралельних і досить виразних, хоча взаємопов'язаних і взаємозалежних напрямів: *демократично-народницький, консервативний, комуністичний та інтегрально-націоналістичний*:

Тема 22. Українська політична думка на еміграції у період після Другої світової війни

Принцип здійснення влади	Спектр політичних переконань	
	ліві	праві
плюралізм	<i>народництво</i>	<i>консерватизм</i>
тоталітаризм	<i>комунізм</i>	<i>націоналізм</i>

Сучасні дослідники до них додають до згаданих ще один напрям – *лібералізм*, який, щоправда, в українському контексті лише частково збігався з подібною течією в Європі. Аналіз політичної думки української діаспори в повоєнний період ми й будемо розглядати в руслі розвитку цих течій.

На початку повоєнного часу вихідні позиції політичної думки української діаспори були такими.

Позиції демократичного *народництва* помітно ослабли в попередні періоди, і воно у повоєнний період розглядається скоріше як застарілий і провінційний напрям (маргінес) політичної думки. Тим не менше, ідеї народництва, які насамперед стосувалися УНР, залишалися в пам'яті представників старої інтелігенції та частини молодих людей. Демократичний напрям репрезентував потенційну силу, яка за несприятливих обставин не змогла свого часу знайти потрібного вираження. У повоєнний період цей рух викристалізувався в Українську революційну демократичну партію (УРДП), створену в 1946 році в таборі біженців у Західній Німеччині. Партія знаходила своїх прихильників в основному серед емігрантів із центрально-східної України. Такий процес Лисяк-Рудницький розглядає як перевтілення старого демократично-народницького напрямку, який намагався врахувати досвід радянського періоду 1920–1930-х років.

В українській політичній думці *ліберальна* (демократична) ідея була завжди підпорядкована соціальній і національній ідеям. Поширення ліберальних ідей в Україні не мало великого розмаху і не привело до «тріумфальної ходи» лібералізму, як це свого часу мало місце в країнах Західної Європи. Процес сприйняття політико-економічних постулатів лібералізму в Україні не був ані цілісним, ані успішним. У повоєнний період серед помітних діячів української діаспори виразну прихильність до ідей лібералізму зберіг хіба що сам *І. Лисяк-Рудницький*.

Панування сталінського терору, штучний голод 1933 року, відновлення курсу на русифікацію в Українській РСР стали нещадним ударом по українському *комунізму*. Однак роки Другої світової війни дали новий поштовх українському комунізмові. Свіжі жахи німецької окупації певною мірою затінили трагічні спогади про 1930-ті роки. У такий історичний збіг обставин, коли не було реальних перспектив досягнення національної незалежності, чимало українців відчували, що і в німецькій колонії не було жодних надій для їхньої нації. У повоєнний період серед представників діаспори ідеї неомарксизму підтримав *В. Винниченко*, який виступив зі спробою обґрунтування нового суспільного ладу, який має поєднувати кращі здобутки комуністичної та капіталістичної систем.

Хоча раптовий розквіт *консервативної* думки, особливо на теренах тієї частини Західної України, мав місце в міжвоєнний період, однак безпосередньо після Другої

світової війни цей напрям не набув поширення та великої суспільної ваги навіть на еміграції.

Щодо останнього з напрямів, то його елементи (*націоналістична* ідея) у дослідженнях діаспори присутні в усіх її ідейних течіях. Націоналізм впливав на кожну з них і, відповідно, відчував впливи з їхнього боку та чимало запозичив в інших доктринах. У повоєнний період більш позитивно починає сприйматися ідея багатомірності націоналізму, що значною мірою зумовлено розвитком ситуації в Україні та за її межами. На розвиток націоналістичної ідеї в діаспорі істотно вплинули результати національно-визвольного руху в часи війни та по її завершенні, а також проблеми і протистояння, пов'язані з ним.

22.3. Трансформація народницьких ідей І. Багряного

Іван Багряний
(1906–1963)

Іван Багряний (справжнє прізвище – Лозов'ягін) – український поет, прозаїк, публіцист, політичний діяч. Уродженець Сумщини, він був названий у комуністичній пресі в 1930 році «співцем куркульської ідеології»; з 1932 по 1940 роки – двічі ув'язнений і перебував на засланні на Далекому Сході, під час Другої світової війни – учасник українського підпілля, а у 1945 році емігрував до Німеччини. Основні праці: «Ave Maria» (1929), «Скелька» (1930), «Меченосці» (1944), «Звіролови» (1944, згодом змінив назву на «Тигролови»), «Чому я не хочу вертатися до СРСР?» (1946), «Національна ідея і “націоналізм”» (1946), «До питань стратегії й тактики нашої визвольної боротьби» (1949), «Сад Гетсиманський» (1950), «Огненне коло» (1953), «Наша преса» (1955), «Буйний вітер» (1957), «Людина біжить над прірвою» (1965) та ін.

На еміграції Багряний розгорнув активну політичну діяльність, став засновником уже згадуваної УРДП, яку очолював у 1948–1963 роках. Він зініціював створення Об'єднання демократичної української молоді (ОДУМ), «де виховувались би не партійні покручі, а національно свідоме й висококультурне наше молоде покоління українське». Обидва ці утворення ставили за мету боротьбу за незалежну демократичну Україну. Окрім цього, Багряний організував випуск газети «Українські вісті», у ній він опублікував майже 200 своїх публіцистичних статей. Газета стала одним із засобів для друку публіцистики українських емігрантів. Вона була одним із небагатьох видань, яке пропагувало, утверджувало, боролось за українську незалежність і свободу прав та обов'язків кожного громадянина. Багряний користувався газетою як одним із головних рупорів пробудження національної свідомості, боротьби проти більшовицького режиму. Відомий український літературознавець-емігрант Ю. Лавріненко назвав Багряного «найвидатнішим політичним речником першої еміграції з Радянського Союзу».

Громадсько-політична діяльність Багряного проявилася саме у політичній публіцистиці. У численних брошурах і статтях автор оприлюднював власні політичні по-

Тема 22. Українська політична думка на еміграції у період після Другої світової війни

гляди на ключові проблеми українців в Україні та на еміграції. Звичайно, публіцистика – це не теоретичні дослідження. Але кожній статті передувала певна подія, яка так чи інакше торкалася його особистих інтересів, і автор виражав ставлення до цієї події, захищав свої інтереси, допомагав іншим, а відтак виходив на певні теоретичні узагальнення.

Значного розголосу серед української еміграції та у світі набув його перший памфлет «Чому я не хочу повертатися до СРСР?». Це справжній шедевр темпераментної публіцистики Багрянного, яка збагатила скарбницю української політичної думки та історію визвольних змагань. Поява цього твору стала відповіддю на облудні заклики радянської пропаганди й безсоромні дії західних урядів, які сприяли насильницькій репатріації біженців до СРСР – безпосередньо в концтабори. Письменник докоряв тим представникам західної громадськості, які не помічали трагедії мільйонів жертв більшовизму та вороже ставилися до втікачів із СРСР, як до фашистських «колабораціоністів». Багрянний виокремлює надзвичайно трагічну та болючу проблему українського народу – жахиття голодомору.

Я не хочу вертатись до своєї Вітчизни саме тому, що я люблю свою Вітчизну.

І. Багрянний, «Чому я не хочу повертатися до СРСР?»

Мотиваційна спрямованість публіцистики Багрянного – це, з одного боку, спростування сталінізму як найжахливішої форми російського націоналізму, денационалізації підлеглих народів і тоталітаризму; з іншого – боротьба за українську державну незалежність, становлення національної свідомості української людини.

У політичній публіцистичній спадщині Багрянного виділяються провідні теми, серед яких – осмислення подій в Україні та за її межами за часів Сталіна й Хрущова, зокрема й такі події, як укладення договору між Польщею, СРСР і Чехословаччиною про діяльність, спрямовану проти партизанських груп; висвітлення діяльності УРДП, зокрема, проведення з'їздів цієї партії; висвітлення перебігу судового процесу між російським емігрантом В. Кравченком, автором книги «Я вибрав свободу» (1946) і редакцією «Українських вістей»; полеміка з українськими націоналістичними, прокомуністичними та російськими виданнями, зокрема, з Р. Абрамовичем у «Социалистическом вестнике», «Новом мире», «Известиях» щодо російського шовінізму; осмислення діяльності Американського Комітету звільнення народів СРСР; розгортання процесу репатріації до СРСР; проведення конгресу вільної преси в Берліні тощо.

У своїх політичних виступах, памфлетах, статтях, рефлексіях, доповідях Багрянний наголошував на: необхідності здобуття Україною державності, перебудови її в «прогресивну форму сучасної національної держави»; відстоюванні національної ідеї, розмежуванні понять «національна ідея» і «націоналізм»; відродженні національної свідомості; об'єднанні національно-патріотичних сил в Україні та за її межами для боротьби за самостійну та незалежну Україну.

Багрянний переважно розглядає Україну не як частину СРСР, а як окрему державу. Він постійно наголошує на самобутності, традиціях і окреслює перспективи її розвитку. Україна для Багрянного мислиться як самодостатня територія, соціально-політичний топос, де стикаються філософські, історіософські, культурологічні, економічні,

Розділ 4. Розвиток української політичної думки у другій половині ХХ – на початку ХХІ століть

релігійні та інші ідеї, що становлять внутрішній простір. Тобто Україна – незалежна, рівноправна з іншими вільними країнами у світі. Не останню роль у її розбудові він відводить українцям-емігрантам, на плечі яких покладена особлива місія в українському державотворенні: еміграція мусить виробити тактику, створити не лише окремі партії на зразок УРДП, але й має сформуванати єдиний національний фронт. Важливу роль у політичному житті емігрантів Багряний відводить українській еміграційній пресі, такій як газета «Українські вісті» в Європі та «Український Прометей» у США. Серед основних завдань преси він визначає вміння організувати й урухомити волю народних мас і найголовніше – вона має виконувати велику функцію «як в царині боротьби з нашим одвічним ворогом, в царині боротьби за визволення нашого народу, так і в справі ідейного та політичного виховання людських мас і їх духовної організації» («Наша преса»).

Основу концепцій Багряного складає соціокультурна самобутність українського народу, ототожнення українців із хліборобсько-селянською верствою як провідною, націєутворюючою категорією народу та фундаментом для створення державності. Виокремлюючи в українському селянстві як домінуючі риси «хуторянство», прагнення до просвіти (М. Драгоманов) або традиціоналістське збереження основоположних засад буття суспільства (В. Липинський), він будує панорамну картину світоосмислення українського селянства як переважаючої не лише кількісно, а й світоглядно верстви народу. Такий селянський світогляд ототожнювався із загальносуспільним, оскільки селяни ототожнювалися з пасіонаріями – саме хліборобська соціокультурна спільнота визначала не лише тип світосприйняття, а й особливий тип етики, моралі, культури.

Першопочатково Багряний поділяв погляди Донцова щодо націоналізму та державницьких ідей. Але згодом в їхніх поглядах намітилося протистояння. Багряний стверджував, що «націоналізм, як деяке наповнення змістом національної ідеї, слід відмежовувати від його певних носіїв (касти), від певного національного й соціального середовища, оскільки він зовсім не вичерпує поняття національна ідейність» («Національна ідея і “націоналізм”»). Він наголошував, що носієм національної ідеї є весь український народ – українське селянство, робітництво й українська робітничо-селянська інтелігенція. Першим гідним презентантом, «пророком і апостолом українського національного відродження» Багряний вважав Т. Шевченка.

Як очільник УРДП, Багряний ставив за мету боротьбу за незалежну демократичну Україну. Він орієнтувався на всі трудові та національно свідомі елементи в самій УРСР, серед яких важливого значення надавав робітництву, професійним кадрам і молоді, котрі сприятимуть будівництву незалежної України. У цьому й виявилось переосмислення принципів ідеології українського визвольного руху. Фактично Багряний поєднував ідеї національного визволення з ідеями соціальної демократії. Заполюку успіху публіцист вбачав у об'єднанні всіх українських сил. У побудові демократичної України важливим опертям є «наявність великих кількісно і високих якісно фахових кадрів з усіх ділянок науки, техніки, мистецтва, господарства... ті кадри існують не на тлі темної, затурканної маси анальфабетів, а на тлі загальної письменності українського народу» («До питань стратегії й тактики нашої визвольної боротьби»).

Тема 22. Українська політична думка на еміграції у період після Другої світової війни

Він довів, що саме ці кадри та великі українські резерви по концентраційних таборах усього СРСР, скориставшись сприятливим ґрунтом для ідеї української державності (відсутність ворожості до етнічного неукраїнського населення і ненависть до тоталітарного та фашистського режимів), збудують незалежну державу.

Актуальною на сьогодні залишається теза Багряного про необхідність відродження національної свідомості: «Україна або повстане волею й енергією реально існуючих творчо-продуктивних та бойових сил нації, або її ніколи не буде» («Дніпро впадає в Чорне море», 1949). Багрянний вибудовував власну політичну платформу, синтезувавши здобутки попередніх політичних діячів і публіцистів, таких як В. Липинський, Д. Донцов, М. Шаповал, М. Хвильовий та ін. У своїй концепції він був далекий від романтично-піднесеного образу, створюваного в інших колах української еміграції, його уявлення закорінене на тогочасних реаліях і прагматичному підході.

Отже, для Багряного як публіциста, письменника, журналіста провідною стала національна ідея. З одного боку, він підтримував задуми провідних очільників УНР, продовжуючи традиції, з іншого – висловив оригінальні положення своєї концепції побудови незалежної демократичної України.

22.4. Ліберальна політична філософія І. Лисяка-Рудницького

**Іван
Лисяк-Рудницький**
(1919–1984)

У повоєнний період серед еміграції одним із найвизначніших учених, які розвивали політичну думку та політичну науку, був *Іван Лисяк-Рудницький* – української історик, політичний мислитель і публіцист. Основні праці: «Формування українського народу і нації (методологічні зауваги)» (1951), «Драгоманов як політичний теоретик» (1952), «Україна між Сходом і Заходом» (1963), «Четвертий універсал та його ідеологічні попередники» (1968), «Радянська Україна з історичної перспективи» (1970), «Між історією і політикою. Статті до історії та критики української суспільно-політичної думки» (1973), «Зауваги до проблеми «історичних» і «неісторичних» націй» (1981), «Політичні ідеї Липинського з перспективи нашого часу» (1982), «Історичні есе» (1994, у 2-х т.).

Лисяк-Рудницький є автором праць із історії, які відкривали Україну Європі та світу. Він уперше здійснив глибокий аналіз історії української політичної думки з другої половини XIX до середини 80-х років XX століття. Відомі його праці філософсько-культурного напрямку. Разом із тим Лисяк-Рудницький вирізнявся власними ліберальними ідеями в рамках політичної філософії, зокрема, з питань співвідношення ліберальних принципів і завдань українського націєтворення.

Вихідний принцип політичної думки Лисяка-Рудницького є традиційно ліберальний: початком будь-якої політичної конструкції є автономна особистість із її власними інтересами, суверенною волею, недоторканими правами та свободами. Визнання індивідуальної свободи та гідності найвищими цінностями, природно, веде до

Розділ 4. Розвиток української політичної думки у другій половині ХХ – на початку ХХІ століть

мінімізації прав держави щодо особистості. За таких умов цінність особи, принаймні у тому, що стосується життя та безпеки, перевершує цінність колективу. Також в душі традиційної ліберальної ідеології він підтримує думку Драгоманова про пріоритет громадянських свобод над соціалістичними принципами, тобто акцентує на перевагах політичних прав людини над соціальними.

Однак лібералізм Лисяка-Рудницького ніколи не доходить до негативного ставлення до держави, мрій про бездержавне суспільство. Мислитель не поділяє думку Драгоманова про внутрішню суперечливість понять держави та свободи. Він цілком згоден із німецьким філософом Гегелем – держава є реалізацією на певному рівні поняття свободи. Лисяка-Рудницького можна назвати лібералом-державником, який вважає, що держава є природним способом політичної організації суспільства, засобом забезпечення прав і свобод громадян.

Природним завданням держави, на думку дослідника, є забезпечення вільного розвитку громадян, поширення та зміцнення прав особи. Йдеться про свободу, яка не обмежує свободи інших. Така свобода органічно пов'язана з правопорядком. Відтак забезпечення політичної свободи дає можливість розвитку не лише окремих індивідів, але й спільнот, зокрема, політична свобода сприяє розвитку національних культур. Будучи особистостями, люди мають індивідуальні потреби, почуття, враження, інтереси. Однак люди живуть спільно, і з цього у них постають спільні уявлення, почуття, враження, потреби, тобто можна говорити про спільний спосіб життя. Відповідником спільного способу життя є те, що Лисяк-Рудницький називає феноменом національного характеру. Національний характер формує етнічні людські спільноти, своєрідні «етнічні особистості» зі своїми потребами, інтересами, враженнями та почуттями.

Дослідник розрізняє два ступеня етнічного розвитку: перший він називає «народом», інший – «нацією». Народ – це суто етнічна одиниця; він творить «сукупність певних об'єктивних прикмет, таких як походження, мова, побут, своєрідний спільний стиль, що пронизує всі ділянки життя даного колективу й надає йому одностайний («простірно й часово») «народний характер» («Формування українського народу й нації»). Саме народу стосується поняття «національного характеру». Дослідник робить висновок: народ не створює себе, його створюють історичні та географічні умови його існування. Тому народ є явищем стихійним, однак воно історично стійке, оскільки змінити обставини існування народу, а також національний характер не так просто. У процесі етнічного розвитку, за схемою Лисяка-Рудницького, народ виконує роль своєрідної сировини, матеріалу для утворення нації. Саме з існування народів постають нації.

Нація розглядається дослідником як вищий тип людського об'єднання, коли індивіди, які утворюють народ, починають усвідомлювати свої спільні інтереси. І ці інтереси перевтілюються у свідоме воління до політичної організації спільноти. Нація – явище не суто етнічне, а етнічно-політичне. Це вже не стихійне, але свідоме об'єднання людей, які не можуть не знати, ким вони є. Стосунки між представниками нації нагадують слідування суспільному договору. Особистості погоджуються «бути товариством, підпорядковуватися запровадженим законам і владі, користуватися пра-

Тема 22. Українська політична думка на еміграції у період після Другої світової війни

вами й виконувати обов'язки». Причетність до нації – справа свідомого вибору. Нація у концепції Лисяка-Рудницького – об'єднання за такими інтересами, які потребують забезпечення силами держави. Це афористично висловив Лисяк-Рудницький: «нація – це колектив людей, що хочуть бути державою» («Формування українського народу й нації»).

Без держави народ представляє собою «аморфну етнічну масу», яка може стати об'єктом поневолення іншими державами. Не буде ефективною й держава, побудована на абстрактних ліберальних принципах, позбавлених будь-якого національного забарвлення. Лисяку-Рудницькому чужа ідея держави як простої суми будь-яких особистих інтересів, як знаряддя для виявлення балансу у грі егоїстичних волінь, щодо яких невідомо, чи мають вони щось спільне. Відмова від національного забарвлення держави – це відмова від визнання спільних цінностей, яка веде до руйнування суспільства.

Таким чином, цілком у згоді з ліберальними принципами, держава має задовольняти потреби громадян та індивідуальні інтереси, забезпечувати максимально можливу за умов людського співіснування свободу кожного. Відповідно до національних інтересів вона має здійснювати ті потреби громадян, які й утворюють національний інтерес, реалізовувати прагнення нації до спільної дії і розвитку. Тобто лібералізм Лисяка-Рудницького поєднується з національною ідеєю. Коротко, суть політичних текстів Лисяка-Рудницького: держава здатна бути водночас втіленням принципів як лібералізму, так і націоналізму.

Окреслюючи особливості суспільно-політичного розвитку України, першою важливою прикметою його Лисяк-Рудницький вважав органічне співіснування в українській історії двох традицій: західної – соціально-політичної і східної – християнсько-духовної. Розглядаючи особливості національного становлення українського народу, він відносить його до так званих неісторичних, або недержавних народів. Їх характерною прикметою була відсутність власної держави і нерозвиненість національної еліти як носія політичної свідомості й елітарної культури. Відсутність історично сформованої вищої еліти утруднює побудову національної держави. На його думку, процес націєтворення, відродження народу може відбуватися не лише згори донизу, коли основним націєтворчим чинником є провідна верства, але й знизу дгори – через національне самовизначення народу, піднесення його освіти й культури.

Лисяк-Рудницький був далекоглядним політологом, прогнози якого здебільшого справджувалися. Зокрема, у статті «Радянська Україна з історичної перспективи» він передбачав крах Радянського Союзу, позаяк «кмітливі маніпулятори» (ідеологи та вожді імперії) «можуть колись опинитися у становищі учня чаклуна, який не в змозі впоратися з джином, якого він викликав». В епоху краху колоніальних імперій СРСР є «анахронізмом», який довго не зможе втриматися на облудних принципах типу лєнінського гасла про «самовизначення націй аж до відокремлення». Першопоштовхом масового національно-визвольного руху в Україні Лисяк-Рудницький уважав боротьбу за владу в середовищі державно-партійної верхівки. Наступний етап – це організаційне утворення опозиційних політичних структур. Так воно, зрештою, і сталося.

У середині 60-х років Лисяк-Рудницький дійшов висновку про занепад політичної

думки в УРСР, стверджуючи, що патріотичні кола повернулися до стану «аполітичного культурництва». Так виникла ідея написати заяву від американської інтелігенції українського походження до керівництва СРСР та УРСР із політичними вимогами, яка б після її оприлюднення послугувала готовою політичною програмою для української підрадянської інтелігенції. Заяву як колективний документ політичної думки було написано упродовж 1966–1967 років. Її текст містив вимоги: встановити право громадянства УРСР окремо від всесоюзного громадянства; налагодити дипломатичні відносини між УРСР і зарубіжними країнами; унезалежити судочинство УРСР від всесоюзних органів суду й прокуратури; забезпечити для українських громадян, призваних до війська, службу в межах республіки у військових частинах із українською мовою як офіційною; забезпечити Комуністичній партії України рівень самоуправної політичної організації, спроможної ухвалювати незалежні рішення у політичних справах; надати українській мові права державної мови в Українській РСР; реабілітувати культурну спадщину України в усій її повноті й усунути перешкоди в дослідженні української історії та культури; легалізувати Українську автокефальну православну церкву та Українську греко-католицьку церкву, забезпечивши для них рівний статус із іншими релігійними віросповіданнями, дозволеними в СРСР тощо.

Попри те, що «Заява» викликала протести серед еміграційного національно-патріотичного «істеблішменту» й була проігнорована офіційними органами СРСР та УРСР, вона все ж таки виконала свою роль, дійшовши до найважливішого адресата – українського народу. Лисяк-Рудницький визначив три головні завдання демократичної еміграції щодо Радянської України. *Перше* полягало в необхідності закріплення й розбудови повноцінного українського суспільства та культурного життя за розпорошення українських сил по різних країнах. *Друге* завдання – заповнення прогалин «в культурному процесі в УРСР, який проходить у ненормальних умовах», збагачення нації у сфері науки, літератури, мистецтва. *Третє* завдання – «знаходити й поширювати в тій стіні щілини, через які промені світла й подуви свіжого повітря доходили б до народу, який замуrowаний у темниці».

22.5. Український неомарксизм у повоєнний період (В. Винниченко, Р. Роздольський, І. Майстренко, В. Голубничий)

Після знищення української революційної інтелігенції у 1930-і роки у СРСР розвиток української марксистської думки пов'язаний виключно з теоретиками, які працювали в еміграції. Типовим стало те, що більшість своїх робіт вони писали і видавали не українською, а мовами країн свого тодішнього проживання: польською, німецькою, англійською.

Після Другої світової війни в середовищі української еміграції з новою силою прозвучав голос *Володимира Винниченка*, який довгі роки мовчав, не брав участі в еміграційних державних інституціях і урядах, вважаючи їх грою амбіцій і плодом невгамованого честолюбства й ілюзій. Його погляди уже аналізувалися в межах підручника (*див. тут. 13.4.*), а в межах цієї теми проаналізуємо його політичні ідеї, сформульовані у працях повоєнного періоду: «Конкордизм» (1947), «Заповіт борцям за визволення» (1949), «Нова заповідь» (1950), «Слово за тобою, Сталіне» (1950).

Тема 22. Українська політична думка на еміграції у період після Другої світової війни

Життя Винниченка у вимушеній еміграції перетворилося на справжню трагедію. Після безуспішної поїздки до Москви (1920), де намагався порозумітися з більшовицьким урядом щодо подальшої долі суверенітету України, він опинився під нещадною критикою емігрантських кіл. Більшість еміграції не зрозуміла, що спроба налагодити зв'язок із радянським урядом була продиктована неприйняттям більшовицьких політичних методів і навіть не його соціалістичними переконаннями, а намаганням знайти вихід із непростого політичного ситуації. Опинившись між двох вогнів, Винниченко на довгі роки замовк як політик і політичний мислитель. Однак за два роки до смерті він написав унікальний твір під назвою «Заповіт борцям за визволення», в якому відображена еволюція його політичних поглядів на засоби й методи боротьби за незалежність України. Українські політологи стисло їх подають у двох політичних заповідях Винниченка.

Перша заповідь полягає в тому, що незалежну Україну слід творити в Україні, а не поза її межами: «Українська держава, була і є. Її... створив народ, нація, а не купка бідних емігрантів; народ її захищав і буде захищати всіма силами своїми, фізичними й духовними. Не емігрантські «вожді» та «міністри», а Грушевські, Скрипники, Єфремови, Хвильові, навіть Любченки і всі свідомі підсоветські українці тисячами віддавали свою свободу, здоров'я і життя за неї, тисячами віддають і тепер, як у лавах партійних працівників, так і в лавах найактивнішої частини українського населення, яка зветься «Українською Повстанською Армією». Допомогу в боротьбі за національне визволення українського народу, вважав Винниченко, слід шукати не в зовнішніх силах, а в українському народі, йдучи назустріч його соціально-політичним прагненням. «Треба, – продовжує письменник, – чесно, одверто сказати собі й усьому світові, що українська еміграція – тільки невелика частинка нації, що вона претендує не на командування нацією, не на надання їй своїх урядів, «конституції», «законів», а бажає тільки допомогти їй у боротьбі за її визволення, бажає творити тут на чужині кадри, які мають стати в пригоді Батьківщині, коли вона скине ярмо поневолення, а так само бажає творити серед інших народів опінію, сприятливу для української державності». З цього постають головні завдання української еміграції: нарощувати власну конструктивну діяльність, розвінчувати всілякі спроби дискредитувати українську національно-державну ідею.

Друга заповідь цієї книги – це необхідність орієнтуватися на розв'язання національно-державного питання України не через війну, а через мир, зближення двох протилежних соціальних систем. Ця заповідь впливає з роздумів політика не лише про Україну, а й про долю всього людства. Розмірковуючи над жорстокістю ХХ століття, він, як колишній соціал-демократ, розчаровується в ідеях соціалізму. Бо на його очах носії найрадикальніших, найгуманніших ідей свободи, прийшовши до влади, створили жорстоку систему терору та насилля, принесли людям ще тяжчу неволю, ніж та, що була до революції. У своїх останніх творах Винниченко схиляється до висновку, що причина жорстокості суспільно-політичного розвитку – в самій людині. А щоб зробити життя справедливим і рівноправним, слід оновити все, що становить ество людини – психіку, душу, мораль, побут, родину та навіть систему харчування. Тільки оновлена людина стане спроможною змінити світ.

Розділ 4. Розвиток української політичної думки у другій половині ХХ – на початку ХХІ століть

Філософсько-політична теорія Винниченка ґрунтувалася на його соціально-політичній програмі так званої «*колектократії*» – системи всебічної (духовної, правової, фізичної й матеріальної, внутрішньої) гармонії між людьми планети. «Третій спосіб творення соціалізму – колектократія (влада колективу): негайно, але без зброї, доброю волею, треба почати переводити приватну власність на засоби виробництва на колективну. Саме колективну, а не державну. Кооперація усього національного господарства: виробничі, торгівельні, фінансові, аграрні і т. ін. кооперативи... Перспектива – розвиток колектократії в інтернаціональному масштабі. Встановлення Світової Федерації і прийняття Об'єднаними Націями зобов'язання поступово переводити господарство по всіх країнах на колектократію» («Заповіт борцям за визволення»).

Із цих позицій розглядав він перспективи розвитку капіталізму та соціалізму, проблеми їхніх відносин. Протилежні політичні системи, на його думку, не повинні ворогувати, а мусять порозумітися політично та зблизитися економічно шляхом докорінної реорганізації господарства. Ці думки Винниченка багато в чому збігаються з ідеями представників «теорії конвергенції» (Дж. Гелбрейт, П. Сорокін, Я. Гінберген, Р. Арон, А. Сахаров та ін.).

Ще однією знаковою фігурою в українському марксизмі, яка в повосенний час яскраво проявила себе на теоретичному поприщі діаспори, був *Роман Роздольський*. Основні праці: «Фрідріх Енгельс про Україну» (1927), «До національного питання. Фрідріх Енгельс і проблема “неісторичних” народів» (1964), «Роль випадків і “великих людей” в історії» (1965), «Пролетарі й батьківщина. Нотатки з приводу одного абзацу з “Маніфесту комуністичної партії”» (1965), «Імперіалістична війна та питання миру» (1960-і рр.), «Історія виникнення Марксового “Капіталу”» (1968, у 2-х т.). Практично всі його книги написані німецькою і досі не перекладені українською.

Роман Роздольський
(1898–1967)

Роздольський – знаний громадський і політичний діяч, український вчений-марксист, економічний і соціальний історик, дослідник праць К. Маркса. Серед вітчизняних марксистів він був єдиним, чие прізвище згадав англійський історик П. Ендерсон у відомому нарисі «Роздуми над західним марксизмом» (1976).

Виходець зі Львова, він став одним із засновників у 1918 році групи «Інтернаціональна революційна соціал-демократія», а пізніше – Комуністичної партії Західної України (1919–1928). Упродовж 1920-х років він поступово відійшов від активної політичної діяльності, зосередившись на науковій роботі. У 1927–1931 роках, проживаючи у Відні, залишався член-кореспондентом московського Інституту К. Маркса і Ф. Енгельса. Виступав із критикою сталінізму та політики Комінтерну щодо фашизму з троцькістських позицій. У 1934–1941 роках проживав у Львові, де збирав матеріал про історію кріпацтва в Галичині. Після захоплення міста німцями Роздольський потрапив у полон і перебував у концтаборі.

У 1945 році він переїхав до США, де працював як незалежний дослідник-історик у Нью-Йорку та Детройті. Там написав один із найважливіших текстів про на-

Тема 22. Українська політична думка на еміграції у період після Другої світової війни

ціональне питання у Східній Європі – «Фрідріх Енгельс і проблема “неісторичних” народів». Слідом за ним завершив давно розпочату працю – «Історію виникнення Марксового “Капіталу”».

Роздольський у праці «Історію виникнення Марксового “Капіталу”» доводив, що метою фундаментальної реконструкції економічної думки зрілого Маркса було відновлення зв'язку між сучасним (західним) марксизмом і центральною традицією економічної теорії в рамках історичного матеріалізму, розірваного із закінченням австромарксизму в міжвоєнний період.

Сам Роздольський, не маючи економічної освіти, взявся за цю працю через почуття обов'язку перед прийдешніми поколіннями – як останній носій тієї східноєвропейської культури, яка колись намагалася втілювати в життя більшовизм і австромарксизм. Його зусилля оцінили не всі. Наприклад, американська громадська діячка Р. Дунаєвська, яка належала до течії «марксистів-гуманістів», у відгуку на його книгу писала, що твору бракує тієї самої діалектичної методології, до застосування котрої сам автор і закликає. Інші, наприклад бельгійський троцькіст Е. Мандель, вважали твір українського революціонера та вченого новаторським як із погляду конкретних відкриттів у методі Маркса, так і з погляду прояснення загального значення Марксової теорії.

Ще одна група дослідників марксистського спрямування повоєнного часу пов'язана з Українською революційно-демократичною партією та газетою «Вперед». Після утворення в 1946 році УРДП у середовищі її прихильників намітилося два крила – праве на чолі з І. Багряним, яке ототожнювало соціалізм (комунізм) зі сталінізмом (більшовизмом), і ліве на чолі з І. Майстренком, яке розрізняло і перше, і друге та виступало за так званий «демократичний соціалізм».

Із 1949 року ліва УРДП почала видавати у Мюнхені свою щомісячну газету, що дала назву всій групі (ліве крило), – «Вперед». Видання це варте уваги з кількох причин. *По-перше*, це був соціалістичний часопис, що видавався довше за всі інші українські соціалістичні газети чи журнали – з квітня 1949 року по січень 1960 року вийшло більше ста чисел. *По-друге*, «Вперед» був не просто ще одним емігрантським виданням і зосереджував свою увагу не стільки на справах суто українських чи україноемігрантських, скільки публікував матеріали на різноманітні теми політики, економіки та культури в Україні й світі – від національно-визвольної боротьби у Західній Україні (діяльність й ідеологія УПА) до реформ на українському селі, від громадянської війни і початку соціалістичного будівництва в Китаї до гонки озброєнь у світі, від політичних розбіжностей між Радянським Союзом і Югославією до народних повстань у Польщі й Угорщині 1956 року.

На шпальтах газети друкувалися перші українські переклади з праць англійського пост-троцькіста Т. Кліффа, американського соціаліста Г. Дрейпера, югославського комуніста-дисидента М. Джиласа. У цьому періодичному виданні викристалізувалися погляди українських лівих діячів – критиків сталінізму та прихильників соціалістичної демократії. Серед найактивніших авторів «Вперед» були І. Майстренко та В. Голубничий.

Іван Майстренко
(1899–1984)

Іван Майстренко був учасником революції та членом УКП («боротьбистів»). У часи Другої світової війни Майстренко перебирається до Німеччини, а в повоєнний час, опинившись в американській окупаційній зоні, втягується в політичну діяльність українських емігрантів і стає одним з організаторів Української революційно-демократичної партії (УРДП).

Хоча УРДП, а згодом і ліва УРДП, до якої увійшов Майстренко, об'єднували ліве крило української еміграції в Західній Німеччині, однак їх програма будувалася на неприйнятті існуючого в СРСР політичного режиму і ставила за мету боротьбу проти «сучасного російського “імперіалізму”». В одній із програмних статей, уміщеній у журналі «Наша боротьба» (1947), Майстренко писав: «Ми... боремось за розмежування в свідомості мас більшовизму, і за сполучення правдивої політичної демократії і здобутків революції» не заперечуючи самого соціалізму». Продовжуючи цю лінію, уже наприкінці життя він підтверджував свої погляди: «Я гордий із того, що в свої вісімдесят років не правію, не “протверезуюся”, як усякі старі, а навпаки, далі шукаю нових шляхів на базі розвитку подій в СРСР. Сьогодні я заперечую усі течії соціалізму й і комунізму, які існують у світі, бо вони є продуктами переджовтневої, або перших років жовтневої революції. Програма боротьби за визволення людини від усякої експлуатації буде створена тільки на базі підсумків розгромленої сталінізмом (більшовизмом) народної революції в СРСР» («Історія мого покоління», 1985).

Ще до того, як почав працювати над «Вперед», вийшла друком його книга «Більшовицький бонапартизм» (1948). У ній він проаналізував СРСР і прийшов до висновку, що у СРСР побудовано не соціалізм, а нове класове експлуаторське суспільство – «державний капіталізм». Тільки правлячим класом при цьому є не буржуазія (як за «нормального» капіталізму), а партійно-господарська бюрократія.

На цю тему він писав статті й у «Вперед». Соціалістична перебудова в Україні та СРСР, на думку Майстренка, мала б розпочатися з повалення більшовицької диктатури, яка придушила народну революцію 1917–1921 років, і запровадження ринкових відносин в обмеженому вигляді.

В еміграції Майстренко був широко відомий як вчений і публіцист. Він – автор численних праць на історичну, економічну та соціальну тематику. Він намагався об'єктивно висвітлювати хід новітньої української історії, особливу увагу приділяючи її національно-політичному аспекту. Після «Вперед» Майстренко видав кілька книжок з історії революційного руху та економіки України, серед них: англійською – «Боротьбизм. Глава в історії українського комунізму» (1954), «Газета в СРСР» (1955); німецькою – «Брежневська доктрина»; українською – «Кризові процеси в советській економіці» (1955), «Сторінки з історії Комуністичної партії України» (1967), «Історія Комуністичної партії України» (1979), «Історія мого покоління. Спогади учасника революційних подій в Україні» (1984); «Національна політика КППС в її історичному розвитку» (1978) – російською.

Тема 22. Українська політична думка на еміграції у період після Другої світової війни

Дослідженням питань політики не обмежувалася діяльність Майстренка. Він був талановитим педагогом. З 1963 року він працював професором економічного факультету Українського технічно-господарського інституту в Мюнхені (ФРН), редагував «Бюлетень УТП», згодом став деканом, а з 1979 року і до останніх років життя – його ректором.

**Всеволод
Голубничий**
(1928–1977)

Значно радикальнішим у поглядах за Майстренка був *Всеволод Голубничий*. У роки Другої світової війни Голубничого було вивезено на працю до Німеччину. Після війни він вчився в Українському вільному університеті (Мюнхен). У 1951 році переїхав до США, закінчив економічний факультет Колумбійського університету (1954), викладав у Російському інституті цього університету (1954–1956). У ці ж роки Голубничий стає активним діячем молодіжного руху українських емігрантів. Він – член студентських груп «Громадський гуманізм», «Златоглавий Київ». З 1946 року стає членом новоствореної Української революційно-демократичної партії, редактором її газети «Юнацька боротьба». Після розколу в партії (1948) приєднується до її лівого крила, до якого на чолі з першим президентом партії Г. Костюком приєдналися І. Майстренко, Б. Левицький, Р. Паладійчук

та інші. Нові ліві критикують емігрантів, які вимагали «відновити старий дореволюційний порядок». На думку перших, подібний заклик «через тридцять років» після змін, що сталися, є нічим іншим, як спробою не помічати нової ситуації і прагненням відновити приватну власність в економіці.

Голубничий був запеклим прихильником планової економіки, в якій планування відбувається знизу догори (від «консументів» до «продуцентів»), відкидав будь-яку можливість поєднання ринкових відносин із соціалізмом у т. зв. «ринковому соціалізмі» («риннок – це реставрація капіталізму»). Він був одним із найзначніших на Заході знавців марксистської економічної теорії та економіки СРСР. Останню, на відміну від більшості зарубіжних фахівців, він розглядав не як гомогенну цілісність, а як сукупність структур зі значними регіонально-історичними й етнокультурними відмінностями.

Поряд із господарством України та СРСР і загальноекономічними питаннями Голубничий цікавився історією поширення марксистських ідей у світі, соціалістичними перетвореннями в Китаї, діалектичним матеріалізмом Мао Цзедуна.

Після «Вперед» Голубничий брав активну участь у житті українців Північної Америки, продовжував публіцистичну, наукову та викладацьку діяльність. У 1960–70-х роках він керував «Клубом круглого столу» в Нью-Йорку. Метою клубу було всебічне вивчення громадських реалій в Україні і демократизація життя західноукраїнської діаспори. Суверенній українській державі, вважав Голубничий, необхідно здійснити перехід від існуючої державно-капіталістичної власності на засоби виробництва до власності громадської та від волюнтаристських основ господарювання до справді обґрунтованого планового господарства. Він був активним пропагандистом усебічного соціального розвитку українського суспільства.

Голубничий став одним із найбільш визнаних на заході експертів з марксистської економічної теорії й економіки СРСР. Останню, на відміну від більшості зарубіжних фахівців, він розглядав не як гомогенну цілісність, а як сукупність систем зі значними регіонально-історичними і етнокультурними відмінностями.

Він автор понад 100 наукових публікацій з економіки, політології, історії, культурології. Серед них англомовні: «Радянська економічна допомога Китаю» (1958), «Нарис історії Комуністичної партії України» (1958), «Економічна система у дії: США, СРСР і Франція» (1965, у співавторстві з А. Оксенфельдом), «Економічна інтеграція в Східній Європі: детерміністський підхід» (1976); німецькою мовою: «Діалектичний матеріалізм Мао Цзедуна» (1962); українською мовою: «Україна в Організації Об'єднаних Націях» (1953), «Промислове виробництво в Україні 1913–1956 роках. Статистична аналіза» (1957), «До розуміння советської колективізації сільського господарства 1929 року» (1961), «Суть української культури й українська культура в діяспорі» (1964), «Деякі економічні аспекти відносин між советськими республіками» (1968), «Три лекції про економіку України» (1968), «Аграрна революція 1917 року в Україні» (1970), «Теорія вартости В. В. Новожилова» (1972), «Телеологія макрорегіонів у довготермінових плянах Советського Союзу 1920–1990» (1975), «Кормча книга академіка Глушкова або “Legatum” Петра Шелеста» (1977). Його перу належить багато статей в «Енциклопедії українознавства».

Статті Голубничого на теми української політики, економіки й історії вважаються одними з кращих у галузі українознавства. У своїх повоєнних статтях про майбутній розвиток СРСР він запропонував прогноз, який, хоча і не був помічений більшістю радянологів, виявився вражаюче точним. Значна частина наукової спадщини Голубничого досі ще не опублікована. Рукописи зберігаються у фондах університетських бібліотек США.

22.6. Розвиток націоналістичних ідей у діаспорі (Д. Донцов, Л. Ребет, «двійкарі»)

У цей період продовжує працювати *Дмитро Донцов*. Із початком німецької агресії він переїздить до Бухареста, де редагує журнал «Батава» (1940–1941). Будучи переслідуваний гестапо, змушений часто змінювати місце проживання: Берлін, Краків, Прага. Саме в Празі пише нову велику працю «Дух нашої давнини» (1944, 2-е вид. – 1951), продовжує і поширює ідеї, які ще раніше виклав у праці «Націоналізм» (1926; *див. нит. 15.3.1.*). По закінченні війни з великими труднощами Донцов дістається до Парижа. У 1946 році від'їздить до Лондона, редагує газету «Український клич», відтак перебирається до США, Канади, де й залишається до кінця життя.

За кордоном перевидаються його попередні праці, з'являється низка нових творів і збірок: «За який провід?» (1949), «Заповіт Шевченка» (1950), «Правда прадідів великих» (1953), «Туга за героїчним» (1953), «Рік 1918. Київ» (1954), «Московська отрута» (1955), «Росія чи Європа?» (1955), «За яку революцію?» (1957), «Дві літератури нашої доби» (1958). «Незримі скрижалі Кобзаря» (1961), «Хрестом і Мечем» (1967), «Клич доби» (1968) та ін. Нові статті Донцова друкуються в популярних часо-

Тема 22. Українська політична думка на еміграції у період після Другої світової війни

писах «Шлях перемоги», «Гомін України», «Визвольний шлях», «Америка», «Вісник ООЧСУ», «Авангард» та ін.

За роки Другої світової війни та в повоєнний період ідеї Донцова проходять поступову еволюцію. Уже в наступній після «Націоналізму» великій праці «Дух нашої давнини» він пише: «Населення єднає в націю ні спільність мови, ні культури, ні однаковість матеріальної культури, а спільна історична пам'ять стосовно минулого, спільна воля в теперішньому і спільна мета відносно майбутнього».

Ця цитата дозволяє стверджувати, що ідеальний момент в нації Донцова остаточно переважив матеріальний. «Пам'ять», «воля», «мета» належать до категорій суто духовного плану, а окрім них, націю в цьому визначенні не єднає нічого. З визначення вилучено територію, географічний простір взагалі як вагомий чинник формування нації; відсутня й згадка про етнічну групу, яка складає її основу. Більше того, стверджується, що спільність мови та культури, подібність способу життя також не є обов'язковим для постання нації, а без цих ознак годі й говорити про якусь її етнічність.

Ціль суспільства в очах провідної верстви є сила або слава цієї спільноти, мета суспільства в очах верстви підвладної – це щастя й добробут окремих частин.

Д. Донцов, «Дух нашої давнини»

Водночас значно розширюється основа ідеальна. Вона вже не замикається на минулому, як у «Підставах нашої політики» (1921), ні на майбутньому, як у «Націоналізмі». Тепер вона є поєднанням минулого, теперішнього та майбутнього. Можна сказати, що у цьому відношенні нове розуміння нації Донцовим є синтезом трьох попередніх. «Спільні історичні традиції» з «Підстав» перетворилися на «спільну історичну пам'ять», «ідеал панування» з «Націоналізму» став «спільною метою відносно майбутнього» (хоч і без конкретизації, у чому ця мета повинна полягати), «спільна воля в теперішньому», можливо, є відгомонам статті «До традицій» (1936), де протиставлення має виразний сьогочасний характер.

Хоч це визначення і не може змагатися за конкретністю з тим, яке було подано у «Націоналізмі», воно має й одну перевагу – у ньому з'являється момент, який раніше не спостерігався в жодній із дефініцій – позачасовість нації, її поширеність на всі три часові категорії – на минуле, майбутнє й теперішнє. У тій самій праці нація тлумачиться як «зв'язок всіх поколінь, що заселяли той самий простір у минулому і заселятимуть в майбутньому часі» («Дух нашої давнини»).

Незважаючи на те, що на цій тезі Донцов ніде не наголошував із такою наполегливістю, як він це робив, скажімо, зі своєю ідеєю провідної верстви, вона мала

Нація – це не лише мовна чи територіальна збірнота, нація – це воля щось спільне творити.

Д. Донцов, «Клич доби»

далекосяжні наслідки для його уявлень про націю. У повоєнні роки Донцов не додав нічого нового до свого розуміння нації, якщо не рахувати його зауваження-напівцитати з Ортеги-і-Гасета у книзі «Клич доби», що «нація – це не лише мовна чи територіальна збірнота, нація – це воля щось спільне творити».

Навряд чи з неї можна дізнатися щось нове, бо другорядність мовних і територіальних ознак була проголошена Донцовим у «Дусі нашої давнини». Хоча тут він і визнає, що «воля щось спільне твори-

Розділ 4. Розвиток української політичної думки у другій половині ХХ – на початку ХХІ століть

ти» можлива лише на основі мовно-територіальних ознак. Отже, етнічних критеріїв Донцов вже не заперечує, а просто відсуває на другий план.

У тому ж «Дусі нашої давнини» зустрічається і вислів «спільна воля в теперішньому», який різниться з «волею щось спільне творити» хіба словниковим складом, оскільки навряд чи в першому випадку йшлося про волю руйнівну – оскільки «руйнівництвом» збудувати й створити не можна нічого, у тім числі й націю.

Проаналізувавши й порівнявши всі зафіксовані визначення нації, подані Донцовим, можна зробити висновок, що уявлення Донцова про націю не були однорідними. Вони еволюціонували від розуміння нації як позанаціональної спільноти, об'єднаної спільними традиціями і територією, до розуміння її як спільноти етнічної, об'єднаної бажанням здійснити (або здійснювати) ідеал власновладства на своїй території, а від нього – до уявлення про націю як спільноту суто духовну, об'єднану спільною пам'яттю, спільною волею та спільною візією майбутнього з наступним поверненням (хоч і неповним) до визнання етнічних ознак нації.

Загалом роки війни принесли водночас і апогей, і кризу інтегрального націоналізму. Захоплення СРСР галицько-волинських земель восени 1939 році призвело до занепаду українських демократичних партій у тому регіоні, тоді як нелегальна ОУН змогла зберегти свою підпільну структуру. До того ж націоналісти зберегли власне монопольне панування серед численних українських емігрантів у Німеччині й окупованій Німеччиною Польщі. Але саме в той час, коли перед ОУН відкривалися найбільші можливості, в її лавах відбувся розкол. Утворилися дві фракції, які одержали назву за прізвищем своїх лідерів – *Андрія Мельника* і *Степана Бандери* – мельниківці та бандерівці. Спочатку розкол не мав ідеологічного підтексту: обидві групи були прихильниками тієї ж тоталітарної ідеології й називали себе Організацією українських націоналістів. Однак незабаром розкольніцький конфлікт виродився у взаємні нападки і підірвав спробу націоналістів забезпечити єдність і керівництво українським рухом у критичний час.

У часи війни конфронтація з гітлерівською системою, з одного боку, і з реальністю східно-центральної України – з іншого, стимулювала виникнення ревізійністських тенденцій на інтелектуально гнучкіших ділянках націоналістичного руху. Зміни відбувалися у напрямі лібералізації ідеології інтегрального націоналізму: наголошування по-новому на правах особи, відкидання етнічної й расової виключності, толерантність до філософського плюралізму (на противагу колишній прихильності до обов'язкового «ідеалізму»), а також спроба сформулювати привабливу соціальну й економічну програму, яка б поєднала найкращі риси соціалізму та капіталізму. Однак ці зміни, хоч і були істотними, не зробили націоналістичний рух демократичним.

У повоєнний період на теренах радянської України український націоналізм був позбавлений можливості конституюватися на політичному рівні або ж функціонувати як ідеологія. Більше того, він навіть переслідувався і на соціально-психологічному рівні, тоді як в українській діаспорі мав змогу успішно функціонувати на всіх трьох рівнях. Однак на перешкоді стали суперечності між політичними угрупованнями української еміграції, обумовлені як повоєнними перенесеннями за кордон конфронтації між бандерівською та мельниківською гілками ОУН, так і серйозним конфліктом між прихильниками бандерівської фракції в ОУН – закордонними части-

Тема 22. Українська політична думка на еміграції у період після Другої світової війни

нами ОУН і демократичнішим закордонним представництвом Української головної визвольної Ради (УГВР).

Зрозуміло, що це вплинуло на політичну думку діаспори. Представники кожного напрямку відстоювали свої вузькопартійні інтереси. До небандерівського напрямку можна віднести тих дослідників, які дотримувалися інших політичних поглядів або були близькі до «мельниківців» (В. Кубійович, М. Величківський, В. Мартинець, З. Книш, Є. Онацький та ін.). Їхня позиція відрізнялася достатньо критичним підходом до історії та діяльності національно-визвольного руху. Головна претензія до «бандерівців» полягала в нетерпимому ставленні до внутрішніх і зовнішніх опонентів. «Бандерівці» (Р. Ільницький, М. Лебедь, С. Ленкавський, З. Матла, П. Мірчук, О. Оглоблин, З. Пеленський, Л. Ребет, М. Сосновський, Є. Штендера, Д. Штикало та ін.) приділяли значну увагу практично всім аспектам діяльності національно-визвольного руху, однак їхнім слабким місцем було те, що політичні погляди домінували над науковим підходом. Часто проблеми історії та ідеології українського національно-визвольного руху стали засобом ідейно-політичного протистояння, аж до цілеспрямованого компрометування опонентів із націонал-патріотичного табору.

Тим не менше, українську пресу діаспори, яка зазвичай засновувалася різними течіями націоналістичного руху і, безумовно, покликана була передусім відображати погляди цих течій, характеризувала спільна тематика щодо української національної ідеї, звільнення України від колоніальної залежності, критика тоталітаризму, єдність націоналістичного руху, яку кожна група розуміла по-своєму. Звичайно ж, за гарячими слідами аналізувалася недавня збройна боротьба з комунізмом, показувався героїзм вояків УПА.

Національні проблеми отримали належне висвітлення в діаспорній науковій літературі та публіцистиці. З огляду на заборону цієї тематики в Україні, українська наука в діаспорі єдиною заповнила цю значну прогалину в осмисленні надзвичайно важливого пласта у суспільній свідомості саме в теоретичному та історичному аспектах. Наголошувалося на давності української нації й тяглоті національної та державницької традицій українського народу (Л. Ребет: «Українську спільноту, так як вона сьогодні виступає, не створила ані одна якась подія чи особа, ані навіть одна доба. Вона сягає своїм корінням далеко в минуле, навіть до передісторичних часів, і на її формування впливало одночасно і по черзі багато різних чинників»).

Акцентувалася увага на кращій долі, яку історично повинна б мати українська нація, підкреслювалася пряма залежність соціальних завдань від вирішення завдань національних (Я. Стецько: «Без національної революції немає соціальної»; Ю. Бойко: «Вся історія людства доводить, що високого рівня задоволення своїх соціальних потреб досягають всі верстви національної спільноти тільки тоді, коли нація має власну могутню державу, що захищає її інтереси перед зовнішнім світом ворогів і друзів»). Учені і публіцисти поверталися до досвіду УНР, до ідей Донцова, осмислюючи їх в нових умовах, до взаємин Росії та України в історичній ретроспективі, до місця України в сучасному світі. Цікавим є той факт, що сам Донцов, чие вчення стало світоглядною основою для виникнення і зростання впливу ОУН, ніколи так і не був її членом, хоча ідейно підтримував.

Цікавою фігурою у середовищі ОУН був професор *Лев Ребет*, один із найпотужніших інтелектуалів у середовищі організації. На відміну від багатьох керівників ОУН, він завершив навчання в університеті. Як теоретик, Ребет досліджував питання нації, написав чимало праць, серед яких: «Держава і нація» (1949), «Формування української нації» (1951), «Теорія нації» (1955), «Походження українців, росіян та білорусів у світлі сучасних радянських теорій» (1955).

Лев Ребет
(1912–1957)

У своєму докторському дослідженні «Держава і нація» Ребет досліджував співвідношення між державою та нацією. Він стверджував, що держава – це соціальна воля, свідомість і мета, але психологічні елементи не вичерпують сутності держави. Справжньою основою кожної держави є «якесь одне етнічне ядро, якась спільнота, колись плем'я, тепер – нація». Нація є тривкою формою людського життя, і ця історично витворена соціальна і соціально-психологічна структура нації має безпосередній стосунок до структури держави, в якій віддзеркалюється її характер.

Основоположною ідеєю соціального життя за теорією нації Ребета стала ідея народного суверенітету. Спільна воля (народу), з якої виводиться концепція суверенітету народу, є останньою легітимізацією держави, тоді як ідея національного самовизначення є засадничою в теорії нації. До держави прагне кожне національне самовизначення народу. Відтак держава та нація – це однаково прояви соціальної волі. Держава є лише формою втілення національної ідеї, зовнішньою стороною національної єдності, пов'язаної з безупинно повторюваними індивідуальними актами волі, з яких емпірично складається національна воля. Ребет вважає державу зовнішньою формою нації, і нація складає внутрішній зміст держави. Національна держава сама по собі не творить націю, а лише створює умови для кристалізації й розвитку нації. Найбільш суб'єктивним і об'єктивним чинником формування нації є не держава, не культура чи будь-які інші ознаки нації, а тільки спільні ідеї та цінності. Ідеї народного суверенітету породжують стихійні рухи, які багато народів і навіть етнічних груп підняли до рівня націй.

Україна може й повинна стати зразком політичної культури для всього оточення і на місці тиранії, яку сторіччями на Сході репрезентувала російська – біла і червона – імперія, показати зразок модерної демократичної держави.

Л. Ребет, «Яка державна система нам потрібна (Чи демократія і автократія однаково добрі?)»

Проектування концепції Ребета на український народ вибивалося з радянської ідеології, тому комуністична верхівка визнала її винятково небезпечною і було прийнято рішення знищити Ребета. У жовтні 1957 році його вбив агент КДБ Б. Сташинський, який через два роки в подібний спосіб розправився і зі С. Бандерою.

Конфлікт Ребета з Бандерою розпочався одразу після війни і стосувався постанов ІІІ Надзвичайного збору ОУН про демократизацію ОУН. Цей конфлікт врешті призвів до розколу організації.

Не досягнувши компромісу в лютому 1954 року, Л. Ребет і З. Матла ініціювали створення ОУН(з), тобто закордонної. Її ще називали «двійкарями» – від двох засновників.

Тема 22. Українська політична думка на еміграції у період після Другої світової війни

До них незабаром приєдналися люди із закордонного представництва УГВР. Середовище УГВР об'єднувало публіцистів, учених, викладачів університетів (М. Лебедь, І. Вовчук, Є. Врецьона, З. Пеленський).

«Двійкарі» спільно з ЗП УГВР заснували видавництво «Пролог», яке упродовж свого існування випустило понад 200 книг, видавали щомісячник «Український Самостійник» і славнозвісний часопис «Сучасність». «Український Самостійник» став одним із основних журналів із української «советології», а «Сучасність» протягом трьох десятиліть був найцікавішим в інтелектуальному відношенні суспільно-політичним і літературно-художнім і науково-популярним виданням української діаспори. Починаючи з 1960-х років, «двійкарі» виступали зі беззастережною підтримкою інтелектуального нонконформізму в Радянській Україні – дисидентів.

□ □ □ □ □ □ □ □ □ □ □ □

Повоєнна політологічна думка на еміграції розвивалася доволі інтенсивно, оскільки політичність є характерною рисою третьої хвилі еміграції з України, яка значно поповнила і змінила українську діаспору в цілому світі. Однак повоєнний період із погляду розвитку суспільно-політичних думок навряд чи можна назвати ідеєтворчим, на відміну від попереднього (міжвоєнного періоду), який він був значно оригінальнішим, цікавішим і продуктивнішим. У повоєнний час, за окремими винятками, лише розвивалися ідеї, народжені раніше. Тут скоріше були намагання втілити ці ідеї, виходячи з політичних реалій тогочасного життя. Це був період пропаганди української державності. Однак саме цей період став тим ґрунтом, на якому через кілька десятиліть виросла справді сучасна українська політична наука.

Питання для самоконтролю

1. Якими є особливості формування третьої хвилі еміграції з України і як це вплинуло на напрям розвитку тогочасної політичної думки української еміграції?
2. Чим відрізнялася третя хвиля українських емігрантів від попередніх?
3. Якими були обставини, в яких творилася політична думка української еміграції в повоєнний період?
4. Охарактеризуйте основні засади розвитку політологічних досліджень у повоєнний період.
5. Класифікуйте напрями розвитку суспільно-політичної думки української еміграції того часу.
6. Охарактеризуйте основні народницькі ідеї І. Багряного.
7. Розкрийте зміст ліберальних ідей І. Лисяка-Рудницького.
8. Яким є зміст поняття «нація» у розумінні І. Лисяка-Рудницького?
9. Опишіть сутність політичних заповідей В. Винниченка повоєнного періоду.
10. Якою є основна ідея програми «колектократії» В. Винниченка?
11. У чому полягають особливості ідей українського неомарксизму в повоєнний період?

12. Дайте характеристику суспільно-політичної діяльності Р. Роздольського.
13. Опишіть напрями творчої діяльності представників групи «Вперед» УРДП.
14. У чому проявилася трансформація поглядів Д. Донцова під час і після Другої світової війни?
15. Визначте основні положення націоналістичної концепції Л. Ребета.
16. Охарактеризуйте основні напрями діяльності «двійкарів».

Література

- Адамський В.* Українська державність у ХХ столітті : Історико-політологічний аналіз / В. Адамський [та ін.] ; ред. О. Дергачов [та ін.]. – К. : Політична думка, 1996. – 435 с.
- Багрянний І.* Вибрані твори / І. Багрянний. – К. : Смолоскип, 2006. – 687 с.
- Багрянний І.* Публіцистика: доповіді, статті, памфлети, рефлексії, есе / І. Багрянний. – К. : Смолоскип, 2006. – 856 с.
- Бондаренко В. Г.* «Третя хвиля» української еміграції і вільнокозацький рух у 1945–1952 рр. / В. Г. Бондаренко // Наук. праці іст. фак-ту Запоріз. нац. ун-ту. – 2014. – Вип. XXXVIII. – С. 199–202.
- Боруцький Ю.* Друга світова: третя хвиля еміграції / Ю. Боруцький // Вголос. URL: http://vgholos.com.ua/articles/druga_svitova_tretya_hvylya_emigratsii_180085.html?print
- Волинка Г. І.* Вступ до філософії: Історико-філософська пропедевтика : підруч. / за ред. Г. І. Волинки. – К. : Вища школа, 1999. – 624 с.
- Гай-Нижник П.* Програмові засади та світоглядні ідеї УРДП під проводом І. Багряного (1947–1963 рр.) / П. Гай-Нижник, О. Ярошинський // Українознавство. – 2015. – № 4 (57). – С. 160–176.
- Гомотюк О.* Українська діаспора США у процесах українського державотворення: перспективи дослідження / О. Гомотюк, І. Недошитко // Мандрівець. – 2014. – № 5. – С. 48–53.
- Даценко В. С.* Принципи лібералізму і проблема націотворення у політичній філософії І. П. Лисяка-Рудницького / В. С. Даценко // Філософія і політологія в контексті сучасної культури. – 2014. – Вип. 8. – С. 184–188.
- Денисюк С.* Багрянний Іван / С. Денисюк // Історія політичної думки: навч. енцикл. слов.-довід. / за заг. ред. Н. М. Хоми; [В. М. Денисенко, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін.]. – Львів : Новий Світ-2000, 2014. – С. 46–47.
- Донцов Д.* Вибрані твори: у 10 т. Т. 9: Ідеологічна і культурологічна есеїстика (1948–1957 рр.) / Д. Донцов. – Дрогобич: Відродження, 2015. – 366 с.
- Едемский А. Б.* Украина и украинцы в оценках американской дипломатии начала 50-х годов / А. Б. Едемский // Славяноведение. – 1995. – № 6. – С. 35–45.
- Карпенко В.* Інформаційна політика та безпека : підруч. / В. Карпенко. – К. : Нора-прінт, 2006. – 300 с.
- Касьянов Г. В.* До питання про ідеологію Організації Українських Націоналістів (ОУН): Аналітичний огляд / Г. В. Касьянов. – К. : НАН України, Ін-т історії України, 2003. – 63 с.
- Касьянов Г. В.* Теорії нації та націоналізму / Г. В. Касьянов. – К. : Либідь, 1999. – 352 с.
- Квіт С.* Дмитро Донцов. Ідеологічний портрет / С. Квіт // Визвольний шлях. – 2003. – Кн. 11 (668). – С. 27–54.
- Круглашов А.* Драма інтелектуала: політичні ідеї Михайла Драгоманова / А. Круглашов. – Чернівці : Прут, 2001. – 488 с.
- Лисяк-Рудницький І.* Історичні есе : у 2 т. / І. П. Лисяк-Рудницький. – К. : Основи, 1994. – Т. 1. – 530 с.

Тема 22. Українська політична думка на еміграції у період після Другої світової війни

Лисяк-Рудницький І. Напрями української політичної думки / І. Лисяк-Рудницький // Записки НТШ. – Т. ССХХІІ. Праці Іст.-філос. секції. – 1990. – С. 45–70.

Лутчин Т. Дослідження українського національно-визвольного руху другої половини ХХ століття в історичній та політологічній науці / Т. Лутчин // Філософія і політологія в контексті сучасної культури. – 2012. – Вип. 3. – С. 213–220.

Михайлин Л. І. Журналістика як Всесвіт / Л. І. Михайлин. – Харків : Прапор, 2008. – 511 с.

Музиченко Я. Лінія Ребета: виповнюється 100 років від дня народження лідера «інтелектуально-демократичної» гілки ОУН / Я. Музиченко // Україна молода. – 2012. – 2–3 берез.

Недужко Ю. В. Освітньо-виховні аспекти діяльності української діаспори країн Заходу в контексті боротьби за державну незалежність України (середина 40-х – 80-ті роки ХХ ст.) / Ю. В. Недужко // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. – 2007. – Вип. 12. – С. 416–433.

Плазова Т. Діяльність наукових та освітньо-виховних осередків української діаспори у повоєнні роки / Т. Плазова // Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку. – 2013. – Вип. 25. – С. 147–152.

Подобед О. Іван Багряний: громадсько-політична та культуротворча діяльність / О. Подобед. – К. : Ніка-Центр, 2014. – 248 с.

Подобед О. Політична публіцистика Івана Багряного / О. Подобед // Український історичний збірник. – 2013. – Вип. 16. – С. 203–212.

Потульницький В. А. Історія української політології (Концепції державності в українській зарубіжній історико-політичній науці) / В. А. Потульницький. – К. : Либідь, 1992. – 232 с.

Пріцак О. Іван Лисяк-Рудницький як учений і «комунікатор» // У кн. : Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. – К. : Основи, 1994. – Т. 1. – С. 13–20.

Рибалка І. К. Історія України. Ч. 1: Від найдавніших часів до кінця ХVІІІ століття / І. К. Рибалка. – Харків : Основа, 1994. – 448 с.

Рудакевич О. Лисяк-Рудницький Іван / О. Рудакевич // Історія політичної думки: навч. енцикл. слов.-довід. / за заг. ред. Н. М. Хоми; [В. М. Денисенко, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін.]. – Львів : Новий Світ-2000, 2014. – С. 328–329.

Русначенко А. М. Розумом і серцем: Українська суспільно-політична думка 1940–1980-х років / А. М. Русначенко. – К. : Києво-Могилянська академія, 1999. – 323 с.

Стасюк О. Видавничо-пропагандивна діяльність ОУН (1941–1953 рр.) / О. Стасюк. – Львів: Центр досліджень визвольного руху, Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича, 2006. – 384 с.

Тиса Р. Короткий нарис українського марксизму / Р. Тиса // Українська правда. Історична правда. URL: <http://www.istpravda.com.ua/articles/2012/05/1/79170/>

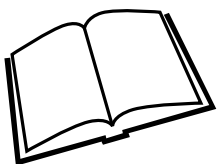
Український націоналізм. Антологія. Том 2 / Упоряд. В. Рог. – К. : Українська видавнича Спілка ім. Юрія Липи, 2011. – 352 с.

Харахаш Б. Ідея нації у творчості Дмитра Донцова / Б. Харахаш // Українські проблеми. – 1998. – № 1. – С. 128–140.

Шаргородська А. Ф. Традиції і новаторство І. Багряного в осмисленні національної ідеї (на матеріалі публіцистики) / А. Ф. Шаргородська // Наукові записки Ін-ту журналістики. – Т. 26. URL: <http://journlib.univ.kiev.ua/index.php?act=book.index&book=271>

Юренко О. П. Іван Майстренко: життя, наукова і публіцистична спадщина / О. П. Юренко // Укр. іст. журн. – 1999. – № 6. – С. 112–121.

ТЕМА 23

ПОЛІТИЧНА ДУМКА У РАДЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ У 1960–1980-Х РОКАХ

23.1. Реформування політичної системи СРСР на початку 1960-х рр.

23.2. Характерні ознаки політичного курсу П. Шелеста та поглядів його однодумців (О. Ліберман, Ф. Овчаренко)

23.3. Концепції національної політики СРСР Л. Брежнєва та В. Андропова

23.4. Політичні ідеї представників політики русифікації в УРСР у 1970–1980-х рр. (В. Щербицький, В. Маланчук, О. Капто)

23.5. Громадсько-політична діяльність О. Гончара у 1960–1980-х рр.

23.6. Особливості політичної думки представників української радянської творчої інтелігенції 1960–1980-х рр. (П. Загребельний, Б. Олійник, Ф. Роговий, М. Брайчевський)

23.7. Зародження політичної науки в СРСР (П. Недбайло, Б. Бабій, Ф. Бурлацький, Г. Шахназаров)

23.1. Реформування політичної системи СРСР на початку 1960-х рр.

Певна лібералізація політичних відносин і політичної думки у СРСР та УРСР пов'язана зі закінченням сталінського режиму та періодом «відлиги». Але вже у кінці 50-х – на початку 60-х років ХХ століття політичне та партійне керівництво почало відходити від критики сталінського режиму. Визначено, що офіційна політична думка та наука повинна спрямовуватись не на критику попереднього Генерального секретаря ЦК КПРС та його політику, а на дослідження, насамперед, досвіду соціалістичного і комуністичного будівництва.

У липні 1959 року відбулася нарада в ЦК КПУ, яка постановила перед радянськими науковцями (насамперед, істориками, бо політичної науки офіційно не існувало) завдання здійснити «поворот до проблем сучасності, які диктуються інтересами розгорнутого комуністичного будівництва». Вже у 1960 році ці настанови були закріплені в офіційних документах, які спрямовували розвиток політичної думки. До таких документів віднемо постанову ЦК КПРС «Про завдання партійної пропаганди в сучасних умовах» та постанову ЦК КПУ «Про стан ідеологічної роботи на Укра-

їні та заходи з її поліпшення». В останній названій постанові наголошувалось, що «деякі наукові працівники, які досі не подолали елементів догматизму, досліджують проблеми, які застаріли і втратили актуальність, уникають творчої розробки проблем сучасності». Постанова зобов'язувала кафедри суспільних наук і науково-дослідні установи УРСР «спрямувати увагу на глибоке наукове дослідження і теоретичне узагальнення закономірностей переростання соціалізму в комунізм та інших проблем сучасності, створення ґрунтовних праць». Не вперше, й не востаннє, комуністична партія, приймаючи нормативні акти, змінювала парадигму розвитку політичної думки в радянській Україні.

У СРСР політичну науку не визнавали самостійною науковою дисципліною. Проте в 1960 році в СРСР була створена Радянська асоціація політичних (державних) наук. На початок 1980-х років асоціація нараховувала 13 відділень, до яких входило й українське. З 1960-х до кінця 1980-х років політична наука в СРСР та УРСР розглядала лише такі напрямки і дисципліни, як: «Основи марксизму-ленінізму», «Історія КПРС», «Історичний матеріалізм», «Науковий комунізм» (остання дисципліна з вересня 1963 року стала загальнообов'язковою в усіх вищих навчальних закладах СРСР).

Відмітною рисою досліджень політичної науки цього періоду став класовий підхід до всіх явищ політичного життя, пріоритет ідей марксизму-ленінізму. Розглядалися проблеми «керівної ролі партії», «соціалістичної демократії», «закономірностей будівництва соціалізму», «світового революційного процесу» та ін., але дискусії навколо них не виходили за рамки партійно-державної доктрини, що заважало творчо розвивати політичну думку.

Доволі важливу роль у процесі формування та, особливо, втілення в життя офіційної політичної думки УРСР відігравав *Андрій Скаба* – український радянський партійний і державний діяч, історик, член АН УРСР, член ЦК КП України (1960–1971), секретар ЦК КП України з ідеологічної роботи (1959–1968). Основні праці: «УРСР в період громадянської війни 1917–1920 рр.» (1967–1970), «Шлях, осяяний Леніним» (1969), «СРСР – захисник миру, свободи і безпеки народів» (1975), «Історія робочих Донбасу» (1981, у співавторстві з З. Лихоболовою). Скаба послідовно підтримував «лінію партії» та всі зміни в ідеологічному управлінні зі сталінських часів. Він виступав за посилення впливу КПРС в справі ідеології та національної політики. Як секретар ЦК КПУ, він боровся проти дисидентів-шістдесятників і був за застосування репресій.

Побудова комунізму [...] в політичній сфері означає, що всі громадяни управлятимуть громадськими справами, в результаті найширшого розвитку соціалістичної демократії суспільство підготується до повного втілення принципів комуністичного самоврядування.

Із матеріалів XXII з'їзду КПРС

Уже у 1961 році на XXII з'їзді була прийнята нова Програма КПРС, яка містила розгорнуте визначення комунізму, а також «моральний кодекс будівника комунізму» – до нього, крім настанови дотримуватися «гуманних відносин і взаємної поваги між людьми», входила вимога бути «непримиренним до ворогів комунізму». Для перетворення соціалістичних суспільних відносин у комуністичні в Програмі передбачувалась поступова ліквідація суттєвих відмінностей між містом і селом, між розумовою та фізич-

Розділ 4. Розвиток української політичної думки у другій половині ХХ – на початку ХХІ століть

ною працею, встановлення повної соціальної рівності для всіх членів суспільства. У Програмі обґрунтовувалася закономірність переростання держави диктатури пролетаріату в загальнонародну державу.

Побудова комунізму, вказана в Програмі, пов'язана перш за все з вирішенням трьох взаємопов'язаних історичних завдань: 1) створення відповідної матеріально-технічної бази; 2) розвиток комуністичних суспільних відносин; 3) виховання нової людини. Завдання формування нової людини (будівельника та трудівника комуністичного суспільства) визнавалось необхідним для повної перемоги комунізму. З цією метою визначено завдання формувати у всіх радянських громадян марксистсько-ленінський світогляд, виховувати у них комуністичне ставлення до праці.

Партія урочисто проголошує: теперішнє покоління радянських людей буде жити при комунізмі!

Програма Комуністичної партії Радянського Союзу (1961)

Комунізм у марксистській ідеології спочатку розглядався як кінцева точка в розвитку світового суспільства. У Програмі були зазначені конкретні терміни побудови комунізму: до 1970 року належало обігнати за виробництвом продукції на душу населення США, а до 1980 – створити матеріально-технічну базу комунізму та впритул перейти до здійснення принципу «кожному – за потребами». Зазначалось, що комунізм – це високоорганізоване суспільство вільних і свідомих трудівників, в якому утвердиться суспільне самоврядування, праця на благо суспільства стане для всіх першою життєвою потребою, усвідомленою необхідністю, здібності кожного застосовуватися з найбільшою користю для народу.

Нова Програма КПРС уперше поставила питання про можливість проведення внутрішньопартійних дискусій і розширення прав місцевих партійних органів. У документі закріплювалася тенденція до скорочення чисельності штатного партійного апарату, а також до передачі їх функцій громадським активістам. Зміни торкнулися всіх структур партійної ієрархії. Але вони не мали жодного впливу на політичну систему СРСР, місце і роль КПРС у державі та суспільстві, оскільки не стосувались основ і принципів її існування.

Доволі цікавою тенденцією початку 1960-х років стали певні зміни у офіційному державно-правовому статусі союзних республік (зокрема, УРСР): відбулась передача частини функцій загальносоюзних органів на місця, в республіки.

Важливою частиною політичної реформи мала б стати Конституція СРСР 1964 року. Але Конституційний проект 1962–1964 років так й не був втілений у життя. Реалізація прав і свобод, сформульованих у процесі роботи конституційних комісій, могла б сприяти політичній еволюції державної системи, але цього не бажала консервативно налаштована частина партійно-державної бюрократичної верхівки.

Скориставшись ситуацією, яка склалася в країні та в партії у 1964 році, група вищих партійних і державних діячів домоглась зміщення М. Хрущова. Важливою у зміні партійного керівництва була роль представників України в керівних органах СРСР: секретаря ЦК КПРС (колишній 1-й секретар ЦК КПУ) М. Підгорного та голови КДБ СРСР В. Семичасного.

Микола Підгорний
(1903–1983)

Микола Підгорний – радянський державний і партійний діяч. Голова Президії Верховної Ради (1965–1977). Відомою є його стаття: «Радянська Україна в братній сім'ї народів СРСР» (1954).

Підгорний зазначав, що сформована та зміцніла в боротьбі за радянську владу та побудову соціалізму під керівництвом Комуністичної партії братерська дружба народів – найважливіша умова, що забезпечує всі успіхи Радянської держави. На його думку, досвід історії показав, що шлях братнього єднання та союзу, обраний російським і українським народами, був єдино правильним. Об'єднання двох великих слов'янських народів помножив їх сили у спільній боротьбі проти всіх зовнішніх ворогів, кріпосників і буржуазії, царизму і капіталістичного рабства. На думку Підгорного, навіки зв'язавши свою долю з російським народом, український народ урятував себе від іноземного поневолення і забезпечив можливість свого національного розвитку.

Підгорний наголошував, що Україна перетворилася на квітучу соціалістичну республіку з першокласною індустрією і великим механізованим сільським господарством. На переконання Підгорного, український народ завжди буде славити Комуністичну партію, російський народ, які забезпечили повне возз'єднання українського народу. Він зазначав, що: Радянська Україна стала однією з найбільших держав Європи з населенням понад 42 млн; Українська РСР є серед засновників ООН, в якій є активним учасником задля зміцненні миру і міжнародної безпеки.

Звичайно, в умовах тоталітарної системи СРСР будь-яка зміна влади була б неможлива без участі найбільш репресивного органу – КДБ СРСР. Упродовж 1961–1967 років Головою КДБ був В. Семичасний, який відіграв провідну роль в процесі зміщення М. Хрущова.

Володимир Семичасний – партійний і державний діяч СРСР і УРСР, перший заступник Голови Ради Міністрів УРСР (1967–1971), заступник Голови Ради Міністрів Української РСР (1971–1981). У 2002 році вийшли мемуари Семичасного «Неспокійне серце». Після зміщення влади Л. Брежнєва, він був зміщений із посади голови КДБ та за його висловлюванням «відправлений на 14 років на заслання в Україну». Йому не дозволялося не тільки виїздити за кордон, а й їздити країною. Незважаючи на те, що упродовж тривалого часу він знаходився на керівній посаді в УРСР, реального впливу на політику республіки він не мав.

Семичасний був класичним представником партійної верхівки часів СРСР, який висловлював вірність усім настановам партійного керівництва. Упродовж усього життя він зазначав, що є комуністом, членом партії і продовжує сповід-

Володимир Семичасний
(1924–2001)

увати цю ідеологію. Причини падіння радянського режиму він зводив винятково до суб'єктивних чинників, а не фундаментальних вад комуністичної ідеології.

За часів головування Семичасного в КДБ активно працювала комісія з реабілітації жертв сталінських репресій. Також він не підтримував відправку радянських ракет на Кубу, котра призвела до Карибської кризи¹. Але водночас він перешкоджав поверненню додому виселених народів, вважаючи, що, «оскільки вони укоренилися на нових місцях перебування», зворотному переселенню належить перешкоджати – зокрема, це торкнулося кримських татар; він керував діями КДБ під час та після Новочеркаського розстрілу², а також виправдовував свої дії у своїх інтерв'ю та мемуарах.

Отже, політична думка УРСР на початку 60-х років ХХ століття насамперед визначалась партійними настановами та була представлена представниками радянського бюрократичного апарату.

23.2. Характеристика політичного курсу П. Шелеста та поглядів його однодумців (О. Ліберман, Ф. Овчаренко)

Петро Шелест – партійний і державний діяч УРСР і СРСР. Перший секретар ЦК КП України (1963–1972), член Політбюро ЦК КПРС (1966–1972). Основні праці: «Україно наша Радянська» (1970), «...Да не судимы будете. Дневниковые записи, воспоминания члена Политбюро ЦК КПСС» (1995), «Справжній суд історії ще попереду. Спогади, щоденники, документи, матеріали» (видана у 2004 р.).

Петро Шелест
(1908–1996)

Важлива роль першого секретаря ЦК КПУ Шелеста в усуненні Хрущова посилила його власні позиції у вищому політичному керівництві країни. Шелест – досить цікава, неоднозначна та суперечлива постать в українській історії та політичній думці. Перш за все, він безперечно був вихованцем і представником сталінської, радянської командно-адміністративної системи. Відданість керівництву СРСР надали змогу Шелестові тривалий час очолювати партійну владу України. Шелест безкомпромісно виступав проти політичних реформ в СРСР.

Він доволі жорстко боровся з дисидентським рухом в УРСР. Хоча за деякими даними Шелест із неприхованою симпатією ставився до праці І. Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?» (див. *п.т.* 24.3.4), а також захищав О. Гончара. Він доволі часто

¹ *Карибська криза* – надзвичайно напружене політичне, дипломатичне і військове протистояння між СРСР і США в жовтні 1962 року, яке було викликано розміщенням США ядерної зброї в Туреччині в 1961 році і розміщенням на Кубі ядерної зброї. Криза могла призвести до глобальної ядерної війни.

² *Новочеркаський розстріл* – назва подій у Новочеркаську Ростовської області, що відбулися 1–2 червня 1962 року у результаті страйку робітників Новочеркаського електровозобудівного заводу та інших городян. Виступ було придушено силами армії та КДБ. За офіційними даними, під час розгону демонстрації було вбито 26 осіб, ще 87 поранені.

Кожний, хто живе на Радянській Україні, любить її, з гордістю говорить: «моя Україна», «наша Україна». І це цілком природно і закономірно. Тут ми народилися, виростили як громадяни, будівники комунізму. Але водночас ми кажемо: «наша Росія, Білорусія, Грузія, Латвія, всі союзні республіки». І це також природно і закономірно, бо вони є республіки-сестри єдиної сім'ї народів і своєю спільністю становлять могутній Радянський Союз.

П. Шелест, «Україно наша Радянська»

культуру. Зокрема, Шелест намагався українізувати управлінський апарат і вимагав, щоб українська мова стала мовою діловодства. Унаслідок цього в 1960-х роках три чверті керівних посад у республіканському радянському державному апараті обіймали українці. Шелест активно обстоював економічні права та елементи культурної самобутності України. В основі таких заходів цього партійного лідера лежав нетиповий, як для тодішнього високопосадовця, політичний світогляд.

Критики Шелеста в радянській владі називали його представником націонал-комунізму, але вочевидь, він не був і не міг бути «ортодоксальним» націонал-комуністом. Утім Шелест цілком серйозно сприймав федеративну структуру СРСР, тому виступав за певну самостійність УРСР у прийнятті рішень. Так само вірогідно, що Шелест претендував на особливий статус КПУ, не приймаючи визначення «республіканська парторганізація» і завжди підкреслюючи – «Ми – Компартія України».

У книзі «Україно наша Радянська» Шелест чимало уваги приділив показу рис історичної самобутності України. Він зазначав, що перша літописна згадка про Україну відноситься до 1187 року. Шелест зазначав, що в назву «Україна» народ вкладав поняття рідного краю, «країни». Таке твердження розходилося із офіційною політичною та історичною думкою СРСР, яка висувала іншу теорію формування української держави та назви «Україна».

Значний акцент в своїй книзі Шелест робить на славетності українського козацтва. Насамперед, роль запорізького козацтва в формуванні політичної історії України, розкриття його славетних перемог, досконалості демократичного устрою, наголошення на високому рівні освіти на Січі, підкреслювалася видатна роль Запоріжжя у Визвольній війні 1648–1654 років. Шелест зазначав, що Запорізька Січ відіграла велику прогресивну роль в історії українського народу, а запорізькі козаки були героїчними захисниками українського народу. Козацькі звичаї вражали весь тодішній світ. Шелест зазначав, що у запеклих боях із польськими та татаро-турецькими за-

долучався до жорстких суперечок щодо національних проблем України з вищим керівництвом КПРС. З іншого боку, Шелест був одним із ініціаторів збройної інтервенції в Чехословаччину, тому що боявся поширення демократичних ідей із неї в Україну.

Шелеста називають поміркованим поборником українських національних інтересів. Він із великою прихильністю ставився до процесів українізації 1920-х років, тому під час свого фактичного керування УРСР намагався відродити окремі її позитивні елементи, відстоював українську мову й

Демократичний устрій Січі дав підставу Карлу Марксу назвати її «християнською козацькою республікою». Дух козацтва розливався по всій Україні, підкреслював Маркс.

П. Шелест, «Україно наша Радянська»

Розділ 4. Розвиток української політичної думки у другій половині ХХ – на початку ХХІ століть

Звичайно, всебічно охопити і висвітлити багатства і чарівну красу Радянської України, історичний шлях талановитого українського народу, його матеріальні і духовні здобутки в одній книзі неможливо, та й такої мети ми не ставили. Щоб зробити це, потрібні десятки томів книг і зусилля багатьох учених різних галузей науки.

П. Шелест, «Україно наша Радянська»

розвиток». Шелест зазначав, що «віками топтана і знівечена загарбниками, гноблена тяжкими утисками царизму, відстала і малописьменна в минулому, нині Україна є однією з найпередовіших, найосвіченіших і найкультурніших країн світу».

Особливу увагу Шелест приділяв економіці УРСР говорячи, що «Україна – це велетні-заводи, фабрики, шахти, потужні електростанції, газопроводи, незорі колгоспні і радгоспні лани, на яких працюють сотні тисяч машин; це – школи, вузи, технікуми, музеї, театри, клуби, палаци культури. Україна – це край чарівної, неповторної краси природи. А найголовніша окраса республіки – її люди, палкі патріоти, свідомі, героїчні будівники нового життя».

Беззаперечно вірячи у рівноправність усіх народів і республік СРСР, Шелест на засіданнях Політбюро ЦК КПРС, дозволяв собі активно боронити економічні інтереси України, відстоювати елементи культурної самобутності республіки, сміливо порушувати питання про більшу незалежність республіканських структур у господарських питаннях. Так, у квітні 1965 року Шелест надіслав листа до ЦК КПРС про розширення прав республіки щодо використання продукції для місцевих потреб, яка випускається понад план. Перший секретар ЦК КПУ наголошував на тому, що УРСР займає провідне місце у світовому промисловому виробництві та є одним із великих постачальників експортованих СРСР товарів, проте можливості республіки для розвитку зовнішньої торгівлі використовуються не повністю.

Шелест був палким прихильником принципу паритету в економічних стосунках між Києвом і Москвою. Він намагався утримати в Україні частину валютних коштів, які надходили від продажу за кордон української продукції. Шелест протистояв як міг політиці надмірної централізації економіки.

Під час перебування Шелеста на вищій партійній посаді в УРСР відбувався період значного економічного зростання. Він пов'язувався з проведенням в СРСР «косигінської реформи»¹, автором концепції якої був харківський професор *Овсій Лі-*

¹ *Косигінська реформа* – економічна реформа 1965 року у СРСР, яка передбачала систему заходів у промисловості та сільському господарстві, запровадження елементів економічного регулювання. Її сутність зводилася до: збільшення капітальних вкладень у сільське господарство; розвиток матеріальної та соціальної бази села; скасування обмежень щодо особистих підсобних господарств; скорочення обов'язкових планових показників; розширення господарчої самостійності підприємств та ін.

берман – український радянський економіст, автор концепції економічної реформи 1965 року, яку на Заході називають «реформою Лібермана». Основні праці: «План, прибуток, премія» (1962), «Ще раз про план, прибутки, премії» (1964), «Економічні методи підвищення ефективності суспільного виробництва» (1970).

Шелест усіляко сприяв втіленню в життя ідей ученого-економіста щодо вдосконалення управління народним господарством, упровадження нових методів планування та економічного стимулювання, розширення самостійності підприємств. Найпринциповіші положення, висунуті Ліберманом, викликали рішучу протидію як економістів-догматиків, так і партійно-державного керівництва. Лібермана звинувачували в недооцінці централізованого планування, характерного для соціалістичного виробництва, морального стимулювання праці, абсолютизації прямих зв'язків підприємств і протиставленні економічних інтересів сучасних і майбутніх поколінь.

Овсій Ліберман
(1897–1981)

Федір Овчаренко
(1913–1996)

Важливим однодумцем Шелеста був і *Федір Овчаренко* – учений-хімік, у 1968–1972 роках – секретар ЦК Компартії України з ідеології. У 2000 році вийшли його мемуари «Спогади». Певною мірою він показав себе українським патріотом, проводив українізацію всіх ланок суспільного життя (наполягав на переведенні на українську мову роботу партійних, радянських, судових органів, прокуратури, закладів торгівлі, запровадженні викладання українською мовою у закладах середньої та вищої освіти, в кінопрокаті), сприяв виданню «Української радянської енциклопедії». Овчаренко чимало зробив для повернення Україні імен письменників і поетів, несправедливо відлучених від української культури, що обумовлювалось його активною політичною позицією, як він мав змогу реалізувати під час перебування на керівних державних посадах.

Підсумовуючи, зауважимо, що проведення Шелестом автономістського курсу, його самостійність у вирішенні питань, «місництво та прояви націоналізму» не могли сподобатися союзному керівництву. У квітні 1973 року було інспіровано кампанію проти його книги «Україно наша Радянська». Політбюро ЦК КПУ констатувало, що автор книжки, розглядаючи важливі принципові питання, відходить від партійних позицій, не дає чіткого класового аналізу й оцінки окремих історичних явищ, ідеалізує українське козацтво і Запорозьку Січ. Шелеста вивели зі складу Політбюро ЦК КПРС «за станом здоров'я» і відправили на пенсію.

Я вибрав свій складний і нелегкий шлях у поєднанні інтересів вченого з інтересами суспільними. Це наклало відбиток і на мою суто дослідницьку роботу, якої я ніколи не полишав.

Ф. Овчаренко, «Спогади»

23.3. Концепції національної політики СРСР Л. Брежнєва та В. Андропова

Леонід Брежнєв – радянський державний і партійний діяч, Перший секретар ЦК КПРС (1964–1966), Генеральний секретар ЦК КПРС (1966–1982). Основні праці: «Ленінським курсом: Промови і статті» (у 9-ти т., 1970–1982), спогади: «Мала земля», «Відродження», «Цілина» (1978).

Правління Брежнєва супроводжувалося безмірним звеличуванням його особи, створенням нового культу. З його приходом до влади в політичному курсі радянського керівництва утверджувалися консервативні тенденції, нарощувалися негативні процеси в економіці, соціальній сфері життя суспільства, що призвело на початку 1980-х років до передкризової ситуації. Період правління Брежнєва отримав у політичній історії назву *«застою»*.

Політичні та ідеологічні процеси перших років перебування біля керма влади в СРСР брежнєвського керівництва, позначені в Україні порівняним зміцненням автономістські налаштованої місцевої партійної еліти. Але розвиток політичної науки та думки відбувався шляхом повернення до джерел «марксизму-ленінізму». Через певний час стало зрозуміло, що Брежнєв був апологетом прискороеного *«злиття націй»*. Однак до початку 1970-х років не йшлося про оновлення ідеологічного забезпечення національної політики та практичне впровадження асиміляційних ініціатив. Попри це, можна стверджувати і про реальний вияв посилення інтеграційних заходів щодо України.

У 1970-х роках Брежнєв оголосив про формування нової, особливої спільності людей – *радянського народу*, та повне вирішення національного питання. При цьому метою радянських людей стала побудова комунізму, а спільною мовою – російська. Сепаратистські настрої всіляко засуджувалися. У той же час початок 1970-х став періодом формування національних еліт.

Положення про нібито цілком сформовану в СРСР історичну спільність «радянський народ» містилися в виступах Брежнєва на ХХІV (1971) та ХХV (1976) з'їздах партії. На розвиток цього положення Інститут марксизму-ленінізму при ЦК КПРС підготував і випустив колективну монографію «Ленінізм і національне питання в сучасних умовах» за редакцією П. Федосєєва (1972), яка давала офіційне трактування цього феномена. В ній зміцнення радянського народу визначено найважливішою метою державної національної політики.

Леонід Брежнєв
(1906–1982)

Упродовж 1970–1980-х років в УРСР видавалось безліч публікацій про розквіт і зближення радянських націй, співвідношення національного та інтернаціонального, торжество «ленінської національної політики». Однак наукові праці грішили декларативністю та практично не сприяли скороченню розриву між наукою, політикою і життям. Будь-які прояви національної самосвідомості трактувались як прояв націоналізму. Реальні протиріччя національного життя та міжнаціональних відносин наполегливо ігнорувалися.

Поняття радянського народу повинне було висловлювати зверхність класового характеру над національним як найважливішого для уособлення інтересів і комуністичних ідеалів робітничого класу. Саме тому вся радянська історія інтерпретувалася як «свідчення героїчних справ радянського народу».

Відсутність у Брежнєва чіткого концептуального бачення шляхів розвитку радянського суспільства сприяло складанню «брежнєвської моделі соціалізму» з командно-адміністративними методами управління та номенклатурним принципом. Номенклатура, очолювана Брежнєвим, замість серйозного аналізу причин невдач і стагнації суспільства, а також визначення термінів уживання радикальних заходів для зміни ситуації, пішла шляхом замовчування проблем. Саме в цей час формується радянська бюрократія, корупційні схеми, непотизм (кумівство). Склад вищих органів партійної влади визначався виключно на основі підтримки політики Брежнєва, зокрема так був сформований «дніпропетровський клан», що мав великий вплив у СРСР та Україні з 60-х років ХХ століття.

Завдяки цим процесам посилювався розрив між деклараціями та гаслами офіційної державної номенклатури і реаліями життя. Дедалі більше людей змушені були вчитися життя за подвійними стандартами. Реальне життя номенклатури і широких народних мас проходило в різних вимірах, а їхні взаємовідносини мали переважно ритуальний характер.

Важливою частиною розвитку політичної системи за часів Брежнєва стало прийняття *Конституції СРСР (1977)*. Ця конституція закріплювала однопартійну політичну систему. Увійшла в історію як «конституція розвиненого соціалізму». У 1978 році була прийнята Конституція УРСР, яка діяла до 1996 року. В Конституції УРСР декларувалися принципи розширення та поглиблення «соціалістичної демократії» шляхом активізації діяльності рад народних депутатів, залучення мас до участі в управлінні державою. Але це були лише декларації. Панували адміністративно-командні методи управління, підміна рад партійними органами, їх диктат. В УРСР укорінювалось усевладдя бюрократії, що проявлялося у вигляді узаконеного самоправства всесоюзних міністерств, які нехтували місцевими інтересами. В умовах надцентралізації роль місцевих органів обмежувалась беззаперечним схваленням рішень, прийнятих у Москві.

Коли помер Брежнєв (1982), суспільство очікувало змін. Новим Генеральним секретарем ЦК КПРС, а згодом і Головою Верховної Ради СРСР став *Юрій Андропов*,

Загальнонаціональна гордість радянської людини – це велике, містке, надзвичайно багате за своїм змістом почуття. Воно глибше й ширше природних національних почуттів окремо кожного з народів, які утворюють нашу країну.

Л. Брежнєв, «Про 50-річчя СРСР»

який довгі роки до цього працював головою КДБ СРСР. Основні праці: збірник «Вибрані промови і статті» (1979, 1983, 1984), «Вчення Карла Маркса та деякі питання соціалістичного будівництва в СРСР» (1983).

Андропов намагався навести порядок у країні, зруйнувати корупційну номенклатурну систему звичними для режиму методами – адміністрування, силового та морально-психологічного тиску на людей. Це стримувало систему влади від розвалу, але не несло у собі особливих соціальних новацій.

У своїх працях Андропов зазначав, що поняття «соціалізм» не може розкриватися інакше, як із урахуванням величезного практичного досвіду народів СРСР, інших братніх країн. Цей досвід, за Андроповим, показує, наскільки непростої проблеми, що постають на шляху соціалістичного творення. Але він свідчить і про те, що лише соціалізму під силу вирішення непростих питань суспільного буття.

Саме соціалізм згуртовує в дружну сім'ю роз'єдані національною ворожнечею народи, забезпечує справедливе розв'язання національного питання, породженого експлуаторським ладом. Саме соціалізм, призводячи до розквіту національних форм життя, формує і новий тип міжнародних, міждержавних відносин, заснованих на братерській співпраці та взаємодопомозі, що виключає будь-яку нерівноправність.

Ю. Андропов, «Учення Карла Маркса та деякі питання соціалістичного будівництва в СРСР»

соціально-історичну творчість робітничого класу, всіх людей праці – таке грандіозне завдання, яке вирішують сьогодні теорія марксизму-ленінізму та практика боротьби за прогрес людства».

Юрій Андропов
(1914–1984)

Андропов наголошував, що КПРС надає великого значення розвитку теорії марксизму-ленінізму, як того вимагає сама його творча сутність. Це життєво необхідно для вирішення практичних завдань. На його думку, в СРСР дедалі більше відчувається потреба в серйозних дослідженнях політичної економії соціалізму. Достатньо цікаво, що Андропов пропонував теоретично осмислити сформований величезний матеріал досвіду «братських країн соціалізму», хоча, як зазначав він, цей досвід не в усьому збігається з радянським.

Андропов наголошував, що «розібратися у всіх складнощах сучасного світу, організувати та спрямувати революційну со-

23.4. Політичні ідеї представників політики русифікації в УРСР у 1970–1980-х рр. (В. Щербицький, В. Маланчук, О. Капто)

Із початку 70-х до кінця 80-х років ХХ століття державну політику в УРСР і напрямки розвитку офіційної політичної думки в Україні визначав найперше *Володимир Щербицький* – український радянський партійний і державний діяч, перший секре-

тар ЦК КПУ (1972–1989). Основні праці: «Міжнародне значення досвіду національних відносин у СРСР» (1974), «Виховувати свідомих, активних будівників комунізму» (1974), «Радянська Україна» (1977), «Опановувати ленінський стиль роботи» (1978), «Обрані промови і статті» (1978).

Щербицький був класичним представником партійної номенклатури епохи «застою». Тому, сліпо слідуючи національній політиці СРСР, він зайняв доволі антиукраїнські позиції та не протистояв централізованому контролю за ідеологічною ситуацією й русифікацією. Одним із пріоритетів своєї діяльності Щербицький вважав боротьбу з «українським буржуазним націоналізмом», а разом – із будь-якими проявами національної самоідентифікації, окремішності, національної історії, традицій, духовного спадку минулих поколінь. Не кажучи вже про національно-визвольний рух, перспективи державної незалежності України.

На засіданні Політбюро ЦК КПУ у червні 1972 року Щербицький чітко окреслив ідеологічну політику в Україні. Щодо історичних питань, то він висловився так: «Спостерігається прагнення ревізії минулого, вихваляння старовини, гербів, намагання підвищити авторитет гетьманів, пристосовуючись до інтересів націоналізму. Прагнення реабілітувати Мазепу, а Б. Хмельницького подати як зрадника, переглянути роль Петлюри, Центральної Ради, переоцінити роль Скрипника, Артема, протиставляючи їх. Створюється етнографічний музей-село. Запорізька Січ – а скільки ще інвалідів у підвалах [...]. Багатьох необґрунтовано реабілітовано (Левинський, Хвильовий, Скрипник, Шумський, Антоненко-Давидович та ін.)».

Час перебування Щербицького на вищих державних і партійних постах був періодом кількісного економічного зростання. Проте зупинити інерцію гальмівних процесів, які впродовж 1970-х років посилювалися, Щербицькому виявилось не під силу. Апологетика «розвинутого соціалізму» затемнювала аналіз реальних суспільно-економічних процесів. Однобоке розуміння інтернаціоналізму призвело до звуження сфери застосування української мови.

Починаючи з 1972 року режим перейшов від відносно збалансованої національної політики в республіках СРСР до більш репресивної. Часто національна політика фактично підмінювалась процесами русифікації УРСР. У радянських республіках, в тому числі в Україні, політика русифікації підтримувалась місцевим партійним і державним керівництвом.

Важливий вплив на процеси русифікації мав *Валентин Маланчук* – український радянський партійний і науковий діяч. Секретар ЦК КПУ з ідеології (1972–1979). Основні праці: «Історія однієї зради» (1956), «Торжество ленінської національної політики» (1963), «У братній Радянській сім'ї» (1967), «Історичний досвід КПРС за рішенням національно-

**Володимир
Щербицький**
(1918–1990)

Валентин Маланчук
(1928–1984)

Розділ 4. Розвиток української політичної думки у другій половині ХХ – на початку ХХІ століть

го питання і розвитку національних відносин в СРСР» (1972), «Дві концепції минулого і сучасного України» (1972).

Ще перебуваючи на посаді секретаря Львівського обкому КПУ з ідеології, Маланчук набув слави теоретика та борця з українським націоналізмом, призупинивши на території області рішення про обов'язкове вивчення української мови у вищих навчальних закладах. За цей час він встиг сформуватися не лише як партійний функціонер, але й здобув ступінь доктора історичних наук, спеціалізуючись на «розвінчуванні ідей українського націоналізму». Своєю діяльністю Маланчук сформував класичний образ «ідеологічного диктатора», а його прізвище дало назву відносно короткому (1972–1979), але руйнівному за наслідками (насамперед у сферах духовності, культури та національного відродження)

періоду в історії України – «маланчуківщини». У період «маланчуківщини» досягає свого апогею період політичних репресій другої половини ХХ століття, формування чорних списків, політичних доносів.

Маланчук зазначав, що «нації є історичною категорією, мають минулий характер і їхнє зникнення у віддаленому майбутньому невідворотне». Акцентуючи увагу на керівній ролі Комуністичної партії в процесі розвитку науки й освіти радянської держави, Маланчук зазначає, що процес інтернаціонального виховання на Західній Україні почався з моменту возз'єднання всіх українських земель, завдяки плідній роботі комуністів і представників інтелігенції. Маланчук у праці «Торжество ленінської національної політики» обґрунтував ідею єдності українського народу, як головний аргумент подолання національного питання в післявоєнний час.

Маланчук зазначав, що за кордоном, особливо українською націоналістичною еміграцією, активно досліджуються ідейно-політичні платформи та досвід практичної антирадянської діяльності. На його думку, «це зумовлює необхідність рішучого посилення боротьби проти ідеології націонал-комунізму, ґрунтового й усебічного викриття ворожої марксизму-ленінізму ідейно-теоретичної сутності і політичного спрямування націонал-комунізму всіх різновидів, особливо українського». Цим Маланчук обґрунтував розпочату політику репресій і русифікації¹.

Так, в цей час, у словниковий фонд української мови зумисне вносяться російські слова, термінологія, незважаючи на наявність відповідних еквівалентів. Активізувалось проведення таких заходів як дні братньої культури у різних областях України, дні радянської літератури, проводилися кадрові чистки у творчих спілках. На

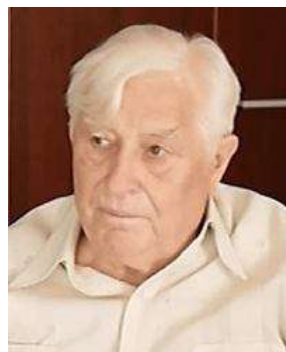
За останні роки в діяльності ідеологічних центрів імперіалізму дедалі більшого значення надається так званому націонал-комунізму, спрямованому проти ідеології марксизму-ленінізму, дружби народів і пролетарського інтернаціоналізму. Це обумовлено тією обставиною, що саме націоналізм сьогодні став спільним знаменником всіх різновидів «лівого» і «правого» опортунізму та різних модифікацій антикомунізму, помітне місце серед них якраз і має націонал-комунізм.

Із листа секретаря ЦК КПУ В. Маланчука в політбюро ЦК КПУ (1973)

¹ *Русифікація* – система заходів радянського керівництва в союзних неросійських республіках, яка передбачала масове вивчення російської мови в умовах часткового скорочення вивчення рідної мови.

республіканському активі ідеологічних працівників у березні 1973 року Маланчук так сформував завдання для суспільствознавців: «Увага вчених повинна бути спрямована не на культивування національної свідомості та національного характеру, а на наукову розробку таких нових соціально-психологічних категорій, як, скажімо, загальнонаціональна гордість радянських людей».

Наприкінці 1970-х років партійне керівництво УРСР почало дещо обмежувати репресивний апарат, що призвело до зняття Маланчука й призначення *Олександра Капто* – радянського, російського соціолога та політолога, дипломата, державного діяча, секретаря ЦК КПУ з ідеології (1979–1986). Основні праці: «Соціальна активність як моральна риса особистості» (1968), «Класове виховання: методологія, теорія, практика» (1985), «Ідейне гартування особистості» (1989), «Політичні мемуари» (1996), «Професійна етика» (1997), «Від культури війни до культури миру» (2002), «На зламі століття. Записки політика і дипломата» (2006).

Олександр Капто
(нар. 1933)

Капто досліджував вплив праці та соціальної активності в СРСР на розвиток політичної системи, суспільства. Він зазначав, що соціальна активність – це ступінь прояву сил, можливостей, здібностей людини як члена колективу, суспільства. Об'єктивна природа соціалістичної праці, її спрямованість на збільшення суспільного добробуту й усебічний розвиток особистості, містить необхідні умови для пробудження у працівника почуття господаря виробництва. Висловлюючи особисту зацікавленість працівника в збільшенні суспільного добробуту, вона водночас стає моральною цінністю. На думку Капто, робітничий клас, селянство, інтелігенція здійснили політичні соціалістичні перетворення, визначили шлях розвитку країни.

23.5. Громадсько-політична діяльність О. Гончара у 1960–1980-х рр.

Олесь Гончар
(1918–1995)

Українська творча інтелігенція традиційно виступала провідною силою національно-культурного політичного розвитку. Для розуміння внеску інтелігенції у розбудову української державності впродовж другої половини ХХ століття важливе значення має громадсько-політична діяльність письменника *Олесь Гончар* – депутата Верховних Рад СРСР і УРСР, члена Центрального Комітету КПУ, голови Спілки письменників України та Республіканського Комітету захисту миру. Своєю громадсько-політичною діяльністю Гончар сприяв національно-культурному й духовному розвитку України. Формування його політичного світогляду розглянуто нами у попередніх темах (див. *пун. 20.3.2.*). У межах цієї теми ми зосередимося на еволюції його політичних погля-

Розділ 4. Розвиток української політичної думки у другій половині ХХ – на початку ХХІ століть

Яка дика епоха! З якою сатанинською силою знищувалася Україна! За трагізмом долі ми народ унікальний. Найбільші генії нації – Шевченко, Гоголь, Сковорода – все життя були безпритульними. «Заповіт» Шевченка написаний в Переяславі в садибі Козачковського, Гоголь помер у чужому будинку, так само бездомним пішов з життя і Сковорода ... Але сталінщина своїм жахом, державним садизмом перевершила все. Геноцид винищив найдіяльніші, найдібніші сили народу. За які ж грихи нам випала така доля?

О. Гончар, «Щоденники», Т. 1. Запис 1965 року

української політичної думки.

Гончар створив в СПУ своєрідну внутрішню спілку, метою діяльності якої був аналіз глобальних проблем захисту історико-культурних пам'яток і навколишнього середовища України. У 1960–1970-х роках Гончар неодноразово звертався до різних партійних і державних діячів СРСР і УРСР щодо питань збереження пам'яток української культури та народу.

Це пов'язано з тим, що Гончар активно й послідовно виступав проти політики русифікації України. Ще в своєму романі «Прапорноносці» письменник зазначав, що українці є сильними та мужніми людьми, вони вміють не тільки воювати, а й перемагати. Він стверджував, що українці – це нація, яка здатна бути нацією «самовідданих лицарів».

Роман Гончара «Собор» став непересічною подією. Він був одразу ж розкуплений і прочитаний мільйонною аудиторією, яка високо оцінила цей твір і прагнення його позитивних героїв захистити та зберегти як побудований ще під час козацтва собор на Наддніпрянщині, так і «собори людських душ». На державному рівні «Собор» було розкритиковано. За спогадами першого секретаря ЦК КПУ П. Шелеста, обговорювалося навіть питання про арешт Гончара, і лише незворотні наслідки міжнародного скандалу (книги Гончара до цього часу були перекладені багатьма мовами світу, входили до шкільної програми СРСР) змусили чиновників утриматися від цього кроку. Партійне керівництво в підсумку відмовилося від цього, щоб не робити письменника-фронтовика символом інакомислення.

Гончар упродовж усього життя намагався піднімати проблеми функціонування

дів у 60–80 роках ХХ століття. Основними працями цього періоду є «Собор» (1968) та «Берег любові» (1976). Пізніше були підготовлені праці «Чим живемо: На шляхах до українського Відродження» (1992) і «Щоденники: у 3-х т.» (2005, 2008).

У 1959 році Гончар очолив Спілку письменників України (СПУ). Серед основних напрямів його діяльності на цій посаді була підтримка молодих письменників, частина яких за свою творчість ставали об'єктами переслідувань радянської влади. Репресії проти інакомислячих літератор сприймав різко негативно, тому він не бажав долучатися до цькування видатних представників

Далеко не всіма комуністична ідеологія сприймається як механізм, який дасть кожній окремій нації можливість жити в умовному квітучому саду. Деякі люди сприймають комунізм не як сад, а як млин, в жорнах якого народи перетворюються на безформну сіру масу.

О. Гончар, «Щоденники», Т. 1. Запис 1956 року

Щось єзуїтське, двоєдушне став я помічати в Щербицькому. Сьогодні в розмові висміює, знищує Ватченка, а завтра робить його Головою Верховної Ради. Захищений Брежневим, він міг би чинити опір навіть Суслову, коли той нав'язав у секретарі ЦК Маланчука, цього патологічного ненависника української культури. Навпаки, саме Щербицький дав волю розгулятися маланчуківщині безконтрольно. Це він вигнав українську мову з пленумів ЦК. А в цілому він теж трагічна фігура. Кожен із українських лідерів, опинившись на вершині, повинен був вибирати: працюватиме він на Україну або на Москву. І, звичайно, кожен (хіба що за винятком Скрипника) вибирав останню.

О. Гончар, «Щоденники», Т. 2. Запис 1976 року

ідеологія насправді дуже мало пов'язана з реальним життям суспільства та держави. Але він вважав, що активна участь у державному та політичному житті може стати засобом хоч щось змінити в політиці радянської влади, зробити для рідної країни, розвитку її культури хоч трохи більше. Він відкрито заявляв, що «репресії не є найкращим способом вирішення ідеологічних питань».

Його стійка позиція стурбувала тодішнє українське керівництво. Посипалися доноси на Гончара як керівника Спілки письменників України в Москву. За таких умов Гончар не міг вільно й відкрито захищати національні інтереси України, сприяти позитивним змінам у політиці. Увесь цей час свої найсміливіші думки митець залишав на сторінках щоденника.

Окремою сторінкою його діяльності були контакти з дисидентами. В 1980-х роках Гончар активно виступав за реабілітацію діячів української літератури, засуджених за політичними звинуваченнями, і досить часто його авторитетні звернення до влади давали позитивний результат.

Наприкінці 1980-х років Гончар став активним учасником Народного Руху України і борцем за незалежність України. Він позитивно сприйняв ідею референдуму про проголошення незалежності

України. Письменник стверджував, що для кожного з українців референдум стане тестом, який покаже, наскільки громадяни зуміли вичавити зі себе тоталітаризм. Із здобуттям незалежності письменник пов'язував великі надії на відродження української нації. В 2005 році посмертно йому було присвоєно звання Герой України.

української мови та культури на сторінках своїх публіцистичних праць і під час різноманітних виступів. Коли Щербицький в 1976 році виступив на з'їзді КПУ російською мовою, виступи всіх ораторів були переведені на ту ж мову. Відмовився виступати російською тільки Гончар.

Письменник намагався аналізувати проблеми України в умовах посилення впливу комуністичної партії СРСР та УРСР. Він зазначав, що справжній лідер України не може існувати в умовах підкорення країни Росії. Як один із людей, причетних до процесу побудови комунізму, Гончар бачив, що комуні-

Принижувати, зневажати українську мову зараз стало модним, це – як паспорт благонадійності. Оце «ленінці», оце «патріоти». Відцурайся рідної мови, потопчи її, зневаж, зрадь – отоді будеш для нас підходящий.

О. Гончар, «Щоденники», Т. 2.

Запис 1974 року

23.6. Особливості політичної думки представників української радянської творчої інтелігенції 1960–1980-х рр. (П. Загребельний, Б. Олійник, Ф. Rogovий, М. Брайчевський)

Павло Загребельний
(1924–2009)

Павло Загребельний – український письменник, Герой України, лауреат Державної премії СРСР, Шевченківської премії. Основні праці: «Диво» (1968), «З погляду вічності» (1970), «Розгін» (1980; складається з чотирьох книг: «Айгюль», «В напрямі протоки», «Ой крикнули сірі гуси», «Персоносфера»), «Роксолана» (1980), «Гола душа» (1992), «Брухт» (2002), «Думки нарозхрист: 1974–2003» (2008).

Загребельний відомий, в першу чергу, як письменник, автор масштабних історичних романів. Попри перебування впродовж тривалого часу на державних посадах (депутат ВР СРСР (1979–1989), депутат ВР УРСР (1975–1980), член ЦК КПУ (1981–1990)) та причетності до пропагування комуністичної ідеології, в своїх творах Загребельний залишив місце

для історичного та політичного аналізу суспільного і державного життя УРСР. Твори Загребельного, сюжет яких розгортається на тлі другої половини ХХ століття, є реальним відображенням найпомітніших подій історії СРСР, а також розумінням суті цих подій людиною, яка була наближеною до вищих щаблів радянської інтелігенції з усіма її привілеями, проте не втрачала громадянської позиції.

Так, у романі «Персоносфера» письменник достатньо детально розглядає повсякденне життя громадян УРСР людей упродовж кінця 1950–1970-х років. Загребельний змалював очікування перших пенсій колгоспниками у 1964 році, поїздки на заробітки та ін. В своєму романі він намагається проаналізувати важливість питання відповідальності державних діячів, зазначаючи, що власні бажання та амбіції починають видаватися за суспільні, така політика неминуче приречена на крах.

Як й велика кількість представників радянської політичної думки, реальне ставлення до політичного режиму СРСР Загребельний озвучив лише після проголошення незалежності України. У 1992 році в повісті «Гола душа» він гостро розкритикував радянську систему, а саме номенклатуру 1970–1980-х років, економічні труднощі, хабарництво та ін.

Фальшивий пафос, фальшива поведінка, денне (соціальне) і нічне (особисте) мислення.

П. Загребельний, «Думки нарозхрист: 1974–2003»

В останній своїй книзі «Думки нарозхрист: 1974–2003» письменник жорстко характеризує тоталітарну систему другої половини ХХ століття. Загребельний дав вичерпну оцінку марксизмові-ленінізмові як державній системі, визначив закономірності світової історії, охарактеризував багатьох персонажів радянського минулого. На його думку, радянське тлумачення соціалізму як суспільно-політичного та психологічного явища, виступає як своєрідна релігія. Спільними ознаками релігії та соціалізму в СРСР він називає поклоніння ідолам, заучування текстів класиків марксизму-

ленінізму, страх перед покаранням за сретичне інакодумство, формування сучасного типу інквізиції.

Загребельний зазначає, що марксистсько-ленінська ідеологія породила багато «парадоксів, химер і абсурдів», найнебезпечнішою з яких виступає суцільний контроль над духовністю і творчістю людини. Наслідками ідеологічного контролю в СРСР він називав: подвійне життя і мислення; письменників, що не знають мови, яку вважають рідною; колективізація в економіці, науці, освіті, мистецтві, вихованні тощо; тотальна заполітизованість життя; залякування зовнішніми загрозами тощо.

На відміну від Загребельного, окремі представники творчої інтелігенції впродовж усього життя чітко дотримувались основ комуністичної ідеології. Серед них варто виділити *Бориса Олійника* – українського поета, політичного і державного діяча СРСР та України. Він обирався депутатом Верховних Рад СРСР (1989–1991) та Верховної Ради України (1992–2006). Член КПРС з 1961 року. Основні праці: «Вибрані твори: в 2-х т.» (1985), «Б'ють у крицю ковалі» (1962), «Двадцятий вал» (1964), «Відлуння» (1970), «Відступник, або Два роки в Кремлі» (1993).

Борис Олійник
(1935–2017)

Не зважаючи на послідовну підтримку комуністичної ідеології, Олійник водночас обстоює чітку державницьку, проукраїнські орієнтовану позицію. Саме тому у 1960–1980-х роках його доволі часто звинувачували у націоналізмі, а з 1990-х років він довгий час очолював націонал-комуністичне крило КПУ. Олійник – унікальна постать в українській культурі, політиці та філософії.

Ще будучи секретарем парткому Спілки письменників України, Олійник у 1988 році вперше підняв питання про винищення народів, і передусім українського народу Голодомором у 1932–1933 роках, що був штучно створений режимом, а також закликав назвати та засудити винуватців. Він був пов'язаний із багатьма представниками шістдесятників, але ніколи не вступав в дисидентські рухи. Це пов'язано з тим, що він уважав комунізм найпередовішою, людинолюбною ідеологією. Він зазначає, що в СРСР не змогли втілити у життя ідеї комунізму.

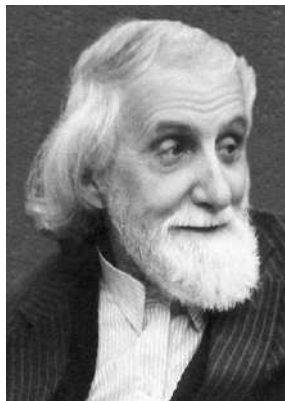

Феодосій Роговий
(1925–1992)

Доволі часто представники творчої інтелігенції, не вступаючи у політичні організації, ставали яскравими захисниками української мови, культури, традицій, спадщини. Яскравим прикладом може слугувати постать українського письменника *Феодосія Рогового*. Основні праці: «Провідини» (1973), «Свято останнього млива» (1982), щоденники 1954–1992 років «Я світові потрібен як приклад, як можливість» (2009). Упродовж усього життя Роговий був поціновувачем української мови та літератури. Він намагався захищати народну спадщину у відносинах із державною владою УРСР. Так, наприклад, Роговий відкрито виступав проти

Розділ 4. Розвиток української політичної думки у другій половині ХХ – на початку ХХІ століть

насильницького виселення цілих поселень у зв'язку з будівництвом Кременчуцької гідроелектростанції. Він заперечував підміну економічними вимогами руйнування українського села. Про це Роговий зауважував, що будь-який ідеал (в тому числі й комуністичний) повинен найперше узгоджуватися зі сучасними вимогами людини, «він повинен відповісти на сьогоднішні запити страждальців і борців».

**Михайло
Брайчевський**
(1924–2001)

Великий вплив на політичну думку в УРСР, окрім виразників художньої літератури, також мали представники історичної науки. Серед них яскраво виділяється *Михайло Брайчевський* – український історик, археолог. Основні праці: «Біля джерел слов'янської державності (Соціально-економічний розвиток черняхівських племен)» (1964), «Походження Русі» (1968), «Приєднання чи возз'єднання? Критичні замітки з приводу однієї концепції» (1966), «Утвердження християнства на Русі» (1988), «Конспект історії України» (1993).

Брайчевський довгий час був яскравим представником тогочасної радянської історіографії, на яку значний вплив мала ідеологія. Науковець у 1959 році підготував підручник «Основи марксистської філософії», у якому наголошував на вирішальній ролі класової боротьби у процесі розвитку суспільства. Також він зазначав, що «держава виступає тим

інструментом, який дозволяє гнобителям держати пригноблених в покорі». Разом із тим, на переконання дослідника, держава здійснює зовнішньополітичну функцію, забезпечуючи інтереси панівних верств суспільства за межами країни та захист останньої від зазіхань зовнішніх ворогів.

Але коли у другій половині ХХ століття у СРСР почали викривляти марксизм, Брайчевський продовжував дотримуватись «класичного» його варіанту. Саме це вплинуло на написання книги «Приєднання чи возз'єднання? Критичні замітки з приводу однієї концепції». В ній науковець наголосив на очевидному викривленні історії, а також викривлення теоретичних основ марксизму. Він зазначав, що деякі нововведення в історичну науку навіть суперечать марксистському вченню. В книзі він не стільки описує обставини Переяславської ради 1654 року, скільки аналізує радянське політичне тлумачення цієї події. Він зазначає, що «хибність деяких надто важливих тверджень, які мають зараз повсюдне поширення, цілком очевидна [...] це завдає величезної моральної і політичної шкоди науці, зокрема в гострій ідеологічній боротьбі».

Брайчевський зазначав, що «возз'єднувати» Україну з Росією неможливо, якщо визнавати існування українського і російського народів як окремих етнічних частин східного слов'янства. Він зазначав, що ще в 1930-х роках Переяславська угода у ра-

Отже, виходило, що на відміну від усіх інших народів, для яких шлях незалежного існування стверджувався як необхідна умова нормального розвитку, український народ міг розквітати лише під благодійною опікою російського царизму!

М. Брайчевський, «Приєднання чи возз'єднання?»

дянській історіографії оцінювалася як «союз українських феодалів із російськими, який, по суті, юридично оформив початок колоніального панування Росії над Україною».

Йдеться про возз'єднання народу, а не народів. З погляду історичного застосування цього визначення до події, це є елементарним невіглаством: Україна і Росія сформувалися після розпаду Русі в умовах роздільного існування; до 1654 р. вони ніколи не були об'єднані.

М. Брайчевський, «Приєднання чи возз'єднання?»

науці», вона полягає у винесенні російського народу та його історії за рамки історичного матеріалізму.

Брайчевський уважав, що тлумачити приєднання неросійських народів до царської Росії як їх союз із російським народом, принципово неможливо. Така думка могла з'явитися лише як прагнення розглядати російський народ позаісторично, як щось статичне, незалежне від реальної історичної обстановки, поза зв'язками з умовами тієї чи іншої соціально-економічної формації. У зв'язку з цим виникло прагнення вважати СРСР безпосереднім спадкоємцем Росії. Тому всі явища в історії України оцінювались під кутом зору не класової, соціальної суті, а їхньої позиції щодо Росії. Якщо хтось обстоював ідею «возз'єднання» – здобував позитивну оцінку, незалежно від усіх інших умов; той же, хто сумнівався у цій ідеї або був учасником визвольної боротьби, – одержував ярлик «мерзенного зрадника», «ворожого ставленика» та «найлютішого ворога».

Брайчевський поступово дійшов до ідеї державного суверенітету України. Він вказував, що значні культурні, ментальні та інші особливості свідчать на користь незалежного існування двох сусідніх народів. Водночас він залишався послідовним прихильником марксистської ідеї боротьби класів.

За такі погляди у 1968 році вченого звільнили з роботи. Державна влада вимагала від Брайчевського визнання у пресі помилковості власних висновків, а не домігшись свого, понад десятиліття його не друкували, забороняли посилатися на його праці, не допускали на наукові конференції, не давали працювати за фахом. У роки національного відродження України Брайчевський знову був у вирі суспільно-політичного життя.

Відповідно до загальної концепції марксизму-ленінізму цей факт, як і всякий акт колоніального загарбання, розглядався як безумовне зло. Постановка питання про загарбання українських земель царизмом як про велике благо для українського народу виникла як частина більш загальної концепції, яку Брайчевський назвав «теорією про месіанську роль Росії». Він зазначав, що така теорія є «гострим рецидивом великодержавного шовінізму в радянській історичній

Історія України дістала дуже своєрідну інтерпретацію. Виходило, що упродовж багатьох століть український народ боровся головним чином ... проти власної національної незалежності. Що незалежне існування було величезним злом для нашого народу. І що, отже, всі ті, що кликали його на боротьбу за національну незалежність, були ... найлютішими ворогами українського народу.

М. Брайчевський, «Приєднання чи возз'єднання?»

23.7. Зародження політичної науки в СРСР (П. Недбайло, Б. Бабій, Ф. Бурлацький, Г. Шахназаров)

Як ми вже зазначали, відправною точкою політичної науки в СРСР можна вважати 60-ті роки ХХ століття. Окремі радянські дослідники почали брати участь у конгресах Міжнародної асоціації політичних наук починаючи з III Всесвітнього Стокгольмського Конгресу 1955 року. У 1960 році була створена професійна організація політологів – Радянська асоціація політичних (державознавчих) наук. Вона розвивалась доволі активно, сприяючи поступовому виокремленню політології як самостійної наукової та навчальної дисципліни. Лише на третьому її засіданні, яке відбулось в січні 1963 року, поряд із московськими фахівцями виступили 60 учених із союзних республік. Зокрема, Україну представляли Г. Александренко, П. Недбайло та Б. Бабій.

Спочатку політична наука у СРСР розвивалась в системі теорії держави та права, що, в першу чергу, було пов'язано з розумінням політології як державознавчої науки. На початку 1960-х років великий вплив в асоціації мали представники юридичної науки УРСР П. Недбайло та Б. Бабій.

Петро Недбайло – український дослідник-правознавець. У 1958–1971 роках – постійний представник УРСР в Комісії ООН з прав людини, обирався її головою. Основні праці: «Радянські правові норми» (1959), «Застосування радянських правових норм» (1960), «Методологічні проблеми радянської юридичної науки» (1965), «Вступ до загальної теорії держави і права» (1971).

Петро Недбайло
(1907–1974)

У своїх працях і виступах Недбайло концентрував увагу на питаннях методології наукових досліджень інститутів державного права союзних республік, а також міжнародних наукових зв'язках Радянської асоціації політичних (державознавчих) наук.

Борис Бабій
(1914–1993)

Борис Бабій – український дослідник історії держави та права, голова Українського відділення Радянської асоціації політичних наук (1985). Основні праці: «Історія держави і права Української РСР (1917–1960)» (1961), «Україна в період розгорнутого будівництва комунізму» (у 5-ти т., т. 3, 1967), «Спосіб життя, народжений Жовтнем» (1977), «Міжнародна розрядка, ідеологічна боротьба і політичні науки» (1977, у співавторстві з В. Забігайлом), «Історія Академії наук УРСР» (1979, 1982). Бабій упродовж тривалого часу досліджував виникнення та розвиток місцевих органів державної влади УРСР. Дослідник аналізував проблему українізації державного апарату та забезпечення прав інших національностей. Він зазначав, що необхідно боротися проти ігнорування української культури та мови.

Також Бабій аналізував політико-правове положення України серед інших союзних республік і співвідношення суверенітету СРСР та УРСР. При цьому дослідник підкреслював важливість ідеї створення федеративної держави Леніна, а також аналізував процеси формування єдиної союзної держави.

До основних напрямків реформування УРСР Бабій відносив: розвиток соціалістичної демократії, вдосконалення державного апарату та його перебудови відповідно до нових завдань соціалістичного будівництва, вдосконалення законодавства і права в цілому та ін.

Федір Бурлацький
(1927–2014)

Подальший розвиток політичної науки пов'язаний із діяльністю *Федора Бурлацького* – радянського, українського та російського політолога, журналіста, публіциста. Бурлацького радше можна позиціонувати як радянсько-російського дослідника, але ми в межах викладу курсу історії вітчизняної політичної думки згадуємо про його творчий доробок із огляду на його походження з України (народжений у Києві), а також консультування в різні роки таких партійних високопосадовців, як М. Хрущов та ін. Також його наукові підходи вплинули на інституціоналізацію політичної науки на усьому пострадянському просторі.

Основні праці Бурлацького: «Політика і наука» (1965), «Ленін. Держава. Політика» (1970), «Соціологія. Політика. Міжнародні відносини» (1974), «Мао Цзе-Дун» (1976), «Загадка і урок Н. Мак'явеллі: драматургічні, історичні та соціологічні новели» (1977), «Про розвиток марксистсько-ленінської політичної науки» (1980, у співавторстві з Г. Шахназаровим,), «Сучасний Левіафан. Нариси політичної соціології капіталізму» (1985, у співавторстві з О. Галкіним), «Нове мислення: діалоги і судження про технологічну революцію та наші реформи» (1987) та ін.

Особливої уваги отримала його стаття «Політика і наука» в газеті «Правда», в якій дослідник закликав до створення самостійного наукового напрямку «Політична наука». Бурлацький відмічав, що мотиви цього виступу були пов'язані не стільки з наукою, як з претензією на набуття права вченими висувати, формулювати нові ідеї реконструкції держави на принципах демократії та свободи. Учений переконував, що соціальні науки у марксистсько-ленінському розумінні слід диференціювати та виокремити політологію, яка б досліджувала сутність, структуру та функції держави, політичних партій, громадських організацій, міжнародних організацій, громадської думки та пропаганди. Він зазначав, що політологія як самостійна наука може запропонувати інноваційні підходи та нестандартні рішення, виконуючи прямі завдання партії.

Спостереження за практичним досвідом держав сучасної Мак'явеллі епохи і аналіз історичного минулого привели його до безумовно правильного висновку про те, що політика і мораль на практиці несумісні.

Ф. Бурлацький, «Загадка і урок Нікколо Мак'явеллі»

У подальших дослідженнях Бурлацький досліджував особливості поєднання моралі та політики, аналізуючи діяльність Н. Мак'явеллі та мак'явеллізм як політичну

Розділ 4. Розвиток української політичної думки у другій половині ХХ – на початку ХХІ століть

течію. Він наголошував на розмежуванні «мак'явеллізму як міфу про Мак'явеллі і його самого як особистості».

Вивчення режиму вимагає відповіді на наступні питання: які угруповання панівного класу керують державою; яким методам панування й управління віддається перевага – прямим, насильницьким або непрямим, демократичним; які партії або партійні коаліції виступають керівною силою; чи допускається і в яких межах діяльність інститутів соціальної боротьби та тиску, зокрема опозиційних революційних партій, профспілок і інших форм об'єднання трудящих; який стан особистості в державі та ін.

Ф. Бурлацький, О. Галкін, «Сучасний Левіафан: Нариси політичної соціології капіталізму»

літичну динаміку, яка характеризує основні напрямки політики держави (наприклад, агресивна чи миролюбна держава). Для визначення політичного режиму необхідне співставлення офіційних, в тому числі конституційних і правових, норм із реальним політичним життям; проголошених цілей – із конкретною політикою.

Водночас у своїх наукових працях Бурлацький був змушений догоджати офіційній радянській ідеології, тому йому доводилося критично інтерпретувати теорії «буржуазного» суспільствознавства. В праці «Сучасний Левіафан: Нариси політичної соціології капіталізму» Бурлацький досліджував політичні відносини в класово антагоністичному суспільстві, аналізуючи теорії політики та шляхи її вивчення. Він творчо переосмислив твори Г. Алмонда і С. Верби; в його працях того часу були розділи про політичну культуру, завдяки чому Бурлацький зробив обґрунтовану спробу розмежувати політичну свідомість і політичну культуру. Також він аналізував поняття групового та індивідуального лідерства, «марксистські та немарксистські теорії» політичної поведінки, міжнародні відносини як систему, при цьому окремо розглядаючи марксистсько-ленінську політику миру та мирного співіснування.

Важливим імпульсом до утвердження політології в СРСР як самостійної науки став Всесвітній конгрес Міжнародної асоціації політичної науки (IPSA), проведений у Москві (1979). Радянська асоціація політичних наук була однією з найбільших асоціацій; її президентом був *Георгій Шахназаров* – радянський і російський політолог, політичний діяч, письменник.

Головною особливістю офіційної політичної та політологічної думки 1970-х – початку 1980-х років була в першу

Багато в чому завдяки діяльності Бурлацького в 1970-х роках увійшли в обіг поняття «політична система», «політична культура», «політичний процес», «лідерство і еліта», «теорія прийняття рішень», «теорія міжнародних відносин». У праці Бурлацького «Ленін. Держава. Політика» уперше в радянській науці було виведено за межі юридичної науки поняття «держава», а також було запропоновано концепцію політичної системи.

Не менш важливою є колективна праця «Політичні системи сучасності» (1978), де Бурлацький виступив як головний редактор. Аналізуючи політичні режими, Бурлацький виділяв найбільш рухливий елемент – по-

Георгій Шахназаров
(1924–2001)

чергу орієнтація на офіційну державну думку. Незважаючи на те, що Шахназаров був представником російської радянської наукової політологічної школи, неможливо не врахувати вплив його досліджень на політичну думку в УРСР. Із 1975 року він очолював Радянську асоціацію політичних наук, яка була побудована за принципами встановлення жорсткої ієрархічної системи в усіх сферах суспільного розвитку, тому Шахназаров визначав напрямки досліджень української тогочасної політології. Враховуючи ці обставини, вважаємо за доцільне коротко представити основні погляди Шахназарова в межах історії політичної думки УРСР 1960-х – 1980-х років.

Вихідним є визначення політики як боротьби між класами з приводу влади.

*Г. Шахназаров, Ф. Бурлацький,
«Про розвиток марксистсько-ленінської політичної науки»*

Основні праці: «Соціалізм і рівність» (1959), «Соціалістична демократія» (1972), «Політика крізь призму науки» (1976), «Про розвиток марксистсько-ленінської політичної науки» (1980, у співавторстві з Ф. Бурлацьким), «Наука про політику і політика в науці» (1980), «Куди йде людство: критичні нариси немарксистських концепцій майбутнього» (1985), «Ціна свободи» (1993).

Шахназаров мав великий вплив на формування політичної науки в СРСР та УРСР. Він зазначав, що політологія повинна задовольняти ті потреби політичної практики, що не охоплюються існуючими на той час галузями наукових знань. Дослідник наголошував на необхідності формування марксистської політичної науки як протиположності політології в країнах США та Західної Європи. Його інтереси в сфері політичної науки перш за все стосувались проблем демократії, соціалістичної ідеї, футурології, осмислення політичних проблем міжнародного розвитку, становлення демократичного світового порядку.

Шахназаров досліджував історію становлення уявлень про свободу та рівність, спираючись при цьому на формаційну модель розвитку суспільства. Історичний розвиток розумівся їм як лінійний прогресивний розвиток соціально-економічних, соціально-політичних та ідеологічних відносин. Він ставить наукову проблему формальної і фактичної рівності, акцентуючи увагу на майновому аспекті нерівності, знаходячи її витoki в самій генезі суспільства. Шахназаров вважав, що особиста праця є єдиною легальною основою для набуття громадянами дійсного соціального щастя та успіху.

Шахназаров досліджував питання одно- та багатопартійної політичної системи в державі, зв'язку між трудящими і партією, теоретичні питання про зв'язок партії та держави. Він ставив питання про суть і природу демократії, демократичного контролю. Тому Шахназаров аналізував різноманітність демократій і свобод людини в країнах соціалістичного та капіталістичного блоків, показуючи «обмеженість демократій» в капіталістичних країнах. Основними проблемами країн західної демократії він називав експлуататорський характер економіки та протиріччя між гаслами та реальною соціально-політичною ситуацією.

Приватна власність неодмінно ставить свою печать, і там, де вона володарює, рівноправ'я не може бути повноцінним: воно брехливе та урізане.

Г. Шахназаров, «Соціалізм і рівність»

Розділ 4. Розвиток української політичної думки у другій половині ХХ – на початку ХХІ століть

Доволі велику увагу Шахназаров приділяв футурології в політичній науці. В праці «Куди йде людство: критичні нариси немарксистських концепцій майбутнього» дослідник зробив спробу охопити широке коло наукових і художніх творів, що розглядають майбутній розвиток суспільства, держави та міжнародних відносин (розглянуто твори утопічної і футурологічної спрямованості О. Гакслі, Дж. Орвелла, Е. Берджеса, Ж.-Ж. Сервант-Шрайбера, Г. Кана та ін.). В праці простежується критичне дослідження таких західних концепцій майбутнього, як концепцій «постіндустріального суспільства», «демократичного соціалізму», «конвергенції». Розкриваючи неспроможність зазначених концепцій, автор протиставляє їм марксистське вчення про перспективи розвитку суспільства. При цьому Шахназаров налаштований оптимістично щодо самої можливості прогнозування та вказує низку методів, на які спирається сучасна прогностика та футурологія. Він пише, що «на відміну від наших пращурів, ми маємо тепер можливість не гадати про завтрашній день, а систематично досліджувати засобами сучасної науки. Одним із результатів гігантського прогресу в розкритті таємниць природи та суспільного життя стало виділення в самостійну галузь знання прогностики, в арсеналі якої екстраполяція і соціологічні опитування, моделювання та сценарна розробка економічних процесів, багато інших методів аналізу перспективи».

□□□ □□□ □□□ □□□ □□□

Підсумовуючи, зазначимо, що на початку 1960-х років відбувся період певного пом'якшення тиску держави на політичну думку в УРСР. Це пов'язано перш за все зі зміною керівництва держави, яка побоювалась проводити політику суворих репресій у той час, коли їх влада була ще слабкою. Але вже на початку 1970-х років були сформовані політичні концепції, які виправдовували початок нових репресивних заходів. Саме тоді набула найбільшого розвитку концепція «радянського народу», яка заперечувала існування в СРСР національних осередків політичної думки. В УРСР офіційну політичну думку того часу представляли В. Щербицький та В. Маланчук, які послідовно боролись із будь-якими проявами націоналізму та виступали за культурне та політичне об'єднання народів СРСР.

Особливий вплив у таких умовах мали представники творчої інтелігенції (О. Гончар, П. Загребельний, Б. Олійник, Ф. Роговий, М. Брайчевський та ін.). Не дивлячись на суворий вплив ідеології, вони намагались самостійно оцінювати події, які відбувались в УРСР, а також формували власну політичну думку. Як активні члени КПУ, вони підтримували ідеологію комунізму, але зазначали, що політика СРСР щодо України того часу була дуже далека від марксистських настанов, а також більше нагадувала проведення політики русифікації УРСР.

Водночас саме в цей час відбувались процеси формування політичної науки. Такі дослідники як П. Недбайло, Б. Бабій, Ф. Бурлацький, Г. Шахназаров та ін. намагались створити марксистський аналог «буржуазної» політології.

Можна зробити висновок, що процеси розвитку офіційної радянської політичної думки у 1960–1980-і роки проходили у постійному конфлікті державної влади та громадських діячів. Розвиток політичної думки обмежувався комуністичною ідеологією,

яка оцінювала політичних діячів лише з позиції сліпого слідування офіційному курсу. Саме тому дозволена політична думка в цей період носить обмежений характер.

Питання до самоконтролю

1. Охарактеризуйте особливості реформування політичної системи СРСР на початку 60-х рр. ХХ ст.
2. Назвіть основні положення Програми КПРС (1961).
3. Визначте особливості політичної діяльності П. Шелеста.
4. Розкрийте основні ідеї, викладені у книзі П. Шелеста «Україно наша Радянська».
5. Визначте особливості політичного курсу Л. Брежнєва щодо України.
6. Розкрийте сутність концепції «радянського народу» в СРСР.
7. Охарактеризуйте дослідження соціалізму в концепції Ю. Андропова.
8. Визначіть сутність процесу русифікації в УРСР 1970–1980-х рр.
9. Вкажіть особливості політичного курсу В. Щербицького.
10. Опишіть ставлення В. Маланчука до поняття «нація».
11. Що таке «маланчуківщина»?
12. Назвіть основні напрямки досліджень соціальної активності О. Капто.
13. Охарактеризуйте особливості розуміння О. Гончаром долі українського народу.
14. Визначте причини та значення громадсько-політичної діяльності О. Гончара.
15. У чому полягає розуміння тоталітаризму та комуністичної ідеології П. Загребельного?
16. Назвіть особливості націонал-комуністичної позиції Б. Олійника.
17. Вкажіть особливості марксистського підходу до розуміння історії М. Брайчевського.
18. Визначте сутність розуміння політичної науки представниками теорії держави та права П. Недбайлом і Б. Бабієм.
19. Охарактеризуйте особливості дослідження політичних режимів і систем Ф. Бурацьким.
20. У чому проявляється особливість досліджень Г. Шахназарова у межах «марксистської політичної науки»?

Література

Андропов Ю. В. Учение Карла Маркса и некоторые вопросы социалистического строительства в СССР / Ю. В. Андропов // Коммунист. – 1983. – № 3. URL: <http://www.sovetika.ru/sssr/andropovst001.htm>

Бажан О. Про «економічне місництво» у політичній діяльності Петра Шелеста / О. Бажан // Україна ХХ ст. : культура, ідеологія, політика. – 2012. – Вип. 17. – С. 186–192.

Брайчевський М. Приєднання чи возз'єднання? Критичні замітки з приводу однієї концепції / М. Брайчевський. – Торонто : Нові дні, 1972. – 65 с. URL: <http://worldrepublic.info/2014/08/12/priyednannya-chi-vozz-uednannya/>

Розділ 4. Розвиток української політичної думки у другій половині ХХ – на початку ХХІ століть

Бурлацкий Ф. М. Ленин, государство, революция / Ф. М. Бурлацкий – М. : Политиздат, 1970. – 392 с.

Бурлацкий Ф. М. Политические системы современности. Очерки / Ф. М. Бурлацкий, Г. Н. Манов, Б. Н. Топорин и др. – М. : Наука, 1978. – 256 с.

Бурлацкий Ф. М. Современный Левиафан: очерки политической социологии капитализма / Ф. М. Бурлацкий, А. А. Галкин. – М. : Мысль, 1985. – 384 с.

Галішевський В. Марксистські візії Михайла Брайчевського / В. Галішевський // Наук. записки [Нац. ун-ту «Острозька академія»]. – Сер. : «Іст. науки». – 2013. – Вип. 20. – С. 180–187.

Гончар О. Щоденники: у 3 т. (1943–1967) / О. Гончар. – К. : Веселка, 2005. – Т. 1 – 456 с.

Гончар О. Щоденники: у 3 т. (1968–1983) / О. Гончар. – К. : Веселка, 2008. – Т. 2 – 607 с.

Гончар О. Щоденники : у 3 т. (1984–1995) / О. Гончар. – К. : Веселка, 2008. – Т. 3 – 608 с.

Даниленко В. Особливості радянського парламентаризму в Україні (друга половина ХХ ст.) / В. Даниленко // Історія України: маловідомі імена, події, факти. – 2010. – Вип. 36. – С. 88–125.

Загребельний П. Думки наррозхрист, 1974–2003 / П. Загребельний. – К. : Університетське вид-во «Пульсари», 2008. – 240 с.

Зайцев Ю. Д. Володимир Щербинський – антипод адептів громадянського суспільства / Ю. Д. Зайцев // Вісн. Львів. комерц. акад. – 2015. – Вип. 13. – С. 119–135.

Кіндрачук Н. Антиукраїнська мовна політика у вищій школі України: 60–70-ті роки ХХ ст. / Н. Кіндрачук // Наук. вісн. Східноєвроп. нац. ун-ту ім. Лесі Українки. – Сер. : «Іст. науки». – 2015. – Вип. 5 (306). – С. 97–102.

Киридон П. В. Номенклатура: термінологічні інтерпретації в історіографії / П. В. Киридон // Укр. іст. журн. – 2012. – № 1. – С. 171–182.

Коркмазов А. Р. Эволюция политических взглядов Г. Х. Шахназарова : автореф. дис. ... канд. полит. наук : 23.00.01 / А. Р. Коркмазов. – Ростов-на-Дону, 2015. – 26 с. URL: <http://cheloveknauka.com/evolyutsiya-politicheskikh-vzglyadov-g-h-shahnazarova>

Крючков Г. К. Трудные уроки: Раздумья бывшего партийного работника / Г. К. Крючков. – К. : Оріяни, 2004. – 352 с.

Михальченко М. Політична проблематика у радянському суспільствознавстві (1922–1991) / М. Михальченко // У кн.: Політична наука в Україні. 1991–2016 : у 2 т. Т. 1. Політична наука: західні тренди розвитку й українська специфіка / НАН України, Ін-т політ. і етнонац. досліджень ім. І. Ф. Кураса ; редкол.: О. Рафальський (гол.), М. Кармазіна, О. Майборода. – К. : Парлам. вид-во, 2016. – 656 с. – С. 171–199.

Молдавська Т. І. Літературна спадщина П. А. Загребельного як джерело до вивчення суспільно-політичних процесів в Україні другої половини ХХ ст. / Т. І. Молдавська // Історія і культура Придніпров'я. Невідомі та маловідомі сторінки. – 2014. – Вип. 11. – С. 91–99. URL: <http://ikr.nmu.org.ua/pdf/2014/13.pdf>

Нагребельний В. П. Видатний вчений-правознавець, академік, організатор вітчизняної академічної юридичної науки (до 100-річчя від дня народження академіка НАН України Б. М. Бабія) / В. П. Нагребельний // Часопис Київ. ун-ту права. – 2014. – № 1. – С. 8–11.

Неліпа Д. В. Специфіка впровадження системного аналізу у дослідження політичних явищ та процесів в Україні / Д. В. Неліпа // Вісник СевНТУ. – Сер. «Політологія». – 2011. – Вип. 123. – С. 91–95.

Роговий Ф. «Я світові потрібен як приклад, як можливість». Із щоденників та записників Феодосія Рогового 1954–1992 рр. / Упорядн. Ю. Роговий. – Полтава : Дивосвіт, 2009. – 236 с.

Рудакевич О. Шелест Петро / О. Рудакевич // Історія політичної думки : навч. енцикл. слов.-довід. / за наук. ред. д-ра політ. н. Н. М. Хоми ; [В. М. Денисенко, Л. Я. Угрин, В. Г.

Тема 23. Політична думка у радянській Україні у 1960–1980-х роках

Шипунов та ін.]. – Львів : Новий Світ-2000, 2014. – С. 716–717.

Сироїд І. В. Громадсько-політична діяльність Олеса Гончара : автореф. дис ... канд. іст. наук : 07.00.01 / І. В. Сироїд; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К. : Б. в., 2009. – 16 с.

Федорчук О. О. Основні етапи розвитку політичної науки в Україні / О. О. Федорчук // Вісн. Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. – Сер. : «Філософія, філософія права, політологія, соціологія». – 2009. – № 1 – С. 153–162.

Шаповал Ю. Петро Шелест / Ю. Шаповал. – Харків : Фоліо, 2013. – 127 с.

Шаповал Ю. І. Петро Шелест у контексті політичної історії України ХХ століття // Укр. іст. журн. – 2008. – № 3. – С. 134–149.

Шелест П. «Справжній суд історії ще попереду». Спогади, щоденники, документи, матеріали / Упоряд. : В. Баран, О Мандебура та ін.; за ред. Ю. Шаповала. – К. : Генеза, 2004. – 808 с.

Шелест П. Україно наша Радянська / П. Шелест. – К. : Вид-во політ. літ-ри України, 1970. – 280 с.

Юрченко В. Вплив партійних ідеологів на розвиток історичної науки в УРСР у середині 50-х – 70-х років ХХ століття / В. Юрченко // Гілея. – 2013. – № 75. – С. 103–106.

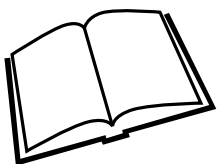
Якубець О. А. В. Щербицький та ідеологія: до питання щодо причин «маланчуківщини» / О. А. Якубець // Укр. іст. журн. – 2014. – № 5. – С. 107–125.

Якубін О. Бурлацький Федір / О. Якубін // Історія політичної думки : навч. енцикл. слов.-довід. / за наук. ред. д-ра політ. н. Н. М. Хоми ; [В. М. Денисенко, Л. Я. Угрин, В. Г. Шипунов та ін.]. – Львів : Новий Світ-2000, 2014. – С. 99–100.

Яремчук В. Минуле України в історичній науці УРСР післясталінської доби. / В. Яремчук. – Острог : Вид-во Нац. ун-ту «Острозька академія», 2009. – 526 с.

XXII съезд Коммунистической партии Советского Союза. 17–31 октября 1961 года. Стенографический отчёт. Т. 1–3. – М. : Госполитиздат, 1962. URL: http://publ.lib.ru/ARCHIVES/K/KPSS/_KPSS.html#022

ТЕМА 24

ПОЛІТИЧНІ ІДЕЇ ПРЕДСТАВНИКІВ УКРАЇНСЬКОГО ДИСИДЕНТСЬКОГО РУХУ 1960–1980-Х РОКІВ

24.1. Дисидентський рух: поняття, генеза, основні ідеї

24.2. Українські шістдесятники – представники культурно-просвітницького дисидентства:

24.2.1. Антирадянські мотиви творчості В. Стуса

24.2.2. Поєднання прорадянської ідеології та демократичних ідей у політичних поглядах В. Симоненка

24.2.3. Концепція політичного етичного спротиву І. Світличного

24.3. Політичні погляди представників українського національно-самостійницького напрямку:

24.3.1. Державницька доктрина В. Чорновола

24.3.2. Антиколоніальні ідеї Л. Лук'яненка

24.3.3. Критика радянського імперського режиму С. Хмарою

24.3.4. Просвітницький націоналізм І. Дзюби

24.4. Правозахисні ідеї як синтез демократичних цінностей і лівих поглядів:

24.4.1. Еволюція поглядів П. Григоренка: від ревізіонізму до правозахисних ідей

24.4.2. Концепція комуністичного капіталізму М. Руденка

24.4.3. Гуманістичний критицизм влади Л. Плюща

24.5. Релігійно-орієнтоване дисидентство: у пошуках свободи совісті та єдності:

24.5.1. УГКЦ та національне питання у поглядах Й. Сліпого

24.5.2. Свобода совісті як основа демократичного суспільства у працях В. Романюка

24.5.3. Політичне значення Української греко-католицької церкви у поглядах І. Геля

24.1. Дисидентський рух: поняття, генеза, основні ідеї

Дисидент (лат. *disside*, англ. *dissenters*) – інакодумець, людина-відступник, погляди якої відрізняються від загальноприйнятих і закріплених у суспільстві. Зародившись у середні віки, тривалий час це поняття застосовувалося для характеристи-

Тема 24. Політичні ідеї представників українського дисидентського руху...

ки осіб, які не дотримувалися обрядів або протистояли домінуючій у певній країні релігії. В новітні часи дисидентами почали називати переважно тих, що сповідували

Наш шлях: ні в чому не підтримувати брехні свідомо! Усвідомивши, де межа брехні (кожен її ще по-різному бачить), – відступитися від цієї гангреної межі! Не підклеювати мертвих кісточок і лусочок Ідеології, не шивати гнилого ганчір'я – і ми вражені будемо, як швидко і безпорадно брехня опадає, і що має бути голим – то і явиться світу голим.

О. Солженіцин, «Жити не по брехні»

відмінні від офіційно встановленої позиції політичні ідеї. Тому не дивно, що дисидентський рух зародився та набув найбільшого поширення у СРСР у 50–70-х роках ХХ століття – як своєрідна реакція на хрущовську «відлигу», що послідувала за роками жорстких сталінських репресій.

Маючи хоч мінімальну можливість відкрито критикувати офіційну ідеологію та діяльність комуністичної влади, а також на тлі, з одного боку, стагнації радянського суспільства в усіх сферах господарювання, а з іншого – за-

гального підйому на світовому рівні правозахисного руху та поширення ідей, які наголошували на пріоритеті прав і свобод людини, найбільш прогресивні та пасіонарні громадяни об'єднувалися у спілки і вимагали суспільно-політичних трансформацій. Ці вимоги стосувалися найперше розширення та забезпечення прав людини – від громадянських до релігійних і національних, що фактично суперечило марксистсько-ленінській ідеології тоталітарного комуністичного режиму.

Не останню роль у зростанні протестних проявів відіграло загострення на світовому рівні антикомуністичних настроїв¹, результатом якого стало прийняття доктрини досконалого суспільства «реального соціалізму» («Доктрина Брежнева») з метою збереження існуючої системи та запобігання розпаду соціалістичного табору, що неминуче призвело до «згортання» надбань хрущовської відлиги, політичних репресій та утисків інакодумців. На тлі активізації масових виступів віруючих проти незаконних жорстоких утисків релігії та депортованих за часів Сталіна малих народів за повернення на історичну батьківщину виникає *дисидентський рух* – відкритий опозиційний рух проти офіційної влади, зокрема за реалізацію та дотримання прав і свобод людини, зміну політичного курсу до загальної демократизації суспільства.

...людському суспільству необхідна інтелектуальна свобода – свобода отримання та поширення інформації, свобода неупередженого та безстрашного обговорення, свобода від тиску авторитету і забобонів. Така потрібна свобода думки – єдина гарантія від зараження народу масовими міфами, які в руках підступних лицемірів-демагогів легко перетворюються на криваву диктатуру. Це – єдина гарантія здійсненності науково-демократичного підходу до політики, економіки та культури.

А. Сахаров, «Роздуми про прогрес, мирне співіснування й інтелектуальну свободу»

¹ Мова про Берлінське повстання (16–17 червня 1953 р.), Угорську революцію (23 жовтня – 31 грудня 1953 р.), Познанський червень (28–30 червня 1956 р.), Празьку весну (5 січня – 21 серпня 1968 р.).

Розділ 4. Розвиток української політичної думки у другій половині ХХ – на початку ХХІ століть

Уперше дисидентство заявило про себе московським демократично-правозахисним рухом, члени якого згодом створили Московську Гельсінську групу (існувала у

Під «дисидентством» слід розуміти сукупність філософських, економічних, політичних, релігійних та культурних течій, які повністю або частково протистоять офіційним доктринам в усіх сферах матеріального та духовного життя суспільства. У процесі свого подальшого розвитку дисидентство, виходячи з конкретних умов, дедалі активніше впливає на суспільну свідомість, поширюється на різні соціальні верстви, служить основою формування опозиційних рухів. Виходячи з цього, «дисидентом» можна вважати особу, чиї погляди, переконання і дії повністю або частково розходяться з догматами панівної ідеології, реальною практикою правлячого режиму.

О. Бажан, «Дослідження проблем дисидентського руху в Україні»

1965 року, коли на Пушкінській площі у Москві відбувся Мітинг гласності на підтримку письменників *Ю. Даніеля* й *А. Сінявського*, звинувачених у антирадянській пропаганді та публікації за кордоном викривальних для радянського режиму матеріалів. У 1969 році дисиденти поклали початок створенню Ініціативної групи зі захисту прав людини в СРСР, 1970 – Комітету прав людини в СРСР, у 1976 – Громадської групи сприяння виконанню Гельсінських угод у СРСР.

Серед основних вимог і завдань, які ставили перед собою радянські дисиденти 60–80-х років: право на свободу совісті, релігійних та ідеологічних переконань; право на національне самовираження та власну державу для національних республік; побудова демократичного режиму; право на еміграцію з СРСР; свобода в'язнів сумління; право на політичну діяльність; подолання свавілля влади, насамперед у царині дотримання прав і свобод людини та громадянина, що згодом проявилось у сприянні практичному виконанню гуманітарних статей Заключного акту Гельсінської наради з безпеки та співробітництва в Європі та інших міжнародно-правових зобов'язань СРСР у галузі прав людини. Згодом дисидентський рух охопив увесь СРСР, вийшов за його межі та набув своєрідного інтернаціонального характеру, хоча й із певними відмінностями.

Датою оформлення ідеології українського дисидентства вважається 1955 рік, коли укра-

1976–1982 роках). Серед активних учасників руху особливо виокремлюються постаті всесвітньо відомих незгідних із радянською ідеологією: письменника *О. Солженицина* («Жити не по брехні» (1974), «Архіпелах ГУЛАГ» (1974), «Лист вождям Радянського Союзу» (1973)), фізиків *А. Сахарова* («Роздуми про прогрес, мирне співіснування й інтелектуальну свободу» (1968)) та *Ю. Орлова* («Про причини інтелектуального відставання СРСР» (1973), «Чи можливий соціалізм не тоталітарного типу?» (1975)), журналіста *О. Гінзбурга* («Біла книга. Справа Сінявського і Даніеля» (1967)) та ін.

Датою виникнення дисидентського руху в СРСР прийнято вважати 5 грудня

...історія поневоленних народів є насамперед історією інакодумства. Збройна національно-визвольна боротьба, її підготовка, заколоти, революції і таке інше є проявом політичної історії поневоленого народу, моментом істини на певному історичному етапі, моментом, коли історія інакодумства переростає в історію політичну.

Б. Захаров, «Нарис історії дисидентського руху в Україні (1956-1987)»

їнські політв'язні мордовських концтаборів написали «Відкритого листа» до ООН, в якому акцентували на безправному становищі українців. Однак ще у березні 1953 року львівська опозиційна група «Український революційний центр» (УРЦ) підготувала Маніфест, в якому визначила тридцять три «принципи свободи», серед яких: *Дисидентами ставали абсолютно різні люди із різними поглядами, у кожного були свої причини бути незгодним із тоталітарним режимом. У більшості це перш за все особисті мотиви – зіткнення з несправедливістю, жорстокістю і лукавством радянської влади. Причини й погляди різні, а ворог один – нещадна система.*

Б. Захаров, «Нарис історії дисидентського руху в Україні (1956–1987)»

запровадження демократичної системи, встановлення суверенітету України, визначення державних кордонів нації у межах її етнографічних земель, забезпечення свободи багатопартійності, всенародне голосування з найважливіших питань суспільно-політичного життя, вільна критика уряду, виборність органів влади тощо.

Отже, ще раніше на теренах України, переважно в західних областях, діяли нелегальні організації, які здебільшого керувалися ідеологічними засадами українських націоналістів. Однак на хвилі внутрішньополітичного потепління та пом'якшення репресій вони дещо змінили свою тактику, почасти вийшовши з підпілля і ставши на шлях конституційних і ненасильницьких методів боротьби за державну самостійність нашої країни.

Першочергові вимоги представників українського дисидентського руху: розширення громадянських прав і свобод, демократизація суспільства, повалення тоталітарного комуністичного режиму, демонополізація влади партійно-радянської бюрократичної верхівки, розвиток української мови та культури, подолання русифікації, зупинення утисків за політичні переконання, практична реалізація права українського народу на державність, релігійна свобода і под.

Загалом український опозиційний рух об'єднав представників різних ідеологічних позицій, зокрема: демократизму, націонал-комунізму, інтегрального націоналізму та інших, які по-різному бачили основні напрями суспільно-політичних трансформацій.

Така різноманітність, а почасти й розбіжність у поглядах українських дисидентів зумовила виокремлення в ньому кількох ідейних напрямів.

1. Підґрунтя *культурно-просвітницького дисидентства* становили молоді українські митці. Власне український дисидентський рух зародився серед письменників, поетів: Л. Костенко, В. Симоненко, І. Драч, І. Світличний, Є. Сверстюк, Ю. Шелест, С. Тельнюк, М. Вінграновський, І. Дзюба, Н. Світлична, В. Стус та ін. Це було молоде покоління творчої молоді, яка активно заявила про себе у другій половині 1950-х років виступами за відродження духовності,

І ось на це холодне згарище, де вже навіть попіл розвіявся за вітром, прийшли шістдесятники [...] прихід їх був епохою. Бо вони повернули втрачену вагомість словам і поняттям, заставили повірити у реальність духовного світу [...] Маленький гурт людей розбризкував іскри на цілу Україну, і де вони падали, одразу танув довголітній лід байдужості [...] кінець льодовиковому періоду на Україні [...]. Ера Великого страху минула.

В. Мороз, «Серед снігів»

Розділ 4. Розвиток української політичної думки у другій половині ХХ – на початку ХХІ століть

традицій, мови та культури українського народу, свободу позаідеологічного творчого виявлення, проти спотворення української історії та сучасності, імперської політики комуністичної партії, проти незаконних арештів і переслідування за ідеологічні переконання і под.

Насамперед завдячуючи активній діяльності І. Дзюби, Є. Сверстюка й І. Світличного (Клуб творчої молоді м. Києва) до письменників приєдналися інші київські митці, зокрема художники А. Горська, Г. Севрук, Л. Семикіна, Г. Зубченко, Г. Якутович, Г. Гавриленко, та кіно- і театральні діячі Л. Осика, С. Параджанов, І. Миколайчук, Л. Кадирова та ін. Згодом вони розширили контакти зі своїми однодумцями в Івано-Франківську (Д. Гриньків, І. Шовковий), Тернополі (С. Сопеляк, М. Мармус), Дніпропетровську (І. Сокульський, Г. Приходько), Львові (подружжя Калинців, М. Осадчий, Я. Микитка, З. Попадюк, Л. Старосольський, С. Шабатура), Харкові (А. Здоровий, І. Кравців), Черкасах (К. Матвіюк, Б. Чорномаз), Одесі (Н. Строката, О. Різників) та ін.

До творчої молоді приєдналися правозахисники та національно-політичні діячі: Л. Лук'яненко, В. Чорновіл, Ю.-Б. Шухевич, І. Гель, Я. Лесів, М. Джемільов, брати М. і Б. Горині та ін. Відтак особливістю українського дисидентського руху стала його поступова еволюція від культурно-просвітницьких до політико-державницьких, правозахисних і релігійних вимог.

2) *Правозахисне (демократичне) дисидентство* на чолі з М. Руденком представлене в УРСР Українською Гельсінською Групою зі сприяння виконанню Прикінцевих положень Гельсінських угод, підписаних СРСР у 1975 році. Його учасники вимагали неухильного дотримання законності, розширення прав і свобод людини, втілення ідей гуманізму тощо (О. Бердник, П. Григоренко, І. Кандиба, О. Мешко, О. Тихий, Н. Строката-Караванська та ін.).

3) Представники *національно-самостійницького дисидентства* входили до Об'єднаної партії визволення України (1953–1958), Українського національного комітету (1957–1961), Українського національного фронту (1964–1965) і виступали за державницьку незалежність України, право народів на самовизначення, проти шовінізму тощо (І. Дзюба, С. Караванський, В. Мороз, В. Чорновіл, С. Хмара, Л. Лук'яненко, М. Косів та ін.).

4) Особливістю українського дисидентського руху стало тісне поєднання політичних і національно-державницьких вимог із релігійними питаннями. Учасники *релігійно-орієнтованого дисидентства* боролися за визнання свободи совісті, зокрема за відновлення українських церков – греко-католицької та автокефальної православної, а також за свободу діяльності протестантських спільнот, звільнення та реабілітацію засуджених за релігійні переконання, реєстрацію церковних громад, вільне здійснення релігійних обрядів (Г. Вінс, І. Гель, В. Романюк, Й. Тереля, Й. Сліпий та ін.).

На початку 1980-х років дисидентський рух у СРСР, зокрема в Україні, почав згортатися. Переважно завдяки ідеологічно-адміністративним переслідуванням, ув'язненням та еміграції найактивніших його членів.

24.2. Українські шістдесятники – представники культурно-просвітницького дисидентства (В. Стус, В. Симоненко, І. Світличний)

24.2.1. Антирадянські мотиви творчості В. Стуса

Василь Стус
(1938–1985)

Василь Стус – український поет, громадський діяч та активний учасник дисидентського руху 60–80-х років. Його політичні погляди викладені у працях «З таборового зошита» (1982), «Лист до Президії Верховної Ради СРСР» (1976), «Я обвинувачую» (1975), у численних віршах і у листах до родини.

Основна ідея поезії Стуса – збереження людської гідності та боротьба проти свавілля радянського режиму. Він критикує політичний устрій УРСР і СРСР загалом, звинувачуючи радянську владу в порушенні прав та свобод людини. Політика радянської влади, на думку поета, – антигуманна, що проявляється в обмеженні основних свобод людини, які є невід’ємними атрибутами демократії: свобода слова, свобода совісті та свобода пересування. Порушенню свободи сло-

ва сприяє високий рівень цензури, свобода совісті підлягає переслідуванню відповідно до державної політики наукового атеїзму, відсутність паспортів у сільського населення обмежує свободу пересування значної кількості населення.

У вірші «У Мар’їнці стоять кукурудзи» (1963) поет критикує курс влади на державну експлуатацію народу. У листі-зверненні «Я обвинувачую» Стус зазначає, що система репресій у СРСР набула державної політики, яка фальсифікує факти задля приховування злочинів режиму. Підкреслюючи фіктивний характер політики «розвінчування культу Сталіна», у вірші «Критикам Сталіна» (1961) Стус зазначає, що для демократизації політичного режиму замало лише критики вождя, потрібно усунути від влади всіх прихильників режиму.

У віршах «За літописом самовидця» (1963) та «Сто років, як сконала Січ...» (1963) Стус проголошує трагедією українського народу відсутність державності та наявність пасейстичної віри, яка позбавляє агресивності у захисті національних інтересів. Основне завдання українського народу – це відкрита боротьба за свою гідність і незалежність.

Водночас Стус додає, що Україна не готова до консолідованої боротьби через відсутність єдиного руху опору та «святого» патріотизму. Зразком боротьби за свої права та національний розвиток для українського народу та інших народів СРСР, на думку Стуса, могли б бути поляки, які виступили проти свавілля режиму В. Ярузельського.

Я боровся за демократизацію – а це оцінили як спробу звести наклеп на радянський лад; мою любов до рідного народу, занепокоєння кризовим станом української культури закваліфікували як націоналізм...

В. Стус, «До Президії Верховної Ради СРСР»

Психологічно ми, українці, близькі, може, найближчі до польської натури, але в нас нема головно-го – святого патріотизму, який консолідує поляків.

В. Стус, «З таборового зошита. Запис 12»

Аналізуючи можливості аналогічних рухів у СРСР, поет виокремлює їх два основні типи – *національно-патріотичний* і *профспілковий*. Однак національно-патріотичний навряд чи матиме успіх, адже його основою має бути національна інтелігенція, яка була знищена у республіках СРСР ще у 20–50-х роках ХХ століття. Тому найефективнішим шляхом захисту прав людини та покращення соціальних умов життя є профспілковий рух, позаяк він висуває універсальні вимоги, які охоплюють усі прошарки населення: право на житло, на нормальні виробничі умови праці та гідну зарплатню.

Діяльність Гельсінської групи Стус називає незрозумілою широким масам «вищою математикою», «боягузливо-респектабельним рухом», приреченим на поразку без підтримки населення та чіткого проекту реформування політичного режиму СРСР. Цей рух не висуває жодних соціальних і політичних вимог, а займається лише одиничними випадками. Така поведінка призвела до поширення серед радянських дисидентів «соціального песимізму».

У своїх записах Стус приділяє значну увагу становищу «сучасної» української інтелігенції та її ролі у національному розвитку. Поет наголошує, що державна політика СРСР не дає можливості розвиватися національним культурам республік СРСР. Формальний характер розвитку національних культур призведе лише до міфологізації минулого та формування меншовартості народів щодо титульної «російської» нації. В Україні відсутність інтелігенції, її переслідування та цензура історичної пам'яті вже призвели до створення квазінаціональної культури, яка характеризується провінціалізмом і сервілізмом (рабською догідливістю).

Отже, основними політичними ідеями Стуса є реформування держави на демократичних засадах, боротьба українського народу за незалежність, звільнення від рабської психології, відродження української інтелігенції як необхідної умови формування українського народу як політичної нації.

24.2.2. Поєднання прорадянської ідеології та демократичних ідей у політичних поглядах В. Симоненка

Василь Симоненко – український письменник, публіцист, журналіст. Основні праці: щоденник «Окрайці думок» (1962–1963), «Листи до Івана Світличного» (1962–1963), статті «Наша рідна Вітчизна» (1962), «Народ – найвищий суддя. (Нотатки учасника ІV пленуму Спілки письменників СРСР)» (1963), вірші «Крізь століття» (1955), «Завжди ми, Росіє, з тобою» (1956), «Порада товаришеві з КДБ» (1959), «В букварях ти наряджена і заспідничена...» (1961), «Україна, п'ю твої зіниці...» (1961), «Злодій» (1962), «Де зараз ви, кати мого народу?» (1962), «Ти знаєш, що ти – людина» (1962), «Курдському братові» (1963), «Маленьке не смішне» (1963), «Некролог кукурудзяному качанові, що згнів на заготпункті» (1963).

Політичні погляди Симоненка – це синтез ідеологічної прорадянської позиції та

Василь Симоненко
(1935–1963)

демократичних ідей, що пояснюється своєрідною двоїстістю його творчості, адже як поет він захищав романтизовані принципи плюралізму, свободи слова, рівності, а як журналіст газети «Молодь Черкащини» висвітлював офіційну ленінську концепцію розвитку. Зокрема, у 1962 році були написані «Наша рідна Вітчизна» – ода Жовтневій революції й радянській владі та «Де зараз ви, кати мого народу?». Відтак, серед політичних ідей Симоненка можна виокремити два напрями – *радянський* і *демократичний*.

Радянський напрям представлений поезією 1950-х і публіцистикою 1960-х років. Основною метою радянського суспільства Симоненко вважає побудову комунізму за допомогою класової боротьби, авангардом якої є комуністична «Ленінська» партія. Поет стверджує, що Жовтнева соціалістична революція була не тільки вибухом народного гніву та ненависті проти експлуататорів, а й проявом народної любові до Батьківщини. Велику увагу він приділяє питанню дружби та братерства народів СРСР у боротьбі за комунізм. Серед усіх республік письменник особливо виокремлює Росію та підкреслює її нерозривний зв'язок із Україною, зумовлений низкою історичних, культурних і географічних чинників.

Демократичний напрям його творчості охоплює такі проблеми, як критика радянського політичного режиму, гуманізм і боротьба з шовінізмом як деструктивним явищем суспільства. У віршах «Злодій» і «Некролог кукурудзяному качанові, що згнів на заготпункті» Симоненко критикує політичний режим СРСР за фальсифікацію ідеї рівності. Він звертає увагу на панування нерівності між міським і сільським населенням. Нерівність проявляється у системі колгоспів, коли селянин не може користуватися результатами своєї праці, в обмеженні свободи пересування у зв'язку з відсутністю паспортів. Симоненко підкреслює високий рівень бюрократизації державного

апарату, що негативно впливає на політичний курс на місцях. Наслідуючи італійського філософа епохи Відродження Дж. П. делла Мірандолу, письменник проголошує гідність людини найвищою цінністю у суспільстві. Любов до життя та свобода – головні русійні сили людини. У вірші «Курдському братові» поет закликає до жорсткої

*З гнобителем не житимеш у згоді:
Йому «панять», тобі тягнути віз.
Жиріє з крові змучених народів
Наш ворог найлютіший – шовінізм.
В. Симоненко, «Курдському братові»*

боротьби з імперським шовінізмом і його прихильниками, які є найбільшою перешкодою національного розвитку будь-якого народу.

Відтак, у своїх творах Симоненко порушує типові для періоду відлиги питання розвитку таких демократичних цінностей, як свобода слова, право на гідне життя та вільне пересування, рівність можливостей і под.

Дружба і братерство народів, об'єднаних у велику співдружність соціалістичних націй – одна з головних і суттєвих рис радянського патріотизму. Пліч-о-пліч сини радянських народів добували і захищали в боях свободу, пліч-о-пліч ідуть вони до світлої вершини людських сподівань – комунізму.

В. Симоненко, «Наша рідна Вітчизна»

24.2.3. Концепція політичного етичного спротиву І. Світличного

Іван Світличний – відомий український поет, перекладач, літературознавець, публіцист, правозахисник, один із лідерів українського руху опору 60–70-х років. Основні праці: «Відкритий лист М. Бажану» (1974), поеми «Мефісто-Фауст» (1973), «Я – дисидент» (1977), «Три свободи» (1977), «Курбас» (1977), «У епоху Реставрації» (1977), «Люблю Вітчизну...» (1977), переклади П.-Ж. Беранже «Стій, або система тлумачення» (1970) та «Божевільні» (1970).

Іван Світличний
(1929–1992)

Політичні ідеї Світличного охоплюють проблематику дотримання основних прав і свобод людини у СРСР. Він зазначає, що наявність конституції не гарантує її виконання, адже все залежить від того, як трактувати правові норми. Світличний аналізує проблеми свободи слова та державної цензури. Маніпулювання влади засобами цензури висвітлені у віршах «Стій, або система тлумачення» та «У епоху Реставрації», а тенденції до обмеження людської свободи – у поемі «Три свободи».

Відповідні статті конституції, і згадані вище статті кодексів сформульовані так, що їх можна трактувати і як вислів найширшої демократії, і як вибір найжорстокішої реакції – все залежить від того, хто трактує, як трактує, для чого трактує. Все це одне робить конституцію не гарантом прав і свобод, а предметом політичних спекуляцій для тих, хто має змогу й охоту спекулювати – звичайно ж, «в інтересах соціалізму».

І. Світличний, «Відкритий лист М. Бажану»

що, байдуже як» / «мета – ти сам, мільйони – засіб».

Екзистенціальний сенс буття дисидента як ідеалу спротиву та боротьби описаний у поемі «Я – дисидент». Світличний розкриває образ дисидента як втілення основних моральних принципів людства – любові, доброти, справедливості, мужності, чесності та вірності своїм переконанням; дисидент жертвує своїм добробутом та свободою заради збереження внутрішньої незалежності. Ненасильницький спротив поет називає єдиним шляхом боротьби. Він проявляється у двох формах – написання пети-

Світличний із етичної точки зору розглядає питання виживання особистості в умовах жорсткого авторитарного режиму та шляхи внутрішнього та зовнішнього спротиву. Поет аналізує радянські реалії крізь призму «категоричного імперативу» І. Канта¹. У поемі «Мефісто-Фауст» він звертає увагу на нівелювання людського життя у тоталітарному суспільстві, де мільйони людей виступають лише засобом досягнення цілей. Основний принцип влади, на думку поета, полягає у тому, що вона намагається реалізувати свою політику будь-якими засобами – «важливо

¹ Категоричний імператив – фундаментальний моральний принцип філософії І. Канта: «дій так, щоби завжди ставитися до людей і до себе також – як до мети і ніколи – лише як до засобу», тобто розуміння інших людей як мети, а не як засобів її досягнення.

цій до органів державної влади та голодування. Останнє, на думку Світличного, найефективніше в умовах радянського політичного режиму.

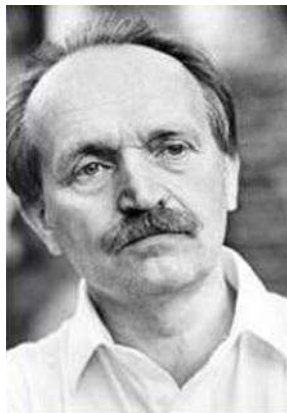
Відтак Світличний формулює концепцію політичного етичного спротиву тоталітарному та партократичному режиму Радянського Союзу. Основними його принципами він визначає гідність людини, ненасилля та свободу.

*Ви любите у тих спектаклях грати?
Я – ні. Я дисидент, сиджу, крізь ґрати
Дивлюсь, дивуюся і веселюсь.*

І. Світличний, «Я – дисидент»

24.3. Політичні погляди представників українського національно-самостійницького напрямку (В. Чорновіл, Л. Лук'яненко, С. Хмара, І. Дзюба)

24.3.1. Державницька доктрина В. Чорновола

В'ячеслав Чорновіл
(1937–1999)

В'ячеслав Чорновіл – один із засновників національно-визвольного дисидентського руху в Україні, який за національно-визвольну та правозахисну діяльність був тричі ув'язнений і перебував у неволі 17 років. Чорновіл – засновник і головний редактор підпільного часопису «Український вісник», політичний діяч, публіцист, Народний депутат України (1990–1999), голова Народного Руху України, кандидат у Президенти України на виборах 1991 року, лауреат Міжнародної журналістської премії ім. Н. Томаліна (1975), Державної премії України ім. Т. Шевченка в галузі публіцистики (1996) за документальні дослідження «Правосуддя чи рецидив терору» (1966) і «Лихо з розуму (Портрети двадцяти “злочинців”» (1967), книгу «Хроніка таборових буднів» (1976). За визначний особистий внесок у національне відродження України, послідовне відстоювання ідеї побудови незалежної Української держави, активну і політичну діяльність посмертно удостоєний

Героя України з орденом Держави (2000).

Чорновіл – ініціатор проголошення «Декларації про державний суверенітет України» (16.07.1990) та «Акта проголошення Незалежності України» (24.08.1991).

У творі «Лихо з розуму (Портрети двадцяти “злочинців”» Чорновіл засвідчував, що тоталітарна радянська система незмінна, вона є антилюдяною й антидемократичною, доводив, що конституційні права людей, народів і союзних республік є фікцією.

У контексті боротьби за українську національну незалежність політик гостро порушував мовне питання, позаяк мова є однією з необхідних основ існування нації, без якої національна спільнота може припинити своє існування. Тому збереження і плекання мови вважав одним із основних завдань національно-визвольного руху. Він різко критикував представників української інтелігенції, які не хочуть вивчати

Розділ 4. Розвиток української політичної думки у другій половині ХХ – на початку ХХІ століть

рідну мову, спілкуватися нею в родині, навчати дітей, передплачувати україномовні друковані видання тощо. Саме відмова еліти від користування рідною мовою нега-

Щоб поставити народ на коліна, треба відняти в нього мунуле або ж перекрутити його. В. Чорновіл, «Корифеї українського театру»

тивно впливає на розвиток народу, відкидаючи його від світового цивілізаційного поступу.

У творі «Борис Грінченко на ниві народної освіти» (1963) Чорновіл акцентував увагу на важливості існування рідномовних шкіл, доводив, що найкращий результат у навчанні дітей можна отримати лише навчаючи їх рідною, материнською мовою. Недарма у

СРСР існувала стійка тенденція до зменшення кількості україномовних шкіл, ненормальне становище освітньої сфери підрадянської України, цілеспрямована політика русифікації. Долаючи перешкоди, українці повинні відкривати власні школи з викладанням українською мовою, а зміст навчальних дисциплін мав би, наголошував Чорновіл, відповідати національному виховному ідеалу, позаяк навчання і виховання на основі інонаціональних систем призводить не тільки до денаціоналізації, а й до деморалізації вихованців.

Велику увагу політик приділяв необхідності вивчення історії свого народу, що сприяло б формуванню національної свідомості, гордості за своїх предків і свою Батьківщину. Саме тому, наголошував Чорновіл, поневолювачі й не допускали викладання правдивої української історії, багато історичних подій або замовчувалися або фальсифікувалися, особливо у частині україно-російських відносин. Так, «теорію» про етнічну єдність Київської Русі, про спільну «колицку» і мову він називав псевдонауковою.

Для посилення національної єдності серед українців Чорновіл важливе значення надавав релігії, традиціям, святкам, пам'ятникам і символам.

Чорновіл доводив, що СРСР – це колонізаторська держава на зразок Російської імперії, що поневолює українців. У «Заяві до Голови Президії Верховної Ради УРСР» (1978) Чорновіл наголошував, що у межах СРСР національне питання вирішувалося за допомогою колючого дроту й моральних убивств. Будь-який устрій, ґрунтований на гнобленні однієї нації іншою, в якій би новітній формі цей гніт не ховався, суперечить людській природі та має бути знищений.

У «Зверненні до Комітету прав людини ООН, Міжнародної Амністії, Комітету за вільний світ, Гельсінських груп США й інших країн» (1981) Чорновіл вказував на причини застосування масового

переслідування інакodomства в Україні: «Пробудження українського народу – найбільшої бездержавної нації СРСР – панічно бояться, Україну як найбагатшу частину держави бояться втратити. Тому вже десятки років опускається на наші голови кривавий меч «пролетарського інтернаціоналізму» (читай – воюючого радянського шовінізму). Тому й лякають сусідів і наших власних обдурених міщан жупелом «українського буржуазного націоналізму», під який механічно підганяють кожний

Для мене й для нас усіх націоналіст – це патріот своєї Батьківщини. Це людина, яка понад усе любить свою Батьківщину, нашу Україну, яка понад усе хоче добра для неї.

В. Чорновіл, «Про націоналізм жертвний і націоналізм кар'єрний»

прояв національної самосвідомості – від нетрафаретних висловів про любов до рідної землі, рідної мови й культури до спроб осмислити справжнє місце українського народу в сім'ї народів світу».

У «Відкритому листі Генеральному секретареві ЦК КПРС Горбачову М. С.» (1987) Чорновіл акцентував, що національне питання має вирішуватися всебічно, зокрема завдяки: розширенню прав союзних республік у політичному, економічному та культурному житті; поверненню національним мовам у повному обсязі державних і громадських функцій; проведенню роботи з ліквідації «білих плям» історії, що передбачає реабілітацію членів національного руху 1940–1950-х років, жертв репресій 1960–1970-х років тощо; усуненню із вжитку тези про злиття націй як такої, що сприяє русифікації; ліквідації утисків із питань релігії; засудженню голодомору в Україні 1932–1933 років як найганебнішого організованого радянським комуністичним режимом геноциду української нації, внаслідок якого народ втратив лю-

Нам потрібна не реінтеграція в Російську імперію, яку нам нав'язують зі Сходу, а інтеграція в Європу, у повноцінні члени європейського співтовариства. З цього погляду ми вітали б перетворення НАТО на систему колективної безпеки цілої Європи і підтримуємо ідею поступового розширення меж НАТО.

В. Чорновіл, «Пульс української незалежності»

турному житті; поверненню національним мовам у повному обсязі державних і громадських функцій; проведенню роботи з ліквідації «білих плям» історії, що передбачає реабілітацію членів національного руху 1940–1950-х років, жертв репресій 1960–1970-х років тощо; усуненню із вжитку тези про злиття націй як такої, що сприяє русифікації; ліквідації утисків із питань релігії; засудженню голодомору в Україні 1932–1933 років як найганебнішого організованого радянським комуністичним режимом геноциду української нації, внаслідок якого народ втратив лю-

дей більше, ніж у Другій світовій війні. Геноцид Чорновіл ставив у один перелік із фашистськими злочинами.

Важливе значення Чорновіл надавав національному питанню, підтримуючи ідею рівних прав і обов'язків представників національних меншин із етнічними українцями, пропагував ідеї національно-культурного самовизначення, національно-культурної (а не територіальної) автономії національних меншин. Відродження української нації як в етнічному, так і в політичному розумінні він убачав у неминучому творенні єдиного українського політичного тіла, що ґрунтуватиметься на традиціях державотворчого етносу та рівноправному представництві національних та етнічних спільнот.

У царині зовнішньої політики уже незалежної України Чорновіл наголошував на основних завданнях України: необхідність остаточно припинити членство в СНД, позаяк це посилює вплив Росії на Українську державу і нічого, крім національного приниження, не дає; будувати стосунки з колишніми республіками СРСР Чорновіл пропонував тільки на двосторонній основі; інтеграція у світове співтовариство та остаточно утвердження України у світі як європейської держави.

24.3.2. Антиколоніальні ідеї Л. Лук'яненка

Левко Лук'яненко – український націоналіст, дисидент, адвокат, засновник у 1958 році підпільної націоналістичної організації «Українська робітничо-селянська спілка», співзасновник і очільник Української Гельсінської Групи, провідний громадсько-політичний і державний діяч незалежної України, письменник, народний депутат України трьох скликань, автор «Акта про Незалежність України», Герой України з врученням ордена Держави (2005), лауреат Національної премії України імені Тараса

Левко Лук'яненко
(нар. 1927)

Шевченка (2016). Нагороджений медаллю «Борець за волю України ім. Св. Володимира», орденом Ярослава Мудрого V ступеня. За національно-визвольну діяльність і переконання перебував в ув'язненні 26 років.

Лук'яненко – автор низки праць: «Розширений проект програми Української Робітничо-селянської спілки (УРСС) (1959), «Нотатки учасникам 1-ої наради Спілки боротьби за демократію» (1960), «Зупиніть кривосуддя!» (1977), «Меморандум № 8» (1977), «Звернення до ООН Українського національно-визвольного руху в справі української самостійності» (1979), «Що далі?» (1989), «Не дам загинути Україні» (1994), «Національна ідея і національна воля» (2003), «Вірю в Бога і в Україну» (2007), «За українську Україну. Цивілізаційний вибір України» (2009), «До історії Української Гельсінської Спілки» (2010), «Сповідь у камері смертника»

(2011), «Від хохла до українця» (2014), численних брошур і статей.

У «Розширеному проекті програми Української робітничо-селянської спілки (УРСС)» Лук'яненко наголошував, що справа утворення самостійної України вирішуватиметься всім українським народом. Але, на думку автора, в державі, де немає свободи слова, свободи друку, свободи зборів і под., де неможливе демократичне об'єднання людей у політичні партії, де наскрізь панує примус і сваволя – у такій державі, перш ніж ставити питання про вихід України з Союзу, неминуче повинно бути поставлене завдання завоювання демократичних свобод – не паперових прав на демократичні свободи, які є в Конституції СРСР, – а реальної можливості користуватися демократичними правами і свободами. Отже, мета окресленого автором етапу боротьби полягає: «в завоюванні демократичних свобод, необхідних для організації всього українського народу на боротьбу за утворення своєї незалежної національної держави». Лук'яненко визначає методи досягнення цієї мети – мирні, конституційні.

Лук'яненко звертав увагу на проблему інакодумства в СРСР, на її загостренні, а також що вона стала проблемою міжнародною. В праці «Меморандум № 8» автор зазначає: «Інакодумці (із-за критичного складу свого розуму) помічають суперечності, звертаючи на них увагу, сприяють прогресові суспільства. Наявність інакодумства – благо для народу, бо в тому суспільстві, де правителям вдалось його ліквідувати, наставала стагнація безпросвітною нуждою мільйонів». Автор зазначає, що інакодумці – не вороги радянської влади; вони вороги незаконного обмеження демократичних і національних прав і вольностей.

Як автор «Звернення до ООН Українського національно-визвольного руху в справі української самостійності», він порушував питання перед демократичними державами щодо реєстрації України як колонії Російської імперії, яка існує у формі т. зв. СРСР і вжиття заходів звільнення України від російської окупації, під час якої українці зазнають небаченої національної руйнації. Ця передісторія національного лиха почалася, як писав Лук'яненко, не з доброї волі українського народу, а внаслідок збройної перемоги Росії над Україною, що призвело до фізичного винищення національно свідомої інтелігенції.

Лук'яненко розкриває неправдивість колоніальної пропаганди Росії, розвінчує фальшиві ідеї про нібито справедливе вирішення національного питання і в праці *Тривалість переходу постколоніального й християнізованого стану до нового ідеалу й духовності залежить від успіхів додання рабських понять і звичок та засвоєння синами України рис вільної людини Великої Країни українців-русичів.*

Л. Лук'яненко, «Від хохла до українця»

«Звернення до ООН ...» б'є на сполох: «Ми не могли протиставити цій брехні своє національне слово, бо ми перед світом німі. Ми давно вже німі. Вже третє сторіччя українці німі. Окупанти відібрали від нас мову. Вони заперли живе слово в тюрму, а твори духовних отців нації замкнули в цензорських сейфах, і самі промовляють від імені українців, і світ чує тільки їхній голос». На переконання автора, звернення до всесвітнього політичного форуму державних націй зареєструвати Україну як росій-

ську колонію допоможе звільнитися від накиненої окупації.

На думку Лук'яненка, в СРСР існував жорстокий диктаторський режим, за якого будь-яке волевиявлення народу було неможливе. Зasadничий принцип міжнародного права – право розпоряджатися своєю долею – для українців упродовж усього періоду російської влади не мав жодної чинності. Декларація про надання незалежності колоніальним народам і країнам, Заключний акт Гельсінської наради (розділ VII), Міжнародний пакт про громадянські права та інші були лише насмішкою над реальним колоніальним становищем України: українська нація не мала своїх органів державної влади, позбавлена політичного суверенітету, а Верховна Рада УРСР за джерело влади мала волю ЦК КПРС із центром у Москві – за межами України та волі українського народу.

У праці «Звернення до ООН ...» автор стверджував, що всупереч національним інтересам Україна включена до російської політичної системи з її імперіалістичними прагненнями до світового панування. Лук'яненко наголошував, що Україна не мала своєї армії і що: «митрополія мобілізує нашу молодь до імперської армії, спрямовує її абсолютну більшість служити далеко від рідного краю для зручності асиміляції та ідеологічної обробки в дусі своєї загарбницької ідеології».

У праці новітнього періоду творчості «Від хохла до українця», яка була написана після Революції Гідності, Лук'яненко відкрито наголошує, що комуністична стадія панування Московської імперії над Україною – це на-самперед боротьба українців за свою незалежність проти сатанинського намагання московитів очистити Україну від українців для власного заселення. Політик критикує пропагандистські московські міфи про три «братські» народи – українців, білорусів і росіян-московитів – які використовувалися для виправдання окупації й асиміляції українців та білорусів. Московіти – це не слов'яни, а угрофінотатарське населення, а тому його родичі – на сході. При цьому трьохсотлітнє панування московської азійщини не змінило український європейський дух на азійський. Вимога твердого закону, небажання підкорятися диктаторові, на відміну від прагнення московитів мати жорсткого президента-царя – суть світогляду українців і основна відмінність між Європою й Азією. Відтак, Україна і Московщина – це два протилежні світи. Глибинні інстинкти московитів – не виробляти нове: посіяти, доглянути й зробити, а вловити,

Українська ідея – це осмислене українство... Це свідоме утвердження нації у всіх проявах її етнічної сутності.

Л. Лук'яненко, «Національна ідея і національна воля»

Розділ 4. Розвиток української політичної думки у другій половині ХХ – на початку ХХІ століть

вбити й спожити готове. Саме вони сформували їхню національну долю так само, як долю українців – хліборобська виробничо-творча вдача. Глибинна сутність національного духу та психологічних установок двох народів абсолютно різні: московіти прагнуть не виробляти, а загарбати і споживати чуже, а українці – творити власними руками своє добро.

На переконання Лук'яненка («Українська ідея і національна воля»), Московщина діяла та діє у цілковитій відповідності своїй хижій загарбницькій природі та генетичному коду, тому безперспективно вимагати від неї переходу до мирного співжиття зі своїми сусідами навіть під тиском. Водночас від українців не можна вимагати покірного переходу на московство, позаяк інстинкт національного самозбереження постійно відтворює ідею незалежності України, яка в душах українців існувала завжди і час від часу проявлялася у зовнішніх діях. Так українці йдуть своїм, закладеним у їхніх генах шляхом.

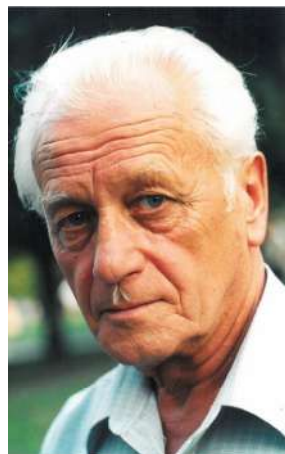
За твердженням політика, український національний ідеал щодо внутрішнього політичного статусу полягає в глибокій відданості демократичним принципам у всіх сферах життя із забезпеченням реальних можливостей вільної гри різних політичних партій і сил, свободи економічної, професійної, культурної діяльності та в проведенні політики миру і літературних та інших обмінів із усіма країнами, піднесення ваги України в прогресивному русі світової спільноти до дедалі повнішого забезпечення духовних і матеріальних потреб, віри в людину як найвищу вартість на Землі.

Лук'яненко зазначає, що сукупність українців становитиме націю тільки тоді, коли буде усвідомлення пов'язаності долі окремої особи з долею всієї нації. Питання нації передбачає певний рівень державницького мислення з певним (принаймні для освічених українців) почуттям особистої відповідальності за долю нації. При цьому знання національної історії, історичність мислення – основний складник у формуванні державницького світогляду.

24.3.3. Критика радянського імперського режиму С. Хмарою

Степан Хмара – активіст українського національно-визвольного руху. За політичну й правозахисну діяльність був заарештований (1980) КДБ і засуджений до 7 років ув'язнення у таборах суворого режиму та на 5 років заслання. Народний депутат України трьох скликань (I, II, IV), Герой України (2006) із врученням ордена Держави за визначні особисті заслуги у боротьбі за відродження незалежності Української держави, відданість ідеалам свободи та демократії.

Хмара є автором статті 17 Конституції України про недопущення розташування іноземних військових баз на території України та співавтор статті 10 Конституції України про державний статус української мови. Також його перу належать праці: «Часткове співробітництво і спритна дипломатія» (1973), «Етноцид українців у СРСР» (1974), «Генеральний погром» (1974), «Україна в промені Христового світла» (1988), «За справедливу Україну» (1999) та ін.

Степан Хмара
(нар. 1937)

Особливість совецького колоніалізму полягає в тому, що поряд із економічною кабалою він приділяє не меншу увагу духовному гнітові, мета якого – запланована русифікація, яка, на думку кремлівських мудреців, повинна привести до повного етноциду неросійських народів.

С. Хмара, «Етноцид українців в СРСР»

У праці «Етноцид українців у СРСР» Хмара наводить дані демографічної статистики, які свідчать, що окупаційна радянська влада широко застосовувала методи фізичного знищення українського народу як на Сході (20–30-і роки), так і на Заході (40–50-і роки ХХ століття) України, але цей метод не виправдав сподівань загарбників. Дослідник звертає увагу, що русифікаторська політика окупантів особливо посилилася після ХХІV з'їзду КПРС (1971), коли керівництво партії вдалося до інших механізмів ліквідації українського народу – денационалізація з одночасною русифікацією, зокрема використовуючи метод розведення та замороження української нації. Останній полягав у тому, що з економічним підйомом вагому роль у духовному житті почали відігравати міста, а відтак через їх насильницьку русифікацію великодержавні шовіністи намагалися проводити антиукраїнську політику: під прикриттям міжнародної допомоги українцям і гасел про непримиренну боротьбу з проявами українського націоналізму українські міста за рахунок еміграції з Росії заселялися нелімітованою кількістю росіян. Їм гарантувалося привілейоване становище, а українські міста набували російського обличчя.

У світлі національного колоніалізму Хмара у праці «Етноцид українців у СРСР» критикує непримиренне ставлення партійних ідеологів до «застарілих національних традицій і звичаїв», яким вони заперечували саме існування окремих народів (ця теза не поширювалася на російський народ). Він наголошує, що так влада відкидала те, що народи надбали протягом століть, вдихаючи суспільну мудрість десятків і сотень поколінь, тобто ті специфічні особливості кожного народу, без яких неможливе його існування як національної індивідуальності. Натомість Кремль створив чергову байку про «нову історичну спільність – радянський народ». Однак, кому потрібне «це абстрактне покривало, під яким ховається російський шовіністичний хребет»?

Одним із аспектів зацікавлення Хмари стало національне питання у контексті міжнародної політики. У праці «Часткове співробітництво і спритна дипломатія» він критикував американського президента Р. Ніксона за економічну допомогу СРСР без акцентуації на вимогах до радянського уряду надати права та свободи народам Радянського

Важливим напрямом ідеологічної опозиційної роботи Хмари стало викриття національної більшовицької політики, яка фактично передбачала планомірний етноцид неросійських народів у СРСР. За допомогою низки фактів він обґрунтовує неправомірність твердження радянських ідеологів, що національне питання в СРСР розв'язане, а національної проблеми не існує. Він доводить, що радянський режим – це диктатура у формі соціал-фашизму.

Український народ за довгу свою історію не завоював ні клаптика чужої території, не зробив жодної спроби досягнути на свободу своїх сусідів, в умовах жорстокого поневолення зумів створити самобутню культуру, вніс свій посильний вклад у вселюдську скарбницю духовних і матеріальних надбань.

С. Хмара, «Генеральний погром»

Розділ 4. Розвиток української політичної думки у другій половині ХХ – на початку ХХІ століть

Союзу. Хмара констатує, що радянський (Хмара називає його «совецьким») режим від початку свого виникнення спирався виключно на терор усередині держави-імперії, а ідеологія й устрій СРСР не мають нічого спільного із соціалізмом. Характерна особливість радянського фашизму – акуратне маскування своїх цілей за допомогою гігантського пропагандистського апарату та монополії на будь-яку інформацію. Його найбільша небезпека в тому, що він приховано лицемірний, а отже – більш живучий, ніж цинічний фашизм.

Хмара стверджує, що зміцнення радянського фашистського режиму відіграло не останню роль у виникненні німецького гітлеризму. Європа, перелякана загрозою зі Сходу, не змогла відразу розгледіти та своєчасно зупинити гітлерівську потвору, сподіваючись, що саме вона зможе протистояти розповсюдженню більшовизму. Водночас радянський режим допомагав гітлеризмові запроваджувати «новий порядок» у Європі та перекроювати її карту (окупація Західної України, країн Прибалтики, напад на Фінляндію), допоки не став його жертвою. Багата й сильна Америка спостерігала, як європейські країни одна за одною ставали жертвами двох фашистських хижаків. Відтак радянський режим почасти зобов'язаний своїм зміцненням і існуванням могутній Америці, яка спорадично «підгодовувала» його економічно, що дало йому змогу набрати силу, зміцнити свою величезну імперію і перетворитися на суверенну державу у військовому значенні, залишаючись тюрмою народів.

Хмара послідовно виступає проти комуністичної ідеології, позаяк вважає, що КПРС–КПУ несуть усю відповідальність за злочини, заподіяні народів України протягом семидесяти років радянської окупації, і є головною перешкодою на шляху країни до справжньої незалежності й національно-правової держави. Будучи народним депутатом Верховної Ради УРСР, у жовтні 1990 року Хмара підготував законопроект про розпуск комуністичної партії та націоналізацію її майна.

24.3.4. Просвітницький націоналізм І. Дзюби

Іван Дзюба
(нар. 1931)

Іван Дзюба – український літературознавець, критик, дисидент, громадський діяч, Герой України (2001), академік Національної академії наук України, другий міністр культури України (1992–1994), голова Комітету з Національної премії України ім. Т. Шевченка (1999–2001).

Дзюба – автор близько 400 наукових праць, серед яких: «Звичайна людина чи міщанин?» (1959), «Інтернаціоналізм чи русифікація?» (1965), «Грані кристала» (1978), «Автографи відродження» (1986), «У всякого своя доля» (1989) та ін.

Видатним явищем у національно-визвольному русі України стала праця «Інтернаціоналізм чи русифікація?», в якій Дзюба з позиції марксизму критикував національну політику СРСР, зокрема за утиски українства. Дзюба стверджував, що національна ідея є і буде, сьогодні вона актуальна й означає повноту суверенного державного та культурного існування української соціалістичної нації, повноту її національного внеску в загальну справу миру, демократії та соціалізму.

Порушення ленінської національної політики призвело до національної кризи: втрати єдності та суверенності територій через масове переселення української людності на Сибір, Північ та ін., де вона нараховувалася мільйонами, але швидко денационалізувалася, та через масове організоване переселення в Україну росіян;

Національна справа – це справа всього народу і справа кожного громадянина: це корінний інтерес усього народу і громадянства, совість кожного з нас; вона не відсуває всіх інших справ, інтересів та ідеалів, але нерозривно з ними зв'язана, і ніхто не має права мовчати, коли бачить щось неподобне, так само як ніхто не має права затуляти вуха від тривожних голосів.

І. Дзюба, «Інтернаціоналізм чи русифікація?»

формальності адміністративного поділу й сумнівності суверенітету уряду УРСР на території України. З цієї причини та надмірної централізації – цілковитого підпорядкування всесоюзним установам у Москві – недоцільно говорити про цілісність, суверенність економічного життя української нації. Спільність історичної долі, на думку Дзюби, знищена, позаяк українська нація розсівалася по Союзу, втрачалася знання та відчуття історичної національної

традиції, історичного минулого, чому сприяла цілковита відсутність національного виховання в школі й суспільстві. Українська національна культура втримувалася у провінційному становищі та трактувалася як «другосортна», а українська мова послідовно витіснялася на другий план. Українська нація позбавлялася нормального природного приросту, властивого сучасним націям.

Дзюба заперечував ідею злиття націй у межах однієї країни, оскільки це викликає невдоволення у націй, які приречені на повільне зникнення, зведення до спільного знаменника, яким є інша, «провідна» нація. Існує величезна політична та психологічна відмінність між загальним об'єднанням людства, народів у «вселюдство», тобто між асиміляцією націй на вселюдській основі та поглинанням однієї нації іншою, асиміляцією кількох націй на базі однієї національної культури.

Антимарксистською й антисоціалістичною називає громадський діяч теорію створення єдиної «радянської нації», «радянського народу», яку застосовували для обґрунтування й виправдання широко розгорнутого процесу русифікації. На думку Дзюби, варто прагнути до розуміння неповторної цінності кожного національного життя, його невичерпних можливостей, а не до зневажливого і бездумного нехтування ними в ім'я бюрократичного «єдинообразия» та «передової русської культури».

Єдиною альтернативою націоналізму (як захисному націоналізму малих націй, так і агресивному націоналізму великих націй) Дзюба називає виховання істинного національно-інтернаціоналістського почуття та відданості своїй нації, любові й поваги до інших націй, бажання, щоб твоя нація якнайбільше прислужилася людству, зробила для нього все, на що здатна.

Дзюба засуджував украй негативне офіційне ставлення до понять «національні

Свобода і права людської особистості зв'язані щільно із свободою і правами національними, так само як гідність і самосвідомість людини зв'язана з гідністю і самосвідомістю національною, оскільки свобода, права, гідність, самосвідомість – поняття неподільні.

І. Дзюба, «Інтернаціоналізм чи русифікація?»

почуття», «національна свідомість», «національні обов’язки» українця, критикував звинувачення в «українському буржуазному націоналізмі». Красномовним є твердження автора, що: «Коли “інтернаціоналіст” нарікає на те, що якийсь “націоналіст” не поспішає в його обійми, “відгороджується”, “чіпляється” за свою окремішність, “консервує” свою культуру й мову – знаймо: його “інтернаціоналізм” – “інтернаціоналізм” російського великодержавного шовініста. Його любов – це жадова привласнити й проковтнути».

Потрібно бачити, на думку Дзюби, принципову відмінність між рівністю фактичною та формальною. У конкретних умовах СРСР, коли внаслідок історичної

Якби якийсь народ відмовився від своєї мови, це означало б, що він відмовляється від самого себе. Ясно, що такого бути не може. Історія досі не знає прикладів добровільної відмови народів від самих себе, тобто добровільного самогубства народів. Не було і не може бути такого ніколи, як не може людство хотіти самознищитися.

І. Дзюба, «Інтернаціоналізм чи русифікація?»

спадщини позиції російської нації набагато сильніші, ніж інших націй, – скільки б не проголошували рівноправність, фактично, в житті все одно складається нерівноправність силою цього фактичного переважання позицій російської нації. На думку Дзюби, єдиний вихід – компенсувати цю фактичну нерівноправність такими заходами, які формально могли б здатися «ущемленням» російської нації. Натомість робиться навпаки: в українських вузах викладання відбувається російською мовою, російська куль-

тура, книга та преса панують в Україні, фактична нерівність спостерігається майже повсюдно. Така фактична нерівність при формальній рівності неминує призводить до русифікації й є її могутньою рушійною силою. Одночасно механізм цієї нерівності є «матеріальним» механізмом русифікації. Другою – психологічною та ідеологічною – силою русифікації є російський великодержавний шовінізм.

При цьому русифікація та денационалізація інших народів, на думку Дзюби, суперечать інтересам самого російського народу. Щоб десятки націй СРСР «добровільно» відмовилися від своєї мови й національності, потрібно дуже багато, непомірно багато неправди й несправедливості, зокрема щодо історії цих народів, характеру процесів, що відбувалися, цінностей людської культури, потреб у майбутньому. Дзюба задається риторичним питанням: «Чи багаж цієї неправди й несправедливості не ляже надто гноблячим тягарем на плечі майбутніх поколінь?». Він відкрито пропонує русифікаторському насильству протиставити свободу – свободу публічного та чесного обговорення національних справ, свободу національного вибору, самопізнання, самоусвідомлення.

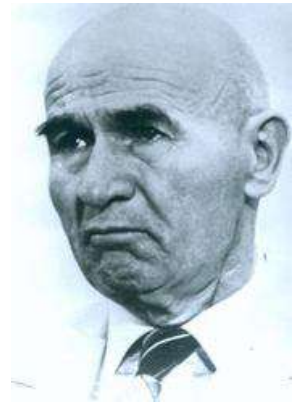
24.4. Правозахисні ідеї як синтез демократичних цінностей і лівих поглядів (П. Григоренко, М. Руденко, Л. Плющ)

Одним із наймасовіших напрямів дисидентського руху був *правозахисний*, метою якого став захист основних прав та свобод людини, проголошених у Гельсінському акті (1975). Представники руху критикували радянську владу та підтримували побу-

дову суспільства на засадах демократичних цінностей. Основними представниками правозахисного руху були *П. Григоренко, М. Руденко та Л. Плющ.*

24.4.1. Еволюція поглядів П. Григоренка: від ревізйонізму до правозахисних ідей

Петро Григоренко – генерал-майор, науковець, один із лідерів правозахисного руху СРСР. До дисидентського руху Григоренко потрапив завдяки критиці політики Л. Брежнєва та сталінізму, а також закликам до влади повернутися до класичного ленінізму, в якому вбачав майбутнє соціалізму. Основні праці: «Приховування історичної правди – злочин перед народом» (1968), «Учасникам Будапештської наради 13 лютого 1968 року» (1968), «Промова, виголошена 17 березня 1968 року на банкеті в ресторані «Алтай», влаштованому представниками кримськотатарського народу в Москві на честь 72-річчя письменника О. Є. Костеріна» (1968), «Хто ж злочинці?» (1969), «Наші будні» (1977), «До питання державної незалежності та взаємин між народами СРСР» (1979), «Виступ на прес-конференції в Мадриді 11 листопада 1980» (1980), «У підпіллі можна зустріти тільки щурів» (1981).

Петро Григоренко
(1907–1987)

Виділяють чотири основні напрями політичних поглядів Григоренка: критика сталінізму, правозахисні ідеї, проблеми реабілітації малих народів, питання державного устрою СРСР.

У праці «Учасникам Будапештської наради 13 лютого 1968 року» правозахисник відмічає глибоку ідеологічну кризу в країнах соціалістичного табору, основною причиною якої вважав невизначеність семіотики

Вийшло, що досвід побудови суспільства, про яке мріяли кращі мислителі людства, в успіху якого були зацікавлені найширші маси трудящих всього світу, було віддано до рук купки «жерців від комунізму», які «священнодіяли» десь за зачиненими дверима, видаючи будь-який із отриманих ними результатів за вище досягнення людського генія.

П. Григоренко, «Учасникам Будапештської наради 13 лютого 1968 року»

основних понять марксизму-ленінізму, що неминуче призводить до інтерпретації комунізму. Характеризуючи основні досягнення радянської влади, серед яких індустріалізація, усупільнені форми власності, високо механізоване сільське господарство, доступність освіти, науки та медицини, Григоренко наголошує на методах, якими їх було досягнуто: насилля, цензура, реакційний ізоляціонізм і гіпер-бюрократизм, що свідчить про неправомірність сталін-

ської політики, яку продовжив Л. Брежнєв.

На думку Григоренка, уся практика СРСР не мала нічого спільного з марксизмом-ленінізмом і вела комуністичну ідею до загибелі:

- *по-перше*, створений Сталіним устрій не міг бути продуктивніший за капіталізм, а тому не заслуговував на існування;

Розділ 4. Розвиток української політичної думки у другій половині ХХ – на початку ХХІ століть

- *по-друге*, Радянська країна не зруйнувала державу для побудови чогось нового, а лише вдосконалила механізми «придушення» населення;
- *по-третє*, була ліквідована демократія, а комуністична партія зі самостійної політичної одиниці трансформувалася у «партію – придаток лідера» – спочатку Сталіна, а пізніше Брежнєва.

Для порятунку та повернення до комунізму правозахисник пропонує такі кроки:

- очищення комуністичної ідеології від сталінізму шляхом ревізійнізму помилок минулого;
- повернення «здорового» критицизму щодо членів партії та комуністичних партій інших країн;
- відкрите засудження політики КПРС як політики антисоціалістичної, суперечливої корінним ідеям марксизму-ленінізму;
- надання міжнародного характеру внутрішнім дискусіям шляхом відкритого доступу до матеріалів, міжнародної преси та критичних зауважень;
- інтернаціоналізація обов'язку КПРС у розбудові громадянського устрою, що слугувало б зразком для інших братніх народів;
- імплементація положень Конституції СРСР на відміну від їх фіктивного характеру.

Аналізу державного режиму й устрою СРСР присвячена праця «До питання державної незалежності та взаємин між народами СРСР», в якій Григоренко проголошує, що Радянський Союз – це спадкоємець

Російської колоніальної імперії, а радянська держава лише модифікувала її структуру, замінивши колонії радянськими республіками, поставивши на чолі представників різних національностей, а царя та дворянство – партією. Дослідник визначає такий державний режим як партократичну колоніальну імперію зразка ХІХ століття. Основне джерело рекрутування керівних кадрів до державних структур – партія, головний критерій відбору – дисциплінованість і оперативність у виконанні вказівок партапарату. За таких обставин радянська держава не має перспектив розвитку, а її порятунок – у деколонізації, що має стати першочерговим завданням радянського населення та світової громадськості. Григоренко усвідомлював, що жодна нація окремо не здатна побороти імперію, тому закликав долучитися до визвольної антикомуністичної боротьби всі народи СРСР і країн соціалістичного табору, пропонує низку заходів для ефективної боротьби:

- створення атмосфери повного визнання Статуту ООН, Загальної декларації прав людини, Пактів про права і Заключного акта Гельсінської наради;
- подолання партократичної бюрократії шляхом захисту основних прав людини;
- дотримання природних прав людини та ліквідація дискримінації за релігійною, соціальною, національною ознаками;

Дискримінація, що триває, геноцид виселених із рідної землі малих народів і політика русифікації в національних республіках викликають протест, який постійно наростає. І національний рух теж впливається в загальний потік правозахисного руху.

П. Григоренко, «Наші будні»

- нації, які раніше мали статус панівних, мають звільнитися від шовінізму та ксенофобії, а у відносинах із іншими народами їм постійно потрібно підкреслювати право народів на самовизначення. Будувати відносини з іншими народами нація може лише тоді, коли реалізується як держава.

Григоренко стверджує, що ефективним державним устроєм може бути лише конфедерація, в якій кожна країна повинна мати право на самостійне визначення у справах внутрішньої та зовнішньої політики, а також право на вільний вихід із СРСР. Прикладом такого союзу, як зазначає правозахисник у праці «До питання державної незалежності і взаємин між народами СРСР», є співпраця між європейськими державами щодо «Спільного ринку» та «Об'єднаної Європи».

Дослідник вважає, що закріплення у міжнародно-правових документах основних прав і свобод стало підґрунтям для розвитку дисидентського руху в СРСР. Григоренко підкреслює, що Гельсінський акт (1975) зу-

СРСР – партократична колоніальна імперія. Керує нею партократія, яка чинить свою владу через партію й партійний поліційний апарат, до складу цієї імперії входить більше сотні націй...

П. Григоренко, «До питання державної незалежності і взаємин між народами СРСР»

мовив розвиток національних правозахисних груп у республіках СРСР, серед яких найпотужнішою і найбільш національно свідомою частиною була українська Гельсінська група на чолі з М. Руденком.

Правозахисник зауважує, що політика СРСР із придушення національних рухів створила для західних країн ілюзію рівноправності та ліквідації дискримінації за національною ознакою. Насправді проблема реабілітації малих народів, а

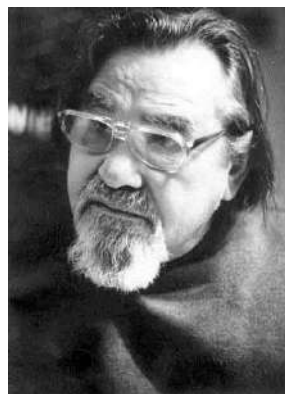
саме інгушів, німців, корейців, чеченців та ін. залишилася не вирішеною, особливо це стосується кримських татар. Після Указу Президії Верховної Ради СРСР № 493 «Про громадян татарської національності, які проживали в Криму» (05.09.1967 р.) відбулася активізація національного руху кримських татар, а в 1968 році – трагічні події у м. Чирчик (Узбекистан), після яких Григоренко відкрито підтримав кримських татар під час судових процесів.

У праці «Хто ж злочинці?» він критикує політику СРСР щодо малих народів і називає депортацію геноцидом, породженим двома фіюрерами ХХ століття – Гітлером і Сталіним. Відмінність між ними полягає в тому, що перший одразу робив експеримент над великою нацією, а Сталін розпочав із малих народів. Місця проживання кримських татар правозахисник називає резерваціями. Аналізуючи політику СРСР щодо кримських татар, Григоренко виділяє дві основні тенденції: до справедливого вирішення кримськотатарського питання та до насильницького придушення і дискредитації національного руху кримських татар. На початку 1960-х років домінувала перша тенденція, однак з 1967 року, вказує Григоренко, запанувала друга.

Отже, Григоренко брав активну участь у громадському русі зі захисту прав і свобод людини у СРСР. Його політичні ідеї не мають жодного національного забарвлення, тому є універсальними для різноманітних демократичних рухів. Своїми прогресивними ідеями щодо реформування СРСР, захистом прав малих народів та аналізом перспектив розвитку радянського суспільства Григоренко вплинув на розвиток політичної думки в Україні.

24.4.2. Концепція комуністичного капіталізму М. Руденка

Микола Руденко – засновник і керівник Української громадської групи сприяння виконанню Гельсінських угод, письменник, поет, публіцист, правозахисник. Основні праці: «Промова на відкритому Пленумі правління Спілки письменників України» (1957), «Лист М. С. Хрущову» (1960), «Останнє слово Миколи Руденка на суді 1 липня 1977 року» (1977), «Економічні монолози. Нариси катастрофічної помилки» (1978), «Формула енергії прогресу як світова константа» (1997), «Рівновага багатства абсолютного й багатства відносного» (1997), «Сила і слабкість Адама Сміта» (1997), «Енергія прогресу. Нариси з фізичної економії» (1998).

Микола Руденко
(1920–2004)

У політичні концепції Руденка виокремлюють два основні вектори: критика сталінізму та фізіократична концепція комунізму.

Нагхненний ХХ з'їздом КПРС, правозахисник пише лист М. Хрущову, в якому висловлює підтримку курсу розвінчування культури Й. Сталіна. Основною причиною успіху останнього він вважає рабську психологію населення, заслуги якого протягом тривалого часу видавалися за досягнення царів і полководців. Руденко розглядає основні риси сталінського режиму: відсутність виборчого процесу; неврегульованість відносин між органами державної влади й партійним апаратом; відсутність відповідальності депутатів перед народом; надмірна бюрократизація державного апарату.

Досвід показує, що в умовах однопартійної системи бюрократія здатна перетворитися на жорстоку, безпринципну касту, для якої байдужі ідеї, закони природи і навіть майбутнє наших дітей. Для неї радянське тільки те, що вона сама оголошує «радянським». Ось чому однопартійна система врешті-решт повинна бути замінена демократичним плюралізмом.

М. Руденко, «Економічні монолози. Нариси катастрофічної помилки»

Відсутність виборчого процесу полягає у фактичній дискримінації за часів Сталіна виборів на всіх рівнях, оскільки вони мали суто директивний характер, тобто населенню пропонувався один кандидат. Руденко називає бюрократа машиною, яку створив Сталін для утвердження свого абсолютизму. Відсутність регулювання відносин між органами державної влади та партійним апаратом призвела до їх зрощення, а за відсутності імперативного мандату народ «служить» управлінцям, а не навпаки.

Наприкінці листа Руденко дає власне бачення реформ щодо демократизації політичної системи суспільства та закликає: ввести таємне голосування для уникнення маніпуляцій і розширення списків кандидатів; збільшити кількість політичних партій, адже конкуренція сприятиме їх розвитку, і держави; змінити систему виховання із «зазубрювання істин» до їх пояснення й обговорення, адже це формує розвинуте критичне мислення і у партійців, і у суспільстві в цілому.

У праці «Економічні монолози. Нариси катастрофічної помилки» правозахис-

ник порівнює марксизм із фізіократичною теорією Ф. Кене¹ та концепцією ноосфери видатного українського ученого В. Вернадського. Руденко наголошує, що основою будь-якого розвитку є енергія природи, тому її мають визначати як головну вартість. Саме такий підхід до економіки та суспільного розвитку забезпечує майбутнє.

Руденко ґрунтовно аналізує марксизм-ленінізм. Він наголошує на необхідності відмовитися від ідей Маркса й Енгельса, адже за своєю суттю вони помилкові. Головна помилка марксистів – визнання критерієм вартості людську працю, а не природу. Це той хибний шлях, на який ступила спочатку російська культура, а згодом радянська. Теорія шотландського економіста А. Сміта коштувала радянському народу мільйонів життів, позаяк нехтувала природою як цінністю.

Руденко зауважує, що сталіністи спотворили поняття комунізму, що походить від слова комуна – *спільне*, а не державне. Для побудови комунізму та розвиненої економіки в СРСР потрібен комуністичний капіталізм, базисом якого має стати кооперативний капітал – на кшталт ленінського непу.

Комуністичний капіталізм – це капіталізм громади, а не приватний і не державно-монополістичний.

М. Руденко, «Економічні монолози. Нариси катастрофічної помилки»

На думку Руденка, СРСР переживає глибоку кризу, особливо в економічному секторі. Причиною цього є односторонній розвиток важкої промисловості та видобування і продажу корисних копалин. Ці виробництва є обмеженими та шкідливими для природи та людини, адже фактично не створюють нового продукту, а лише перетворюють природний. Для порятунку економіки Руденко пропонує розпочати реформу зі сфери

сільського господарства, що допомогло б, на його думку, уникнути масових скорочень на підприємствах:

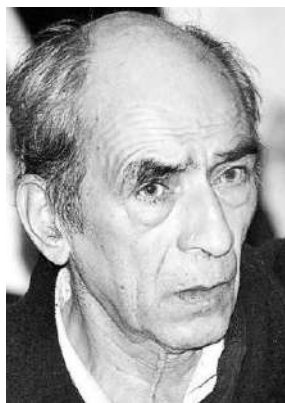
- створення вільного ринку для продуктів сільського господарства;
- введення права на вільний вихід із колгоспів і наділення сільського населення ділянками шляхом справедливого жеребкування;
- при виході з колгоспу кожен має отримати свою частку від спільних багатств;
- повернення землі статусу головного джерела вартості;
- виведення з державного сектору всіх суміжних із сільським господарством сфер – легкої промисловості, сфери послуг (ресторани, магазини) та харчової промисловості.

Отже, основні політичні ідеї Руденка є синтезом економічних ідей фізіократів, західних демократичних принципів моделювання комуністичного суспільства з урахуванням досвіду СРСР.

24.4.3. Гуманістичний критицизм влади Л. Плюща

Леонід Плющ – відомий український літературознавець, шевченкознавець, правозахисник, публіцист, математик, кібернетик. Основні твори: «Лист до ЦК партії»

¹ *Кене Франсуа* – французький економіст XVIII століття, засновник школи фізіократів, автор роботи «Економічна таблиця» (1758).

Леонід Плющ
(1938–2015)

(1964), «У карнавалі історії» (1978), «Екзод Тараса Шевченка. Навколо “Москалевої криниці”» (1985), «Ми наймити в абстрактної химери» (1990), «Людиноненавистництво (до джерел)» (2007).

Політична концепція Плюща – синтез соціалістичних ідей, гуманізму та соціального психоаналізу. Він виступає за побудову високо раціоналізованого соціалістичного суспільства, головною умовою формування якого вважає демократичний режим та етику.

Правозахисник виступає проти культу особи у суспільстві та ототожнення його з державою, критикує суспільний устрій СРСР. Радянську державу Плющ вважає абстрактним капіталістом, єдиним монопольним власником, яким її сформували націоналізація підприємств і колективізація. Експлуатація населення продовжилася у більш жорстких рамках, однак єдиним експлуатором – державою. Отже, СРСР – це державно-капіталістичне суспільство.

Державний режим СРСР дослідник називає *ідеоократією*, яка трансформується у *ідолократію*. Під ідеоократією він розуміє романтизацію комуністичних ідей, а ідіолократію тлумачить як форму культу особи у суспільстві, поширену за часів Сталіна та відтворювану в режимі Брежньєва. Джерела походження цього явища у СРСР – традиції імперської ментальності, зокрема «віри в доброго царя».

Плющ, як і інші його колеги з дисидентського руху відзначає високий рівень бюрократизму у державі, що негативно впливає на розвиток демократичних тенденцій. Він називає державний бюрократичний апарат «слугами абстрактного капіталу, тобто держави, яка розділює з ними свій прибуток».

Однією з основних рис внутрішньої політики СРСР Плющ вважає нерівність населення за соціальними та національними ознаками. У першому випадку мислитель має на увазі привілейовані стани, яких у «суспільстві рівності» не може бути, а саме партійно-номенклатурний апарат, що для «себе побудував свій мікрокомунізм». Також такі антидемократичні явища, як відсутність паспортів у сільського населення, заборона покидати місця поселень представникам депортованих народів.

Однією з головних проблем СРСР є політика держави щодо народів соціалістичних республік. На думку Плюща, Друга світова війна не викоринила деструктивне соціальне явище – антисемітизм, що має вузьке та широке значення.

У вузькому значенні антисемітизм – це агресивна та войовнича політика держави проти представників єврейської нації, що у ХХ столітті можна було спостерігати у Німеччині періоду Третього Райху та у 1950-х роках у СРСР.

Плющ розглядав антисемітизм як спосіб мислення та ставлення до інших. На

Сталініну неможливо пояснити ані особистими якостями вождя, ані такими «об’єктивними причинами», як ізоляція країни і необхідність боротися з опозицією. Сталінізм явно був не просто культом, а відродженням самодержавства на новій класовій та економічній основі.

Л. Плющ, «У карнавалі історії»

його думку, політика СРСР до інших народів свідчить про антигуманний характер державної влади. Терор 20–60-х років ХХ століття, депортації народів (німці, кримські татари, інгуші, чеченці), штучний голод 1932–1933 і 1947 років – усе це прояви антисемітизму. Правозахисник наголошує на важливості принципу особистої відповідальності, коли злочинцями можуть бути одиниці, а не народи. Ніхто не може бути засуджений лише за належність до певної нації, релігії чи соціального класу – це геноцид.

Плющ звертає увагу на тенденцію русифікації неросійського населення, що перешкоджає розвитку культур інших республік і формує серед них комплекс меншовартості щодо російської культури.

Правозахисник вважає, що однією з основних небезпек радянського пропагандистського апарату є милітаризація патріотизму, яка проявляється у вихованні нетерпимості до представників інших держав і відверто військового характеру навчальній грі «Зірниця».

У праці «У карнавалі історії», Плющ досліджує сутність, закономірності та наслідки революції на прикладі Християнської¹, Жовтневої та Великої французької. Не зважаючи на різні історичні епохи, в яких відбулися ці революції, він виокремлює такі їх спільні риси:

- породження шляхом захоплення влади технічним апаратом – «слугами народу», представленими різними класами: духовенство (Християнська революція), буржуазія (Велика французька революція) та пролетарі (Жовтнева революція);
- терор проти інакомислячих: усі три революції пройшли етапи великого терору – інквізиція, яacobінці та масові репресії 20–40 років ХХ століття;
- квазіморалізм як форма псевдо-раціональної деструктивності (Е. Фромм): під прикриттям ідеї справедливості, рівності, свободи державна влада тероризує населення;
- міфологізація революції та подій, створення симулякрів героїв (наприклад, П. Морозов).

Модифікуючи ідею суспільства відчужених людей А. де Токвіля («Давній порядок і революція» (1856)), Плющ робить висновок, що СРСР – зразок максимального відчуження людини від держави, економіки, науки, мистецтва, моралі, ідеології, церкви і навіть від себе та природи.

Аналізуючи український рух опору з правозахисник виокремлює: з культурної точки зору культурників, хуторян або «галушників» і відносить до перших науковців і громадських діячів, що збирають та досліджують фольклор українського народу, а до других – квазіукраїнство; з політичної точки зору український рух поділяється на

Патріоти люблять свій народ і свою культуру, але водночас дбають про інші народи, бо розуміють, що доля кожного народу залежить від долі людства. Патріоти підтримують усі політичні й правозахисні вимоги демократичного руху, але також звертають свою увагу на специфічні національні проблеми, яких демократи не бачать.

Л. Плющ, «У карнавалі історії»

¹ Мається на увазі радикальний клерикалізм у середньовічній Європі – втручання релігії та її діячів у діяльність держави та всі сфери суспільного життя.

патріотів, націоналістів і шовіністів. Патріоти виступають за захист своїх прав і прав інших народів, націоналісти акцентують увагу лише на національних питаннях, не враховуючи соціальні аспекти проблеми, шовіністи сповідують агресивну політику до представників інших національностей.

Досліджуючи перспективи об'єднаного демократичного руху в СРСР, Плющ визначає три головні перешкоди на шляху його створення: 1) російський шовінізм; 2) російський месіанізм; 3) абстрактність свободи. Шовінізм проявляється в інтернаціоналізмі, під яким представники російської інтелігенції розуміють цілковиту русифікацію всіх народів, що входять до складу СРСР, месіанізм – у об'єднаних місії росіян, абстрактність свободи – у відсутності зв'язку проголошених положень із практичною діяльністю та матеріальними потребами, що призводить до складності сприйняття цих ідей простим населенням.

Отже, правозахисний напрям українського дисидентського руху об'єднався навколо універсальних демократичних цінностей – плюралізму, поділу влади, ідеї народного суверенітету, свободи слова та захисту прав національних меншин. Основні представники цього напрямку виступали за побудову соціальної та правової держави на засадах різноманітних лівих течій – ленінізму, марксизму, соціалізму.

24.5. Релігійно-орієнтоване дисидентство: у пошуках свободи совісті та єдності (Й. Сліпий, В. Романюк, І. Гель)

24.5.1. УГКЦ та національне питання у поглядах Й. Сліпого

Йосиф Сліпий
(1892–1984)

Патріарх Йосиф Сліпий (Йосиф Коберницький-Дичковський) – глава Української греко-католицької церкви, Верховний Архієпископ Львівський, Митрополит Галицький, єпископ Кам'янецький, Кардинал із титулом церкви Сант-Атанасіо, ректор Львівської духовної семінарії та Львівської богословської академії. За наукові заслуги, активність у розбудові культурно-національного життя у 1930 році його обрано дійсним членом Наукового товариства ім. Т. Шевченка. Патріарх був тричі ув'язнений і провів 18 років у сталінських таборах.

Серед численних статей і проповідей Сліпого на особливу увагу заслуговують: «Головні правила сучасного душпастирства» (1941), «Історія Вселенської Церкви в Україні» (1955), «Звіт Патріарха Йосифа» (на конгресі «Церква в Потребі» 28 липня 1981 р.), «Церква мучеників: Доповідь Блаженнішого Патріарха Йосифа про Українську Католицьку Церкву по 35-ти роках переслідування» (1981).

Митрополит засуджував рішення т. зв. Львівського собору (1946), який проголосив ліквідацію Української греко-католицької церкви та «возз'єднання» з Московським патріархатом. За канонічним правом католицької церкви Собор був не право-

чинний виносити рішення про ліквідацію унії та вихід з-під підпорядкування Папи Римського, тому що на зібранні не було жодного єпископа і митрополита – вони вже були ув'язнені або перебували на засланні.

Ніхто не має права тішитися і радіти цими жалюгідними подіями, немов би наша Українська Католицька Церква була знищена і зовсім зліквідована. Вона, ця церква, живе більше як коли-небудь в українських катакомбах і в серцях мільйонів її вірних.

Й. Сліпий, «Послання Й. Сліпого з приводу 20-ліття насильної ліквідації УГКЦ»

Не було жодної дискусії, а всім противникам возз'єднання загрожував арешт і депортація. Патріарх звертав увагу, що прилучення Української греко-католицької церкви до Московського патріархату не можна вважати добровільним рішенням українського католицького духовенства та народу. Католицька церква не заборонена, є і буде існувати, а служіння їй не є злочином.

Української греко-католицької церкви, доводив Сліпий, – єдина надійна захисниця інтересів українського народу з часів панування на Галичині поляків і угорців, а тому вона повинна існувати. Саме ця церква виховала українську інтелігенцію, яка згодом очолила національно-визвольний рух, керівниками й учасниками якого були переважно діти її священиків.

Патріарх стверджував, що попри десятиліття переслідування засудженої до смерті церкви, вона поширюється навіть у Східній Україні й Сибіру, до якого переселено близько 4 млн українських патріотів. Безбожницькій атеїстичній системі не вдалося знищити віру, дітей виховують у християнських цінностях, а дисиденти говорять про Бога та захищають Церкву.

Сліпий послідовно підтримував вірян і духовенство, закликав їх бути вірними і працювати на користь Церкви, душпастерствувати.

Патріарх не втрачав надії на легалізацію Української греко-католицької церкви. У своєму листі (1968) до Голови Президії Верховної Ради УРСР Д. Коротченка він, апелюючи до чехословацьких подій, просив про відновлення структур УГКЦ в УРСР, оскільки вважав, що її ліквідація була виключно адміністративним актом. Навіть за умови доведеної вини окремих священиків перед радянською владою відмова у легалізації УГКЦ – це порушення прав усіх українців на свободу віросповідання.

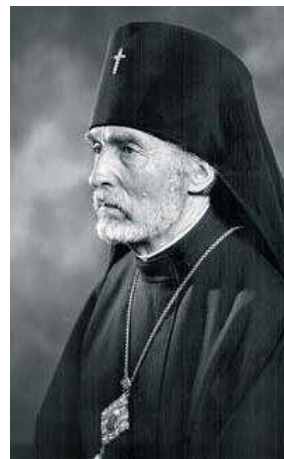
Навіть, якщо в комуністичній країні Божа Мати є зневажувана і викинена зі своїх храмів на смітники, Вона завжди береже і благословить своїх дітей української землі.

Й. Сліпий, «Церква мучеників»

Сліпий стверджував, що за своїми переконаннями він не може вважатися націоналістом, позаяк визнає всі народності та їх право на державне самостійництво, а католицизм – це віра та церква інтернаціональна, яка не підтримує націоналізм, який почасти ставить інтереси нації вище Бога, церкви й християнської моралі. Водночас патріарх зазначав, що він є українським патріотом, як і все вище духовенство Української греко-католицької церкви, а тому не може не приєднатися до українських націоналістів під час їх боротьби за звільнення українського народу з-під влади Польщі й німецько-фашистських окупантів.

24.5.2. Свобода совісті як основа демократичного суспільства у працях В. Романюка

Романюк Василь (Патріарх Володимир) – український православний релігійний діяч, учасник Організації Українських Націоналістів (ОУН), Української Гельсінської групи (УГГ), богослов, Патріарх Київський і всієї Русі-України Української Православної церкви Київського патріархату. Був неодноразово ув'язнений за активну правозахисну діяльність і відстоювання прав українських православних вірян. Нагороджений вищою священницькою відзнакою – митрою, а за громадянську мужність, самовідданість у боротьбі за утвердження ідеалів свободи і демократії та з нагоди 30-ї річниці створення Української Громадської Групи сприяння виконанню Гельсінських угод посмертно нагороджений орденом «За мужність» І ступеня (2006).

**Василь Романюк
(Патріарх Володимир)
(1925–1995)**

Автор численних звернень, проповідей, статей на богословські, патріотичні й державницькі теми: «Звернення до редакції газети «Осерваторе Романо» (1977), «Спроба узгаляння» (1978), «З нами Бог» (1978), «Звернення до Папи Павла IV» (1978), «Звернення до Президента США Дж. Картера» (1978), «Головна трагедія атеїстичного виховання» (1981) та ін.

Відстоюючи права вірян, Романюк звинувачував СРСР у найважчих злочинах проти християнства й прав людини, констатує, що в СРСР свобода совісті існує тільки на папері, а атеїстична влада докладє чимало зусиль, щоб остаточно знищити церкву. Твердження, що церква вільна й відсутні будь-які утиски – абсолютно неправдиві, вона не має жодних прав, неспроможна активізувати свою діяльність, на неї покладено функції самоліквідації. Найвища ієрархія православної церкви закриває очі на будь-які беззаконні вчинки представників влади навіть тоді, коли вони діють усупереч власним законам: священників і активних вірян репресують, а ієрархи бездіяльні.

Романюк переконував, що боротьба проти релігії у союзних республіках має специфіку, а подекуди набуває особливо гострих форм. Зокрема, оскільки в Україні відсоток вірян більший, ніж у Росії, проти церкви застосовують найбрудніші засоби боротьби, зокрема українофобство. Переслідування, утиски, зневага призвели до того, що між православним духовенством України та вірянами відсутня солідарність. Якщо священник репресований, то інші представники духовенства відвертаються від нього і його родини, а греко-католицькі священники в Україні взагалі опинилися поза законом, заганні в підпілля.

Романюк привертав увагу, що Українська православна церква була фактично захищена, а православні українці повинні вважати себе належними до російської церкви. При цьому, на переконання Романюка, Російська православна церква не має жодних прав для своєї діяльності, її лише використовують як засіб русифікаторської

політики в Україні. Грубе втручання у внутрішні справи церкви проявляється у неординарних випадках заборони дзвонити в дзвони під час релігійних відправ, публічно колядувати і щедрувати, як того вимагають народно-релігійні традиції тощо.

Священик сформулював низку вимог. Так, новостворений в Україні Комітет захисту релігії мав вимагати від уряду, щоб закон про свободу совісті не порушував-

Відомо, що всякий опір сприяє згуртованості й солідарності, а кожна мовчанка й страх сіють паніку.

В. Романюк, «До редакції газети «Оссерваторе Романо»

ся. Негайно відкрити всі закриті храми і монастирі; створити духовні навчальні заклади, семінарії й академії з українською мовою викладання; видрукувати Біблію та іншу релігійну літературу українською мовою; діти вірян повинні мати право відвідувати церкву й отримувати релігійне виховання; віряни повинні отримувати вищу освіту, мати мож-

ливість обіймати посади тощо.

У «Зверненні до Високопреосвященного Філарета, Митрополита Київського і Галицького» (1987) Романюк стверджував, що у період суспільно-політичних трансформацій у країні проблеми церкви та вірян не можуть займати останні позиції. На часі висувати і втілювати в життя низку заходів, серед яких відкриття Києво-Печерської Лаври й Софійського собору в Києві. Необхідно, на його думку, особливо у східних областях України, навчати духовенство українській мові, адже вони не володіють рідною мовою і ведуть проповіді церковно-слов'янсько-російсько-українським суржиком. Така «недорікуватість» невласлива освіченій людині, а проповіді принижують авторитет євангельського слова і самого священнослужителя в очах вірян, особливо в часи, коли релігією цікавляться широкі кола молоді, діячі культури та мистецтва. Романюк наполягав на необхідності організувати курси для навчання псаломщиків і диригентів, потреба в яких особливо відчувається у сільських храмах, де нерідко величний церковний спів спровокується малокваліфікованим церковним персоналом.

Головна трагедія атеїстичного суспільства – це відсутність в ньому всякої гуманності, доброзичливості і співчуття до людей.

В. Романюк, «Головна трагедія атеїстичного суспільства»

Особливо нагальним є питання врегулювання відносин церкви з державою, позаяк віряни мають не на словах, а на ділі користуватися тими ж правами, що й невірні.

Захищаючи права політв'язнів і в'язнів сумління, священик наголошував на неприпустимості в останню чверть ХХ століття ув'язнення людини на довгі роки до концтаборів і психіатричних лікарень лише за висловлювання своїх переконань, акцентуючи на повному безправ'ї та вкрай нелюдських умовах утримання політв'язнів і вірян. Гніт над християнами подвійний порівняно з іншими: з них зривали хрестики, відбирали всі клаптики паперу з релігійним словом, обмежували їх листування, не дозволяли мати Біблію та будь-яку релігійну літературу.

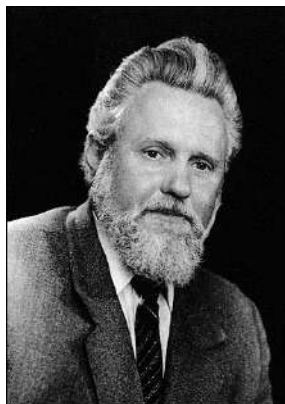
Романюк звинувачував міжнародні світські й релігійні організації у відсутності належної уваги й дієвої допомоги радянським вірянам. На Всесвітній Сесії Ради Церков у Найробі (1975) він зауважував: «І треба було збиратися ієрархам, щоб ані

Розділ 4. Розвиток української політичної думки у другій половині ХХ – на початку ХХІ століть

на йоту не полегшити життя ані одного віруючого страдника, ані одного рядового священика, якого тисне з усіх боків ворожа влада».

Романюк переконував, що церковники повністю залежні від світської влади й на міжнародних нарадах говорять те, що їм дозволили говорити, а у повсякденній роботі керуються вказівками войовничої атеїстичної влади не активізувати душпастирську діяльність. У СРСР виховують людей в атеїстичній ідеології, яка вже стала державною релігією і виховала покоління дегенератів, які без будь-якої гуманності, співчуття і шляхетських поривів, здатні на будь-який злочин проти світу і людства.

24.5.3. Політичне значення Української греко-католицької церкви у поглядах І. Геля

Іван Гель
(1937–2011)

Іван Гель – правозахисник, публіцист, дисидент, активний учасник національно-визвольного та релігійного руху в Україні, організатор самвидаву, один із засновників Української Гельсінської спілки, засновник і голова Комітет захисту УГКЦ. Відбув у таборах 16 років. Основні праці: «Грані культури» (1984), «Українська Католицька церква: катакомби і альтернатива» (1988), численні публіцистичні статті.

Правозахисник стверджував, що нація та віра – поняття нерозривні, а домінуючі в Україні дві великі церкви – Українська католицька церква і Українська православна церква – потребують сприяння поширенню їх віросповідань, аналіз їхньої діяльності та захист – священний обов'язок усіх сил руху опору.

Аналізуючи становище Української православної церкви, Гель критикує її за те, що вона, крім прямого підпорядкування Московській патріархії, протилежних і непримиренних засад між нею та комуністичною ідеологією, функціонує у фарватері традицій державно-імперської політики Москви: жорстко підпорядкована інтересам держави і переслідує спільну мету – великодержавність, панрусизм, прагнення до світової гегемонії. Саме з цих причин Україна позбавлена права на національне духовенство та Українську церковну ієрархію. Лише вихід Української православної церкви з-під юрисдикції Московської патріархії, а згодом повернення з-за кордону та переселення в Київ Престолу Української автокефальної православної церкви на чолі з її ієрархом поверне Руську церкву до істинного її призначення, а Українській церкві надасть національної єдності та прибере закономірні колізії між обома церквами.

Українську греко-католицьку церкву Гель вважав національною святинею, що витворила нетлінні національні цінності й зберегла українську націю у найповнішому вимірі. Він надавав великого значення Берестейській унії (1596), наголошував на історичній далекогляд-

УГКЦ – це духовна китайська стіна від Москви. І якби наша Україна хоча б протягом 50 років у XVII столітті мала Греко-католицьку церкву, то ми давно були б державною нацією.

І. Гель, «Бажаю миру, злагоди і взаємної любові»

ності й правильності прийнятого рішення, наслідком якої стало зрівняння у правах УГКЦ та її вірян із Польською католицькою церквою, збереження Візантійської обрядовості. Саме ця Церква, на думку Геля, акумулювала національний імунітет українців у боротьбі проти колонізації, а юрисдикція Папи Римського над УГКЦ оберігала її від посягань Москви, а народ від денаціоналізації. Національна сутність УГКЦ, її єдність із народом, незалежність від державної влади – причини лютої ненависті, нетерпимості й підступної спроби повного знищення Української греко-католицької церкви «московськими імперськими душителями всього істинно національного».

Гель на підставі історичних фактів і співставлень стверджував про видатну роль Української греко-католицької церкви в історії українського народу, тому вона є живою невід'ємною частиною його духовного надбання. Політична акція 1946 року з ліквідації УГКЦ оцінена Гелем як юридично неправомірна, оскільки: ініційована державою, а не церквою, тобто не за рішенням церковного Синоду; проведена насильницьким методом – був заарештований, а згодом знищений весь її єпископат. Він акцентував, що справжньою причиною ліквідації УГКЦ був не її католицизм, а національно-українське спрямування. Тому її ліквідацію можна розглядати як продовження політики геноциду проти українського народу, розпочатої Сталіним наприкінці 20-х – на початку 30-х років ХХ століття.

Добиваючись легалізації церкви й її офіційного відновлення, Гель наголошував, що, попри багаторічне перебування в умовах переслідування та терору, церква жива, активно діє, має єпископів, священників, підпільну семінарію, власне видання «Хроніка Католицької церкви в Україні», нелегально функціонують парафії та монастирі.

Правозахисник наполягав на необхідності: визнати неправомірним скликання так званого Собору 1946 року і його рішення про ліквідацію УГКЦ; повернути церкві все незаконно конфісковане майно (храми, будівлі, бібліотеки, ікони, церковну літературу, церковний посуд), історичну святиню Собор Св. Юра та митрополичі палати м. Львова, а також церковний архів; відновити духовну академію та семінарію, монастирі, видавництва; визнати УГКЦ юридичною особою та гарантувати їй право володіти рухомим і нерухомим майном, зокрема мати дитячі садки, лікарні, сиротинці тощо; гарантувати церкві право займатися місіонерською діяльністю, зокрема катехизацією дітей і молоді у школах та вищих навчальних закладах; на основі прийнятих урядом правових актів гарантувати духовенству УГКЦ доступ до військових частин, тюрем, концтаборів, лікарень, інших закритих установ із метою забезпечення духовних потреб вірян.

Сьогодні для України назріло страшне і трагічне питання – питання не «Як бути?», а «Бути чи не бути?». Тому кожна чесна людина, кожен, хто почуває себе українцем, повинен встати і рішуче заявити: «Ні. Ми хочемо і будемо жити. Ми хочемо і будемо жити українцями зі своїм способом мислення, своєю мовою, своєю національною культурою». Так треба сказати саме сьогодні, бо завтра може бути пізно.

І. Гель, «Останнє слово»

Гель наголошував, що визначальний принцип буття церкви в демократично-правовій державі – її відокремлення від держави – приймається беззастережно в усій повноті: церква не посягає на зверхність у державі й на політичну владу, водночас

Розділ 4. Розвиток української політичної думки у другій половині ХХ – на початку ХХІ століть

держава забезпечує церкві недоторканість і дієвий правовий захист від втручання у її внутрішні справи та свавілля таких державних інститутів, як КДБ, уповноважені у справах релігії, партійний апарат і под.

□ □ □ □ □ □ □ □ □ □ □ □

Отже, український дисидентський рух формувався на основі різних ідеологій – соціалізму, комунізму, інтегрального націоналізму і под., що у подальшому не лише зумовило виокремлення у ньому кількох напрямів – культурно-просвітницького, правозахисного, національно-державницького і релігійного, – а й до поєднання почасти протилежних поглядів і позицій, які можна вважати основною причиною невідатності опозиційних ідей в умовах СРСР. Так, у поглядах дисидентів спостерігаємо синтез демократичних західних цінностей (свобода слова та пересування, рівні можливості, право на гідне життя, обмеження свавілля і поділ влади, виборність її органів, ідеологічний і релігійний плюралізм тощо) та прорадянської позиції у побудові держави на засадах лівих течій – марксизму, ленінізму, соціалізму та комунізму. Однак прогресивними універсальними демократичними ідеями у поєднанні з національно-культурними і державницько-самостійними прагненнями, захистом прав малих народів і національних спільнот, перспективами реформування бюрократично-владного апарату та необхідністю моделювання нової соціалістичної економіки дисиденти суттєво вплинули на розвиток української політичної думки, а в майбутньому – на формування незалежної Української держави й української політичної нації.

Питання для самоконтролю

1. Назвіть основні передумови виникнення дисидентського руху в СРСР?
2. У чому особливість дисидентства в Україні?
3. Назвіть основні трансформації, які відбувалися у середовищі українського опозиційного руху?
4. Хто такі шістдесятники?
5. Охарактеризуйте основні напрями дисидентського руху в Україні.
6. Чому С. Хмара вважав національну політику в СРСР планомірним етноцидом неросійських народів?
7. На думку Л. Лук'яненка, в чому різниця між Україною і Московщиною?
8. Назвіть основні завдання, які Україна повинна вирішити у зовнішній політиці, ініційовані В. Чорноволом.
9. У чому, на думку І. Дзюби, різниця між рівністю фактичною та рівністю формальною?
10. У чому полягає реформа державного устрою СРСР за П. Григоренком?
11. Охарактеризуйте концепцію комуністичного капіталізму М. Руденка та шляхи його створення.
12. Розкрийте поняття антисемітизму у політичній концепції Л. Плюща.

13. Розкрийте основні політичні ідеї В. Симоненка.
14. Назвіть основні принципи політичної етики І. Світличного.
15. Охарактеризуйте основні типи рухів опору за В. Стусом.
16. Назвіть спільні риси революцій за працею Л. Плюща «У карнавалі історії».
17. Розкрийте критику сталінізму та шляхи порятунку «комунізму» П. Григоренка.
18. Які заходи, на думку В. Романюка, необхідно було здійснити для відновлення прав вірян?
19. У чому полягає суть критики православної церкви І. Гелем та аргументи щодо переваг УГКЦ?
20. Чому, на думку Й. Сліпого і І. Геля, рішення Львівського собору (1946) про ліквідацію УГКЦ було неканонічним?

Література

Бажан О. Український національний рух : основні тенденції і етапи розвитку (кінець 1950-х – 1980-ті рр.) / О. Бажан, Ю. Данилюк. – К. : Рідний край, 2000. – 232 с.

Вессьє С. За вашу и нашу свободу! Диссидентское движение в России / С. Вессьє; [пер. с франц. Е. Баевской, Н. Кисловой, Н. Мавлевич]. – М. : Новое литературное обозрение, 2015. – 576 с.

Гель І. (Степан Говерля). Грані культури / І. Гель. – Львів : Наукове товариство імені Т. Шевченка у Львові, 1993. – 216 с.

Гель І. Хресна дорога Української Церкви / І. Гель // Високий замок. – 1992. – 12 трав.

Генерал Петро Григоренко : Спогади, статті, матеріали ; упоряд. і передмова О. Обертас. – К. : Смолоскип, 2008. – 832 с.

Горинь М. М. Запалити свічу / М. М. Горинь ; упоряд. В. В. Овсієнко. – Харків : Права людини, 2009. – 328 с.

Горинь М. М. Листи з-за ґрат / М. М. Горинь ; підгот. І. Гель [та ін.]. – Харків : Права людини, 2005. – 288 с.

Григоренко П. Приховування історичної правди. Наші будні. До питання державної незалежності і взаємин між народами СРСР / П. Григоренко. – К. : Українська прес-група, 2012. – 112 с.

Деревінський В. Вячеслав Чорновіл. Нарис портрету політика / В. Деревінський. – Тернопіль : Джура, 2011. – 224 с.

Дзюба І. Інтернаціоналізм чи русифікація? / І. Дзюба. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2005. – 330 с.

«Доброокий». Спогади про Івана Світличного ; ред. В. Шевчук та ін. ; упорядники Л. Світлична, Н. Світлична. – К. : Час, 1998. – 572 с.

Добрянська І. Мотиви в'язничної лірики І. Світличного / І. Добрянська // Творчість Івана Світличного в українській літературі 50–70-х років ХХ століття. – Тернопіль : Астон, 2009. – 184 с. – С. 101–119.

Захаров Б. Нарис історії дисидентського руху в Україні (1956–1987) / Б. Захаров. – Харків : Фоліо, 2003. – 144 с.

Звіт Патріарха Йосифа (На конгресі «Церква в потребі» 28 липня 1981 р.) // Визвольний шлях. – 1981. – № 10. – С. 1183–1189.

Розділ 4. Розвиток української політичної думки у другій половині ХХ – на початку ХХІ століть

Касьянов Г. В. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960–80-х років / Г. В. Касьянов. – К. : Либідь, 1995. – 224 с.

Корогодський Р. Брама світла. Шістдесятники / Р. Корогодський ; упоряд. М. Коцюбинська, Н. Кучер, О. Сінченко. – Львів : Вид-во УКУ, 2009. – 655 с.

Литвин В. М. Україна у другому повоєнному десятилітті (1956–1965) / В. М. Литвин. – К. : Видавн. дім «Лі-Терра», 2004. – 324 с.

Лук'яненко Л. Вірую в Бога і в Україну / Л. Лук'яненко. – К. : Софія-А, 2007. – 307 с.

Лук'яненко Л. Де ти, доле України? / Л. Лук'яненко. – К. : Телерадіокомпанія «ІК», 2011. – 267 с.

Лук'яненко Л. Національна ідея і національна воля / Л. Лук'яненко. – К. : МАУП, 2003. – 296 с.

Михальченко М. Політична проблематика у радянському суспільствознавстві (1922–1991) / М. Михальченко // У кн.: Політична наука в Україні. 1991–2016 : у 2 т. Т. 1. Політична наука: західні тренди розвитку й українська специфіка / НАН України, Ін-т політ. і етнонац. досліджень ім. І. Ф. Кураса ; редкол.: О. Рафальський (гол.), М. Кармазіна, О. Майборода. – К. : Парлам. вид-во, 2016. – 656 с. – С. 171–199.

Мороз В. Бумеранг. Твори / В. Мороз ; передм. Ю. Стефаніка. – Париж : Смолоскип, 1974. – 306 с.

Не відлюбив свою тривогу ранню... Василь Стус – поет і людина: Спогади, статті, листи, поезії ; упоряд. Орач (Комар) О. Ю. – К. : Укр. письменник, 1993. – 400 с.

Романюк В. Звернення до митрополита Філарета / В. Романюк // Український вісник. – 1987. – № 9–10. – С. 564–566.

Романюк В. Головна трагедія атеїстичного суспільства / В. Романюк // Визвольний шлях. – 1978. – № 1. – С. 65–66.

Плющ Л. Людиноненавистництво (до джерел) / Л. Плющ. – Чернівці : Букрек, 2007. – 144 с.

Плющ Л. У карнавалі історії : Свідчення / Л. Плющ. – К. : Факт, 2002. – 632 с.

Подрабинек А. Диссиденты / А. Подрабинек ; ред. Е. Шубиной. – М. : АСТ, 2014. – 504 с.

Руденко М. Економічні монолози : (нариси катастрофічної помилки) / М. Д. Руденко; передм. П. Григоренка. – Б. м. : Сучасність, 1978. – 200 с.

Руденко М. Енергія прогресу: нариси з фізичної економії / М. Руденко. – К. : Молодь, 1998. – 528 с.

Руденко М. Найбільше диво – життя. Спогади / М. Руденко. – К. : Кліо, 2013. – 696 с.

Русначенко А. М. Національно-визвольний рух в Україні : середина 1950-х – початок 1990-х рр. / А. М. Русначенко. – К. : Вид-во ім. О. Теліги, 1998. – 720 с.

Русначенко А. М. Розумом і серцем. Українська суспільно-політична думка 1940–1980-х років / А. М. Русначенко. – К. : Вид. дім «КМ Академія», 1999. – 342 с.

Світличний І. О. З живучого племені Дон Кіхотів ; [упоряд. М. Х. Коцюбинська, О. І. Неживий] / І. О. Світличний, Н. О. Світлична. – К. : Грамота, 2008. – 816 с.

Симоненко В. А. Твори : у 2 т. – Т. 2: Статті. Рецензії. Нариси. Виступи. Листи. Автографи. Документи біографічного характеру / В. А. Симоненко. – Черкаси : Брама-Україна, 2004. – 320 с.

Симоненко В. А. Твори : у 2 т. – Т. 1: Поезії. Казки. Байки. З неопублікованого. Проза. Літературні статті. Сторінки щоденника. Листи / Упоряд. Г. П. Білоус, О. К. Лищенко / Симоненко В. А. – Черкаси : Брама-Україна, 2004. – 424 с.

Симоненко В. Ти знаєш, що ти – людина / В. Симоненко. – К. : Наукова думка, 2001. – 296 с.

Сліпий Й. Завіщання Блаженнішого Патріарха Йосифа : Йосиф, Патріарх Києво-Галицький і всієї Русі / Й. Сліпий // Сучасність. – 1984. – № 11. – С. 11–29.

Тема 24. Політичні ідеї представників українського дисидентського руху...

Стус В. Вибрані твори / В. Стус. – Донецьк : ТОВ ВКФ «БАО», 2008. – 352 с.

Стус В. Вікна в позাপростір : Вірші, статті, листи, щоденник, записи / В. Стус. – К. : Веселка, 1992. – 262 с.

Стус Д. Життя і творчість Василя Стуса. – К. : Фотосервіс, 1992. – 88 с.

Тарнашинська Л. Українське шістдесятництво : профілі на тлі покоління (історико-літературний та поетикальний аспекти) / Л. Тарнашинська. – К. : Смолоскип, 2010. – 632 с.

Українська Гельсінська група. 1978–1982 : Документи і матеріали ; упор. і ред. Осип Зінкевич. – Торонто ; Балтимор : Укр. вид-во «Смолоскип» ім. В. Симоненка, 1983. – 998 с.

Українська інтелігенція під судом КГБ : Матеріали з процесів В. Чорновола, М. Масютка, М. Озерного та ін. – Мюнхен : Сучасність, 1970. – 251 с.

Хмара С. І. (Максим Сагайдак). Сьогодні про минуле: літ.-публіцист. вид. / С. І. Хмара. – Львів : Поклик сумління, 1993. – 128 с.

Хмара С. І. Дорогою до мрії: вибрані праці: у 2 т. / С. Хмара ; упоряд. Р. П. Хом'як. – К. : Фенікс, 2005. – Т. 2. – 2005. – 464 с.

Хмара С. І. Дорогою до мрії: вибрані праці: у 2 т. / С. Хмара ; упоряд. Р. П. Хом'як. – К. : Фенікс, 2005. – Т. 1. – 2005. – 628 с.

Чорна книга України: Зб. документів, архів. матеріалів, листів, доп., ст., досліджень, есе / Упоряд., ред. Ф. Зубанича ; передм. В. Яворівського. – К. : Вид. центр «Просвіта», 1998. – 784 с.

Чорновіл В. Борис Грінченко на ниві народної освіти / В. Чорновіл // У кн. : Чорновіл В. Твори : у 10 т. – Т. 1. – К. : Смолоскип, 2003. – 640 с. – С. 64–75.

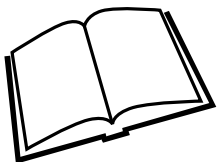
Чорновіл В. Жадання пута розбивати / В. Чорновіл // У кн. : Чорновіл В. Твори : у 10 т. – Т. 1. – К. : Смолоскип, 2003. – 640 с. – С. 58–63.

Чорновіл В. Лихо з розуму / В. Чорновіл. – Львів : Меморіал, 1991. – 344 с.

Bilocerkowycz J. Soviet Ukrainian Dissent. A study of political Alienation / J. Bilocerkowycz. – London, 1988. – 242 p.

Farmer Kenneth C. Ukrainian Nationalism in the Post-Stalin Era: Myth, Symbols and Ideology in Soviet Nationalities Policy. The Hague / K. C. Farmer. – Boston; London : Martinus Nijhoff Publishers, 1980. – 223 p.

ТЕМА 25

СУЧАСНИЙ ЕТАП ФОРМУВАННЯ ВІТЧИЗНЯНОЇ ПОЛІТИЧНОЇ ДУМКИ

- 25.1. Вплив перебудови на утвердження політичної науки в Україні (1985–1991 рр.)
- 25.2. Процес легітимації політичної науки (кінець 1980-х – середина 1990-х рр.)
- 25.3. Інституціоналізація політичної науки (середина 90-х рр. ХХ ст. – початок ХХІ ст.)
- 25.4. Основні напрями досліджень вітчизняної політичної науки
- 25.5. Здобутки та проблеми розвитку української політичної науки на новітньому етапі

25.1. Вплив перебудови на утвердження політичної науки в Україні (1985–1991 рр.)

На початку 1980-х років дедалі помітнішими ставали симптоми та прояви суспільно-політичної кризи в СРСР, що гостро поставило питання про необхідність реформ у всіх сферах суспільного життя. Поява на політичному олімпі *Михайла Горбачова*, який обійняв у 1985 році посаду Генерального секретаря ЦК КПРС, зародила в масах ілюзорну надію на реальність позитивних зрушень у країні. Розпочатий під керівництвом Горбачова процес оновлення одержав назву «*перебудова*». Її метою проголошувалося досягнення гуманного, демократичного соціалізму. Реформаторська частина компартійно-радянської еліти сподівалася шляхом перетворень подолати кризу, посилити темпи економічного розвитку й зберегти за СРСР статус наддержави на міжнародній арені. Однак перебудова, що здійснювалася бюрократичними засобами, переросла в революцію. Неочікуваний для реформаторів саморозпад державного ладу супроводжувався могутнім спалахом національно-визвольного руху.

Михайло Горбачов
(нар. 1931)

Головними причинами перебудови були: застій в економіці, наростання науково-технічного відставання від країн Заходу; низький рівень життя населення (постійний дефіцит продуктів харчування та промислових товарів, зростання цін на «чорному

ринку»); політична криза, що виражалася в нездатності керівництва забезпечити економічне зростання; негативні явища в духовній сфері суспільства – жорстка цензура у всіх видах мистецтв, наявність офіційної та неофіційної культур (неофіційна представлена «самвидавом» і неформальними об'єднаннями творчої інтелігенції); «гонка озброєнь». Потрібно було змінювати як внутрішню, так і зовнішню політику.

Перебудова в СРСР пройшла низку етапів свого розвитку. *Перший етап* (1985–1986) проходив під офіційним гаслом «Більше соціалізму!». У квітні 1985 року пленум ЦК КПРС висунув ідею прискорення соціально-економічного розвитку, а в березні 1986 ХХVII з'їзд КПРС затвердив розроблені командою нового голови Ради Міністрів СРСР М. Рижкова «Основні напрями економічного і соціального розвитку СРСР на 1986–1990 рр. і на період до 2000 р.».

Політика перебудови була задумана як типова «революція зверху». Долаючи опір консерваторів, котрі не бажали змін, Горбачов розраховував на примусову зміну покоління у вищому керівництві. Одночасно запроваджувалася гласність – своєрідний перехідний стан від мовчазного однодумства до свободи слова. Коли спроби забезпечити повноцінний розвиток економіки провалилися, про «прискорення» вже не йшлося.

Другий етап перебудови (1987–1988) відбувався під гаслом «Більше демократії!».

Перебудова – не тільки позбавлення від застійності та консерватизму попереднього періоду, виправлення допущених помилок, але і подолання історично обмежених рис громадської організації та методів роботи, котрі віджили себе. Це надання соціалізму найсучасніших форм, що відповідають умовам і потребам науково-технічної революції, інтелектуальному прогресу радянського суспільства.

М. Горбачов, «Жовтень і перебудова: революція продовжується (1917–1987)»

Реформатори брали курс на оновлення всієї партійно-радянської вертикалі з тим, щоб керівні кадри відчували залежність від виборців, а не від керівників вищих інстанцій. Ідеї, висловлені на січневому (1987) пленумі ЦК КПРС, були розвинені на ХІХ конференції КПРС (28 червня – 1 липня 1988 р.). Схвалена конференцією конституційна реформа СРСР (1988) була законодавчо оформлена на позачерговій сесії Верховної Ради СРСР (грудень 1988 р.) Громадяни мали обирати народних депутатів, а вже

вони – Верховну Раду СРСР.

Третій і останній етап перебудови охопив 1989–1991 роки. «Ініціатива верхів» не з'єдналася, як сподівався на це Горбачов, із масовим рухом знизу. Неконтрольовані партійним апаратом вибори до органів державного управління змінили політичний режим. Відокремлення КПРС від рад перетворювало її з державної структури на звичайну політичну партію. У березні 1989 року пройшли перші вільні вибори народних депутатів СРСР.

Перебудова в Україні тривалий час розгорталася на основі розроблених у союзному центрі моделей і шаблонів, однак вона мала й свої особливості:

- комуністична партія України залишалась найбільш ортодоксальною, вірною настановам КПРС;
- радянська Україна позиціонувалася як «заповідник застою» без елементарного суверенітету та незалежності від центру;
- порівняно низький рівень активності населення;

Розділ 4. Розвиток української політичної думки у другій половині ХХ – на початку ХХІ століть

- тривале збереження при владі старої (брежнєвської) еліти;
- відсутність відкритого насилля як засобу вирішення внутрішніх проблем;
- перетворення Чорнобильської трагедії з екологічної катастрофи на потужний політичний чинник.

Ці особливості виникли під впливом: 1) зосередження влади в руках В. Щербицького; 2) структурних особливостей економіки республіки; 3) стабільності українського товарного ринку; 4) порівняно незначної люмпенізації населення; 5) певного консерватизму, сповільненості, зваженості, що притаманні ментальності українців тощо.

Із проголошенням курсу на перебудову набув поширення процес лібералізації суспільних відносин: почали досліджуватися заборонені раніше теми, теорії; минувшина розглядалася під вектором переоцінки. Суспільним наукам надавалась дедалі більша роль у процесі реформування суспільства. На них покладалася функція моделювання, передбачення майбутнього розвитку суспільства. Просте обґрунтування правильності офіційного курсу постфактум було вже не на часі.

Радянське суспільствознавство впродовж своєї історії перебувало в стані фактичної самоізоляції від західного світу й західної «буржуазної» науки, що згубно позначилося на його розвитку. Проте прагнення досягнути справжньої сенс політичного, розібратися в тонкощах політичної свідомості було завжди присутнє в радянському суспільствознавстві. Звичайно, це прагнення могло бути реалізоване лише частково, бо ідеї, що не вписувалися в ортодоксальний радянський канон, або пригнічувалися владою цілеспрямовано та жорстоко, або «сублімувалися» в нешкідливі форми. Однак, як тільки тиск зверху хоч трохи слабшав, вільна думка виривалася з політичних лещат.

Великої уваги суспільним наукам було приділено в новій редакції програми КПРС, прийнятій ХХVII з'їздом КПРС (25 лютого – 6 березня 1986 р.). У спеціальному розділі цієї програми, присвяченої завданням КПРС в галузі науки, суспільним наукам відводилася мало не половина всього тексту. Це було не випадково: підвищена увага до суспільних наук виникла з усвідомлення їх відсталості та неадекватності потребам часу. Основна практична робота з реорганізації радянського суспільствознавства почалася вже незабаром після цього з'їзду.

Відбулися зміни в системі радянської вищої освіти. Була прийнята Постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Основні напрями перебудови вищої і середньої спеціальної освіти в країні» (1987), яка містила низку нових, прогресивних ідей. Цей документ можна вважати початком реформ, не дивлячись на деякі ідеологізовані вказівки-штампи («покращувати партійне керівництво навчальними закладами, прищеплювати студентам навички самостійної роботи з вивчення праць класиків марксизму-ленінізму і документів КПРС» та ін.). Важливо відзначити, що у сфері стратегічних ідей перебудови прозвучала й думка про те, як важливо збагатити вищу освіту гуманітарним змістом. При цьому зверталася увага на сутність цього поняття, мова йшла не стільки про пріоритет гуманітарних предметів, скільки про «олгоднення» освіти.

«Основні напрями перебудови...» в догматичному дусі трактували проблему розвитку суспільних наук в СРСР. У V розділі цього документа («Виховувати ідейно зрілих, суспільно активних фахівців») зазначалося, що «належить суттєво підняти ідейно-теоретичний і методичний рівень викладання марксизму-ленінізму як непо-

рушної основи формування наукового світогляду радянського фахівця ... для покращення викладання революційної теорії як цілісного вчення в органічній єдності його складових частин визнати доцільним розробити єдині навчальні програми суспільним наукам для різних типів вузів, видати нові підручники і встановити державний екзамен із марксизму-ленінізму». Суспільствознавці й викладачі інших кафедр закликали «виховувати у фахівців політичну пильність, непримиренність до ворожої ідеології». Ухвала зобов'язувала «підвищити увагу до політичної освіти викладачів, вивченню ними актуальних проблем марксистсько-ленінської теорії політики КПРС, активізувати роботу методологічних семінарів»¹.

Що ж все-таки спонукало керівництво КПРС дати згоду на утвердження політичної науки в СРСР? Відповідь полягає, очевидно, в тому, що суспільні науки, котрі існували, не справлялися з розробкою нової політичної теорії, яка була потрібна засновникам перебудови. Догматизм цих наук виявився бар'єром для нових віянь у науці й політиці. Певну роль відіграв і суб'єктивний чинник. Чи було партійне керівництво готове дати дорогу політичній науці, що повинна була бути опозиційною щодо інших суспільних наук, заснованих на марксистсько-ленінських догматах? Тим більше, що у зв'язку з відсутністю власної політологічної бази в будь-якому разі довелося б звертатися до західної. Партійне керівництво сподівалося, що політичну науку вдасться контролювати, але, з іншого боку, мова не йшла про незалежні від комуністичної партії суспільні науки й тим більше про незалежну політичну науку. Йшлося лише про розвиток традиційної марксистсько-ленінської суспільної науки як такої, однак такий «розвиток» був задалегідь приречений на провал.

Оскільки марксизм і ленінізм застаріли за своїм змістом, то новітню методологію мало хто розумів і був здатен застосовувати на практиці. Якщо до цього додати факт, що знання про політичне життя накопичились раніше в інших науках (філософії, історії, правознавстві), то стане зрозумілим, чому політична наука виникла в СРСР саме в цей час. 04.11.1988 р. Державний комітет СРСР з науки і техніки, керуючись рішенням ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР (березень 1987 р.) офіційно затвердив уточнену та доповнену номенклатуру спеціальностей наукових працівників, в якій уперше передбачалась спеціалізація з політичних наук: 23.00.01 – теорія та історія політичної науки; 23.00.02 – політичні інститути та процеси; 23.00.03 – політична культура та ідеологія; 23.00.04 – політичні проблеми міжнародних відносин і глобального розвитку. За спеціальністю «політичні науки», але в розділі «соціологічні науки» в тій же постанові розміщувалися ще дві спеціальності: 22.00.05 – соціально-політичні процеси, організація і управління і 22.00.07 – громадська думка.

Отож, були створені можливості для захисту кандидатських і докторських дисертацій, що мало велике значення для становлення й подальшого розвитку вітчизняної політичної науки. У контексті ж дослідження історії політичної думки пріоритетне значення має поява першої зі згаданих спеціалізацій. Зауважимо, що нині, в основному, ці спеціалізації збережені в такому ж формулюванні, дещо розширившись.

¹ Під політичною освітою викладачів розумілася традиційна, звична марксистсько-ленінська освіта, але зовсім не нова, політологічна.

25.2. Процес легітимації політичної науки (кінець 1980-х – середина 1990-х рр.)

У 1989/1990-му навчальному році дисципліну «Політологія» почали викладати у вищих навчальних закладах України. Разом із іншими новими курсами («Соціально-політична історія ХХ століття» та «Проблеми теорії сучасного соціалізму») вона мала замінити «Історію КПРС» і «Науковий комунізм». Політологічна освіта повинна була частково вирішити низку завдань, направлених на становлення й розвиток політичної науки, утвердження основ ліберально-демократичної культури в країні: 1) ознайомити студентство з досягненнями світової політичної думки задля подолання політико-культурного провінціалізму; 2) спрямувати до справжніх витоків національної культури, від яких радянська людина штучно відмежовувалася владою; 3) навчити мислити політично.

Уже в 1990 році стало очевидно, що новий, «пошуковий» курс «Проблеми теорії сучасного соціалізму», уведений замість «наукового комунізму», мав тимчасовий характер. Перехід на нову структуру викладання суспільствознавчих дисциплін повинен був здійснюватися за рішенням вчених рад вищих навчальних закладів відповідно до того, як розроблялися навчальні програми, лекційні курси, відбувалася перепідготовка викладачів. Із урахуванням профілю навчальних закладів, національних і регіональних особливостей, інтересів і побажань студентів вводилося викладання на факультативній або обов'язковій основі «Соціології», «Політології», «Соціальної психології», «Історії і теорії релігії й атеїзму».

Однією зі суттєвих змін у суспільних науках в 1990-х роках було масове реформування кафедр наукового комунізму. Крах комуністичного режиму сприяв відмові студентів від вивчення теорії наукового комунізму, історії КПРС і політичної економії як обов'язкових дисциплін. Інститути й університети, отримавши відносну свободу у формуванні навчальних програм, реформували кафедри суспільних наук. Кафедри наукового комунізму, зіткнувшись із загрозою зникнення, почали змінювати плани та перейменовуватися в кафедри соціології, політології, культурології тощо.

Заміна історії КПРС ширшим курсом «Соціально-політична історія ХХ століття» відповідала вимогам часу. Дисципліна не була забезпечена підручниками (нічого не змінили оголошені конкурси). Зате був шквал критики на адресу самої дисципліни та методики її викладання. Курс «Проблеми теорії сучасного соціалізму» мав замінити науковий комунізм. Відділення наукового комунізму перепрофілювали у відділення підготовки фахівців із політології, теорії соціалізму, історії політичних учень та ін. Підготовку політологів передбачалося здійснювати також шляхом спеціалізації на філософських факультетах (філософія політики), соціологічних (соціологія політики), юридичних (теорія держави та права і політологія) факультетах університетів. Були скасовані такі спеціальності наукових працівників, як: «Партійне і радянське будівництво», «Історія марксизму-ленінізму» та «Історія КПРС». Замість них уведена нова спеціальність 07.00.01 – історія громадських рухів і політичних партій із присудженням наукового ступеня з історичних наук. Підготовку викладачів політичної історії та історії КПРС планувалося проводити на історичних факультетах універси-

тетів шляхом спеціалізації з історії політичних партій. Утверджувалися нові кваліфікації випускників із суспільно-політичних спеціальностей, наприклад, «Філософ. Викладач філософії. Викладач соціально-політичних дисциплін в середніх спеціальних установах». За цією ж схемою кваліфікувалися соціологи, історики, економісти. Так, за фахом «Теорія соціально-політичних відносин» затверджувалася кваліфікація «Політолог. Викладач соціально-політичних дисциплін».

Уперше підготовку фахівців-політологів було розпочато в Київському національному університеті імені Тараса Шевченка. Згодом їх почали готувати в Одеському, Донецькому, Львівському, Східноукраїнському, Чернівецькому, Прикарпатському, Ужгородському університетах, Національному педагогічному університеті імені М. П. Драгоманова, Національному університеті «Києво-Могилянська академія», Національному університеті «Острозька академія» та ін. У Таврійському екологічному інституті (м. Сімферополь), що належав до вищих навчальних закладів недержавної форми власності, відкрито перший в Україні політологічний факультет.

Володимир Бабкін
(нар. 1924)

На початку 1990-х років одним із фундаторів вітчизняної політичної науки був *Володимир Бабкін*. Багато років наукового життя він віддав Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, де працював провідним науковим співробітником відділу історико-політологічних досліджень держави і права України (з 2002 року – відділ історико-правових досліджень). У 1993 році він був обраний президентом Української асоціації політологів, а у 1995 – академіком Української академії політичних наук.

Науковій творчості В. Бабкіна притаманне органічне поєднання аналізу правових проблем із філософією права, порівняльною політологією та політичною історією. Це уможливило опрацювання ним теоретико-методологічні проблеми правових наук, зміст теорії циклічності та наступності етапів політичної історії, співвідношення народу та влади, держави й особистості, демократії і бюрократії, реформ та контрреформ у перехідні епохи, сутність і прояви людського виміру політики.

Академік Бабкін – активний багаторічний учасник процесу формування сучасної доктрини державно-правового розвитку України, демократизації політичної та правової систем. Широку популярність серед наукової громадськості здобули курс лекцій із політології (1992), монографія «Народ і влада» (1996). Поряд із цим дослідник плідно керував підготовкою успішно реалізованих наукових проєктів «Український конституціоналізм: політичний аналіз» (1995–1996) і «Український конституціоналізм: вітчизняний менталітет і актуальні

Базовими центрами політичної освіти та думки залишаються політологічні кафедри й відділення, які є далеко ще не в усіх провідних вузах країни. На жаль, їхнє становище хитке – тільки-но створяться, як відразу ж їх ліквідовують або з'єднують із іншими кафедрами, бо, бачте, не вистачає годин чи не і відповідають профілю, чи це виникає якась причина.

В. Бабкін, М. Кириченко, «Політична освіта. Алергія на вчорашніх чи короткозорість нинішніх» (1994)

Розділ 4. Розвиток української політичної думки у другій половині ХХ – на початку ХХІ століть

проблеми запровадження нової Конституції у правосвідомість народу» (1997–1999). Під керівництвом академіка Бабкіна авторський колектив провідних науковців України підготував і видав у 1997 році перший в Україні фундаментальний «Політологічний енциклопедичний словник», що всебічно відображає досягнення світової та вітчизняної науки. В. Бабкін також був членом редколегії фундаментальної «Юридичної енциклопедії» (у 6 т.), автором низки статей у ній, а у 1994–1997 роках очолював Центр із організаційного та науково-методичного забезпечення підготовки «Юридичної енциклопедії».

Остап Семків
(1937–1997)

Серед першопрохідців вітчизняної політичної науки – Львівський державний (нині – національний) університет імені Івана Франка. Ще на початку ХVІІІ століття в університеті (заснований у 1661 році) на факультеті права з'явився самостійний напрям «Політична майстерність», а з 1784 року (після входження Галичини до Австрійської імперії у 1772 році) в університеті діяли дві кафедри, дотичні до політичної тематики – «права природи, народів та інститутів» і «політичного мистецтва, австрійського законодавства і стилю урядування». Отже, традиції пізнання політичного у стінах університету мають давні традиції, продовжувані на різних етапах існування закладу. У 1990 році було започатковано викладання курсу «Політологія» на окремих факультетах та утворено одноіменну кафедру (завідувач проф. *О. Семків*); у

2007 році на її базі утворено дві політологічні кафедри (політології, теорії та історії політичної науки). За відсутності навчально-методичної літератури первинним завданням була підготовка посібника «Основи політології» (В. Денисенко, Б. Кухта, А. Романюк, М. Поліщук та ін.) та підручника (О. Семків, В. Шпилюк та ін.), а пізніше (1994) – з історії української політичної думки (Б. Кухта). У 1994 році було створено спеціалізовану вчену раду зі захисту кандидатських дисертацій з політичних наук; тоді ж створено Центр політичних досліджень (А. Романюк).

Зупинившись штрихами на становленні політичної науки лише в одному навчальному закладі, звернемо увагу на можливість ознайомлення з детальною генезою вітчизняної політичної науки у двотомному виданні (т. 1) 2016 року Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України «Політична наука в Україні. 1991–2016».

Отже, остаточно процес утвердження та легітимації політичної науки в Україні відбувся тільки після проголошення державної незалежності України. Вирішальними в цьому плані стали 1991–1995 роки. Політологія увійшла до переліку нормативних дисциплін вищої школи, була затверджена як дипломна спеціальність. 02.06.1994 р. відбулося спільне засідання виконкому Української асоціації політологів і науково-методичної комісії з політології Міністерства освіти України, на якому було розглянуто інформацію очільника асоціації В. Бабкіна про стан розвитку політологічної освіти у вищих навчальних закладах України, проаналізовано недоліки, їх причини та шляхи усунення. Серед недоліків у розвитку викладання політології головними зазначалися такі:

Тема 25. Сучасний етап формування вітчизняної політичної думки

- у системі освітянського міністерства був відсутній цілісний підрозділ, який координував би процес розвитку соціально-гуманітарної освіти;
- у структурах державної влади спостерігалось упереджене ставлення до самої ідеї політичної освіти й науки;
- у низці вищих навчальних закладів із навчальних планів необґрунтовано вилучались курси соціально-політичних дисциплін, скорочувався обсяг годин на їх викладання, розформовувалися або об'єднувалися кафедри. Це породжувало невпевненість викладачів у своєму соціальному статусі, не сприяло продуктивній роботі викладачів-політологів (наприклад, у деяких навчальних закладах кафедри політології були приєднані до кафедр філософії, історії, соціології), була відсутня типова навчальна програма з політології для навчальних закладів та державні освітні стандарти з неї.

Головною причиною цих недоліків стало обмежене залучення освітянським міністерством освіти науково-педагогічних кадрів до управлінської діяльності в освітянській сфері. Міністерство нерідко не враховувало конструктивних пропозицій науково-педагогічних працівників щодо розвитку політичної освіти, проведення наукових конференцій, розробки програм, підготовки й перепідготовки викладацьких кадрів.

Проблеми становлення політичної науки ставали темами конференцій і «круглих» столів від часу офіційного дозволу на її існування. Основний зміст дискусій зводився до деідеологізації визначення змісту, предмета та створення понятійного апарату.

У вищих навчальних закладах була відсутня типова навчальна програма з політології для навчальних закладів та державні освітні стандарти з цієї дисципліни. Замість цього набула розповсюдження концепція наукового націоналізму (гриф Міністерства освіти України), що повинен замінити політологію. Основна ідея концепції – створити альтернативний предмет політології, яка експортувалась з-за кордону та не могла бути, на думку деяких науковців, адекватним інструментом аналізу політичних процесів в Україні. Науковий націоналізм мав стати основою української політології. Так, проект «Концептуальні засади української політології» був розроблений кафедрою політології Київського державного університету імені Тараса Шевченка. У ньому пропонувалось створити окрему навчальну та наукову дисципліну – «українську політологію», предмет якої – вивчення закономірностей політичного життя в Україні, а провідні методологічні засади – «українська національна упередженість» та «ідеалізація української історії як принцип визначення магістральних шляхів розвитку України в світовому співтоваристві». Проект був розісланий на початку 1993 року для обговорення на кафедрах політології, в політологічних наукових установах і викликав гостру дискусію щодо проблем української політології. Її підсумки підбиті на Всеукраїнській науково-практичній конференції «Українська політологія: проблеми становлення і перспективи розвитку» (Київ, 1994). Основними аргументами проти цього проекту стали такі положення: українське політичне життя демонструє лише вияв загальних закономірностей в специфічних умовах, тому не можна відривати українську політологію від світової; будь-яка дисципліна є наскільки науковою, на-

Розділ 4. Розвиток української політичної думки у другій половині ХХ – на початку ХХІ століть

скільки вона оперує об'єктивним, а неупередженим знанням і жодна ідеалізація подій, процесів не сумісна з науковим знанням; Україна протягом семи століть не мала суверенної державності, внаслідок чого немає достатнього емпіричного матеріалу, щоб виводити власні політичні закономірності. Деякі учасники конференції виступили проти правомірності терміна «українська політологія», однак більшість із цим не погодилася, наполягаючи на тому, що поняття «українська політологія» має право уживатися для характеристики політологічних проблем, що виникають на українському ґрунті, сукупності політологічних шкіл та інституцій України, наукових здобутків вітчизняної політичної науки. На думку А. Коваленко, українська політологія як наука – це не що інше як сукупність визнаних світом досягнень українських вчених у галузі політичних досліджень. Зусиллями вчених і викладачів цей курс не був уведений, а термін «науковий націоналізм», як провідна категорія концепції національної держави, не утвердився ні в практичному, ні в теоретичному планах. Ідея вивчення ролі української ментальності у формуванні сучасної нації втілювалася в утворенні Вищою атестаційною комісією (далі – ВАК) у 1997 році окремої спеціальності 23.00.05 – етнополітологія та етонодержавознавство, що стало особливістю української політичної науки.

Заважимо, що у різні роки перелік спеціальностей, за яким можна було здобути науковий ступінь доктора та кандидата політичних наук розширювався у окрім п'ятьох шифрів за спеціальністю «Політичні науки», він розширився переліком такої галузі науки, як «Національна безпека»¹.

На початку 1990-х років почався процес становлення політологічних науково-дослідницьких і навчальних структур та професійних асоціацій. 11.12.1991 р. у системі НАН України виникає Інститут національних відносин і політології НАН України (зараз – Інститут політичних та етнонаціональних досліджень імені І. Ф. Кураса). У 1992 році засновується Національний інститут стратегічних досліджень – урядовий науково-дослідницький центр політичного й економічного аналізу та прогнозування. Тоді ж була утворена Асоціація молодих українських політологів і політиків (АМУПП). Для підготовки управлінських кадрів при Кабінеті Міністрів України створюється Інститут державного управління та самоврядування (зараз – Національна академія державного управління при Президентіві України). Паралельно з державними й академічними установами заснуються недержавні політологічні структури (наприклад, Інститут посткомуністичного суспільства).

Важливим чинником легітимації політології стало створення в березні 1991 року Української асоціації політологів (УАП) на базі Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України, Інституту міжнародних відносин і політології НАН України. За підтримки УАП в Україні створено низку політологічних наукових установ, зокрема у 1993 році Українську академію політичних наук (УАПН), котра складалася з трьох відділень: історії політичної думки, методології і теорії політики, прикладної

¹ 21.01.01 «Основи національної безпеки держави»; 21.03.01 «Гуманітарна і політична безпека держави»; 21.03.02 «Регіональна безпека держави»; 21.03.03 «Геополітика»; 21.04.01 «Економічна безпека держави»; 21.07.02 «Розвідувальна діяльність органів державної безпеки».

політології. Пізніше до її складу ввійшли Українська асоціація політологів, Філософська ліга України, Соціологічна асоціація України, Асоціація політичних консультантів України (АПКУ). У 1993 році створена Українська академія політичних наук, 1995 – Асоціація політичних психологів України.

Особливістю початкового етапу утвердження політичної науки в Україні було те, що він співпав зі становленням державної незалежності й розбудовою державності. Українська наука потребувала відновлення наукового потенціалу, налагодження механізму підготовки кадрів, але економічний спад і непродумана політика владних структур щодо вищої освіти призвели до того, що авторитет науки продовжував залишатися дуже низьким. Відбувся процес еміграції науковців із країни й падіння соціального статусу інтелігенції.

У цей період домінували дослідження присвячені національній державі, ролі національної ідеї у формуванні демократії, особливостям української культури й традиції демократії, що певним чином стимулювало адміністративну спробу замінити політологію українським «науковим націоналізмом». Наукова громадськість відхилила спробу ідеологізації політичної науки, завдяки чому її утвердження продовжувало відбуватися в світовому контексті.

25.3. Інституціоналізація політичної науки (середина 90-х рр. XX ст. – початок XXI ст.)

Інституціоналізація політичної науки в Україні – тривалий процес перетворення наукових досліджень у спеціалізовану суспільну діяльність, котрий припускає проходження кількох етапів: накопичення теоретичного й емпіричного матеріалу в рамках суміжних наук; проведення та публікацію наукових досліджень; створення періодичних видань; підготовку наукових кадрів, створення навчальних закладів; формування наукового співтовариства учених, об'єднаних у національні і міжнародні асоціації і под.

Інституціоналізація – новий щабель у розвитку суспільно-політичних знань. Проходила вона в два етапи: спочатку виникла «політологія», що була обмежена стереотипами історичного матеріалізму та наукового комунізму, і тільки згодом вибудовується понятійний апарат, методологія нової політичної науки. Для того, щоб наука відбулася, необхідне її організаційне оформлення, наявність підготовлених кадрів і системи підготовки кадрів, повинні з'явитися різні напрями досліджень політичних процесів, і професіонали, залучені до світової політичної науки або, щонайменше, обізнані про її основні тенденції.

Станом на середину 1990-х років система політичної освіти й науки в суспільстві мала нерозвинутий характер. Після руйнування багатьох інститутів старої системи дуже повільно створювалися нові концептуальні засади, механізми політичної науки в Україні. Політична наука успадкувала всю інфраструктуру, що створювалася для забезпечення діяльності таких дисциплін як «Історія КНР» і «Науковий комунізм». Від них залишилися кафедри, дослідницькі інститути. Політологія як наука про політику була вкрай необхідна суспільству, що ставало на шлях розбудови нової держави,

Розділ 4. Розвиток української політичної думки у другій половині ХХ – на початку ХХІ століть

але через скорочення державного фінансування на науку й освіту наукова інтелігенція швидко втрачала свій соціальний статус. До найбільш значущих проблем і завдань, які потрібно було вирішувати молодій науці, належали такі:

- проблема визначення статусу політичної науки в системі соціально-гуманітарних наук;
- нерозвиненість мережі підготовки професійних політологів;
- невідповідність системи підготовки наукових кадрів в радянській структурі суспільствознавства (затвердження нових напрямів, спеціальностей, спеціалізацій);
- подолання відчуженого ставлення значної частини студентства від суспільних наук;
- бідність матеріально-технічної бази вищої школи (зокрема, відсутність комп'ютерної та розмножувальної техніки);
- відірваність і певна закритість від досягнень зарубіжної політичної думки.

Ці проблеми мали певні об'єктивні та суб'єктивні причини. Серед об'єктивних причин головною є молодість політичної науки. Найперше, для розвитку політичної науки була необхідна інфраструктура як системи підготовки професійних кадрів (аспірантури, докторантури, спеціалізованих вчених рад зі захисту дисертацій), система професійно-орієнтованих періодичних видань та ін. Не можна думати про те, що стихійно виникнуть наукові школи, центри, розвиватимуться наукові напрями, сформулюються теоретичний і прикладний сегменти науки і под.

Іван Курас
(1939–2005)

Одним із учених, котрий очолив процес створення інфраструктури політичної науки в Україні, був академік *Іван Курас* – історик, політолог, один із фундаторів вітчизняної етнополітології, академік НАН України, державний діяч. Із кінця 1991 року і до кінця життя – директор Інституту національних відносин і політології АН України (з 1995 – Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України). Основні праці: «Про минуле – заради майбутнього» (1989), «Державотворчі інтереси в сучасній Україні: Загальнонаціональні та регіональні аспекти» (1994), «Етнополітика: історія та сучасність. Статті, виступи, інтерв'ю 90-х років» (1999), «Етнополітологія. Перші кроки становлення» (2004), «Концептуальні засади вивчення національної ідеї» (2004) та ін.

Усього одноосібно та у співавторстві Курас опублікував понад 200 наукових праць.

Ще у середині 1980-х років науковець порушив питання про необхідність дослідження проблем національних відносин. Із його ініціативи в Інституті партії при ЦК КПУ було сформовано сектор історії, теорії й практики міжнаціональних відносин. Згодом це відіграло свою роль у створенні Інституту національних відносин і політології АН України (грудень, 1991). Курас не лише ініціював створення першого в незалежній Україні спеціалізованого інституту політологічного профілю, а й істотно вплинув на становлення політичної науки в Україні. За його участі розроблено

паспорти наукових спеціальностей із політичної науки, відкрито спеціалізовані вчені ради зі захисту дисертацій, започатковано фахові наукові видання.

І. Курас активно долучився до відродження національно-демократичних надбань вітчизняної історіографії, що були заборонені в СРСР. Він налагодив співпрацю з істориками української діаспори (О. Прицак, Т. Гунчак, О. Субтельний, Л. Винар та ін.). Це сприяло роботі над концептуальними засадами української національної ідеї. Предмет особливої уваги Кураса – політична історія України, яка, на думку вченого, повинна була стати наріжним каменем вітчизняної політології. Ця ідея реалізована колективом ШІЕНД в шеститомній «Політичній історії України ХХ ст.» (2002–2003).

І. Курас увійшов у історію вітчизняної науки як один із фундаторів етнополітології, яка сьогодні є важливою галуззю політичних знань. Напрацьований особисто вченим і його науковою школою арсенал знань у цій сфері досліджень увійшов у книги під назвою «Етнополітика: історія і сучасність» (1999) та «Етнополітологія. Перші кроки становлення» (2004). Курас увів у науковий обіг поняття «етнополітична культура» та обґрунтував необхідність її цілеспрямованого формування. У 2005 році Інституту політичних і етнонаціональних досліджень рішенням Президії НАН України присвоєно ім'я І. Ф. Кураса.

Одним із форм інституціоналізації стало проведення конгресів Асоціацією політичних наук України (АПНУ). АПНУ – всеукраїнська громадська організація, головна мета її діяльності – створення умов для розвитку та вдосконалення основних засад політичної науки в Україні. Асоціація була заснована у 1992 році як професійне об'єднання політичних аналітиків та інших фахівців у галузі суспільно-політичних досліджень. На сьогодні асоціація налічує 25 первинних організацій та діє в 25 регіонах України. Навіть побіжно оглянувши їх тематику, побачимо спектр актуальних проблем політичної науки, які обговорювалися: «Консолідація українського суспільства: політичні проблеми і перспективи» (I Конгрес, 14.09.2007 р.); «Трансформація влади в сучасній Україні: специфіка, перспективи» (II Конгрес, 22.05.2009 р.); «Політична система України: моделі влади» (III Конгрес, 26.11.2010 р.); «Політична наука в Україні: стан та перспективи розвитку» (IV Конгрес, 28.05.2012 р.); «Стратегічний курс України: політологічний дискурс» (V Конгрес, 28.03.2014 р.); «Українське суспільство: чинники і тенденції змін» (VI Конгрес, 26.04.2016 р.).

Для розвитку української політичної науки важливе значення мали I та IV Конгреси:

– I Конгрес мав організаційний характер та проводився за сприяння Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса, Асоціації політичних наук України, Української академії політичних наук, Міністерства освіти і науки України,

Десять років тому ми не мали власної політичної науки, в зародковому, аморфному стані перебувала соціологія, про теорію управління ми взагалі мали досить приблизне уявлення. Нині феномен українського суспільства і його еволюція прояснені в десятках монографій і сотнях статей; на стиках науки з'явилися нові наукові напрямки: етнополітологія, етнодержавознавство, політична психологія, політична етика тощо.

І. Курас, «Суспільні трансформації і суспільні науки: проблеми методології» (2001)

Розділ 4. Розвиток української політичної думки у другій половині ХХ – на початку ХХІ століть

Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Цей конгрес ознаменував новий етап у розвитку політичної науки – саме з цього часу починають регулярно проводитися зібрання українських політологів, а за їх результатами публікуються збірники наукових праць;

– на IV Конгресі було порушено низку складних питань функціонування політичної науки: проблема номенклатури та вдосконалення паспортів спеціальностей із політичних наук України (І. Кресіна); особливості діяльності Асоціації політичних наук України та її співпрацю з Міжнародною асоціацією політичної науки (Л. Кочубей); проблема розвитку політичної науки у вищих навчальних закладах України (О. Бабкіна).

До роботи VI Конгресу, присвяченого 25-річчю незалежності України, долучилися понад 120 науковців. Про розвиток теоретико-методологічних засад сучасної політичної науки йшлося у виступі директора Інституту політичних і етнонаціональних досліджень імені І. Ф. Кураса НАН України О. Рафальського (доповідь «Політична наука в Україні: здобутки та перспективи»). Він зупинився на історії розвитку політичної науки в Україні, охарактеризував її стан, окреслив перспективи розвитку; проаналізував діяльність наукових установ і громадських наукових організацій, визначив напрями досліджень, які, на його думку, є актуальними й доцільними за сучасних умов. «В Україні процес становлення і розвитку політичної науки став однією із визначальних характеристик 25-річного періоду українського державотворення. Головними здобутками цього процесу стало зняття табу на дослідження масштабного масиву проблем, пов'язаних зі сферою політичного, можливість вивільнення свідомості дослідника від ідеологічних пут, а також потужний інтерес до напрацювань західних науковців. Межі світу політичного, доступного для аналізу, розсунулися, і він постав у всій своїй складності, варіативності й нелінійності» (з доповіді О. Рафальського).

Отже, процесу інституціоналізації політичної науки в Україні були притаманні певні труднощі, пов'язані з першими роками утвердження державної самостійності (потрібно було визначити предмет, зміст курсу політології, його понятійний апарат державною мовою, створити нові кафедри, підготувати спеціалістів вищої наукової кваліфікації, видати підручники, журнали та ін.). Політична наука стає формально інституціоналізована: відбувається інтенсивний процес жорсткої формалізації дисертаційних робіт і вимог до наукових досліджень. Тільки розвиток інформаційної мережі

Сучасний етап розвитку політичної науки в Україні позначений щонайменше двома специфічними ознаками. З одного боку, – розумінням її великого суспільного значення, що зумовлює підвищену увагу до цієї галузі знань не лише наукової спільноти, але й широкого кола громадськості, всіх, хто усвідомлює узалежненість політичної науки і політичної практики. З другого, – посиленням недовіри до політики як суспільного явища з огляду на отождення її з політиками, дії яких (і не завжди безпідставно), пов'язуються з демагогією, корупцією, безвідповідальністю. Таке сприйняття сучасної української політичної дійсності позначається не лише на рівні розвитку політичної культури і політичних процесів, але й на ставленні суспільства до політичної науки.

Ю. Шайгородський, «Фактори інституціоналізації політичної науки в Україні»

наукових і освітніх центрів, видання загальнонаціональних журналів, поряд із університетськими вісниками з політичної науки, поступово виводить наукову інфраструктуру на рівень скоординованої діяльності. Це уможливить інтенсивніший політологічний дискурс, зрозумілий як українським, так і зарубіжним фахівцям, що, звичайно, є завданням не одного десятиліття.

25.4. Основні напрями досліджень вітчизняної політичної науки

Перші роботи, котрі з'явилися на початку 90-х років ХХ століття, були присвячені насамперед вибокам сучасної української державності (дослідження В. Потульницького, О. Семківа, Б. Кухти та ін.). Потреби вивчення нових реалій не могли бути сфокусовані тільки на історії політичної думки, тому поступово робився аналіз тих змін, що відбулися (дослідження В. Бабкіна, О. Бабкіної, В. Бортнікова, В. Горбатенка, О. Дем'янчука, М. Кармазіної, М. Михальченка, С. Наумкіної, Ф. Рудича та ін.). З'явилися праці, присвячені аналізу етнополітичних чинників формування сучасної української нації (О. Антонюк, С. Асланов, І. Кресіна, Я. Калакура, О. Картунов, В. Котигоренко, О. Майборода, І. Рафальський, С. Римаренко та ін.). Вивчення трансформаційних процесів і політичних режимів у державі знайшло своє вираження в окремих наукових розвідках (В. Бурдяк, Ю. Мацієвський, А. Романюк, О. Фісун та ін.). Проблеми впливу груп інтересів, формування олігархічних кланів поки що залишаються за межами політологічного аналізу, за винятком окремих наукових досліджень (А. Колодій, О. Лісничук та ін.). Почали з'являтися роботи з порівняльної політології, в яких аналізується досвід модернізації в різних країнах (В. Горбатенко, Г. Зеленько, О. Кіндратець та ін.). Продовжує розвиватися політологічна теорія держави (А. Матвієнко, В. Співак, Н. Хома). Окремо відзначаємо роботи на перетині політичної та історичної науки (Т. Бевз, М. Вегеш, Ю. Макар, В. Яремчук та ін.). Ці дослідження сприяли формуванню сучасного політологічного дискурсу.

Відсутність в українській політології усталених традицій, навичок використання кількісних і якісних методів у дослідженнях, емпіричного матеріалу, усталеної методологічної бази пояснюють певну вузькість тематики досліджень. У 2000-х роках з'являються роботи, присвячені методології та методам

Сергій Рябов
(1954–2008)

політологічних досліджень (В. Денисенко, В. Корнієнко, В. Осін, М. Остапенко, Н. Ротар, Л. Угрин та ін.). Загострилося розуміння необхідності вивчення політичних процесів із залученням математичного моделювання, навичок обробки статистичного матеріалу та інших методів, позаяк це може вивести політичну науку на вищий рівень, який передбачає опертя на інтерпретацію емпірики.

Варто вирізнити науковий доробок професора *Сергія Рябова*. Серед його основних праць: «Політологія: словник термінів і понять» (1996, 2001), «Основи теорії політики» (1996, у співавторстві з М. Томенком), «Державна влада: проблеми авторитету й легітимності» (1996), «Основи теорії політики»

Розділ 4. Розвиток української політичної думки у другій половині ХХ – на початку ХХІ століть

(1996), «Політологічна теорія держави» (1996), «Політичні вибори» (1998). На початку 2000-х років він разом із колективом Інституту громадянської освіти при НаУКМА та Лабораторією законодавчих ініціатив, за підтримки Фонду К. Аденауера започаткував розробку Концепції політичної освіти в Україні, проект якої був опублікований і публічно представлений на наукових форумах у 2005 року. На жаль, політичні й організаційні перешкоди не дали змогу в той час запровадити систему політичної освіти, проте потреба в ній ставала все нагальнішою. Підсумком наукових досягнень Рябова стала ґрунтовна праця «Політична наука в Україні ХХІ століття: стан та перспективи розвитку». У ній наведені результати дослідження стану політичної науки в Україні та перспективи її розвитку, показана необхідність створення професійних асоціацій політологів. Проаналізовано вплив політичної науки на політику в державі, висвітлено місце політології в структурі університетської освіти.

Попри цю важливу спробу, в дисертаційних дослідженнях українських дослідників проблематика аналізу розвитку вітчизняної політичної науки не здобула належного розвитку. Окремі винятки становлять дисертаційні дослідження І. Горбатенко та Є. Олійник. Такий загальний масштаб та інтенсивність вивчення історії, стану та можливостей політичної науки в Україні не відповідає потребам українських політологів, критичного аналізу досягнутого на сьогодні та окресленню подальших перспектив її розвитку.

Фелікс Рудич
(нар. 1930)

Вплив політичної науки на вітчизняні суспільні процеси активно досліджував у 1997–2007 роках *Фелікс Рудич*. Академік Ф. Рудич – один із фундаторів сучасної політичної науки в Україні. Він з 1992 року і до сьогодні є завідувачем відділу теоретичних і прикладних проблем політології Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України імені І. Ф. Кураса. Коло його наукових інтересів – від вивчення методологічних питань політичної науки до трансформації політичних систем і геополітики. Основні праці: «Політичні структури і процеси в сучасній Україні: політологічний аналіз» (1995), «Політична система сучасної України: особливості становлення, тенденції розвитку» (у співавторстві, 1998), «Україна в сучасному геополітичному просторі: теоретичний і прикладний аспекти» (у співавторстві, 2002).

У 2003 році було зроблено спробу інтегрувати зусилля дослідників вітчизняної політичної науки. З цією метою проводилися зустрічі вчених-політологів для оцінки стану розвитку відповідної наукової галузі. Зокрема, проведено «круглий стіл» «Політична наука в Україні: стан і перспективи» та Всеукраїнську зустріч представників політичної науки. Результатом цих обговорень стала поява на сторінках «Політичного менеджменту» дослідження О. Тягла «Українська наука про політику. Спроба оцінки потенціалу» (2004). Тема продовжена низкою інших дослідників-політологів: А. Круглашов у статті «Здобутки та проблемні питання розвитку вітчизняної політичної науки» (2009) аналізує стан і основні тенденції розвитку політичної науки в сучасній Україні; М. Кармазіна публікує ґрунтовне дослідження «Політична наука:

предмет, структура, методологія» (2010). У цей час випрацьовуються рекомендації для наукової, освітянської, експертної спільноти політологів, а також для офіційних державних установ. Але, незважаючи на доволі жвавий інтерес науковців до вивчення проблематики досягнень і проблем політичної науки в Україні, загальна кількість досліджень, в яких системно висвітлювалися б здобутки української політичної думки, була недостатньою.

Під час диференціації та інтеграції наукового знання на «межі» політичної науки та інших наук, у процесі становлення їх дослідницьких меж утворилися міждисциплінарні наукові галузі – *політологічні субдисципліни*. Для етапу утвердження політичної науки в Україні характерне формування таких субдисциплін, як політична історія (Т. Бевз, І. Вдовичин, Б. Кухта, О. Салтовський, В. Солдатенко та ін.), політична географія (Б. Яценко, А. Гольцов та ін.), політична етнологія (І. Курас, І. Варзар, О. Картунов, І. Кресіна, О. Рафальський, І. Рафальський та ін.), політична психологія (М. Головатий, М. Слюсаревський та ін.), політична соціологія (С. Барматова, В. Городяненко, В. Полторак та ін.) та ін. З ускладненням змісту й структури політичної науки, починають розроблятися малодосліджені напрями – політична філософія (В. Денисенко, О. Ситник, Д. Шевчук), політична герменевтика (О. Алексеєв, Ю. Тишкун), порівняльна політологія (М. Кармазіна, А. Романюк, О. Долженков, Ф. Рудич, Л. Могилевець), політична антропологія (В. Денисенко, А. Кравець, О. Крисенко, М. Юрій), прикладна політологія (О. Бойко, В. Горбатенко); або зовсім нові – політична ризикологія (В. Кривошеїн), електоральна політологія (І. Поліщук, М. Бучин, Ю. Остапеч та ін.), правова політологія (І. Кресіна, А. Сотник), біополітика (Д. Шевчук).

Також виділимо значний доробок у царині політичної науки А. Колодій. Вона є автором монографії «На шляху до громадянського суспільства» (2002), підручника «Політологія» (2003), «Національний вимір суспільного життя» (2008), підручника «Основи демократії» (2009) та низки праць. Один із останніх доробків дослідниці присвячений вивченню предметного поля політичної науки в сучасний період («Предметне поле політичної науки в сучасний період», 2016).

Отже, можна зробити певні висновки: основну увагу дослідники приділяють загальнотеоретичним проблемам політології, але ще потребують поглибленого вивчення методологія й філософія політичної науки, дослідження державної політики в галузі політичної освіти. Для української політичної науки характерний ще недостатній зв'язок із зарубіжними політичними центрами і школами, слабка представленість доробку українських політологів на міжнародному рівні.

Незважаючи на значну кількість політологічних досліджень, багатьом із них не вистачає наукового інструментарію й емпіричного матеріалу, методологічної чіткос-

Ключовим завданням політології є навчально-просвітницька діяльність, формування високої політичної свідомості та політичної культури громадян України, зокрема молодого покоління. У цих процесах політологія як навчальна дисципліна відіграє незамінну роль. Невідкладне завдання – утвердити політичні знання в усіх сферах, серед найширших верств населення, учнівської і студентської молоді.

Ф. Рудич, «Порівняльна політологія» (2006)

ті. У деякі наукові розвідки зустрічаються вторинне цитування (особливо це стосується іноземних джерел), а також некоректні текстові запозичення. На думку Ю. Шайгородського, політологам варто зосередитися на пошуках нових, виокремленні актуальних, важливих і доцільних напрямів досліджень.

25.5. Здобутки й проблеми розвитку української політичної науки на новітньому етапі

На сучасному етапі перед політичною наукою стоїть низка проблем, котрі вона має вивчати: розвиток прикладної політології; підготовка й перепідготовка кадрів викладачів-політологів, науковців і професійних політиків загальнодержавного та місцевого рівнів; налагодження та підтримка зв'язків із світовими політологічними центрами й школами тощо.

Найвагомішим завоюванням пройденого українськими науковцями та освітянами шляху є подолання серед широкого загалу й в структурах державної влади упередженого ставлення до ідеї запровадження системного вивчення політичних знань у межах спеціальної, апробованої в розвинених демократіях науково-навчальної дисципліни. Все це потребує уважного переосмислення пройденого політологією шляху й визначення перспективних напрямів її подальшого розвитку.

Оцінюючи стан політології в Україні, Ф. Рудич пов'язує його з логікою трансформації нашого суспільства та особливостями розвитку наукового знання. Негативний вплив, на думку українського вченого, виявляється в тому, що певні групи вчених зберегли й посилили свою залежність від влади, інші – вступивши до партій і рухів, теоретично обслуговують їхні інтереси. Формулюючи перспективи розвитку політології в Україні, Ф. Рудич, зокрема, зазначає, що молода генерація політологів, яка отримує освіту в нових умовах, знайома з досягненнями світової науки, швидко оволодіває сучасними методами дослідження, викладання, що дає підстави сподіватися на перспективний розвиток політології. Водночас важливо, щоб влада була зацікавлена в об'єктивних дослідженнях, оцінювала політологію як суттєвий інтелектуальний ресурс суспільства.

Як уважає А. Круглашов, до надбань вітчизняної політичної науки належить створення певної нормативно-правової бази, що конститує політичну науку, закріплює її місце в системі наукового знання, забезпечує необхідний рівень її вивчення та викладання у ВНЗ України. Безумовно, завдяки цьому чиннику політологія перетворилася на визнану державою окрему науку, самостійну галузь знання, достатньо цілісну систему професійної підготовки відповідних фахівців усіх існуючих у нашій країні рівнів кваліфікації (від бакалавра до доктора наук).

Провідними науковими центрами формування сучасного політологічного знання є такі академічні інститути, як Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, Інститут політичних та етнонаціональних досліджень імені І. Ф. Кураса НАН України. Активно діє мережа дослідницьких інститутів, наприклад, Національний інститут стратегічних досліджень, а також недержавні аналітичні центри, серед яких провідна роль належить Центру ім. О. Разумкова. Наукова робота також

є частиною діяльності кафедр вищих навчальних закладів, найперше випускових зі спеціальності «Політологія». Дедалі більше вітчизняних політологів навчаються за кордоном, проходять стажування в провідних наукових центрах світу, хоч проблема фінансування ускладнює інтеграцію українських дослідників у світову політологічну спільноту.

На сьогодні при Міністерстві освіти і науки України діє науково-методична комісія з соціальних наук і журналістики (галузь знань 05 – соціальні та поведінкові науки, підкомісія 052 – Політологія) сектору вищої освіти Науково-методичної ради Міністерства освіти і науки України. Наразі вона займається розробкою стандартів вищої освіти з політології.

Відтворення вітчизняного наукового потенціалу відбувається переважно екстенсивним шляхом і обтяжене невирішеними проблемами забезпечення його високої якості. Все гострішою стає проблема актуальності та успішності процесу написання та захисту якісних дисертаційних робіт, їх неузгодженість між собою (дублювання тем, повтори сюжетів, брак інноваційного результату тощо). Помітним є зростаючий розрив між формалізацією процесу підготовки, захисту наукових досліджень і труднощами із забезпеченням академічним співтовариством належного контролю за їх науковою якістю та результативністю.

До вагомих здобутків вітчизняної політичної науки віднесемо:

- формування предметного поля політології, визначення проблематики й методів досліджень; наявність значної кількості монографічних праць, присвячених актуальним проблемам політичної науки;
- вивчення політології у вищих закладах освіти, наявність достатньої кількості вітчизняних підручників і навчальних посібників; поява часописів політологічного профілю («Держава і право», «Політична думка», «Нова політика», «Віче», «Грані», «Людина і політика», «Розбудова держави», «Політичний менеджмент», «Політикус» і под.). Ці часописи об'єднують фахівців з різних регіонів України, вони є засобами наукової комунікації та апробації проведених наукових досліджень. У 1997–2006 роках Книжковою палатою України видавався щомісячний реферативний журнал «Політика. Політичні науки», в якому за рік здійснювався аналіз статей приблизно зі 100 періодичних видань, бралася до уваги й нові книжкові надходження. Зараз така робота через відсутність коштів не ведеться;
- дослідження фундаментальних проблем політичної науки у провідних наукових установах України; формування системи відтворення наукових кадрів вищої кваліфікації в галузі політології. Захист докторських дисертацій з політичних наук почав відбуватися з 1993 року (першим доктором політичних наук в Україні стала проф. О. В. Бабкіна). Станом на середину 2016 року кількість вітчизняних докторів політичних наук становила 244 та 1598 кандидатів політичних наук).

В. Горбатенко зауважує, що на сьогодні сформовані цілі школи політичної науки і, безумовно, є вагомим досягненням. Зокрема, в галузях етнополітології, політичної історії, політико-правових досліджень, політичної свідомості і культури, політичної

Розділ 4. Розвиток української політичної думки у другій половині ХХ – на початку ХХІ століть

теорії та політичної філософії, історії політичної думки, глобалізації і міжнародних відносин та ін. Важливою подією стало видання «Політичної енциклопедії» на базі Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. Цей важливий напрям успішно розвивається вітчизняними політологами, зокрема з Львівського національного університету імені Івана Франка.

В Україні ще не можна констатувати високої оцінки керівництвом навчальних закладів суспільної важливості політології для підготовки висококваліфікованих спеціалістів, здатних забезпечити функціонування різнорівневих ділянок державної служби, а також створити здорове, конкурентне середовище в рамках політичної сфери суспільства. Основні прояви зазначеної недооцінки виявляються, зокрема, у зменшенні кількості годин, що відводяться на вивчення політології та політологічних спецкурсів, ліквідації самостійних кафедр політології, переведенні викладачів-політологів на інші гуманітарні кафедри.

Негативно впливає на політичну науку України її нестабільний статус вибіркової чи загальнообов'язкової навчальної дисципліни. У 2009 році за ініціативою Міністерства освіти та науки України студентству першого курсу надали можливість самостійно вибирати гуманітарні дисципліни для вивчення. При цьому українська мова, історія України, історія української культури, іноземна мова й філософія залишилися нормативними. А курси політології, соціології, права, економічної теорії були переведені до категорії вибіркової. Вибірковість політології може призвести до зниження рівня політичної культури, який і до цього потребував підвищення. Проаналізувавши вищенаведені аргументи «за» і «проти», Міністерство освіти і науки України в серпні 2011 року видало наказ щодо повернення політології в нормативний блок вузівських навчальних планів, визнавши попереднє рішення помилковим. До прийняття нового Закону України «Про вищу освіту» (2014) існував затверджений профільним міністерством перелік із 16 навчальних дисциплін, із яких формувався блок обов'язкових дисциплін. Серед них була й політологія. На сьогодні визначення переліку обов'язкових дисциплін – це прерогатива вчених рад ВНЗ і право студентів. Організація вивчення гуманітарних дисциплін у ВНЗ регламентується Міністерством освіти і науки України, хоча й має рекомендаційний характер.

Незважаючи на те, що Україна у 2005 році долучилась до Болонської декларації, процес освітньої євроінтеграції триває й дотепер. У таких умовах наша політична наука зіштовхується з низкою проблем: низька конкурентоспроможність української політології на європейському ринку освітніх послуг, недостатня державна підтримка, надмірна проблемна диференціація політологічного знання, слабке використання кількісних методів дослідження, загальноприйнятих у європейській та американській політичній науці.

Нині Україна потребує реформування викладання політології й осмислення, власне, самої науки. Оскільки на цьому етапі розвитку суспільства глобалізована ринкова економіка вимагає від вищих навчальних закладів підготовки соціально затребуваних, всебічно підготовлених фахівців із високим рівнем професійних знань, вмінь і навичок, здатних після отримання диплому якісно виконувати функціональні обов'язки відповідного освітньо-кваліфікаційного рівня. Важливо, не знижуючи

рівня загальнотеоретичної, фундаментальної підготовки бакалаврів і магістрів, посилювати їхню практичну підготовку відповідно до поточних суспільних потреб, бо важливим завданням для політичної науки має бути консультування політичної еліти, а також політична соціалізація молоді.

Сучасний етап розвитку політичної науки в Україні позначений щонайменше двома специфічними ознаками. З одного боку, – розумінням її великого суспільного значення, що зумовлює підвищену увагу до цієї галузі знань не лише наукової спільноти, але й широкого кола громадськості, всіх, хто усвідомлює взаємозалежність політичної науки й політичної практики. З іншого, – посиленням недовіри до політики як суспільного явища з огляду на ототожнення її з політиками, дії яких пов'язуються з демагогією, корупцією, безвідповідальністю. Таке сприйняття сучасної української політичної дійсності позначається не лише на рівні розвитку політичної культури й політичних процесів, але й на ставленні суспільства до політичної науки. Зміст і сутність її категорій і понять дискутуються не лише в наукових колах. У той чи інший спосіб політологічний інструментарій доречно використовують політики, управлінці, журналісти, громадськість.

Шляхами вирішення названих проблем може бути сприяння подальшій інтеграції українських політологів і політології в європейські, світові професійні об'єднання та асоціації. Така інтеграція вкрай потрібна. Досі вона відбулася скоріше на індивідуальному рівні, чого вже недостатньо. Також на часі поява нових національних політологічних видань, які були б представлені у відомих наукометричних базах.

На сьогодні можна констатувати низький рівень інтегрованості української політичної науки в міжнародний інформаційний простір. В Україні дуже мало публікацій (наприклад, у соціально-гуманітарних науках), визнаних на міжнародному рівні. Із українських журналів, котрі представлені в наукометричній базі Scopus, тільки журнал «Економічний часопис–XXI» («Economic Annals–XXI»), містив статті у т. ч. на політологічну тематику (сьогодні це видання представляє тільки сегмент економічних досліджень). Усі інші вітчизняні видання, представлені в наукометричній базі Scopus, репрезентують дослідження в галузі фізико-математичних, технічних і природничих наук.

Безперечно, низькі показники цитування вітчизняних політологів найперше свідчать про недостатню обізнаність закордонних колег із доробком вітчизняних вчених. Це вказує на недостатню інтегрованість української науки в міжнародний дослідницький, освітній та інноваційний процеси. Основними причинами цього явища є:

- недостатній рівень володіння іноземними мовами;
- низький рівень обізнаності з міжнародними фаховими виданнями, які можуть публікувати роботи наших вчених, а також з міжнародними проектами, у яких вони можуть брати участь;
- відсутність мотивації для докладання реальних зусиль для інформування зарубіжних колег про результати своєї дослідницької діяльності;
- урахування актуальних новітніх результатів зарубіжних колег у власних роботах досі досить часто не вважається необхідним компонентом дослідження.

Розділ 4. Розвиток української політичної думки у другій половині ХХ – на початку ХХІ століть

На сьогодні підготовлений широкий спектр навчальної літератури для забезпечення викладання політології та політологічних спецкурсів у вищій школі (О. Бабкіна, В. Бебик, В. Горбатенко, А. Колодій, Є. Перегуда, Н. Хома, Г. Щедрова, П. Шляхтун та ін.), укладено низку енциклопедій, словників політичної лексики (В. Бабкін, В. Горбатенко, Ю. Левенець, В. Мельник, М. Требін, Н. Хома, Ю. Шемшученко та ін.).

Своєрідним підсумком 25-річної генези політичної науки в Україні є публікація Інститутом політичних і етнонаціональних досліджень імені І. Ф. Кураса НАН України за участю загальноукраїнського колективу авторів двотомного видання «25 років політичної науки в Україні» (2016). Це перше видання в Україні, в якому широко аналізується процес становлення та розвитку політичної науки в Україні упродовж 1991–2016 років. Саме у першому томі представлені наукові підходи щодо історії дисципліни, особливостей розвитку її предметного поля, проблемам, пов'язаних зі специфікою категоріального апарату, а також теоретико-методологічними підходами до досліджень політичного в західних країнах. Окремо звертається увага на процес накопичення знань про політику та політичне на вітчизняних теренах від утворення України-Русі як держави й до 1991 року. Проаналізовано процес інституціоналізації політичної науки в Україні з моменту незалежнення наприкінці ХХ століття й до сьогодення.

□□□ □□□ □□□ □□□ □□□

Отже, за роки незалежності політична наука в Україні пройшла шлях свого становлення, у рамках якого на плюралістичній основі відбулося теоретичне осмислення широкого комплексу суспільствознавчих проблем. В основному завершився процес визначення предмета політології та її інструментарію з урахуванням динаміки перехідних процесів, що розвиваються в українському та інших постсоціалістичних суспільствах.

Питання для самоконтролю

1. Чому, на Вашу думку, в СРСР не було політології як наукової і навчальної дисципліни?
2. Як перебудовчі процеси вплинули на суспільствознавчі науки? Які чинники загалом вплинули на утвердження політичної науки в Україні?
3. Назвіть основні проблеми при впровадженні політології як дисципліни у вищій школі України на початку 1990-х роках?
4. Якими були особливості початкового етапу становлення вітчизняної політичної науки в Україні?
5. Назвіть основні політологічні центри сучасної України, охарактеризуйте їхню діяльність.
6. Дайте визначення інституціоналізації політичної науки в Україні.
7. Яку роль відіграють конгреси українських політологів у розвитку політичної науки?

8. Чи правомірним є розрив між «дисертаційною» і прикладною політичною наукою?
9. Назвіть провідних українських політологів та охарактеризуйте їх доробок.
10. Які субдисципліни політичної науки розвиваються в Україні?
11. Назвіть нові напрями розвитку політичної науки в Україні.
12. Які проблеми політології України виявив Болонський процес?
13. Вкажіть шляхи вирішення проблем розвитку політичної науки на новітньому етапі.

Література

Академічна наука: становлення і розвиток дослідницьких установ та напрямів досліджень // У кн. : Політична наука в Україні. 1991–2016 : у 2 т. Т. 1. Політична наука: західні тренди розвитку й українська специфіка / НАН України, Ін-т політ. і етнонац. досліджень ім. І. Ф. Кураса ; редкол.: О. Рафальський (гол.), М. Кармазіна, О. Майборода. – К. : Парлам. вид-во, 2016. – 656 с. – С. 325–380.

Барчій І. М. Проблеми політичної науки в умовах Болонського процесу / І. М. Барчій // Грані. – 2012. – № 9 (89). – С. 87–90.

Бойко О. Д. Досвід суспільно-політичної трансформації України в добу перебудови (квітень 1985 – серпень 1991 р.) / О. Д. Бойко // Нова політика. – 1998. – № 2. – С. 32–34.

Горбатенко В. П. Проблеми розвитку політичної науки і освіти в Україні / В. П. Горбатенко // Суспільно-політичні процеси. – 2016. – Вип. 4. – С. 303–306.

Горбатенко І. А. Політична наука і освіта в Україні: передумови виникнення, процес становлення, перспективи розвитку: автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.01 / І. А. Горбатенко; Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. – К., 2007. – 20 с.

Горбатенко І. А. Проблеми і перспективи розвитку політичної науки і освіти в Україні / І. А. Горбатенко // Зб. наук. пр. звітно-наук. конф. викладачів ун-ту за 2011 рік (9–10 лютого 2012 р., м. Київ) [«Єдність навчання і наукових досліджень – головний принцип університету»]: у 2 ч. – Ч. 1. – К : Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова, 2012. – С. 123–124.

Дем'янчук О. П. Політична і громадянська освіта як політичний інститут: потреба формування в Україні / О. П. Дем'янчук // Гілея. – 2015. – Вип. 102. – С. 412–416.

Загорський В. С. До 70-річчя професора Антоніни Федорівни Колодій. Політолог, науковець і доброзичлива жінка / В. С. Загорський // Ефективність державного управління. Зб. наук. пр. / Львів. регіон. ін-т держ. упр. Нац. акад. держ. упр. при Президентові України. – Львів : ЛРІДУ НАДУ. – 2012. – Вип. 32. – С. 3–8.

Історія політичної думки: навч. енцикл. слов.-довід. / за заг. ред. Н. М. Хоми ; [В. М. Денисенко, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін.]. – Львів : Новий Світ – 2000, 2014. – 765 с.

Історія політичної думки: підручник: у 2-х т. / за заг. ред. Н. М. Хоми ; [Т. В. Андрущенко, О. В. Бабкіна, І. Ю. Вільчинська та ін.]; 2-е вид., перероб. і доп. – Львів : Новий Світ–2000, 2017. – Т. 2.: ХХ – початок ХХІ ст. – 598 с.

Кармазіна М. Політична наука в Україні: дисертаційний аспект / М. Кармазіна // Політичний менеджмент. – 2008. – № 3. – С. 17–28.

Кармазіна М. Політична наука: предмет, структура, методологія / М. Кармазіна // Політичний менеджмент. – 2010. – № 1. – С. 19–33.

Коваленко А. Українська політологія: проблеми та крайнощі періоду становлення / А. Коваленко // Сучасність. – 1994. – № 10. – С. 71–78.

Розділ 4. Розвиток української політичної думки у другій половині ХХ – на початку ХХІ століть

Колодій А. Предметне поле політичної науки в сучасний період / А. Колодій // У кн.: Політична наука в Україні. 1991–2016 : у 2 т. Т. 1. Політична наука: західні тренди розвитку й українська специфіка / НАН України, Ін-т політ. і етнонац. досліджень ім. І. Ф. Кураса; редкол.: О. Рафальський (гол.), М. Кармазіна, О. Майборода. – К.: Парлам. вид-во, 2016. – 656 с. – С. 44–91.

Кочубей Л. Фундатор сучасної політичної науки в Україні: штрихи до портрета доктора філософських наук Фелікса Михайловича Рудича / Л. Кочубей, А. Пахарев // Трибуна. – 2010. – № 7/8. – С. 5.

Круглашов А. М. Здобутки та проблемні питання розвитку вітчизняної політичної науки / А. М. Круглашов // Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. – 2009. – Вип. 17. – С. 22–30.

Кульчицький С. В. Перебудова в СРСР 1985–1991 / С. В. Кульчицький // Енциклопедія історії України: у 10 т. / Редкол.: В. А. Смолій (гол.) та ін. – К.: Наук. думка, 2011. – Т. 8: Па-Прик. – 2011. – С. 118–119.

Курас І. Суспільні трансформації і суспільні науки: проблеми методології / І. Курас // Пам'ять століть. – 2001. – № 1. – С. 3–11.

Курас І. Ф. Етнополітика: історія та сучасність. Статті, виступи, інтерв'ю 90-х років. – К.: ІПіЕД, 1999. – 656 с.

Курас І. Ф. Етнополітологія. Перші кроки становлення. – К.: Генеза, 2004. – 734 с.

Левенець Ю. А. І. Ф. Курас і становлення політології в Україні / Ю. А. Левенець, О. С. Онищенко, М. І. Михальченко, О. М. Майборода // Історична і політична наука та суспільна практика в Україні / НАН України, ІПіЕД ім. І. Ф. Кураса; Редкол.: Патон Б. Є. (гол.), Геєць В. М. (заст. гол.), Левенець Ю. А. (заст. гол.), Солдатенко В. Ф. (секр.) та ін. – К.: Парламентське вид-во, 2009. – С. 49–54.

Матвієнків С. Становлення української політології в контексті трансформації суспільства / С. Матвієнків // [«Політична наука в Україні: стан і перспективи»]: Матеріали всеукр. наук. конф. (10–11 травня 2007 р., Львів). – Львів: ЦПД, 2008. – С. 36–42.

Мацієвський Ю. Між функціоналізмом та нормативізмом: академічна політологія в Україні на початку ХХІ ст. / Ю. Мацієвський // Людина і політика. – 2004. – № 5. – С. 61–68.

Михальченко М. Політична проблематика у радянському суспільствознавстві (1922–1991) / М. Михальченко // У кн.: Політична наука в Україні. 1991–2016 : у 2 т. Т. 1. Політична наука: західні тренди розвитку й українська специфіка / НАН України, Ін-т політ. і етнонац. досліджень ім. І. Ф. Кураса; редкол.: О. Рафальський (гол.), М. Кармазіна, О. Майборода. – К.: Парлам. вид-во, 2016. – 656 с. – С. 171–199.

Новітня політична лексика (неологізми, okazіоналізми та інші новотвори) / за заг. ред. Н. М. Хоми; [І. Я. Вдовичин, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін.]. – Львів: Новий Світ-2000, 2015. – 492 с.

О внесении изменений и дополнений в номенклатуру специальностей научных работников // Бюллетень Высшей аттестационной комиссии при Совете Министров СССР. – 1991. – № 6. – С. 28–31.

Олійник Є. Сучасний стан дослідження політичної науки в Україні / Є. Олійник: Матеріали ІІ міжн. наук.-практ. конф. (1 березня 2012 р., м. Чернівці) [«Розвиток політичної науки: європейські практики та національні перспективи»]. – Чернівці: Букрек, 2012. – С. 16–18.

Олійник Є. Ю. Інституціоналізація, національна специфіка та перспективи розвитку політичної науки в Україні: автореф. дис. ... канд. політ. наук : 23.00.01 / Є. Ю. Олійник; Чернів. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича. – Чернівці, 2013. – 20 с.

Освіта й наука в інноваційному розвитку сучасної Європи: зб. наук.-експерт. матеріалів / за заг. ред. С. І. Здіорука. – К.: НІСД, 2014. – 124 с.

Тема 25. Сучасний етап формування вітчизняної політичної думки

Політична думка XX – початку XXI століть: методологічний і доктринальний підходи : підручник : у 2-х т. / за заг. ред. Н. М. Хоми ; [Т. В. Андрущенко, О. В. Бабкіна, В. П. Горбатенко та ін.]. – Львів : Новий Світ-2000, 2017. – Т. 2. – 535 с.

Політологія: навч. енцикл. слов. довід. / за наук. ред. д-ра політ. н. Хоми Н. М. [В. М. Денисенко, О. М. Сорба, Л. Я. Угрин та ін.]. – Львів : Новий Світ-2000, 2014. – 779 с.

Постановление Государственного комитета СССР по науке и технике № 386 «О номенклатуре специальностей научных работников» // Бюллетень Высшей аттестационной комиссии при Совете Министров СССР. – 1989. – № 3. – С. 18.

Рудакевич О. Курас Иван / О. Рудакевич // *Історія політичної думки* : навч. енцикл. слов.-довід. / за наук. ред. д-ра політ. н. Н. М. Хоми ; [В. М. Денисенко, Л. Я. Угрин, В. Г. Шипунов та ін.]. – Львів : Новий Світ-2000, 2014. – С. 358–359.

Рудич Ф. Наука про політику: сучасний стан і перспективи / Ф. Рудич // *Політичний менеджмент*. – 2003. – № 1. – С. 5–18.

Рудич Ф. Наука про політику: сучасний стан та тенденції розвитку / Ф. Рудич // *Віче*. – 2002. – № 5. – С. 47–54.

Рудич Ф. Політична наука чи політологія? / Ф. Рудич // *Віче*. – 2007. – № 19. – С. 17–20.

Рудич Ф. Політологія в Україні: теоретичний та прикладний контекст / Ф. Рудич // *Віче*. – 1997. – № 7. – С. 24–37.

Рудич Ф. Чи справді політологія в Україні перебуває у глибокій кризі? / Ф. Рудич // *Трибуна*. – 2003. – № 7/8. – С. 23–25.

Рябов С. Г. Політична наука в Україні XXI століття: стан та перспективи розвитку: дослідження / С. Г. Рябов. – К. : Навч.-метод. центр «Консорціум із удосконалення менеджмент-освіти в Україні», 2005. – 103 с.

Сборник материалов. Материалы по вопросам преподавания общественных наук. – М.: Прометей, 1990. – 74 с.

Сучасна політична лексика : енциклопед. словник-довідник / за наук. ред. Хоми Н. М. ; [І. Я. Вдовичин, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін.]. – Львів : Новий Світ-2000, 2015. – 396 с.

Тягло О. Українська наука про політику. Спроба оцінки потенціалу / О. Тягло // *Політичний менеджмент*. – 2004. – № 1. – С. 3–18.

Федорчук О. Інституціоналізація політичної науки в Україні / О. Федорчук // *Політологія*: навч. енцикл. слов.-довід. / за наук. ред. Хоми Н. М. ; [В. М. Денисенко, О. М. Сорба, Л. Я. Угрин та ін.]. – Львів : Новий Світ-2000, 2014. – С. 258–259.

Федорчук О. О. Конгреси українських політологів як відображення актуальних проблем політичної науки / О. О. Федорчук: Матеріали міжн. наук.-практ. конф. (23–24 вересня 2016 р., м. Херсон) [«Історичні, соціологічні, політологічні науки: історія, сучасний стан та перспективи досліджень»]. – Херсон: Видавн. дім «Гельветика», 2016. – С. 142–145.

Шайгородський Ю. Нова суспільно-політична реальність та перспективи розвитку політичної науки в Україні / Ю. Шайгородський // *Політикус*. – 2015. – № 2. – С. 14–19.

Шаповаленко М. Украинская политология: трудности становления / М. Шаповаленко // *Политическая наука. Политология в постсоветских государствах: Сб. науч. тр.* / Отв. ред. и сост. Е. Ю. Мелешкина, В. В. Смирнов. – М. : ИНИОН РАН, 2004. – № 2. – С. 230–257.

Яртись А. Остап Іванович Семків – людина, педагог, вчений / А. Яртись : Матеріали всеукр. наук. конф. (10–11 травня 2007 р., м. Львів) [«Політична наука в Україні: стан і перспективи»]. – Львів : ЦПД, 2008. – С. 13–15.

ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНОЇ ДУМКИ УКРАЇНИ

Підручник

За заг. ред. доктора політичних наук Хоми Н. М.

Підписано до друку __.__.____ р.
Формат 70x100/16. Папір друк. №2. Гарнітура Times New Roman
Умовн. друк. арк.39,5. Тираж ___ прим.

Видавництво ПП «Новий Світ - 2000»
а/с 5026, м. Львів-53, 79053, Україна
e-mail: novyisvit@lviv.farlep.net

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої про-
дукції: серія ДК № 59 від 25.05.2000 року,
видане Державним комітетом інформаційної політики,
телебачення та радіомовлення України

Надруковано в поліграфічному центрі ПП «Новий Світ - 2000»